Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliserings-projekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

SØNDERJYLLANDS HISTORIE 1

INDTIL 1815

Historisk Samfund for Sønderjylland takker for tilskud fra:

Alving Fonden/Grænseforeningen
Amtsmuseumsrådet for Sønderjyllands Amt
A. P. Møller og Hustru Chastine Mc-Kinney Møllers
Fond til almene Formaal
Dansk Kultursamfund af 1910
Kulturministeriet
Oberst H. Parkovs Mindefond
P. J. Schmidt-Fonden
Svend Beck, Peter Holm og Vagn Jacobsens Almene Fond
Sønderjyllands Amt

SØNDERJYLLANDS HISTORIE

1

INDTIL 1815

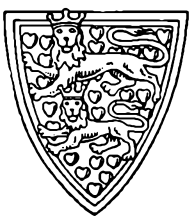

HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND
AABENRAA 2008

Sønderjyllands Historie
1
Indtil 1815
1. udgave 1. oplag
© Forfatterne og Historisk Samfund for Sønderjylland

Enhver kopiering fra denne bog må kun ske efter reglerne i Lov om ophavsret af 14. juni 1955 med senere ændringer.

ISBN 978-87-7406-109-0

Sat og trykt hos P. J. Schmidt Grafisk, Vojens
Indbinding: J. P. Møller A/S

Redaktion:
Hans Schultz Hansen
Lars N. Henningsen
Carsten Porskrog Rasmussen

Billedredaktion:
Inge Adriansen
Elsemarie Dam-Jensen
Lennart S. Madsen

Omslagsdesign: Mette & Eric Mourier

Kort: Jørgen Andersen, Museum Sønderjylland

Indhold

Grænseland og hertugdømme 9

ORLA MADSEN

Forhistorien indtil 700 11

Stenalderen og bronzealderen 13

Landskabet 13 – Ældre stenalder 15 – Yngre stenalder 16 – Bronzealderen 20

Jernalderen 24

Fra høvdingedømme til kongemagt 24 – Stammegrupper og grænser 25 – Bebyggelsen 28 – Grave, teknologi og socialstruktur 30 – Krig og fred 33 – Tidlige kongedømmer 36 – Centralpladser og »kongsgårde« 37 – Stednavne 38 – Danerne 39

BJØRN POULSEN

Hertugdømmets dannelse 700-1544 41

Danernes værn 43

Danevirke 43 – Kong Godfred og hans efterkommere 46 – En tid med mange konger 49 – Gormdynastiet 51 – Mellem Ejderen og Skodborgå 55

Troens og handelens veje 59

Den kristne tro 59 – Hedeby 63 – Samfundet 69 – De første bisper 75

Slesvig by og Knud Lavard 76

Grænsevogtere 76 – Slesvig by 79 – Knud Lavard 81 – Borgerkrigenes tid 84 – Hertug over slesvigerne 88

I Valdemarernes rige 90

Loven og de kongelige rettigheder 90 – »Til hele rigets beskyttelse« 95 – Hertug Valdemar og bisp Valdemar 97 – Storhed og fald 100

Nye kirker, nye byer, nyt land 103

Kirkebyggeri 103 – Klostrene 107 – En bølge af byer 110 – Fremgang i landbruget 115 – Friserne vinder nyt land 118

På vej mod et selvstændigt hertugdømme 120
Kongedrab på Slien og i marsken 121 – Abelslægtens kamp begynder 124 – Blomstringstid for hertugdømmet 126 – Len og vasaller 128

Et spil med alle midler 131
Skakmat 131 – Valdemar Atterdag 136 – Krig, pest og stormflod 139 – Kalmarunionen mod de holstenske grever 140 – Kamp og Holstens sejr 144

Slesvig og Holsten vokser sammen 147
Folkeligt tilhørsforhold 147 – Plattysk vinder frem 150 – Fyrstetroskab 151 – Hertugdømme, grevskab og kongerige i personalunion 152 – Fred for enhver pris 155 – Det pantsatte fyrstedømme 157 – Fyrstemagt og aristokrati 158 – To fyrster i Slesvig og Holsten 161

Et samfund på vej op 165
Genvækst på landet 165 – Byerne 168 – Råd, borgmestre og gilder 171 – Købmænd og handel 172 – Håndværket 175

Religiøst opbrud 177
Hertugen bliver konge 177 – Den sene katolske tro 179 – Reformationshertugen 181 – Grevens Fejde 183 – Fyrstekirken 185 – Udfordringer 185

CARSTEN PORSKROG RASMUSSEN

Ét hertugdømme - mange herrer 1544-1720 187

Det delte hertugdømme 189
Delingen 1544 189 – Landets herrer 190 – Frederik 2. og Hans den Yngre 192 – Den sidste store deling 194 – Minihertugdømmer 196 – Det brogede landkort 197 – Landets enhed 199

Fællesstyre og særmagt 201
Adel og fællesstyre 201 – Stændernes valgret 204 – Forleningsstriden 206 – Kirkeherrer 208

Hofferne 211
Hoffolk 211 – Doktorerne 213 – Slotsbyggeri 214 – Hofkulturen 216 – Forgældede fyrster 218

Nådige herrer og tro undersåtter 220
Befalinger og benådninger 220 – Amter 223 – Landskaber, byer og godser 225 – Forsvaret 228 – Skatter 231 – Retsvæsenet 232

Landsby, gods, marsk og by 236
Landsbyernes land 236 – Bøndernes herrer 241 – Fyrsterne som godsejere 241 – Stordrift og livegenskab 244 – Mellem yderpolerne 246 – Marsken og Femern 248 – Købstæderne 251

Et stateligt og velsignet hertugdømme 254
Landets frugter 254 – Handel 258 – Pengenes kredsløb 262 – Vindere og tabere 263

From og ærlig 266
Præst og menighed 266 – Den lutherske lære 268 – Kirkens disciplin 271 – Æren 273 – Vold 274 – Sprog og deres betydning 275

De store krige 281
Sønderjysk udenrigspolitik 281 – Kejserkrigen 283 – Fælles forsvar 287 – Torstenssonkrigen 291 – Det endelige brud 292 – Krig igen 295

I krigens skygge 297
Krigens byrder 297 – At komme over det 299 – Stormfloden 1634 300 – Den værste krig 302 – Genopbygning efter 1660 306

Det suveræne Gottorp 311
Den uklare fred 311 – Den styrkede fyrstemagt 312 – At vinde freden 316 – Sønderborgs og Nordborgs skæbne 317 – Pløn og den oldenburgske arvesag 319

Danmark mod Gottorp 321
Christian 5.s revanchepolitik 321 – Besættelse uden krig 322 – Tredje forsøg 325 – Mellem kongen og hertugen 326 – Slutspillet 328 – Kongen og Slesvig 331

LARS N. HENNINGSEN

Mønsterregion i det danske monarki 1721-1814 333

Provins under den suveræne arvekonge 335
Arvehyldningen 1721 335 – Ensretning med Kongeriget eller særstilling 337 – Centralstyre og nye love 341 – Forvaltning og embedsmænd 342

Småhertugernes endeligt 346
Nordborg og Glücksborg under kongen 346

Bondeland og godsherskaber 349
Det frie bondeland 349 – Tidlig udskiftning 353 – Husflid 354 – Søfart blandt landboer 355 – Godserne 357

Bynæringer i fremgang 361
Købstæder og flækker 361 – Bystyre 366 – Håndværkere og markeder 367 – Manufakturer 370

Kirke, skole og lærde folk 373
Kirken under statskontrol 373 – Pietistisk fornyelse 375 – Bondeskoler og sogneskoler 379 – Dansk og tysk 384 – Den tynde finkultur 386

Undersåtter mellem to tidsaldre 389
Kongedyrkelse og statsbevidsthed 389

Helstatens »tyske provinser« 393

Kampen for Slesvig og mageskiftet 1773 393 – J.H.E. Bernstorff, Struensee og A.P. Bernstorff 398

Landbrugets reformår 402

»Frihed og ejendom« 402 – Hedekolonier 403 – Domænesalg 404 – De private godser 405 – Livegenskabets ophævelse 407 – Udskiftning 410 – Selveje og skatteomlægning 417

Florissante købstæder 418

Søfart i medvind 418 – Flensborg på førerpladsen 420 – Nordsøbyer og Østersøbyer 424 – Drømmen om »industri« 426

Rig og fattig 429

Velstand og social uro 429 – Oplysningstidens socialreform 433

Oplysningstid 436

Borgerkultur og revolutionsbegejstring 436 – Skolereformer 439 – Strid om gudstjenesten 441 – Dansk og tysk 445

Krigsår og helstatsspænding 450

Fra Slaget på Reden til Freden i Kiel 450 – Højkonjunktur og statsbankerot 457 – Dansk centralstyre 460 – Holstens indlemmelse 463 – Kongen, Augustenborg-hertugen og de tro undersåtter 466

Stamtavler 469

Litteraturhenvisninger 475

Fortegnelse over illustrationer 491

Register ved *Helle Regitze Boesen* 497

Om forfatterne 518

Grænseland og hertugdømme

Sønderjylland har som landsdel på kanten af det danske rige sin helt særegne historie. Området mellem Kongeåen i nord og Ejderen i syd har siden 400-tallet været et omstridt grænseland, hvor skiftende herrer og stater har udøvet deres magt.

Fra 1200-tallets begyndelse og indtil 1864 udgjorde Sønderjylland et særligt hertugdømme indenfor det danske rige. Snart fik dette hertugdømme også navnet Slesvig. I perioder havde hertugdømmet en temmelig løs tilknytning til Danmark nord for Kongeåen og en desto tættere forbindelse med Holsten syd for Ejderen. Efter krigen i 1864 blev hele Sønderjylland i 1867 en del af Preussen. Folkeafstemningen i 1920 førte til, at Sønderjylland blev delt: den nordlige del blev en fuldgyldig del af Danmark, mens den sydlige del fremdeles tilhører Tyskland.

Sønderjyllands historie er derfor andet og mere end en regional variant af den almindelige Danmarkshistorie. Indenfor det gamle danske monarki skal Slesvig sammen med Holsten i et historisk perspektiv snarere placeres på niveau med Norge og Island end med Nørrejylland og Fyn. Sønderjyllands stilling til resten af riget optog danske konger og regeringer så stærkt, at Sønderjyllands historie og rigshistorien blev vævet tæt sammen.

Sønderjyllands historie handler ikke kun om konflikt og krig. I lange fredsperioder trivedes dansk, tysk og frisisk kultur side om side. Inden for monarkiet var Sønderjylland med sine danske og tyske befolkningsdele bindeleddet mellem det tyske hertugdømme Holsten og Danmark nord for Kongeåen. Ofte blev Sønderjylland den kanal, som fra det sydlige udland ledte fremskridt og nye tanker videre nordover. Gennem søfart og handel spandt sønderjyderne talrige tråde ud til den øvrige verden.

Selv om Sønderjylland eller Slesvig udgjorde en enhed lige indtil 1920, har der i historiens løb været betydelige indre forskelle. Her havde tre folkeslag hjemme: dansk sprog og kultur stod stærkest i den nordlige del, tysk i den sydlige - og frisisk mod sydvest. Men også mellem øst og vest var der store spænd: fra de livegne bønder og husmænd i godsdistrikterne i sydøst over hedebønderne i de kongelige amter i midtlandet til de rige og selvejende marskbønder og fattige landarbejdere i landskaberne længst mod

vest. Dertil var der fra 1544 til 1721 betydelige forskelle mellem de mange hertugers magtområder.

Skønt Sønderjylland geografisk er et lille område, huser det således på en stor historie, som rummer rige perspektiver både europæisk, nationalt, regionalt og lokalt. I arkiver, biblioteker og museer er der bevaret et omfattende kildemateriale, en rig litteratur og en stor samling af genstande og billeder vedrørende landsdelens historie. Generationer af danske og tyske historikere har da også beskæftiget sig intensivt med Sønderjyllands historie.

Formålet med den nye *Sønderjyllands Historie* i to bind er at sammenfatte mange års forskning og fortælle en spændende landsdels historie under nutidens synsvinkel. Ind imellem bygger fremstillingen tilmed på primær forskning. Hver forfatter har fået overladt at beskrive den tidsperiode, som han gennem sin egen forskning er særlig fortrolig med.

I tilknytning til *Sønderjyllands Historie 1-2* udgives et opslagsværk *Sønderjylland A-Å* med artikler om begreber, personer og steder med forbindelse til landsdelens historie og kultur.

I *Sønderjyllands Historie* betegner navnet Sønderjylland hele området mellem Kongeåen og Ejderen. Navnet Slesvig bruges især som betegnelse på hertugdømmet. Nordslesvig er området mellem Kongeåen og den dansk-tyske grænse af 1920, Sydslesvig området syd herfor og ned til Ejderen. Mellemslesvig benyttes om den del af Sydslesvig, som støder op til den nuværende grænse. Kongeriget er Danmark nord for Kongeåen, mens det danske rige, monarkiet eller helstaten er den danske konges samlede magtområde. Stednavne gengives i deres danske form, for Sydslesvigs vedkommende dog kun i den udstrækning, de er almindelig kendt i dag.

Sønderjyllands Historie 1-2 og Sønderjylland A-Å udgives af Historisk Samfund for Sønderjylland. Foreningen retter en hjertelig tak til de myndigheder, institutioner og fonde, som har ydet tilskud til værkets fremstilling samt til alle andre, der har bidraget til dets fuldførelse.

Orla Madsen

Forhistorien indtil 700

Landskabstyperne er let genkendelige i Sønderjylland. Længst mod øst findes det kuperede morænelandskab fra Weichsel-istiden (ca. 115.000-15.000 f.Kr.). I midtlandet er landskabet fladt, bestående af hedesletter og smeltevandsdale dannet af smeltevandet under den sidste istid. I midtlandet og især mod vest ligger en række bakkeøer, der er rester af de moræneaflejringer, der dannedes under Saale-istiden (ca. 195.000-127.000 f.Kr.). Længst mod vest er det flade og meget lave marsklandskab stadig under dannelse.

te efterhånden lavninger og dale. I det vegetationsløse landskab havde vinden samtidig frit spil, således at sandflugt også var almindeligt, og da varmeperioden rigtigt satte ind ved istidens slutning, skyllede enorme smeltevandsfloder udover vestområdet og aflejrede sand, ler og andet materiale fra isen. Herved blev landskabet vest for israndslinien, på den såkaldte geest, yderligere udjævnet. Nogle steder bevaredes dog rester af den gamle moræne i form af ret lave bakker, der i dag hæver sig som forholdsvis frugtbare bakkeøer over den flade og sandede hedeslette.

Landskabet forandres stadig på grund af de geologiske processer. Mere land lægges hvert år til på vestkysten, mens den østlige del af Sønderjylland synker ganske langsomt. Dette skyldes to processer: marskdannelse og den såkaldte vippelinie, som betyder at den del af Danmark, der ligger syd for linien fra Lovns Bredning til Falster synker i havet, medens landet nord for stiger. Kystbopladser fra stenalderen ligger derfor under vand i Sønderjyl-

Ved Slotseng nær Mølby og ved Jels-søerne er der udgravet bopladser fra perioden umiddelbart efter istiden. Ved Slotseng har gode bevaringsforhold betydet, at knogle og tak er bevaret. Her er spidsen af en pilespids bevaret siddende i en renknogle. Skuddet faldt for 14.750 år siden.

Danmarks hidtil ældste grav er fundet ved Hammelev. En kvinde var her i brændt tilstand begravet sammen med en benål, en lille flintøkse, 14 små flintafslag og knogler af en vildkat. Rundt om knoglerne var der okkerfarvning. Graven er dateret til 8250 f.Kr.

land, medens de i Nordjylland ofte findes inde i landet langt fra den nuværende kyst. Langs vestkysten tillægges derimod hele tiden nyt land i form af marsk. Det sker, når tidevandet ved højvande aflejrer silt, sand og ler, kaldet slik. Langsomt bliver laget tykkere og bevokset med hårdføre planter og græsser, bl.a. kveller. Når området når en vis højde, oversvømmes det ikke så ofte mere, og det fugtige sliklag omdannes til den mere tørre klæg.

De første områder med saltvandsmarsk i Sønderjylland opstod sandsynligvis omkring 500 f.Kr. Det betyder, at ældre perioders bopladser og grave, som egentlig var anlagt på den flade hedeslette, findes under marsken. I nogle tilfælde dukker de så op ved dybdepløjning eller grøftegravning.

Ældre stenalder

I løbet af ældre stenalder, 13.000 – 4.200 f.Kr., forandrede klimaet sig gradvist fra et arktisk og subarktisk fastlandsklima til et tempereret atlantisk klima. Det betød, at vegetationen også ændredes fra en åben tundra med polarplanter og dværgtræer over en lysåben skov med birk og fyr som de dominerende træer til en i mange områder nærmest uigennemtrængelig mørk urskov med elm, lind, ask, hassel og eg.

I dette lange tidsrum ernærede menneskene sig ved jagt, fiskeri og indsamling. Ernæringsgrundlaget var derfor afhængigt af den fauna og flora, som landskabet bød på. Menneskene tilpassede sig økosystemet, og deres kultur udviklede sig i forhold hertil. Derfor kan levevilkårene for de jægere, der fulgte renflokkene umiddelbart efter istidens afslutning ikke sidestilles med de jægere og fiskere, der i atlantisk tid fra ca. 6000 f.Kr. levede ved kysten og i høj grad ernærede sig ved føde fra havet.

Ældre stenalders bopladser findes ved de forhistoriske og nuværende søer og åers bredder og under vandet langs kysterne. Man har levet i familier, der i en årstidsbestemt cyklus har været på vandring for at udnytte naturens ressourcer. Sammen med andre familier har man opretholdt et socialt netværk. I perioder har man antagelig boet flere familier sammen, og nogle jagtformer, bl.a. hvalfangst, har krævet, at flere jægere hjalp hinanden med at indfange og nedlægge byttet.

I samfundet var der lige adgang til ressourcerne, og i hvert fald i langt den største del af perioden var det kun alder og køn, der markerede statusforskelle. I slutningen af ældre stenalder anes en række forhold, som viser, at samfundet var under forandring. Bopladserne blev både talrigere og større, hvilket tyder på en tættere befolkning end på noget tidligere tidspunkt.

Kongens Mose ved Løgumkloster. Ældre stenalders indlandsbopladser findes oftest ved nutidens åer, søer og moser. Moserne var i de fleste tilfælde søer i stenalderen. Forholdsvis omfattende bosættelser, ofte gennem meget lange tidsrum, kendes fra bl.a. Nr. Hjarup Mose, Simmersted Mose, Kongens Mose og Satrup Mose i Angel samt langs de mod vest løbende vandløb.

Yngre stenalder

Et af de mest vidtrækkende skel i vores historie er skiftet fra et jæger-samler samfund til et bondesamfund. Vi ser de første spor af korndyrkning og tamdyr o. 4000 f.Kr., næsten 6000 år efter at agerbruget opstod mellem floderne Eufrat og Tigris i det nuværende Irak. Agerbruget kom sandsynligvis til Skandinavien via den naturlige bro, som Sønderjylland udgør mod Europa. Derfor er nogle af de tidligste skandinaviske dateringer af agerbrug da også fra Slesvig og Holsten, hvor vi med forsigtighed kan sætte agerbrugets indførelse til ca. 4300/4200 f.Kr. Yngre stenalder dateres generelt til perioden mellem ca. 4200 og 1800 f.Kr. Perioden begynder dog et par hundrede år senere i resten af Skandinavien.

Det er usikkert, hvorfor de skandinaviske jæger-samlere blev bønder. Den tidlige bondekultur havde det samme materielle udtryk, som de kulturer, der fandtes over store dele af Nordeuropa. Efter den foretrukne lerkarform kaldes kulturen tragtbægerkultur, hvor begrebet kultur skal forstås arkæologisk, som befolkningsgrupper, der efterlod sig ensartede materielle levn. Tidligere tolkede man tragtbægerkulturen og agerbrugets indførelse som tegn på en indvandring. I dag mener man, at det var de lokale jægersamlere, der lærte sig agerbruget ved kontakter med de syd for liggende bondesamfund. Disse kontakter havde eksisteret i næsten

Kontakten mellem jægerkulturerne i Skandinavien og de mod syd boende bondefolk viser sig bl.a. ved genstande, som er indført langvejs fra. Det gælder bl.a. denne lille grønne økse af en alpin stenart, formodentlig jadeit, fundet et ukendt sted i Sønderjylland.

Tragtbægerkulturen er navngivet efter den fremherskende lerkarform, hvor karrets hals er formet som en tragt. Dette meget tidlige kar er fundet på Tønderegnen.

et årtusinde. Man havde lært at lave keramik, men også importeret særlige økser af eksotiske stenarter og kobber og muligvis enkelte stykker tamkvæg. Dette kombineret med, at de sene jægerbopladser generelt var større og viste flere tegn på en større bofasthed end tidligere, kunne tyde på, at menneskene i det 5. årtusinde gradvist fik et mere bofast livsmønster muligvis med en befolkningsforøgelse til følge. Skoven blev samtidig tættere og dermed mere vildtfattig. Det kan delvist have tvunget jægergrupperne til at indføre det nye erhverv, som et supplement til den naturgivne føde. Men det er næppe hele forklaringen. Derimod tyder det på, at de sociale mønstre ændredes ved kontakten med bondekulturerne, således at enkelte udvalgte personer eller grupper fik højere status og dermed også en vis magt over andre i samfundet. De viste denne magt ved brugen af statussymboler som ovennævnte økser, men måske også tamkvæg.

De første bønder var svedjebrugere, som afbrændte små jordlodder i den tætte urskov og sådede sædekorn – tidlige arter af hvede og byg – i asken. Svedjebruget krævede et territorium, idet hver afbrændt mark kun kunne dyrkes i få år, inden et nyt område måtte brændes af. Man blev gradvist mere bofaste og fik som aldrig før brug for både territorial markering og for en ny teknologi, som kunne hamle op med de nye krav, erhvervet stillede. Den tidligere rå flintøkse blev effektiviseret ved slibning, og også religionen undergik forandring, hvor bl.a. forfædredyrkelse blev helt essentiel.

De massive skovrydninger krævede ordentligt værktøj. Flintøksen blev slebet og fik en speciel både social og kultisk rolle i samfundet. Nogle blev så lange, at de var ubrugelige og antagelig havde funktion som statussymboler. Flere af disse økser er fundet nedgravet som ofre. Således disse økser fra Knud nord for Haderslev. Fra samme område stammer Danmarks absolut største øksefund, idet i alt 99 økser her var nedlagt – muligvis af tre gange – i et lille vandhul.

I de første århundreder fortsatte man med at begrave de døde i forholdsvis simple jordgrave, men fra ca. 3800 f.Kr. begyndte man at bygge lange jordhøje med træbyggede gravkamre og ofte svære tømmerbyggede palisader i enderne. Omkring 3500 f.Kr. afløstes de træbyggede anlæg af rund- og langhøje med storstensgrave, først dysser og senere jættestuer. Gravmonumenterne markerede retten til det område, man levede i og af.

Tragtbægerkulturens samfund var sandsynligvis et såkaldt segmentært stammesamfund. I denne type samfund var det husholdet, svarende til slægtsgruppen eller ætten, der var det gennemgående element. Et antal ætter kunne samles i en klan, som havde det tilfælles, at de kunne spore deres afstamning tilbage til en fælles stamfader. Denne stamfader kunne få nærmest guddommelig status. Endelig kunne et antal klaner danne en stamme, som f.eks. havde råderet over et bestemt område. Samfundet var således bygget op med ætten og stammen som de bærende dele. Dem skulle der værnes om, også efter at de enkelte medlemmer var døde, og man ærede dem ved bygge monumenter i form af ekstremt arbejdskrævende anlæg som de store stengrave. Ved jævnlige ofringer af

Grupper af velbevarede storstensgrave findes flere steder i Sønderjylland. Ofte er det tilfældigheder, dårlig jordbund eller skovbevoksning, der har reddet gravanlæggene fra rydning. Fine anlæg kendes således fra Vedsted, i skovene langs Flensborg Fjord, i skovene på Broagerland, i Gråstenskovene, i Lindet Skov, ved Harreby ved Rødding, ved Over Jerstal og ved Munkvolstrup. Velbevarede anlæg findes også i ret stort tal i skovene på Als – især i Nørreskoven. Her to meget store langhøje fra Blomeskobbel.

fødevarer, økser og lerkar sørgede man godt for forfædrene, hvis knogler til evig tid var opbevaret inde i selve kamrene.

Selvom der næppe fandtes en egentlig central og hierarkisk struktur personificeret ved en høvding, kan samfundet alligevel sagtens have være præget af ulighed, således at nogle – som regel mænd – havde større rigdom og status end resten. Etnograferne kalder disse for »Big Men«. Ved at afholde store fester, bygge store gravmonumenter og gå i krig kunne de konkurrere med ligestillede fra andre stammer

Sporene efter tragtbægerfolkene findes især i de østlige kystområder, medens de er sjældnere i det flade Midt- og Vestsønderjylland. Her opstod ret pludseligt omkring 2800 f.Kr. en ny kulturgruppe: den såkaldte enkeltgravskultur, der repræsenterede kulturforandringer, der på dette tidspunkt fandt sted over store dele af Nord- og Mellemeuropa. Nogle mener, at enkeltgravskulturen blev båret af indvandrere, der slog sig ned i de tyndt befolkede egne mod vest, og herfra snart bredte sig også til kystområderne mod øst. Andre er af den opfattelse, at enkeltgravskulturen var en udløber netop af tragtbægerkulturen, hvor enkelte familier skilte sig ud fra resten, flyttede ind i midtlandet og udnyttede området til intensivt kvægavl. Kun fremtidige, heldige fund kan afklare dette spørgsmål mere sikkert. Under alle omstændigheder kan der i denne periode ses en markant forøgelse af landbruget i hele landet, som tyder på, at befolkningen blev talrigere, og landskabet udnyttedes mere intensivt end tidligere. Mange steder re-

På vadehavsøerne Sild, Amrum og Før er der bevaret flere storstensgrave. Her er jættestuen Denghoog ved Wenningstedt på Sild under udgravning.

Mellem nogle af stengravene anlagde tragtbægerfolket pladser med kraftige træpalisader og gravede grøfter – såkaldte systemgrave. Grøfterne er ofte gravet op flere gange, og de indeholder af og til lerkar, økser og knogler af dyr, men sjældent mennesker. Man formoder, at anlæggene blev brugt i ritualerne omkring forfædredyrkelsen. Måske var det her, de døde blev begravet, inden de i skeletteret form flyttedes til stengravene. Her er systemgravene (i forgrunden) og palisaderne (firkanten i baggrunden) i et nyfundet anlæg ved Starup under udgravning. Dette anlæg ligger få hundrede meter sydøst for et tilsvarende, noget større og lidt yngre anlæg ved Lønt ved Haderslev Fjord.

generede skoven ikke mere, hvilket i høj grad umuliggjorde det tidligere svedjebrug. Landbrugets indførelse var en langsom proces. Først nu, hvor man havde været bønder i godt 1000 år, var landbruget det bærende erhverv, selvom jagt, fiskeri og indsamling stadig spillede en rolle.

Med enkeltgravskulturen dukkede det gravmonument op, der gennem resten af oldtiden kom til at præge dødekulten. I de lave områder langs større vandløb byggedes runde, lave gravhøje. Højene rummede de dødes grave. Nu handlede det ikke mere om kollektivgrave, som dysserne og jættestuerne, men om enkeltbegravelser, hvor der i udstyr og byggemåde helt klart blev signaleret forskelle mellem mænd og kvinder, men også til en vis grad i rigdom. Mændene blev begravet med deres nye statussymboler: stridsøkser af sandsten eller bjergart og den gammelkendte flintøkse, en ravskive, flækkeknive, pilespidser og måske et lerkar. Kvinderne derimod blev gravlagt med ravperler og lerkar.

Selvom slægten antagelig stadig var samfundets bærende element, blev individets status nu sat højere og signaleret både i de genstande, der blev medgivet i gravene og i den arbejdsproces og de ressourcer, som gravmindet repræsenterede. Nogle individer begyndte at skille sig ud fra gruppen, og ved statussymboler som stridsøksen signalerede de en højere social placering i samfundet. Vi ser her begyndelsen til det hierarkiske samfund, der kom til at præge de næste 1500 år af oldtiden.

Slutningen af yngre stenalder kaldes dolktid, 2400-1800 f.Kr.

Stridsøkserne kan datere enkeltgravskulturens grave, men også berette andre historier. Disse meget smukke stridsøkser blev i 2004 fundet sammen med det kugleformede køllehoved i en grav ved Løgumgårde. Den forreste økse er en svensk type, der enten som importgenstand eller med ejeren selv er kommet til Sønderjylland.

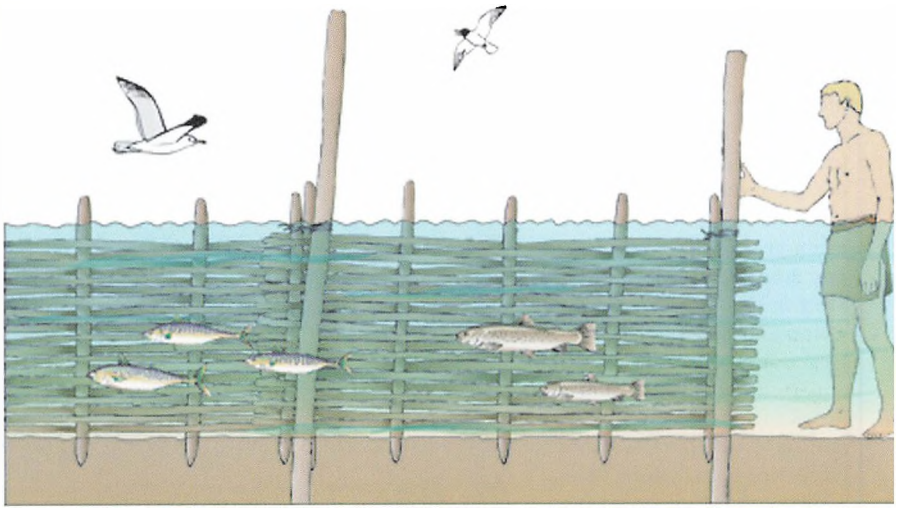

I Slivsøen ved Hoptrup udgravedes i 2004 et vidje- og grenflettet fiskegærde, som kunne følges over mindst 50 m. Gærdet er dateret til 2000 f.Kr., men fiskeanlæg af denne type kendes mange tusind år tilbage i tiden. Fiskegærdet viser, at selvom man havde været bønder længe, spillede jagt og fiskeri stadig en stor rolle.

Der var ikke noget markant brud i samfundsudviklingen på dette tidspunkt. Blot afløstes stridsøksen som mandens statussymbol af den fladehuggede flintdolk. I denne periode begyndte man at anvende udhulede egestammer som kister. Her i slutningen af stenalderen dukkede der metaloldsager op i form af bronzegenstande fra bl.a. Irland og Mellemeuropa. Derfor må dolktid betegnes som en overgangsfase til den kommende bronzealder.

Bronzealderen

Bronzealderen, 1800 – 500 f.Kr., var den første rigtige metalalder. Det betød at Sønderjylland, ja hele Nordeuropa, blev afhængigt af, at de fremmede råstoffer kobber og tin, der var ingredienserne i bronzen, måtte skaffes langvejs fra. Dermed kom Norden i et tæt afhængighedsforhold til de områder i Europa, hvor disse råstoffer fandtes og blev udvundet. Kontakterne betød, at samfundet forandredes, og det ensartede sociale præg, der havde været fremherskende i de første årtusinder af oldtiden, forsvandt.

Dette skete ca. 2000 f.Kr., hvor der overalt nord for alperne opstod en række rangopdelte samfund, såkaldte høvdingedømmer. Det enkelte individ og dets placering på samfundets rangstige blev nu det bærende element i socialstrukturen. En høj rang var forbundet med magt og prestige. Ved den vedvarende varecirkulation, som var nødvendig for at opretholde metaltilførslerne til landet, blev hele Nordeuropa spundet ind i et net af høvdingedømmer, som udvekslede varer (og sikkert også mennesker) med andre høvdingeslægter lokalt og internationalt. Høvdingeslægterne kontrollerede metaltilførslerne og dermed også magten i samfundet. Denne magt demonstrerede de ved at bygge imponerende

Bronzesværdet var mandens fornemste våben. Disse tre meget fine fuldgrebssværd er fundet i bronzealdergrave ved Agerskov, Sdr. Ønlev og Jels.

I Sydslesvig er der registreret ca. 4300 høje, mens det tilsvarende antal for Nordslesvig er ca. 6700. Højene, der vises ved sorte prikker, afspejler dels bebyggelsens placering – ofte mellem to landskabstyper – dels forløbet af datidens hovedfærdselsårer i form af lange rækker. Det var vigtigt, at gravminderne blev set af mange.

Egekisternes garvesyre samt græstørvens dannelse af al har i heldige tilfælde medført, at bronzealderens dragter er bevaret til vore dage. En af de bedst kendte – Skrydstrupkvinden – blev udgravet i 1935. Graven indeholdt en 18-årig kvinde iklædt et langt skørt og en kort trøje. Håret var kunstfærdigt flettet og dækket af et hårnet. I håret havde den døde kvinde to guldringe og ved bæltet en lille hornkam. Gravlæggelsen fandt sted ca. 1300 f.Kr.

gravminder til deres familiemedlemmer og ved at lade store mængder metal gå ud af cirkulation ved enten at ofre det eller ved at tage det med sig i gravene.

Den dag i dag præger bronzealderens høvdingedømmer vores landskab. Mange tusinde gravhøje byggedes i denne periode, og selvom en del er fra yngre stenalder, og nogle få er yngre, rejstes langt hovedparten i ældre bronzealder mellem 1800 og 1000 f.Kr. I Sønderjylland har der været ca. 11.000 gravhøje, hvoraf kun en brøkdel er bevaret intakte til i dag. Men nogle steder kan højene, der ofte blev anlagt i grupper eller i rækker langs datidens færdselsårer, stadig betragtes. Stort set alle højene er bygget af græstørv, hvilket betød, at store arealer ikke kunne dyrkes i flere år efter opførelsen.

Bopladserne har uden tvivl ligget forholdsvis tæt på gravhøjene, hvorfor deres fordeling i landskabet viser, hvor bebyggelsen var tættest. Der var tale om en enkeltgårdsbebyggelse, hvor bønderne med passende mellemrum flyttede gården til et nyt sted indenfor det område, hvor de havde deres marker.

Bronzealderens huse var som højene store og yderst ressourcekrævende. Det største kendte hus var 50 m langt og 10 m bredt med beboelse, stald og lade i en lang bygning opført af kraftigt

For at få indblik i højenes komplicerede byggemåde blev der for få år siden undersøgt to fredede høje henholdsvis nord og syd for grænsen. Den danske undersøgelse fandt sted i Skelhøj lige nord for Kongeåen, medens arkæologer fra Slesvig udgravede en velbevaret høj ved Husby. I højprofilen fra Husby ses sporene af de mange græstørv, højen blev bygget af. I det indsatte billede er gravudstyret i en af gravene i Husby netop frilagt. Her anes en bronzedolk, en bronzeøkse og en guldarmring.

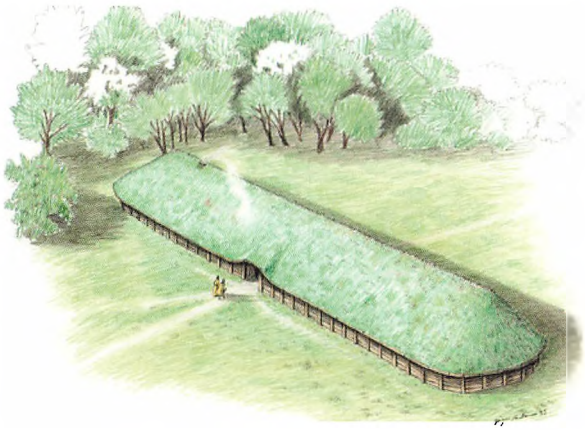

Ældre bronzealders huse var lige så prangende og arbejdskrævende som højene. Dette hus fra Brdr. Gram ved Vojens var 50 m langt og 10 m bredt. Her var både mennesker, husdyr og forråd under samme tag. Bronzealderens huse er undersøgt flere steder i Sønderjylland: Højgård ved Gram, ved Kesmajgård, ved Sortpot, ved Østergård ved Bevtoft, Brunde ved Rødekro, ved Hanved og Veseby nær Flensborg og ved Archsum på Sild og Norddorf på Amrum.

tømmer. Også andre gårde var ofte af anseelig størrelse. Meget tyder på, at husene i yngre bronzealder fra ca. 1000 f.Kr blev mindre. Dette skel faldt øjensynlig sammen med, at man indførte brandgravskikken, som var enerådende de næste tusinde år.

Bronzealderens huse er såkaldte treskibede langhuse, hvor taget har været båret af to indre rækker af svære stolper. Det er en nyskabelse, som finder sted ved periodens begyndelse. Introduktionen af denne hustype skal muligvis ses i sammenhæng med, at man begyndte at fodre kvæget på stald om vinteren. Baggrunden herfor var muligvis, at det intensive landbrug efterhånden havde udpint jorden så meget, at gødskning var nødvendig. Den letteste måde at indsamle gødningen var at holde kvæget inde i vinterhalvåret.

De ældste treskibede langhuse i Skandinavien er fra Sønderjylland, og muligvis er hustypen, som jo i princippet fortsætter uændret gennem hele jernalderen, opstået i dette område og spredt herfra til resten af Danmark.

Disse to guldskåle fra yngre bronzealder fandtes 1886 ved gravning i en lille mose ved Gl. Ladegård ved Vojens. Guldskålene var året efter anledning til oprettelsen af Haderslev Museum.

Jernalderen

Først i det sidste årtusinde af oldtiden, i jernalderen 500 f.Kr. – 700 e.Kr. begynder de skriftlige kilder at dukke op. Disse kilder fortæller ikke meget, og de er alle skrevet af fremmede, som enten havde besøgt eller havde hørt om de folk, der boede i vores del af verden. Eget skriftsprog var begrænset til enkelte runeindridsede navne på våben og andre genstande og i slutningen af perioden korte meddelelser på runesten. Romerne kaldte indbyggerne i vores del af Europa for germanere. Det var en samlet betegnelse for folkestammer, som havde et ensartet præg over store dele af Nordeuropa.

Medens de skriftlige kilder er relativt få, er det arkæologiske materiale til gengæld både stort og varieret med bopladser, grave, offerfund og militære anlæg. Desværre er ikke alle perioder af jernalderen lige godt belyst, og der er også lokale forskelle med hensyn til hvor mange fund, der er undersøgt. Det sidste skyldes i høj grad, at arkæologien efter 1920 har været underlagt to nationers forskellige forskningstraditioner og især forskellig lovgivning på kulturmiljøområdet.

Fra høvdingedømme til kongemagt

I jernalderen forandredes de germanske samfund fra stammesamfund med høvdinge og krigeraristokratier til rigsdannelser med såkaldte konger. Gregor af Tours beretter i sin frankerkrønike fra 590, at danerkongen Chochilaicus blev dræbt af frankerkongens søn under et angreb på den frankiske kyst i 515. Chochilaicus, der kan have heddet Hugleik på nordisk, er den første danerkonge, der nævnes i de skriftlige kilder, og der går også et par hundrede år, inden der igen berettes om danerkonger i kilderne. Kilden viser imidlertid, at der var et folk, der hed danerne, at de havde en konge, og at de senere i vikingetiden så berømte togter var begyndt på et langt tidligere tidspunkt.

Stillingsbetegnelsen konge i forbindelse med germanerne møder vi imidlertid langt tidligere. I 98 e.Kr. skrev den romerske historieskriver Cornelius Tacitus det etnografiske værk *Germania* om de folk, der boede nord for Romeriget. Tacitus bruger her betegnelsen rex (konge) om en germansk leder, der var valgt til sit embede, et valg han kun kunne få, hvis han tilhørte nobilitas,

Statuer af gudinden Nerthus og andre af germanernes guder er sjældne. Dette tre meter høje par skåret af træ er formodentlig guder – hvem ved vi ikke. Statuerne er fundet i Aukamper Mose ved Braak i Holsten.

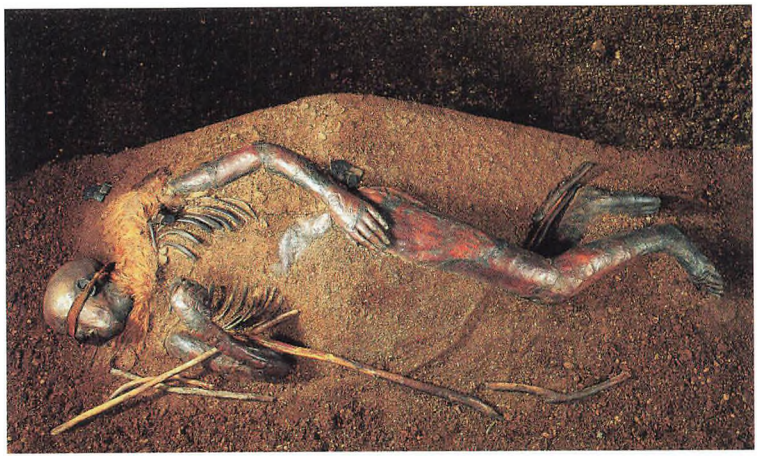

Der er mange teorier om, hvorfor man i sen bronzealder og igennem den ældre del af jernalderen ofrede mennesker i moserne. Antallet er anseeligt og i heldige tilfælde har mosernes kemiske sammensætning sørget for, at vi bogstaveligt talt kan stå ansigt til ansigt med de døde. Pigen fra Windeby Mose nær Ekernførde var 13-14 år gammel, da hun af ukendte årsager døde og anbragtes i en tørvegrav. Det skete i det første århundrede e.Kr.

dvs. adelen eller aristokratiet – altså var født til det. Under denne rex fandtes der krigsledere, der alene valgtes efter kampmod og -ånd på krigsmarken. Dem kalder han dux (hertug) og under disse findes comitatus, som er følget af krigere. Her fås indblik i et hierarkisk opbygget krigeraristokrati, hvor både byrd og kampmod påvirkede den sociale rangfølge i samfundet. Det er uvist, om germanerne selv brugte betegnelserne konge, hertug og følge. Tacitus har sikkert primært anvendt disse betegnelser, fordi de var kendt af hans romerske læsere.

Stammegrupper og grænser

Tacitus beskriver også Germaniens geografi og de forskellige stammer, der boede her. Stammerne i vores del af Germanien var fælles om at tilbede frugtbarhedsgudinden Nerthus. De syv stammer, der gjorde det, var: reudignierne, avionerne, anglerne, varinerne, eudoserne, suarinerne og nuitonerne. Følges rækkefølgen fra syd mod nord, så var den sydligste stamme, reudigni, antagelig hjemmehørende i Holsten. Nord for dem fandtes anglerne i det nuværende østlige Sydslesvig. Avionerne var øboer – måske i Nordfrisland, medens eudoserne sandsynligvis er en anden betegnelse for jyderne. Varinerne kan være warnerne i det vestlige Mecklenborg, men nogle forskere placerer også disse folk vest for anglerne.

Med Tacitus får vi sat navn på de germanske stammer, der levede i vores område. Med stor sandsynlighed var det to til tre stammer: jyderne, anglerne og måske varinerne. To af disse stammer møder vi senere hos den angelsaksiske kirkefader Beda Vene-

De vigtigste kendte jernalderlokaliteter i Sønderjylland.

rabilis, der i 731 skriver sit eget folk, angelsaksernes, historie. Saksere, anglere og jyder bosatte sig i det sydlige England o. 450 e.Kr. Beda fortæller, at anglerne kom fra det fædreland, som kaldes Angel, som lå imellem jydernes og saksernes provinser. I den angelsaksiske overlevering var Angel på dette tidspunkt et kongerige.

Samme oplysning fås i digtet *Widsith*, der er overleveret i et engelsk manuskript fra 900-årene, men antagelig bygger på langt ældre angelsaksiske traditioner. Digtet omhandler folk, konger og helte i hele Nordeuropa, og en del af digtet fortæller om helten Offa, der allerede før han blev mand vandt det meste af sit konge-

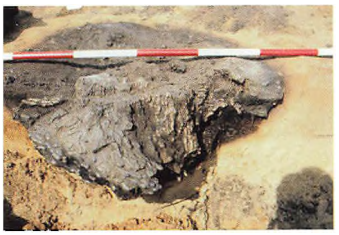

I mange egne af især det centrale og vestlige Sønderjylland er der store forekomster af myremalm, råstoffet til jernfremstilling. Spor efter den intensive udnyttelse findes i dag i form af slaggegruber, som repræsenterer den del af ovnen, der var gravet i jorden – i virkeligheden affaldet fra produktionen. Omfattende anlæg er fundet ved bl.a. Ravsted, Joldelund og Nybo ved Bredebro, hvor den afbildede slagge er fra.

rige i kamp. Det berettes, at han styrede anglerne, og at han med kun et sværd markerede grænsen mod myrgingerne ved Ejderens munding. Det er uden tvivl denne historie om Offa, vi senere genfinder i Saxo's fortælling om kongesønnen Uffe hin Spage og hans kamp mod saksерkongens søn og en saksisk kæmpe netop på en ø i Ejderen.

Gennem jernalderens første ca. 500 år er det ikke muligt arkæologisk at udskille sikre lokalområder. Det bliver det til gengæld i tiden fra omkring Kr.f., hvor Sønderjylland har bestået af mindst tre, måske endda fire lokalområder, som i det arkæologiske materiale viser sig ved forskelle i byggeskik, lerkarornamentik og gravskik. Områderne er desværre ikke lige velundersøgte, men der kan udskilles et sydvestligt vadehavsområde, kaldet Vestkredsen, et område, der omfattede det centrale og østlige Sydslesvig (Angel) og Nordslesvig, ofte benævnt Over Jerstal-kredsen. Als udgjorde muligvis det fjerde lokalområde. Over Jerstal-kredsen gik fra Kongeåen til en linie ved Uge Bæk og Vidåen, medens skellet mellem de sydligere liggende lokalgrupper nogenlunde fulgte vandskellet i Sydslesvig. Begge områder sluttede øjensynlig omkring floderne Treene og Ejder. Det er fristende at sammenligne disse områder med de af Tacitus nævnte stammeområder. Det arkæologiske materiale viser så klare forskelle mellem de forskellige lokale grupper, at de formodentlig repræsenterer selvstændige stammegrupper. Skellene mellem grupperne er dog ikke særlig konsekvente – nogle kendetegn kan således flyde fra et område ind i et andet, medens andre flyder i den anden vej.

Dette forhold forandres ved overgangen til yngre romersk jernalder, ca.150-170 e.Kr. Lokalgrupperne opløstes, og ensartetheden bredte sig over store områder. Sønderjylland blev delt i de to områder, vi kender fra kilderne: en nordlig gruppe, som uden tvivl var en del af den store gruppe, der formodentlig rådede over Jylland fra Limfjorden og Randers Fjord i nord til Olgerdiget ved Tinglev og Vidåen i syd. Denne gruppe kaldes i den arkæologiske litteratur »Den jyske Sydgruppe«. Syd for denne gruppe, dækkende stort set det nuværende Sydslesvig og Als, lå et kulturområde, som var klart afgrænset fra den nordlige gruppe. Det var anglernes område. Nord- og Sydslesvig var således delt i en nordlig jysk gruppe og en sydlig angelsk.

Denne sammenlægning af flere mindre, forskellige grupper til to store ensartede grupper fandt i den jyske gruppe antagelig sted fra ca. midt i andet århundrede e.Kr – hos anglerne synes udviklingen at begynde noget før, og den forløb muligvis på en helt anden måde.

Grænsen mellem de to grupper markeredes af en af de langvol-

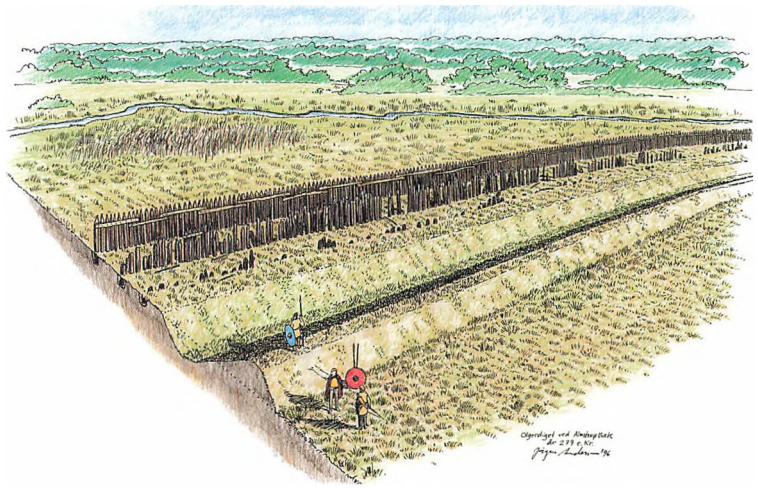

Rekonstruktion af Olgerdiget, som det formodes at have set ud ved Almstrup Bæk.

de, der dukkede op flere steder i Danmark i løbet af jernalderen som en ikke tidligere set anlægstype. Det drejer sig om det såkaldte Olgerdige, der længe har været tolket som den synlige grænse mellem jyder og anglere. De ældste dele af Olgerdiget blev ikke bygget senere end 50 e.Kr., hvilket viser, at forholdet mellem anglerne og stammerne nord for diget, folkene fra Over Jerstal-kredsen, ikke altid var præget af fred og fordragelighed. I år 150 byggedes en ny vold, Æ Vold, længere mod nord og samtidig udbedredes Olgerdiget, begge dele antagelig et tegn på, at anglerne havde udvidet deres »rige« formodentlig ved kampe mod jyderne. I hvert fald var denne vold også vendt som Olgerdiget – som en beskyttelse mod nord.

Olgerdigets størrelse og karakter viser, at angleområdet midt i første århundrede e.Kr. havde en magt, der kunne organisere et sådant byggeri, vedligeholde det og bemande det og dermed muligvis var godt på vej til at blive et selvstændigt kongerige. Ekspansionen af dette kongerige midt i 100-årene med opførelsen af Æ Vold længere mod nord må være sket før eller samtidig med, at de nord for liggende stammer blev en del af »den jyske sydgruppe«, som efter alt at dømme også var et kongerige.

Tværsnit gennem Æ Vold – anglernes »fremskudte« befæstning nord for Rødekro. Til højre volden, til venstre graven.

Bebyggelsen

Gennem hele jernalderen forekom både enkeltgårde og landsbyer. Den sidstnævnte bebyggelsesform var en nyskabelse i jernalderen. I begyndelsen lå grupper af nogenlunde lige store gårde så tæt sammen, at de må have indgået i en form for fællesskab. Gennem

I første århundrede e.Kr. lå der ved Galsted en landsby med 13 gårde. Hver gård havde sit eget lille indhegnede område, og hele bebyggelsen var omgivet af en fælles indhegning. Et område midt i landsbyen blev aldrig bebygget. Her lå en dengang 1500 år gammel gravhøj, som klart blev respekteret gennem både denne og de senere bebyggelser i området.
I andet århundrede e.Kr. havde landsbyen ved Galsted, som flere andre steder i Nordslesvig, ændret sig til en såkaldt rækkelandsby. Alle gårde var blevet betydeligt større, antallet reduceret til syv, det omgivende hegn var afløst af svære individuelle hegn, og en enkelt gård – den absolut største – var rykket lidt væk fra fællesskabet. Den gravhøj, som lå midt i den tidligere landsby, ses nu mellem de to bebyggelser.

de første århundreder blev der gradvis større og større forskel mellem gårdene. I tiden omkring Kr.f. fremstod landsbyerne meget markant. Gårdene var placeret omkring en fælles åben plads, en forte, og omsluttet af et fælles hegn. Herefter, fra ca. 100 e.Kr., blev gårdene lagt på række, indhegnet hver for sig. Ved

overgangen til yngre romersk jernalder skete der store forandringer, hvor de gamle landsbyer i hvert fald i Nordslesvig øjensynlig ganske pludseligt forsvandt og blev afløst af enkeltgårdsbebyggelser, der så i sidste halvdel af 3. århundrede igen udviklede sig til landsbyer.

Forandringerne ses også i byggeskikken, hvor gårdene byggedes på en helt ny måde, uden at der dog blev brudt med den treskibede grundplan, der var indført i bronzealderen. Gårdene voksede samtidig betydeligt i størrelse. Baggrunden herfor er antagelig, at mange af de mindre landsbyers gårde blev slået sammen til større enheder på betydeligt færre hænder. Landbebyggelsen blev så at sige centraliseret.

Medens de hidtidige fælles landsbyer hos jyderne pludselig afløstes af store enkeltgårde med en helt ny byggeskik, fortsatte landsbyerne på de samme steder i anglernes område, og gårdene synes at være naturlige udviklinger af de gårde, man brugte i tiden forud.

Igennem hele jernalderen var der både hos jyder og anglere tale om flyttelandsbyer, hvor bebyggelserne med jævne mellemrum blev flyttet indenfor det ressourceområde, man rådede over. Baggrunden for disse flytninger kendes ikke. Men under alle omstændigheder må jorden have været yderst velgødet, der hvor gårdene tidligere havde ligget, så det er sandsynligvis en del af forklaringen. Først i middelalderen bliver landsbyerne stedfaste.

Flyttelandsbyer og -gårde forekom ikke i marsken, hvor de sydligste områder blev bebygget omkring Kr.f. I begyndelsen blev gårdene anlagt på den flade marskoverflade, men efterhånden byggede man værfter til beskyttelse mod stormflod. Værfterne var ikke til at flytte, og den økonomiske gevinst, der kunne opnås ved at dyrke »det gamle bosættelsesområde«, var ikke aktuel her, hvor de naturgivne græsningsarealer var det absolut bærende grundlag for husdyrholdet.

Grave, teknologi og socialstruktur

Sammenlignes jernalderens landsby- og husudvikling med gravfundenes udsagn ses næsten en parallel udvikling. I den ældste del af jernalderen var gravene, der alle var brandgrave, meget ensartet udstyrede.

Fra ca. 50 f.Kr. skete et markant skifte i gravenes udstyr. Det tidligere ensartede præg, hvor kun køn og alder blev signaleret, erstattedes nu af en gravskik, hvor de døde fik et langt mere varieret udstyr med sig. Ved siden af smykke- og dragtdele findes nu også våben, redskaber og beholdere af forskelligt materiale,

I den ældste del af jernalderen var det almindeligt at bygge en lille høj – en tue – over urnen med den dødes brændte knogler og gravgaver. Tuegrave kendes flere steder i Slesvig, men det absolut største gravfelt med over 1500 grave er undersøgt ved Årupgård lidt vest for Gram. Tuerne var her i flere tilfælde omgivet af lave ringgrøfter. Centralt i tuen stod urnen (normalt et husholdningskar) og af og til endnu et par lerkar, bl.a. denne lille »agerhøne«.

oftest keramik, mens bronzekar og glas importeret fra Romerriget kun findes i ganske få og meget rige grave. Gravudstyrene signalerer helt klart store sociale forskelle mellem de begravede. Bortset fra enkelte undtagelser var samtlige grave stadig brandgrave.

I den jyske gruppe i Nordslesvig kan der, samtidig med ovennævnte forandringer af landsbyer og husformer på overgangen til 3. århundrede, iagttages et markant skel i gravskikken. Brandgravene afløstes af ubrændte begravelser (jordfæstegrave), og de tidligere ret almindelige våbengrave forekom stort set ikke mere. Gravpladserne fra ældre romersk jernalder blev opgivet overalt. Ligesom for landsbyernes vedkommende gjaldt dette dog ikke i anglernes område. Her fortsattes begravelserne på de tidligere gravpladser, og brandgravskikken blev videreført.

Efter brandgravene havde været enerådende fra ca. 1000 f.Kr., dukkede der igen kistebegravelser op omkring Kr. f. En af de ældste i Sønderjylland er fra Højgård ved Gram.

De ovennævnte forandringer af landsbyer, hustyper og gravskik følges nogenlunde samtidig af helt nye smykketyper, våbentyper og lerkarformer. Også dyrkningsformerne blev ændret. Gennem store dele af den forudgående jernalder blev jorden dyrket i langstrakte marker omgivet af brede volde – såkaldte digevoldinger. Marksystemerne ændredes muligvis fordi muldfjælsploven blev indført, og vinterrug blev en vigtig afgrøde. Indenfor jernudvindingen indførtes en ny ovntype, skaktovnen, der tillod betydelig større produktioner i hver brænding. Drejekværnen dukker muligvis også op på dette tidspunkt, og det samme gjorde nye typer væve, der muliggjorde fremstilling at finere klæder. Mange af disse opfindelser frigav arbejdskraft og forøgede produktiviteten på gårdene og dermed den enkelte gårds mulighed for at skabe et overskud.

Skiftet i jernalderens kulturhistorie omkring 200 e.Kr. er så

markant i nogle områder, bl.a. i Over Jerstal-kredsen, at enkelte forskere mener, at de forandringer, der kan iagttages i det arkæologiske materiale, er sporene af en etnisk udrensning, hvor den gamle befolkning blev udryddet eller gjort til slaver af en udefra kommende magt.

De ændringer, der ses i det arkæologiske materiale mod slutningen af 2. århundrede, er tydeligst hos jyderne i Nordslesvig og mindre klare i hos anglerne i Sydslesvig. Det skyldes formodentlig, at rigsdannelsen i de to områder ikke foregik på samme tid og på samme måde. Den nordlige del af området blev underlagt en midtjysk kongemagt, muligvis med centrum ved Vorbasse. Den sydlige gruppe, anglerne, synes derimod ikke, i hvert fald i første omgang, at være blevet underlagt andre stammer. Her opstod kongemagten formodentlig ved, at en af de lokale høvdingeslægter efterhånden tog magten i hele området. Det skete mindst 100 år før nordområdet blev en del af den sydjyske kongemagt. Centrum i anglerriget kunne være Bornstein ved Ekernførde. Ved udpegningen af både Vorbasse og Bornstein som centre er der udelukkende taget afsæt i, at det er her, de hidtil rigeste grave er fundet.

Ifølge ovennævnte Beda Venerablis udvandrede en stor del af anglerne o. 450 e.Kr til England. Beda fortæller, at denne udvandring var så massiv, at området lå øde hen i flere hundrede år. Om det er rigtigt er vanskeligt at bedømme, men meget tyder på, at der var færre landsbyer efter 450, og skovene bredte sig ind på

Sønderjyllands rigeste grave er fundet ved Bornstein tæt sydøst for Ekernførde. Her er udgravet en lille gruppe meget dybe og store kistebegravelser, som at dømme efter deres fornemme udstyr kan have rummet medlemmer af en angelsk kongeslægt. Gravene er fra sidste halvdel af 3. årh. e. Kr. Nederst ses beslag fra to pragtbælter, muligvis fra samme værksted. Det til venstre er fra en af Bornstein gravene, det andet var ofret i Ejsbøl Mose. De dateres til 250-300 e.Kr.

Krigsbytteofferfundene giver ved deres særlige bevaringsforhold et fantastisk indblik i en hærs samlede udrustning. Mellem bådde le ses spyd- og pileskafter, skjoldbrædder og andre våben under udgravning i Nydam Mose i 1990'erne.

den tidligere opdyrkede jord. Helt øde har landet dog næppe været. Nye undersøgelser tyder oven i købet på, at der i dette område måske kan findes pladser, der klart viser ligheder med det øvrige Skandinavien i yngre jernalder.

Krig og fred

Sandsynligvis var det mere sværdet end ploven, der skabte det danske kongerige. Det bekræftes til fulde af de arkæologiske kilder, som vidner om meget urolige perioder flere gange i jernalderen. Spor efter militær og krig kendes således i form af forskellige befæstninger og fund af våben. Sidstnævnte findes især to steder: i gravene og i de såkaldte krigsbytteofferfund.

Gravene har et yderst fredeligt præg fra jernalderens begyndelse indtil ca. 50 f.Kr., hvor våben i form af lanse, spyd, skjold og sværd ret pludseligt begynder at komme med i gravene. Anslået er det ca. 10-15% af de sønderjyske grave fra ældre romersk jernalder, der indeholder våben. Våbnene viser, at de gravlagte var krigere, og at våben må have været den enkeltes ejendom. Våbnene var således fordelt på mange hænder.

Våbengravene forsvandt stort set ved overgangen til yngre ro-

I Nydam Mose er disse tre mandshoveder af elletræ gravet ud i 1990'erne. De har sandsynligvis både prydet og haft en praktisk betydning siddende på rælingen af den store egetræsbåd, der i 1863 udgravedes i Nydam Mose. Mandshovederne har tjent til fastgøring af tovværk, når båden anløb bolværk og broer.

mersk jernalder. Til gengæld finder vi nu våben i massevis i en helt anden type fund nemlig i moser i de såkaldte krigsbytteofferfund. Fra Sønderjylland kendes fire sådanne fund: Hjortspring på Als, Ejsbøl ved Haderslev, Nydam på Sundeved og Thorsbjerg i Angel. Hjortspring-fundet falder dateringsmæssigt udenfor, men i de øvrige moser, som var søer i jernalderen, blev der ofret i tusindvis af våben og andet hærudstyr i især 200-, 300- og 400-tallet, våben som vidner om kampe mellem hære på flere hundrede mand. I en kilde fra 400-årene, skrevet af den spanske kirkefader Paulus Orosius, gives en forklaring på disse fund. Her fortælles nemlig, at germanerne efter endt kamp ødelagde det vundne krigsbytte, og på hellige steder ofrede de det til krigsguden med henblik på at opretholde krigslykken. Det var altså de sejrende, der ofrede de besejredes udstyr.

De kampe, som krigsbytteofrene vidner om, er ofte tidligere blevet knyttet sammen med de fra de skriftlige kilder kendte danere og deres angreb på bl.a. Jylland. Danerne vender vi senere tilbage til, men forholdene i krigsbytteofferfundene er langt mere komplicerede. Ses de sønderjyske fund i sammenhæng med de offerfund, som også kendes længere nordpå i Jylland og på Fyn, viser det sig nemlig, at de næsten alle består af flere større eller mindre offerhandlinger adskilt fra hinanden af ofte hundrede år eller mere. Det ældste krigsbytteofferfund i Sønderjylland er fra Hjortspring Mose på Als. Her ofredes en båd og en større mængde våben og andet udstyr ca. 350 f.Kr., altså lang tid før danerne og i en periode, hvor det øvrige arkæologiske materiale egentlig ser ganske fredeligt ud.

De ældste ofringer i Ejsbøl og Thorsbjerg er fra ældre romertid, ca. 0-150/170 e.Kr. Udstyret i disse fund stammer muligvis fra

Sværdskede fra ca. 400 e. Kr. fundet i 1990'erne i Nydam Mose.

Ikke blot til lands blev landet beskyttet mod angreb. Nær udmundingen af Haderslev Fjord lå to spærringer: Æ Lei og Margrethes Bro. Anlæggene er dateret til perioden mellem 370 og 418 e.Kr. Æ Lei's pæle er her markeret over vandet og anlæggets uigennemtrængelighed fremgår af rekonstruktionstegningen.

Mandens fornemste våben var sværdet. Sværdet krævede det bedste og mest specialiserede smedehåndværk, og det repræsenterede en næsten ufattelig værdi i samtiden. Denne »håndfuld« er fra Ejsbøl Mose.

kontinentet – formodentlig Nordøsttyskland. Disse ofringer er dog relativt små.

Fra yngre romertids begyndelse (ca. 170 e.Kr.) og de næste to til tre hundrede år er ofringerne meget store. Fra perioden lige omkring 200 har vi i Sønderjylland kun ofringer i Thorsbjerg. Genstandene i denne ofring tyder på, at angriberne igen kom sydfra. I de øvrige danske fund fra denne tid synes krigerne at være kommet fra den skandinaviske halvø, nærmere bestemt Sydnorge og Bohuslän. I 300-årene ofres store mængder hærudstyr i Ejsbøl, i Nydam og igen i Thorsbjerg. Nu er det Østersøområdet og det østsvenske Uppland, der påkalder sig opmærksomheden, og det kunne faktisk være danerne/sveerne, der her var på krigsstien. I de senere ofringer fra 400- og 500-årene, som er repræsenteret i både Ejsbøl og Nydam, har det ikke været muligt at placere fjenderne geografisk.

Krigsbytteofrene viser ved deres udstyr, at de germanske hære var store og yderst velorganiserede bl.a med en form for standardbevæbning, der meget lignede den romerske hærs. Ofrene viser også, at talrige angreb blev slået tilbage. Sammen med de omfattende befæstningsværker Olgerdiget og Æ Vold til lands og sejlspærringer bla. i Haderslev Fjord til vands, viser de entydigt, at der senest fra ca. 200 e.Kr. fandtes en så betydelig politisk magt, at en stor hær kunne organiseres og øjensynlig udstyres efter romersk forbillede, og et landområde kunne befæstes og forsvares. Krigsbytteofringerne er vidnesbyrd om, at de forskellige germanske stammer i perioder ofte var i krig med hinanden. Baggrunden herfor har formodentlig været ønsker om udvidelser af deres landområder, og om adgangen til de vigtige ressourcer, bl.a. jernforekomster.

I Vestsønderjylland mangler vi både krigsbytteofferfund, sejlspærringer og langvolde. Til gengæld bygges der her ret anseelige ringformede borganlæg både på fastlandet og ude på vadehavsøerne.

Tidlige kongedømmer

Før de massive kampe, som krigsbytteofrene vidner om i yngre romersk jernalder og ældre germansk jernalder, var samfundet i Nordslesvig præget af en forholdsvis løs samfundsstruktur med mange landsbyer (og enkeltgårde) ledet af flere høvdinge, der formodentlig var født til opgaven. Disse indgik i forskellige alliancer med andre høvdinge, og de besad magten over relativt små områder, muligvis som de senere herreder.

Mange af disse små stammer gik ved overgangen til yngre romersk jernalder sammen i større politiske forbund, dels på grund af ydre tryk fra blandt andet romerne, dels som følge af interne stridigheder mellem de germanske stammer. Det betød, at de stærkeste overlevede, og stammeforbundene efterhånden blev bundet tættere sammen. Der var kun to muligheder: enten frivilligt at lade sig opsluge af de stærkeste stammer eller at blive undertvunget ved militær magtanvendelse. Nogle af stammeforbundene var ret store og blev i de efterfølgende århundreder udviklet til kongeriger af betydelig størrelse. Frankerriget er et sådant eksempel, og Danerrigets udvikling har nok mindet meget herom.

Ved dannelsen af de tidlige kongedømmer blev magten samlet hos færre personer end tidligere. Dermed skabtes der større mulighed for at basere magten, såvel den sociale som den politiske, på et produktionsoverskud, som hele tiden voksede. Det medførte øget handel, og dermed øget kontrol over de økonomiske midler. Centraliseringen af landsbyerne i slutningen af 2. århundrede e.Kr. er det første synlige tegn på, at man gik fra en selvforsyningsøkonomi til et centraliseret system med sigte på at styre produktionen, så der kunne skabes et overskud. Der var mange, der ville have del i dette overskud. I det nære miljø kom ønsket fra andre germanere. Vi må dog også formode, at handelen med romerne og senere frankerne var betydelig, og at en stor del af germanernes overskud kom fra handel med kvæg, huder, korn og muligvis tekstiler.

Det arkæologiske kildemateriale viser, at krigere og hærledere spillede en betydelig rolle i udviklingen af det danske kongerige. Vi ved fra de romerske kilder, at sønner af fornemme germanere lod sig hverve til den romerske hær. Her lærte man krigshåndværket – faktisk så godt, at romerne ved flere lejligheder blev slået af germanske stammeforbund – og den udrustning, vi finder i krigsbytteofferfundene, viser da også, at bevæbningen blev standardiseret efter romersk forbillede. Kontrollen med hvem, der havde våben, lå hos hærlederne, som formodentlig var kongerne selv. Således forsvandt de mange våbengrave næsten helt fra slutningen af 2. årh. e.Kr. som et tydeligt tegn på, at våben ikke mere

Medens der byggedes lineære befæstninger og sejlspærringer i Østsønderjylland, byggedes der på vestkysten og på vadehavsøerne Sild og Før ringborge. Trælborg ved Højer er en sådan nu næsten udpløjet borg, og også de ældste dele af både Lembeksborg på Før og Tinnumborg og Archsumborg på Sild er fra de første århundreder efter Kr. Her ses Tinnumborg fra luften. Volden er antagelig forhøjet i vikingetiden.

Sønderjyllands måske bedst kendte oldtidsfund er de to guldhorn fundet ved Gallehus ved Møgeltønder. Intensive udgravninger har endnu ikke fravristet fundstedet oplysninger om, hvorfor hornene blev gravet ned her. De dateres til 400-450 e.Kr. Det først fundne lange horn var ca. 71 cm langt langs krumningens yderside, mundingens diameter var 10 cm, og det vejede lidt under tre kilo. Det korte horns længde kendes ikke, men mundingens diameter var også her 10 cm, og hornet var tungere end det første. Det vejede ca. 3,5 kilo og var altså lavet af et sværere gods.

var den enkeltes ejendom, men at de var kontrolleret og ejet af samfundets magthavere – ligesom i Romerriget. Hæren blev kongens private ejendom og dermed det magtapparat, han brugte ikke blot overfor fremmede hære, der trængte ind i hans rige, men også overfor oprør internt i riget.

Ser vi samlet på det danske arkæologiske materiales krigsbytte-offerfund og befæstninger, og for de senere perioder også inddrager de skriftlige kilder, får vi et karakteristisk billede med masser af tegn på krig i perioden fra ca. 200 til ca. 500. Det var stammekrigsperioden, hvor de mange små stammer og kongedømmer blev tvunget sammen i større enheder under mere magtfulde ledere. Efter 500 var der øjensynlig fred indtil slutningen af 600-årene. Denne fredelige periode kan skyldes, at der nu var en stamme, som havde magten i hele, eller næsten hele Danmark, og at de mindre kongeriger var blevet undertvunget. I slutningen af yngre germansk jernalder og i vikingetiden fra ca. 700 er der igen tegn på krig, men nu ved vi fra de skriftlige kilder, at det var rigets territorium, der blev forsvaret.

Dette fine glas prydet med løvehoveder er fremstillet i de romerske rhinprovinser i 300-årene. Glasset fandtes i en rig grav ved gården Højvang ved Skodborg.

Centralpladser og »kongsgårde«

Fra ca. 200 og gradvist hyppigere i tiden herefter dukker en forholdsvis nyerkendt helt speciel anlægsgruppe op, som man noget upræcist har benævnt centralpladser. Den bedst undersøgte lokalitet er indtil videre Lundeborg ved Svendborg, men lignende, måske knap så store pladser, kendes også i vort område, nemlig ved Dankirke nær Ribe og på vadehavsøen Amrum. Nye undersøgelser tyder på, at en lignende lokalitet også kan findes i området omkring Slien.

Pladser af denne type kendes flere steder i Skandinavien. Pladserne er dog næppe ens. Der er muligvis et hierarki imellem dem, gående fra rene handelspladser til pladser med omfattende handel, specialiseret håndværk, store pragtbygninger og centre for religiøse handlinger. Udgraverne har tolket disse helt specielle steder som kongsgårde, hvor datidens herskere opholdt sig i kortere eller længere perioder. Ved Lundeborg menes kongsgården at have ligget få kilometer inde i landet ved Gudme. Ved Bulbrogård ved Tissø på Sjælland og ved Uppåkrå i Skåne er lignende meget komplekse kongsgårde under udgravning.

Selvom kildematerialet indtil nu er forholdsvis beskedent, synes pladserne at vise, at fra ca. 200 og frem i tiden centraliseredes handel, håndværk, militær og religion omkring dem, der boede på disse pladser. Vi går udfra, at det var kongemagten, der besad disse steder, stillede dem til rådighed for de handlende og sørgede for sikkerhed – formodentlig mod at få afgifter af handelen. På nogle af dem opholdt kongen sig måske oven i købet selv.

Fra ca. 700 præges de første mønter, de såkaldte sceattas, i Ribe, som nu er udviklet til en by med spirende møntøkonomi, specialiserede håndværkere og handel med både luksusvarer og dagligvarer. Hedebys ældste dele grundlægges nogenlunde samtidig med Ribe. En udvikling fra en form for høvdingestyret vareudveksling i ældre jernalder over større og mindre kongsejede centrale handelspladser fra ca. 200 endte fra ca. 700 i de første regulære bydannelser.

Kjortel og bukser udgravet i Thorsbjerg Mose i 1858-61. Begge beklædningsgenstande svarer nøje til afbildningerne af germanerne i den romerske kunst, som f.eks. på denne makabre scene, hvor germanere henrettes på Marcus Aurelius søjlen (ca. 180 e.Kr.) i Rom.

Stednavne

De ældste af vore stednavne kan muligvis føres tilbage til nogle af de hændelser, der er beskrevet ovenfor. Det er stednavnene, der ender på -heim (også i formen: -um), -lev, -inge, -løse og -sted. Man mener, at disse endelser går tilbage til 3. og 4. århundrede e.Kr. – ja -inge navnet er måske endda ældre. Man har sikkert altid haft stednavne, men der er næppe tvivl om, at de stednavne, der er overleveret til os, stammer fra perioder, hvor der skete afgørende forandringer i ejendoms- og dyrkningsforholdene. Navnene kan derfor stamme fra den periode, hvor de mange små landsbyer blev lagt sammen til centraliserede bebyggelser. Nogle gange har man holdt fast ved et af de gamle navne (-inge), medens andre fik nye navne.

Endelsen -lev har især optaget forskningen, fordi den næsten kun findes indenfor det danske riges historiske område. Endelsen menes således at stamme fra danernes rigssamling, og den findes da heller ikke, når der ses bort fra et område ved Elbens midterste løb, syd for Ejderen. Stednavnenes forled er muligvis opkaldt efter

Dette forgyldte fragment af et sølvspænde fandtes i 1822 ved grøftegravning i en eng ved Galsted. Stykket blev fundet sammen med en guldbrakteat og perler. De to ansigter og de gabende dyr illustrerer formodentlig indholdet af en myte, som vi ikke kender i dag. Smykket kan dateres til ca. 500 e.Kr.

landsbygrundlæggerne og -lev betyder arv. Tinglev betyder således Thingis arv, Hammelev Hamis' arv o.s.v.

Danerne

Chochilaicus er den første danerkonge i de skriftlige kilder. I to andre kilder fra 500-årene nævnes danerne også. I 512 skriver den græsk-byzantiske kejser Procopios, at herulerne vandrede tilbage til den hjemegn, som de 300 år tidligere var blevet fordrevet fra. Han beretter, at »de nåede varnernes land, vandrede derefter hurtigt gennem danernes land til havet og sejlede over til Thule (dvs. den skandinaviske halvø), hvor de modtoges af gøterne, en af de øverste stammer her.«

I embedsmanden Jordanes værk om goternes historie, forfattet i Konstantinopel i midten af 500-årene, findes der også spredte oplysninger om danerne. Han skriver bl.a.: »at danerne var udgået af sveernes rod«. Vi er ret sikre på, at sveerne boede i det nuværende Uppland. Men det er uklart, om den rod, der tales om i kilden, er en geografisk, og om danerne dermed i lighed med anglerne var udvandret til andre områder, bl.a. Sjælland og Fyn, (som de øjensynlig beboede, hvis Procopios står til troende), eller om der er tale om en fælles genetisk rod. Uanset hvilken tolkning, der vælges, tyder meget på, at danerne var den stamme, som under krigene i 200- , 300- og 400-tallet efterhånden blev den dominerende kongemagt i Danmark. I 300-tallet findes der, som nævnt, spor i krigsbytteofferfundene efter angreb fra netop Østsverige, fra Uppland, men om det var ved denne lejlighed, danerne fik magten over de to kongeriger, der allerede var dannet i Nord- og Sydslesvig, ved vi ikke. Fundene i krigsbytteofrene viser, at angriberne nogle gange blev slået, men desværre viser fundene ikke, om det til sidst lykkedes dem at undertvinge de angelske og jyske konger.

Det er således usikkert, hvornår Sønderjylland lægges under danerne, men det må være sket forud for den ca. 200-årige lange fredsperiode fra ca. 500 til 700, og næppe før 300 e.Kr., idet det 1., 2. og 3. århundrede var den periode, hvor de mindre kongeriger opstod og konsolideredes. Her synes, som nævnt, Nord- og Sydslesvig at være delt i to kongeriger, der ikke altid var på lige god fod med hinanden: et jysk, knyttet til Midtjylland og et angelsk, som måske også i en periode omfattede dele af Holsten.

Hvis de store slag, vi kender fra krigsbytteofrene fra ca. 300 og senere i 400- og 500-tallet, virkelig repræsenterer massive danerangreb, kunne det være fristende at knytte anglernes og jydernes udvandring til England til disse hændelser. Måske blev disse folk

Denne lille guldskat bestående af en guldfibula, fire guldbrakteater og fem glasperler, er fremkommet ad fire gange i perioden mellem 1863 og 1889 ved pløjning på en mark ved Skodborg. Hovedstykket er den fornemme guldfibula med røde og grønne glasindlægninger. Den største af brakteaterne har den største kendte runeindskrift på en brakteat. Rundt om midterfeltet står: *aujaalawinaujaalawinaujaalawinjalawid*. Der er uden tvivl tale om en værneskrift, hvor AlawidaR bringer AlaviniR tryghed. Navnet AlawiniR gentages tre gange. Så var man helt sikker!! Skatten er fra ca. 550.

fordrevet af danerne fra deres kongeriger i henholdsvis Sydjylland og Angel og de tilbageværende beboere assimileret i Danerriget? I hvert fald fra slutningen af 600-årene er Danevirke den befæstede rigsgrænse mod syd. Enkelte forskere mener, at Danevirke sagtens kan have endnu ældre faser. Hvis det er tilfældet, kan Danevirke på et tidligere tidspunkt have markeret Anglerrigets sydgrænse.

Fra forskellig side har der været peget på, at centrum i det tidlige danerrige var Stevns på Sjælland, hvor der findes nogle af de allerrigeste grave fra yngre romersk jernalder, og at magtens centrum i ældre germansk jernalder, 375-550 e.Kr., rykkede til det rige Gudme-område på Østfyn. Fundmaterialet er imidlertid ikke stort og sikkert heller ikke repræsentativt. Fra anden side er der peget på, at det mest udviklede område, og dermed centrum, lå i Sydjylland med de tætte forbindelser til Vesteuropa. Endnu savnes dog dokumentationen for denne påstand, men sikkert er det, at de ældste danske byer, Ribe og Hedeby, opstår her i 700-årene, og at begge har haft forgængere muligvis i form af handelspladser i tilknytning til tidlige kongsgårde.

Omtrent 14.000 år tog det fra den sidste istid slap sit tag i landet og til menneskene i vores område ved eget skriftsprog kunne meddele sig til hinanden og til os. Scenen var hermed sat Sønderjyllands videre historie.

Bjørn Poulsen

Hertugdømmets dannelse 700-1544

I middelalderen blev det særlige hertugdømme Sønderjylland eller Slesvig dannet ved Danmarks sydgrænse. Beliggenheden gjorde, at Sønderjylland altid politisk kom til at balancere mellem det danske kongerige og Holsten. Det førte til lange og seje krige, og i den sidste del af middelalderen begyndte man derfor at overveje, hvordan stridighederne kunne få en ende. Den endelige løsning blev den danske konges valg til greve af Holsten og hertug af Slesvig i 1460.

Et første skridt mod en fredelig vej ud af konflikten ses i denne fremstilling fra 1660'erne af situationen efter kong Christoffer af Bayerns død i 1448, malet i rembrandtsk stil af hofmaleren Jürgen Ovens. I 1448 opsøgte det danske rigsråd grev Adolf 8. af Holsten, der også var hertug af Slesvig, og tilbød ham den ledige danske kongekrone. Adolf afslog og pegede i stedet på sin nevø Christian af Oldenburg. Den kommende kong Christian 1. ses til venstre i billedet.

Maleriet blev bestilt af hertug Christian Albrecht af Gottorp for under 1600-tallets stridigheder mellem hans slægt og den danske konge at vise, at Gottorphertugerne og kongehuset havde samme stamfader. Det var også vigtigt at vise, at det var en slesvigsk hertug, der havde fået den regerende danske kongeslægt til magten.

Danernes værn

Grænsen dukker tidligt op. Som markering af en sydgrænse blev der, måske i sidste tredjedel af 600-tallet, måske endnu tidligere, bygget en vold. Først med skriftlige kilder fra omkring 1200 får vi navnet på denne grænsevold, nemlig »Danæwirki« eller Danevirke, men navnet går langt tilbage i tid. Det betyder danernes værn.

Volden stod, hvor den jyske halvø er snævrest, i det, som er blevet kaldt det slesvigske pas, og den strakte sig fra Sliens bund i øst ind over den slesvigske landtunge og til vådområderne ved vandløbene i vest. Den flodlignende Sli løber fra øst omtrent ind til landets midte og spærrer landtrafik her. Mod vest udgjorde Rheide å, Trene og Ejderen og deres våde dale, der strakte sig langt ind i landet, en anden uoverstigelig hindring for den landrejsende. På det smalle sted mellem de to forhindringer opførtes Danevirke. I de næste seks århundreder efter dens bygning kom Danevirke ofte til at indtage en afgørende rolle i grænselandets historie.

Danevirke

Selve udformningen af voldforløbet varierede noget gennem tiden. Den ældste vold bestod af de to forløb, der går under betegnelsen Hovedvolden og Krumvolden. Snart føjedes den såkaldte Nordvold til sammen med Østervold, der lukkede af for færdsel ind i Svans. I 900-tallet kom så Forbindelsesvolden over til Hedeby ved Slien og Halvkredsvolden omkring Hedeby samt det særskilte anlæg Kovirke mod sydøst.

Byggeriet fra 600-tallet bestod i en opkastet jord- og tørvevold på et par meters højde og syv meters bredde med en grav foran. Den blev øget og forbedret et par gange, og dens højde voksede til omkring fire meter. På toppen stod nu et brystværn, så der var tydeligvis tale om et militært anlæg vendt mod syd, ikke blot om en symbolsk grænsemarkering. Dette Danevirke kan ud fra årringene i tømmer, som er fundet i det, dateres til 737. Det var et imponerende palisadebyggeri sikret med egestolper, beklædt med tømmer og forbundet med en over en kilometer lang pælevold ved Stegsvig ved Slien. Åbenbart ventede man angreb fra både landsiden og søsiden.

Der var bygget volde i Sønderjylland siden første århundrede

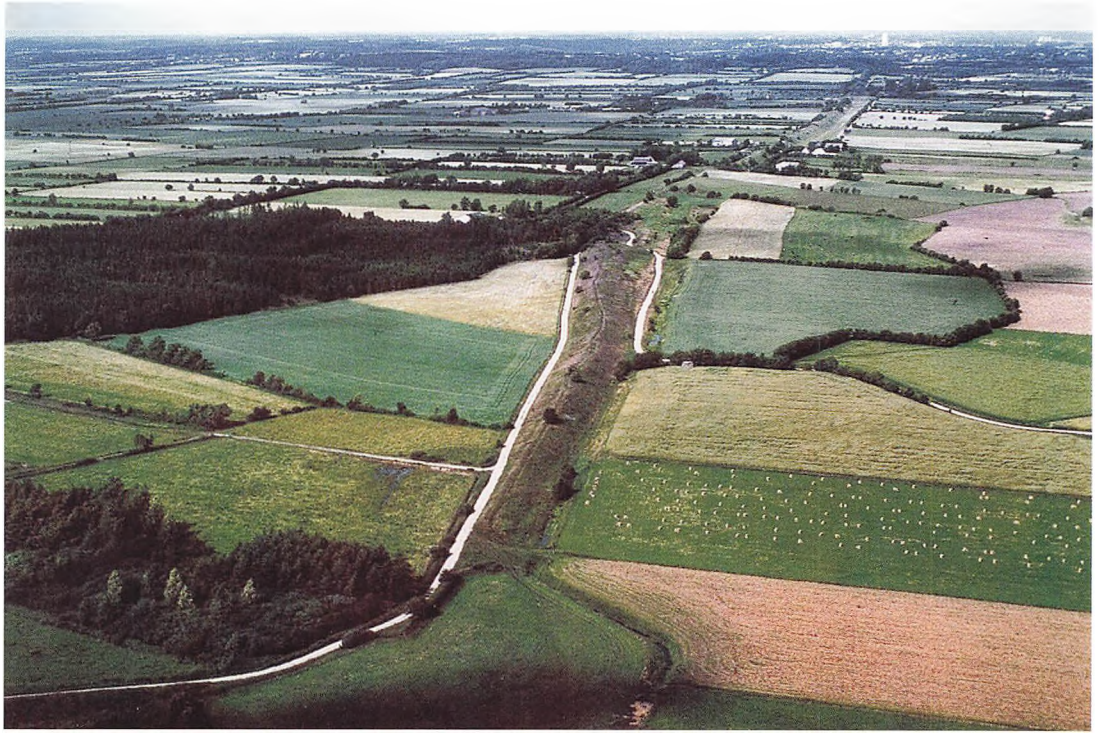

Danevirke fra vest. I forgrunden ser man Hovedvolden.

e. Kr., men inspirationen til et voldbyggeri af dimensioner som Danevirke kan i sidste ende gå tilbage til den romerske grænsevold *limes*, der omfattede en lang strækning på mere end 500 km igennem det germanske område, og Hadrians Mur i det nordlige England. Ganske vist var de gamle romerske anlæg fra de første århundreder efter Kristus ophørt med at have nogen funktion, da det første Danevirke blev bygget, men der er ingen tvivl om, at deres kombinerede beskyttelsesfunktion og demonstration af magt fortsatte med at fascinere. I England blev den lange jordvold Offa's Dyke opført på grænsen mellem kongerigerne Mercia og Wales. Som bygherre udpeger man Mercias kong Offa, der regerede 757-796, og man antager netop, at hans byggeri var inspireret af Hadrians Mur. At voldbyggeri var en tanke, som spredte sig, fremgår af, at man i Sverige, nær Linköping, træffer det såkaldte Götavirke, en betydelig jordvold fra omkring 800. Danevirke står ikke alene, men er et af mange tegn på, at nye europæiske stammer, folk og riger tog form i de kaotiske århundreder efter Romerrigets fald.

Den egentlige grænse udgjorde Danevirkevolden dog ikke. Foran volden lå et øde og uvejsomt landstykke, der hørte sammen

Illustration af Lorenz Frølich fra 1895 med den gamle jættekvinde Hyrrokin. Hun har i skoven Jernved mellem Midgård og Udgård med Fenrisulven som far født jætter i ulveskikkelse. Også skoven syd for Danevirke bar navnet Jernved.

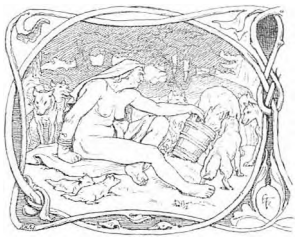

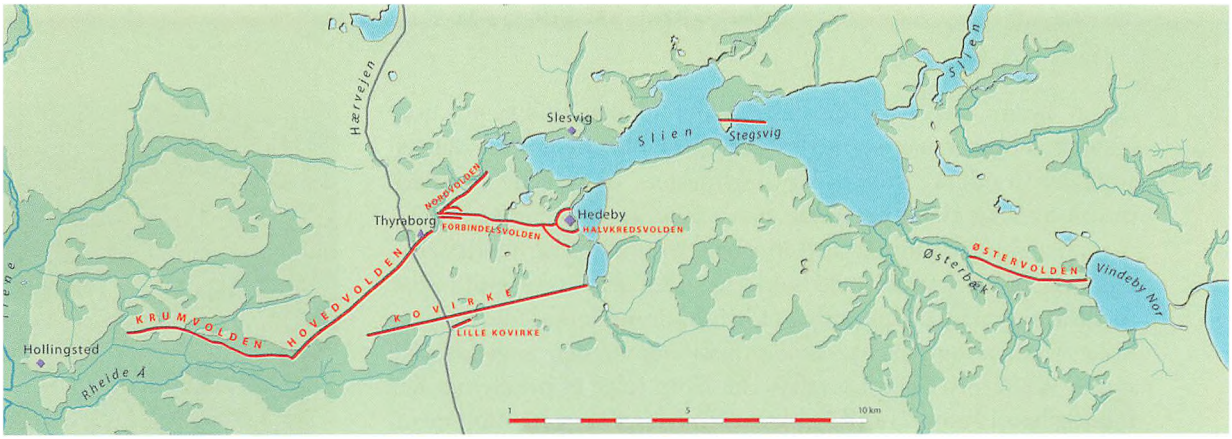

Det samlede Danevirkekompleks. De forskellige voldforløb er angivet med rødt.

med Danevirke. Her stod skoven Jernved med samme navn som den grænseskov, der i nordisk mytologi skilte menneskes verden, Midgård, fra Udgård, hvor jætterne boede. Ifølge mytologien var skoven beboet af den jættekvinde, der fødte Fenrisulvens børn. Det siger noget om dens plads i folks forestillingsverden. Ligesom det tilsvarende tyske navn Isarnho betyder Jernved jernskoven. Den må have forekommet truende, svært gennemtrængelig, næsten fuldstændigt adskillende. Syd for denne skov løb floden Ejderen. Her kom grænsen til at ligge.

Vi ved ikke meget om den direkte baggrund for at styrke en grænse mod syd, men skimter møder og konflikter mellem folkeslag på den nordeuropæiske politiske scene. En slavisk folkevandring fra Østeuropa var i gang i al fald fra 400-tallet og fyldte områder ud, der var blevet forladt af vandrende germanske folk. I anden halvdel af 600-tallet nåede denne slaviske vandring de østlige dele af det nuværende Holsten. Den slaviske stamme, som fik kontrollen her, kaldtes abodriter, men delte sig snart i delstammer. Af disse kom vagrierne til at bo lige ved Jyllands rod, mellem Kielerfjorden og floden Trave. De slaviske stammeriger blev mægtige, og fra 700-800-tallet fandt der store borgbyggerier sted i dem. En række af deres borge blev placeret langs den store øde strækning fra Elben til Kielerfjorden, der i kilderne betegnes *limes saxoniae*, den saksiske grænse. På den anden side af denne grænse stod nemlig sakserne, en germansk stamme, hvis område Saksen også mere antog karakter af en fast enhed. Sakserne styrkedes også ved, at de genkoloniserede de områder i Holsten, som de havde forladt i de foregående århundreder. Der var, hvis man boede oppe i Jylland, tidligt grund til at sikre sig mod både slavere og saksere. Det kunne ske ved bygning af en vold.

Det folk, der boede i det sydlige Jylland, blev i vikingetidens kilder betegnet daner. Til at begynde med fjernt fra danerne, men snart ubehageligt nært på dem, befandt sig frankernes rige, og

det er herfra, at vi har de fleste kilder til den tidlige nordiske historie. Frankerriget styrkedes særlig fra 719, hvor Karl Martell som den frankiske konges »hushovmester« opbyggede en stærk position. Ikke alene besejrede han araberne ved Poitiers i 732, men han undertvang straks efter sin tronbestigelse vestfriserne og førte hårde kampe med sakserne. Den frankiske indflydelse medførte også af en spredning af kristendommen. Med den frankiske herskers og pavens velvilje missionerede den angelsaksiske munk Willibrord blandt vestfriserne. Som følge af problemer her foretog han i årene 714 til 719 et missionstogt længere mod nord. Her mødte han ifølge en beretning »danernes meget vilde folk« og deres hersker, den grusomme kong Ongendus. Herefter sejlede Willibrord til Helgoland. Det er sandsynligt, at den danske »konge« har boet et sted på den jyske vestkyst. Det er meget muligt, at dette sted var nær Ribe, som var det eneste sted af nogen betydning her på dette tidspunkt. Fra sin fremvækst omkring 705 havde Ribe fungeret som Jyllands port mod Nordvesteuropa. Det kan også være, at Ongendus var hersker over et større dansk område, der indbefattede mindst hele den sydlige del af Jylland. I så fald er det sandsynligt, at vi i ham har en af bygherrerne for det ældste Danevirke.

Det er umiskendeligt, at danerne ligesom folkeslagene mod syd organiserede sig, begyndte at føle sig som et folk, og i en eller anden udstrækning blev styret af herskere, der i tidens kilder kaldes for konger. Danernes følelse af at være et folk, deres vi-følelse, blev formentlig i høj grad skabt netop i mødet med de sydfra kommende folk. Vi må tro, at danernes konger stod for endnu et Danevirke, en kampestensmur, der blev bygget i anden halvdel af 700-tallet. Først lidt senere får vi imidlertid gode kilder til disse konger, idet de frankiske krøniker fortæller om Karl den Stores møde med dem.

Karl den Store, der i år 800 blev hyldet som kejser, førte en aggressiv politik, undertvang sakserne og allierede sig med abodriterne. I den sidste fase af saksernes frihedskamp søgte nogle af dem i 777-82 tilflugt hos danernes kong Sigfred. Kejser Karl og hans folk stod altså lige syd for danerne.

Panel af planker fra Danevirkes Nordvold. Det skulle sikre, at en stor vold forsynet med palisade i fronten ikke skred ud. Denne palisadevold er kendt fra Hovedvolden, Nordvolden og Østervolden. Den har flere steder solide støttekonstruktioner, enten som det viste eller i form af sænkekasser, og er ved hjælp af træets årringe dateret til 737.

Kong Godfred og hans efterkommere

I denne situation reagerede den danske konge Godfred. I 804 kom Godfred ifølge en historieskriver, som stod Karl den Store nær, med »en flåde og hele rigets rytteri til stedet, der kaldes Sliesthorp, i grænselandet mellem hans rige og Saksen«. Sliesthorp må være spiren til den by, der var ved at blive til, og som kom til at

Udgravning i Wismarbugten ved Gross Strömkendorf. Her er i 1990'erne udgravet en større handelsplads fra 700-tallet, hvor der har været smedet, vævet, fremstillet glas- og ravperler samt kamme. På fotoet ses små nedgravede grubehuse, hvor forarbejdningen fandt sted. Dateringen af pladsen gør det ret sandsynligt, at vi her har at gøre med den abodritiske bebyggelse Reric, som den danske kong Godfred angreb i 808 for at føre alle dens købmænd til Hedeby.

bære både et dansk navn, nemlig Hedeby, og et tysk, Slesvig. Her blev kongen og forhandlede via sendebude med Karl den Store, der holdt sig tilbagetrukket i egnen omkring Hamborg. I 808 angreb Godfred Karl den Stores allierede abodriterne, ødelagde den vigtige handelsplads Reric, som nu med god sikkerhed er identificeret som Gross Strömkendorf nær Wismar, indskibede alle købmænd herfra og sejlede med dem og hæren til Sliesthorp. Vi må tro, at købmændene fra Reric blev et godt tilskud til den opvoksende handelsby ved Slien. Skribenten ved Karl den Stores hof fortæller, at kongen blev i Sliesthorp og »bestemte, at han ville befæste sit riges grænse mod Saksen med en vold, således at der fra den østlige havbugt, som danerne kalder Ostarsalt (d.v.s. Østersøen), til Vesterhavet og langs Ejderens hele nordbred skulle strække sig en forsvarsvold kun afbrudt af èn port, gennem hvilken kærrer og ryttere kunne komme ud og atter vende hjem. Efter at han nu havde fordelt arbejdet mellem sine anførere, vendte han hjem.«

Desværre er det arkæologisk svært at finde netop Godfreds byggeri i de nu stående rester af Danevirke, men at der i kilden er tale om denne vold, er der dog ingen tvivl om. Den frankiske historieskriver havde måske blot ikke styr på, at den havde stået der længe, og han har da meget naturligt anset den for bygget af den skræmmende konge mod nord og vendt netop mod frankerne. Givetvis velinformeret er oplysningen om den nord-syd-gående trafik, der løb igennem volden, og som må have givet kongen mulighed for at opkræve afgifter af vejfarende.

Karl den Store kendte til volden og den danske konges magt,

og hans respekt forstærkedes kun af, at han fejlagtigt også tilskrev ham de angreb med »200 skibe«, som andre danere, vikinger, foretog i Frisland i denne tid. Frankerne havde faktisk så meget respekt for danerkongen på trods af hans angreb på deres allierede abodriterne, at de næste år, 809, indvilgede i forhandlinger med kongen helt nede i Wilstermarsken ved Størfloden i Holsten. Hertil strakte danernes magt sig altså en kort tid. Forhandlingerne gav imidlertid ikke meget resultat, og frankerne byggede da borgen Esesfeld ved Itzehoe, hvor de indsatte en saksisk greve til at forsvare grænsen.

I 810 myrdedes kong Godfred og efterfulgtes af sin brodersøn Hemming. I 811 foregik der en forhandling mellem kejser Karl og Hemming af Danmark. Den fandt sted ved Ejderen, der her træder frem som grænsefloden. Tolv fornemme mænd fra begge sider aflagde ed på fred. At den frankiske forfatter, som beskriver begivenheden, så nøje har kunnet dokumentere navnene på disse mænd, giver anledning til at tro, at grænseaftalen blev skrevet ned, og at vi altså her har en første dansk-tysk grænsetraktat. Fra da af var danernes grænse mod syd fastlagt. I årbøgerne fra klosteret Fulda hedder det senere uden videre under året 873, at floden Ejderen er grænsefloden mellem danerne og sakserne. Det var en forhandling med stor rækkevidde, for helt frem til 1806, hvor det tyske kejserrige blev opløst, forblev Ejderen grænsen mellem dette rige og Danmark.

Hemming døde allerede i 812 og efterfulgtes kortvarigt af to konger, Harald Klak og Reginfred. I 814 blev Reginfred dræbt, og Harald flygtede til kejserhoffet, der i de følgende år søgte at indsætte ham som en slags klientkonge i Danmark. Som et led i denne politik overskred kejser Karl den Stores efterfølger Ludvig den Fromme i 815 Ejderen, rykkede med saksiske og abodritiske styrker ind i den »normanniske landsdel Sinlendi« og marcherede syv dage op gennem landet, indtil de slog lejr ved en kyst. Det er usikkert, hvad Sinlendi betegner, så meget mere som vi kun kender navnet ét andet sted fra, nemlig fra en rejseberetning fra 800-tallet. Her omtales det, at den norske rejsende Ottar sejlede mod syd med »Jylland, Sillende og mange øer« på højre hånd i to dage og nåede »den handelsby der hedder Hedeby«. De to kilder tilsammen tyder imidlertid på, at Sinlendi/Sillende er en tidlig betegnelse for den sydlige del af Jylland, altså Sønderjylland.

Da den danske konges tropper i 815 trak sig tilbage til en ø, vel Fyn, og da store danske flådestyrker sejlede op foran den kejserlige hær, forlod denne snarest Jylland igen efter at have hærget landet. 817 var krigslykken vendt. Dette år var det den danske kongemagt, der allierede sig med abodriterne og angreb den fran-

Det karolingiske Rige omkring år 800.

kiske fæstning Esesfeld ved Størfloden. Danernes leder var en mand ved navn Gluomi, der angiveligt var høvedsmand i grænseområdet. Vi har her en første omtale af, at danske konger havde en særlig betroet mand til at tage sig af grænseforsvaret mod syd.

Hvor meget land, eller måske rettere hvor mange undergivne, de danske konger havde på denne tid, er ikke let at afgøre. Vi ved altså ikke, hvor stort det danske kongerige var.

Det sikre udgangspunkt er og bliver sydgrænsen. Det er svært at forestille sig, at Hedeby og Ribe ikke skulle have været under samme konge, og det fremgår da også positivt af missionæren Ansgars levnedsbeskrivelse, at den danske konge ved 800-tallets midte disponerede over begge byer. At kongen har haft myndighed over hele Jylland er ret sandsynligt, mindre sikkert er det, om Fyn hørte med til hans magtområde, og Sjællands og Skånes tilhørsforhold hertil er kun svagt dokumenteret. Blandt vidnerne ved forhandlingerne ved Ejderen i 811 var på den danske konges side en Osfrid fra Skåne, men om det betyder, at den danske konge havde magt over Skåne, er ikke sikkert. Til gengæld synes det klart, at de danske konger, der byggede Danevirke, var overherrer over området omkring Oslofjorden i det sydlige Norge. Man kan forestille sig et danernes rige omkring 800, der svarer til det, vi kender fra middelalderen, men også et helt andet langstrakt rige, der strakte sig fra Ejderen, af og til med de slaviske abodriter som allierede, og med besiddelser i Norge.

En tid med mange konger

I de følgende år svækkedes frankerriget, det blev delt i 843, og der opstod et særskilt tysk rige. Herskerne mod syd blev svagere, og danske vikinger plyndrede rundt om i deres riger. I 848 hører man om den danske kong Horik 1., at han var »den eneste hersker over danerne«, men snart svækkedes også det danske rige og blev ofte delt mellem flere konger. I en lang årrække blev der ikke bygget på Danevirke, og spørgsmålet er, om det blev holdt ved lige, før vi ser de næste byggeaktiviteter på volden ved 900-tallets midte.

I 857 omtales en dansk viking og frankisk vasal ved navn Rurik, som af den danske kong Horik 2. fik overladt »den del af landet, der ligger mellem Ejderen og havet«. Man kan kun gætte på, hvad der menes her, men en mulighed er Nordfrisland, en anden det sønderjyske grænseområde med Hedeby. Rurik havde da allerede herredømmet over den frisiske handelsby Dorestad, så ganske kortvarigt var to af de vigtigste nordeuropæiske handelssteder måske under samme fyrste. Nogenlunde på denne tid byggedes

Luftfoto af Limbæksborg (Lembeksborg eller Borgsumborg) på en gestknold på øen Før. Volden har en diameter på 140 m. Den kan med en vis sikkerhed dateres til 800-tallet og var i brug frem til omkring år 1000, hvor der i borgens indre blev bygget en række tørvehuse. Navnet Limbæksborg har borgen efter Henneke Limbæk, der som holstensk foged indtog Før i 1377. Han har dog formentlig ikke brugt denne borg.

der på nogle mægtige borganlæg med ringvolde i Nordfrisland. De endnu synlige Limbæksborg på Før og Tinnumborg på Sild samt en nu forsvundet mindre borg syd for Rantrum skal nærmest dateres til første halvdel af 800-tallet. Deres funktion er uvis, men i al fald Limbæksborg var i brug frem til omkring år 1000, hvor der ved dens indre ringfod blev opført en række tørvehuse.

Et særligt kapitel i grænselandets historie indtræffer med det såkaldte »svenskevælde«. Historieskriveren Adam af Bremen fik omkring 1068 fortalt af den danske konge Sven Estridsen, at en kong Olaf var kommet fra Sverige og havde taget det danske rige med våbenmagt. Efter ham skulle, mente kong Sven, hans sønner Cnob og Gurd have hersket. Denne historie har faktisk rødder i virkeligheden.

Det fremgår tydeligt af to runesten ved Hedeby, hvor der på dem begge står »Asfrid gjorde disse minder efter kong Sigtryg, hendes og Gnupas søn«. Den mindste sten har tilføjelsen, at Asfrid var »Odinkars datter« og, at »Gorm ristede runerne«. Vi må antage, at Adams kong Cnob er identisk med Gnupa. Historikere har i indskriften på den ene sten villet se svensk sproglig indflydelse, men det er næppe rigtigt. Der var i tiden ingen særlig forskel på svensk og dansk sprog. Gnupa træffer vi igen i tyske kilder, hvori vi hører, at den tyske kong Henrik 1. (Fuglefænger) i 931 havde ført en hær mod danerne, som han slog, tvang til at betale skat til sig og »nødte deres kong Cnuba til at lade sig døbe«. Man har forestillet sig, at Gnupa og hans slægt skulle være svenskere, og at der var etableret et regulært svensk overherredømme over det sydlige Jylland. Det afvises nu af de fleste forskere. For det første tyder kilderne på, at slægten havde herredømmet over hele

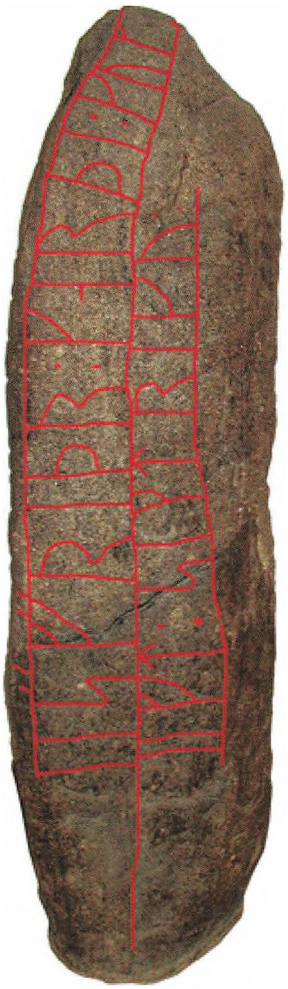

Runesten med indskriften »Asfrid gjorde disse minder efter kong Sigtryg, hendes og Gnupas søn«. Asfrid, Odinkars datter og Gnupas enke, rejste omkring år 900 ved Hedeby denne og yderligere en runesten over kong Sigtryg.

danernes rige. For det andet er der ingen sproglige belæg for det svenske islæt. For det tredje tyder oplysningen om, at Asfrid var Odinkars datter på, at slægten var godt indgiftet i en dansk aristokratisk og sikkert kongelig familie. Odinkarnavnet finder vi nemlig senere kun i de højeste cirkler i samfundet. Det synes ud fra oplysningerne sandsynligt, at den tyske konge rykkede op i Jylland og lod en dansk konge betale skat til sig, men intet antyder, at dette blev et længerevarende underkastelsesforhold. Det udtrykker dog, at det tyske rige styrkedes i denne tid, hvor et nyt saksisk dynasti sad på tronen, og hvor også abodriterne underkastede sig det.

Gormdynastiet

I 936 lod Henriks søn Otto 1. indsætte en greve ved navn Herman i Saksen til at varetage forsvaret mod danskere og slavere. Som en markering af Hermans styrkede stilling betegnedes han stadig oftere som hertug, og han blev stamfader til den saksiske hertugslægt, der skulle blive danskernes værste modstandere i de kommende år. Antagelig omtrent samtidig kom Gorm den Gamle kom til magten i Danmark. Senest 954 skete der reparationer i Thyraborg-dæmningen, der indgår i Danevirkes hovedvold. Når historieskriveren Sven Aggesen omkring 1190 og kort efter Saxo lod Gorms dronning Thyra bygge Danevirke, er der altså måske en lille sandhed i det. Når de som Sven Aggesen besang Thyras byggeri af det »herlige værk, som i senere tider altid har ydet de ligesom ved et hegn omgærdede daner det sikreste værn mod tyskernes raseri«, var det nu nok snarere et misforstået forsøg på at forstå den sten, som Gorm lod rejse i Jelling. Den bærer den bekendte indskrift »Gorm, konge, gjorde dette mindesmærke over Thyra, sin kone, Danmarks bod«, hvor bod vistnok nærmest skal oversættes med pryd. Hvordan indskriften end skal tolkes, turde den vise, at en konge med bopæl i Midtjylland nu bekymrede sig om hele det danske rige.

Gorms søn Harald Blåtand lod rejse den anden og største af de to Jellingestene, hvor han mindes sin fader Gorm og moder Thyra, og berømmer sig selv som den mand, der »vandt al Danmark og Norge og gjorde danerne kristne«. Han samlede altså riget, der her for første gang omtales i en dansk kilde. Hvad det så betyder, er en anden sag. Norge er for så vidt det mindste problem, for danernes indflydelse i Sydnorge gik, som vi har hørt, tilbage til omkring 800, og det er klart, at det var et styre ved hjælp af en norsk jarl, der blev reetableret her. Mere problematisk er det, hvad »al Danmark« betyder.

Thyra Danebod grundlægger Danevirke. Litografi af Lorenz Frølich, 1865. Fremstillingen er et udtryk for 1800-tallets nationale stemning og oprustningen mod den tyske fjende.

Vi kan se, at der mellem 964 og 968 var betydelige byggearbejder på Danevirke. Herfra blev der bygget en hel ny 3½ km lang, 13-14 m bred og 3½ m høj forbindelsesvold over til Hedeby, der noget tidligere var blevet omgivet af en halvkredsvold. Danevirke kom derfor nu til at bestå af tre led, Halvkredsvolden, Forbindelsesvolden og Hovedvolden. Det må formentlig være Harald, der var i aktion her. Til omtrent samme tidspunkt må vi henlægge den historie, den tyske historieskriver Widukind nedskrev omkring ti år senere, om præsten Poppo, der bar glødende jern og ved dette Gudsbevis omvendte kong Harald, fik ham til at beordre folket til at forkaste afguderne og vise præsterne ære. Både Danevirkevoldens renovering og kristendommens demonstrative antagelse må forstås i forhold til en sydvendt strategi.

Harald var dybt involveret i politik i forhold til naboen, sakserne, og i 962 udtalte han ifølge en tysk krønikeskriver, at han ville støtte en saksisk oprører af hertug Hermans familie, hvis han dræbte hertugen. Den saksiske hertug var en farlig modspiller, for han hørte under den mægtige tyske kong Otto 1. Otto 1. havde i 955 slået nomadefolket magyarerne (ungarerne) og havde i 962 taget arven op efter Karl den Store ved at blive kronet til kejser. Selve det at antage kristendommen kunne i det mindste fratage den tyske hersker en begrundelse for at åbne krig mod hedninge. Det forekom frugtbart at tjene den samme Gud som den mægtige nabo mod syd. I 967 forlød det alligevel, at kejseren tænkte på krig mod danerne, og 968 var det ved kejserhoffet besluttet, at en krig mod dem skulle indledes. Det blev nu ikke til noget, og på

et møde i 973 kom danerne med gaver til kejser Otto 1. Dette år døde kejseren imidlertid, og straks året efter angreb hans efterfølger, sønnen Otto 2.

Under saksisk ledelse, men med deltagelse af greven af Stade og tropper fra abodriterne, rykkede en hær op til Danevirke, der stormedes. Et skjaldekvad fortæller muligvis om et første angreb, hvor den danske konge, »den gavmilde konge af den mørke skovs jord«, altså vel af Jernvedskoven, fik hjælp af sin vasal i Norge Håkon Jarl. Håkon Jarl slog ifølge kvadet »mordalferne«, dvs. de saksiske krigere tilbage fra volden. Det hjalp imidlertid ikke, for under det efterfølgende angreb af en hær med saksisk, frankisk og frisisk deltagelse gav det danske forsvar efter. Danevirke og Hedeby kom i årene 974-83 på tyske hænder.

Erobringen udløste et chok i Danmark, og omkring 980 opførte den danske konge de danske ringborge Fyrkat i Nordøstjylland, Aggersborg i Nordjylland, Nonnebakken på Fyn og Trelleborg på Sjælland. Med deres ensartede, nøje i korsform udmålte plan står de som imponerende vidnesbyrd om en hidtil uhørt mobilisering. Formentlig samtidig byggedes en vældig bro over Ravning Enge nær Jelling. Prægningen af mønt i danernes område var hidtil sket i Ribe og Hedeby, og kun heromkring havde mønten haft funktion som mønt. Andre steder vejede man sølvet, ligegyldigt om det var i møntform eller som råsølv og smykker. Udenlandske mønter, oftest arabiske, var de almindeligste. Men i årene 973-85 ser man, at der i Danmark, dvs. i de områder, hvor ringborgene byggedes samt i Skåne, kom en mønt med et korsbillede på i omløb, der i meget høj grad fortrængte alle andre, særlig da i egne nær ringborgene. Det vil sige, at kongen var ved at opbygge et møntmonopol. Det eneste sted i riget, disse mønter ikke cirkulerede, var i det sydlige Jylland, som jo også var tysk besat. Kong Harald Blåtand havde foretaget en fuldstændig nyordning af størstedelen af det danske rige. Målet med det var dels forsvaret mod den tyske kejser, dels Hedebys og det sydligste Jyllands generobring.

I 983 lykkedes det for kong Harald. I dette år opstod der en alliance, der strakte sig fra Bøhmen til Danmark, rettet mod sakserne. Slaverne gjorde oprør, og kong Harald giftede sig, som vi ved fra en runesten, med den abodritiske prinsesse Tove. Det betød en alliance med hendes far, den mægtige kristne abodriterhersker Mistivoi, der ellers havde været med på saksisk side ved erobringen af Hedeby i 974. Abodriterne rev sig løs fra tysk overherredømme, og danerne kunne erobre Hedeby tilbage og ødelægge en kejserlig borg nær grænsen. Otto 2. fik budskabet om, at hans borg var taget med list og brændt ned, efter at alle forsva-

rerne var dræbt. I forbindelse med kampen byggede Harald med brug af ganske samme bygningsprincipper som i trelleborgene det såkaldte Kovirke. På den flade slette syd for Hedeby ligger denne 6½ km lange, helt lige og to meter høje vold med en grav foran volden. Den gav for første gang Hedeby en sikring mod syd.

Hermed er vi så tilbage til tolkningen af den store Jellingstens »al Danmark«. Hvis stenen er rejst efter 983, hvad vi dog ikke kan fastslå, kunne det betyde, at Harald med sin sætning sigtede til den tyske besættelses ophør af det sydligste Jylland. Sætningen kan også betyde, at han som den første samlede et rige, der strakte sig fra Jylland til Østdanmark med Sjælland og Skåne. Vi ved det ikke, men der ser i al fald ikke ud til at være tvivl om, at den danske kongemagt i hans regeringstid rådede over hele det middelalderlige Danmark. At kongen bevidst markerede sin kristendom, fremgår af den Kristusfigur, der er afbildet på den store Jellingsten, såvel som af hans borges grundplan og hans mønters præg.

Det danske rige forblev ikke stabilt ret længe. Harald stod for fald. Få år efter hans sejr udbrød der oprør mod hans krævende politik, og sønnen Sven Tveskæg kom til magten. Hans politik var snarere den traditionelle, nemlig vikingekongens. Sven udrustede fra 994 serier af togter mod det rige angelsaksiske England og erobrede sluttelig landet i 1013. Der er tegn på, at disse foretagender førte til, at styret i Danmark løsnedes. Den tendens mod monopolisering af møntcirkulationen, som var sket under faderen, gik helt i stå, og først fremme i 1000-tallet ser man igen kongerne forsøge at gøre dansk mønt enerådende i riget. De kongelige indtægter under Sven skaffedes ikke ved reformer indenlands, men ved betaling af tribut fra englænderne. Meget tyder endda på, at selve handelsbyen Hedeby og hermed indtægterne herfra en periode gled ud af kong Svens hænder. Det er ganske vist blevet diskuteret, hvornår to runesten, rejst ved Hedeby, skal dateres til. De kan være fra 983, hvis Sven, der tituleres som konge på stenene, da var Haralds medkonge, men det er ret sandsynligt, at de er fra engang sidst i 990'erne, og at de netop dokumenterer et fremmedherredømme i Hedeby på denne tid. Den ene sten har indskriften: »Thorulv, Svens hirdmand, rejste denne sten efter sin fælle Erik, som fandt døden, da drenge belejrede Hedeby, men han var styresmand, en meget velbyrdig dreng«. Den anden lyder: »Kong Sven satte sten efter sin hirdmand Skarde, som var draget vestpå, men nu fandt døden ved Hedeby«. Her kan man formentlig se kongens elitetroper, hirden med de yngre aktive krigere, »drengene«, i aktion. De havde, må man tro, held med deres

Runesten fundet 1857 syd for Busdorf, nær Hedeby. Den stod tidligere mellem to gravhøje og bærer indskriften »Kong Sven satte denne sten over sin hirdmand Skarde, som var draget vestpå, men nu fandt døden ved Hedeby.« Stenen må være rejst af Sven Tveskæg under en belejring af Hedeby. Det kan enten være sket efter felttoget 983, hvis Sven har været konge sammen med sin far Harald Blåtand, eller i 990'erne.

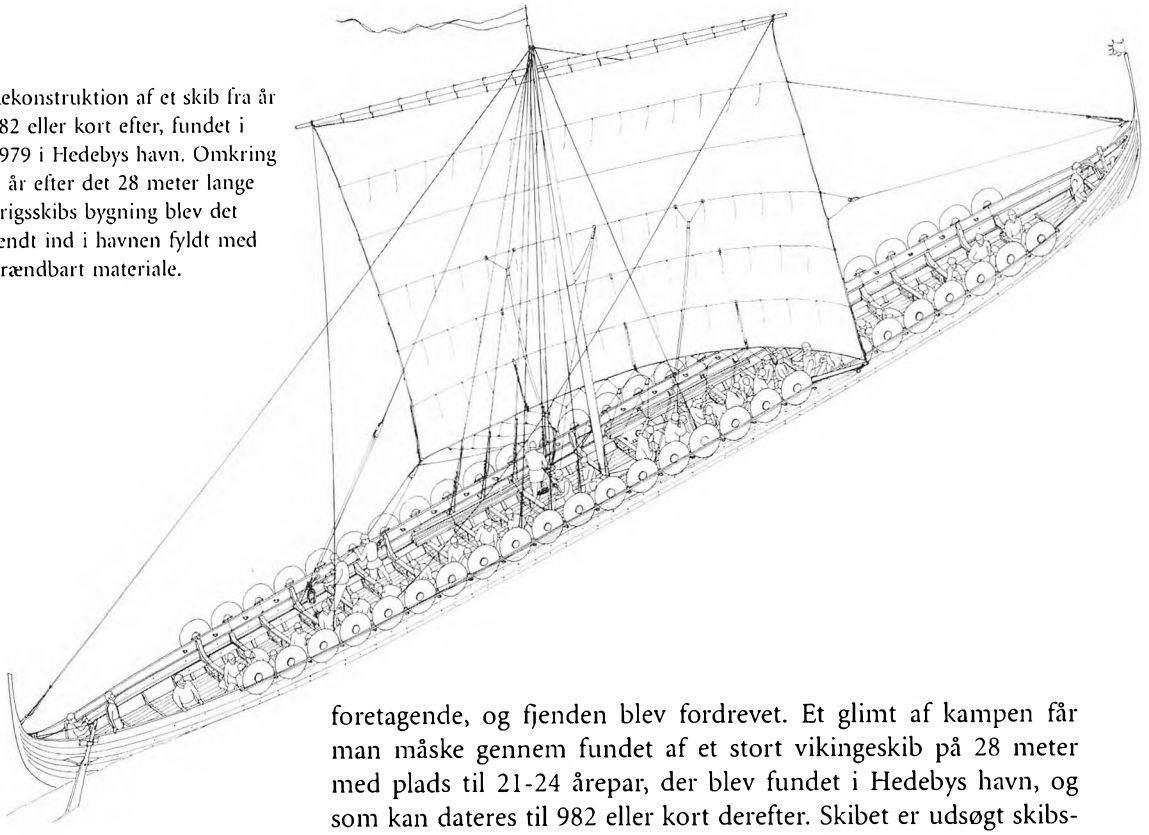

Rekonstruktion af et skib fra år 982 eller kort efter, fundet i 1979 i Hedebys havn. Omkring ti år efter det 28 meter lange krigsskibs bygning blev det sendt ind i havnen fyldt med brændbart materiale.

foretagende, og fjenden blev fordrevet. Et glimt af kampen får man måske gennem fundet af et stort vikingeskib på 28 meter med plads til 21-24 årepar, der blev fundet i Hedebys havn, og som kan dateres til 982 eller kort derefter. Skibet er udsøgt skibsbygningskunst, et krigsskib, som må have været et af de største i sin tid. Det er tydeligt, at det et tiår efter sin bygning med vilje er brændt ned til vandlinjen. Fyldt med brændbart materiale må det være blevet sendt ind i havnen som en såkaldt brander. Fjenden kan have været den svenske kong Erik Sejrssæl, der ud over Hedeby måske har haft større dele af det sønderjyske område under sig.

Med den erobrede by, der vel også stadig havde mén af kampen i 983, stod det ikke godt til. Tidens kilder betegner hele tiden byen, dels med det danske navn Hedeby, dels med det tyske Slesvig. Formentlig skal vi nogle årtier op i 1000-tallet, før Slesvig nord for Slien blev en ny og selvstændig by. Når imidlertid bispen i »Slesvig«, Ekkehard, år 1000 klagede over, at han ikke havde noget bispesæde, da hans bispedømmes område var hærget med barbarisk råhed, byen var forladt og kirken forfalden, så er det ikke umuligt, at den kirke, han ønskede at komme til, var i den nuværende Slesvig by.

Mellem Ejderen og Skodborgå

Den tyske kejser og hans saksiske hertug var blevet slået tilbage i 983, men de tyske krav på landet nord for Ejderen var ikke opgi-

vet. Det blev de først under Sven Tveskægs søn, Knud den Store. Denne Knud skabte et Nordsøimperium, der omfattede Danmark, England, Norge og dele af Sverige, og han bevægede sig hjemmevant på den europæiske scene. Han skabte også gode forbindelser til Tyskland. På et møde i Bamberg i 1035 kom det så vidt, at den tyske kejsers søn Henrik 3. blev forlovet med Knuds »smukke, unge« datter Gunhild. Knud stod som ligeværdig alliancepartner med kejseren og frigjorde sig fra krav om tysk overherredømme, ligesom den polske konge samtidig gjorde det. Det sønderjyske problem kunne ordnes i en forhandling, der formentlig allerede fandt sted i 1025. Ifølge krønikeskriveren Adam af Bremen sluttede kejseren i denne forhandling fred med danernes og englændernes konge og overlod ham Slesvig by »med den mark, der ligger hinsides Ejderen«. Hermed var Ejdergrænsen endnu engang anerkendt af naboen mod syd. Hvad, der præcist menes med »mark«, er omdiskuteret i litteraturen. Mark betegner imidlertid i tidens sprogbrug et grænseområde, og der kan hermed menes det område, som var under tysk overherredømme i 974-83, altså Hedeby/Slesvig og det sydlige Jylland.

De danske bispedømmer Ribe og Slesvig var måske allerede under Knud den Store i gang med at trække grænserne mellem deres virkefelter, og Slesvig Stift kan allerede da have skudt sig frem til Kongeåen i det nordlige Sønderjylland. Hvor omfattende et område, man nærmere regnede for et kongeligt sanktioneret delherredømme i det sydlige Jylland, kan man muligvis få en idé om ud fra kilder, der vedrører en dramatisk begivenhed i landets historie: Knud den Store døde i 1035 og efterfulgtes i Danmark af Hardeknud. Ved dennes død i 1042 greb den norske kong Magnus den Gode magten i Danmark og sikrede straks sin position ved forhandlinger i Slesvig med den saksiske hertug og den bremiske ærkebiskop. På tidens vanlige måde blev alliancen beseglet med et ægteskab mellem Magnus' søster Wulfhild og den saksiske hertugs søn. En alliance var nødvendig, for der var fjendskab mellem abodriternes fyrste Ratibor og danskerne. Da Ratibor blev dræbt under et dansk togt, rykkede Ratibors syv sønner i 1043 med en slavisk hær op i Jylland. Helt til Ribes porte nåede man. Men på vejen hjem ventede en dansk hær. Kong Magnus var kommet fra Norge, gået i land ved Slesvig og havde opstillet en hær af danskere fra hele landet samt en saksisk hjælpehær ved Lyrskov Hede, nord for Slesvig. Da slaverne den 28. september kom ad Hærvejen sydover, indtraf kampen. Den er beskrevet i flere kilder. Skjalden Torleik den Smukke kvad: »føde nok fik ravnen; få af venderne undkom, valens rovfugle gabed' over halsenes hugsår, en hær lå død på heden.« Milevidt lå ligene, siges det.

Disse sølvpenninge er blandt de tidligste mønter, vi med sikkerhed kender fra byen Slesvig. De er prægede af møntmesteren Joli under Magnus den Gode og viser på forsiden et billede af Magnus' fader, Olav den Hellige, der kendes på den økse, han holder. Mønten øverst har muligvis været en erindringsmønt om sejren på Lyrskov Hede i 1043, hvor kong Magnus om natten før slaget skal have hørt klokken fra faderens kirke i Trondheim.

To fibler i henholdsvis guld- og sølvfiligranarbejde og begge med indlagt bjergkrystal. De må være fremstillet omkring år 1050 i et af de tyske kejserlige guldsmedeværksteder. Smykkerne er fundet under udgravning af en stor 1100-tals gård på lokaliteten Østergård ved Hyrup og viser, hvordan folk tilknyttet de højeste aristokratiske miljøer beboede landdistrikterne.

Adam af Bremen kunne berette, at der blev dræbt 15.000 slavere. Stedet for slaget er klart nok bestemt i kilderne til Lyrskov Hede, men der er også en yderligere stedsbestemmelse. Skjaldene siger nemlig, at kong Magnus vandt sejren »syd for Skodborgå«. Skodborgå er det samme som Kongeåen. Det er måske den ældste omtale af et særskilt magtområdes nordgrænse, vi har her. Sønderjylland som område begynder at kunne skimtes i kilderne.

Gennem hele tiden fra 600-tallet til 1000-tallet lå Ejderen og bag den Danevirke som grænsen for et danernes rige. På den anden side fandtes de slaviske riger, hvor særligt abodriternes var vigtigt, og sakserne. Sakserne blev opsuget i frankernes storrige, og efter delingen af dette i 843 i det nye tyske rige. Men med selvstændiggørelse af det saksiske hertugdømme i løbet af 900-tallet blev det igen sakserne, som sammen med slaverne var hovedaktørerne mod syd. Grænsen mellem disse folkeslag og danerne havde sine geografiske årsager, for kombinationen af det slesvigske pas ved Slien, hvor forsvaret var let, af en vældig skov, Jernved, og af en betragtelig flod, Ejderen, måtte fremme en grænse. Det var krigens naturlige skel. Men grænsen havde også tidligt et fundament i formelle aftaler, som vi med et senere begreb kan kalde statsretslige. I 811 fik man den første grænsetraktat mellem karolingerriget og danerne, og aftalen mellem kong Knud den Store og den tyske kejser i 1025/35 var en bekræftelse af grænsedragningen. Unægtelig havde den i mellemtiden ikke stået uantastet. Der var flere danske forsøg på at inddrage landområder syd for Ejderen og gentagne gange var frankiske og saksiske tropper oppe i Jylland. Mest alvorlig i den forbindelse var sikkert besættelsen af Hedeby og måske store dele af Sønderjylland i perioden 974-83.

Mindesten i Skibelund Krat over slaget på Lyrskov hede. Man ser kong Magnus den Gode i spidsen for danske krigere kaste sig ind i kampen mod slaverne. Stenen er rejst 1898 og udført af Niels Skovgård. Motivet med kampen mod de syd fra kommende angribere og bagsideindskriftens ord om »Nordens Grænsepæl atter rykket frem mod Syd« var højaktuel efter afståelsen af Sønderjylland i 1864.

Fibel i guldfiligranarbejde med indlægninger af natur- og glasperler samt glasfluss. Smykket fremkom ved udgravning i Plessenstrasse i Slesvig by og er fremstillet ca. 1025-50 af guldsmede knyttet til det tyske kejserlige hof. Det er, som smykkerne fra Østergård, et tegn på, at der var livlig udveksling mellem danske og tyske hofkredse.

Det danske rige, Danmark, bag grænsen stod ikke som nogen monolit. Måske var det omkring år 800 et samlet rige af udstrækning som det middelalderlige Danmark, men i al fald i perioder faldt det fra hinanden. Grænselandet mod syd blev i perioder udskilt som noget for sig. Gennemgående var dette sydlige jyske område imidlertid en fast brik i det danske rige, hvor stort det så var. Kilderne efterlader ingen tvivl om, at kong Godfreds magtbase omkring år 800 netop var Hedeby, og den Gluomi, der i 817 var høvedsmand i grænseområdet, var givetvis tæt forbundet med sin danske konge. Det grænseområde, som vi ser tegne sig med udgangspunkt i grænseforsvaret på Danevirke og med forvaltningen af Hedeby, måtte en dansk konge kontrollere, hvis han skulle vinde i tidens magtspil.

Troens og handelens veje

Klokke fra 900-tallet fundet 1978 i Hedebys havn.

Politisk set var der en kløft mellem Danmark og naboerne. Denne kløft blev imidlertid krydset af mange veje. Slesvigs funktion som bro mellem folkeslagene er lige så gammel som grænsen. Mens Adam af Bremen i 1070 gysende talte om hedningenes skov Jernved, og Esbern Snare i 1188 omtalte »den udstrakte ødemark, der ligger mellem slavernes land, Holsten og Danmark«, så var der andre der tillidsfuldt fulgte Hærvejen, som fra Holsten gik op gennem Jylland, og knyttede an til det større europæiske område. Skibe fra talrige steder løb også til og fra de sønderjyske kyster.

Grænsen var ikke en lukket mur, men en porøs flade, der ofte blev gennembrudt af udveksling af personer og ideer. Det kunne ske under udøvelse af vold, når hære drog ind i naboens land. Men det kunne også ske mere subtilt. Der er i tiden mellem 800-tallet og 1000-tallet mange belæg på, at man søgte at indsætte klienter – eller venner – hos hinanden. Frankerne støttede den i 813 fordrevne danerkonge Harald Klak og havde endda kortvarigt held til at sikre ham andel i magten i Danmark i 819-823. Danernes rige havde omvendt lige fra 700-tallet fungeret som asyl for flygtede saksere, og den danske konge drev fra tid til anden aktiv klientpolitik i forhold til abodriterne, der ofte også var hans alliancepartnere. Dette kunne så skifte som i 1043, hvor danskere og saksere kæmpede sammen mod den abodritiske styrke ved Lyrskov Hede. Der var konstante politiske forhandlinger over grænsen, og ofte udgjorde udveksling af kvinder ved ægteskab den lim, der skulle binde de mere eller mindre sikre politiske alliancer sammen.

Den kristne tro

Danerne var længe hedninge, så troen definerede også en grænse mellem nord og syd. At krydse denne grænse mellem kristne og hedninge tiltrak en helt særlig gruppe af personer, missionærerne. Fra 600-tallet arbejdede frankiske missionærer på at udbrede kristendommen blandt de hedenske europæiske folkeslag. Allerede midt i 600-tallet missionerede de hos slaverne og i 700-tallet hos sakserne. Før 714 besøgte Willibrord danernes konge, og 789 spurgte en gejstlig ved Karl den Stores hof i et brev til en abbed i Saksen, hvordan det gik med kristningen af danerne. Karl den Store ønskede imidlertid ikke aktiv mission i Danmark. Det skete

Endnu står den prægtige vestgavl på benediktinerklosteret Corvey opført 873-875. Corvey blev opført af karolingerne i det nyerobrede Saksen og blev udgangspunkt for mission nordover. Herfra tog Ansgar til Danmark.

først under hans efterfølger. Da frankernes vasal Harald Klak fik del i kongemagten i Danmark efter 819, blev det muligt for ærkebisp Ebo af Reims at virke her i året 823. Ebos gerning blev ført videre af Ansgar, som vi ved en del om fra den biografi, som hans følgesvend Rimbert skrev.

Ansgar kom fra det 822 grundlagte kloster Corvey i Saksen. Han blev 826 af kejser Ludvig den Fromme opfordret til at følge den frankisk støttede og kristent døbte tronkandidat Harald Klak til Danmark. Sammen rejste kongen og Ansgar fra Køln til den

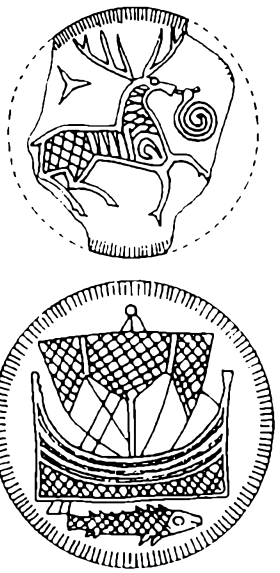

Mønter præget i Hedeby i 820'erne og følgende år. Samtidig med Ansgars første besøg i Hedeby prægedes der mønter her med hvad der kan tolkes som kristne symboler. Hjorten betegner fra gammel tid Kristus og slangen foran er djævelen. Fisken under skibet, der symboliserer kirken, er et symbol for den kristne tro. Karolingerrigets aktive mission satte sine spor også i det små.

frisiske handelsby Dorestad og herfra videre til Danmark. Opholdet i det danske blev imidlertid kortvarigt, da Harald allerede året efter sin ankomst måtte fortrække. Men Ansgar var stædig i sin missionsiver, og han søgte fra 848 at begynde igen i Danmark med udgangspunkt i det nye ærkesæde i Hamborg-Bremen, som han kom til at forestå. Hans vej åbnedes af den danske konge Horik 1., der ønskede gode diplomatiske relationer med det midlertidigt styrkede kejserrige. På denne måde ønskede han at styrke sin position i forhold til en række medkonger.

I Ansgars biografi anføres det, at han efter ankomsten til Danmark fik adgang til forhandlinger mellem kong Horik og dennes rådgivere, og at han var aktiv, når der skulle laves overenskomster mellem det danske rige og Saksen. Han fungerede åbenbart rent praktisk som mellemmand. Gennem en større gavegivning lykkedes det Ansgar at udvirke hos den danske konge, at der måtte bygges en kirke i Hedeby, »der ligger et sted, hvor købmænd kommer sammen fra alle kanter«. Der blev givet tilladelse til, at en præst kunne få en grund at bo på, og, allervigtigst, at alle i riget, der ville, måtte blive kristne. Ifølge Adams biografi havde troen god fremgang. Mange blev enten døbt eller »primsignet«, dvs. de modtog kun dåbsritualets første led, men udskød dåben. Det oplyses interessant nok, at de nye gudstroende sluttede sig til en allerede eksisterende større gruppe af kristne købmænd fra Dorestad og Hamborg, som opholdt sig i Hedeby.

Da Horik blev dræbt i 854, og hans søn Horik 2. efterfulgte ham, mistede Ansgar sin støtte. I Hedeby indsatte kongen en ny leder, ifølge de frankiske kilder, der var skrevet på latin, en »comes«, dvs. en greve, ved navn Hove. Hove var modstander af kristendommen og måske også tilhænger af konfrontation med kejserdømmet og sakserne mod syd. Han lod kirken i Hedeby lukke og jog præsten hjem til Hamborg. Men snart vendte situationen. Kong Horik ønskede alligevel ikke konfrontationspolitik og lod Hove afsætte fra sit embede. Ansgar fik igen politisk støtte fra gamle venner og opnåede ikke kun, at en ny præst blev indkaldt til Hedeby, men også, at kirken her fik lov at benytte en klokke – »hvad hedningene hidtil havde anset for en skændsel«, som der står i Ansgars biografi. Hertil kom, at kong Horik skænkede en grund »i en anden by i sit rige«, nemlig Ribe og gav tilladelse til at holde en præst der.

Missionen i Danmark fulgtes efter Ansgar død 865 op af hans elev og biograf Rimbert, der måske endda kan have været dansker. Han voksede i al fald op i klosteret Turnhout i Flandern, hvor Ansgar satte flere danske slavedrenge, som han købte, i lære. Rimbert foretog i årene 870'erne tre rejser i Norden, men synes primært

Fund fra 700-800-tallets Ribe. Udgravningsfund fra den rige handelsby afslører dens livlige handel og store håndværksaktivitet. Liggende på en kværnsten af basalt fra Rhinområdet ses en støbeform af ler til støbning af spænder og et tilsvarende spænde. Desuden ses mosaikstifter af glas og glasperler, et frankisk beslag til en sværdskede og en frankisk fibel.

have virket i Hedeby, hvor han vedligeholdt kirken. I hans kortfattede levnedsbeskrivelse findes følgende beretning: »Da han engang kom til danernes land, så han på det sted som kaldes Slesvig, hvor han havde bygget en kirke for den kristne menighed, en mængde lænkede kristne fanger blive trukket af sted. Blandt disse befandt sig en nonne. Så snart hun på lang afstand havde opdaget ham, så han, at hun med knæfald og ved hyppigt at bøje hovedet lige så meget ærede ham som hun påkaldte hans barmhjertighed for at blive frigivet. Og for at han skulle opdage, at hun var kristen, begyndte hun med høj røst at synge salmer. Bispen blev rørt af medynk, og han bad under tårer om, at Gud måtte hjælpe hende. På hans bønner gik den lænke itu, som holdt hende bundet om halsen. Men hedningerne nåede hende snart og holdt hende fast, for at hun ikke skulle flygte. Da blev den hellige biskop bevæget af medlidenhed, og mens hedningerne holdt hende, begyndte han at tilbyde mange gaver af forskellig art for hende. Men de ville ikke gå ind på noget, medmindre han gav dem sin egen hest. Dette vægrede han sig ikke ved at gøre, men sprang straks ned fra hesten og gav hesten med alt udstyr i bytte for slavinden; og da han havde frikøbt hende, skænkede han hende friheden og lod hende gå, hvorhen hun ville.«

Luftbillede af Hedeby med den bevoksede halvkredsvold fra 900-tallet.

Hedeby

Kristne kom med deres tro til danernes rige, og kilderne efterlader ingen tvivl om, at Hedeby/Slesvig var et vigtigt sted for dem. Det var den af gode grunde. Den havde en central og dog ret beskyttet beliggenhed. Hedeby, som stedet kaldtes på dansk, eller Slesvig med det tyske navn, opstod ved Sliens bund. Slesvig betyder netop byen ved Slien. Den var på den ene side skærmet af den 40 kilometer lange sejlads gennem Slien, hvor fjender kunne standses, og på den anden side havde den let ved at nå Vesterhavet. Der var fra byen kun 16-17 km mod vest over land til de sejlbare vandløb Trene og Ejderen, og bebyggelsen Hollingsted ved Trenen fungerede i den forbindelse som omladningssted for de varer, der passerede øst-vest. Tæt på Hedeby løb den vej, der skulle blive kendt under navnet Hærvejen eller Oksevejen, og hvis alder understreges af de gravhøje fra stenalder og bronzealder, der står langs den. Den stødte sydpå til andre veje og løb op gennem hele Jylland. Omkring 1070 skrev Adam af Bremen, »hvis man rejser den lige vej fra Slesvig, er det en fem til syv dages rejse«.

At vi netop hører så meget om Hedeby hos de tidlige missio-

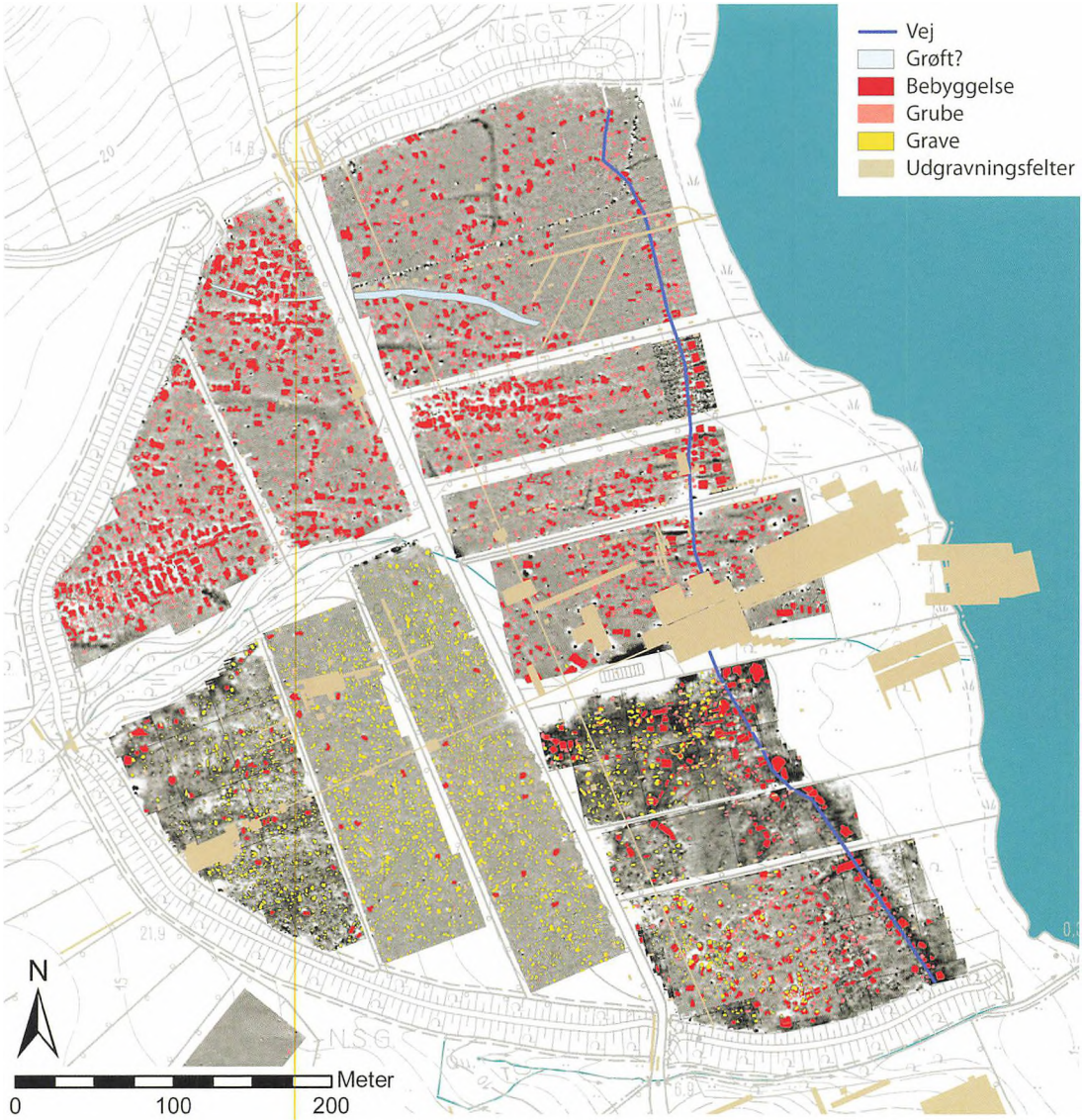

nærer, er en følge af selve den måde, tidens handel og kommunikation var organiseret på. Handelen var endnu meget begrænset, og dens knudepunkter var ganske få. Vigtige handelspladser mod syd var i 800-tallet Quentovic i Frankrig og Dorestad i Frisland. Herfra var der navnlig med frisiske købmænd forbindelser til småhavne i England som Lundewic (det senere London) og til Norden. Blandt knudepunkter i Norden hævede Hedeby sig fra 800-tallet til den vigtigste, dog en periode stadig med konkurrence fra det ældre Ribe. Andre centrale nordiske handelssteder var

Magnetometermålinger kan spore nedgravninger, metaller etc. En opmåling af Hedeby 2002 viser, at byen hovedsageligt har rummet en tæt bebyggelse af grubehuse. Den nordsydgående vej gennem byen ses og mod sydvest findes en stor gravplads.

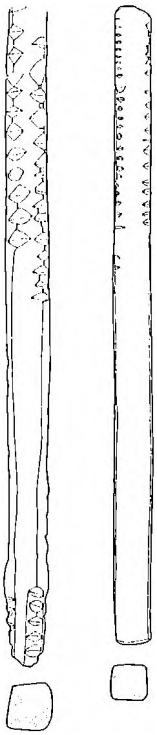

Regnskabspind af træ med indskæringer til at tælle varer og andet. Fundet i Hedeby.

Kniv med træskaft fundet i Hedeby.

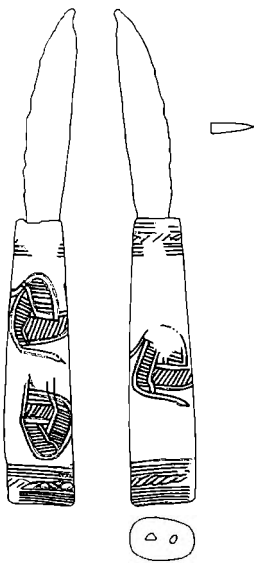

Århus, Birka i Sverige samt Kaupang ved Tønsberg i Sydnorge, som voksede frem under dansk herredømme. Selve Hedebys placering syd for de ældre volde i Danevirkeanlægget er i den forbindelse sigende, for det understreger, at Hedeby var et samfund »på grænsen«. Først i 900-tallet begyndte man at bygge den 1300 meter lange Halvkredsvold omkring Hedeby, som vi møder i vore dage, og først i 960'erne byggedes den såkaldte Forbindelsesvold fra Halvkredsvolden over til Danevirke. Først omkring 983 opførtes det såkaldte Kovirke syd for Hedeby, der gav byen yderligere beskyttelse. Før da lå Hedeby som en slags friby, hvor folkeslag kunne mødes på relativ neutral grund, om end under den danske konges eller hans »greves« beskyttelse.

Allerede i 700-tallet var der ansatser til handelsplads i Hedeby. Fra denne tid daterer sig en ældre markedsplads og en gravplads syd for Halvkredsvolden samt en landingsbro i havnen. Alt tyder dog på, at det faktisk var kong Godfred, der omkring 800 hjalp byen med at erobre sin vigtige position i nordeuropæisk handel. Fra da af er der arkæologiske belæg for, at der voksede en ny by frem omkring den bæk, der løber centralt inden for byvolden. Indbyggertallet steg kontinuerligt, og ved 900-tallets midte var store dele af den ca. 27 ha store plads bag byvolden dækket af bebyggelse og gravpladser. Byen rummede vel da omkring 1000 indbyggere, måske endda 2000. På de regelmæssigt udstukne grunde stod da flest små huse med ofte kun to eller tre rum. Ofte var der en ovn til brødbagning i husene. Træbrolagte gader løb mellem husene, og havnesiden var udbygget med kajanlæg og lange landingsbroer. En massiv træpalisade fortsatte buen fra Halvkredsvolden ud i vandet og beskyttede havnen mod angreb.

Til byen kom købmænd af mange slags. En eksotisk rejsende kan måske have medbragt en trekantet skål fra 900-tallet fundet på en af byens gravpladser. Den er beskrevet med gammeltyrkisk skrift og stammer vel fra volgabulgarerne i Østeuropa. Man har også fundet et blysegl, hvis inskription viser, at det i 840'erne har været placeret under et brev af den højtstående byzantiske embedsmand Theodosios. Et ganske lignende segl er fundet i Ribe, og det er fristende at forestille sig, at seglet blev båret af embedsmanden selv. Mere tilfældigt er vel en byzantinsk guldmønt fra 800-tallets første halvdel kommet til byen, og særlig intense var kontakterne til dette område da givetvis heller ikke. Blandt de 100.000 potteskår, som er fundet i Hedeby, er der kun ét fra det byzantiske rige.

Adam af Bremen omtaler sejlforbindelserne fra Hedeby til Grækenland, dvs. vel Byzans, til de baltiske områder og til Sverige. De fleste af de fremmede i byen var dog enten slavere, frisere eller

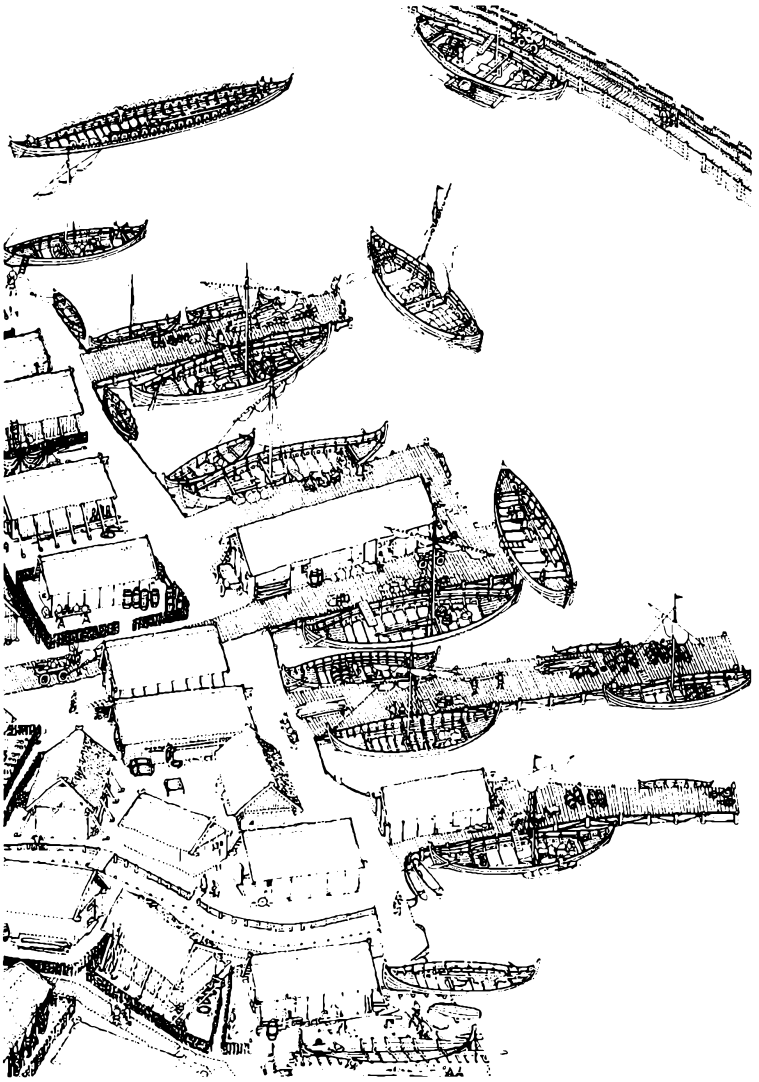

Rekonstruktion af havnen i Hedeby som den kan have set ud i 900-tallet. I de våde områder ned mod havnen stod regulære huse i stedet for de nedgravede grubehuse, der ellers dominerede i byen, og foran dem skød skibsbroer sig ud i havnen.

saksere. Til stambefolkningen må de slaviske købmænd, der i 808 blev tvangsforflyttet hertil fra Reric, regnes. Ansgar udpeger, som nævnt, blandt friserne i byen særlig folk fra Dorestad og blandt sakserne specielt købmænd fra Hamborg. Til de nørrejyske besøgende i byen må regnes en mand, der mindedes med en runesten i Århus, hvor vi nu kan læse: »han døde i Hedeby«. Grave, der er udgravet ved Hedeby, antyder den etniske blanding i byen. Der er grave efter både frisisk og slavisk skik, men dog en overvægt af grave, der må regnes som danske. Imitation af de frankiske herskere mod syd kommer tydeligt frem i den pragtfulde grav,

I Hedeby har man i en stor høj fundet et gravkammer med resterne af en mand med høj status, en fyrste, og to af hans mænd. Her er graven rekonstrueret. Mændene havde alle sværd og skjold med i graven, men fyrsten havde, som det var skik ved frankerrigets hof, også et bronzefad til håndvask og et frankisk glasbæger til at drikke vin af. Der var fem heste i graven, de to til mændene og tre til fyrsten. Over graven var placeret et 20 m langt skib. Graven stammer fra 840-50, og dens fornemste person kan enten være en dansk konge eller vel mere sandsynligt Hedebys kongelige bygreve.

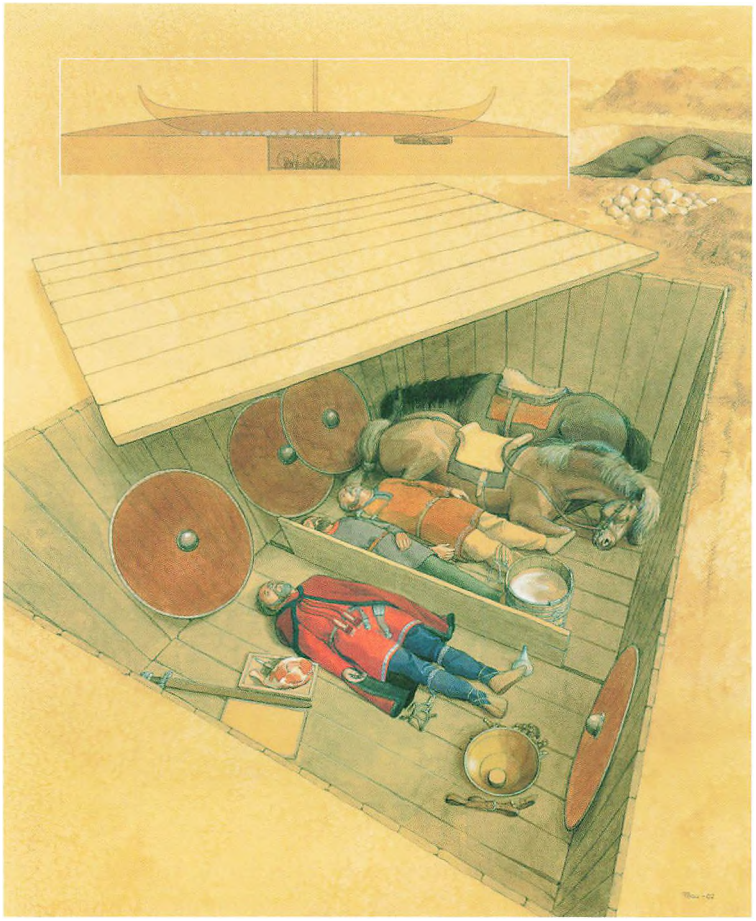

der er udgravet syd for Halvkredsvolden. Under en stor opkastet høj lå et gravkammer med resterne af en mand og hans to følgesvende. Følgesvendene havde hver en hest, og en grube ved siden af gravkammeret indeholdt skeletter af tre heste. Over graven var der sat et helt vikingeskib. De tre mænd i graven var tydeligvis krigere, da de havde sværd og skjold med, og det er rimeligt at betegne den fornemste af dem som fyrste eller konge. Han havde efter frankisk skik et smukt fad til håndvask og et frankisk glasbæger til vindrikning. Graven dateres til 840-50, og man kan kun gætte på, hvem de gravlagte var. Det er nærliggende at tænke sig den rigest udstyrede i graven som den kongelige bygreve.

Til og fra Hedeby transporterede rejsende varer af alle slags. Der knyttedes tættest forbindelse med Østersøområdet, men man havde genstande mange steder fra. Som helhed er fundbilledet på en gang både dansk, vestskandinavisk og internationalt. Der var

Blysegl fundet i Hedeby (øverst) og Ribe. De har hængt under breve udstedt af den byzantinske embedsmand Theodosios. Han var ansvarlig for det byzantinske riges militære udrustning og besøgte som sådan Venedig og den tyske kejsers hof i Trier i 840-42. Hans segl er også fundet ved en stor antagelig kongelig gård ved Tissø på Sjælland. Theodosius eller hans sendebude må altså have været i det danske rige. Måske skulle de købe slaver.

i byen hvalrostand fra Nordnorge, hvæssesten og kogekar af klæbersten fra Norge, jern fra Sverige, glas og keramik fra Rhinegnene, møllesten af basalt fra Eifel-bruddene ved Mayen, frankiske sværd, blybarrer fra England og Sydfrankrig, smykker fra Irland, Gotland og de baltiske lande og meget andet. Man har da også i byen fundet hele containere til transport af varer, nemlig tønder, der rummer op til 800 liter. Slaver fra hele regionen blev også udbudt, som missionærernes beretninger vidner om, og stedet har også været omslagsplads for skind fra Nordnorge og Rusland. Mange af de handlede varer fremstilledes i selve byen, hvor der var dygtige folk, der bl.a. kunne lave kamme, knivskafter, spillebrikker og andet af hjortetak og ben, støbe smykker, lave sølv- og guldsmedearbejde, støbe glasperler og bygge både. I den nordlige del af byen kan der udskilles et ret stort kvarter, hvor byens smede har arbejdet. Der er meget få tegn på, at nogen har drevet landbrug, så behovet for forsyninger må være dækket med tilførsler udefra.

Handelen i byen satte meget tidligt gang i en møntøkonomi. Formentlig prægedes de første danske mønter i Ribe i 700-tallets

Omkring 970 blev denne sølvskat gravet ned i Bovlund. Den lå i en lerpotte og består af sølvsmykker, sølvringe, barresølv og 39 arabiske mønter. Skatten demonstrerer sammen med andre fund, at man i størstedelen af det sønderjyske område ikke som omkring Hedeby havde en møntøkonomi, hvor man brugte hjemlige mønter, men i stedet anvendte vejede sølvstykker og udenlandske mønter. Skatten kan være gemt på grund af den tyske kejsers besættelse af det sydlige Jylland i 974.

første årtier, men allerede fra omkring 800 var der gang i møntprægninger i Hedeby, der tog deres forbillede i prægninger i friserbyen Dorestad. Udmøntningen af Hedebymønterne fortsatte for fuld kraft frem til midten af 800-tallet, hvorefter der igen kom gang i udmøntningerne i byen i 930'erne og i 950-60-70'erne. Kilderne til den måde, som mønterne cirkulerede på i det sydligste Jylland, har vi i møntfundene. De viser, at man først i et område omkring Ribe og dernæst omkring Hedeby udviklede en anden praksis, end det var normalt i det nordiske og slaviske område.

Samfundet

Det normale var, at danerne ikke prægede mønter selv, men benyttede udenlandske sølvmønter og blandede mønterne med sølvsmykker. De udenlandske mønter i fundene var indtil 980 gerne arabiske, men fra da blev tyske og engelske det almindelige. Det ses tydeligt af fundenes blanding af mønter og andet sølv, der ofte var itubrudt, at det blev brugt efter vægt i handelstransaktioner. Et eksempel på et fund, hvor sølvet er vejet, er fra Jyndevad, hvor et skattefund fra år 955 dukkede op. Det består af sølv-

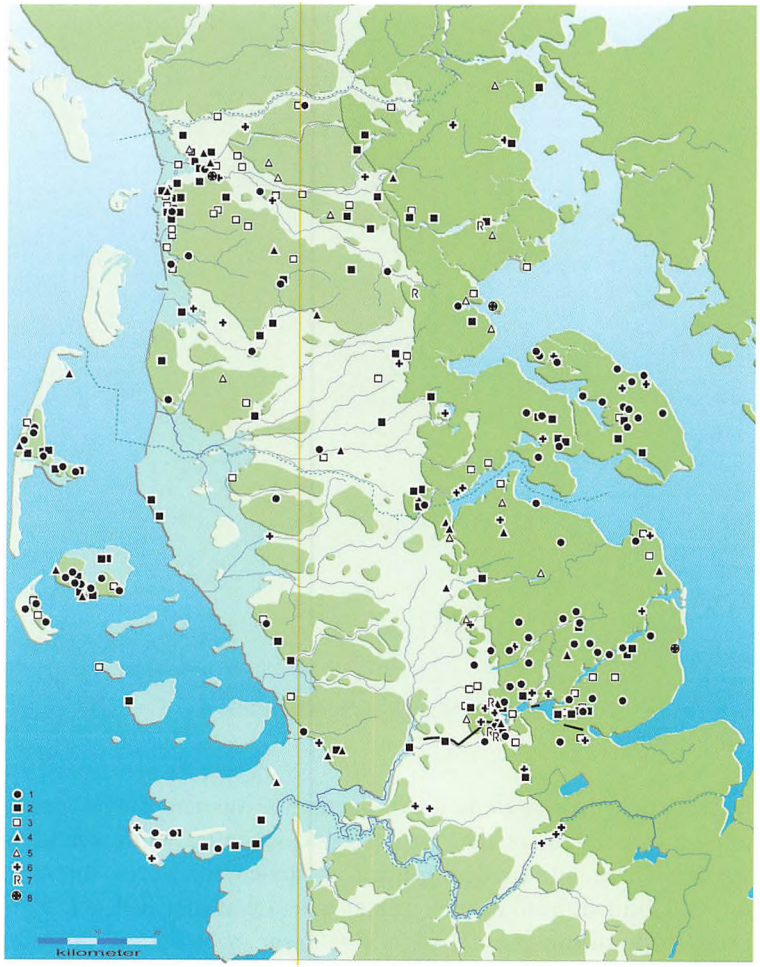

1 Grav; 2 Boplads; 3 Enkeltfund/boplads; 4 Depot; 5 Enkeltfund/Depot; 6 Enkeltfund; 7 Runesten; 8 Andet

Fund fra vikingetiden, 700-1050. På kortet er afsat alle typer af fund, registreret til 2008. Det mønster, der tegner sig, viser naturligvis nutidens arkæologiske aktivitet, men giver også informationer om vikingetidens virke og bebyggelse. Der er tæt koncentration af fund i egnene omkring Hedeby og Ribe, og de mange runesten ved Hedeby afspejler, at denne by var noget særligt. Fundene afslører tværveje fra Hedeby mod vest via Hollingsted og mellem Ribe og Haderslev Fjord. Folk har øjensynlig boet tæt på Als og i det østlige Sundeved samt langs gestranden og på øerne i vest. Derimod er der ikke ret mange spor af aktivitet i egnen syd for Danevirke, i det nordlige Angel, langs østkysten fra Aabenraa og nordover samt på den ufrugtbare gest i midtlandet. Disse områder voksede til i skov.

mønter: arabiske, en byzantinsk, nogle tyske og nogle engelske, i alt 146, samt over et halvt kilo sølvsmykker og barrer. Både mønter og andet sølv var grundigt brudt i stykker. Et andet eksempel på et fund af den karakter er fra landsbyen List på Sild. Det stammer fra omkring år 1000 og indeholder ud over 770 mønter, ituhugget sølv samt nogle sølvbarrer. I alt er der lidt over et kilo sølv i fundet. En ikke usandsynlig tolkning er, at det har tilhørt en handelsrejsende fra vestkystøen, der dels drev handel i det sydvestlige Østersøområde, dels på England, Irland og Nordtyskland. Temmelig sikkert kan man ud fra skatten forestille sig en handelsmand, der læsset med varer og sølv kom fra Østersøen via Hedeby. Fra vestkysten sejlede han ned langs Nordsøkysten til østfrisiske egne, hvor han handlede. Derfra sejlede han til Dublin,

Exeter og London og solgte en del varer. Kort efter sin hjemkomst gemte han alt sølvet i sit drikkehorn, et kohorn med blylåg og gravede så skatten i jorden. Handelsmanden har måske i det fremmede fået mønter efter deres pålydende, men hjemme havde de blot sølvværdien.

I egnen omkring Hedeby er skattefundene helt anderledes end Jyndevad- og Listfundene. Et fund fra Husby i Angel fra omkring 980 består udelukkende af over 300 mønter præget i Hedeby. Alle mønterne er hele, ingen er bøjede eller beskadigede. Det er typisk for egnen. Møntcirkulationen i Hedeby og dens omegn, inklusive Angel var åbenbart meget mere sofistikeret end i det øvrige danske område, især i 900-tallet. Her var der ikke ituhakket sølv i fundene, der udelukkende bestod af mønter præget i Hedeby. Vi må tro, at vi har at gøre med et område, en særlig region, hvor kongemagten og dens repræsentanter i Slibyen var i stand til at gennemtvinge et monopol på deres egen mønt og garantere sølvindholdet i deres mønter, så man tog dem for pålydende værdi. Naturligvis kunne møntherren bruge dette til at sætte en højere værdi på mønten end dens sølvværdi og således få en gevinst. At det lykkedes, siger noget om kongemagtens styrke og den relativt udviklede økonomi, der opstod i Hedeby og åbenbart bredte sig til omlandet. Til gengæld kan man også bemærke sig, at denne økonomi var udpræget lokal. En lignende kongelig møntøkonomi havde man hidtil kun set omkring Ribe i 700-tallet og lidt op i 800-tallet. I det meste af det sønderjyske område og i resten af Danmark herskede der langt mere primitive forhold, hvor hvert stykke sølv vejedes nøje, og hvor tyske og engelske mønter var fremherskende. Det ændrede sig først gennemgribende omkring 1065, hvor den danske kong Sven Estridssøn nogenlunde fik etableret et monopol for sine prægninger i hele riget.

Hedeby og dens opland var noget for sig i det sydlige Jylland. Det var, som arkæologiske fund viser, tæt befolket fra 800-tallet, og meget tyder på, at der langs Slien har ligget adskillige småhavne. Der kan f.eks. have været en vikingetidslandingsplads ved Ornum på Sliens sydlige bred. Hedeby indgik i lokale netværk med bebyggelser som Kosel i Svans, hvor der er udgravet en bebyggelse fra 800-tallet til sidst i 900-tallet. Der er fundet rester af store stolpebyggede langhuse og nedgravede »grubehuse«, hvor der blev vævet og smedet. Resterne af en skålvægt viser, at beboerne var involveret i købmandsskab, og nogle af de varer, man erhvervede, ses i form af stykker af kar af norsk fedtsten, rhinsk keramik og møllesten fra Eifelstenbrudene ved Mayen. Hedeby skabte givetvis en særlig dynamik omkring sig. Også omkring Ribe finder man en tæt koncentration af arkæologiske spor af mennesker i

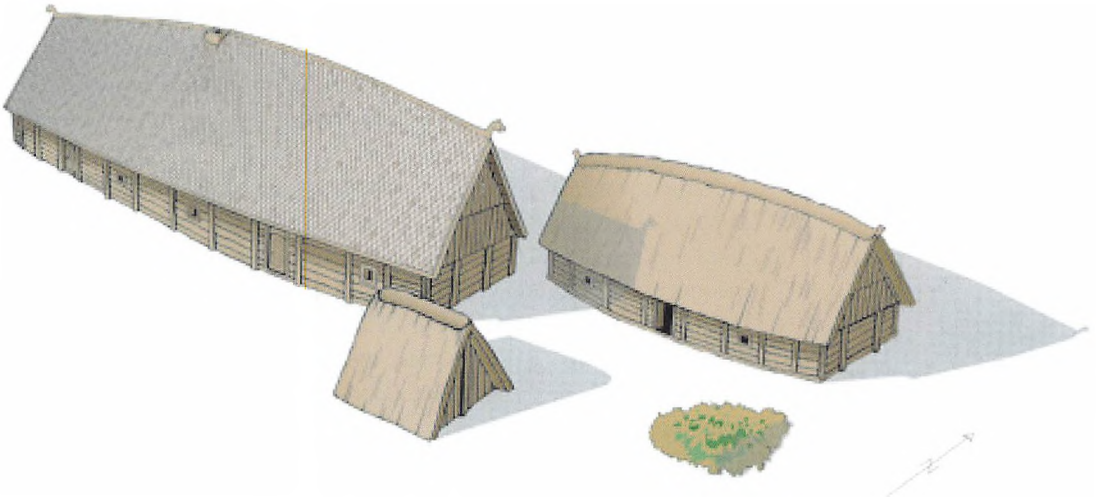

Rekonstruktion af gård fra midten af 700-tallet udgravet ved Hammelev Nørremark. Gården lå for sig selv og indgik ikke i en landsby. Den bestod af et stort treskibet langhus, der ved nordgavlen havde et mindre hus, formentlig stalden, samt et nedgravet grubehus, hvor håndværk kan have fundet sted.

form af grave, skattefund og bopladser. Det øvrige sønderjyske område var i Vikingetiden stort set som det øvrige Danmark.

Mange var med i tidens handel og plyndringer. Et fund fra Ribe Nørremark, som indeholdt et sølvbæger og seks flade sølvskåle af karolingisk fabrikat fra omkring år 800, kan udmærket være tyvegods fra et kloster i det frankiske område. Landbrug var og blev dog det bærende for de fleste.

Enkelte sønderjyske landbebyggelser fra 700-tallet og fremefter er udgravet. Ved Padborg Søndermose er der således fundet grubehuse og brønde fra anden halvdel af 700-tallet. Alt tyder på, at befolkningen og dens bosteder voksede i tal. Sporene af bebyggelser viser, at de i 800-900-tallet typisk bestod af treskibede langhuse og de nedgravede »grubehuse«. Først omkring 1000 vandt det enskibede hus frem under indtryk af vestfalsk-nederlandsk byggeskik. Mod vest fandt man dog allerede fra 800-tallet enskibede huse.

En større arkæologisk undersøgelse er gjort på lokaliteten Elisenhof i det sydlige Ejdersted. Fra 700-tallet lå der her en bebyggelse på måske syv gårde i flade enge, hvor nogle af de mange får har græsset, som der er fundet rester af. Her handlede man og drev landbrug. Ved siden af får var der ko-, svine- og hestehold. Agerbruget her gjaldt navnlig hestebønner, og der pløjedes såvel med den lette ard, der ridser en fure i marken, som med den tungere muldfjælsplov, der vender jorden. De op til 32 meter lange huse, som bebyggelsen bestod af, havde vægge af fletværk dækket med tørv. I dem var der både beboelse og stald, og i det største af husene kunne der stå over 30 kreaturer. Knoglefundene viser, at også jagt og fiskeri har spillet en stor rolle for beboerne. Man har levet godt af gæs, stør og torsk.

Nogle udgravede bebyggelser hæver sig socialt over andre som

På de nordfrisiske øer med Ejdersted og helt op til Esbjergkanten finder man fra 700-800-tallet grave med urner af denne type. Det er en typisk frisisk form og må betragtes som udtryk for en indvandring.

Skibssætning fra vikingetiden ved Augustenborg Fjord. Ved fjordbredden, hvor skibe har kunnet lægge til, er der flere steder i vikingetiden sat sten i skibsform. Midt i skibssætningerne er der fundet brandgrave. De er dateret til 700-800-tallet.

Nr. Løgum, hvor der udover husspor og keramik fra Rhinområdet er dukket dele af fornemt rytterudstyr op, bl.a. stigbøjle. Det antyder den forskel på folk, der har været i samfundet. Det samme gør fundet af et 35 meter langt hovedhus ved Gammel Hvidding nær Ribe. Man kunne også uden for de aristokratiske cirkler, der færdedes i Hedeby, være vigtig nok til at få rejst en runesten over sig efter sin død. Ved Hovslund står en sten med navnet »Hærulv« i runer og ved Starup kirke en med runeindskriften »Eriks mindesmærke«.

Inden for Hedebys halvkredsvold og i byens omland er der udover den omtalte bådkammergrav fundet en snes grave, hvor den døde er lagt i et kammer af træ. De fleste er fra 800-tallet, og de syv af dem rummer våben som sværd, lansespidser og skjolde. Det er fristende her at se nogle af de kongelige krigere. Ude i landdistrikterne finder man også specielle grave i form af skibssætninger, hvor den dødes aske er placeret inden for en stenmarkering af et skibs form. Sådanne skibssætninger fra 800-900-tallet har der været ved Genner fjord, og de kan endnu ses omkring Augustenborg fjord. Gravene ved Augustenborg fjord har dimensioner som de rigtige vikingeskibe. De er mellem 11 og 17 meter

lange og 6-8 meter brede. De fleste grave på landet var dog præget af mere beskedne gravformer.

Med hensyn til vikingetidens jævne grave er der en interessant forskel på det vestlige og det østlige Sønderjylland. Østpå og ned til Ejderen ligner gravformerne gennemgående det typisk skandinaviske. Endnu i 800-tallet er brandgrave med få gravgaver under en lille høj fremherskende, men fra omkring 900 blev skeletgrave langt det mest almindelige. Fra 700-tallet og frem til første halvdel af 800-tallet blev urnegrave imidlertid fremherskende ikke kun på de nordfrisiske øer med Ejdersted, men også inde på fastlandet fra Husum og helt op til Sneumå ved Esbjerg. Man kan konstatere, at urnegravformen er typisk frisisk, så det må betragtes som sandsynligt, at vi i den har belæg for en meget betydelig frisisk indvandring til Vesterhavsøerne og gestranden på fastlandet fra 700-tallet. Grunden hertil var temmelig sikkert frankernes ekspansion i deres hjemegne. Friserne var, som det er fremgået, aktive i tidens handel, så en urnegravplads fra 700-tallet ved Jagel nær Rheide å med direkte adgang til Hedeby kan hænge sammen med handelsvejene. Fra slutningen af 700-tallet blandede flere og flere danske træk sig i gravskikken vestpå, og det blev fra 800-tallets midte almindeligt med skeletgrave. Vi må tro, at der som følge af tidens befolkningsvækst opstod et kulturmøde mellem danskere og frisere. Friserindvandringen gav sig også udslag i en lang række bebyggelser på øerne, herunder Ejdersted, med endelsen -heim, der senere sprogligt transformeredes til -um. Eksempler er Keitum og Rantrum. Denne type stednavne findes også andetsteds, men særligt for de vestlige områder er den her gerne sammensat med et personnavn.

Langsomt og sikkert steg befolkningstallet i det sønderjyske område fra 700-tallet og vel særlig fra 900-tallet. Det skete ikke kun i de danske områder mod øst, hvor hidtil tomme områder i Svans og Angel blev befolkede, men også mod vest, hvor der fandt en frisisk indvandring sted. Indvandringen her kan have været mulig, fordi den danske kongemagt udøvede en svagere magt her end i østlandet, men det kan også meget vel være, at de nyankomne blev budt velkommen blot de betalte en afgift.

Den sydligste del af Jylland fungerede i vikingetiden som bro til videre verdener. Ved grænsen mod syd mødtes folk i Hedeby. Fremmede handlende og missionærer kom og gik i byen, man hørte flere sprog, og hele byens lokalområde nød godt af udvekslingerne under kongelig beskyttelse. Hedebys betydning må dog ikke overdrives. Den var vitterligt ikke stor, og i hele det større område til Kongeåen dominerede efter genstandsfundene at dømme en »normaldansk« og meget landbrugspræget kultur. Mod

Vindue med glasmaleri i Roager kirke fra 1200-tallets anden halvdel. Man ser den engelske bisp Skt. Willehad, der missionerede blandt frisere og saksere i 700-tallet. Bispen må have været populær på den slesvigske vestkyst, da Brøns kirke også er indviet til ham.

Blyplade med bisp Odinkars navn fra hans grav i Ribe domkirke, hvor den blev nedlagt efter hans død i 1043. Han kan have været ledende i den første domkirkes bygning i Ribe. At denne dansker af højaristokratisk slægt havde bispeembedet, vidner om kirkens stigende betydning i samfundet.

vest blandede danernes kultur sig med frisisk, og i visse gestegne på fastlandet og på Vesterhavsøerne var frisere i overtal.

De første bisper

Kristendommen trængte efterhånden ind i hele folket fra syd. Det var ikke nogen ligefrem proces. Overgangen til kristendom gik langt tilbage. Den var begyndt i 700-tallet og fortsat med Ansgar i 800-tallet, men den var ikke afsluttet ved år 1000 og fik først sit folkelige gennembrud med bygningen af de mange sognekirker i 11-1200-tallet.

I Hedeby Nor har man fundet de fysiske spor af den nye tro i form af en klokke fra 900-tallet. Typisk nok kom den fra det tyske område og var støbt af malm fra Harzen. Kirkeklokker har tidligt lydt over Hedeby, og antagelig begyndte også bisper at virke mere permanent i det sydlige jyske område i løbet af 900-tallet, hvor bisp Adaldag af Hamborg-Bremen (937-988) stod i spidsen for missionen nordover. Det kom til udtryk i udnævnelsen af biskopper med virkeområder i det danske. På en et stort kirkemøde i Ingelheim i 948 var bisperne Hored af Slesvig, Liafdag af Ribe og Reginald af Århus til stede og blev indviet til deres embede. I sammenhæng med Harald Blåtands dåb og omvendelse til kristendommen må man se et privilegium, som kejser Otto 1. udstedte i 965 til fordel for bisperne i Slesvig, Ribe og Århus. Heri bestemtes det, at kirkegods, der tilhørte de tre bispers kirker i Danmark, skulle fritages for skat og ydelser til kejseren. Der var næppe meget reelt i dette brev, men det understregede den fortsatte missionspolitik og var vel også et tegn på, at bispesæderne med kongens overgang til kristendommen havde fået visse indtægter overdraget. Det kan også siges at markere, at der var skabt en national dansk kirke. 988 udstedte kejser Otto 3. et tilsvarende beskyttelsesbrev for bispedømmerne i Danmark, hvortil nu Odense var føjet.

Vi må tro, at der i denne tid udgik en mission fra de få danske bispebyer, men at bispesædernes territorier endnu ikke var egentlig geografisk definerede. Måske blev Slesvig og Ribe bispedømmers grænser nærmere fastlagt under Knud den Store, og endnu mere organiserede blev de gejstlige forhold i 1060, da tre nørrejyske stifter blev skilt ud af Ribe stift. De fem jyske bisper virkede fra da af aktivt i hver deres område, og kirkebyggeriet tog fart rundt om. Femogtyve år senere havde kirken i Danmark vokset sig så stærk, og den danske konge havde så gode forbindelser til paven, at der kunne ske en frigørelse fra ærkebispen i Hamborg-Bremen. 1103 eller senest 1104 blev der oprettet et ærkesæde for Norden i Lund.

Slesvig by og Knud Lavard

I 1000-tallet lå der syd for Danmarks grænse et på mange måder gammeldags Holsten. Holsten var et område, et »Gau«, der blev ledet militært og domsmæssigt af en såkaldt »overbode« sammen med fire »underboder«. Boderne var igen underkastet de saksiske hertuger, der sammen med deres overherre kejseren endnu stod som de centrale figurer i det dansk-tyske magtspil. Mod øst strakte sig de slaviske riger med vagrierne som danskernes og holstenernes nærmeste naboer og med abodriterne som en virkelig stormagt, der tidvis herskede over vagrierne. Denne situation ændrede sig i 1100-tallet, idet Holsten skilte sig ud af Saksen som et særligt og dynamisk herskabsområde, og den holstenske kolonisation østover fra 1140'erne underkuede de slaviske folkeslag. Et betydningsfuldt år i udviklingen er 1110, hvor den saksiske hertug indsatte sin lensmand Adolf 1. af Schauenburg (1110-30) som greve for Holsten og Stormarn. Men endnu var der tre folkeslag på scenen.

Grænsevogtere

Det krævede stadig årvågenhed fra dansk side at manøvrere i forhold til folkene mod syd. I 1043 havde behovet for et forsvar her i høj grad meldt sig, da abodriterne gik op Jylland. I 1047 eller 1048 blev Sven Estridsen konge af Danmark, men hans herredømme blev straks udfordret af slægtningen kong Harald Hårderåde af Norge. For at få fred sydfra og sikre sig støtte, svor Sven i 1049 den tyske konge »troskab«, altså lensed. Det reddede nu ikke Hedeby fra et flådeangreb i 1050. Da kom Harald Hårderåde med sine skibe, og hans skjalde kvad:

»Fra ende til anden
Hedeby vi brændte
et storværk, der vi gjorde
det sander vi sikkert alle.
Sven vi ventelig volder
sorg. I nat før otte
så jeg på borgens arm
høj lue fra husene rase.«

Daner, saksere og slavere i grænselandet. Den saksiske befolkning nærmest Danmark boede i de tre landskaber Holsten, Stormarn og Ditmarsken. Holsten blev efterhånden fællesbetegnelsen. Vagrien var slavisk befolket, men blev underkuet af holstenerne i årene efter 1143.

Tidspuntet er her angivet til »før otte«, dvs. før ottesang, der var gudstjenesten før daggry. »Borgens arm« er naturligvis byvolden. Svens hær mødte for sent op ved den afbrændte by, »kongens by«, som den kaldes i et andet skjaldekvad. Få år senere, i 1066, var det et uventet angreb fra abodritiske oprørere, der ødelagde Hedeby.

Der var grund til at være på vagt ved grænsen. Som det er fremgået, var der da også tradition for at sætte særlige folk til at varetage denne opgave. Allerede i 817 havde en person ved navn Gluomi funktion som militær leder i grænseområdet, og omkring 850 nævnes kongens mand, grev Hove i Hedeby. Skønt den danske konge ofte var personligt til stede ved rigets grænse, var det nødvendigt for ham at have en permanent støtte på stedet.

Hos historieskriveren Saxo, der skrev omkring 1200, hører man, at kong Knud den Hellige (1080-86) efter sin trontiltrædelse i 1080 satte sin broder Oluf, den senere Oluf Hunger, »i spidsen for Slesvigs styre«. Der har i al fald i 1085 været grund til at have tropper ved grænsen, da der var oprør i Saksen og flere tyske bisper flygtede til Danmark, indtil kejseren ordnede sagen med en hær. Problemerne ved grænsen betød formentlig, at kong Knud den Hellige ikke kunne slutte sig til sit planlagte flådetogt mod England dette år. Han måtte ile fra flådens samlingspunkt ved Limfjorden til Hedeby/Slesvig for at bistå. At kongen således måtte forlade flåden førte direkte videre til oprør mod ham og drabet på ham i Odense det følgende år.

Kronet person på døbefont af granit fra slutningen af 1100-tallet i Munkbrarup kirke i Angel. Personen med sværd i venstre hånd og den højre hævet med to oprakte fingre kan være en konge eller måske Kristus som verdenshersker.

Saxo omtaler også, at Olufs broder Bjørn skulle have haft herskabet over Slesvig under Erik Ejegod (1095-1103). Det kan dog på ingen måde bekræftes. Den næste kongeligt autoriserede befalingsmand mod syd, vi hører om, er en Ejlif, der hos Saxo omtales med titlen »præfectus Sleswicensis«, hvad der kan oversættes ved statholder eller jarl i Slesvig. Han optræder i norske tekster fra 1200-tallet med sidstnævnte titel. I dem skildres det, hvordan den danske kong Niels (1104-34) og jarl Ejlif i 1111 i Slesvig modtog den norske kong Sigurd Jorsalfarer på dennes vej hjem fra Jerusalem til Norge. Der blev givet et stort gæstebud, og danskernes konge gav den norske konge et fuldt udrustet skib til hjemrejsen. To år senere, i 1113, deltog Ejlif ifølge Saxo i et togt mod abodri-

Udgravninger i Slesvig har afsløret omfattende havneanlæg syd for domkirken og kongsgården. På kortet er markeret udstrækningen af havnen ca. 1100.

ternes kristne fyrste, deres »knes« eller »knjaz«, Henrik, der fra at have været Danmarks tro allierede – og som faktisk var kommet til magten på dansk initiativ og var af dansk kongeslægt – havde vendt sig imod den danske konge. Ifølge Saxo svigtede Ejlif ved denne lejlighed. Han skal være blevet bestukket af Henrik og mødte ikke op med rytteriet, så den danske konge led et forsmædeligt nederlag. Til straf for dette skal han angiveligt have mistet embede og jordejendomme.

En hovedopgave for de omtalte jarler, grever eller »præfekter« har været styret af byen Hedeby/Slesvig og forsvaret af Danevirke. Det får vi mere at vide om fra omkring 1122, hvor den danske kong Erik Ejegods søn Knud Lavard overtog styret i Slesvig by.

Slesvig by

Slesvig by befandt sig i 1100-tallet på det sted, hvor den ligger nu. Da havde den afløst vikingetidens handelsby Hedeby – eller på tysk Slesvig – på den modsatte bred af Slien og havde vokset sig større end denne. Endnu har vi dog ikke fuld klarhed over detaljerne i flytningsprocessens forløb.

Dateringerne af træ fra brønde i Hedeby og af anlæg i dens havn synes ikke at gå længere frem i tid end 1020, og fund af engelske, danske og tyske mønter demonstrerer kun en international handel her til midten af 1000-tallet. Mens Hedeby åbenbart stagnerede mellem 1020 og 1000-tallets midte, voksede en bebyggelse på den nordlige side af fjorden. Måske havde den danske konge ret tidligt sit sæde her, og det er sandsynligt, at domkirken allerede blev bygget her ved årtusindeskiftet. En runesten i domkirken mindes en mand, om hvem det siges, »i England i Skia hviler han«. Man kan formode, at vi her har et minde fra først i 1000-tallet, hvor Danmark og England var forenet under danske konger. Domkirken på dens nuværende plads må i al fald have været midtpunkt i 1042, da Magnus den Gode mødtes »i Slesvig« med den saksiske hertug, en ærkebiskop og flere tyske bisper. Til stede var naturligvis også den slesvigske biskop, Rodulf.

Dobbeltnavnet Hedeby/Slesvig gør, at det endnu ikke altid er let at gennemskue hvilken bebyggelse, der sigtes til i kilderne. Helt sikre på, om det var byen nord eller syd for Slien, som blev brændt af under de plyndringer, der ifølge kilderne fandt sted i 1050 og 1066, kan vi således ikke være. Men mon ikke det var sydbyen, og mon ikke plyndringerne var med til at sætte endeligt punktum for den. Endnu vigtigere for flytningen til fjordens

nordside var dog sikkert de stadig mere dybtgående skibe, der fik langt bedre anløbsmuligheder ved den nye lokalitet.

Vi ved fra arkæologiske undersøgelser, at havnen var central i det Slesvig, der skød op på Sliens nordlige bred. I 1087 blev de første kajer anlagt. Langs havnefronten løb en stor plankevej, og herfra placerede man sænkekasser fyldt med jord ude i vandet. De således skabte kajanlæg blev kort tid efter, i 1095, erstattet af nye og endnu større anlæg, der skød sig stadig længere ud i Slien. En tredje kajgeneration føjedes snart til. Noget lignende finder man intetsteds i Danmark. Et af de skibe, der lagde til ved kajerne, er for nylig fundet i Slien syd for Arnæs. Det var bygget i 1138, og med sine mindst 25 meters længde og mindst 6,4 meters bredde har det været et fragtskib af dimensioner, der har kunnet sejle med 60 tons last. Skibene blev større og større gennem 1100-tallet, og nogle storskibe blev til i selve Slibyen. En kilde fortæller, at man senest 1173 i Slesvig havde bygget et vældigt skib, som selveste kong Valdemar den Store var parthaver i. Det var så stort, at man ikke kunne få det i vandet. Skibet stod fast i sandbankerne, og det lykkedes først at få det flot, da man havde påkaldt den engelske ærkebispehelgen Thomas af Becket samt lovet 100 pund vokslys til hans grav.

Havnen i Slesvig blev mødested for lige så mange slags folk, som der var kommet i Hedeby, og vel flere til. Her mødtes folk fra Frisland, Rhinområdet, Nedersaksen og Westfalen med gotlændinge, svenskere, islændinge, slavere og russere. Til udlændingene regnede man i øvrigt helt op i 1100-tallet folk fra Bornholm. Nogle forbindelser gik også mod vest ad transitvejen tværs over det slesvigske pas. I 1224 fik en Gilbert af Slesvig tilladelse til at komme til England med sit skib og sine købmandsvarer. Varerne i byen var mange, men endnu var luksus dominerende. Ifølge den gamle slesvigske stadsret kunne man på byens torv købe dyre ting som heste, klæde, guldsmykker, spyd, økser og sværd. Der var selvfølgelig også køer, svin og salt til salg, men endnu var kundeunderlaget smalt og vareudbuddet aristokratisk præget. Kostbare skind af zobel, hermelin og mår og andre dyr fra Nordnorge og Rusland var blandt de dyreste varer. Vi har en fortælling om, at en købmand fra det nuværende lettiske område gæstede Knud Lavard i Slesvig og som gave for, at han fik lov at opholde sig i byen vinteren over, overdrog hertugen otte tusind skind. I stadsretten omtales det dels, at byens indbyggere i første tredjedel af 1100-tallet fremover slap for at give kongen en mårskindspels årligt, dels at byens skindere hvert år, når kongen holdt hof i byen, skulle give denne tusind skind. Det fortæller lidt om de lange afstande, som skindene blev afsat over, at man fra omkring

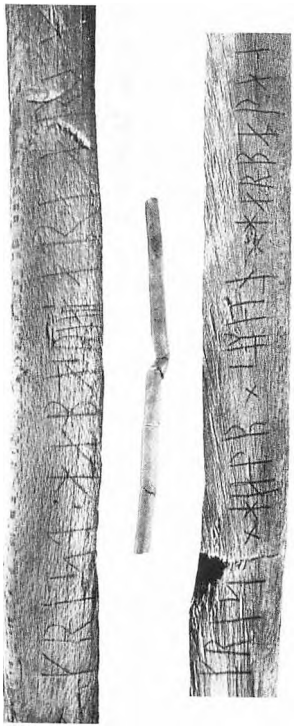

Spadserestok fra omkring år 1100 fundet i Slesvig by. Den 65 cm lange stok, der ses i midten, bærer på de to viste sider runeindskriften »Krist hjælpe Svend Harpespiller«.

Kalkmaleri i Ringsted Skt. Bendts kirke i hvælvet over Erik Plovpennings grav med kirkens værnehelgen Knud Lavard, der blev helgenkåret i 1170. Han er afbildet med en lensfane.

1120 har omtale af en slesvigsk købmand, der bragte zobelskind til den franske by St. Gilles-du-Gard, vest for Arles i Provence.

Handelen til og fra Slesvig skabte vækst. Omkring i byen skød tæt bebyggelse op, og der var i 1100-tallet mindst otte kirker i den, herunder den ejendommelige rundkirke Skt. Michael og naturligvis domkirken. To danske runeindskrifter fra omkring 1100 fundet i Slesvig viser, at det ikke kun var kirkemusik, der lød i byen. En indskrift på et træhåndtag nævner en »piper«, dvs. en fløjtespiller. En spadserestok har teksten »Kristus hjælpe Sven Harpespiller«. Disse musikanter kunne f.eks. underholde de konger og jarler, der opholdt sig i byen. De kunne optræde i den store stenbyggede kongsgård, der blev opført i anden halvdel af 1100-tallet og som bestod af et tårn og en lang halbygning. Hvis det ikke er ren fabuleren, er det måske også i sammenhængen med hoffet, at man skal tænke sig nytten af en bestemmelse i Slesvigs stadsret, der fastlægger bøder, »hvis nogen vil tæmme et vildt dyr, en løve eller bjørn eller en abe eller lignende og dyret dræber en mand«.

Knud Lavard

Det var da denne by, som Knud Lavard kom til inden 1122 efter aftale med sin farbroder kong Niels. Han havde en ny titel. Mens de tidligere embedsmænd i byen var betegnet jarler eller grever, så kunne han smykke sig med titlen hertug. Det var en betegnelse, som den danske konge ved denne tid begyndte at give til visse magtfulde og betroede mænd. Rent formelt satte det ham på ni-

Lille skrin i emaljearbejde fra omkring 1100. Det blev fundet under tørvegravning i Frøslev mose i 1872. På bagkanten står et bronzekrucifiks, og på dækpladen troner Kristus. Skrinet er antagelig fremstillet i Danmark, og det kan udmærket være skabt af guldsmede i Slesvig by.

veau med hertugen af Saksen, hvis hof han var vokset op ved, og placerede ham som mere betydningsfuld end grev Adolf 1. af Schauenburg, som den saksiske hertug fem år tidligere havde udnævnt til grænsegreve for Holsten og Stormarn. Hvad der så mere præcist lå i hertugtitlen, er ikke helt klart, men det ser ikke ud til, at hertugen havde noget specielt område under sig i kraft af titlen. Han var, som det hedder i samtidens kilder, »hertug til hele Danmark«. Først noget senere kilder kalder ham fejlagtigt sønderjysk hertug. Men derudover har han også haft et mere specielt hverv, nemlig som de foregående at varetage »præfekturet« eller statholderskabet i Slesvig by.

Kilderne angiver, at situationen var kaotisk, da Knud Lavard trådte til. Der var krig med abodriternes fyrste Henrik, og dertil skal der have været røvere i mængde. Det fortælles, at når kong Niels opholdt sig i Slesvig, måtte han omgive sig med en garde af frisere for at være sikker. Kilderne har i høj grad det mål at opbygge et helte- og helgenbillede af Knud, et projekt der lykkedes med hans helgenkåring i 1170. Men det synes sikkert nok, at Knud Lavard med held forsvarede slesvigerne mod de slaviske fjender og mod røveruvæsenet. »Han udryddede røverne og lod tyvene hænge«, hedder det i nogle læsestykker, der skulle bruges ved mindefester, indstiftet for ham efter hans død. Den holstenske præst Helmold, der skrev sin krønike omkring 1170, fortæller, hvordan hertugen fangede en bande røvere i skovområderne mellem Ejderen og Slesvig. Da de skulle hænges, fremførte en af dem ifølge Helmold, at han var af dansk kongeslægt. Knud skal have svaret, at så skulle han sandelig heller ikke behandles som andre gemene folk, men blive berømt, »hvorefter han bød dem klynge manden op i toppen af en skibsmast for hele folkets øjne.« Knytlingasaga, der først er skrevet ned omkring 1250, men som dog visse steder bygger på gode ældre danske kilder, mener at vide, at Knud Lavard skaffede håndværkere til Slesvig og lod bygge borge på begge sider af Slien samt lod denne spærre med jernkæder og pælerækker. »Og han anbragte derefter mænd i borgen til at holde vagt og kun lade de skibe lægge ind dér, som det passede dem; told tog de af ethvert skib som lagde ind der.« I en måske bedre underrettet, men nu tabt kilde, »Knuds Levned«, har det været fortalt, at hertugen byggede borgen Kil, der formentlig lå på Svans mellem Veseby og Mysunde, til beskyttelse mod sørøvere. Det kan også godt have været Knud Lavard, der stod for bygningen af en borg ved navn Jørgensborg på den lille ø i Slien, Mågeøen. Hertugen konsoliderede sin magtposition med udgangspunkt i Slesvig, og fik sit tilnavn Lavard, »hlaford«, der betyder »brøduddeleren« eller herren.

Knud Lavard fik ikke kun held med at tvinge den abodritiske fyrste Henrik til fred. Efter dennes død i 1127 – og drabene på hans sønner i 1129 – opstod der en enestående chance. Saksernes hertug Lothar var i 1125 blevet konge af Tyskland. Han ønskede dels stabile forhold i abodriternes rige, dels så han sig om efter loyale støtter. Derfor kaldte Lothar sin ven Knud Lavard til sig og gjorde ham til sin lensmand og hersker over abodriterne. Man har overvejet, om hans herskertitel var den traditionelle slaviske fyrstetitel »knes«, eller han virkelig betegnede sig selv som konge. I den latinske tekst hos Helmold, der omtaler begivenheden, står der »rex«, konge, og anskuet ud fra tysk hofskik er det meget sandsynligt, at det virkelig var en kongetitel, Knud kom til at bære. Angiveligt betalte Knud en

større sum for at opnå dette. Knud var fætter til den afdøde abodriterfyrste, men han blev ikke accepteret som hans efterfølger uden kampe. Han drog ind i den nordlige del af det abodritiske rige, etablerede en base på Alberg syd for Ejderen ved det senere Segeberg og tog slaviske fyrster til fange, der blev ført til Slesvig, hvor de måtte anerkende ham som deres overherre. I de følgende år skabte han så et mere eller mindre fast styre over hele det abodritiske rige, skønt det nok var i Vagrien, indflydelsen var størst. I dette område understøttede Knud aktivt kristendommens udbredelse. Han knyttede også gode forbindelser til den vestpommerske fyrste og kejservasal Vartislav.

Der var opstået et nyt rige, der strakte sig fra Mecklenburg til Slesvig, et rige, der for Knud Lavard kombinerede herredømmet over et slavisk fyrstedømme, givet i len af den tyske konge, med positionen som den danske konges hertug og mand ved den slesvigske grænse.

Det var en situation, der ikke var til glæde for den holstenske grev Adolf, der derfor i 1130 overfaldt Knuds mænd på borgen Alberg. Det var også i høj grad en situation, der opskræmte den danske kong Niels, og alvoren demonstreredes ifølge krønikeskriveren Helmold på et offentligt møde i Slesvig by mellem kongen og Knud Lavard. På mødet satte Knud sig angiveligt over for kong Niels med abodriternes kongekrone på hovedet og sine mænd omkring sig. Da Niels søgte at optræde som retmæssig herre og efter tidens skik ville gå til Knud og give ham et rituelt kys, gik Knud ham i møde, og de mødtes halvvejs mellem tronerne som to ligebyrdige herskere. Selv hvis scenen skulle være fiktiv, er den et malende billede af skævheden i magtforholdet. Det var for stor en udfordring, at underherren havde svunget sig op på niveau med sin konge. Som tyske krønikeskrivere noterede, frygtede Niels, at Knud »ville overtage magten i riget«. Og da hertugen fejrede jul med kongen i Roskilde, slog man til fra kronens side. 7. januar 1131 dræbte kong Niels' søn Magnus med en skare stormænd Knud ved Haraldsted på Sjælland.

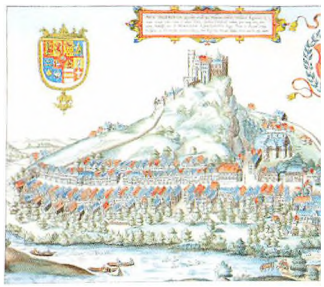

Bjerget Segeberg med borg på toppen og by ved foden i Braun og Hogenbergs fremstilling fra 1588. Bad Segebergs rødder går tilbage til 1128-1130, da Knud Lavard havde en befæstning på det dengang over 100 meter høje bjerg ved grænsen mellem de slaviske og de holstenske områder. 1143 byggede den holstenske grev Adolf 2. en solid borg her.

Borgerkrigenes tid

Det udløste stridigheder i form af to danske borgerkrige. Udefra kom en trussel, da den tyske konge nødvendigvis måtte hævne drabet af sin lensmand. I august-september 1131 opgav kong Lothar et planlagt felttog mod Italien, marcherede mod Slesvig by og nåede til Danevirke med en hær, der angiveligt bestod af 6000 mand. Ved grænsevolden stod imidlertid kong Niels's søn Magnus med en stor dansk hær, og efter forhandlinger acceptere-

de den tyske konge at drage hjem mod at få gidsler og en stor pengesum, »dynger af guld«. En kilde angiver, at der blev betalt 4000 mark, hvad der vel kan stemme. Men de indre problemer var endnu større. Lothar rykkede også mod Danmark for at hjælpe Knuds halvbroder Erik Emune, der var trådt frem som hævner.

I begyndelsen led Erik Emune mange nederlag over for Niels og sønnen Magnus. I efteråret 1131 søgte han til Slesvig by, hvor han blev budt velkommen af borgerne. Niels og Magnus indledte en belejring og angreb både over den frosne Sli og ved byens porte. Erik og slesvigerne søgte derfor støtte hos den holstenske greve, Adolf 2. (1130-1164), der gik over Ejderen, men blev slået ved Jagel Krat og trak sig tilbage. I 1133 flygtede Erik så til Skåne, mens Magnus målbevidst ødelagde Eriks gode forhold til Lothar, der fra 1133 havde fået kejsertitlen. Magnus rejste til det tyske kejserhof. Her lod han kejseren slå sig til ridder og krone sig. Til gengæld hyldede han på sin fars vegne Lothar som lensherre. Underkastelsen hjalp imidlertid intet. I 1134 blev Niels og Magnus slået af Erik ved Fodevig i Skåne. Magnus og store dele af det danske aristokrati blev dræbt i et overvældende rytteriangreb, mens kong Niels flygtede og drog til Slesvig.

Her mødte den gamle danske konge 25. juni 1134 sin skæbne. Vi har historien om det fra flere kilder. Den samtidige Roskildekrønike fortæller blot, at kong Niels blev sveget af slesvigerne, der havde lovet ham troskab under ed, og blev dræbt i byen sammen med sine stormænd. Samtidige tyske kilder siger mere detaljeret, at kongen var blevet indbudt af slesvigerne, og at byens biskop sammen med byens ledere var kommet til ham, men at de alligevel dræbte ham, da han stod i bøn foran domkirken. Saxo og Knytlinga Saga har endelig skabt en hel historie om forløbet. Saxo fra omkring 1200 kan fortælle, at det var en af byens mest indflydelsesrige borgere med det frisiske navn Boye, der overtalte kongen til at komme ind i byen, og at han led døden under forsvaret af sin kongsgård. I Knytlingasaga fra ca. 1250 berettes, at Niels, da han kom mod Slesvig med sine få folk, hørte musik og klokkeklang inde fra byen og udbrød: »Her tager man rigtignok godt og værdigt imod os: man både ringer os i møde og spiller på strenge, og her er der nok ikke sparet for at give os al mulig god behandling.« En mand i følget advarede kongen mod at tro, at han fandt venner i Knud Lavards by. Niels red alligevel ind i byen, hvor store menneskemasser stimlede sammen og overmandede kongen med hjælp fra en deling saksiske tropper, der var til stede. Kongen fik lov at se en præst og blev så dræbt.

Erik Emune tiltrådte tronen i 1134 og blev efter nogle års bru-

talt styre dræbt i 1137. Han afløstes af Erik Lam. Under ham synes byen Slesvig at være blevet styret af en aristokrat ved navn Erik, der efter sin død betegnes »slesvigernes hertug«. Da kong Erik Lam abdicerede i 1146 stod landet med to mænd, der begge mente at have lige ret til tronen. Det var Magnus' søn Knud (5.) – altså kong Niels' sønnesøn – og Erik Emunes søn Sven, der senere fik tilnavnet Grathe. Den første blev valgt af jyderne til deres konge, den anden af sjællænderne og skåningene. Derefter kunne en ny borgerkrig begynde, der i høj grad også kom til at inddrage det sydligste Jylland.

Meget tyder på, at Sven tidligt sikrede sig herredømmet over Slesvig by. Da der i 1147 blev udbudt et fællesdansk korstog mod venderne, stod han ifølge Saxo i spidsen for Slesvigs borgere. Han overdrog også snart Valdemar (senere »den Store«), altså Knud Lavards søn, »hans faders præfektur«. Det gav umiddelbart anledning til sammenstød med en mand ved navn Knud, der var søn af et andet medlem af kongefamilien, Henrik Skadelår, og var Knud (5.) Magnussens kandidat til posten i Slesvig.

På kongeligt niveau tørnede man også sammen. Begge de regerende konger søgte forbundsfæller syd for grænsen. Den holstenske greve Adolf 2. havde netop i disse år held med at erobre det slaviske Vagrien, altså den nordlige del af abodriternes rige, og hans magt var stigende. I 1142 havde Adolf formelt fået herredømmet over Vagrien, og han havde 1143 sendt tusinder af tyske kolonister ind i det slaviske land. Greven knyttede 1147 en alliance med Knud 5., og han rykkede over Ejderen og slog lejr på Krop hede. Nogen større kamp kom det dog ikke til.

I de følgende år var der til gengæld direkte krig mellem Sven Grathe og Knud, og det viste sig, at Sven var den stærkeste. I 1151 vandt han og hans allierede Valdemar en stor sejr over Knud syd for Viborg. Den holstenske greve svingede hurtigt over på de vindendes parti. Efter en flugt til kejseren i Saksen kom Knud imidlertid igen og udsøgte sig en hidtil uprøvet alliancepartner i magtspillet. Han fik støtte hos nordfriserne, »friserne, der bor i Jylland«, som krønikeskriveren Helmold siger. Midlet var at love friserne en mindre kongeskat, end den de betalte. Ved Mildå byggedes nær det senere Husum borgen Mildeborg, som kong Sven og Valdemar rykkede frem til og belejrede. Under de følgende svære kampe forsvandt Knud igen ned til den tyske hersker. Ved Mildeborg var der vanskeligt og sumpet terræn, som de lokale frisere udnyttede til fuldkommenhed med brug af deres springstokke. Sluttelig måtte besætningen på borgen dog overgive sig, og Knuds tropper fik ifølge Saxo frit lejde, mens friserne måtte betale en bøde på to tusind mark og stille gidsler.

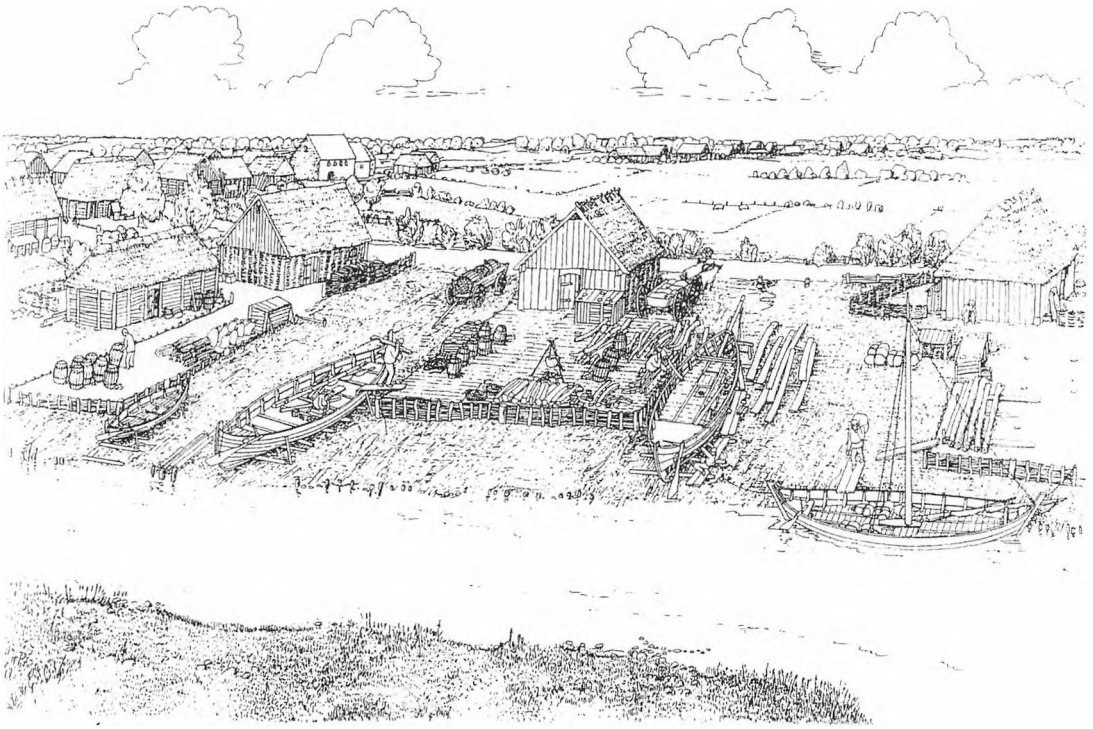

I 1100-tallet opstod der en bebyggelse og en havn i Hollingsted. Her ses en rekonstruktion på grundlag af nye udgravninger. En kirke af tufsten, som står endnu, blev også bygget. Fundene fra Hollingsted vidner om reparationer af mange skibe, både nordiske fartøjer og kogger. Stedet har frem til 1200-tallets første årtier fungeret som transitsted mellem Vesterhavet og Slesvig ved Slien. Ved højvande var Trenen sejlbar til Ejderens munding, og landevejen til Slesvig var kun 16 km lang.

Så indtraf der en episode, der viser, hvor afgørende den tyske konge var for magtbalancen i Danmark. I 1152 indkaldte den stærke nytiltrådte tyske konge Frederik Barbarossa (1152-90, kejser fra 1155) de to danske konger til rigsdag i Merseburg. Han dømte her, at Knud 5. skulle have fortabt sit kongenavn, men herske over Sjælland. Sven Grathe derimod blev Frederiks lensmand og fik titlen konge af Danmark. Valdemar, Knud Lavards søn, fik ifølge den tyske historieskriver Otto af Freising »et hertugdømme i Danmark«. Det vil sige, at Valdemar fra da af havde samme rettigheder som sin fader – nemlig herredømmet over Slesvig og titel af dansk hertug. Sven tog sit rige i besiddelse og gav ikke Knud herredømmet over Sjælland, men blot spredte besiddelser. Der opstod utilfredshed med Svens styre, og i 1154 var det hans tur til at flygte til Tyskland. Dette år blev både Knud og Valdemar hyldet som danske konger på landstinget i Viborg. I vinteren 1156-57 vendte Sven tilbage med en hær stillet af den saksiske hertug Henrik Løve. Man rykkede frem til Danevirke, hvor portvagten angiveligt blev bestukket, og tropperne indtog Slesvig. En flåde af russiske handelsskibe i havnen blev plyndret. Herefter drog invasionshæren videre op i Jylland til Sommersted, og så trak den sig hurtigt tilbage.

Men Sven var taktisk og vandt indpas i Danmark via alliancer med lokale stormænd. Der blev nu forhandlet et forlig, der sikrede en formel deling af Danmark: Sven fik Skåne, Knud Fyn og Valdemar Jylland. Da forliget skulle fejres ved et festligt gilde i Roskilde den 9. august 1157, endte denne begivenhed med at være et blodgilde, hvor Svens mænd huggede Knud og andre ned. Valdemar flygtede og rejste en hær. Denne hær stødte sammen med Sven på Grathehede, og Sven led nederlag. Han fandt døden for et øksehug. Dermed var der atter kun én dansk konge, nemlig den Valdemar (1157-82), der skulle gå over i historien med tilnavnet »den Store«.

Hertug over slesvigerne

I tiden fra midten af 1000-tallet og frem til 1157 var Slesvig by igen og igen i historiens brændpunkt. Her mødtes danske konger, og her styrede deres mere eller mindre tro mænd. Disse mænds titel var ikke fast. Hertugtitlen blev i almindelighed givet som en høj rang under kongen, og det er tydeligt, at den kunne knyttes til en post i grænselandet. Denne post var stillingen som statholder eller »præfekt« for byen Slesvig, hvad der uundgåeligt må have inkluderet opsynet med sikringen af Danevirke og af hele grænseforsvaret. Området mellem Slien og Ejderen var det givne arbejdsfelt. Præfektstillingen var ikke led i noget embedsmandssystem eller rangorden. Det var blot nødvendigt at have en sådan brik i spillet for den danske konge, når fjenden stod mod syd.

Kongen og hans repræsentant skulle beskytte grænsen og Slesvig, men det var også Slesvig by, de ernærede sig af. Fra byens borgere kom afgifter. Det belyses af Slesvigs stadsret, der ganske vist først er bevaret i en version fra 1200-tallet, men som afspejler ældre forhold. I dens forord kan man læse, at den hovedsagelig hviler på bestemmelser givet under kong Sven (Grathe), altså i tiden 1146-57. I stadsretten omtales den afgift, der gives af hver toft eller hus, »arnegælden«, mens håndværkerne betalte særlige afgifter. Fortjenesten fra told var også betydningsfuld. Knytlingasaga kunne berette, at Knud Lavard i 1120'erne lagde told på import, og stadsretten specificerer, at skibe fra Østersødestinationer betalte told til byherrens mænd ved Sliens munding og ved borgen på øen Jørgensborg ude i Slien. Vejfarende måtte af med afgift ved byens porte, når de kom med vogne vestfra fra Hollingsted, hvor arkæologiske undersøgelser dokumenterer bygningen af træbroer og en kirke i 1100-tallet, og sydfra ad hærvejen fra Rendsborg samt fra steder syd for Ejderen.

Slesvig var en kilde til manges fordel, og der opstod et gensidigt tillidsforhold mellem dens herskere og dens indbyggere. Ifølge

Jørgensborg på Mågeøen ude i Slien blev anlagt i 1100-tallet, måske under Knud Lavard. Den var et vigtigt mødested for kongen og hans mænd i årtierne omkring 1200, og borgen forblev i brug til hertugerne i 1268 erhvervede Gottorp af Slesvigbispen. Pæleresterne, der ses i strandkanten, er formentlig rester af en bro over til byen.

den samtidige Roskildekrønike gav Erik Emune efter sin trontiltrædelse i 1134 slesvigerne rige gaver for at belønne dem for mordet på kong Niels. Stadsretten registrerer, at Erik Emunes søn Sven Grathe bekræftede sin fars donationer og udvidede dem. Borgerne slap for ydelser i skind, de fik overladt kontrollen med finheden af det sølv, der omsattes i byen og de fik, som noget enestående i Danmark, overladt kontrollen med den stedlige møntslagning. En interessant bestemmelse i stadsretten afslører, at handelen i ældre tid fuldstændig var sket på byherrens præmisser, men at dette forhold nu blev opgivet. Kongen gav nemlig borgerne ret til uden hans tilladelse at modtage handelsfolk i Slesvig. Det bestemtes, at hvis kongen ikke ville give handelsfolkene frit lejde, skulle de frit kunne vende tilbage til deres hjemby. Udmærket for borgerne var det også, at de fik overladt »kongens eng« og måtte bruge den til græsning, undtagen omkring de tider, hvor kongen og hans folk opholdt sig i byen.

Alt tyder på, at kongen afgav magt, så Slesvig blev stedet for et af de tidligste kommunale selvstyrer i Danmark. Det ser ud til, at der opstod et edssvorent broderskab, hvori alle borgere var med og aflagde ed til byens herre. I spidsen for forbundet stod fire oldermænd. Troskabseden til byherren Knud Lavard fik dødelige konsekvenser for kong Niels, da han i 1134 drog ind i Slesvig uden at tage hensyn til det nye styre.

Slesvig med landet syd for var grundlaget for Knud Lavards og de andre grænsestatholderes styre. Man kan overveje, om de havde yderligere beføjelser nordover. De har formentlig haft del i forvaltningen af det kongelige gods i den sydligste del af Jylland, der i høj grad netop var koncentreret i Sydslesvig, omkring Slien og op i Angel, men egentlige administrative funktioner er der ikke spor af. I forrige kapitel nævntes det, at skjalde i 1043 talte om en region, som de betegnede »syd for Skodborgå«, altså syd for Kongeåen. Tanken om en afgrænsning ved Kongeåen var åbenbart ikke fremmed. Man kan fremføre, at de funktioner, som byen Slesvigs overhoveder bestred, må have krævet krigere fra et større område. Men der er ingen belæg for, at det meste af det område, der blev til Sønderjylland, skulle have været styret anderledes end det øvrige Jylland. Endnu var der øjensynligt intet Sønderjylland i administrativ forstand.

Derimod var det ekspanderende grevskab Holsten trådt frem som område. En følge blev snart elimineringen af de slaviske stammer fra den politiske scene. Hvor abodriterne hidtil havde været faste enten venner eller fjender i magtspillet omkring grænsen, fremstod der nu et forstørret Holsten. Længere ude i horisonten stod den tyske konge eller kejser til hvem de svækkede danske konger regelmæssigt måtte aflægge lensed.

I Valdemarernes rige

Kongernes indbyrdes krige medførte hårde år, men på den anden side bidrog krigene til en styrkelse af rigets styre. Kampene ryddede op i de mange kliker i landet, og det gav råderum til reformer. Valdemar (1.) den Store (1157-82) arbejdede på at skabe en ny orden i landet sammen med sine sønner og det vindende aristokratparti i landet, den såkaldte Hvideslægt, der havde bisp Absalon i spidsen. Det hjalp her, at konge, stormænd og kirke for en tid havde et næsten gnidningsfrit samarbejde. Den påbegyndte moderniseringsbølge gik videre under kong Knud 6. (1182-1202) og Valdemar Sejr (2.) (1202-41) og gjorde, at man kunne leve op til og klare sig i kampen med de slaviske folkeslag, der endnu var selvstændige, og med tyske fyrster. I en periode kunne Danmark endda ekspandere territorielt, så landet blev den absolut dominerende magt i Østersøen.

Loven og de kongelige rettigheder

For at kunne regere fastere måtte regenten skabe institutioner og bånd til undersåtterne, der gik uden om de store slægter. Ensartet lovudøvelse var en af de ting, der var vigtig for at binde rigets dele sammen, og det skabte man forudsætningen for med nedskrevne love. Fra midten af 1100-tallet blev en række danske love forfattet, og en stærk kongelig indflydelse træder frem i Jyske Lov fra 1241. Skønt loven måske var tiltænkt hele Danmark og blev udstedt på et rigsmøde i Vordingborg, blev den kun gældende i Jylland og Fyn. Her var den til gengæld holdbar. I Nørrejylland var den grundlaget indtil 1683 og i det sønderjyske område helt til år 1900, da den blev fortrængt af den tyske »Bürgerliches Gesetzbuch«. I byerne fik man særlige love, men de må snarest opfattes som en art specifikationer i forhold til landskabslovenes rammelovgivning. I det sønderjyske område var det kun i det frisiske »Utland«, man i middelalderen havde sin særlige lov, som det træder frem allerede i Slesvigs stadsret omkring år 1200, hvor der tales om »frisere under frisisk lov«. Overalt var lovene grundlag for retsudøvelse på tingstederne, og herfra fik kongen visse indtægter i form af bøder.

Helt centrale for udviklingen af et tættere forhold mellem undersåtter og fyrste var også militær og skatter. En del tyder på, at

Jyske Lov fra 1241 blev gældende i Jylland og på Fyn. I kongeriget gjaldt den til 1683, mens den i Hertugdømmet bevarede sin gyldighed til 1900. Her ses en side af et eksemplar af loven fra omkring 1300 med bestemmelser om regulering af landsbyer.

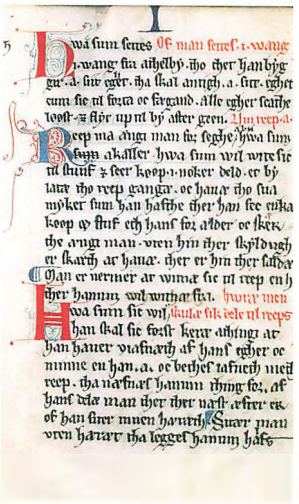

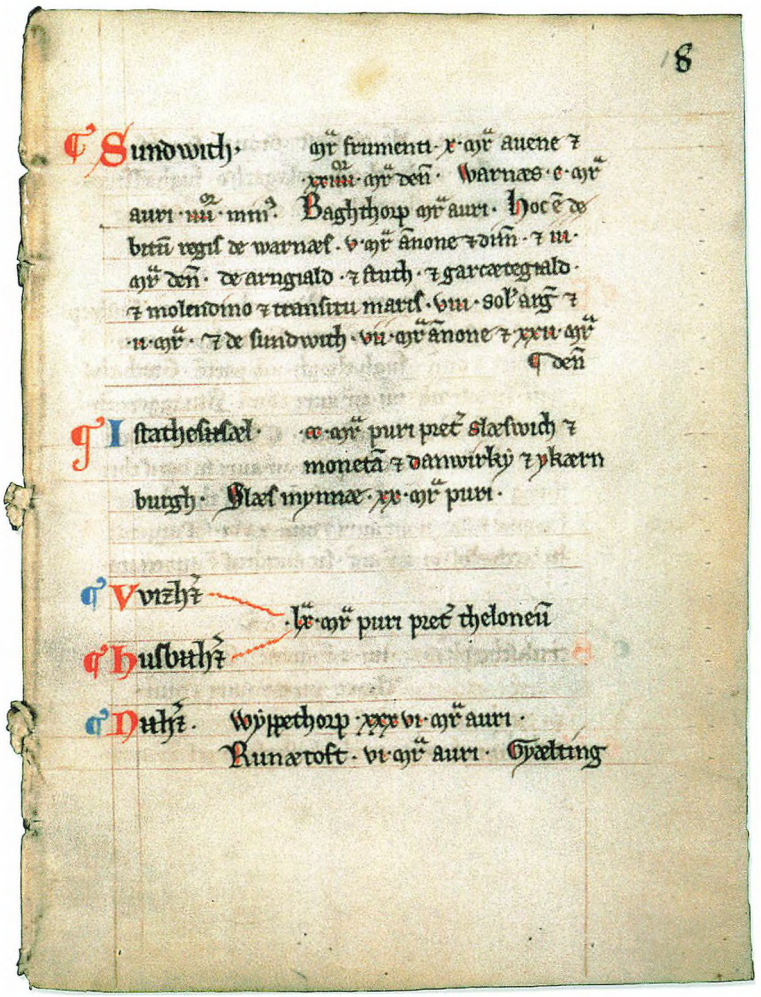

En side af hovedstykket i håndskriftet »Kong Valdemars Jordebog« skrevet omkring 1231. Teksten, der er på latin, opregner først kongelige indtægter i Sundeved med Varnæs. Dernæst kommer Istedsyssel, hvor Slesvig med mønten, Danevirke samt Ekernførdes forløber Egernborg er nævnt. Så følger Vis herred og Husby herred, hvorfra der også er nævnt toldindtægter. Til sidst kommer Ny herred med Gelting.

danske konger allerede i vikingetiden kunne disponere over grupper af landets frie mænd til krigstogter, til »leding«, men først i 11-1200-tallet sattes dette i fast system. I Jyske Lov omtales såvel militærtjeneste ved professionelle krigere som mere generel leding ved landets befolkning samt betaling for ikke at gøre krigstjeneste.

Den almindelig krigstjeneste blev udredt fra en række områder, »skipæn« eller »skipener«, og var i høj grad rettet mod søkrig. Et skipæn skulle i princippet netop bemande et skib. Det var der også brug for under de danske krigstogter mod de slaviske områder i sidste halvdel af 1100-tallet. Disse togter krævede mange mænd, men det brede folks plads i militærtjenesten var af vigende betydning. Formentlig allerede i 1100-tallets første del kunne kongens ret til militærtjeneste vendes til en betaling. Alle var plig-

Kort over krongods efter Kong Valdemars Jordebog 1231. Der er en koncentration af krongods mod syd, dels mellem Danevirke og Ejderen, dels omkring Hedeby. Krongodset er i listen delt i »kongelev«, hvortil der vistnok har været knyttet administration, og kongens øvrige arvegods, »patrimonium«. Patrimoniet på Als var bortforlenet til Albrecht af Orlamünde, da jordebogen blev udarbejdet, og er ikke med i den. En mark guld svarer til otte mark sølv.

tige til at yde fødevarer, når der var krig, og fra omkring 1200 begyndte den almindelige militærtjeneste at udvikle sig til en af de første regulære danske skatter, nemlig ledingsskatten. Til brug for ligning af den benyttede man den taksering af jorden i »mark guld«, som sikkert allerede var udbredt. Det var nu mere og mere de professionelle krigere, herremændene, der kom til at stå for krigen, der i stigende grad blev en landkrig. En overenskomst fra 1233 mellem Ribebispen og sogneboerne i Tønder og Vester Anflod viser, hvordan kongen kunne lade sine stormænd forrette militærtjeneste til søs og til lands. I dette tilfælde var det Ribebispen, der var den ansvarlige. Han fik den aftale med de lokale bønder, at de levnedsmidler, der skulle bruges ved ledingen, »er de forpligtet til på egen bekostning at køre på deres vogne til havets bred eller andet steds hen, så ofte vi bliver udbudt eller

sikkert ved, at vi vil blive udbudt med vore skibe og vore sømænd eller med vore heste uden for Jylland«. Den tætte sammenknytning mellem militærtjenesten, ledingen, og afgiften for at slippe for den, ledingsskatten, medførte ganske naturligt, at de professionelle krigere blev skattefri. Herremanden gav ikke skat, men skulle til gengæld i krig.

Andre gamle danske skatter var de gæsteriafgifter, som landets indbyggere gav kongen, når han og hans mænd kom til egnen. I den forbindelse kunne man også blive nødt til at yde kongen »ægt«, dvs. kørsel. Fra omkring 1200 træffer man også afgiften »stud«, der betaltes efter lokale overenskomster, og som måske skal opfattes som en afløsning af de ældre gæsteriydelser. En mere moderne skat opstod med plovskatten, der lignedes på hver plov i landet. Den blev indført i Jylland i 1231 og introduceredes snart også på Fyn og Sjælland. Formålet med plovskatten var at kompensere kongen for at standse de stadige møntvekslinger, der var blevet skik. I stedet for den udbredte praksis, hvor kongens embedsmænd på proklamerede tidspunkter vekslede tre gamle mønter mod to nye mønter fik man nu til fordel for omsætning og opsparing en »evig mønt«. Man skulle i stedet betale skat, men det var muligt at se fornuften i det, da systemet, hvor den gamle mønt regelmæssigt blev ugyldig og hele den cirkulerende møntmængde blev udskiftet, tydeligvis var en ulempe i en tid, hvor penge blev mere og mere almindelige. Allerede i 1257 gik kongen dog alligevel tilbage til de hyppige møntvekslinger, og de forsvandt først op i 1300-tallet.

Friserskatten, der må betegnes som en tribut fra et særligt folkeslag i riget, må gå tilbage til 1000-tallet eller sikkert endnu tidligere, men er første gang bevidnet under kong Niels (1104-34). Da nævnes det, at denne konge overdrog munkene ved St. Knuds kirke i Odense 20 mark vejet sølv af pengetributten fra Utland. Utland, altså »landet uden for«, betegnede marsk, øer og halliger i vest foran fastlandets geest. Lidt senere hører man, at Odensemunkenes afgift kom fra de penge, der blev betalt af øen Sild. Friserskatten omtales også i forbindelse med kampen om Mildeborg i 1151, hvor Knud 5. ifølge Saxo lovede friserne »nedsættelse af den skattebyrde, de var vant til«. En detaljeret oversigt over frisernes skat er endelig noteret i den såkaldte Kong Valdemars Jordebog fra omkring 1231. Her opregnes det nøje, at der fra »Utland« betaltes et stort årligt beløb i sølv til kongen, meget større end fra andre sønderjyske områder. Vi må tro, at friserne som modydelse for deres kolonisation inden for det danske rige i den tidlige middelalder har måttet påtage sig faste ydelser til kongen.

Kongens øvrige indtægter i det sønderjyske område registreres også i Kong Valdemars Jordebog. Det fremgår, at fyrsten udover skatter og afgifter også byggede sin magt på besiddelse af jord. Nogle af de kongelige ejendomme var sikkert meget gamle, bl.a. landsbyen Husby i det nordlige Angel, der oprindelig var tingsted for et herred, der dækkede hele det nordlige Angel. Herrederne var grundenheder i forvaltningen af de kongelige indtægter og ejendomme og var allerede indført i store dele af Danmark i 1000-tallet. Der var dog rum for justeringer. F.eks. udskiltes Ny herred af Husby herred i 1100-tallet, og Rangstrup herred deltes i 1200-tallet i to, Nørre- og Sønder Rangstrup herred. I herrederne var kongen repræsenteret af en såkaldt ombudsmand.

I Kong Valdemars Jordebog finder man flere lister. En central kilde til de kongelige ejendomme er den såkaldte hovedliste, der er fra 1231. Den kan suppleres af andre dele af jordebogen, bl.a. »kongelevlisten«, der måske er noget ældre. I jordebogen deles kongens gods i to, dels fædrenegods, dels »kongelev«. Mens det første i princippet arvedes og deltes i kongeslægten, var det andet principielt embedsgods. Der er dog blevet sat spørgsmålstegn ved, hvor reel denne deling var.

Jordebogen demonstrerer klart, at kongens gods lå tæt omkring Hedeby/Slesvig og rigets sydgrænse. Syd for Danevirke havde kongen nærmest uindskrænket herredømme, og langs Slien strakte de kongelige besiddelser sig tæt. I den sydlige del af Angel var hele landsbyer under kongen, og på den nordlige del af Angel havde denne det særlige område Gelting. Denne sydslesvigske koncentration af kongelige godser kan meget vel gå tilbage til vikingetiden. Mod nord fandt man kongelev i Hanved, Kliplev, Søderup, Højer og Brøns. Formentlig stod der her gårde af en vis betydning, hvor kongerne kunne overnatte under deres rejser rundt i landet. Om Søderup ved Aabenraa ved vi faktisk, at kong Sven Estridsen døde her i 1074. Samlet kan man udregne, at kongen i det sønderjyske område – med Als – havde jord svarende til omkring 200 gårde af størrelse, som vi kender dem fra senmiddelalderen og senere hen, samt måske 450 gårde nede i Svans og området ned mod Ejderen.

Andre former for kongelige indtægter var ikke helt så vigtige. Udover fra Ribe og fra Slimundingen kom der ifølge Kong Valdemars Jordebog told fra Haderslev herred, Riseherred samt Vis- og Husby herred, hvad der nok hænger sammen med, at bysamfundene Haderslev, Aabenraa og Flensborg så småt var ved at tage form, skønt de endnu ikke nævnes. På jordebogens affattelsestidspunkt må Varnæs derimod have været et lille bysamfund. Fra denne bebyggelse ved Aabenraa fjord fik kongen den typiske by-

Segl fra Husby herred i Angel fra 1200-tallet. Billedet er formentlig en kirke, som korset på taget antyder, men der kan også være tale om et talende billede, nemlig et hus. Huset kunne være kongens gård i Husby. Bygningen er hævet over jorden og består af en fodrem med tre stolper i, hvorimellem der er indsat lodrette kløvede stave. Taget er øjensynlig af spån. Lige fra de tidligste danske breve dukker op i 1100-tallet, blev der udstedt og beseglet breve på herredstingene.

skat, »arnegæld« og desuden mølle- og færgeafgifter. Fra Slesvig by kom der betydelige beløb ind fra skatter, afgifter og møntslagning. Indtægterne fra mønten her var dog blevet formindsket, da Valdemar den Store omkring 1175 overlod bispestolen halvdelen af mønten i Slesvig, samt af sit fædrenegods »en halv hovedlod« beliggende »sønden å«. Det svarede vel til 20-40 normalgårde. Formuleringen »sønden å« er interessant, da den angiver, at landet syd for Kongeåen var noget for sig.

Den politiske udvikling gjorde åbenbart, at Sønderjylland mere og mere fremstod som en politisk enhed for sig. I 1200-tallet fik kongen betydelige indtægter fra sine indbyggere i det sønderjyske område. Han måtte imidlertid i lange perioder dele det med sine stedfortrædende regenter her. I kongelevlisten i kong Valdemars Jordebog træder det frem, at der er en hertug, som kongen deler indtægter med. Det siges ganske vist, at »hele skatten i Frisland hører til kongen«. Men det blev specificeret, at af »Hedeby«, dvs. Slesvig, hørte de 3/4 af indtægterne til kongelev, mens en fjerdedel var til hertugdømmet, med tekstens latinske udtryk »*ad ducatum*«. Samme forholdsmæssige deling mellem konge og hertug skete med hensyn til afgifterne af de boder, hvori friserne brændte salt.

»*Til hele rigets beskyttelse*«

Da Valdemar den Store overtog tronen i 1157, var der nu ingen hertug i det sønderjyske område, men ifølge Saxo fungerede en søn af den abodritiske fyrste Race i en treårsperiode som foged i Slesvig by. Før sin regeringstid havde Valdemar den Store selv været hertug af Danmark med beføjelser i det sydligste Jylland. Han havde som sådan i 1156 set den saksiske grev Henrik Løve gå gennem Danevirke med en hær, og som konge måtte han i 1162 rejse til den tyske kejser Frederik Barbarossas rigsdag i Besançon og yde ham lenshyldning. Den svaghed skulle der imidlertid sættes bom for, og kongen involverede sig personligt i grænseforsvaret og begyndte bygningen af et nyt Danevirke. I Ryd klosters årbog læser man under året 1163: »Nu ville kongen komme tyskernes onde anslag i forkøbet og omgav fæstningsværket Danevirke med en mur, før var dette sted nemlig blot sikret med tømmer«. Dateringen er ikke helt sikker, men volden står der som bevis på indsatsen. »Valdemarsmuren«, som den betegnes, var næsten fire kilometer lang, seks-syv meter høj og to meter bred, og øverst har der været en udhængende vægtergang. Muren var bygget af et i tiden helt nyt materiale, nemlig teglsten. Der er så mange sten i den, at man har regnet ud, at der kunne være bygget tredive gotiske domkirker af dem. I ind-

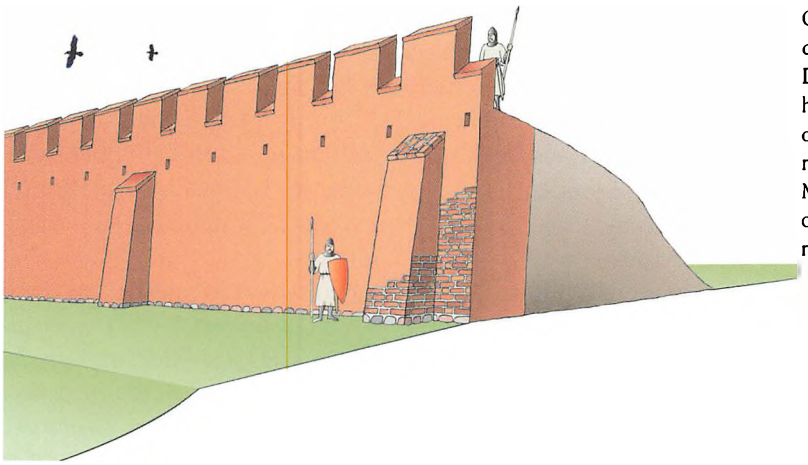

Omkring 1168 lod Valdemar den Store en mur opføre ved Danevirke. Den dækkede hovedmurens front med tegl og var et af de første byggerier med dette materiale i Danmark. Muren var seks-syv meter høj og er her rekonstrueret som man i dag mener den har set ud.

skriften på en blyplade, som blev lagt i kong Valdemars grav i Ringsted ved hans død i 1182, mindes da også kun to byggerier under kongen. Det ene var en borg på Sprogø, det andet var »den mur til hele rigets beskyttelse, som almindeligt kaldes Danevirke«. Den »opførte han som den første af brændte teglsten«. På dette tidspunkt var man imidlertid ikke færdig med byggeriet, og det blev man heller aldrig.

Danevirkes bygning var kun et af flere tegn på en stærkere kongelig politik. Et andet var, at man ikke længere nøjedes med kun at stoppe de slaviske hærgninger, der plagede hele landet, men ligefrem indledte et erobrings- og kristningsangreb mod de slaviske områder mod syd. Det var mere eller mindre korstogsangreb på linje med dem, der fandt sted i kampen om at sikre Det hellige Land, og de skete i en koordineret aktion med kejserens mægtigste vasal, den saksiske hertug Henrik Løve. Et af målene blev Rügen, der blev indtaget 15. juni 1168. Det var en stor dag for danskerne, og man kan se af Haderslevs stadsret, at man endnu da den blev nedskrevet i 1292, fejrede årsdagen for, at »kongen vandt Røø«.

Øens overgang til Danmark var dog for meget for Henrik Løve, der så sig snydt og lod sine allierede, vestslaverne, angribe Danmark. En historie hos den tyske krønikeskriver Helmold viser, hvordan man i samtiden mente, at angrebet var varslet. Helmold fortæller, at der på Als var en præst, der stod ved alteret med kalk og hostie og pludselig så virkeligt kød og blod i kalken. Præsten berettede om den mærkelige oplevelse ved et præstemøde, hvor bispen var til stede. Flere af de tilstedeværende tolkede det skete som et under, der måtte forstærke folket i troen. Men slesvigbispen vidste bedre: Han så det dystert som tegn på, at svære trængsler lå forude, og at meget kristenblod ville komme til at flyde. Og han fik ret,

En blytavle lagt i Valdemar den Stores grav i Sct. Bendts Kirke i Ringsted i 1182 fortæller, at »den mur til hele rigets beskyttelse, som almindeligt kaldes Danevirke, opførte han som den første af brændte sten«.

Udgravning af en stor gård og et borganlæg ved Lykkegård, Ketting sogn. En udgravning i 2006 viste, at der her i midten af 1100-tallet blev anlagt et par store huse med hegn omkring. Omkring 1185 opførte man på stedet et trætårn, der stod på en lav forhøjning omgivet af en voldgrav. Voldgraven ses som en cirkel til venstre i udgravningsfeltet. Ketting hørte først i 1200-tallet under kongemagten, så det er muligt, at vi her har at gøre med en administrationsgård for de lokale afgifter, som kongen fik. Tårnet er bygget umiddelbart efter de slaviske plyndringer var forbi, men falder tidsmæssigt sammen med, at hertug Valdemar og bisp Valdemar opbyggede et stærkt styre i det sønderjyske område. At også bisperne begyndte at bygge småborge af denne slags fremgår af en skrivelse fra Ribebispen fra midten af 1200-tallet, hvori han forbyder selvejerne i Hviding herred at nedbryde hans forvalteres borge.

hævder historien, for de slaviske angreb kom i 1171, og mange danskere blev enten dræbt eller udbudt som slaver i Mecklenburg. I denne svære tid virkede Valdemar den Stores uægte søn Kristoffer som kongens repræsentant i det sydligste jyske område med titlen »hertug af Danmark«. Kristoffer beskrives lakonisk i Knytlingasaga med ordene: »han var en mand af magt«. Efter hans død 1173 og til 1179 fungerede bisp Frederik af Slesvig som uformel efterfølger. På Als, som særlig blev ramt af de slaviske togter, havde kongen hjælp af en stormand ved navn Knud, som var søn af abodriterfyrsten Prizlav. Her stod slavere altså mod slavere.

Henrik Løves saksiske vasaller overvejede også at angribe fra syd, men Saxo lægger følgende ord i munden på en af dem: »Selv om kongen opererede i udlandet, var portene ved Slesvig ikke så dårligt bemandede, at man ligefrem kunne tale om, at de stod åbne for fjenden – de havde faktisk et vagtmandskab på tres tusind danske soldater.« Samtalen og soldaterantallet er naturligvis begge fiktive, men citatet turde dog vise, at Danevirke på dette tidspunkt var en stærkt bemandet stilling.

Presset fra Henrik Løves slaviske og tyske allierede tvang snart kong Valdemar til at arrangere et møde med Henrik nær Ejderen i 1171, hvor der blev sluttet fred mellem de to. Umiddelbart derefter udbrød der imidlertid strid mellem hertug Henrik og hans kejser Frederik Barbarossa, og striden eskalerede, så hertugen i 1179/80 blev fradømt alle sin len og tvunget i eksil. Nu blev kejseren for en periode igen en dominerende skikkelse i dansk politik, og efter han i 1181 havde indtaget Lübeck, hyldede danskekongen ham som lensherre. Forholdet mellem kejseren og kong Valdemar blev beseglet med ægteskaber, idet kejserens yngre søn og hans tro mand Siegfried af Orlamünde blev forlovet med danske prinsesser. Brylluppet mellem Siegfried og kongedatteren Sofie stod i Slesvig by. Umiddelbart kom situationen nu ikke danskerne til gavn. Vinderen var i første omgang den holstenske grev Adolf 3. af Holsten (1164-1203), men snart begyndte en uhørt dansk ekspansion.

Hertug Valdemar og bisp Valdemar

I 1182 afgik Valdemar den Store ved døden og efterfulgtes af sønnen Knud, der straks markerede sin holdning til den tyske kejser ved at nægte at hylde ham. Han ville ikke som sin forgænger være kejserens vasal, og Danmark stod hermed frem som suveræn stat på den europæiske arena. Til grænsens forsvar indsatte Knud sin yngre bror Valdemar (2.), der bar den generelle titel af »hertug af Danmark«, men styrede ud fra Slesvig by. Da han endnu var umyndig, blev fætteren bisp Valdemar af Slesvig formynder for ham og

De sønderjyske herreder og sysler først i 1200-tallet. Inddelingen i herreder blev formentlig allerede fastlagt i 1000-tallet, men der foregik senere justeringer. De tre sysler, Barved-, Ellum- og Istedsyssel, er angivet med henholdsvis skravering, grøn og gul farve. Uden for herreds- og sysselinddelingen stod de frisiske øer mod vest samt områderne syd for Danevirke.

fortsatte således for en tid bispestyret i Sønderjylland. Denne fætter, den dristige bisp Valdemar, opbyggede en vældig lokal magtposition, fremmede de sønderjyske klostre, fik indført tiendebetalinger til bispestolen og opnåede store skattefriheder for bispestolens godser. Da Valdemar (2.) tiltrådte styret af Slesvig i 1187, synes de to navnebrødre og fætre for en tid at have kørt parløb i det sønderjyske område. Da grev Adolf 3. i 1189 prøvede at lægge Ditmarsken ind under sit grevskab, sikrede de to sammen, at dette land kom under den danske konge og bispestolen i Slesvig.

Men allerede 1191 kom det til brud, da bisp Valdemar ville knytte ditmarskerne direkte til sit bispedømme, altså som et fyrstedømme under slesvigbispen. Det var en position, der lignede den grænseoverskridende fyrsterolle, som Knud Lavard havde søgt at spille et halvt hundrede år tidligere. Hertug Valdemar reagerede voldsomt og beslaglagde straks bispens omfattende godser. Det førte til, at bisp Valdemar allierede sig med den tyske kejser og endnu værre med grev Adolf 3. af Holsten samt kongerne af Norge og Sverige. Målet var Danmarks trone, men det storstilede komplot mislykkedes fuldstændigt. Efter en forgæves flugt

Relief i Slesvig Domkirkes sydportal. Relieffet, der er af sandsten, viser i midten den tronende Kristus, der giver apostlen Peter himmerigets nøgler og Paulus en skriftrulle. En figur med kongekrone yderst til venstre, der rækker en model af kirken frem, repræsenterer den verdslige magt. Da relieffet må dateres til sidste halvdel af 1100-tallet, er kongeskikkelsen blevet identificeret med Valdemar 1. den Store. Kirkemodellen kan så referere til, at Valdemar omkring 1175 overlod bispestolen dele af sit gods »sønden å«, altså syd for Kongeåen.

blev bisp Valdemar fanget og måtte tilbringe de næste 14 år i en mørk fangekælder på Søborg. Hans tilhængere blev ramt af hævn.

Som led i retsopgøret efter bisp Valdemars oprør kom der en kongelig forordning om majestætsforbrydelse. Den bestemte, hvordan folk, der forbrød sig mod majestæten, hertugen eller bisperne, skulle dømmes. I hele Danmark blev der indført særlige retskredse, sysler. Der blev to sysler i Jylland, et »norden å« og et »sønden å«, dvs. nord og syd for Kongeåen. Vi træffer her Sønderjylland som et særligt anerkendt administrativt område med samme betegnelse som i det ovenfor nævnte brev til slesvigbispen fra 1175. De store sysler, der søgtes indført i 1190'erne, blev i de følgende år brudt ned i mindre administrative kredse, det vil sige i de sysler, som vi træffer i Kong Valdemars Jordebog omkring 1231. Der var nu 14 sysler i Jylland; i Sønderjylland var det Barved-, Ellum-, og Istedsyssel. Det er en oplagt mulighed, at det også først var i forbindelse med retssagen mod bisp Valdemar, at man skabte et særligt sønderjysk tingsted, Urnehoved, som pendant til Viborg landsting. Skal man argumentere for det, må man dog se bort fra en række tidligere omtaler af stedet, først og fremmest Saxos oplysning om, at Knud allerede i 1182 blev hyldet som konge her. Måske forholder det sig sådan, at Urnehoved fra gammel tid har haft funktion som mødested mellem konge og folk, men at det det først i 1190'erne takket være sin centrale placering, hvor den nord-sydgående hærvej mødte veje fra øst og vest, fik formel status som sønderjydernes tingsted. Det lå på en sønderjysk stormandsslægts, Urneslægtens, jorder nær Bolderslev, så måske kan denne slægt have været ansvarlig for retsudøvelsen her i dens tidlige fase.

Efter opgøret kunne hertug Valdemar konsolidere sin magt, og når Slesvigs stadsret nævner hertugens særlige embedsmand, en såkaldt bryde, i Slesvig er det sikkert et udslag af hans virke. Omtalen af hertugdømmets særlige indtægter i kongelevlisten i Kong Valdemars Jordebog kan formentlig også dateres til denne tid. Valdemar betegnes dog endnu kun som slesvigernes hertug, altså som hertug for byen Slesvig.

Storhed og fald

Allerede i 1185 var der gang i dansk ekspansion. Pommern havde underkastet sig Danmark, og abodriterfyrsten havde aflagt lensed. Men affæren med bisp Valdemar satte for alvor gang i tingene. Holstenergreven Adolf 3.'s forsøg på at intervenere i dansk politik og hans fortsatte magtopbygning i de slaviske områder mobiliserede danskerne. I 1194 drog hertug Valdemar mod greven, og i 1199 stod en dansk hær over for holstenernes ved Rendsborg. Næste år indtog den danske konge Rendsborg, byggede en solid bro over grænsefloden Ejderen og genoprettede herredømmet over Ditmarsken. 1201 rykkede en dansk hær over denne bro og erobrede Holsten og besatte Hamborg og Lübeck. Ved juletid havde grev Adolf generobret Hamborg, men blev totalt overrasket, da hertug Valdemar dukkede op med en hær. Adolf måtte overgive sig og vandre i fængsel de næste to år.

1202 blev hertug Valdemar konge, da hans farbror kong Knud døde barnløs. Måske som en markering af, at han virkelig havde herredømmet over Sønderjylland, antog han som den første den titel, der for en lang tid skulle blive de sønderjyske hertugers, nemlig »hertug af Jylland«. Den ny konge rykkede ind i Lübeck og hyldedes her som »Daners, slavers og Nordelbingens herre«, altså som herre over alt land nord for Elben. Hele dette nyerobrede område blev det overladt til hans unge søstersøn grev Albrecht af Orlamünde at styre. Erobringen blev bekræftet af den tyske kejser Frederik 2., der i 1214 ved et brev, en såkaldte »gylden bulle«, overlod Valdemar 2. »alle lande nord for Elben og den biflod Elde, som tilhører det romerske kejserdømme«. Alt gik godt i de næste år. Man ekspanderede syd over Elben, og gennem korstog østover opstod der et virkeligt dansk imperium. Ekspansionen kulminerede, da kong Valdemar i spidsen for flåden i 1219 erobrede Tallin i Estland.

Den danske storhed markeredes af et rigsmøde i Slesvig by i 1218. Her havde kongen forhandlinger med tyske fyrster og bisper. Fra det danske rige mødte femten bisper, tre hertuger og tre grever og en lang række abbeder, der kunne deltage i forhandlinger bl.a. om det forestående Estlandstog og overvære en kroning:

Segl med omskrift der siger, at det har tilhørt en mand ved navn »Håkon fra Slesvig«. Seglbilledet med et ørnelår med klør viser, at han har været af slægten Urne. Seglet er fundet i en gejstlig grav fra 1200-tallet på Skt. Clemens kirkegård i Slesvig by, og demonstrerer, at skønt slægten Urne i 1200-tallet ifølge de skriftlige kilder var knyttet til Urne landsting og egnen nær Aabenraa, må nogle af dens medlemmer også have bevæget sig i kongens og bispens nærhed i Slesvig.

Gravsten fra omkring 1200 i Bjolderup kirke. Den er smykket med et livstræ med tre rødder og bærer indskriften »Ketil Urne ligger her«. Det adelige slægtsnavn Urne levede videre til 1903.

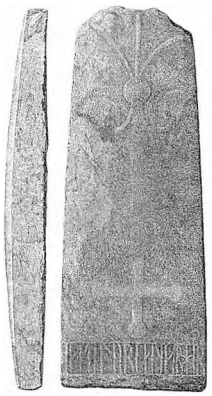

Diplom fra 1. maj 1216, hvori kong Valdemar 2. giver Lübecks borgere nogle besiddelser i deres by. Brevet er udstedt på den kongelige borg Jørgensborg i Slien ud for Slesvig. Brevet nævner blandt de tilstedeværende bl.a. bispen af Lübeck og flere af kongens tjenere. Den danske konge var overherre over Lübeck fra 1203 til 1225, og i denne tid voksede byen, så den distancerede Slesvig. På seglet troner kongen med scepter og rigsæble.

Bagsiden af kong Valdemar 2.'s kongesegl under brev fra 1. maj 1216, udstedt på Jørgensborg i Slien. Man ser de tre løver eller rettere leoparder omgivet af hjerter.

Den 24. juni satte Valdemar 2. kronen på sin søn Valdemar den Unges hoved og gjorde ham til medkonge.

Storhed stod dog for fald. 1223 blev kong Valdemar og hans søn med samme navn taget til fange af en fjende, grev Henrik af Schwerin, under en jagt på Lyø. I de følgende år faldt hele det danske storrige fra hinanden. En tysk alliance med den holstenske greve i spidsen rykkede mod riget, og Albrecht af Orlamünde, der styrede landet under kongens fangenskab, blev besejret i et slag ved Mölln i 1225. Også han faldt i fangenskab. Snart sagde Lübeck sig fri af Danmark, og Hamborg blev erobret af holstenergreven, Adolf 4. (1224-39).

I december 1225 kom kongen fri, men kun mod store løsesummer og mod at afstå alt land fra Elben og op til Ejderen og Levensau. Rendsborg skulle gives tilbage til grev Adolf. Kong Valdemar ville og kunne ikke overholde denne overenskomst. I 1226 rykkede han ind i Holsten, og næste år mødte han en koalition af tyske fyrster med Adolf i spidsen. Kongen trak sig tilbage mod Ejderen og blev 1227 slået i det vældige slag ved Bornhøved, hvorfra kongen måtte flygte. Medvirkende til nederlaget var det, at

Granitrelief i Satrup kirke i Angel med væbnet rytter, omkring 1200.

ditmarskerne under slaget skiftede side fra danskerne til de andre holstenere. Herefter lå grænsen ved Ejderen fast.

I Sønderjylland havde kong Valdemar i 1216 overgivet titlen »hertug af Jylland« til sin nyfødte søn Erik. Han kom imidlertid aldrig til at udøve hvervet, for da han var 15 år gammel i 1231, døde hans storebroder, tronarvingen Valdemar den Unge. Året efter blev Erik kronet til dansk medkonge, og den tredjeældste søn Abel fik nu hertugtitlen. I 1237 arrangerede kong Valdemar 2., at Abel blev gift med Mechtilde, datter af den holstenske greve. En jysk krønike noterede senere, »den forbindelse voldte mange ulykker i Danmark«, men kong Valdemar var nu i en situation, hvor han var nødt til at binde holstenere og andre nordtyske fyrster til sig i jævnbyrdige alliancer. Det slesvigske hertugdømme tog mere og mere form, og en hertug med nær tilknytning til det holstenske grevehus tegnede en ny vej for det.

Grev Albrecht af Orlamünde, der på den danske konges vegne havde hersket over store dele af Nordtyskland i storhedstiden, kom fri, og fik også en plads i det danske rige. Han blev til sin død »herre af Als« og bestyrede krongodset her.

I 1241 døde Valdemar 2., og det mindedes i bagklogskabens lys af en skribent i Ryd kloster ved Flensborg fjord med bibelordene: »Med hans død faldt i sandhed kronen af de danskes hoved, thi fra den dag er de ved at hengive sig til indre krig og gensidig ødelæggelse blevet til spot for alle nabofolk.«

Denne fremstilling af slaget ved Bornhöved i Holsten den 22. juli 1227 findes i en version af Sächsisches Weltchronik fra omkring 1250.

Nye kirker, nye byer, nyt land

Nye bygninger blev rejst som vidnesbyrd om en ny tid. Middelalderens første århundreder, tiden 1100-1300, blev tiden for storstilet byggeri. Bevægede middelaldermennesket sig gennem landet mødte hun eller han med mellemrum jævne kirker, prægtige klostre og rundt om efterhånden også truende borge. Det var et udtryk for, at vikingetidens plyndringsøkonomi for alvor var ovre til fordel for en koncentration om landets egne ressourcer. Det repræsenterede samtidig et nyt samfund, hvor kirke, stormænd og folk virkede sammen, og dette var muligt takket være nye teknikker, der kom fra syd.

Kirkebyggeri

I 1000-tallet lærte danskerne sig at hugge og bygge med sten, og senest med rejsningen af Valdemarsmuren i 1160'erne mestrede man brugen af tegl. Stenmestre og teglbrændere arbejdede nu i landet. Da Nørre Løgum kirkes korbue blev restaureret i 1959-61, fandt man i den en teglsten, hvori der før brændingen er indridset runeindskriften »tihlsten«, altså teglsten. Den talende teglsten vidner om den fascination, de enkelte stens materiale havde i samtiden, og endnu i vore dage imponeres vi af den samlede indsats, der er repræsenteret i opførelsen af de 228 middelalderlige landsbykirker, som stadig står i Sønderjylland.

Kirkeadministrativt dækkedes Sønderjylland af de to stifter Slesvig og Ribe, der lå fast fra 1000-tallet. Den mærkelige grænse, som tillod Slesvigs stift at række mod nord som en tunge og lod stiftsgrænserne gennemskære flere herredsgrænser, kan dog være senere og først være trukket under stridighederne mellem konge og hertug i 1260'erne. Inden for disse stifter virkede Slesvig- og Ribebisperne hjulpet af provster med juridiske opgaver i hver deres distrikt af stiftet, svarende til sysselinddelingen. Als med Ærø var dog for sig selv og kom sammen med Femern til at høre under Odensebispen.

Lige så gamle som bispesæderne eller endnu ældre var kirkerne i stifternes hovedbyer. Med stor sikkerhed har der i Slesvig stået en domkirke fra 1000-talles første halvdel, og snart fandt man en vrimmel af kirker i denne by. Ude på landet lå der i 1000-tallet ikke mange, hvis overhovedet nogen kirker, og noget tyder på, at

Slesvig stift eller bispedømme. Det store provsti mod syd (»præpositura maior«) gav sammen med Ellum syssel indtægter til domprovsten i Slesvig. Ærkedegnen i Slesvig havde under sig Angel og lidt mere. Frisernes særlige stilling fremgår af, at deres område var delt i tre særlige provstier, Vidå, Strand og Ejdersted. Barved syssel mod nord hørte fra 1260'erne til det særlige præsteskab, kollegiatkapitlet ved Vor Frue i Haderslev. Der var også et kollegiatkapitel i Rungholt på Strand, som forsvandt under stormfloden 1362. Kirkeadministrativt dækkedes Sønderjylland af stifterne Slesvig, Ribe og Odense.

stiftskirkerne en periode havde retten til dåb for større områder. I begyndelsen kunne gudstjeneste formentlig også finde sted i den lokale stormands hal. Men da stiftsinddelingen var fastlagt, begyndte man at bygge kirker rundt om. Fra det tidlige 1100-tal stammer således den treskibede kirke, der blev bygget af frådsten ved handelspladsen Starup ved Haderslev Fjord. Det ser ud til, at en række større kirker uden for stiftsbyerne i en periode tilegnede sig dåbsretten, der så igen i løbet af 11-1200-tallet blev delt ud til de mange sogne, der opstod i en hurtig knopskydningsproces. I Ejdersted er det eksempelvis muligt at se, hvordan der ud fra moderkirken i Garding dannedes en række sogne med kirker. Meget tyder endda på, at kirken i Garding faktisk helt op i 1400-tallet bevarede eneretten til dåb i forhold til de nye kirker. Visse steder kan vi se, at delingerne af sognene fortsatte op i tid. I 1359 skiltes Enge sogn således ud fra Læk sogn. Men generelt havde alle, da en pavelig kirkereform i 1215 lagde sognestrukturen i

Stolpe fra ældre trækirke fundet i Humtrup kirke syd for Tønder. Omkring 1100.

faste rammer, en kirke inden for rækkevidde og indgik i et bestemt sogn. Det var et vigtigt punkt i Danmarks kristning.

I begyndelsen var en del af landkirkerne af træ. Det gjaldt for hele Danmark, og det dokumenteres for det slesvigske område af to bjælker, som først i 1900-tallet blev opdaget under stolestaderne i Humtrup kirke i Kær herred. De har udgjort en øvre rem, som holdt de lodretstillede vægstolper på plads. Bjælkerne, der må stamme fra årtierne omkring 1100, og som er smukt dekoreret med dyrestilsornamentik, må være rester af den nuværende kirkes forgænger. Et vist indtryk af, hvordan den kan have set ud, kan man få fra et bevaret 1100-tals segl fra Husby herred, der viser en trækirke. De kirker, der er bevaret til vore dage, er imidlertid alle af sten. Man har ved undersøgelser af tagkonstruktionerne fra en række sønderjyske kirker kunnet konstatere, at tagene gennemgående er rejst i 1200-tallet, og det er kirkerne nok også for de flestes vedkommende.

I denne tid byggede man med flere materialer. Kirker kunne bygges af sten fra markerne. Det gjorde man i Østslesvig. De fleste kirker i det nordøstlige Slesvig er bygget af tilhuggede granitkvadre, men kirkerne fra Løjt og sydover er i rå, kløvede kampesten. I det mere stenfattige Vestslesvig benyttede man derimod i mange tilfælde den grågule tufsten importeret fra stenbrud ved Andernach ved Rhinen. Tufstenskirkerne, hvis største monument er domkirken i Ribe, finder man i et bælte langs kysten helt fra oprindelsesstedet op langs den belgiske, hollandske og tyske Nordsøkyst, i Ditmarsken, og i en klump omkring Ribe, som rækker op til Ringkøbing Fjord. Kirkerne er et slående vidnesbyrd om sejlads fra omkring 1190'erne og frem til midten af 1200-tallet mellem udskibningsstederne i det nederlandske område Utrecht og Deventer og lokaliteter på vestkysten. Det kan beregnes, at transporten af de omkring 7200 tons sten, som indgår i de 55 tufstenskirker nord for den nuværende grænse, har krævet 3-400 skibslaster. Hertil kommer så de 26 sydslesvigske tufstenskirker. Disse sydslesvigske kirker i tuf har en interessant beliggenhed, idet en del af dem er beliggende på et strøg fra vestkysten ind over Hollingsted til Slesvig by. De dokumenterer således vigtigheden af øst-vest-transitvejen her. Teglsten blev gerne brændt i lokale ovne, og blev i første omgang navnlig benyttet i de sydvestlige områder. Her var der ikke var granit at finde, men som de fleste steder var der ler i undergrunden. Kirkerne syd for Bredsted er overvejende af tegl, og på øerne i vest var det også det naturlige byggemateriale.

Kirkerne i det sønderjyske område er gennemgående lige så danske i stil som i andre dele af landet, men holstensk indflydelse

Kirken i Oversø må dateres til 1100-tallet. Den lå tæt på Hærvejen og et vadested over Trenen, hvor fjendtlige hære måtte passere. Det har derfor været en god beskyttelse for sognets befolkning, at kirken havde et solidt rundt tårn af kampesten.

i kirkebyggeriet spores i Ejderområdets kirker samt i nogle sydslesvigske cirkelrunde kirketårne, der må have haft forsvarsfunktioner. De runde tårne har tidligere kunnet ses i Haddeby og i Kampen nord for Rendsborg, men findes endnu i Oversø, Kosel og Süderstapel. Oversøtårnet har en omkring to meter tyk kampestensmur, og det har da også i dette sogn nær ved Hærvejen og vadestedet over Trenen været en nødvendighed for befolkningen at kunne trække sig tilbage til et sikkert sted.

De mange kirker med deres præster inddrog den brede befolkning i religionen. Et helt nyt lydbillede skabtes også med den klokkeklang, der kunne høres næsten overalt i landet. Enkelte af de gamle klokker er endnu bevarede som klokken fra Karlum

Sdr. Hygum kirke på Rødding bakkeø fra 1200-tallet. Det er en stor højtliggende kirke, en af Sønderjyllands fornemste romanske kirker, viet til Skt. Laurentius. Dens apsis er inspireret af Ribe domkirke. I kirken er der fundet en træramme fra en tidligere trækirke.

kirke fra omkring 1300. Den bærer indskriften »Osana het ic, Jasper got mik« – det er altså klokken, der taler og siger, at den hedder Osana, og at Jasper støbte den. Klokkestøberen var endnu en af de håndværkere, der opstod som følge af kirkens fremrykning. Hans kunde var kirkerne, og i det hele taget var der naturligvis hele tiden brug for ydelser til disse institutioners bygning, underhold og personale. Derfor måtte de have midler. Kirken kunne ikke eksistere af ingenting. Målet var at få indført en betaling på en tiendedel af befolkningens produktion, tiende. Den skulle betales til præsten, bygningen og bispen. Det var ikke så svært at få afgiften igennem til folks egen lokale kirke og præst, men det var sværere med bispens andel. Han kunne nøjes med en gave, »biskopsgave«, syntes bønderne, og da Ribebispen omkring 1200 søgte at gennemføre tiende, måtte det opgives efter trusler om stening. I Slesvig stift lykkedes det derimod bisp Valdemar i 1187 at gennemføre bispetienden. Senere frigjorde de frisiske egne sig dog herfra, og de betalte i stedet et fast pengebeløb til bispen. I Ribe Stift var det først lige før Reformationen, at bispetienden blev indført. Endnu vigtigere for både sognekirker og bispestol blev indtægterne af det jordegods, der blev doneret fra 1000-tallet og fremefter, og det blev i 1200-tallet en stadig bestræbelse for bisper og klostre at få privilegier, så man kunne undgå at betale skat og bødeindtægter til kongen af godset.

Klostrene

Mikaelskirken, der lå lige nord for Slesvigs middelalderlige mur, under udgravning. Den mærkelige rundkirke kan være bygget til kongelig brug, men fungerede vist allerede før midten af 1000-tallet som et dobbeltkloster for munke og nonner af benediktinerordenen. Klosteret blev opløst 1190-91 og munkene flyttet til Guldholm kloster i Angel, nonnerne til Slesvigs Skt. Johannes kloster.

Med kristendommen kom munke til landet, og tanken opstod, at man også her i landet skulle oprette klostre, hvor mænd og kvinder for hele livet gennem bøn og arbejde kunne søge at forene sig med Gud. Til gengæld måtte klosterfolket så give afkald på denne verdens rigdomme og på ægteskab. Det var benediktinerordenen, der først nåede Danmark og befolkede to dobbeltklostre, hvor munke og nonner skulle leve sammen i adskilt fællesskab. Det ældste af dem var Skt. Mikaelsklosteret i Slesvig, der går tilbage til omkring år 1100, hvis ikke før. Det andet var et kloster i Seem tæt ved Ribe.

Klosteret i Slesvig blev opløst, og nonnerne flyttet til Skt. Johannes kloster, mens nogle af munkene omkring 1190-91 rykkedes ud til Guldholm kloster midt i Angel. Herfra flyttede biskop Niels af Slesvig i 1210 klosteret og dets indbyggere videre til en skovdækket egn ved Flensborg Fjord, hvor de rejste Ryd (Rüde) Kloster. Efter Reformationen opførtes her Glücksborg slot, hvorom der blev opstemmet en sø, og endnu i dag kan der ses rester af klosteranlægget, når Glücksborgs sø en gang imellem tømmes.

Det firfløjede cistercienserkloster i Løgumkloster er her rekonstrueret, som det så ud i reformationstiden. Til venstre ses klostermøllen. Nederst den endnu stående 43 meter lange treskibede klosterkirke bygget mellem 1225 og 1325.

En munk i Ryd kloster gav omkring 1289 en meget tendentiøs skildring af baggrunden for flytningen fra Slesvig til Guldholm. Sagen var, at munkene jævnligt gik på kro i Slesvig og drak sig så fulde, at de måtte bæres hjem. Heller ikke kvinder holdt de sig fra. Selveste abbeden skal være båret fuld hjem i et simuleret ligtog, hvor man sang og ringede med en klokke. Disse forhold fik ifølge munkeskribenten bisp Valdemar til at gribe ind og søge reform. Abbeden måtte trække sig tilbage, og kun fire munke blev tilbage i klosteret. Resten måtte flytte med til Guldholm, langt ude på landet, hvor et nyt kloster under den strenge cistercienserorden blev bygget. I Guldholm kom det til sammenstød mellem benediktinerne fra Slesvig og cistercienserne. De sidste vandt, overtog slesvigernes besiddelser og flyttede til Ryd, hvor de opbyggede et virkeligt velhavende kloster. Vi har grund til at tvivle på historiens sværtning af benediktinermunkene, men det er tydeligt nok, at klostrene voksede frem i et samarbejde mellem rigets mægtigste og munkeordnerne.

Det gælder også for dobbeltklosteret i Seem, hvis nonner omkring 1170'erne blev flyttet til et særligt kloster, der lå i Ribe,

Korsgangen i franciskanerklosteret i Slesvig, hvor de overdækkede buegange vender ind mod klostergården. Klosteret blev grundlagt ved torvet i Slesvig i 1234 på den grund, hvor kongens gård tidligere havde ligget.

mens cistercienser munke fra Herrevad Kloster i Skåne overtog stedet. Ribebispen flyttede i 1173 munkene til et nygrundlagt kloster i Løgum. Løgum Kloster er nu det bedst bevarede danske cistercienserkloster med en fuldstændig bevaret klosterkirke og betydelige dele af klosteranlægget stående.

En indflydelse helt fra Spanien og Italien kom med tiggermunkene, der var knyttet til 1200-tallets ekspanderende byer, hvor de på én gang kunne få almisser og prædike aktivt. Med en imponerende hastighed bredte dominikanere og franciskanere sig op gennem Europa. Dominikanerordenen blev grundlagt 1215, franciskanernes orden i 1223, og allerede i henholdsvis 1228 og 1232 blev der grundlagt et dominikanerkloster og et franciskanerkloster i Ribe. I Slesvig oprettedes et dominikanerkloster i 1239, og så tidligt som 1234 kom franciskanerne til byen. Tønder fik et franciskanerkloster i 1238, Flensborg i 1263, og i Haderslev byggedes et dominikanerkloster omkring 1250. Hertil føjedes helt fremme i 1494 et franciskanerkloster i Husum. Sluttelig må det nævnes, at antoniusordenen, der drev hospital, i 1391 fik et kloster i Morkær (Mohrkirchen) i Angel, og at ridderordenen johanniterne, der også tog sig af syge, i al fald i 1400-tallet havde et i Ribe.

De folk, der stod bag klostrene, var i begyndelsen gerne konger og bisper, men vi ser også en række stormænd optræde som donatorer. Ridderen Jens Pave, der tjente Ribebispen, gav før sin død i 1279 jord på Mjolden mark til Løgum kloster »for sin sjæls

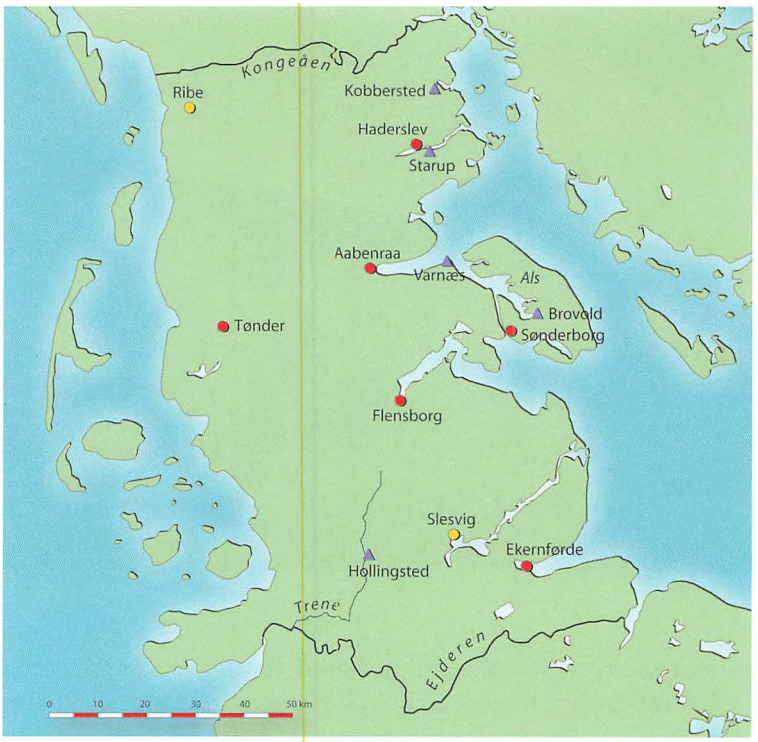

De sønderjyske byer og de kendte tidlige handelspladser fra 1000-tallet og fremefter. De to tidlige byer, Ribe og Slesvig, havde forgængere fra 7-800-tallet, idet Slesvig arvede Hedebys funktioner. Arkæologiske undersøgelser kan endnu afsløre flere mindre lokale handelspladser fra 1100-tallet. Disse pladser adskiller sig næppe meget fra de samtidige byers ældste dele. Gruppen med 11-1200-tallets byer er altså blot de handelspladser, der af forskellige grunde sejrede og levede videre til vore dage.

frelse«. Han var nok i almindelighed en from mand, for der findes en beretning om, at han fik en bryggerkone fra Tiset i Gram sogn, som havde en blind datter, til at bede til Erik Plovpenning, der blev dyrket som helgen, om hendes helbredelse. Pigen fik sit syn tilbage og kunne næste dag varte op ved bordet. Ligeså gavmild som Jens Pave var en ridder ved navn Johannes Navnesen og hustruen Elsif, der i 1238 oprettede Tønders franciskanerkloster. Til klostrets underhold gav ægteparret bl.a. en meget værdifuld eng på Før, og de lod sig begrave i klosteret, hvor der også blev læst messer for deres sjæl. Stormændene gik i spidsen, når der skulle bygges klostre på landet, og klostrene her forblev deres domæne. Derimod var fremvæksten af byer og borgerstand helt afgørende for tiggermunkeklostrenes eksistens.

En bølge af byer

Hedeby med efterfølgeren Slesvig havde ligesom Ribe karakter af by allerede i vikingetiden. De udgjorde imidlertid relativt isolere-

Kande i form af løve fra begyndelsen af 1200-tallet. Det er en såkaldt akvamanile, der stammer fra Skt. Marie kirke i Flensborg, hvor den har været brugt til præstens rituelle håndvask. Lignende kander var i brug i verdslige husholdninger.

de punkter i et vidtrækkende handelssystem, skønt der tidligt var småhandelspladser langs Slien. Men op i 1100-tallet skete der nye ting med hensyn til byer.

Da en arabisk geograf på Sicilien i 1154 offentliggjorde en verdensgeografi, havde han kendskab til Slesvig by og øen Sild, men han nævner også Tønder, der har en »en ankerplads, beskyttet mod alle vinde og omgivet af bebyggelse«. Tønder opstod som led i den stadig mere aktive handel, der forbandt Nordsøregionerne. Samtidig var der også en voksende lokal handel, der pressede sig på og skabte behov for handelspladser. Det kan vi langs østkysten arkæologisk dokumentere ved Brovold i bunden af Augustenborg Fjord og ved Starup på sydsiden af Haderslev Fjord. Både i Brovold, der lå bag en beskyttende vold, og i Starup var der tale om kystpladser, hvortil handlende må være kommet med skib. I Starup, hvis navn betyder bebyggelsen ved ladepladsen, kan man se, at håndværkere arbejdede med at lave glasperler, støbe bronze og smede. Begge steder er der fundet tegn på handel med slaviske områder. Andre af den slags pladser har der været i Varnæs ved Aabenraa Fjord, hvor vi i Kong Valdemars Jordebog fra omkring

1231 hører, at folk betalte byernes typiske skat, »arnegæld«, og ved Kobbersted i den vestlige ende af Hejlsminde Nor. Kobbersted betyder købernes eller købmændenes sted, og stedet var i 1231 kongens. På Brovold viser de udgravede småhuse, at man kun har boet der i handelssæsonen, og vi kan drage en parallel til situationen på Femern, hvor det i Kong Valdemars Jordebog hedder, at »bodemændene« giver kongen en større pengeafgift hvert år. Derimod viser byggeriet af kirken i Starup, at man her sigtede mod en by med permanent bosættelse.

Ret lang levetid fik de nævnte små handelspladser langs østkysten nu ikke, for de blev distanceret af de byer, vi kender fra senere tid. På basis af tidligere landsbysamfund og kongelige toldsteder var Flensborg og Haderslev allerede ved at udvikle sig til små bysamfund i anden halvdel af 1100-tallet. At der måske var særligt gang i Flensborg, antydes af et par møntfund fra byen med nordtyske mønter fra omkring 1150. Begge byer opstod ved et åløb i bunden af en fjord, og begge oplevede de stærk vækst i løbet af 1200-tallet. Fra først i 1200-tallet var der også bysamfund i Aabenraa og Sønderborg.

Flensborg havde, som dens navn siger, formentlig tidligt en kongelig borg. Aabenraa og Haderslev fik snart deres borge og Tønder sin i 1270, og også Sønderborgs og Ekernførdes vækst blev fremmet gennem kongelige borgbyggerier her. Den borg, som Sønderborg opstod omkring, blev måske anlagt af Valdemar 2.'s søstersøn grev Albrecht af Orlamünde omkring 1230. Den bestod af et stort murstenstårn med træbygninger omkring. Da borgen Egernborg nævnes i Kong Valdemars Jordebog fra 1231, var den vel allerede nogle årtier gammel, men intet tyder på, at byen ved den, der fik navnet Ekernførde, opstod før midten af 1200-tallet.

Flensborg begyndte fra 1230'erne at overflyve selv Slesvig by i betydning. Det skyldtes, at de tyske byer langs Østersøen var i vældig vækst, og at den handel, der hidtil havde gået via Slesvig, nu forskød sig mod Lübeck og Hamborg, så et tysk domineret handelssystem satte sig igennem i Østersøen. Lübeck havde nydt godt af, at den 1202-25 havde den danske kong Valdemar 2. som byherre, og efter dennes nederlag i det nordtyske område fik byen direkte privilegier af den tyske kejser, der således sikrede sig en støtte. Lübecks og de andre tyske byers fremgang betød Slesvigs nedgang. I 1239 blev Slesvigs store havn opgivet, og kirkernes antal i den raslede ned fra de mindst otte omkring år 1200 til kun fire i 1347. Flensborg og de andre nye østkystbyer tilpassede sig derimod bedre til det tyskdominerede handelssystem. I Flensborg føjede der sig omkring år 1200 et Sankt Marie sogn omkring

Seglstampe fra Knudsgildet i Slesvig, omkring 1220. Her gengivet spejlvendt. Knudgildet bestod af aristokratiske handelsmænd med nær forbindelse til kongemagten. De har valgt i deres segl at fremstille en bereden ridder, nok deres værnehelgen Knud Lavard, med tøndehjelm, iklædt ringbrynje og bevæbnet med lanse og sværd. Skønt gildet var fra en by er der unægtelig ikke meget borgerånd over fremstillingen.

Flensborgs danskprogede byret fra den 12. august 1284. Retten blev stadfæstet af hertug Valdemar 2. i Tønder, mens han opholdt sig på borgen her med sin drost og en række riddere.

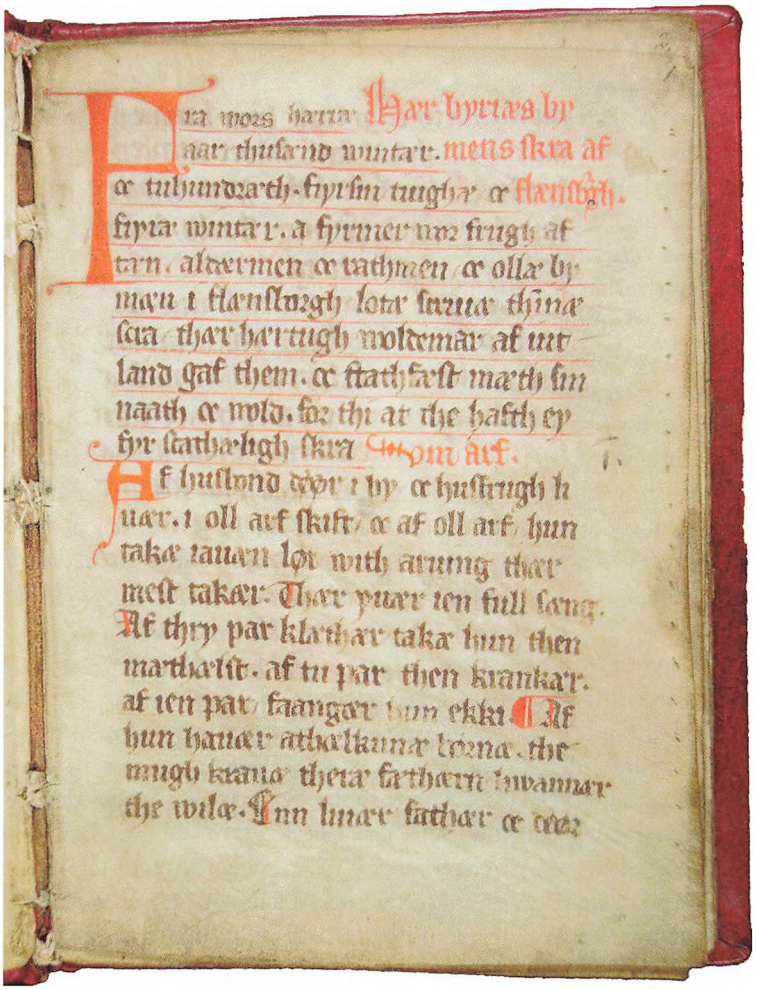

det nuværende Nørretorv til den ældre Skt. Johannes kirke i bunden af fjorden, og ved midten af 1200-tallet eksisterede kvarteret omkring Søndertorv og Nikolajkirken. En lang »herskabsgade« forbandt de nye kvarterer. Der var gang i flensborgerne.

Baggrunden for flensborgernes succes var en handel med andre danske byer og på det store marked for sild, der opstod i Skåne fra omkring 1200, men også i høj grad handelen med de tyske Østersøbyer. Der var en løbende handel mellem Flensborg og Lübeck, Wismar, Rostock og Stralsund, som også de andre sønderjyske byer nød godt af. I Haderslev havn fandt man ved midten af 1200-tallet rostockere med laster, der med vogn sendtes til Ribe, og omvendt havde Løgumkloster udskibning af korn til de tyske østersøbyer via Aabenraa. Handelen blev varetaget af købmænd,

der i den ældste tid var organiseret i særlige sammenslutninger, gilder. I Flensborg ved vi, at Knud 6. i tiden 1182-93 tog byens St. Knuds gildebrødre under sin særlige beskyttelse »ligesom dem, der daglig tjener os«. Købmændene havde en position som kongens mænd.

Den bevarede vedtægt fra Knudsgildet i Flensborg viser, at gildebrødrene i høj grad stolede på sig selv. Man agerede alene i en voldelig verden, og solidarisk handling var nødvendig. Nok var kongen overherre, men man måtte ifølge vedtægterne ikke indklage en medbroder for »høje herrer eller mægtige mænd«, og det kunne nok også omfatte kongens repræsentant. Det blev fastsat, at hvis en gildebroder blev dræbt af en ikke-gildebroder, skulle de andre brødre hævne ham eller tvinge drabsmanden til at betale bod. Enhver gildebroder skulle hjælpe en anden broder i hans retssager, og hvis en broder dræbte en mand, der ikke var medlem, skulle de andre hjælpe ham til at flygte ved enten at give ham en båd eller en hest. Hvis en broder var fanget i »hedensk fangenskab«, dvs. hos slaviske folk, skulle han frikøbes af de andre.

I begyndelsen var byernes styre i høj grad ledet af kongens foged, der kunne støtte sig på gildernes agtede mænd. Fra den ældste tid fandt der også tingmøder sted i byerne, hvor man overvejede fælles anliggender. Gildernes betydning faldt i takt med, at kongemagten styrkedes og handelsfreden sikredes. Men i de nye byer udvikledes samtidig det kommunale styre, der var begyndt i Slesvig. Slesvigs bylov fra først i 1200-tallet fortæller, at styret her lå i hænderne på fire oldermænd. I Flensborg hører vi i 1284, at byen styredes af oldermænd og rådmænd, og snart var de fleste byer ledet af rådmænd. Fra midt i 1300-tallet valgte rådmændene to eller flere borgmestre af deres skare til at lede sig. Et vidnesbyrd om byernes særlige status er det, at de fik egne love, de såkaldte bylove eller stadsretter. Slesvig bylov er som nævnt fra først i 1200-tallet og indeholder dele fra 1100-tallet. Mens Tønders bylov fra 1243 er en direkte afskrift af Lübecks ret og blev bragt fra denne by til Tønder af en franciskanerbroder, blev den slesvigske bylov mest prægende for de nye sønderjyske byers love. Det kan man se i Flensborgs bylov fra 1284, i Haderslevs fra 1292 og også i Aabenraas, der i den overleverede form er fra 1335, men som går tilbage til midten af 1200-tallet.

Bylovenes indhold bestod navnlig af bestemmelser om byens grænser, reguleringer af arve- og strafferetten i byen, bestemmelser om skattebetaling, ydelser og told til byfoged og byråd samt regulering af handelen. Det var vigtigt at regulere de nye forhold, der opstod og ikke mindst til de fremmede købmænd. Med hensyn til

Slesvig bys segl fra omkring 1250 med mur og tårn over bølger. Det symboliserer den befæstede by ved Slien.

Aabenraa bys segl viser tre sild med henvisning til fiskeriet i fjorden. Fra brev fra 1421.

Haderslev bys segl med en pælebro. Haderslev var omgivet af vand, så alle måtte krydse byens broer for komme ind i den. Fra brev fra 1421.

Segl for Frøs herred fra 1200-tallet med muldfjælsplov. Denne type plov var allerede i brug i Sønderjylland i 3-400-tallet, men blev dominerende i 11-1200-tallet, hvor den ofte var forsynet med hjulforstel. Det karakteristiske for ploven var dens muldfjæl, et bræt på siden, der vendte jorden. Et tungt plovskær af jern skar furen løs. Frøs herreds segl viser tydeligt både skæret lige bag hjulene og muldfjælen.

handelen viser lovene, at der indtraf en »demokratisering« i løbet af 1200-tallet. Hvor bestemmelserne om handel i Slesvigs stadsret i ret høj grad var præget af luksusvarer som dyrt klæde, økser og sværd, så træffer man i Haderslevs stadsret fra 1292 først og fremmest danske landbrugsprodukter som korn, hør, okser, heste og honning, råvarer som træ, kalk, beg og jern samt sild og tran. Manglede der i lovene bestemmelser om stort og småt, kom de til efterhånden. I Flensborg blev det ved en hertugelig bekræftet forordning i 1295 fastlagt, at byens badstuer var reserveret for kvinder om mandagen og om torsdagen. De andre dage var for mænd. Hvis nogen tog fejl af denne forordning, blev deres klæder konfiskeret. I samme by fandt man det i 1321 nødvendigt at fastlægge, at der til et bryllup ikke måtte være mere end 30 diske, tallerkener, svarende til 60 folk, hvis man som vanligt deltes to om disken.

Fremgang i landbruget

Der var vækst i byerne, og antallet af mennesker, der boede i byer, steg fra næsten ingen i 1000-tallet til omkring ti procent af befolkningen midt i 1200-tallet. Denne fremgang blev modsvaret af omlægning og ekspansion i samfundets største sektor, landbruget. I østkystegnene og i midtlandet vandt kornavl frem, og de dyrkede marker bredte sig. I landsbyerne begyndte man at dyrke marker, vange, i en fælles drift.

Markernes udseende blev præget af de redskaber, man benyttede. En ny type agre kunne frembringes med muldfjælsploven, der afløste den ældre ard. Hvor arden kun ridsede jorden, vendte muldfjælen, der var fæstnet på den nye plov, jorden. På denne måde blev der tilført humus, og man kunne nu pløje gødning ned i jorden. Muldfjælsploven bredte sig sydfra til de slesvigske egne allerede i 3-400-tallet, men blev dog først dominerende i 11-1200-tallet, hvor den også ofte var forsynet med det hjulforstel, der skaffede den navnet hjulploven. Ploven var ikke let at vende og derfor opstod ofte meget lange agre, og de kunne tage form af højryggede agre med render imellem, der fremmede dræningen.

Introduktionen af ploven fulgtes af harver, der brugtes til at bryde jordklumper og fjerne ukrudt, og også høsten effektiviseredes med indførslen af en ny og mere effektiv segl. Det allervigtigste var måske, at tempoet for selve forarbejdningen blev sat afgørende i vejret med bygning af møller. I vikingetiden brugte man endnu kun håndkværnen, som man eksempelvis kan se det af fundene fra Hedeby. Men i 11-1200 bredte møllerne sig; i Sønderjylland overvejende vandmøller. Syd for klosteret i Løgum er der fundet tømmer fra en vandmølle, der kan dateres til 1173, og i

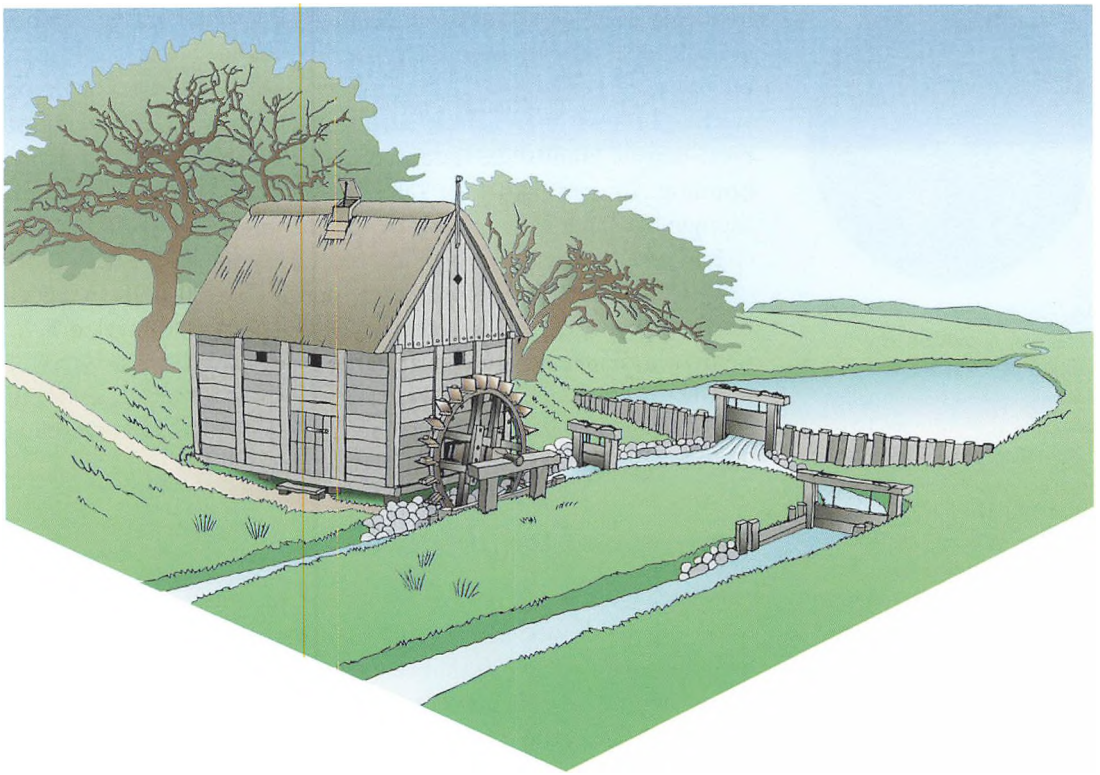

Rekonstruktion af en vandmølle ved Drenderup nær Ødis i det nordlige Sønderjylland, der blev arkæologisk undersøgt i 2002. Den lille mølle er opført år 1341, formentlig af ejeren fra den nærliggende adelige gård Gl. Hovgård. Anlægget fungerede frem til omkring 1500, hvor det blev flyttet. Møller kom i løbet af middelalderen til at ligge tæt i det sønderjyske landskab, og langt de fleste blev drevet af vand.

1196 nævner en skriftlig kilde, at der til klosteret i Guldholm hørte møller både på landet og i byen Slesvig. Møllerne repræsenterede en betydelig investering, og det var gejstlige institutioner og større verdslige jordejere, der gik i spidsen med at bygge dem. Den sidste gruppe markerede sig mere og mere i samfundet.

På landet fandt man i vikingetiden primært to slags folk, nemlig de selvejende bønder og trælle. I løbet af 11-1200-tallet forsvandt trællene, men endnu i det sene 1100-tal var der tilstrækkelig med trælle til, at Slesvigs stadsret tog hensyn til, hvad der skete, hvis nogens træl dræbte en mand. Den slags bestemmelser var ikke nødvendige i 1200-tallet. Til gengæld opstod der helt andre grupper i samfundet. Stormænd og mere velhavende bønder, der kunne yde militærtjeneste, fik status af skattefri herremænd. Pengene til krigsudstyr og en aristokratisk livsførelse fik herremændene ved at blive godsejere, altså ved at organisere deres produktion i godser, der bestod af større centrale gårde og omliggende mindre brug. De mindre brug havde en ny juridisk status, nemlig som landbogårde. Landboerne lejede deres gårde med jord af en godsejer, og senere i middelalderen skiftede de navn til fæstebønder. Godsejerne i 1200-tallet kunne også vælge at få dyr-

ket deres ejendomme af såkaldte bryder, der på forpagtningsbasis drev stormænds og gejstlige institutioners større gårde. Ved godsejernes egne store gårde og ved deres brydegårde kunne de endelig placere folk på meget små brug. Småbrugerne fik betegnelsen gårdsæder og modsvarede senere tiders husmænd. De selvejende bønders gruppe var dog fortsat størst og i de vestlige dele af Slesvig helt dominerende.

Både de selvejende bønder og de store jordejeres landboer og bryder stod for den kolonisation, der i 11-1200-tallet prægede de slesvigske egne fra nord til syd. Der er ingen tvivl om, at befolkningstallet og antallet af gårde i Sønderjylland voksede på den tid. Man kan hypotetisk anslå, at antallet af bondegårde af normalstørrelse her først i 1100-tallet lå på omkring 10.000, mens det i 12-1300-tallet bevægede sig op på vel 15.000 gårde.

Mod nord blev der ryddet og skabt nye landsbyer i Farrisskoven mellem Kongeåen, Gram å og Ribe å. Her opstod en lang række byer med efterleddet torp, der som alle andre steder i Danmark i vore dage er blevet til -rup, -trup, -strup: Brendstrup, Brøstrup, Gastrup, Stenderup, Bramdrup og mange flere. I Sundeved gav nyrydningerne sig navnlig udslag i navne, der ender på -bøl, og nogle af dem blev som Nybøl til sognebyer. Nybøl gav endda navn til det sidste slesvigske herred, Nybøl herred, der som administrativ enhed må dateres til tiden omkring 1300. I Angel ligger næsten alle de 16 sønderjyske bebyggelser med efterleddet -rød. Rød betyder simpelhen rydning, og Angel var tydeligvis i 11-1200-tallet præget af betydelige skovrydninger. I skovene omkring Gelting, som tilhørte kongen, opstod mange landsbyer. Det samme gælder halvøen Svans mod syd, hvor både danske og tyske bønder ryddede jord.

I områderne syd for Danevirke var både danske og tyske kolonister aktive. Syd for Svans nævner Kong Valdemars Jordebog områderne Fredslet, Kamp og den store Jernved skov. Fredslet, der strakte sig fra borgen Egernborg til Krop, kan have betydet den fredlyste slet, dvs. rydning. I så tilfælde var det nok et navn, der kunne tiltrække nybyggere. Vi kan også se, at de kom. I Kong Valdemars Jordebog siges det, »at hr. kongen har mellem Slien og Ejderen 420 hove land«. Hove eller »Hufe« svarer til det danske bol og betyder oprindeligt bosted eller gård, men er en tysk betegnelse. Vi må tro, at kongen eller hans hjælper grev Albrecht af Orlamünde omkring 1200 koloniserede de tidligere øde grænseområder med tyske kolonister og skaffede sig jord. Hermed indgik de i den kolonisationsbevægelse, der løb overalt i Østeuropa. Lige nord for Ejdergrænsen grundlagde holstenske stormænd fra sent i 1100-tallet en række landsbyer, der gav navn til deres efterkommere: Sehested, Limbæk, Skinkel, Knoop og Ahlefeldt.

konge. Abel erobrede Ribe og brændte Odense af. Men kong Erik havde trods alt overtaget og kunne nedbrænde Abels arvebesiddelse Svendborg samt generobre Femern fra holstenerne. I 1249 var Abel nødsaget til at slutte fred med sin kongelige broder, der så tilsyneladende kun havde nogle mindre problemer tilbage. Et af dem var, at han ikke kunne få den årlige skat fra friserne. En årbog angiver, at kongen i 1250 blev drevet ud af Frisland, »hvor mange af hans riddere mistede livet«. Et andet problem var, at den holstenske greve og hans forbundsfæller i august samme år belejrede borgen i Rendsborg, som kongen ellers havde fået overdraget af hertug Abel.

Men Erik stolede nu på sin bror hertugen, måske også fordi denne fra foråret 1250 var blevet hans medkonge. Abel titulerede sig i al fald i flere breve fra foråret 1250 som konge af Danmark. Den niende august 1250 var Erik i Slesvig hos Abel. Her indtraf den begivenhed, der skulle give genlyd i hele den nordeuropæiske verden, og som det, på grund af de mange forskellige beretninger om den, kan være svært at trænge ind til kernen af. Sikkert er det, at der var tale om et kongemord. Ret sikkert er det også, at der fandt et brodermord sted.

Hvad vi ved, er, at to af Abels nærmeste mænd direkte udførte drabet, nemlig ridderne Tyge Bost og Lave Gudmundssøn. Lave var med i båden, der med den fangne konge sejlede ud på Slien til Mysunde, hvor en tysker Herman Kerkweder skal have udført selve hugget, der dræbte kongen. Liget blev herefter smidt i Slien, men senere fundet af nogle fiskere og begravet i Slesvig, først i byens dominikanerkloster, derefter i nonneklosteret på Holmen ved Slesvig og til sidst i domkirken. Til hændelsens mere usikre elementer hører det derimod, at kong Erik spillede terninger med sin bror, da han blev grebet. Til det helt usikre må det regnes, hvad Erik sagde, før han blev halshugget. Krønikerne er fulde af fromme citater fra kongens mund, men det er digt. Det samme er det naturligvis, når en samtidig engelsk benediktinermunk kan fortælle, at kongeliget tre gange blev forsøgt sænket af Abel, men hver gang skyllede op på stranden, eller når en dominikanermunk, der sad og skrev uden for Prag, vidste, at den hellige bøhmiske konge Venceslaus havde vist sig for kong Erik før hans død.

Abel rensede sig for mistanke om medskyld i broderens død ved 24 ridderes ed og blev 1. november 1250 kronet til konge af Danmark. Bortset fra skyldsspørgsmålet var det et uproblematisk kongevalg, da Erik ikke havde nogen sønner, og det var yderligere en fordel set fra dansk side, at hertugdømmet hermed kun eksisterede på papiret. Abel kunne ubestridt udføre regenthvervet i

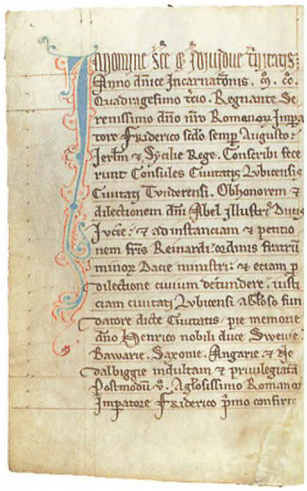

Tønders byret fra 1243. Efter hertug Abel havde overtaget styret i hertugdømmet Slesvig markerede han sit overherredømme over Tønder ved at tildele byen en ny byret, der er en afskrift af Lübecks. Den er skrevet af den lybske byskriver og overbragt af franciskanerbroderen Reinhard. På håndskriftets side to finder man en fortegnelse fra omkring år 1300 over borgere, der havde overtrådt loven: Peter Brun havde vanhelliget kirkegården; Nis Kulige havde trukket kniven; Oluf Nanneson havde drevet ulovlig sildehandel.

Kalkmaleri i hvælvet i korsskæringen i Skt. Bendts Kirke i Ringsted. Til venstre i billedet ser man, hvordan krigere sænker Erik Plovpennings lig i Slien. Til højre finder fiskere liget. I midten troner dronning Agnes af Brandenburg, der 1273 blev gift med kong Erik Klipping. Efter drabet på Erik Klipping i 1286 var hun formynder for sin søn Erik Menved, men da han blev myndig, giftede hun sig med grev Gerhard 2. af Holsten. Hun døde 1304 og blev begravet i Skt. Bendts Kirke. Hendes valg af disse billeder til kirkens udsmykning må ses som en legitimering af Christoffer 1.s' efterkommeres krav på den danske trone.

hele det danske rige, og kongemorderen Tyge Bost blev kongelig kammermester. Det må dog have bekymret kongen, at hans 14-årige søn Valdemar samme år på vej fra studier i Paris blev taget til fange af nogle af kølnerbispens riddere. Onklerne, de holstenske grever, måtte af med 6000 lødige mark sølv for at få ham fri. Og så ville friserne stadig ikke betale deres skat. Derfor drog den nyvalgte konge mod dem med sin hær. Et første angreb mislykkedes i vinteren 1251/52, men i juni 1252 begyndte Abel og hans hær at plyndre i egnen omkring det senere Husum. Det førte til, at hæren blev angrebet af frisere fra Ejdersted, og at kong Abel mistede mange af sine mænd. I forvirringen omkom han selv ved et pileskud. Episoden understregede endnu en gang erfaringen fra Erik af Plovpennings levned, nemlig at det var farligt at være konge, og at faren blandt andet var der, fordi en konge endnu personligt førte sin hær. Friserne havde atter engang bevist, hvor vanskelige de var at beherske. Et tiår senere, i 1261, ser vi da også helt i tråd hermed friserne i Utland på egen hånd drive selvstændig udenrigspolitik og give hamborgske købmænd handelsfrihed i deres områder.

Abelslægtens kamp begynder

Efter Abels død blev Kristoffer, hertug af Lolland og Samsø, valgt til konge, og han bestred straks det legitime i Abels besiddelse af kongetitlen. Kristoffer søgte samtidig meget naturligt også at fastholde den side af Abels politik, der gik ud på at holde det sønderjyske område som en del af kongeriget.

Her havde han imidlertid ikke gjort regning med Abels enke Mechtilde og hendes slægtninge, de holstenske grever. Abels unge søn Valdemar 3. var nevø af greverne Johan 1. af Kiel og Gerhard af Itzehoe, der regerede Holsten i fællesskab. De påtog sig hans sag mod kong Kristoffer, mindre for rettens og dynastiets sag, end ud fra det strategiske mål, der fremover gjorde holstenerne til en næsten konstant støtte for Abelslægtens krav: Det var vitalt for Holstens sikkerhed at have en stødpudezone mellem grevskabet og det danske kongerige. Der udbrød heftige kampe, hvorunder Valdemars besiddelser på Sydfyn hærgedes af den danske konge, og holstenerne til gengæld plyndrede kirker og klostre i Slesvig for relikvier og kostbarheder. I 1253 gik kong Kristoffer med til at anerkende Valdemar, der ved et møde i Kolding blev forlenet med hertugdømmet. Her regerede han ubestridt i de næste år, men måtte give afkald på alle krav på den danske trone.

Allerede 1257 døde hertug Valdemar Abelsen imidlertid, og kong Kristoffer overvandt et holstensk angreb, der søgte at skaffe Valdemars brødre Erik og Abel Abelsen deres arvedele. Kristoffer kunne året efter indtage hele hertugdømmet, der blev inddraget under den danske krone. Hermed fik han adgang til sin broder Erik Plovpennings lig i Slesvig domkirke. Det blev overført til Sankt Bendts kirke i Ringsted, og der opstod med støtte af kongemagten en helgenkult omkring det. Mange blev helbredt ved graven. Kong Erik som helgen passede utroligt godt ind i kampen mod et hertugdømme i Slesvig. Kulten placerede meget praktisk Abel-slægten i rollen som skurk, skønt den danske konge desværre måtte undvære pavelig kanonisering af Erik. Alt gik vel for den anti-hertugelige linje. Men ved Kristoffers pludselige død i Ribe i maj 1259 vendte hele spillet atter.

For det første kunne de holstenske grever nu gennemtvinge, at Erik 1. Abelsen blev hyldet til hertug. For det andet kvitterede Eriks mor Mechtilde for denne tjeneste ved sammen med sønnen i 1260 at give greverne Johan 1. og Gerhard 1. en hel del jord i pant. Påskud for pantsættelsen i 1260 var en gæld på ottetusinde mark sølv, nemlig dels de 6000, hvormed holstenerne for små

Erik Plovpenning skrifter og modtager den sidste nadver, inden han bliver dræbt. Kalkmaleri i Tømmerup kirke, ca. 1260-80.

Hertug Erik Abelssøns segl kendt fra 1264. På forsiden hertugen til hest med fane og på bagsiden de slesvigske løver eller rettere leoparder omgivet af hjerter. Fra 1190'erne brugte kong Valdemar de tre løver i sit våben, og yngre medlemmer af kongeslægten begyndte at bruge våben med kun to. Den første var Albrecht af Orlamünde i 1223. Våbnet blev taget op af hertug Abel og udviklede sig til det særlige sønderjyske våben.

ti år siden havde frikøbt hertug Valdemar fra fangenskabet hos kølnerbispen, dels 2000, som de havde udlånt til medgift til Valdemars søster. Dette udestående blev nu konverteret til pantebesiddelsen af det krongods, der lå i områderne Svans, Fredslet, Stapelholm og Jernved samt af byen Rendsborg, der var Mechtildes egen medgift. Dette pant blev aldrig indløst, og hermed havde de holstenske grever opnået en solid magtbase i den sydligste del af Slesvig. For det tredje giftede hun sig i 1261 med Sveriges nye magthaver Birger Jarl og skaffede således støtte til sønnen Eriks sag fra den side. For det fjerde udbrød der strid mellem den nyudnævnte sønderjyske hertug og den danske kongemagt, repræsenteret af enkedronning Margrethe Sambiria, også kaldet Sprænghest, og hendes lille søn Erik. Ved Lohede syd for Danevirke stødte de kongelige danske og de sønderjysk-holstenske hære sammen den 28. juli 1261. Danskerne led nederlag, og barnekongen Erik Klipping, hans mor og bispen af Slesvig blev taget til fange. Den sønderjyske hertug Erik 1. var nu herre over Sønderjylland med Als og Fåborg, mens hans yngre broder Abel nød godt af herredømmet over Langeland og Svendborg.

Enkedronningen kom fri året efter og indledte et styre støttet af hertug Albrecht af Braunschweig, men først 1264 vendte kong Erik Klipping tilbage til sit danske rige. Hertug Erik sad ret sikkert i sit hertugdømme og kunne profitere af den strid, der rasede mellem den danske konge og hans ærkebisp. Han befæstede sit territorium. I 1263 lod hertugen en borg ved Treja nedrive. 1265 ødelagde han Ribebispens Møgeltønderhus, og 1268 erhvervede han Slesvigbispens hovedgård Gottorp, hvor der byggedes en hertugelig borg. Til gengæld opførte kong Erik så Riberhus og Koldinghus. Som der står i de lybske årbøger: »Erik Danekonge byggede borg i Kolding mod Erik, Jyllands hertug.« Hermed var Kongeågrænsen for alvor blevet en militær realitet.

Hvert tronskifte i det langtfra stabile slesvigske hertugdømme udgjorde en trussel for dets videre liv, men da hertug Erik 1. døde i 1272, blev hertugdømmets eksistens næppe bestridt af den danske konge; denne ønskede blot at være formynder for hertug Eriks lille søn Valdemar. Det blev han på trods af et af de sædvanlige holstenske plyndringstogter mod Slesvig by, der skulle markere de holstenske interesser i denne sag. En årrække var den danske konge den reelle hersker i Sønderjylland, og kun Gottorp slot var i hertugslægtens besiddelse. Men så i 1282 blev Kong Erik Klipping mødt af en stormandsopposition i sit eget kongerige.

Blomstringstid for hertugdømmet

I 1282 tvang en koalition af danske stormænd ved et møde i Nyborg, et såkaldt Danehof, kongen til at give en række løfter, der fik form af en håndfæstning. Stormændene støttede også de fyrstelige lensmænd, og på endnu et rigsmøde i Vordingborg 8. september 1283 måtte kong Erik forlene Valdemar 4. Erikssøn med hertugdømmet. Det var en konsolidering af hertugdømmet. Hertug Valdemar ville imidlertid have mere. Han ønskede også Als og krongodset, møntrettighederne samt ledingsskatten i Sønderjylland. Dette krav blev underkendt ved en dom i 1285, og da hertugen alligevel søgte at sætte sig besiddelse af kongens rettigheder, blev han samme år besejret i et slag ved Tønder og sat i fængsel på Søborg. Herfra blev han først løsladt, da han 1286 frasagde sig krav på Als og krongodset, lovede ikke at fejde kongen og undlade »barnlige planer«. Han fik kun ledingsskat og en noget begrænset møntret i Sønderjylland. Der var stadig uro i luften, og i november samme år blev kong Erik Klipping dræbt i Finderup Lade.

Drabet førte til vældig fremgang for den sønderjyske hertug, idet han 1287 af folkene omkring den unge kong Erik Menved blev inddraget i styret af Danmark. Han kunne kalde sig »danskernes hertug«, og fik, hvad hans fader havde haft: øerne Ærø, Als og Langeland blev lagt til hertugdømmet. Allerede 1288 kom det dog til brud mellem den danske regering og hertugen, der herefter for en tid samarbejdede med dem, der var blevet dømt fredløse for mordet i Finderup Lade. I 1289 gik den danske regering så langt som at søge at kidnappe hertugen. Det mislykkedes, og hertugen satte i stedet hovedmanden bag forsøget, regeringens leder drosten Peder Hoseøl, i Sønderborgs fængsel. Situationen var herefter højspændt, og i 1295 stod en kongelig og en hertugelig hær over for hinanden på Sommersted hede. Hertugen havde her den stærkeste hær, så kongen gav efter, og det kom til forlig. I den forbindelse bortforlenede kongen Langeland til den sønderjyske hertugs broder Erik Langben.

Ved en overenskomst i Vordingborg i 1297 valgte hertug Valdemar den forsonlige linje og gav afkald på Als, Ærø og krav på Femern. Det gav basis for et samarbejde mellem den danske kong Erik Menved og den sønderjyske hertug. Måske derfor fik han alligevel snart herredømmet over Als tilbage.

Nogle år før skete der en holstensk erhvervelse af gods i Sønderjylland. I 1288, da Abels dronning Mechtilde døde, havde hun testamenteret den holstenske grev Gerhard 1. Ekernførde fogedi, svarende til det gamle område Fredslet. Området syd for

Gennem 1200-tallet og frem til 1330 var der gang i møntprægningerne i Slesvig. I 1286 fik hertug Valdemar herredømmet over mønten i Slesvig, og det viste han på denne mønt, der bærer indskriften DVX, latin for hertug.

I en grav ved Gråbrødrekloste-ret i Ribe fandt man dette segl. Det har tilhørt Tyge Abildgård, der kan være identisk med den sønderjyske hertugs drost i 1280'erne. I seglet ser man slægtens Abildgårds våben, nemlig tre æbler over et flettet gærde, symboliserende en abildgård eller frugthave.

Danevirke var nu behersket af holstenerne. Endnu var den holstenske magt dog svækket af arvedelinger, der delte Holsten mellem flere grevelige linjer. Rendsborglinjens medlemmer befandt sig geografisk tættest på Sønderjylland og arvede sluttelig de andre linjer, efterhånden som de uddøde.

Ved hertug Valdemar 4.'s død på Nordborg i 1312 var der ingen tvivl om, at sønnen Erik 2. var den retmæssige arving til fyrstedømmet Slesvig, skønt en lybsk krønike siger om dødsfaldet: »det sørgede kongen ikke meget over«. Den danske konge var sikkert tilfreds med, at den dygtige og stærke hertug Valdemar var ude af spillet. I de følgende år var hertug Erik 2. en forholdsvis tæt allieret med den danske kong Erik Menved, der søgte at generobre den magtposition i det nordtyske område, som kong Valdemar 2. havde haft hundrede år tidligere.

Hertug Erik forholdt sig også loyal overfor kongen, da et bondeoprør brød ud i Jylland i 1313, og denne støtte betalte sig næsten øjeblikkeligt, da han ved et møde i Horsens den 9. august 1313 fik overladt alt krongods i Sønderjylland. At Als hørte til hertugdømmet stod nu heller ikke mere til diskussion, mens den danske konge til gengæld skulle kunne disponere over Abelslægtens arvegods Fåborg, Svendborg og Langeland. Aftalen var et gennembrud af dimensioner i hertugdømmets historie. Hertugdømmet Sønderjylland fremstod mere og mere som et afrundet territorium med naturlige grænser. I det følgende år fortsatte det kongelig-hertugelige samarbejde, men det måtte dog bekræftes ved en række forlig og forhandlinger.

Hertug Erik 2. styrkede yderligere sin position ved at gifte sig ind i den holstenske greveslægt med Adelheid, der var datter af Henrik 1. af Rendsborglinjen og søster til den dynamiske grev Gerhard (Gert) 3. Hertil kom, at hertug Valdemars 4.'s enke Anastasia giftede sig med grev Gerhard 4. af Schauenborglinjen. Disse dynastiske forbindelser til Holsten var helt sikkert udtryk for værdifulde alliancer, men skulle på den anden side snart vise sig at blive en farlig vej for hertugdømmets selvstændighed. Samtidig sikrede kong Erik Menved sig også holstensk støtte ved at overlade de holstenske grever store pantelen i Danmark, blandt andet Fyn.

Da kong Erik døde i 1319, var Danmark stærkt forgældet og pantsat. Der var da kræfter i Danmark, især i Jylland, der ønskede hertugen som konge, men det gik landets største pantebesiddere, greverne af Holsten, imod. De ville have, at Kristoffer, Erik Menveds broder, blev konge. Dels ville holstenerne ikke undvære den for dem så fordelagtige sønderjyske bufferstat, og dels støttede en af de magtfulde grever, Johan, som var søn af kongerne Erik Menveds og Kristoffers moder Agnes i hendes andet ægteskab, sin halv-

Indgik i Slesvig hele tiden
Under Holstensk kontrol 1250-1375
Indgik i Slesvig kort tid
Kongeriske enklaver
Lagt til Slesvig efter 1232

Omstridte grænseområder for hertugdømmet Sønderjylland.

broders kandidatur. Denne halvbroder, der havde ry for at være troløs og ond, blev da konge af Danmark under navnet Kristoffer 2.

I 1325 døde den sønderjyske hertug Erik 2. Valdemarssøn. Måske vidste han, hvor det bar hen, for året før han havde indstiftet messer for sin sjæl i Løgumkloster i nærværelse af blandt andet grev Gerhard 3. af Rendsburg og den danske adelsmand Jakob Roost. Hertugens død markerede, at det sønderjyske hertugdømmes vej til at blive en selvstændig enhed var standset.

Len og vasaller

I 1266 erklærede den danske konge, at »hertugen erkender, at han har hertugdømmet til len af kongen, og han er kongens vasal på grund af hertugdømmet«. Sådan var det. Hertugdømmet Sønderjylland var skabt som dansk len. Det var ikke arveligt som len var det i Tyskland, og skønt man bevægede sig hen imod arveligheden, blev den ikke formaliseret. Men i løbet af 1200-tallet blev det sædvane, at hertugdømmet overførtes ved arv, og i 1312 var der som nævnt ingen tvivl om hertugsønnens arveret til faderens herredøm-

En version af det tyske lovhåndskrift Sachsenspiegel fra omkring 1300 viser, hvordan kejseren dels skal forlene gejstlige fyrster – her en biskop og en abbedisse – med et scepter, dels forlene verdslige len til rigets fyrster med en fane. Heraf navnet fanelen. De symbolske ceremonier ved danske konges overdragelse af Slesvig til hertugerne var overtaget fra tysk skik.

me. Måske som en afspejling af dette begyndte hertugerne så småt ikke at betegne sig som hertuger »af Jylland«, men »af Slesvig«.

Sønderjylland eller Slesvig var ikke hertugernes uden begrænsninger. Kongen reserverede sig i Jyske Lov, at han måtte tage mænd, herremænd, fra hertugdømmet i sin tjeneste. Han havde også fra gammel tid retten til den brede militærtjeneste, ledingen fra området, og han besad de krongodser, der nævnes i kong Valdemars Jordebog. Det var også en kongelig ret at slå mønt i hertugdømmet.

Mod disse begrænsninger stod hertugernes kamp. De ønskede at erhverve alle de kongelige rettigheder i deres len. Fra 1286 fik hertugerne retten til den skat, som bøndernes ledingstjeneste konverteredes til, efterhånden som krigen mere og mere førtes af professionelle krigere. Samtidig erhvervede de herredømmet over mønten i Slesvig by, der forsynede hele hertugdømmet med mønter, indtil den standsede omkring 1330. Dog skulle udmøntningerne følge kongelig dansk standard og præg. I traktater fra 1313 og 1317 sikrede hertugerne sig yderligere det sønderjyske krongods og retten til at tage mænd i hertugdømmet. I de ellers principielt kongeligt styrede byer gjorde hertugerne sig også gældende og førte en aktiv politik for at fremme deres vækst. Det tidligste eksempel herpå er Tønders bylov, som hertug Abel skaffede byen direkte fra Lübeck i 1243. Andre markante tilfælde er hertug Valdemar 4.'s bekræftelse af Flensborgs bylov i 1284 og Haderslevs i 1292. Selve hertugernes residenser var også bundet til byerne. I Abelssønnernes ældste tid var Gottorp slot ved Slesvig det normale opholdssted, og senere blev Sønderborg slot hovedresidens.

Hertugerne blev indsat i deres værdighed ved ceremonier, der var hentet fra europæisk lensret. Sønderjylland blev et såkaldt »fanelen«, hvilket, efter en tysk skik udviklet i 1100-tallet, betegnede, at overdragelsen af lenet skete ved, at lensmanden fik en fane af lensherren som symbol på sit nye herredømme. Den kongelige forlening af hertugdømmet til hertugen »med fane« er omtalt i 1253, 1286 og 1312. På fanen har givetvis været det særlige sønderjyske eller slesvigske våben: de to løver eller rettere leoparder. Våbnet er i sig selv et udtryk for typisk lensskik. Det er, hvad der i heraldisk sprog hedder en brisure, en forenklet udgave af det kongelige danske våben med de tre løver (leoparder). Som andre steder i Europa skabte man i Danmark sådanne forenklede våbner for kongens yngre sønner.

Der var i formen – som i virkeligheden – en gensidighed i forleningen. I de bevarede overenskomster fra det første tiår af 1300-tallet kan vi se, at kongen lovede hertugen, at »forsvare og bistå ham loyalt og gøre hans bedste, som en god herre bør gøre det imod sin vasal«. Til gengæld måtte hertugen love »at være

kongen en tro og lydig vasal«, og »tjene og bistå ham, som en tjener sin lensherre«. Det betød, at hertugerne var pligtige til at yde kongen tjeneste og tjene ham i krig. I en overenskomst fra 1313 fastsættes det, at det skal være med 50 riddere, i 1315 blev det endda 100. Hertugen havde også efter almindelig lensret pligt til at besøge hoffet og give kongen råd. I praksis betød det, at han skulle besøge de møder, hvor Danmarks aristokrati mødtes og rådslog med kongen, de såkaldte Danehoffer.

Vasalsystemet forgrenede sig nedad i samfundet. Den gamle folkelige militærtjeneste, ledingen, var helt forsvundet først i 1300-tallet, og det var kun de beredne ryttere med deres kostbare rustninger og heste, der spillede en rolle. I hertugdømmet knyttede både kongen og hertugen sådanne mænd til sig ved troskabsed. Det kunne være folk, der havde fået ridderslaget eller blot folk med den mere beskedne væbnertitel. Fælles for dem var, at de tilhørte gruppen af adelige, der tegnede sig mere og mere klart som en særlig stand, og hvis betydeligste medlemmer fra 1280'erne indgik i hertugens råd. I denne stand fandt man i Sønderjylland endnu i 1200-tallet langt overvejende folk af dansk oprindelse, men fra 1300-tallets begyndelse kom der flere og flere holstenere i hertugens tjeneste. I 1313 optræder f.eks. de holstenske adelsmænd Gotskalk og Markvard Limbæk samt Ludolf Skinkel blandt hertugens mænd. De store holstenske adelsslægter begyndte at markere sig i det sønderjyske område.

Omkring sig opbyggede hertugerne en administration og et hof, der i begyndelsen havde en drost i spidsen, der tog sig af retsvæsenet og hertugens godser. Senere fik hertugens ledende mand titel af marsk. Hoffet omkring hertugen omfattede et kapel med gejstlige, skrivere og et antal riddere og væbnere, der tjente ham til daglig. Hoffet var bundet til hinanden af den ånd, der også kom til udtryk i fanelenet, nemlig den ridderlige ånd. Hoffets folk kunne sammen glæde sig over at høre høviske dyder besunget af rejsende digtere, som da den sønderjyske hertug Valdemar 4. blev hyldet af en nordtysk sanger Hermann van Damen: »Herr Hertug, vær fornøjet, / denne pris har jeg bragt dem, / De, af Slesvig, for skam / kan Dem vel beskærme.«

Sammen kæmpede man mod skam og for ære i krig og i ridderturneringer. Om en turnering, der i 1263 blev afholdt i Lüneburg af den danske dronnings støtte hertug Albrecht af Braunschweig, hedder det i et digt: »Både ung og gammel did førte skjold/at kæmpe for ry og helte-rang: manddom eller elskov så såre dem tvang.« Hele »300 mand med store stridsheste« havde hertug Valdemar 4. med, da den danske konge i 1311 arrangerede en overdådig turnering uden for Rostock, hvor »mange lanser blev brudt«.

Et spil med alle midler

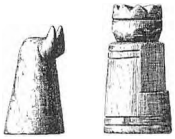

Løber og konge. Skakbrikker af træ fra 1300-tallet fundet på det nørrejyske voldsted Borringholm.

I middelalderen spillede man gerne skak, og den kamp om Sønderjylland, der udspandt sig i tiden fra 1325 til 1435, må for nogle have lignet det, man så på skakbrættet. Kun to vigtige parter stod over for hinanden, holstenerne og danskerne, idet de sønderjyske hertuger af Abelslægten blev henvist til en mere og mere perifer rolle, indtil deres slægt sluttelig uddøde i 1375. De danske konger ønskede at indlemme hertugdømmet i det danske rige, mens de holstenske grever sammen med de sidste af Abels efterkommere lagde vægten på den sønderjyske selvstændighed. De to modstanderes kamp handlede om hele brættet, hele hertugdømmet Sønderjylland eller Slesvig, men hvert tårn var vigtigt. Målet med trækkene kom nemlig i høj grad til at dreje sig om at sikre sig de borge, der var bygget i 1200-tallet, og som der rejstes stadig flere af i løbet af 1300-og 1400-tallet. Mange af borgene blev centrum for borgområder eller fogedier, der blev de grundlæggende administrative områder i landet, og fik navnet len eller amter. Borge blev lig med magt, men det taktiske og krigeriske politiske spil om dem blev i 1300-tallet til tider forstyrret af udefrakommende kræfter, der uimodståeligt stækkede fyrsternes og folkets kraft. Det var pesten og stormfloderne, der blæste brikkerne omkuld.

Skakmat

1326 blev både de sønderjyske hertuger og den danske kongeslægt sat skakmat. Den holstenske grev Gerhard 3., også kendt som den kullede greve eller grev Gert, fremstod som vinderen.

Gerhard, der var af den rendsborgske gren af greveslægten, havde i de første år af 1320'erne gode forbindelser til den danske kong Kristoffer. Men da den sønderjyske hertug Erik 2. døde i 1325, og den danske konge som sædvanligt søgte at få magt over den unge arving til hertugtronen og gjorde fordring på Langeland, handlede holstenergreven mod Kristoffer. »For han ville ikke have kongen så nær på sit land«, som det rammende udtryktes i en lybsk krønike. Greven mødtes på Sønderborg slot med en opposition af danske aristokrater og indsatte sig selv som den sønderjyske hertugs formynder. Han betegnede nu sig selv som Danmarks rigsforstander og støttede det oprør, der opstod mod

Kristoffer i kongeriget. Det greb om sig, og kong Kristoffer flygtede til Tyskland.

7. juni 1326 indtraf så den begivenhed, der overfladisk kunne se ud som Abelslægtens definitive sejr, nemlig, at danskerne hyldede hertugen af Sønderjylland, den 12-årige Valdemar 5., som dansk konge under navnet kong Valdemar 3. Virkelighedens verden var en anden. Der var blot tale om, at grev Gerhard spillede sin brik, barnehertugen, som han var værge for.

Den nyvalgte kong Valdemar måtte til sine undersåtter og greven afgive en streng håndfæstning, og her indgik den såkaldte »Constitutio Valdemariana«. Det var et løfte, der lød: »Fremdeles må hertugdømmet Sønderjylland ikke forenes med og sammenlægges med Danmarks rige og krone, således at den samme hersker over begge.« Meningen var, at grev Gerhard selv skulle herske over hertugdømmet, som det blev afsløret på Nyborg slot den 15. august 1326. Her forlenede Valdemar 3. greven med Sønderjylland som et frit arveligt fanelen. Demonstrativt, men ikke tillidsvækkende, understreges det i forleningsbrevet om kongens handling, at den skete »af egen drift, ikke besnæret eller forledt«. Der var slet tilsløret tale om en marionetregerings blinde adlyden, som skabte en helt ny retslig situation for det sønderjyske område. For første gang blev det anerkendt, at fyrsten af Sønderjylland havde de fulde rettigheder i sit område. Lenet var blevet et land, et territorium. Greven, den første holstenske fyrste i Sønderjylland, betegnede sig herefter som Slesvigs og Jyllands hertug og førte de to sønderjyske leoparder i sit segl. Han var også den faktiske herre i kongeriget, hvad han betegnede med titlen »Danmarks riges formynder«.

Samtidig blev der givet forleninger til andre. Den holstenske grev Johan den Milde (eller Johan af Plön) fik ud over Lolland og Falster også Femern, der dermed gled ud af den danske konges besiddelse og på længere sigt skulle blive betragtet som en del af hertugdømmet Sønderjylland. I det hele taget tog Danmarks opløsning fart. Magt og penge blandede sig i de forleninger, der splittede både kongeriget og Sønderjylland i de kommende år. Raske entreprenører, som inkluderede de holstenske grever, andre tyske fyrster, danske aristokrater og den svenske konge, erhvervede len efter len i Danmark mod udlovning af pantebeløb. Centrum for styret af disse len var altid en borg, og herudfra kunne man opkræve skatter og afgifter af lokalbefolkningen. Særlig de ekstraordinære skatter, »bederne«, som vandt indpas i løbet af 1200-tallet og blev nærmest årlige i 1300-tallet, vejede finansielt til. En følge af pantesystemet i Sønderjylland var, at de fyrstelige borge Søgård, Gram og Tørning med deres tilhørende områder

Hertug Gerhard 1.'s (=grev Gerhard 3.'s) segl fra 1326. Gerhard fik straks efter forleningen med Sønderjylland fremstillet et segl med Sønderjyllands to løver på forsiden og Holstens nældeblad på bagsiden. I forsideomskriften kaldes han »dux Slesvicensis et Jucie«, hertug af Slesvig og Jylland. Det er første gang hertugdømmet Slesvig nævnes direkte på et segl.

Brev udstedt i Nyborg den 15. august 1326, hvori kong Valdemar 3., tidligere hertug, forlener grev Gerhard 3. af Holsten med hertugdømmet Sønderjylland som arveligt fanelen.

gled over i holstenske adeliges besiddelse og fungerede som private godser.

Ved hjælp af pantesystemet finansierede de holstenske grever deres ekspansion, som gik langt ud over deres små fyrstedømmers finansielle muligheder. På den anden side førte systemet uvilkårligt til, at enhver form for centralmagt ganske faldt fra hinanden. Systemet fik det danske rige til at smuldre, men det truede også på langt sigt grevernes danske styre. I 1328 provokerede den tyske dominans til oprør, hvor danskere under ledelse af Ribe- og Århusbispen ifølge en jysk krønike drog »ind i Sønderjylland og brændte borgen Haderslev, hvor grev Gerhards mænd befandt sig, og de fortsatte til borgen Gottorp og havde ligeledes vundet denne borg, hvis ikke nogle af de danske, der holdt med greven, havde givet folkene besked«. Der udbrød desuden oprør på Femern.

I en klagesang over Danmarks ulykke fra dette år hed det, med en henvisning til situationen omkring 1200, at Danmark tidligere nåede til Elben. Herefter blev grænsen Slien og sluttelig Kongeåen: »Sluttelig nu Sliens fod/som dit landemærke stod;/vegen tit,

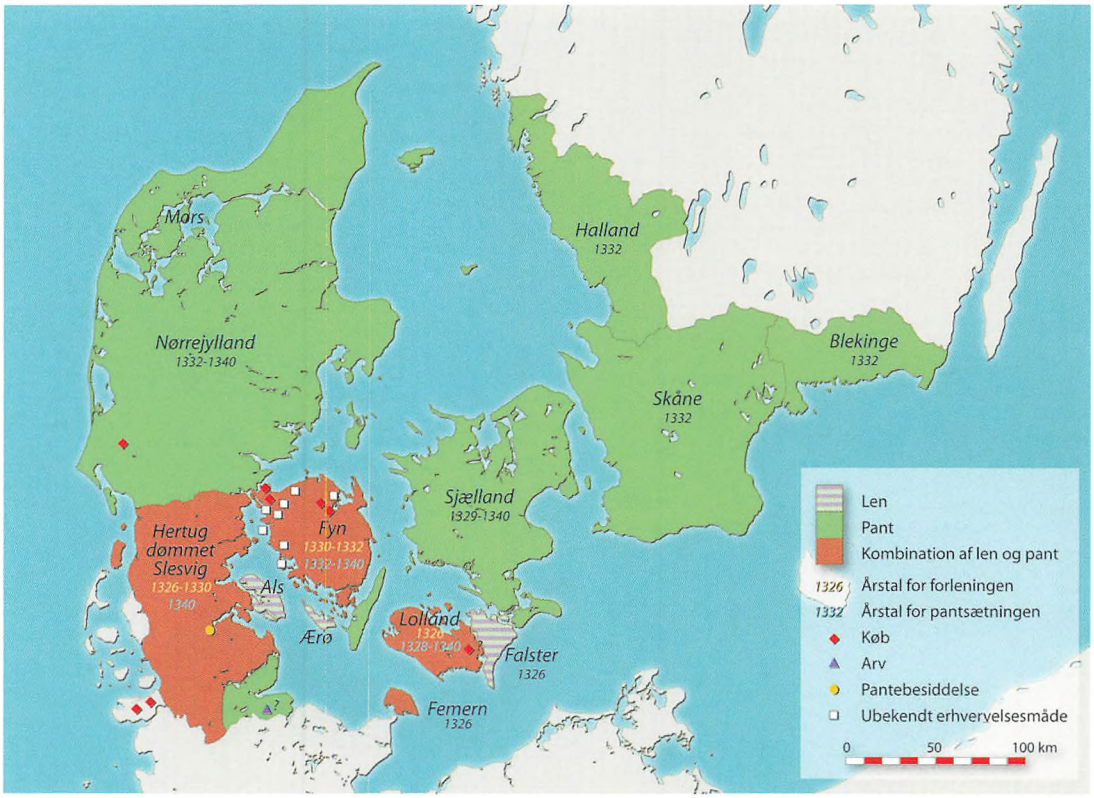

De holstenske grevers erhvervelser i form af len og pant i Slesvig og Danmark i tiden 1326-1340. Den holstenske besiddelse af Danmark var faktisk for en kort tid næsten altomfattende.

skridt for skridt/ind dig trang grænse tvang:/åen midt i Jyders land.« I denne situation glædede man sig blandt de oprørske danskere over Haderslevs erobring: »Et man end med held forøved:/ Haderslev man tog med magt;/Dansken atter krigen prøved,/nys han brød den falske pagt.«

En ny dansk oprørsstyrke blev dog allerede i 1329 besejret af grev Gerhard ved Hesterbjerg lige uden for Slesvig. Den jyske krønike fortæller: »Der tabte de på grund af et vist forræderi hos danske, og mange faldt og utallige blev taget til fange og ført til forskellige egne i Tyskland. Fra da af skabtes tyskernes tunge åg over Danmark, og de satte sig i besiddelse ikke bare af landet, men også af rigets borge, og landets stormænd, der håbede, at de skulle styre efter Kristoffers fordrivelse, blev nu underkuet af de tyskere, de havde indkaldt. De blev fængslet og trælbundet«. Helt anderledes var den lybske krønikes vurdering af greven og sejren: »Gud gav ham sejr mod de mange fjender. Så mange blev slået ihjel, og så mange af de rigeste toges til fange, at holstenerne blev rige.« Men grev Gerhard følte sig nu ikke for sikker og vekslede taktik.

Gerhard lod igen kong Kristoffer komme til Danmark og ind-

I 1866 malede Carl Heinrich Bloch denne fremstilling af drabet på grev Gert i Randers. Den dristige ridder Niels Ebbesen bryder ind og dræber den forsvarsløse greve. Påvirket af nederlaget i 1864 udtalte maleren om motivet, at det var en fremstilling af »Danmarks nødvendige Selvforsvar«.

satte ham på skrappe betingelser, der gav greven den reelle magt, blandt andet gennem besiddelsen af Fyn, samtidig med, at kong Valdemar 3. igen blev gjort til hertug Valdemar 5. Valdemar fik altså sit hertugdømme retur, men forblev under grevens formynderskab frem til 1336, og selv derefter fik han ikke meget at sige. Godt nok kunne han i en ansøgning til paven i 1336 udtale, at mens Sønderjylland tidligere havde været et len under Danmark, så var det nu et selvstændigt hertugdømme. Men det var blot ikke hertugen, der havde magten i dette hertugdømme.

Da kong Kristoffer i 1331 søgte at trænge grev Gerhard ud ved at alliere sig med grev Johan 3., led han nederlag ved Lohede syd for Danevirke, og han blev placeret i ydmygt eksil på Falster. Gerhard fik bekræftet pantebesiddelsen af Nørrejylland og Fyn, mens Johan fik brev på resten af Danmark. I de følgende år styrede de to grever Danmark og Sønderjylland. Men grev Gerhard så klart, at dette trods alt ikke var en holdbar situation. 11. februar 1340 foretog greven derfor et nyt køligt kalkuleret træk

og ville tvinge sin hertugelige nevø til en ny overenskomst. Hertugen skulle nu overtage grevens pantebesiddelse af Nørrejylland, mens greven som pant skulle disponere over hele Sønderjylland undtagen Als og Sundeved. Han følte sig sikrest hernede.

Valdemar Atterdag

Da brød der imidlertid oprør ud i Jylland, og grev Gerhard rykkede frem med en stor lejehær. Alt gik vel, indtil greven den 1. april blev dræbt i sin seng i Randers af Niels Ebbesen og hans mænd.

Dette drab åbnede helt nye muligheder i magtspillet. Pludselig var der rum for kong Kristoffers søn junker Valdemar, den kommende Valdemar Atterdag. Han blev hentet hjem fra sit opholdsted hos markgreven af Brandenburg og den tyske kejser, og blev kørt i stilling som dansk konge ved en række overenskomster fra den 19.-23. maj 1340. I et forlig mellem junker Valdemar, hertug Valdemar af Sønderjylland og den dræbte grev Gerhards sønner, Henrik 2. og Klaus, blev det aftalt, at kong Valdemar skulle have de nordligste dele af Jylland, mens resten af Jylland blev hertugens pantebesiddelse mod en kæmpesum. Denne sum skyldte hertugen til de to grever, der derfor fortsat besad hertugdømmet Slesvig undtagen Als og Sundeved. De beholdt også stadig Fyn som pant.

Til bekræftelse af forliget kom junker Valdemar 24. juni til Sønderborg slot og indgik her ægteskab med hertug Valdemars søster, Helvig. Den strid, der havde hersket mellem Abelsønnerne og Kristoffers 1.'s slægt gennem 88 år, skulle således bringes ud af verden. I forbindelse med brylluppet fik kong Valdemar af sin svoger de pantsatte dele af Jylland nord for Limfjorden og Ålborg. Derefter lod junker Valdemar sig på Viborg landsting hylde som dansk konge.

I de følgende år begyndte kong Valdemar 4. Atterdag at ekspandere fra sit beskedne udgangspunkt. Der var tilbageskridt, men takket være vold, list og klogskab forstod han i løbet af de næste tyve år at sikre sig herredømmet over et samlet dansk rige. Et af målene var i den forbindelse at sikre sig skatter fra de dele af Frisland, der lå under kongeriget. I felttog i 1344 og i de følgende år tvang han friserne til at betale store skattebeløb til sig, og han lod bygge borge på øerne Helgoland, Før og Amrum.

Hertugen af Sønderjylland gik det mindre godt. Han sad på sine resterende slotte i det sønderjyske og søgte at lave politik, men uden stort held. I 1341 blev hertugen endda taget til fange af de holstenske grever under en jagt på Ærø og kastet i fængsel »i tunge lænker« i over et år. I 1344 var Tønder slot indløst fra greverne, men han havde svært ved at holde borgen her.

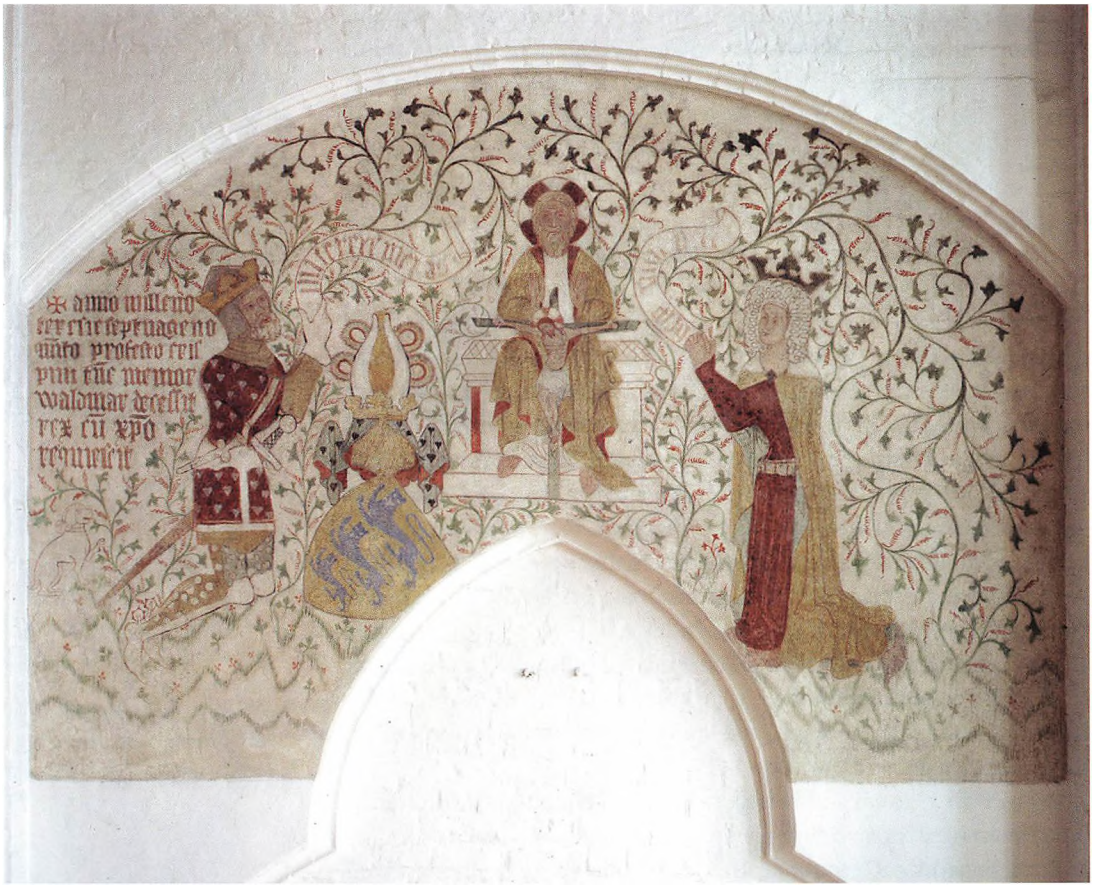

Kong Valdemar Atterdag og hans dronning Helvig, den sønderjyske hertugs søster, i bøn foran Gudfader og den korsfæstede Kristus. Kalkmaleri i koret i Næstved Sankt Peders Kirke fra kort efter kongens død 1375.

Mens den sønderjyske hertug i 1344 drog på felttog mod friserne sammen med kong Valdemar og endda året efter gjorde ham til værge for sine børn efter sin død, søgte han i de følgende år at løsgøre sig fra den stadig stærkere danske regent. Fra 1351 hældede hertugen mod holstenerne, og 1355 var der strid mellem hertugen og kongen. Igen i 1357 udbrød der krig, hvor kong Valdemar stod over for hertugen og greverne. Det greveligt-hertugelige parti erobrede Tønder, der var kommet i kongens eje, mens kongen i 1358 indtog Tranekær slot med Langeland fra hertugen, og denne ø gled herefter definitivt ud af det sønderjyske hertugdømme. Herefter rykkede Valdemar Atterdag over til Als og belejrede Sønderborg, der blev forsvaret af hertugens hustru, hertuginde Richardis (Regitze).

I den samtidige sjællandske krønike hedder det nu: »Men da hertuginden, en klog og snild kvinde så, hvordan det gik, og da hertugen ikke var til stede, kom hun sammen med sine jomfruer

og mødte kongen, hilste ham ærbødigt og bønfaldt med stor veltalenhed om nåde.« Øjensynligt så kong Valdemar sin fordel i at vise sig barmhjertig, for han traf en aftale med hende om, at hertuginden skulle få lov at beholde borgen, men dog kun på visse betingelser. De var, at der under den videre kamp ikke måtte øves skade mod kongen fra borgen og at hertugen ikke måtte opholde sig her mere end en 2-3 dage og ikke med mere end tyve mænd. Fra Als tog kongen videre og brandskattede befolkningen i Angel og Svans og Femern. I 1360 blev der fred.

Fire år senere døde hertug Valdemar af Sønderjylland, og hans søn Henrik efterfulgte ham i det lille hertugdømme, der kun bestod af Haderslev og Tønder slotte med tilhørende landområder foruden Sønderborg, Sundeved og et par herreder til, som enkehertuginde Richardis disponerede over som livgeding, »enkepension«. Alt andet var indtil videre grevernes.

I 1368 drog de holstenske grever sammen med den sønderjyske hertug Henrik i krig med Danmark, og formentlig mistede den kongelige repræsentant i Nordslesvig og Frisland, stormanden Valdemar Sappi sit liv i den forbindelse. Greverne stod stærkt i en alliance med den sønderjyske hertug, hansestæderne og mecklenborgerne, der også sad på den svenske trone. Men i 1371 fik kong Valdemar en særfred med hanseater og meklenborgere og kunne hellige sig Jylland med Sønderjylland.

Kongen fik i januar 1373 en aftale med enkehertuginde Richardis om, at han blev formynder eller værge for hende og hendes sønderborgske livgeding. Derefter erobrede han Flensborg fra greverne og tvang dem til fred. Det gav ham plads til at afrunde sit herredømme i Nordslesvig, hvor han med vold og penge erhvervede Aabenraa, Haderslev og Tønder slotte og desuden fik borgen Skinkelsborg i Stenderup sogn helt oppe ved Kongeåen. Kongens hær overfaldt også friserne og fik store skattebeløb presset ud af dem. Valdemar Atterdags forsøg på at erobre borgen Tørning slog ganske vist fejl, men kongen var godt i gang med at skabe et kongeligt dansk Nordslesvig. De holstenske grever havde derimod kun det sydlige Slesvig med centrum i Gottorp slot samt et par mere eller mindre loyale støtter på borgene Søgård og Tørning tilbage af deres tidligere så store danske-slesvigske magtområde. Det var derfor uhyre farligt for dem, at den sønderjyske hertug Henrik i 1374 overlod kong Valdemar retten til at indløse borgen Gottorp.

Da indtraf to fyrstelige dødsfald. Abelslægten, der i fem slægtled havde arvet hertugdømmet, uddøde med hertug Henrik i sensommeren 1375, og den danske kongeslægt stod over for en alvorlig dynastisk krise, da kong Valdemar Atterdag forlod denne verden 25. oktober 1375.

Sølvmønter præget før 1380 i Flensborg og Ribe. Mønterne er firepenninge, såkaldte hvide eller witten. Foroven forsider, nederst bagsider. Flensborgmønten øverst har på forsiden et skjold med de to slesvigske løver, og omskriften angiver, at det er en holstensk mønt. Hermed peges der på, at de holstenske grever fra 1375 havde overtaget styret i byen. Bagsiden har bynavnet. Ribemønten bærer på forsiden en liggende leopard, og her angiver forsideomskriften demonstrativt, at Ribe er »en by i kongeriget«. Det må tages som udtryk for, at dronning Margrethe 1376 havde bemægtiget sig denne by.

Et 1300-tals sværd, fundet på borgen Nørrevold ved Arrild.

De kendte borge og voldsteder i Vestslesvig i 1300-tallet.

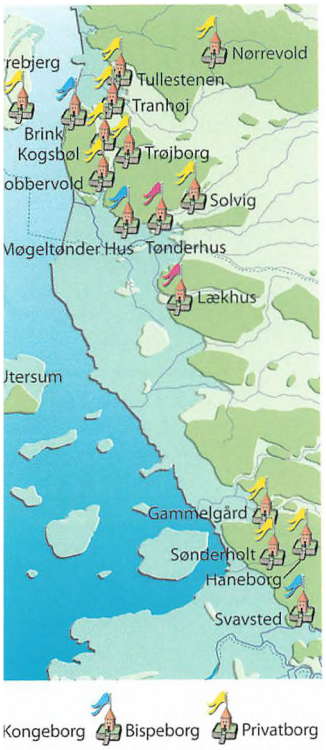

Krig, pest og stormflod

Det var borgenes tid, en krigstid, hvor borge skød op på fredelige folks marker. Det skete i 1345 lige nord for Flensborg, da den holstenske grev Klaus lod landsbyen Vare rive ned og i stedet opførte borgen Nyhus. Det skete også i 1360 på Før, hvor en række bønder blev tvunget til at sælge den jord, hvorpå kong Valdemars repræsentant havde bygget en borg med volde, grave og ladegård.

Borgene blev belejret med brug af blider, andet skyts og murværddere og forsvaret med de tidligste kanoner. Våbenraslen, råb og skrig gav genlyd i det sønderjyske land. I 1372 undsatte holstenerne Tørning under feltråbet »Holstenland, Frue af Himmerig!« og havde held til at dræbe og tilfangetage store dele af en dansk hær. Skarer af krigere overfaldt igen og igen borgene, og mange faldt.

Der blev plyndret på land og i by under krigstogterne. Volden var udbredt og der var også strid mellem den gejstlige og den verdslige magt. 1341 klagede slesvigbispen over personer, der tog gejstlige til fange for at udpresse løsesummer af dem og røvede afdødes gods. Hårdest gik det ud over det jævne folk. Under kong Valdemar Atterdags felttog i 1358 hører man om, at kongen ikke kun »tvang angelboerne til at udrede vældige forråd, penge og skibe«, men også brændte landsbyer af på Svans. Kilden til dette, Den sjællandske Krønike, fortæller malende videre: »Han tugtede nemlig alle voldsomt med jern, ild, fængsel og død, indtil de alle adlød hans vilje.« Var man ikke kriger, kunne man kun som Løgum kloster forsvare sig mod hærgninger ved at alliere sig med lokale borgherrer. I 1376 lovede Tønders foged Henneke Limbæk at forsvare klosteret, da »jorden overalt forstyrres af hensynsløse krige og slette mænds anslag«.

Krigens ulykke stod ikke alene. Høsten slog fejl flere gange i andet årti af 1300-tallet, og 1349 og 1350 nåede pesten, »Den sorte Død«, til Danmark. Mindst af 1/3 af befolkningen døde, og pesten kom regelmæssigt igen igennem resten af århundredet og i de følgende århundreder. Resultatet blev, at gårde blev øde, hele landsbyer måtte opgives, og en række kirker inde på gesten forsvandt. Der blev heller ikke betalt afgifter og skatter af gårdene mere, og det led godsejerne under. Hvor alvorligt det var, fremgår af, at Slesvig Domkapitel, altså kannikkerne eller præsterne ved bispestolen, i årene mellem 1353 og 1407 mistede over halvdelen af indtægterne fra deres besiddelser af bondegods.

Kannikkernes tab var til dels betinget af pesten. Men som så mange andre tabte de også ved stormfloderne. Det værste af dem

Borgen Nørrevold ved Arrild set fra luften. Borgen, der i middelalderen hed Arnsholm, bestod af tre holme. Bagest ses selve borgbanken, i forgrunden og til højre de to store gårdbanker, hvor økonomibygningerne stod. Ud mod åen er borgen omgivet af en halvcirkelformet vold. I middelalderen har der været vand omkring bankerne. Borgen tilhørte den slesvigske stormand Valdemar Sappi.

var den stormflod, »de grote mandranke« (den store manddrukning), der kom 15.-17. januar 1362. Følgerne af denne flod var katastrofale for nordfriserne. Over 50 kirkesogne skal være forsvundet i bølgerne, og tusinder af mennesker druknede.

Krig, pest og stormflod ramte bredt i samfundet. Men enkelte profiterede alligevel i denne tid. Byerne havde det ikke uden videre dårligt, og der var god gang i Flensborg, hvor der blev præget mønt efter hanseatisk forbillede fra 1350'erne til 1390'erne. Mange holstenske adelige deltog også aktivt i krigene og kunne på denne måde kompensere afgiftstabene og ligefrem blive rige. Efter 1325, hvor de holstenske grever havde fået overherredømmet i Slesvig, befæstede den holstenske adel sin position i landsdelen. I mange tilfælde fik de tildelt tidligere dansk krongods i form af pantelen, men ægteskab var også en hyppig vej til godsbesiddelse. Med basis i landet mellem Slien og Ejderen ekspanderede holstenerne nordover. Gradvist blev den danske herremandsstand, som ikke havde adgang til tjeneste hos de holstenske grever, klemt ud eller assimileret med holstenerne gennem ægteskab. Der var altså fremgang for holstenske adelige og deres fyrster.

Kalmarunionen mod de holstenske grever

Efter kong Valdemars død 1375 søgte de holstenske grever at udnytte situationen ved at indgå en alliance med de mecklenburgske hertuger, der stræbte efter den danske trone. Det lykkedes dem

Kalkmaleri med Kristus som verdens dommer i Helligåndskirken i Flensborg, omkring 1400. Til venstre for Kristus ses Maria, til højre Johannes. Bag Maria viser en engel de retfærdige vej til Himmeriget, mens de fordømte bag Johannes trækkes mod Helvede.

nu ikke. Danskerne valgte året efter Valdemars dattersøn Oluf til konge med hans mor Margrete og hendes mand den norske konge Håkon som formyndere. Efter Håkons død i 1380 og den lille Olufs i 1387 blev Margrete regent med titlen »riget Danmarks formynder«. Hun stod for styret i de tre nordiske riger, der blev samlet i Kalmarunionen.

Kampen om at få Sverige ind i unionen gjorde, at sydgrænsen måtte sikres. Dronning Margrete havde bestemt herredømmet over Sønderjylland i sine tanker og førte lige fra sin ankomst til Danmark Sønderjyllands to leoparder i sit våben. Men som en holstensk krønike siger: »Denne snedige kvinde ville ikke på én gang antænde flere bål.« De holstenske grever styrkede i disse år deres position i Nordslesvig og betegnede sig som »herrer af Sønderjylland«. Det var politisk nødvendigt for dronningen at anerkende deres herredømme, og det skete ved en forlening i Nyborg i juli 1386. En af greverne, Gerhard 6., fik her landet Slesvig overladt af dronningen som fanelen – han kan altså også

betegnes som hertug Gerhard 2. Det blev lovet, at hertugdømmet for fremtiden skulle arves udelt inden for den holstenske grevefamilie både på mænds og kvinders side, og til gengæld skulle der ydes militær hjælp fra holstensk side til Danmark. Den danske besiddelse af Langeland blev garanteret, mens holstenerne til gengæld fik herredømmet over friserne på vestkysten. Herefter betegnede Gerhard sig som »hertug af Slesvig«, og betegnelsen »hertug af Jylland« forsvandt definitivt.

Alt synes vel for det holstenske herredømme over Slesvig. Da greverne i 1396 på torvet i Assens svor troskabsed til den unge kong Erik af Pommern, holdt man endda op med at tale om holstensk militær støtte til danskerne. Gerhard 6. styrede på udmærket vis sit hertugdømme og begrænsede med held slesvigbispens magt. Men at intet er sikkert, skulle snart vise sig.

I 1404 blev Gerhard hugget ned sammen sin hær under et felttog mod ditmarskerne. Tilbage stod hans enke Elisabeth med to umyndige sønner Henrik og Adolf – samt en tredje i vente, der skulle få navnet Gerhard efter faderen. Elisabeth, der støttede sig på sin øverste rådgiver drosten Erik Krummediges erfaring, måtte beskytte sig mod arvekrav fra andre medlemmer af greveslægten og udsøgte sig nu den danske konge Erik af Pommern – eller rettere hans mor og formynder dronning Margrete – som værge. Der var hermed åbnet for dansk intervention i hertugdømmet.

Margrete indledte sin kamp for at vinde land i Sønderjylland i et samarbejde med bisperne. Hun fik støtte af slesvigbispen Johan Skondelev, der overlod hende sine borge Svavsted og Stubbe for seks år. Derefter havde hun held til at erhverve Trøjborg med gods i Vestslesvig, der blev pantsat til Ribebispen og således kom under kongeriget og lige til 1864 blev en grundstamme i de såkaldte »kongerigske enklaver« i Sønderjylland. Ved hjælp af indfrielser af pantebeløb fik dronningen også Haderslev og Tønder slot med friserne under sig.

Denne overvældende danske succes gjorde, at Elisabeth skiftede politisk spor og søgte hjælp hos sin holstenske familie, først og fremmest svogeren bisp og grev Henrik. Det kom til urolige år, hvor volden prægede det sønderjyske landskab, og hvor beredne krigerbander drog rundt og plyndrede. I 1409 fik den danske kongemagt held til gennemføre en retssag, der resulterede i, at kongen som erstatning for plyndringerne under krigen skulle have Flensborg i pant. Denne by blev straks okkuperet af danskerne, og de begyndte opførelsen af borgen Duborg på højderyggen over byen. Dette træk førte igen til mere ufred.

Den danskvenlige slesvigbisp blev bortført og mishandlet af holstenske adelsmænd, og på Gottorp slot skrev Elisabeth 14. juni

Grev Gerhard 6.'s (=hertug Gerhard 2.'s) segl under brev fra 1395. Dette våbenskjold kombinerer for første gang de slesvigske løver og det holstenske nældeblad.

Tegning fra 1424 med kejser Sigismund i midten. På hans venstre side er den byzantinske kejser Johannes 8. Palaiologos og på hans højre Erik af Pommern, der har pilgrimsstav i hånden, fordi han er på vej til Jerusalem. De tre fyrster mødtes i Budapest, hvor kejseren den 28. juni 1424 dømte, at hertugdømmet Slesvig tilhørte den danske krone.

1410 et formelt fejdebrev til kong Erik af Pommern. Herefter belejrede kongen enkehertugindens slot Sønderborg, men da en dansk rytterhær på vej mod Nordfrisland i august led nederlag mod frisiske og holstenske styrker, var det ved at være tid for fred. 1411 blev der indgået en femårig våbenstilstand, der efterlod Elisabeths sønner med kun Gottorp, Als, Sundeved og Ærø. Danskerne herskede over hele Nord- og Mellemslesvig, men resultatet var ikke nået uden ofre. I julemåneden 1411 tænkte Margrete på det, da hun med en smuk gestus testamenterede et større beløb dels til »kvinder og møer, om hvem man kan erfare og få at vide, at de er blevet krænkede og fornedrede øst for Øresund i denne krig i de tre riger«, og dels »til gavn for de menneskers sjæle, hvilke er døde i denne krig, såvel til lands som til vands, hvad enten de har været med riget eller imod det«. I oktober året efter døde Dronning Margrete, så vidt vi ved, på et skib i Flensborg Fjord under et frygteligt uvejr med lyn og torden.

Kejser Sigismunds segl under dommen af 28. juni 1424, hvor det fastlægges, at hele Sønderjylland tilhørte kong Erik og Danmarks Rige, mens greverne Henrik, Adolf og Gerhard ikke havde nogen lensret til Hertugdømmet.

Dermed var Erik af Pommern Danmarks styrer, og en hel ny regeringsstil blev indledt. Ambitionerne var høje, troen på både den åbne krigs og på juraens magt naiv og rethaverisk. Kong Eriks første træk blev en retssag, som han havde held til at lokke holstenerne med til. Den fandt sted ved et danehof i Nyborg i 1413, hvor mange af landets bisper, en mængde adelige, udsendinge fra hansestæderne og flere tyske fyrster var mødt op. Her dømte Danmarks riges kansler, Roskildebispen, at hertuginden og hendes hjælpere sammen med fremmede magter havde angrebet deres fædreland, og at de på denne vis både havde begået

majestætsforbrydelse og brudt troskaben over for deres lensherre. Konsekvensen var, lød det, at hertugdømmet var forbrudt og tilfaldt kongen. I juni 1415 havde kong Erik endda udsendinge på det store europæiske kirkemøde i Konstanz og fik sin fætters, Tysklands konge og senere kejser, Sigismunds bekræftelse af dommen efter lensretten.

Dommen blev naturligvis ikke efterlevet af holstenerne, men kong Erik fortsatte i de følgende år sin retsstrid. Han bragte sine synspunkter frem ved et forhandlingsmøde på Femern i 1421, og 28. juni 1424 lykkedes det Erik at få Sigismund til at fælde dom, der gav kongen ret. Han skulle besidde Slesvig med alle rettigheder efter lensretten, både brugsretten eller »underejendomsretten« og ejendomsretten, »overejendomsretten«. Holstenernes synspunkt var, at hertugdømmet var et len for sig, som de havde arveret til. De kunne med god grund henvise til det dokument fra 1326, hvori deres forfader grev Gerhard 3. havde modtaget Sønderjylland som arvelen. Den pommersk fødte konge Erik slog derimod i 1424 på de dansk-nationale strenge og hævdede, at Sønderjylland ikke var noget len, men en dansk provins. For, som han med nogen ret fremførte, Danmark havde slet ikke arvelige len som i Tyskland.

Kamp og Holstens sejr

I virkelighedens verden bestemte ikke jura og dommere, men den omskiftelige krigslykke, og i tiden fra 1416 til 1431 bølgede kampene frem og tilbage i Sønderjylland. Alle dele af landet var berørt, men i centrum stod Flensborg, der var vokset til den ubetinget største og rigeste sønderjyske by.

Da den femårige våbenstilstand udløb i 1416, havde kong Erik forberedt sig godt med borgbyggerier ved Slien og ved Trenens udløb. Han havde også fået tilslutning af flere holstenske adelsmænd, bl.a. Erik Krummedige, og krigen med Gerhards sønner begyndte lovende for kongen. Femern blev erobret og Slesvig angrebet. Derefter vekslede heldet. Kong Erik mistede igen Femern og flere borge, men havde på den anden side 1417 held til at erobre Slesvig by fra holstenerne. Som helhed var der ingen afgørende resultater nået, da parterne holdt fredsforhandlinger og indgik våbenstilstand i november 1417. Som resultat af den blev Slesvig by igen udleveret til holstenerne.

I juli 1420 brød Erik af Pommern den nye våbenstilstand og okkuperede Femern. Her gennemførte hans hær en massakre. Folk, der var flygtet ind i kirkerne, blev angiveligt trukket ud »nøgne og grædende« og dræbt, huse blev afbrændt og kvinder

Bøsse fundet på borgen Vedelspang ved Slien. Den stammer formentlig fra kampene mellem danskere og holstenere i tiden 1416-26, og er et af de ældst bevarede ildvåben i Norden.

Ved Jørgensvej nær Løgumkloster fandt man 1963 denne skat af sølvmønter. En krukke nedlagt i 1420'erne indeholdt mindst 230 samtidige mønter. Nogle få af dem er danske, men de fleste er fra de tyske hansestæder, navnlig fra Hamborg, Lübeck og Lüneburg. Skatten, som viser hvilke mønter, der cirkulerede i hertugdømmet, må være gemt i jorden under krigshandlingerne mellem danskere og holstenere.

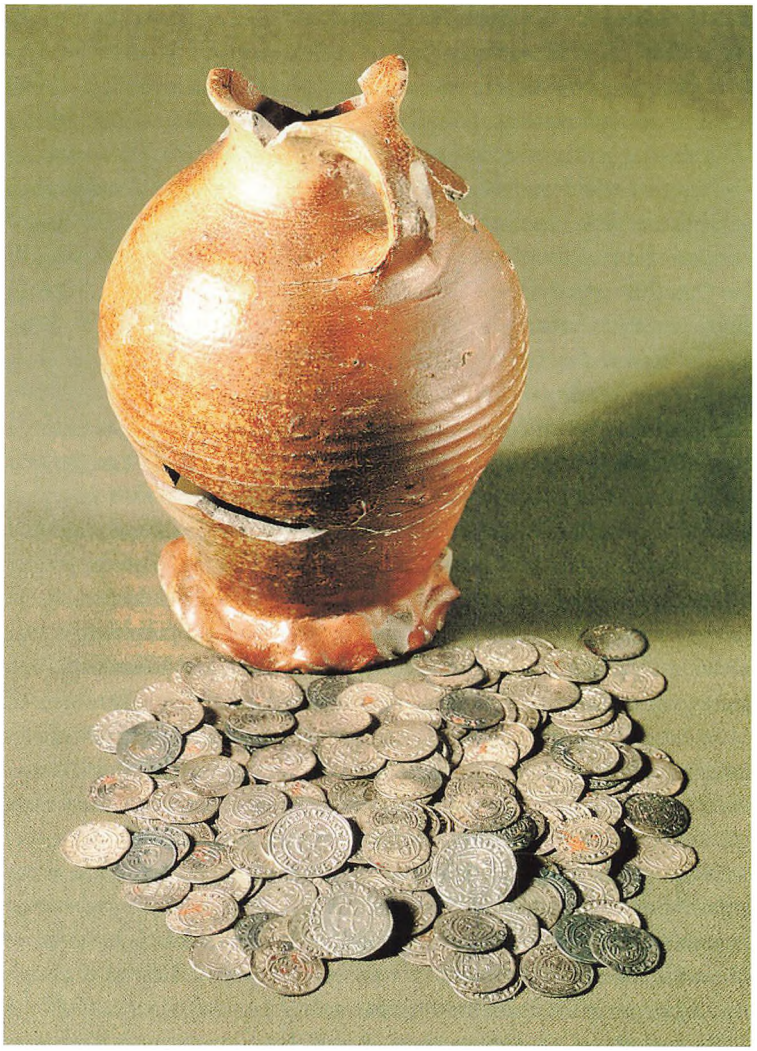

voldtaget. I det følgende år måtte kongen opleve, at borgherren på Tørning slot, Klaus Limbæk, opsagde ham troskab og gik over til holstenerne. Kongens stilling i Sønderjylland var tydeligvis truet, skønt han stadig havde en solid base i Flensborg. Det alvorligste vendepunkt i Eriks kamp for Sønderjylland kom dog, da de tyske hansestæder med Lübeck og Hamborg i spidsen 1426 besluttede sig for krig mod ham.

Kombinationen af hansestæderne, deres udsendte sørøvere, de såkaldte vitalianere, og holstenerne var mere, end kongen og hans nordiske unionshær kunne klare. Erik mistede besiddelse efter besiddelse i Sønderjylland. Snart faldt Femern, og 1427 indledte

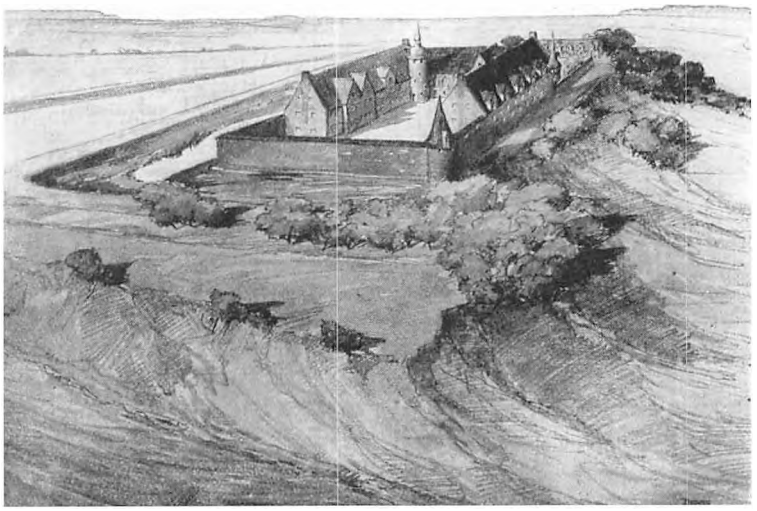

Rekonstruktion af Duborg på en banke over Flensborg som slottet kan have set ud i 1400-tallet.

de hanseatisk-holstenske styrker en belejring af Flensborg. Der var heftige stormløb på byen, hvorunder en af grev Adolf 6.'s sønner, hertug Henrik, faldt. I 1429 blev Aabenraa erobret af holstenerne, og 1431 lykkedes dem det ved et overrumplingsangreb at indtage Flensborg by. Da der ikke kom forsyninger nok igennem, måtte Duborgs danske besætning snart overgive sig efter angiveligt at have spist de sidste katte og hunde.

Derefter var spillet tabt for kongeriget. I 1432 blev en femårig stilstand indgået mellem danskerne og holstenerne, og også med hanseaterne blev der krigspause. Erik af Pommern måtte give op. Han var trængt af oprør i Sverige og havde i 1435 ikke anden mulighed end at slutte fred med holstenerne. Grev Adolf 8. var alene tilbage af Gerhards tre sønner, efter broderens Gerhards død i 1433, og greven fik lov til at forblive som hersker over de dele af hertugdømmet, som han havde. Det var det meste. Kongen beholdt kun Haderslev, Ærø, Vesterherred på Før og List på det nordligste Sild.

Slesvig og Holsten vokser sammen

Med god grund glædede grev Adolf 8. sig i et dokument over, at Gud havde hjulpet ham til at overvinde den stormægtige fyrste Erik, konge af Danmark, Sverige og Norge. I 1435 blev freden sluttet mellem Erik og holsteneren Adolf, og året efter opgav kongen at regere sit rige og slog sig ned på øen Gotland. Det gav Adolf, der med Sønderjylland i sin besiddelse fremstod som en af de stærkeste fyrster i Nordtyskland, en nøglestilling i dansk politik. Og det danske rigsråd, der havde overtaget styret i Danmark, købte sig derfor hans venskab.

I sommeren 1439 udleverede rigsrådet til Adolf de dele af Sønderjylland, der endnu var på danske hænder, nemlig Hadersley og Ærø. Kun et par stumper af de frisiske områder forblev ved kongeriget, Vester herred på Før (med Amrum) og List på nordspidsen af Sild. I april 1440, da rigsrådet havde indsat Christoffer af Bayern som ny dansk konge, gik man endnu videre fra dansk side og overlod Adolf Slesvig som fanelen. Han havde nu samme position, som faderen havde haft efter forleningen i 1386, og kunne rettelig føje titlen »hertug af Slesvig« til sin holstenske grevetitel. Slesvig besad han ifølge forleningsbrevet som arvelen, så der var udsigt til, at området kunne føres videre i et kommende dynasti. Anerkendelse fulgte på anerkendelse. Da kong Christoffer under stor festlighed blev kronet som konge i Ribe 1443, bar hertug og greve Adolf højtideligt selve symbolet på den danske værnende, straffende og dømmende magt, rigssværdet, i processionen foran kongen og fik ved brev bekræftet sin forlening.

Slesvig og Holsten var forenet i personalunion under en fyrste, hvis legitimitet ingen i kongeriget drømte om at bestride.

Folkeligt tilhørsforhold

Grev Adolf 8. havde i sit kancelli en gejstlig skriver. I 1448 afsluttede denne mand en historisk krønike, der bestemt ikke var venlig over for danskere. Han mente at kunne bevise, at eftersom »rigets navn er Danmark og indbyggernes navn danske efter det jødiske navn Dan«, så var danskerne og især jyderne udgået fra den jødiske Dans stamme, »hvoraf Antikrist siges at skulle fødes«. Danskerne var i virkeligheden jøder! Navnlig jyderne havde klart jø-

Haderslev kirkes kor er et storslået sengotisk rum. Det blev bygget i årene efter 1421, hvor også sidekor og nye alterstiftelser kom til i kirken, der var ved at antage status som domkirke for de nordlige, dansk regerede dele af Sønderjylland.

dernes træk. De var nemlig fjendske og troløse over for deres konger. Denne blanding af danskerhad og antisemitisme trivedes altså ved den slesvigsk-holstenske herskers hof. På den danske side oversattes tilsvarende først i 1400-tallet den efterhånden gamle Rydårbog til dansk, og danske læsere kunne stifte bekendtskab med dens ord om de onde og svigefulde tyskere.

I de befolkninger, der blev ført sammen i den slesvig-holstenske fyrstestat, lå der rodfæstede forestillinger om kulturen hos hinanden og en selv, og som man kunne se rundt om i Europa på denne tid, var befolkningens nationalfølelser noget, man måtte kalkulere med. Det viste sig ganske klart i 1430'ernes Sverige, at følelserne kunne bruges politisk. Under krigene blev de nationale fronter også bevidst trukket klart op i hertugdømmet.

Malede friser med våbenskjolde fra midten af 1400-tallet på korsskæringens syd- og nordmur i Haderslev Vor Frue kirke. Det er 12 af egnens adelige slægter, der har valgt at lade deres våbenskjolde afbilde. På nordvæggen (øverst) ser man fra venstre skjoldene for von der Wisch, Skram, Drage, Lindenov, Tinhus (Tedinghusen) og von Qualen. På sydvæggen (nederst) fra venstre er afbildet Smalsted, Ahlefeld, Buchwald, Emmiksen, Stake og Limbek. Blandt dem er mindst de syv holstenske slægter, mens kun familierne Skram, Emmiksen, Lindenov og måske Drage og Tinhus er gamle slesvigske.

Kong Erik lod til sine retssager for kejseren udstede vidnesbyrd om, at hertugdømmet var en del af Danmarks rige. Et af dem blev skrevet i Ribe i 1421 af en til lejligheden samlet repræsentativ gruppe, der var sammensat af bisper, abbeder, adelige og borgmestre fra både Sønderjylland og Nørrejylland, »som er af et sprog«. Fra sønderjysk side fandt man slesvigbispen, abbederne fra Ryd og Løgum, holstenske adelige med dansk sympati som Erik Krummedige samt borgmestre fra Flensborg, Haderslev og Aabenraa. De bevidnede blandt andet, at Gottorp slot lå i Sønderjylland og at holstenerne havde det med urette. Sønderjylland var dansk, fordi man dér brugte dansk ret, og de gejstlige institutioner og byer havde deres privilegier fra danske konger. Til de historiske argumenter føjede man det sproglige: »det almindelige sprog er endnu i vore dage dansk såvel i Sønderjylland som i Nørrejylland«.

Kong Erik, der ganske vist selv stammede fra det tyske fyrstedømme Pommern, arbejdede sammen med sine mænd på at skabe eller måske genskabe en fælles dansk identitet med udgangspunkt i det jyske. Dette forsøg kom til en vis grad også til udtryk i kong Eriks understøttelse af kollegiatkapitlet ved Vor Frue kirke i Haderslev. En gruppe, et kollegium, af præster, kannikker, varetog her slesvigbispens administration i det nordligste Slesvig. I 1413 tog Erik disse folk under sin beskyttelse og forøgede antallet af kannikker fra fire til tolv, og kirkens gods voksede tilsvarende. Efter den danskvenlige slesvigbisp Johan Skondelevs død i 1421 udbyggede kongen haderslevkirken med det nuværende prægtige kor. Karakteristisk nok betegnedes institutionen som »domkirke« på linje med Slesvigs og Ribes i udtalelsen om Sønderjyllands tilhørsforhold fra forsamlingen i Ribe i 1421. Målet var tydeligvis at opbygge en særskilt danskdomineret gejstlig administration i de områder, kong Erik beherskede.

Plattysk vinder frem

Tendensen gik imidlertid ikke mod en voksende betoning af det danske sindelag i Slesvig. Erik tabte jo krigen, og hertugdømmet kom helt på holstenske hænder. I Haderslev viste dette sig rent fysisk i, at store planlagte byggearbejder på Vor Frue kirke blev skrinlagt. På det sproglige plan var hele kongeriget Danmark i senmiddelalderen udsat for en meget stærk påvirkning fra nedertysk eller plattysk, men denne indflydelse var allermest markant i det sønderjyske område.

Man talte ved middelalderens begyndelse nedertysk i Slesvig syd for Danevirke, på halvøen Svans og på de sydligste dele af vestkysten. I løbet af middelalderen vandt tysk indpas i de sydslesvigske sogne Mildsted, Hollingsted og Svavsted. I byerne bredte det nedertyske sprog sig også, og da man mellem 1300 og 1400 forlod det latinske skriftsprog, blev det almindeligt, at alle officielle og forretningsmæssige papirer blev skrevet på tysk. Det talte sprog blev ofte et særligt blandingssprog. Da den danske lærde Christiern Pedersen i 1531 skrev om det særlige sprog i Flensborg, udtalte han nedladende, »man taler dér dansk og tysk til hobe«. En undersøgelse af byborgernes navne i Flensborg ved midten af 1400-tallet tyder på, at mindst en fjerdedel af dem var af tysk afstamning. Også den holstenske adel, som bredte sig i Sønderjylland, bibeholdt deres sprog. Hertil kom, at præster uddannet ved domkirken i Slesvig talte plattysk i det daglige embedsvirke. Den prædikensamling, som præsten i Tønder Johannes Meyndorp skrev i 1448, var helt naturligt på plattysk.

Muligheden for at identificere sig med danskhed via sproget var altså vigende i Sønderjylland. Vel gjaldt stadig den danske lov, Jyske Lov, men der var en tendens til at glemme, at den var dansk. I Aabenraas bylov fra 1335 siges det i al fald, at der skal dømmes efter »Sønderjyllands Lov«, hvormed mentes Jyske Lov. Jyske Lov blev også fra 1300-tallet oversat til nedertysk, og en nedertysk version af den blev trykt i 1486. Aabenraas bylov fra 1335 var på nedertysk, og Flensborgs danske bylov blev oversat til nedertysk, så snart byen var erobret i 1431. I Tønder by, hvor man fra 1200-tallet brugte lybsk lov, er der endda fundet rester af et eksemplar af det tyske lovhåndskrift Sachsenspiegel, der kan antyde, at man også orienterede sig efter tysk ret.

Dansk sprog og lov var langsomt på retur i Sydslesvig og i byerne. Ganske vist levede det i bedste velgående i store dele af landdistrikterne, og ganske vist var adelen i Nordslesvig endnu overvejende dansk, undtagen hvor de tidligere krongodser var givet bort. Men i og med at grænsen til det tyske også forsvandt fysisk, da hertug-

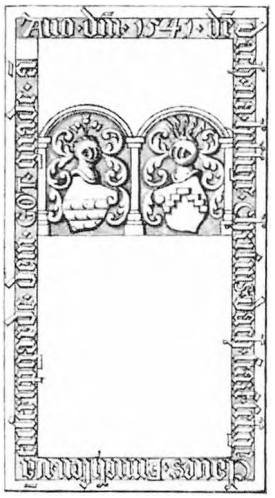

Tegning af en nu forsvunden gravsten i Tyrstrup kirke over Claus Emmiksen, død 1541. Han var ejer af den lille herregård Tyrstrupgård ved Christiansfeld, som han formentlig havde arvet efter svigermoderen Barbara von der Wisch.

dømmet Sønderjylland styremæssigt blev forenet med grevskabet Holsten, var der åbenbart ikke stor grund til at mobilisere sin etniske danskhed for at udelukke det tyske. Desuden var der andre tilhørsforhold end folket, der talte for den enkelte.

Fyrstetroskab

Troskabseden til herren, som den blev svoret af adelige vasaller, byer og andre fællesskaber, blev udgangspunktet for, at man i Slesvig mere og mere betonede det særlige bånd mellem undersåtter og fyrste.

Under krigene skiftede områder ofte fra dansk til holstensk side og omvendt. Ved sådanne skift blev det skik at sværge troskabsed til fyrsten. Femerns indbyggere svor fra 1329 flere gange ed til vekslende fyrster, og det var som følge af øboernes brudte troskabsløfte til den danske konge, at de blev massakreret af ham i 1420. Straffen for løftebrud var hård. På samme måde gav friserne først i 1400-tallet deres troskabsed til både danskekongen og holstenergreven og lovede dem skiftevis underdanighed.

Nu var både kongens frisere og Femern noget for sig i statsretslig henseende, og hørte historisk set egentlig ikke til Sønderjylland. Friserne havde egne love. Syv frisiske herreder, nemlig dels Pelvorm, Beltring og Virik på øen Strand, dels Østerherred på Før samt Sild og fastlandsherrederne Horsbøl og Bøking fik bekræftet deres love af hertug Adolf i den såkaldte »Siebenhardenbeliebung« 1426. Herefter optrådte disse syv herreder samlet og havde et særligt råd. Ejderstederne fik kodificeret deres lov samme år som syvherrederne, og fra Ejdersted viser en krønike, at man havde en egen historieskrivning og traditioner om at være frie mænd. Men svorne eder bandt alle folk i det slesvigske område til deres fyrste. Da hertuginde Elisabeth og den holstenske grev Henrik ved et forlig i 1411 af kong Erik fik overladt Ærø, Als, Sundeved og Nørre Gos herred, måtte kongen love at »fritage selvejerbønder og fæstebønder for den ed, som de har svoret kongen«.

I Flensborg, som skiftede fra side til side under de dansk-holstenske krige, kan man se, at der var to fraktioner, der stredes om magten og bandt sig henholdsvis til den danske og den holstenske side. Det kom ligefrem til en blodfejde mellem de to grene. Derfor var troskab til henholdsvis holstensk og dansk side en vigtig sag i byen, og da dronning Margrete 1412 fik Flensborg i hænde, måtte hun straks høre på en sag, hvor en borger havde beskyldt en anden for at være en »forræder«, og dernæst fik hun hele byen til hylde sig og kong Erik. Borgerne måtte love at være de kongeliges lydige tjenere, at »tjene dem trofast og vel«, »som

det passer sig for dannemænd over for deres retmæssige herskab«. Hvis nogen ikke gjorde det, skulle han anses for forræder.

Befolkningen blev fremover bundet til fyrsten af formaliserede troskabsbånd, men allervigtigst var det, at samfundets overklasse, adelen, nu forenedes på tværs af Slesvig og Holsten. De slesvig-holstenske adelige trængte den gamle danske adel ud af det sydlige Sønderjylland, og gennem de privilegier, de nådigt fik af greverne, opstod en særlig gruppe, det slesvig-holstenske ridderskab. Det første privilegium fik det i 1422. Dette ridderskab, knyttet til fyrsten, blev bærende for det fælles i den stat, der tog form. Det spirende nationale, som Erik af Pommern havde søgt at forene med fyrstetroskaben, forsvandt som identifikation, og båndene til herskeren blev afgørende. Man kan se det som en anerkendelse af dette, at man i litteraturen i kongeriget Danmark sidst i 1400-tallet begyndte at kalde de to enheder ved ét navn, nemlig »Holstenland«. At Slesvig og Holsten alligevel ikke smeltede helt sammen, skyldtes to forhold. Slesvig og Holsten havde stadig forskellige landslove: Slesvig Jyske Lov og Holsten Sachsenspiegel. Forskellen gjaldt stort set også for byerne, idet alle de slesvigske byer havde overtaget Slesvigs byret undtagen Tønder, hvis lybske ret lå på linje med byerne i Holsten. Og det var ikke til at se bort fra, at Slesvig og Holsten hørte statsretligt under to forskellige riger. Slesvig var stadig et dansk hertugdømme, Holsten stadig et grevskab i det tyske kejserrige.

Slesvig og Holsten blev en sammensat stat, hvori man respekterede de enkelte deles traditioner og love, og det blev denne vej, den kom til at bevæge sig videre af. Sådanne unionsstater eller »konglomeratstater«, som historikerne siger, opstod der mange af i Europa på denne tid, hvad der betegner, at staterne var blevet så faste institutioner, at de ikke kun eksisterede i kraft af den enkelte fyrstes person, men kunne overleve, selv når de indgik i større enheder. Blandt dem kan man nævne den burgundiske stat, der opstod ved en forening af Burgund og Flandern i 1369, det forenede Polen og Litauen fra 1386 og selvfølgelig den dansk-norske union fra 1380 og dens fortsættelse i Kalmarunionen fra 1397. Snart skulle Slesvig og Holsten blive forenet under Kalmarunionens hersker i en endnu større konglomeratstat.

Denne medalje giver et velignende billede af kong Christian 1. Den er udført af den italienske guldsmed Bartolommeo Melioli under kongens Italiensrejse 1474.

Hertugdømme, grevskab og kongerige i personalunion

Da Christoffer af Bayern døde i 1448, var man nået så langt i afspænding mellem den slesvig-holstenske fyrstestat og det danske

Det såkaldte Ribebrev af 5. marts 1460, hvori det slesvig-holstenske ridderskab erklærede, at den danske kong Christian 1. var valgt til hertug af Slesvig og greve af Holsten. Grundtanken i brevet er Hertugdømmernes selvstændighed.

kongerige, at det danske rigsråd tilbød hertug Adolf kronen. Man håbede vel fra dansk side på at indlemme Slesvig – med Holsten – i et stærkt unionsrige på denne måde. Adolf tog nu ikke imod tilbuddet, men pegede i stedet på sin søster Helvigs søn. Hun havde i ægteskabet med grev Dietrich den Lykkelige af Oldenburg fået sønnen Christian. At han var tiptiptipoldebarn af kong Erik Klipping gav ham den ønskelige tilknytning til den danske kongeslægt.

Før grev Christian af Oldenburg kunne tiltræde tronen, gravede Adolf dog i sit arkivs kister og fandt det gamle brev »Constitutio Valdemariana« fra 1326 frem. I overensstemmelse med de latinske sætninger heri, som den unge Christian fik oversat, måtte han love ikke at indlemme Sønderjylland territorielt og politisk i Danmark, så én mand blev konge over det hele. På denne måde fjernede grev Adolf de krav mod den slesvigske del af sit rige, som danskerne eventuelt ville kunne fremføre som følge af kejserdommen fra 1424. Løftet, der blev aflagt i Haderslev, passede uden tvivl også de slesvig-holstenske adelige godt.

Da Adolf 8. selv døde barnløs den 4. december 1459, rejste problemet om hans efterfølger sig. Adolf havde en periode overvejet Christian 1.s yngre broder Gerhard til denne post, men Gerhard gjorde sig umulig ved at optræde som sørøver, og Adolf begyndte seriøst at arbejde for Christian 1.s kandidatur. Det faldt dog ikke i hertug-grevens lod at få dette igennem. Ansvaret havnede i stedet hos de ledende af hans folk.

Det råd af adelige, som Adolf havde støttet sin regering på, fik efter hans død en afgørende plads i Slesvig og Holsten. At befolkningsgrupper i samfundet får magt i forhold til fyrsten, kender man fra alle tider, men organer, hvori en stand er repræsenteret ved udvalgte medlemmer, er et fænomen, der opstod i middelalderen og blev almindeligt i mange tyske områder fra anden halvdel af 1300-tallet. Det adelige Danehof dannedes i Danmark i 1200-tallet, og rigsrådets store tid strækker sig fra 1400-tallet frem til enevældens indførelse i 1660. I Holsten blev det holstenske ridderskab fra 1300-tallet repræsenteret af et råd omkring fyrsten, og under Adolf 8. groede et egentlig slesvig-holstensk råd frem. Det var imidlertid først i 1460, at en »dualistisk stat« med fyrsten og stænderne som de to magtfaktorer brød igennem i Slesvig og Holsten. Det skete formentlig i sin konkrete udformning i høj grad efter nordisk forbillede. Fra da af og gennem det følgende århundrede stod landenes herre over for stænderne, der først og fremmest var repræsenterede ved ridderskabet, men som også inkluderede de højgejstlige og byernes borgmestre.

Ridderskabets dispositioner førte frem til en begivenhed, der endnu engang skulle ændre kursen i den sønderjyske historie. Den 2. marts 1460 trådte Slesvigs bisp Claus Wulf nemlig ud fra rådhuset i Ribe og forkyndte med høj røst fra dets trappe sit budskab, at det slesvig-holstenske råd »har valgt den nådige herre kong Christian af Danmark til hertug af Slesvig og greve af Holsten«.

Da rådet efter Adolfs død indledte deres overvejelser om efterfølgeren, opstod der straks det problem, at der var to kandidater. Det bedste arvekrav på Holsten havde et medlem af den sidste overlevende gren af den schauenburgske greveslægt, Otto 3. af Schauenburg-Pinneberg, mens den danske kong Christian 1. ud fra Danmarks gamle lensret til hertugdømmet Slesvig kunne gøre gode krav på dette hertugdømme. Desuden var han som nævnt også søn af den afdøde grev Adolfs søster, så en arv af Slesvig gennem kvindelige led kunne måske også gøres gældende. En mindre komplikation i sammenligning hermed var det, at Christian 1.'s to brødre, Moritz og Gerhard, også krævede arv.

Allerede den 22. januar 1460 mødtes rådet i Rendsborg med

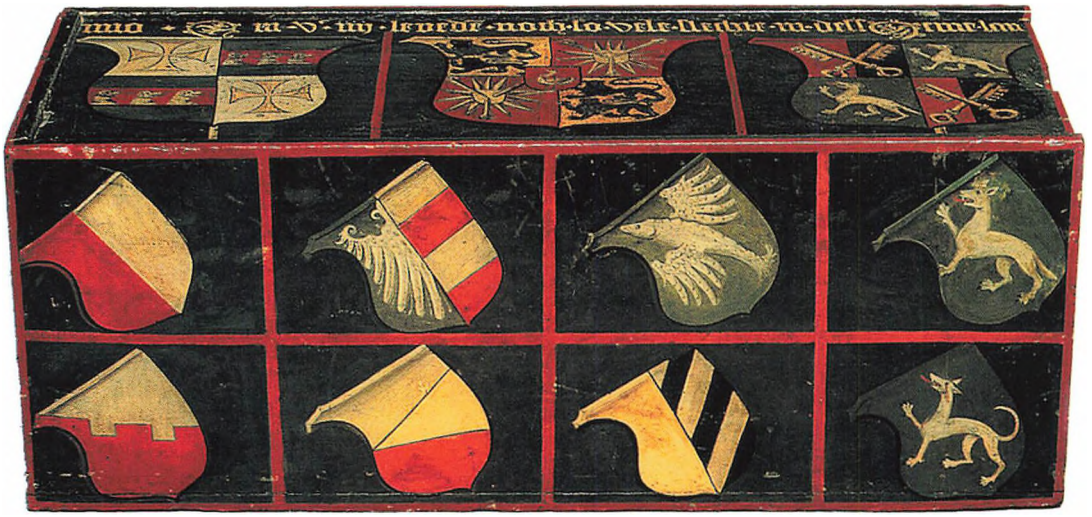

Det slesvig-holstenske ridderskabs privilegieskrin eller »lade« fra 1504. Ind i det 20. århundrede opbevarede ridderskabet sine vigtigste privilegier her, først og fremmest Ribebrevet fra 1460. Privilegierne var garantien for ridderskabets og Hertugdømmernes rettigheder. På låget er våbenskjoldet for den slesvigske hertug flankeret af bisperne af Lübecks og Slesvigs. På siderne er vist skjolde for næsten alle de slesvig-holstenske ridderslægter.

Otto 3., der forelagde sine krav. Den 11. februar fulgte et møde, hvor lillebror Gerhard repræsenterede den danske konge, og Otto 3.'s interesser blev varetaget af hans søn. Intet blev officielt lovet nogen af parterne, men meget tyder på, at der blev holdt hemmelige sammenkomster under det sidstnævnte møde her, hvor danskerne og slesvig-holstenerne blev enige om det videre forløb.

Ellers havde man ikke straks efter, at rådet den 2. marts mødtes med den danske konge i Ribe, kunnet proklamere Christian som ny regent i Slesvig og Holsten, og ellers havde man næppe heller allerede den 5. marts haft den håndfæstning, der senere fik navnet »Ribebrevet«, færdig. Dokumentet besegledes af den danske konge og 16 danske rigsråder. Den slesvig-holstenske modpart var kun repræsenteret ved et enkelt segl, nemlig den reelt danske Johann Rantzaus, men ud fra undersøgelser af breve udstedt på dagen kan det konkluderes, at de slesvig-holstenske forhandlere var biskoppen af Slesvig samt 16 adelige af familierne von der Wisch, Breide, Ahlefeldt, von Qualen, Split, Pogwisch, Schinkel, Buchwaldt, Wahlstorp og Reventlow. De var, hvad man kan kalde en klan af højadelige mænd, rige og i stor udstrækning i familie med hinanden. Oprindelig kom de alle fra Holsten, men i 1460 var de for en stor dels vedkommende bosiddende i Slesvig.

Fred for enhver pris

En gruppe af det slesvig-holstenske ridderskab valgte den danske konge og lod ham efter nordisk forbillede underskrive en håndfæstning i Ribe på rådets og hele ridderskabets vegne, fordi de

ønskede at sikre fred. En velinformeret lybsk krønike fortæller, at der var to partier inden for de adelige vælgere. Hovedparten af dem, særlig slesvigerne, ønskede at vælge Christian, fordi de var bange for, at han og hans brødre skulle besætte land og borge. Mindretallet, navnlig holstenere, frygtede det samme fra pinnebergerne. Realpolitisk var der ingen tvivl om, at flertallet holdt på den rigtige hest: Christian 1. stod som overherre for en nordisk union, pinnebergerne var et lille fattigt fyrstehus – og at tage pinnebergerne pegede frem mod yderligere strid om hertugdømmet, da den danske konge ville kunne rejse krav på sit len.

Ribebrevet fremhæver for det første Christians valg »ikke som en konge af Danmark, men som disse forannævnte landes herre«. Valget var foretaget ud fra de vilkår, som konglomeratstaten muliggjorde overalt i Europa: de lande, der gik ind i en union, respekterede de andres traditioner, love og styre. Betingelserne blev bundet af løfter. Det træder klart frem, at kongen skal garantere freden. Han skal sikre alle landets indbyggere, ridderskabet, byerne, købmænd og vandrende folk fred og beskyttelse. Ydre krig kan kun indledes efter rådets billigelse, og adelige må ikke berøve eller brandskatte hinandens bønder. Lübeckernes privilegier skal genbekræftes, så der ikke udbryder krig med dem.

Freden var en vigtig faktor i valget af ny herre, men de adelige vælgeres indtægtsgrundlag blev også afgørende for deres beslutning. Og fred og et samlet Slesvig-Holsten var naturligvis en forudsætning for, at de kunne udnytte deres godsindtægter. I sammenhæng hermed må man se den berømte sætning, kongens løfte om at holde landene »ewich tosamende ungedelt«, »for evigt sammen udelt«, i 1460-privilegiet. Den er blevet tolket sådan, at råderne – forgæves – søgte at sikre landene mod de arvedelinger, der var udbredte i tiden, og som skulle blive så karakteristiske for de kommende århundreders slesvig-holstenske historie, men en ny kritisk læsning af brevet giver formuleringen langt mindre betydning og tolker den blot som udtryk for, at kongen forpligter sig til at sørge for, at der ikke opstår splid mellem ridderskabets medlemmer og til at sørge for fred i landene.

I 1460-brevet ser man rådet sikre sig, at landets betydelige embeder som drost, marsk og lensmand for fremtiden skulle besættes med indfødte adelige. Ved kongens død skulle landets slotte også overgå til rådet, indtil en ny konge var valgt. Dette forhold styrkede ridderskabet yderligere ved en tillægserklæring til Ribebrevet, den såkaldte »Tapfere Verbesserung«, dvs. vigtige forbedring, fra Kiel 4. april 1460. I denne vedtagelse blev det bl.a. kongen forbudt at afsætte eller udnævne drost, marsk og lensmænd uden rådets godkendelse, og valgretten ved kongens død blev nærmere fastlagt.

Skatteregnskab fra Strand, det senere Nordstrand. Det ligger tæt op af et andet bevaret og dateret regnskab fra 1438, men er muligvis fra 1436, og dermed det ældste bevarede slesvigske og danske skatteregnskab. Listen registrerer skatteyderne og deres betalinger sogn for sogn og landsby for landsby. Det er et vidnesbyrd om den effektive administration, som Adolf 8. opbyggede efter sin overtagelse af hertugdømmet Slesvig.

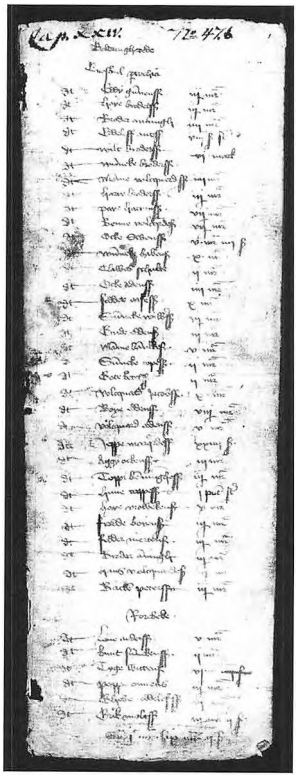

Segl for grev Gerhard af Oldenburg.

Besiddelsen af slotte og administrative områder står klart i centrum for brevene. Med rødder i 1300-tallet var der i 1400-tallet i Slesvig og Holsten opstået et system af len eller amter bestyret af lensmænd ud fra slotte eller borge. De blev hovedhjørnesten i landets administration, og besiddelsen af dem var ensbetydende med at have den politiske magt i landet. En lensmand var ansvarlig for alle former for lov, ret og administration i sit område. Hvis man ser på, hvem der valgte kong Christian i 1460, viser det sig da også, at det var lensmænd. Samtlige betydelige len i Slesvig var repræsenteret i vælgernes skare – Haderslev med Tørning, Tønder, Flensborg, Gottorp og bispens Svavsted.

Yderligere bliver det klart, at de fleste af vælgerne besad deres len som pantelen. De havde lånt Adolf 8. penge og havde fået deres len som sikkerhed. Ved valget af Christian sikrede de sig, at deres investering i magten ikke blev tabt. Ribebrevet fastlægger, at Christian overtager al Adolfs gæld. Formentlig vidste de, at de snart skulle få yderligere adgang til pantelen.

Det pantsatte fyrstedømme

For at sikre sig Slesvig og Holsten måtte kong Christian nemlig udkøbe de øvrige arvekrav. Det var ikke helt forkert, når man fra dansk side i Rimkrøniken, der blev skrevet nogle årtier efter begivenheden, opfattede det som at kongen »købte« de to fyrstedømmer.

I alt måtte kongen i 1460 love den enorme sum af 123.000 gylden til sine brødre Gerhard og Moritz samt til pinnebergerne. De skulle afdrages i løbet af 15 år, men det kunne kongen ikke. De adelige vælgere havde været kloge nok til at begrænse kongens ret til skatteudskrivning i Ribeprivilegiet, og de få ikke-pantsatte len gav ikke kongen til andet end hofholdet. Allerede da første rate af de skyldige summer forfaldt i november 1460, måtte kongen derfor tage lån hos adelige i rådet. Disse lån voksede og voksede i de følgende år. I 1465 skyldte kongen de slesvig-holstenske adelige råder 110.560 mark. For disse lån blev der løbende pantsat len og andet gods. Indtægterne fra de len, som de adelige kreditorer tog i brug, blev deres renter. Pantebesiddelsen gav dem desuden magt og tillod dem at udbygge deres egne godser. De slesvig-holstenske råder havde en klar interesse i at besidde så mange pantelen som muligt – og så længe som muligt. På denne måde købte de sig som enkeltmænd og gruppe til andel i magten. Først gradvist i løbet af de næste tyve-tredive år ændrede denne situation sig definitivt, da landsherren fik indløst lenene og opnåede mulighed for selv at styre sine lande.

Lübeckkerne var stærkt imod kong Christians valg til herre over Slesvig og Holsten. Det ville føre til, at den ubehagelige nordiske nabo kom alt for tæt på dem, og den samtidige lybske krønikeskriver tordnede derfor mod valget: »Sådan blev holstenerne danskere.« Han mente, at råderne havde forrådt den kamp, som deres forfædre havde ført med så store tab, og på grund af deres gerrighed havde ladet sig købe for små løfter og gaver. Hvis man ser på, hvad de reelt fik, havde han ikke ret. De sikrede både en fred, der var til gavn for dem selv og hele landets befolkning og opnåede en personlig andel i magten, der for et godt stykke tid gjorde dem til herrer i eget hus.

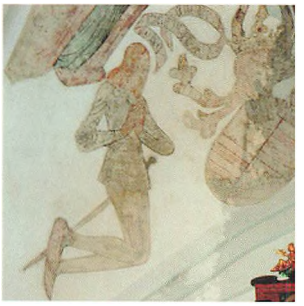

Grev Gerhard af Oldenburg i bøn. Kalkmaleri i Varel kirkes kor, Oldenburg.

Fyrstemagt og aristokrati

I Christian 1.s politik havde to emner forrang. For det første søgte kongen om end uden virkeligt held at få Sverige ind i den nordiske union med ham selv som stærk leder, for det andet måtte han, for at nå dette mål, svække det danske og svenske aristokrati. Fyrsten hverken havde eller stræbte efter at få det store ord i Slesvig og Holsten.

I den slesvigske og holstenske stat stod kongen over for »landene«, repræsenteret af den gruppe af slesvigere og holstenere, der mødtes på fælles landdage og forhandlede med kongen. Her kom biskopper, kannikker, abbeder og borgmestre sammen med repræsentanter for den slesvig-holstenske adel. Det var den sidste gruppe, der havde absolut mest at sige.

Men der var en tredje magt i Slesvig og Holsten ud over kongen og ridderskabet, nemlig en mand, der med god ret kan karakteriseres som et »løstgående missil«. Det var Christians lillebroder Gerhard af Oldenburg, som kongen skyldte penge, fordi han havde frasagt sig arveretten til fyrstedømmerne. Da Gerhard i 1465 pludseligt dukkede op i Slesvig og Holsten for at sikre sig nogle af disse skyldige penge, havde han en vis fremgang og knyttede en gruppe af adelige til sig. Det opskræmte de ledende inden for det slesvig-holstenske ridderskab, der derfor året efter i maj måned mødtes med det danske rigsråd i Kolding for at sikre freden og det fortsatte sammenhold mellem Danmark og Slesvig og Holsten. Kongen kunne kun se på, mens de to parter indgik en aftale, som fastlagde arvegangen ved hans død. Målet var en fortsat union, men det blev også forudset, at det danske rige igen kunne skilles fra Slesvig og Holsten. Krig mellem de to enheder skulle man dog for enhver pris undgå, og hvis en regent indledte fejde med den anden part, skulle man søge at tale ham til fornuft, »undervise« ham, og nægte ham militær bistand. Til sidst blev det

bestemt, at hvis de to andre riger i den nordiske union, Sverige og Norge, havde lyst til at tiltræde Koldingaftalen, var de velkomne.

Aftalen demonstrerede kong Christians svaghed, men den bragte også Gerhard til raseri, da den drastisk forringede hans muligheder for at arve noget i Slesvig og Holsten. Han satte sig derfor i besiddelse af Rendsborg og begyndte at indløse og tilegne sig slotte og len. Man kan undre sig over, at kongen anerkendte hans virke og faktisk i december 1466 indsatte ham som sin statholder i landene. Gerhard truede jo for så vidt kongens egen magtposition, men på den anden side kom han givetvis belejligt og kunne spilles som et kort i den politiske kamp.

Gerhard kunne nemlig klemme ridderskabet, og han kunne som Christians stedfortræder følge den samme kurs, som kongen netop samtidig indledte i Kongeriget: en stærk antiaristokratisk politik, der skulle give fyrstelig kontrol over land og len. Derfor fik den oldenburgske lillebror sin chance, og derfor overdrog kongen ham i 1469 fuldstændig Slesvig og Holsten som pant og opfordrede landets indbyggere til at hylde greven.

Det førte til, hvad man kan kalde et oprør, blandt det slesvig-holstenske ridderskab, der sluttede forbund mod grev Gerhard i 1469. Da greven i 1470 opfordrede landets indbyggere til at hylde sig, nægtede de adelige at gøre det. I denne situation så kong Christian, at han måtte gribe ind og støtte ridderskabet. For det første var det klart, at Gerhard nu sigtede efter magten i Slesvig og Holsten, og for det andet indtraf der også i Kongeriget en tilnærmelse mellem højadelen og kongen. Med en hær opsøgte kongen greven og tvang ham til at vende hjem til Oldenburg.

I de næste år var kongens indflydelse i Slesvig og Holsten nærmest lammet. I denne situation søgte grev Gerhard med et sidste dramatisk forsøg at sætte sig igennem. I september 1472 gik han i land ved Husum med en styrke på knap hundrede mand og søgte at etablere et styre i Slesvig. Han havde et vist held med at vinde støtte og fik opbakning af bønderne i de nordfrisiske egne samt flensborgerne, men efter kun 16 dage i landet var han indesluttet i Husum. Foran byen stod hele ridderskabet, 500 ryttere fra Mecklenburg, 600 hamborgske søkrigere, og yderligere 400 skytter var undervejs fra Lübeck. Eneste mulighed var flugt, og han red hurtigt ad landevejen sydover. De oprørske bønder, der havde støttet hans sag, blev efterladt til et brutalt retsopgør med henrettelser og hårde pengestraffe. Gerhards rolle i Slesvig og Holsten var udspillet. Alligevel anså kong Christian det for umagen værd to år efter oprørsforsøget at aftvinge Gerhard et brev, hvori han frigav indbyggerne i Tønder og Flensborg len samt de

Kong Christian 1. og dronning Dorothea, datter af markgrev Johan af Brandenburg, blev begge afbildet på en nu forsvundet altertavle i Thurø kirke. Vi kender portrætterne fra en 1600-tals kopi.

frisiske egne for den pantehyldning, de havde ydet ham, og befalede dem at være tro mod kongen.

Christian 1. arbejdede på dette tidspunkt igen med held for styrkelse af sin fyrstemagt. Det var her af symbolsk betydning, at han i 1474 mødtes med den tyske kejser Frederik 3. og fik ophøjet grevskabet Holsten og Stormarn til hertugdømme – og samtidig fik et forleningsbrev på det ellers herreløse Ditmarsken. Kongen rejste videre til paven, der overdrog ham et velmenende brev med ordre om, at de kongelige kreditorer skulle holde op med at tage ublu renter. Men større praktisk virkning fik det, at kongen indsatte sin dronning Dorothea som reorganisator af den økonomiske politik i hertugdømmerne. De pantsatte len blev med stor dygtighed indløst af dronningen, der i 1480 og 1481 blev forlenet med begge hertugdømmer for livstid.

En landdag i Rendsborg 1480 klargjorde for ridderskabet, at

Kort over Slesvigs administrative inddeling i 1490. Landet var delt i len eller amter med hver en borg under landsherren. Visse områder var dog pantsat til slesvig-holstenske adelige. Det gjaldt Tørning len med Tørning slot, Lundtoft herred under Søgård, godset Runtoft i Angel, byen Ekernførde, Tilen len og Kampen sogn. Strand og Ejdersted var lande for sig direkte under fyrsterne. Dele af det vestlige Sønderjylland, især egne omkring Ribe, hørte til kongeriget – de såkaldte kongerigske enklaver. Delingen af hertugdømmet i 1490 skete ud fra den administrative deling. Det foregik på den måde, at hertug Frederik fik Gottorp len, Ekernførde, Kampen sogn, Tielen len, Runtoft, Lundtoft herred og Tønder len samt Hadersley len. Resten tilfaldt kong Hans, hvis indløsning af det pantsatte Tørning len i 1494 øgede hans magt betydeligt.

kong Christian havde sejret. Der blev fremsat hårde anklager mod de adelige for bondeundertrykkelse og åger, og de måtte undskylde deres forbund fra 1469. Allerede før mødet var Tønders lensmand, den mægtige Henning Pogwisch, blevet forjaget af kongen. Da Christian 1. afgik ved døden 21. maj 1481, stod landsfyrstens magt atter grundfæstet.

To fyrster i Slesvig og Holsten

Ved kong Christian 1.s død var dronning Dorothea den reelle magthaver i hertugdømmerne. Hun havde sørget for, at hendes yngste søn Frederik blev opdraget her, og skønt den ældre søn Hans, der var udset til konge i Danmark, gerne så, at lillebroderen blev forsørget med et gejstligt embede, var det klart, at det ville denne ikke. Frederik ønskede mindst en part i hertugdømmerne og egentlig også gerne i Danmark, og han og hans moder fik gennemtvunget det første.

På en landdag i Kiel i 1482 blev både Hans og Frederik valgt

Bronzesarkofag over hertug Frederik og Anna af Brandenburg i det holstenske Bordesholm Kloster. Hertugen blev i 1502 gift med Anna, der fødte ham sønnen Christian 3., men døde allerede i 1514. Hun ligger begravet i klosterkirken, der blev indrettet som et stort mausoleum over Anna og hendes ægtefælle. Det overdådige 12 meter høje Bordesholmalter, som ses på siden overfor, gjorde Hans Brüggeman færdigt i 1521. Hertug Frederik var kunstprojektets drivende kraft, og det blev opstillet i klosteret i Bordesholm, da det endnu var planen, at han skulle gravlægges her. Frederik kom nu aldrig til at hvile ved siden af Anna. Han ligger i Slesvig Domkirke. Først i 1666 blev Bordesholmalteret flyttet til den nuværende plads i domkirken.

»ikke som konger af ovennævnte riger, men som hertuger af foranskrevne lande«. I 1490 kom det efter en vurdering af indtægterne til deling af Slesvig og Holsten. Det skete på den måde, at landet blev delt i tværgående striber, hvori fyrsterne fik tildelt byer, slotte, len og deres indtægter. Efter hovedslottene talte man om den segebergske del, som Hans fik, og den gottorpske, der tilfaldt Frederik. Til den første hørte i Sønderjylland øen Nordstrand, Flensborg len, Sønderborg len med Ærø, Nordborg len, Aabenraa len samt Femern. Til den anden regnedes udover Gottorp len, Ekernførde by, Kampen sogn, Tielen len og Runtoft len, Lundtoft herred og Tønder len samt Haderslev len. Enheden i de to hertugdømmer blev nu primært holdt sammen af rådet, ridderskabet, højgejstligheden og landdagen, der svor en fælles troskabsed til begge fyrster. Skatter skulle også fremover udskrives af kongen og hertugen i fællesskab, og de forpligtede sig til fælles udenrigspolitik. Efter sin moders forbøn lod kong Hans kort efter delingen yderligere lillebror Frederik få Nordstrand, så det nordfrisiske område kunne samles.

Hertug Frederik opbyggede sit hof på Gottorp med alt, hvad dertil hørte. Der var falke og hunde til jagt, og der var dansende bjørne i lænker. I 1501 vistes i slotsgården på Gottorp en løvinde, der kom med vogn fra Hamborg. På slottet var hertugen omgivet af sin hofmester, marskalk og kammermester. Hertil kom hofsinder, pager, staldknægte, bude, trompetere og trommeslagere. Til hans tjeneste var der skrivere, en organist og helt sangkor af unge drenge samt en hoben gejstlige. I hans køkken arbejdede kokke,

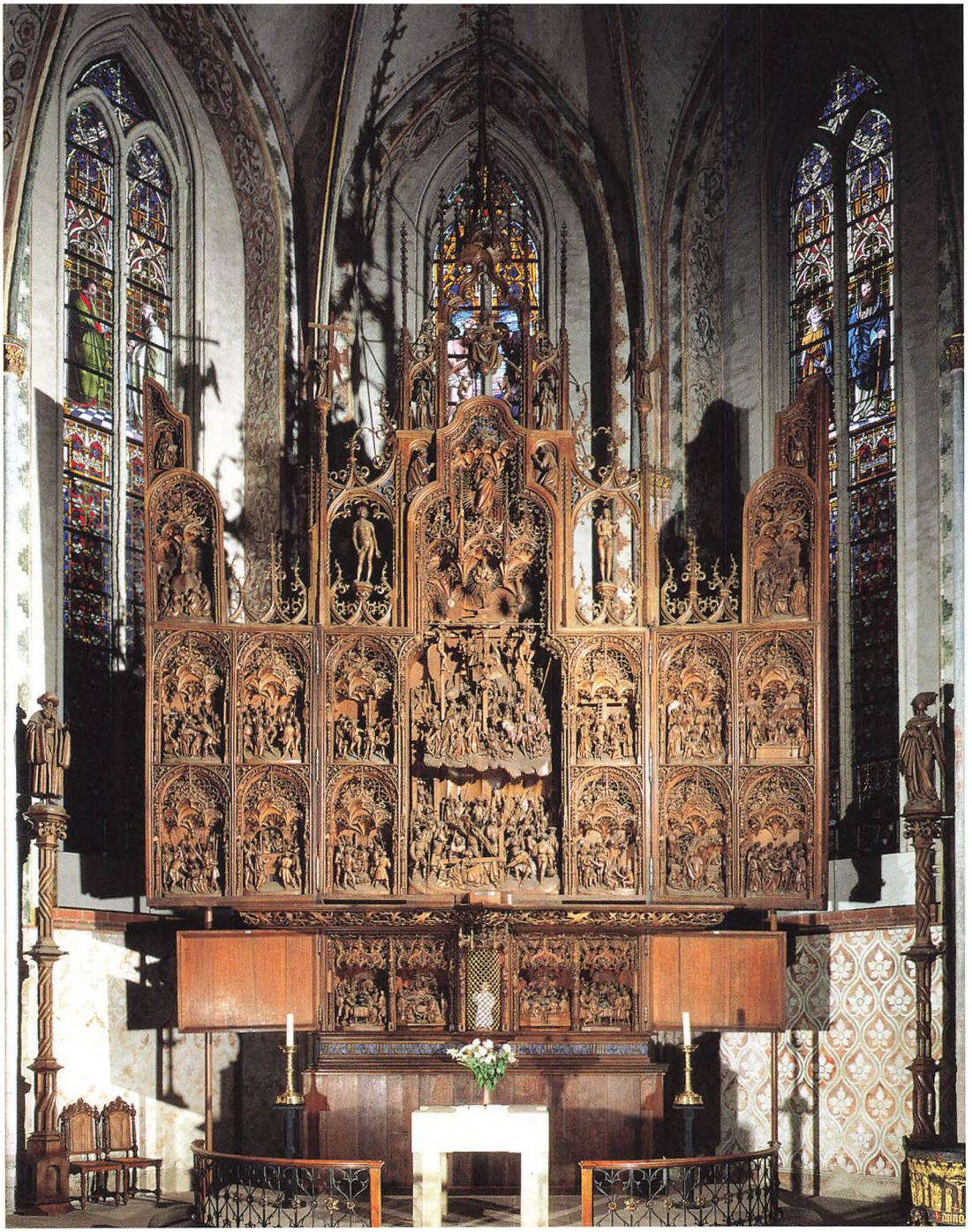

bagere og opvaskere. I skrædderkammeret syede skrædderne. I hestestalden var der staldknægte, vognd rivere og smede, og nede i avlsgården fandt man kohyrder, svinehyrder, fårehyrder og tærskere. Alt i alt var der i 1490'erne 238 personer på Gottorp slot.

Tilværelsen som hertug var for så vidt god for Frederik, der også havde tid til at avle et uægte barn. Der var blot det med den danske konge, broderen, der altid var tæt på i hertugdømmerne, og som havde fremgang i Sverige, der blev erobret i 1497. Frederik blev forledt af krigsbegejstringen og udrustede sammen med kong Hans en hær, der skulle knægte den fri bonderepublik Ditmarsken. Med det slesvig-holstenske ridderskab, talrige danske og nordtyske adelige samt borgere og bønder og endelig den professionelle lejehær, »Den Sorte Garde«, rykkede den dansk-slesvig-holstenske hær ind i Ditmarsken. Hvad der skulle være en sikker sejr, blev 17. februar 1500 forvandlet til et katastrofalt nederlag. Ved Hemmingstedt faldt ditmarskerne over invasionshæren, hvis tab kan sættes til omkring 4000 mand. En stor del af den slesvig-holstenske adel kom ikke hjem.

Slaget ved Hemmingstedt fandt sted den 17. februar 1500. Den dansk-slesvig-holstenske hær med effektive lejesoldater i spidsen led her et frygteligt nederlag til ditmarskerne og mistede omkring 4000 mand. Træsnit fra 1599.

Frederik lærte af denne lektie og var fremover en fredens mand. Mens kong Hans og sønnen Christian 2. fortsatte deres aktive krigspolitik for at indlemme Sverige i unionen, holdt Frederik sig uden for. Da der 1509-12 var krig mellem Danmark og Lübeck, lykkedes det hertugen sammen med ridderskabet at holde hertugdømmet neutralt. Det samme var tilfældet, da Christian 2. fra 1517 indledte krig i Sverige.

Kong Christian var utilfreds med hertugens fredslinje og fik 1521 sin svoger kejser Karl 5.'s brev på overretten med forleningsretten over Holsten. Året efter rejste han til hertugdømmerne for at tvinge dem til at tilslutte sig den krig, der var ved at bryde ud med Lübeck. Men det gik ikke.

I Bordesholm i Holsten kom majestæten til en scene, der var nøje valgt af hertug Frederik. Det var augustinerkirken, hertugens rigt udsmykkede gravkirke, med Brüggemans nyrejste alter, hvis fredsbudskab kongen måske ikke forstod, men hvis pragt han dog måtte imponeres af. Her tvang hertugen og råderne den danske konge til at opgive sin forleningsret og til at anerkende hertugdømmernes neutralitet.

Et samfund på vej op

Sølvgylden præget i Husum i 1522. Blandt de mønter, hertug Frederik mellem 1514 og 1522 lod præge i Husum, er denne den prægtigste. Den viser hertugen med skipperskæg og har på bagsiden hans våben. Stemplerne til den kan være skåret af Hans Brüggeman.

Pesten, stormfloderne og krigen mellem danskere og holstenere dræbte mange mennesker i 1300-tallet og de første årtier af 1400-tallet. Det gav sig udslag i, at gårde og jord lå øde. Man kan løst anslå, at mens der var 15.000 bøndergårde i Sønderjylland omkring 1300, var gårdtallet ved midten af 1400-tallet faldet til måske 11.600. Men på dette tidspunkt blev der allerede bygget nye gårde og opdyrket jord, så der 1524 var lige omkring 14.500 bondebrug. Det sidste tal har vi godt styr på ved hjælp de bevarende regnskaber fra de mange skatter, der efterhånden blev udskrevet, og som netop i første række hvilede på gårdene. Tallet svarer i øvrigt til en femtedel af gårdene i kongeriget. Samtidig var der grøde i byerne, der kom til at rumme en større del af den samlede befolkning. I 1200-tallet boede vel omkring 10% af sønderjyderne i byer. I begyndelsen af 1500-tallet var andelen steget til 14%. Ud af krisetilstandene i anden halvdel af 1300-tallet og først i 1400-tallet voksede altså en modernisering af økonomi og samfund.

Genvækst på landet

Samtidig med, at de fleste bønder mod vest var ganske fri, selv ejede deres gård og egentlig mest mærkede hertugens øvrighed i form af mindre skattebyrder, var der også i Slesvig mange folk på landet, der hørte direkte under et adeligt gods, en gejstlig institution eller en kongelig borg. Og de betalte pænt store summer til deres herrer, selv efter det almindelige afgiftsfald, der kom som følge af befolkningskrisen.

Ud mod marsken, i den nordlige del af hertugdømmet, lå Møgeltønder slot, det senere Schackenborg, der fra gammel tid tilhørte ribebispen. I 1417 midt under de heftigste kampe mellem danskere og holstenere fandt ribebispen det klogt for ti år at overlade sit slot til en af Erik af Pommerns nærmeste mænd, den danske ridder Morten Jensen Gyrsting, der også sad på Duborg i Flensborg. Der blev indgået en kontrakt, der nøje fastlagde, at hr. Morten i samråd med bispen skulle sætte nogle murere og tømrere til at bygge på slottets ringmur, port og vindebro. Løsøret på slottet, som skulle leveres tilbage ved kontraktens udløb, bestod tildels i de kun alt for nødvendige våben. Men der var også store mængder rug, byg og havre i laden, to svære plove med tilhøren-

Skab med to låger fra omkring 1500 fra den vestslesvigske landsby Klockries (dansk: Klokris) i Lindholm sogn, Bøking herred. Skabet har antagelig været malet rødt og grønt. Dette prægtige skab kommer fra en af de egne, hvor de rigeste bønder boede i senmiddelalderen og 1500-tallet. De var lige så velstående som købstædernes købmænd og deres inventar har ikke adskilt sig fra deres.

de trækdyr, nemlig 16 okser, samt en vogn med to heste. Af dyr var der 12 køer, 30 svin og 30 får.

Slottets økonomi blev båret af indtægterne fra bønder, der fæstede gårde og betalte årlige afgifter. Af disse fæstebønder var der hen ved 60 i Møgeltønder sogn, der var et særligt retsområde, et såkaldt birk, under godset. Hertil kom 30 gårde i andre marsksogne. I forbindelse med gårdene uden for Møgeltønder sogn fanger en sætning i kontrakten fra 1417 vor opmærksomhed. Der står nemlig, at der også kommer fæsteafgifter »af de hollændere i Ballummarsk, som et år giver 25 lybsk mark og det næste år 30 mark«.

En gengivelse af de oplysninger vi har om inddæmmede områders areal i Nordfrisland i tiden 1362-1550. Den første søjle viser, at man tog fat på at genvinde land straks efter de store stormfloder i anden halvdel af 1300-tallet. Det mest markante i figuren er dog de store inddæmninger i tredje fjerdedel af 1400-tallet. Sidst ses en lille restgruppe, der ikke kan fastlægges i tid inden for perioden.

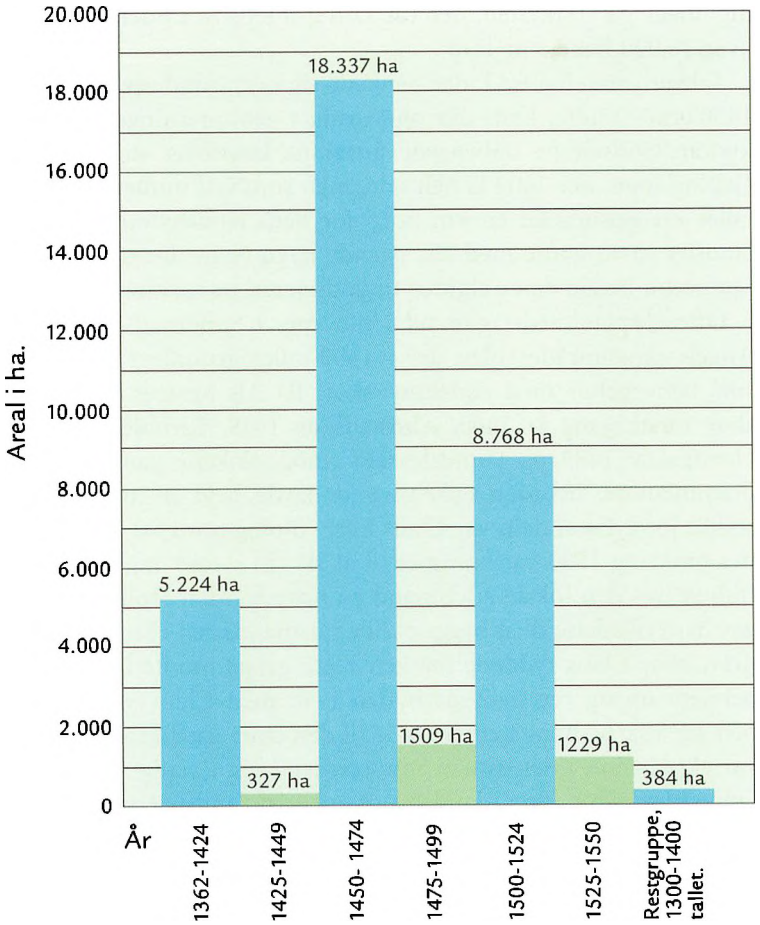

Det viser os, at man allerede i det andet årti af 1400-tallet var i fuld gang med at indvinde nyt land ved vestkysten. Man havde simpelthen indkaldt specialister fra Holland til arbejdet, der resulterede i de fire »mærskgårde«, der lå i Ballum marsk, indtil den store stormflod i 1634 skyllede dem bort.

Langs hele den slesvigske vestkyst var der gang i inddæmninger i 1400- og 1500-tallet. Det indvundne land, »kogene«, blev sikret med diger, og som eksemplet fra Møgeltønder viser, var der en blanding af bonde- og godsejerinteresser i sagen. Projekterne tog ofte form af kapitalstærke anpartsselskaber, hvor konge og bisp var deltagere. De fik nye afgifter ud af det, og kunne også få ejerskab til noget af den indvundne jord. Damkog syd for Husum, der blev færdig i 1489, gav hertugen omkring 50 hektar fed marskjord. Lensmanden fra Gottorp slot fik 13 hektar, mens hans skriver måtte nøjes med 1½. Alt i alt skaffede de vældige ind-

digninger på vestkysten, der var særlig intensive i tiden 1450-75, over 18.000 hektar ny jord.

Takket være den fred, der sænkede sig over Sønderjylland efter 1430'ernes midte, kom der også gang i genopretningen på østkysten. Godsejerne opbyggede forfaldne landsbyer som Solby i Gelting sogn, der 1409 lå helt øde, men som ved midten af 1400-tallet var genopstået en km nord for dens landsbytomt som en landsby på 12 gårde med det sigende navn Nyby. De nye bønder kunne nu betale deres afgifter til godsejeren på Gelting.

Ofte ekspanderede man ud i skovene. I Sundeved og Als og Angels skovområder blev der i 1400-tallet grundlagt en række små bebyggelser med endelsen -skov. På Als nævnes Notmarkskov første gang år 1400, Almstedskov 1419, Lambjergskov og Hørupskov 1483 og Hundslevskov 1502. Enkelte gange kan vi dokumentere, hvordan enkeltmænd havde held til at rydde et stykke jord. En af dem var Claus Kerl i Stollig nord for Aabenraa, der omkring 1500 var kommet til at slå sin svoger ihjel og søgte tilflugt hos den lokale adelsmand på hovedgården Stollig. Denne gav ham tilladelse til at bygge et lille husmandssted i Stolligs overdrev, hvor Claus ryddede marker. Flere gange mødte landsbyens beboere op og rev nybyggerhytten ned, men Claus var stædig, bed sig fast, og hans sted voksede til den store gård Fladsten. Der var ekspansion i det østlige Sønderjylland, og i rigtig mange tilfælde blev gårde inde i landsbyerne delt, så landsbyerne fik flere brug på den måde.

Overordnet var der et stigende udbytte af landbruget, der vel i mindre grad kom som følge af ny teknologi, men først og fremmest på grund en forskydning i bebyggelsen. De magre jorder inde i midtlandet, på gesten, blev mindre intensivt brugt, mens man i stedet intensiverede udnyttelsen af de frugtbare landskaber langs øst- og vestkysten. Bag denne forskydning lå blandt andet en ny satsning på avl af kvæg, der kunne græsse i marskegnene og i eng og skov mod øst. Satsningen blev mulig som følge af udviklinger i det europæiske marked. Byerne i Nederlandene og dele af Tyskland voksede, og der blev efterspørgsel efter stude eller okser. Det gav gode penge til både bønder og adelige på landet, og fra omkring 1500 ser man eksempler på, at godsejerne sendte okser og køer til sommerfedning hos deres fæstebønder. De fede okser kunne sælges videre af byernes købmænd.

Helligåndshusets kirke i Flensborg fra 1386. Helligåndshuset tog sig af syge og fattige. Udgifterne kunne bestrides ved hjælp af fæstegods, som blev givet til klosteret.

Byerne

Byerne i Slesvig var også ramt af befolkningsnedgangen i 1300-tallet, og i en periode var der tomme huse og grunde. Men i det

Braun og Hogenbergs prospekt af Husum fra 1588 viser den i 1807 nedrevne Vor Frue kirke i Husum. Kirken var i 1432 begyndt som et mindre kapel, men voksede sig stor. Den fik tårn i 1506, fra 1510 byggedes et vældigt kor, og der kom flere rige kapeller til. Kirkens højalter fra 1510 er i dag i Svavsted kirke, mens skulpturen af Sankt Jørgen, der stod ved alteret, kan ses på Nationalmuseet i København.

store og hele klarede bysamfundene sig godt, og de blev støttet af fyrsterne, der så en fordel i deres trivsel. Meget sigende er en forordning fra Slesvig fra 1402, hvor hertug Gerhard 2. indskærpede, at husene i Slesvig skulle være tækket med tegltag, så der ikke kunne gå ild i dem, samt at borgerne skulle være behjælpelige med byens befæstning og være lydige over for deres byråd.

Alle de gamle byer overlevede problemerne. Flensborg voksede voldsomt, og også i Haderslev gik det godt. Ekernførde, Slesvig, Aabenraa, Sønderborg og Tønder fortsatte deres rolige liv, men selv her kan der konstateres fremgang. I Tønder anlagde man først i 1500-tallet et stort firkantet torv i den østlige bydel. Aabenraa kunne omkring 1485 udvide byområdet mod nord og markere en ny bygrænse med vold og grav, og en del af byens indbyggere kunne drage nytte af anparter i den nærliggende øde landsby Hessels jord.

Men ved siden af de gamle kom der op i 1400-tallet nye byer til. Samtidig med, at Svavsted, der havde fået byfunktioner i 1300-tallet, tabte kræfterne, var Ærøskøbing, som man vistnok hører om første gang i 1398 under navnet Visby, langsomt ved at blive til noget. Den mest betydningsfulde blandt de nytilkomne blev dog Husum, der voksede frem ved vestkysten som afløser for de handelssteder, der var forsvundet ved den store stormflod i 1362.

Husum, der lå ved en ældre vandmølle, blev i 1420'erne et centralt sted, hvor friserne mødtes med deres hertug. Der blev bygget et kapel, og snart var stedet fuldt af liv og handel. Som man kan se af en fortegnelse over hertug Adolf 8.s sølvskatte, forstod indbyggerne også værdien af at stå sig godt med landets fyrster. Hertugen havde nemlig en sølvkande, hvorom der var noteret, at »den gav de af Husum«. Kanden var udsmykket med tårne på låget og havde på foden våbenskjolde med de to slesvigske leoparder og det holstenske nældeblad.

De gamle byer havde særlige privilegier og var retskredse for sig med egen byret. Det var en rettighed, der kunne fortabes, som det viste sig i 1522 i Tønder, da byen fik frataget sine privilegier af hertug Frederik, efter at borgerne med vold havde drevet hans kvæg ud af bymarken. Byen fik dog straks privilegierne igen, men anderledes gik det i Husum. Husum nød kun status som by i 1460'erne, hvor den fik privilegier af kong Christian 1. Efter det slesvigske oprør 1472 mistede byen dem igen og måtte nu nøjes med samme status som nogle andre småbyer, de såkaldte »flækker«.

Flækkestatus betød, at bebyggelsen ganske vist havde visse privilegier, men stadig var underkastet landdistrikternes jurisdiktion. Det gjaldt i senmiddelalderen for Svavsted og Bredsted. Begge

Billedskæreren Hans Brüggeman skabte omkring 1520 skulpturen af Sankt Jørgen med dragen til Mariekirken i Husum. Husum var da hertug Frederiks foretrukne opholdssted, og der kan være en politisk manifestation i figuren. Den kunne i al fald demonstrere hertug Frederiks magt i forhold til den danske konges dele af hertugdømmerne. Men muligvis spiller skulpturen også på ligheden med Nordens berømteste Sankt Jørgensstatue, nemlig den i Storkyrkan i Stockholm, som markerer sejren over den danske kong Christian 1. i 1470. Husumskulpturen blev i 1830 overdraget til Oldnordisk Museum i København af byrådet i Husum.

Knægte fra omkring 1500 med figurfremstillinger. De stammer fra bindingsværk i huset Søndertorv 8 i Flensborg.

havde i 1400-tallet lidt flere håndværk end landdistrikterne samt nogle enkelte handlende, og i Bredsted var der fra 1530 to årsmarkeder. Kappel ved Slien, der fra 1300-tallet havde et kapel, og som var dybt involveret i det stedlige sildefiskeri, blev 1533 kaldt »landsby eller flække«, så her var man i tvivl om bebyggelsens status. En lignende status mellem land og by havde Køb ing eller Nordborg, hvor der 1483 var udpræget flere håndværkere end i de omliggende landdistrikter. Den store vestkystlandsby Højer, som var hjemsted for handelsfolk og oksehandlere, opnåede hertugelige begunstigelser i 1400-tallet, men fik ikke status af flække.

Bysamfundene var bestemt heller ikke lige store. I den tunge ende lå Flensborg og Husum, der begge nærmede sig de 3000 indbyggere først i 1500-tallet. Herefter kom Slesvig med hen ved 1000 indbyggere. 600-700 indbyggere var der i Tønder, Haderslev, Ekernførde og Aabenraa, mens Bredsted og Kappel havde omkring 500 og Sønderborg 400. Helt ned på 250 beboere eller derunder kom man i Svavsted, Ærøskøbing og Nordborg.

Råd, borgmestre og gilder

I de gamle byer med fulde rettigheder styrede et råd, og rådmændene valgte internt en eller flere borgmestre til at stå i spidsen for rådet. 1328 nævnes den første borgmester i Slesvig. Derimod fik fyrstens repræsentant, byfogeden, mindre magt. Som et udtryk for byrådenes styrkede position begyndte man at bygge særlige rådhuse.

Et nyt rådhus i Flensborg blev bygget 1443-45, og vi kan da også i et regnskab, ført af byens råd, se, at der var store udgifter det år til mursten og kalk, murere, brædder, vinduer, smedearbejde samt et nyt skab til arkivet. På rådhusene blev der administreret skatter og handel, men også de fælles fornøjelser kunne have plads der. I 1473 var kong Christian 1. på rådhuset i Slesvig, hvor han og rådet drak den søde malvasiervin efter at have deltaget i fugleskydning sammen med borgerne.

Mens et byting under åben himmel var stedet, hvor byens ærinder og retssager blev behandlet i den første del af middelalderen, forskød forhandlingerne sig nu til rådhusene. I Flensborg tiltog rådet sig den dømmende magt i rådstueretten, og der er bevaret en samling domme, som blev afsagt her i tiden 1505-25. Vi kan se, at mange sager handlede om vold og æreskrænkelser. Det var åbenbart ødelæggende for ens gode navn at blive kaldt »tyv« eller »hore« – eller måske ligefrem »præstehore«. Særlig udsatte i den slags sager var nytilflyttere i byen. Karakteristisk nok ramte de straffe, som rådet idømte den, der havde fremsat injurierne, netop

på det punkt, hvor offeret var truet. Straffen var gerne udelukkelse fra at deltage i gilder og lav, selve kernen i borgernes sociale liv.

Gilder og de særlige håndværkerlav blomstrede i alle de sønderjyske byer. I Flensborg fandt man således det gamle Knudsgilde, og hertil kom i den senere middelalder Laurentius-, Drager-, Gertruds-, Vor Frue Købmands-, Nikolai-, Hellig Legems- og Vor Fruegilderne. Her traf adelige, rige borgere, håndværkere og tjenestefolk hinanden, og mange var medlem af flere gilder. Det var et fælles liv med festligt samvær og religiøse handlinger centreret omkring mindemesser og mindedrik for de afdøde medlemmer.

I gilderne drak man til de dødes ære af et fælles drikkehorn. Her gildehorn fra kalendegildet, præstegildet, i Flensborg fra omkring 1500. Hornet er fra en tamokse; fødder og beslag af sølv. På mundstykket er der en indskrift, hvor Niels Haksted betegnes som hornets giver. Denne præst var medlem af gildet mellem 1481 og 1515.

Købmænd og handel

Købmandsvirksomhed var dog en af de ting, der kunne skabe revner i fællesskabet. Det fremmede konkurrence, og det var ikke godt for venskaber, som en sag fra Flensborgs rådstueret viser.

Baggrunden var delingen af hertugdømmerne i 1490. I Haderslev, der var tilfaldet hertug Frederik ved delingen, boede en mand ved navn Thomas Lorck. Han udførte mange værdifulde tjenester for hertugen. Lorck var imidlertid okse- og hestehandler i stor stil, og omkring 1500 indså han, at kun en bopæl i handelsmetropolen Flensborg ville kunne give ham den helt store profit. Da Lorck så flyttede til fjordbyen, tørnede han sammen med »kongens mand« her – Tile Petersen, byens største oksehandler. I året 1511, mens Flensborgs herre kong Hans var i krig med Lübeck, og hertug Frederik holdt hertugdømmerne neutrale, gik Tile Petersen hen foran Lorcks hus og råbte højt, at Lorck »var kommet som en æresløs mand og skalk fra Haderslev«. De politiske toner i sagen trådte endnu klarere frem, da Tile Petersen kort efter udråbte Lorck til »forræder«. Det var en strid mellem to handelsmagnater, der støttede deres forretninger på to forskellige fyrster og konkurrerede om gunstbevisninger fra disse.

Okse- og hestehandlerne var omkring 1500 de rigeste i datidens sønderjyske byer. Byernes kvæghandlere var ganske vist oprindelig for manges vedkommende omrejsende prangere fra landdistrikterne, men de havde så stort held med deres forretninger, at de distancerede de mere traditionelle købmænd og kræmmere. Handlerne profiterede af den eksport, der rigtig kom i gang fra midten af 1400-tallet, dels af dyr fra kongeriget, dels af slesvigsk opdræt. Sønderjyske købmænd havde her gavn af at bo ved den østlige og vestlige oksevej, som strakte sig helt fra Nordjylland og ned til afsætningsstederne mod syd. Snart blev købmændenes opkøb knyttet til de store årlige markeder i Ribe og Kolding. Vi

Torvene var hjertet i byerne. Her mødtes siden 1200-tallet bønder og borgere og fremmede for at handle. Her markedsscene på torvet i Flensborg, omgivet af senmiddelalderlige gavlhuse. Foto ca. 1880.

kender deres eksport sydover, fordi det blev noteret, at de betalte told ved Gottorp, og vi kan se, at flensborgerne ofte stod for et par tusinde okser om året, mens de øvrige sønderjyske byer tilsammen ikke helt nåede dette tal.

Et traditionelt afsætningssted mod syd var Lübeck, der fra gammel tid var knyttet tæt til flensborgernes handel. Lübeckerne og deres slagtere var faste aftagere af okser, men fra omkring 1500 meldte de vestlige aftagere af okser sig imidlertid mere og mere. Det var Hamborg, Stade og Köln og de nederlandske stæder. Til gengæld for okserne importerede sønderjyder ligesom kongerigets købmænd klæde, humle, øl og kramgods, der blev solgt lokalt. Der opstod en livlig handel, der resulterede i, at der kom flere og flere fremmede købmænd til.

Til landvejen føjede søvejen sig med gamle ruter gennem Østersøen, der gav basis for en stabil handel med kongerigets byer og kontakter helt til Reval og Riga. Som noget nyt ekspanderede den vestvendte søhandel også i 1400-tallet. Der var her tale om forbindelser til Hamborg, Bremen, Kampen, Zwolle og Amsterdam. Denne handel kom i høj grad Husum til gode, men Flens-

Husums 1400-tals handelspartnere i søhandelen og den nærmere landhandel. Mellem Husum og de dynamiske byer sydpå langs Nordsøkysten udviklede der sig en intensiv handel. De hollandske byer med Amsterdam i centrum havde et umætteligt behov for korntilførsler. Husums fik også en landhandel med østkystbyerne, især med Flensborg.

borg var også knyttet til den via vejen mellem de to byer. Det hastigt voksende Amsterdam og de andre byer skulle bruge store mængder af korn til at føde deres indbyggere, og her hjalp vognladninger af kongerigsk og baltisk korn, som blev sendt fra Flensborg til Husum. Til gengæld importerede flensborgerne og husumerne så klæde, øl og vin.

Også særlige luksusvarer hentede man med skib i Nederlandene. Et af hertug Frederiks fartøjer sejlede i 1499 fra Husum til Kampen og hentede tre tunge kanoner støbt af byens berømte klokkestøber Gert van der Wou. På den baggrund er det ikke overraskende, at Gerts broder Arnold van der Wou i årene 1506-07 arbejdede i Husum og støbte klokker til det nybyggede franciskanerkloster i denne by samt til Ostenfeld kirke. Sammen med en anden nederlandsk klokkestøber Johannes Schonenborch, der også var partner med Gert van der Wou, skabte han tillige to prægtige klokker til Husums kæmpe treskibede bykirke.

De største byer blev takket være handelen rigere og mere internationale. Den overordnede baggrund for det var en stigende europæisk arbejdsdeling, hvor Jylland blev eksportør af okser, hvor Østeuropa forøgede sin korneksport, og hvor der opstod en forarbejdningsindustri længere nede i Europa, der sendte sine produkter nordover. I den udveksling, der kom ud af det, fik hertugdømmet Slesvig en vigtig formidlerrolle.

Kalkmaleri af Skt. Barbara i Vor Frue kirke i Haderslev. Det er malet over indgangen til et kapel, der er stiftet af Claus Ankersen i 1512. Han var en af Haderslevs store købmænd og også borgmester. Som det fremgår af våbenskjoldene, var hestehandel grundlaget for hans rigdom.

Kalkmaleri fra midten af 1400-tallet placeret over skomagerlavets alter i Haderslev Vor Frue kirkes korsskæring. Gilder og lav havde altre i kirkerne, hvor præster holdt messer for afdøde og levende medlemmer.

Aftryk af segl for barberlavet i Flensborg. Lavet, der blev stiftet i 1515, havde som værnehelgener de to martyrer og læger Cosmus og Damianus, der ses i seglet. Barberne eller bartskærerne tog sig, ud over at rage og klippe folk, af kirurgi. I Flensborgbarberernes vedtægt blev det understreget, at medicinske læger og øjenlæger ikke kunne være medlem.

Håndværket

I byerne blev der flere og flere håndværk. Maden blev forarbejdet af bagere og slagtere, sko, tøj og læder lavet af skomagere, vævere, farvere, buntmagere, pungmagere, hattemagere, sadelmagere, skedemagere, skindere og træskomagere. Med metal arbejdede smede, beslagsmede, klejnsmede, guldsmede, knivsmede, harniskmagere, kobbersmede, grydestøbere, kandestøbere og lygtemagere. Træ som råstof havde snedkere, kistemagere, stolemagere, bødkere, bægermagere og drejere. Byggearbejde blev varetaget af tømrere, malere, glarmestre, murere og savskærere. Hertil kom de mere specielle erhverv som armbrøstmager, badstuemester og mange andre. Mange af de nye ekspertiser blev hentet ind fra Tyskland. Meget typisk kom i 1498 den først kendte træskomager i Danmark, Lyder Klipkenmager, til Flensborg direkte fra Wismar. En virkelig specialist var lübeckeren Stefan Arndes, der 1485-86 opholdt sig Slesvig og for bispen trykte den første sønderjyske bog, en messebog.

I de store byer Flensborg og Husum fandt man omkring 1500 et halvt hundrede forskellige håndværk, i de mindre steder som Sønderborg over ti, i småbyer som Svavsted kun fem. Ude på landet var der derimod kun to-tre håndværk. Denne koncentration i byerne afspejlede deres velstand, men den var også udtryk for en politik. Allerede 1354 udstedte hertug Valdemar 5. en forordning, der bestemte, at indbyggerne i herrederne omkring Tønder kun måtte handle i denne by samt at alle håndværkere i disse herreder inden seks uger skulle rykke ind til byen. Kun en smed, tømrer, skomager og skinder måtte der være i hvert sogn. Hertugerne arbejdede målbevidst på at få omsætning og handel ind til byerne.

I byerne sluttede håndværkerne sig ofte sammen i sammenslutninger, lav, hvis liv reguleredes af vedtægter, skråer. Den ældste sønderjyske lavsskrå er fra Slesvig og fra 1415. Ledelsen af lavene blev forestået af oldermænd med hjælpere, og de stod i spidsen for sjælemesser, processioner, altre og møder, hvor de døde erindredes. Det faglige indslag var tilsvarende markant i skråerne. Mesterprøver blev beskrevet og forholdet til svendene reguleret. Fælles indkøb blev også ordnet, hvis der var mangel på råvarer. Bagere i Slesvig skulle, hvis de havde gjort et billigt køb af rug, dele med deres brødre. Langsomt kom også de første forsøg på at begrænse antallet af mestre indenfor erhvervene. Barbererne i Flensborg fastlagde således 1515 i deres skrå, at der kun måtte være fire mestre i byen.

Håndværkernes produkter var næsten altid beregnet for deres

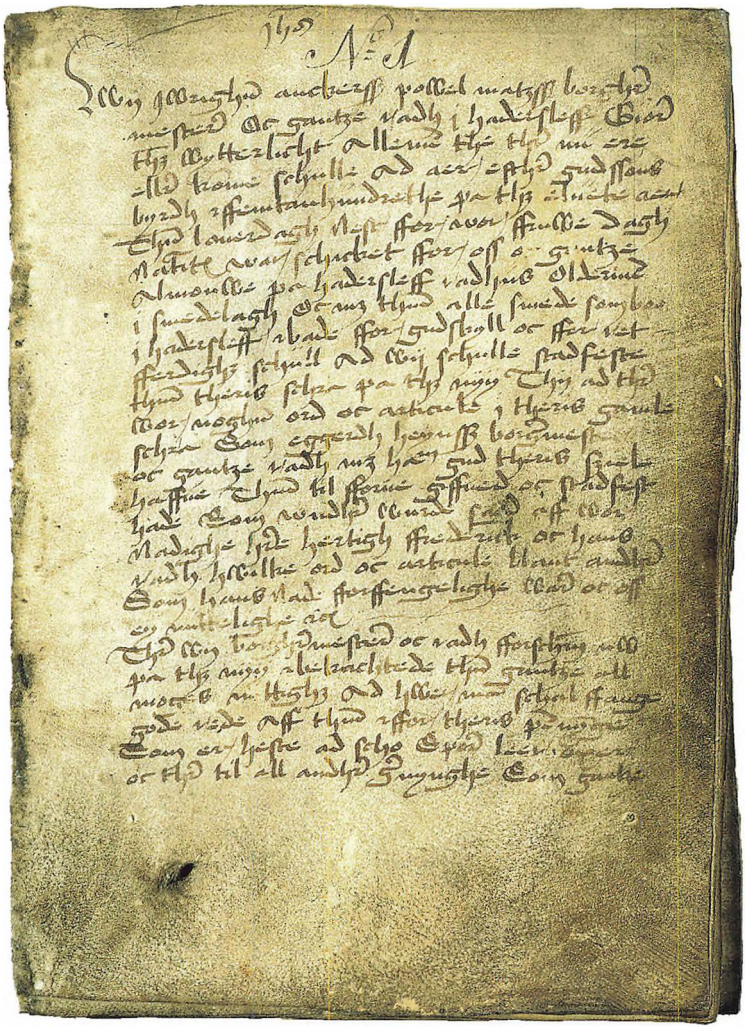

Vedtægt eller skrå fra 1511 for Haderslev smedes lav. Denne version af vedtægterne er forfattet, fordi byens herre hertug Frederik var utilfreds med den ældre version. Skråen regulerer antallet af smedemestre i byen og udtaler sig detaljeret om faglige forhold.

egn by og oplandet. Men der var dog en enkelt undtagelse, nemlig det såkaldte kakebille-øl fra Ekernførde. I 1400-tallet blev det drukket i Slesvig og Flensborg, og fra omkring 1500 nød det danske hof det også. I 1530 hører man endda, at den preussiske hertuginde havde sendt et skib til Ekernførdes havn for at hente en ladning af det gode øl.

Religiøst opbrud

I 1920 udsendte mange sønderjyske byer og kommuner egne pengesedler for at afhjælpe behovet for skillemønt. Uge kommune udsendte en 50 Pfennig seddel med gengivelse af en begivenhed fra 1523. Herredsfogeden i Slogs herred Nis Henriksen til Hajstrupgård skal dette år være mødt frem på Urnehoved ting og anbefalet bønderne at vælge hertug Frederik i stedet for deres hidtidige herre kong Christian 2. Ifølge traditionen blev han jaget fra tinge med pileskud. Det gengivne motiv er ikke historisk korrekt, og herredsfogeden er omdøbt til møller, men sedlen viser, hvordan fortællingen om bøndernes selvbestemmelse fik nyt liv i afstemningstiden.

Mellem 1523 og 1544 indtraf voldsomme begivenheder. Hele to gange kunne hertuger fra Slesvig-Holsten efter krige sætte sig på den danske trone. Slesvig-Holsten og kongeriget Danmark blev derfor bundet tættere til hinanden. Samtidig stod den katolske kirke for fald, og en stat, hvor den lutheranske fyrste var højeste øvrighed, satte sig igennem.

Hertugen bliver konge

Christian 2.'s herredømme vaklede, da svenskerne gjorde oprør mod kongen i 1521. Det betød snart, at Sverige skilte sig ud af den nordiske union, og det satte dønninger i gang i resten af unionsriget. Sidst i året 1522 opsøgte jyske rigsråder hertug Frederik og meddelte, at de ville opsige kong Christian troskab samt at de ønskede hertugen som konge over Danmark.

Frederik var rede til at tage rigets sag på sig, lod han forstå. De foregående år havde været præget af opslidende stridigheder mellem ham og den danske konge, og hertugens overtagelse af tronen kunne bringe mange problemer ud af verden. Det forekom ham derfor tiltrækkende at blive Danmarks regent, skønt han måske egentlig ikke var særlig fascineret af den større magt. Kort efter nytår 1523 var Frederik tvunget til tage stilling til jydernes tilbud, for det var termin for det store årlige pengemarked i Slesvig og Holsten, Kieler Omslag. Det gjorde han og valgte at gå i aktion. Han lånte penge til lejetropper på Omslaget, og den 29. januar indgik han i Husum en overenskomst med de oprørske jyske råder. Vi kan af den se, at ingen af parterne helt troede på en fuldstændig sejr. Man kalkulerede realistisk med, at Danmark måtte deles, så Frederik kom til at herske over hertugdømmerne og Nørrejylland. Men hertugen fik sluttet forbund med Lübeck og samlet en hær af krigsvante tyske adelige, adskillige væbnede bønder fra Ejdersted samt nogle af ridderskabet. Den 7. marts erklærede Frederik fejde overfor kong Christian og tog dennes slesvig-holstenske slotte og lande i sin besiddelse.

En uge efter overskred hertug Frederik med sin hærfører, den dynamiske 30-årige Johann Rantzau, Kongeåen, hvor de jyske råder mødte dem. Herfra rullede felttoget hurtigt videre, og allerede 26. marts modtog Frederik kongehyldning på landstinget i

Hertug Frederiks vestfløj på Gottorp slot, opført omkring 1530. Der er tale om et meget moderne byggeri, der kunne iscenesætte hertugens fremtræden i borggården.

Viborg. Den 14. april fulgte en hyldning som enehertug i hertugdømmerne, mens erobringen af Fyn var i fuld gang. I maj stod oprørshæren på Sjælland, og ved årsskiftet til 1524 overgav København sig.

Frederik var nu herre over et udelt Slesvig og Holsten og kongeriget Danmark og var ved at få magten i Norge, hvor han 1524 blev valgt til konge. Magten var faktisk samlet som før hertugdømmernes deling i 1490. Christian 2. derimod sad i eksil i Nederlandene. Situationen var ikke helt afklaret, men styret lå dog ret fast i Frederik 1.'s hænder.

Frederik kvitterede for den militære og økonomiske støtte til krigen fra det slesvig-holstenske ridderskab ved at udstede et privilegium i maj 1524. Kongen lovede heri at opretholde den kristne tro og at hjælpe borgerne. Først og fremmest fremstod det imidlertid som et frihedsbrev for ridderskabet, der blev fritaget for at møde for de lokale herredsting efter »dansk landslov«. Ridderskab og gejstlighed fik på linje med deres adelige kolleger i Danmark tildelt toldfrihed og handelsrettigheder og fik som den danske adel lov til at retsforfølge, straffe og opkræve bøder af deres egne bønder, når de begik forbrydelser, også manddrab. Med hensyn til det statsretslige understregede privilegiet Slesvig og Holstens selvstændighed, og lovede, at kun adelige født her måtte få de højeste stillinger og positionerne som lens- eller amtmænd. Samlet markerer brevet ridderskabets styrke og hertugmagtens svaghed, men det skal nu ikke tolkes for vidtgående, som det ofte er gjort. Det gav blot rettigheder til den slesvig-holstenske adel, så den kom på niveau med den danske adel, der havde fået

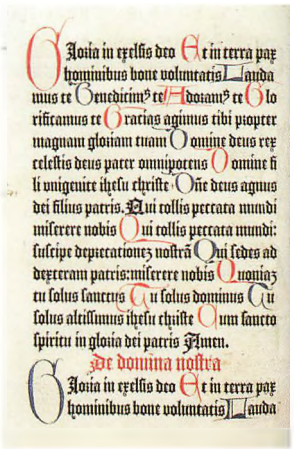

Gloria in excelsis deo Et in terra pax hominibus bone voluntatis Laudamus te Benedicimus te Adoramus te Glorificamus te Gratias agimus tibi propter magnam gloriam tuam Domine deus rex celestis deus pater omnipotens Domine fili unigenite ihesu christe Domine deus agnus dei filius patris. Qui tollis peccata mundi miserere nobis Qui tollis peccata mundi: suscipe deprecationez nostrā Qui sedes ad dexteram patris: miserere nobis Quoniaz tu solus sanctus Tu solus dominus Tu solus altissimus ihesu christe Cum sancto spiritu in gloria dei patris Amen.

De domina nostra

Gloria in excelsis deo Et in terra pax hominibus bone voluntatis Laudamus

1486 opholdt bogtrykkeren Stefan Arndes og hans svende sig i Slesvig, hvor de trykte en elegant messebog eller »Missale« for Slesvigbispen. Den viste side med teksten »Gloria in exelsis deo«, der synges under messen, før præsten går op til alteret, kommer fra et bevaret eksemplar fra Tøstrup kirke i det sydlige Angel.

Fra omkring 1400 drog man på pilgrimsfærd til Kliplev kirke. Her søgte man kirkens helgen St. Hjælper og drog hjem efter at have købt et pilgrimstegn. Det kunne sys på tøjet som bevis på besøget. Her pilgrimstegn fra Kliplev fundet i Ålborg.

tilsvarende privilegier i 1513 og 1523. På den måde var det nærmest et uundgåeligt skridt.

Konge og hertug Frederik arbejdede i virkeligheden målbevidst for sin sag, der også involverede religionens fremme. Med held fremmede han sine mere eller mindre skjulte dagsordener. En slags programerklæring kom Frederik formentlig med, da han ved år 1530 opførte det »nye« hus i Gottorp slots vestfløj. I borggården kunne fyrsten træde frem i en central fremspringende karnap, en »lanterne«. Den omgivende udsmykning bestod i serier af »dyder« og motiver fra Kristi Passion. Hele den således skabte scene kan tolkes som et billede af fyrsten, kirkens centrale myndighedsperson, i evangeliets lys.

Den sene katolske tro

Endnu ved dette tidspunkt var kirken imidlertid en øvrighedsmagt for sig, skønt den var trængt. Den kirkelige øvrighed var organiseret omkring de tre bispestole for det sønderjyske område, Slesvig og Ribe og Odense, der i spidsen havde kraftfulde biskopper som Gottschalk Ahlefeldt i Slesvig stift, der skulle blive den katolske tros forsvarer i dens sene fase. Omkring bisperne fandt man en skare af kannikker. Ude i sognene var der dels sognepræster, dels en stærkt voksende skare af »vikarer«, præster, der betjente altre, som blev oprettet i kirkerne. Alene i Flensborg Vor Frue kirke fandt man 19 af disse vikarer, mens der var 24 i kirken i Husum.

De mange gejstlige skyldte befolkningens aktive religiøse liv deres eksistens. Kirkernes altre, vikarer og messelæsninger blev mulige ved donationer fra adelige, borgere, gilder og håndværkerlav, der ønskede forbøn for deres sjæls frelse. En hurtig og smertefri passage til Paradis gennem skærsildens lutrende ild var deres mål. Helt særligt kom dette ønske frem ved de såkaldte Marianerstiftelser, der stod for messelæsning ved Mariaaltre. Slægten Sehested stiftede et sådant i Slesvig, efter et af dens medlemmer havde begået et drab i Kappel kirke, og Ahlefeldterne oprettede et i Haderslev, da en af deres havde begået mord på kirkegården i Gram. Alle ønskede imidlertid forbøn og messe, og det var helt normalt, da væbneren og borgmesteren i Sønderborg Peder Stød og hans hustru Katerine år 1400 grundlagde et Mariaalter i kirken i Sønderborg. Var man ikke så rig, at man selv kunne stifte altre med messelæsninger, havde man muligheden for messer gennem de mange gilder og lav, som drev deres egne altre. Og et bredt udsnit af befolkningen markerede deres fromhed gennem små og store gaver til kirker og klostre og opnåede bod på den måde.

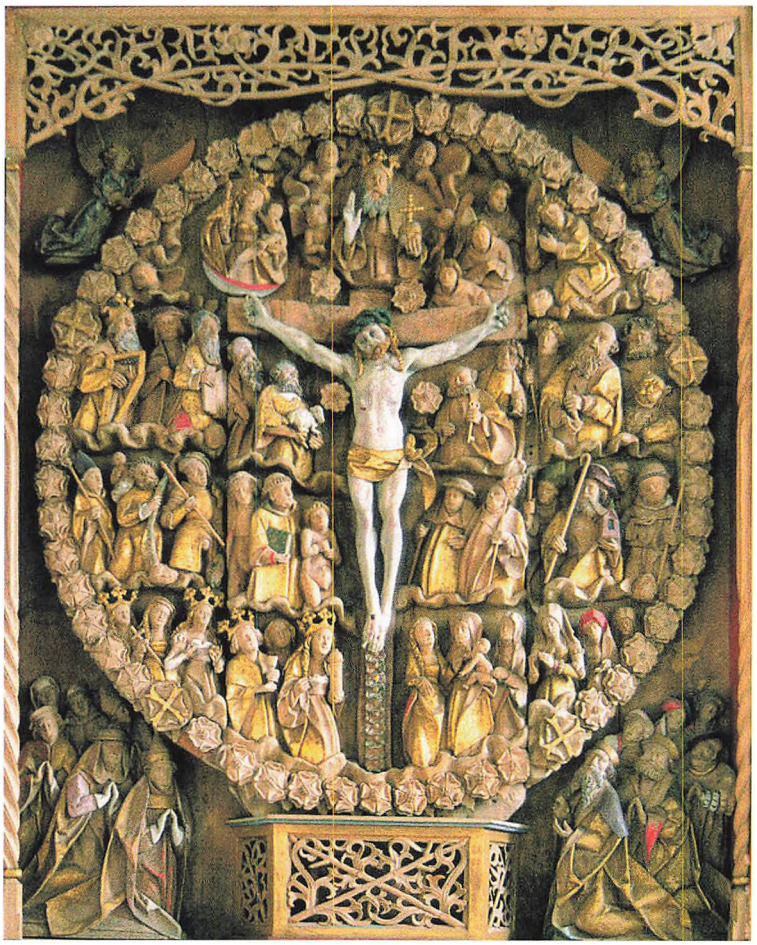

Altertavlen i Hviding kirke fra 1500-tallets første årtier. Kristus, Gud, Maria og helgenerne er afbildet i en rosenkrans, der tilbedes af gejstlige med paven i spidsen og verdslige, bl.a. kejseren. Tavlen viser, at rosenkranskulten, der greb Europa fra 1470'erne, også bredte sig til landsognene. Bevægelsen søgte sjælens frelse gennem bøn knyttet til rosenkransen.

Som en følge heraf havde kirkernes bygningsfonde det i almindelighed godt, og mange steder var det muligt at indsætte hvælv, bygge tårn og hænge nye klokker op.

Mange drog på pilgrimsfærd. I 1495 kom en bonde fra Ejdersted tilbage efter at have gået til valfartsstedet Santiago de Compostella i Spanien, og i 1511 udstedte hertug Frederik et pas for den slesvig-holstenske adelsmand Benedikt Ahlefeldt, der ønskede at gøre samme rejse. Også lokale kapeller i Årup, Kliplev, Klues og Gettorp var pilgrimsmål. Af de bevarede regnskaber i Gettorp kan vi se, hvor mange af de såkaldte pilgrimsmærker, en slags kvittering for besøget, der blev solgt her. De viser, at der fra først i 1500-tallet og frem til 1525 kom omkring femtenhundrede mennesker årligt. Herefter faldt antallet, og 1532 blev de sidste 100 pilgrimstegn solgt.

Tiden var præget af levende helgenkult, og mere eller mindre

Slesvigbispen Godske Ahlefeldt knæler foran paven. Træsnit i Breviarium for Slesvig bispedømme, trykt i Paris 1512.

nye helgener vandt indpas. Sankt Jørgen og Anna, Marias moder, blev yderst populære. I Ullerup på Sundeved stiftede sognebørnene med deres præst i spidsen i 1506 således et fromt gilde til Annas ære. Mest markant blev dog kulten for selve Jesu moder, Maria. Også hun fik sine særlige gilder, blandt andet i form af de såkaldte Rosenkransbroderselskaber, hvori man bad en Mariabøn, bestående af 150 gange Ave Maria. Et Rosenkransbroderselskab, der blev stiftet i Slesvig i 1481, havde i perioder betydelige dele af bybefolkningen som medlemmer. Af dets regnskaber fremgår, at ikke mindst kvinder var aktive og stillede deres hjem til rådighed for selskabets møder.

Uden tvivl finder man i senmiddelalderens spredning og fordybelse af fromhedslivet en forudsætning for Reformationens komme. Vi ser tegn på, at man ikke kun ønskede en mere personlig kristendom, men også en reformeret. I tiggermunkeklostrene arbejdede kræfter på at indføre »observansen«, en tilbagevenden til de gamle regler om fattigdom, og det fik også følger i hertugdømmerne. Franciskanerklosteret i Husum blev reformeret i observant retning i 1494, og observansen spredte sig 1495-96 til Flensborg, 1499 til Slesvig og 1503 til Tønder. Karakteristisk nok gik hertugmagten i spidsen for disse reformer.

Reformationshertugen

I 1525 giftede Frederik 1.s unge søn hertug Christian sig med Dorothea fra Sachsen-Lauenburg og fik som underhold overladt det nordligste af Sønderjylland, Haderslev amt eller len med Tørning len. Den unge junker havde været til stede på rigsdagen i Worms i 1521, hvor munken Martin Luthers fastholden af sine synspunkter over for kejseren gjorde et stort indtryk, og Christian begyndte straks at arbejde for et radikalt religionsskift i sit ganske vist beskedne område.

Allerede med det samme afskedigede Christian den katolske domprovst i Haderslev og overdrog kirkestyret til herredsfogederne samtidig med, at han selv arbejdede med en reform af læren. Bønderne i hertugens sogne tog straks begejstret et punkt op, som kunne komme dem selv til gode. De nægtede at give bispen tiende. Det førte til protester fra Ribebispen, som en del af hertugens område hørte under. Hertugens far, kong Frederik var heller ikke glad for denne udvikling, og bad i et brev af 2. august 1525 sønnen om at standse bøndernes tiendevægring, »for at ikke oprør eller uroligheder skal opstå blandt vore undersåtter, således som det har været tilfældet i andre lande«. Den samtidige Tyske Bondekrig stod skræmmende for kongen.

Men ellers fik Christian frie hænder i Haderslev. I 1526 ansatte han som hjælpere to gejstlige fra Wittenbergs universitet, som tog fat på uddannelsen af lutheranske præster. Nordens første evangelisk-lutherske præsteskole blev oprettet, og den tiltrak studerende fra både Hertugdømmerne og Kongeriget. Christian og hans far Frederik støttede også Reformationen i andre slesvigske byer. I Husum udstedte Frederik 17. juni 1525 et værnebrev til den lutherske prædikant Theodericus van Metelen, som to år senere fik hjælp i forkyndelsen her af præsterne Herman Tast og Frans Hammer. I 1526 blev en lutheransk præst indsat ved St. Nikolaikirken i Flensborg, og i Slesvig begyndte Reformationen samme år med, at en radikal munk, »der tolle Friedrich«, i domkirken foranstaltede sangerkrig, væltede lys under dødemesserne og antastede pæne folk. Det blev der snart sat en stopper for, for fyrsterne ønskede selv at styre udviklingen. Det kunne ske desto mere koordineret, efter at Frederik 1. i maj 1526 gav Christian titlen som statholder i Slesvig og Holsten.

1527-28 blev tiggermunkeklostrene i de slesvigske byer lukket, og 1528 udarbejdede hertug Christian en række kirkelige bestemmelser, der nøje fastlagde en reformert praksis for hans lille haderslevske kirkedømme. Her blev gudstjenesten lagt om, prædiken over evangeliet kom i centrum, messer for de afdøde blev forbudt, helgenernes dage skulle man ikke mere fejre. Præsterne måtte også sværge en ed til hertugen, og de, der nægtede at forkynde den ny lære, blev afskediget. De fik endelig besked på, at cølibatet var afskaffet, og at de skulle gifte sig. Hermed var pave, bisper og katolicisme definitivt afskaffet i en slags prøve for det, som snart skulle blive normen overalt i Kongeriget og Hertugdømmerne.

Omkring Haderslev fandt de lutherske prædikener sted på dansk, men mod syd prædikede man på plattysk. Af kirkeregnskabet fra Moldened ved Slesvig fremgår det typisk, at menigheden her i 1529 og 1533 købte to Nye Testamenter, dels Luthers højtyske, dels en plattysk version, og at man i 1529 kun gav 12 skilling for brød og vin, mens udgifterne i 1531 var steget til det dobbelte, en mark otte skilling. Nadver på luthersk vis til folket og prædiken på folkesproget var altså her gennemført ved år 1530.

Fem år tog det at få Reformationen ud i sognene, og processens slutning markeres af de sidste valfartende, der som nævnt kom til kirken i Gettorf i 1532. Derefter var der kun enkelte hårdnakkede praktiserende katolikker tilbage i landsdelen som den flensborgske købmandssøn, franciskanermunken Lytke Namen, der 1544 fik kongelig tilladelse fik til at bo i sin by og praktisere sin tro, blot han ikke bar ordensdragt og missionerede.

Den 32-årige hertug Christian i 1535. Mærkeligt nok glemmer kunstneren i omskriften at angive, at han var »udvalgt konge til Danmark«. Det havde han været siden 19. august 1534. Trykt efter en graveret sølvplade udført af den Jakob Binck, der fra 1533 arbejdede for hertugen.

Johann Bugenhagen (1485-1558) var professor i Wittenberg og superintendent i Kursachsen. Han var Christian 3.'s vigtigste rådgiver ved Reformationens indførelse i Danmark og Slesvig-Holsten.

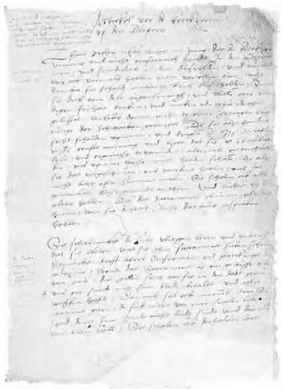

De såkaldte Haderslevartikler fra 1528. Dette år indkaldte junker Christian alle præster i sit område til møde på Haderslevhus, hvor han fremlagde denne tysksprogede kirkeordning for Haderslev og Tørning len. Indholdet var blevet til under indflydelse af Luthers skrifter og fastlagde bl.a. dødemessernes afskaffelse og opfordrede præster til at gifte sig.

Grevens Fejde

Da Frederik 1. afgik ved døden på Gottorp slot den 10. april 1533, var den religiøse sag dog endnu ikke afgjort, hverken i Hertugdømmerne eller i Kongeriget. For stadig fandtes bisperne og deres embedsapparat, og de store klostre på landet havde ingen turdet røre. En ting nåede kongen ganske vist at få plads. Christian 2. blev efter et mislykket felttog til Norge taget til fange og anbragt på Sønderborg slot. Men mange spørgsmål stod åbne, ud over religionen først og fremmest tronfølgespørgsmålet.

Der var fire kongesønner – Christian samt de umyndige brødre Hans, Adolf og Frederik. Det danske rigsråd frygtede hertug Christians notoriske lutherdom, så deres kandidat til tronen i Danmark var nærmest Hans, der blev opdraget i Danmark. Det religiøse problem mødte for så vidt også Christian i Slesvig og Holsten, hvor katolske dele af ridderskabet og naturligvis de højgejstlige var imod hans valg som regent over de to Hertugdømmer. For ridderskabet var det også klart, at Christian ønskede valg sammen med sine brødre, og at det ville føre til hertugdømmernes deling. Det ønskede de ikke. Men denne modstand løste hertugen ved et rask kup, idet han lod landets råder og lens- eller amtmænd sværge troskab til sig. Hermed var valgretten intet værd, og på landdagen den 3. juni 1533 blev Christian uden videre sammen med sine brødre hyldet til hertug af Slesvig og Holsten. I Danmark derimod kom det ikke til noget kongevalg. Den 8. juni blev afholdt en herredag, hvor rigsrådet og andre vigtige folk samledes, men da man var uenige om valget og ønskede at få Norge med, blev beslutningen blot at udskyde det til næste år.

Imidlertid var man fra dansk side som fra slesvigsk-holstensk klar over, at fred mellem de to politiske enheder var at ønske, og et samarbejde viste sig i praksis, da både det danske rigsråd og hertug Christian i september indgik forbundstraktater med Nederlandene. På denne baggrund etablerede man 5. december 1533 en union. Unionstraktaten fremtræder som en kontrakt mellem to suveræne stater, hvori parterne, rigsrådet på den ene side, Christian og hans brødre og deres undersåtter på den anden, lovede gensidig militær hjælp og en koordinering af udenrigspolitikken. Det fremgik også, at man regnede med at vælge en af Frederik 1.'s sønner til dansk konge, men at unionen skulle være gyldig, også hvis det ikke skete. Hermed blev der skabt garanti for en vedvarende forbindelse og politisk koordinering mellem Hertugdømmerne og Danmark, selv hvis personalunionen ophørte. Beslutningstagerne kunne åbenbart forestille sig en tilbagevenden til situationen før 1460, hvor der var forskellige fyrster i Slesvig-

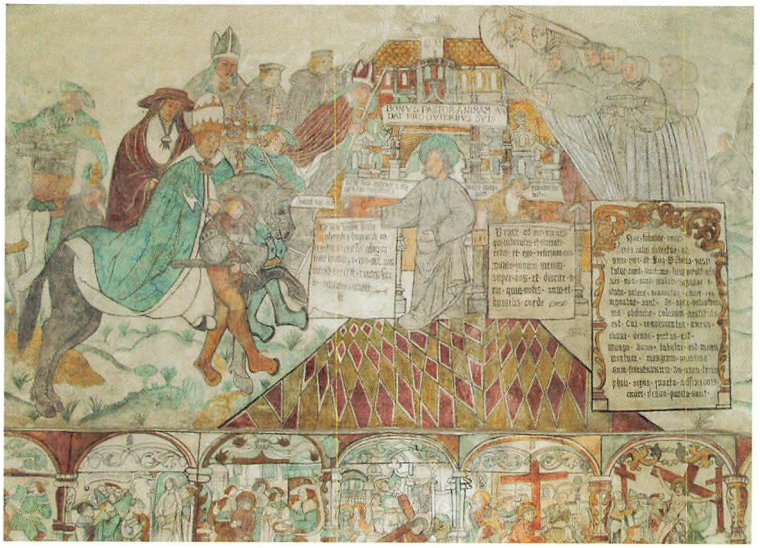

De sidste kalkmalerier i den store kirke i Brøns kom til i 1531 eller et par år senere. Det ene af dem viser paven, to kardinaler og en mængde bisper og høje gejstlige omkring en stor pavebulle. Den er tom og omgivet af to narre med briller, der udlægger teksten. I det nedre felt ser man to grupper af folk. En munk til venstre diskuterer med en lutheransk lægmand, der har Skriften i hånden. Det andet maleri fremstiller Kristus, der står som den gode hyrde i himmelborgen, som paven, en kardinal, to bisper, en konge og flere landsknægte prøver at trænge ind i. Kristus viser dem tilbage med skriftsteder som »Ve jer, skriftkloge og farisæere, I hyklere! I lukker Himmeriget for mennesker. Selv går I ikke ind i det, og dem, der vil ind i det, tillader I det ikke.« Brøns lå i hertug Christians len Tørning, og malerierne er en bekendelse til den nye lutheranske tro, som hertugen stod for.

Holsten og Danmark, men de ønskede bestemt ikke de gamle krigeriske tilstande tilbage.

1534 kom det så til den blodige krig, der har fået navnet Grevens Fejde. Slesvig og Holsten blev ikke berørt meget af krigshandlingerne, men blev i høj grad involveret i begivenhederne. I opposition til en koalition af lübeckerne, lejetropsføreren grev Christoffer af Oldenburg og radikale lutheranske borgere rettede den jyske og fynske adel nemlig henvendelse til hertug Christian

Kirkeordinansen for Slesvig og Holsten fra 1542. Titelbladets tyske tekst forklarer, at det er »en kristelig kirkeordning, som skal holdes i fyrstedømmerne Slesvig og Holsten«.

Skt. Johannesklosteret i Slesvig blev grundlagt først i 1200-tallet som kloster for benediktinernonner. I 1400-tallet var der ni nonner i klosteret. Den slesvig-holstenske adel brugte i middelalderen klosteret til forsørgelse af sine døtre, og denne funktion blev ført videre efter Reformationen, hvor klosteret blev en stiftelse for adelige frøkener.

for at overtale ham til at blive dansk konge. Han accepterede. Den 19. august 1534 blev han hyldet som Christian 3. i Horsens, og efter et felttog, hvor feltherren Johann Rantzau igen førte den slesvig-holstenske hær, kunne kongen 29. juli 1536 afslutte erobringen af Danmark med Københavns overgivelse. I hurtige træk blev Reformationen indført i Kongeriget, bisperne afskediget og kirkegodset inddraget.

Fyrstekirken

I 1537 lod kongen i sin lutherske højborg, Haderslev, udarbejde en forordning for den reformerte kirke, en kirkeordinans. Meningen var, at den skulle gælde i alle kong Christians lande, altså i kongeriget Danmark, Norge samt i Slesvig og Holsten, men modstand i det slesvig-holstenske ridderskab førte til, at den ikke fik gyldighed i Hertugdømmerne. 1539 udstedtes en revideret kirkeordinans kun for Danmark og Norge, og det var nødvendigt med en særlig ordning af de slesvig-holstenske kirkelige forhold.

Da den sidste katolske slesvigbisp Gottschalk Ahlefeldt døde i januar 1541, kunne kong Christian dels udnævne en protestantisk biskop i Slesvig, dels udstede en forordning til de rige cistercienserklostre Løgum og Ryd samt antonitterklosteret Mårkær, hvis munke fik besked på at ophøre med »papistiske ceremonier« og ansætte lutheranske prædikanter ved deres sognekirker. Munkene fik lov at blive i klostrene, men snart blev institutionerne sækulariserede og omdannet til hertugelige amter. Kun nonneklosteret Skt. Johannes i Slesvig blev bevaret som et sted, hvor ugifte kvinder, især adelige, kunne bo.

I 1542 udarbejdede Luthers nære medarbejder Johannes Bugenhagen i samarbejde med slesvig-holstenske gejstlige den forordning om kirkeforholdene i Slesvig og Holsten, der blev gældende. Forordningen, der blev vedtaget på landdagen i 1542, understregede, at evangeliet skulle forkyndes for alle undersåtter. Som det betonedes i forordningen, var det kongen, der udstedte loven og med denne genoprettede Guds oprindelige gudstjeneste. Ved forordningen blev det også klargjort, at det var fyrstens pligt at sørge for den rette gudstjeneste, kirketugten og den sande lære, for de nye gejstliges underhold, for tros- og skoleundervisning og for fattigplejen. Kirken var i sandhed blevet en fyrstekirke.

Udfordringer

Fra 1533 til 1544 var Hertugdømmerne atter forenet under én fyrste, der også var Danmarks konge. Med held havde Christian

formået først at begrænse ridderskabets magt i 1533 ved at erstatte den valgret, som ridderskabet havde udøvet i 1460, med landdagens hyldningsret. Den konkurrerende øvrighedsmagt i samfundet, kirken, havde han fuldstændigt tvunget under sig. Fyrstemagten var styrket.

Alt var imidlertid ikke vundet for Christian 3. Ved magtovertagelsen i Danmark i 1536 måtte han forsvare sig mod mistanke om at ville sende skatteindtægter fra Kongeriget til Hertugdømmerne, og at han ville besætte stillinger i riget med holstenere og »udslukke de danskes navn«. Danske kredse frygtede den fremmede erobrerkonge. Ridderskabet havde også stadig stor magt i Slesvig-Holsten, og eliten i Danmark var langtfra trygge ved det. Utrygheden var gensidig, som det fremgår af en skrivelse fra kongens rådgiver Wolfgang von Utenhof. Han skrev til Christian 3., at »især vil det være nødvendigt, at kongen med største flid og arbejde og på enhver måde tragter efter, at det dybt rodfæstede, skjulte og næsten nedarvede nid og had mellem de to folk, danskerne og holstenerne, må blive udryddet, så riget og fyrstendømmerne, når kongen dør, må blive sammen i enighed under den unge prins (d.v.s. hertug Frederik, den senere Frederik 2.), for så vidt angår den del af fyrstendømmerne, som tilkommer ham.« Som middel til forståelse foreskrev Utenhof øget indgifte mellem de danske og slesvig-holstenske adelsslægter samt at begrænse antallet af slesvig-holstenske adelige på danske len og at give danske adelsmænd nogle len i Slesvig-Holsten. Rigernes personalunion var ikke en ukompliceret sag, og den kommende deling af Slesvig og Holsten mellem Christian og hans brødre skulle ikke lette sagen.

Krucifiks af tegl fra 1500-tallet. Det 32 cm høje kors er fundet ved en arkæologisk undersøgelse af et pottemagerværksted, der efter Reformationen blev anlagt i haven ved det nedlagte franciskanerkloster i Flensborg.

Carsten Porskrog Rasmussen

Ét hertugdømme – mange herrer 1544-1720

Perioden fra 1544 til 1720 er først og fremmest præget af, at Sønderjylland var delt mellem flere fyrster. Delingen skabte både et broget landkort og et kompliceret politisk system, hvor hver fyrste kunne afgøre nogle spørgsmål alene i samspil med sine undersåtter i amter, landskaber og byer, men i andre spørgsmål skulle samarbejde med de andre fyrster.

Ved siden af den kongelige linje blev Gottorperne det vigtigste af de hertughuse, der fik hjemme i Sønderjylland. Blandt de gottorpske hertuger indtager hertug Frederik 3. den mest markante plads. Han havde en lang regeringstid fra 1616 til 1659, og han stræbte særligt efter at udvikle sin landsdel økonomisk og at gøre hoffet på Gottorp kendt viden om for kunst og kultur.

Omkring 1640 lod hertug Frederik sin hofmaler Julius Strachen male omstående billede af sin familie og dele af sit hof. Hertugen står ved siden af sin kone, hertuginde Marie Elisabeth, som ledsages af parrets fire døtre. Over hertugens hoved strør en lille engel blomster i retning mod den lille prins Frederik bag faderen, som skulle sikre arvefølgen. Han døde dog ung, men slægten blev ført videre af den senere fødte søn Christian Albrecht. De øvrige personer er hoffolk.

Maleriet betoner betydningen af dynastiet og af hoffets forfinelse. Hertugernes bestræbelser på at fremme disse interesser satte sig spor, men hertugerne påvirkede også Sønderjylland gennem love, domme, anlægsprojekter, skatter og udenrigspolitik, og det fik betydning, at der var mere end én herre. Det øgede de indre forskelle, og i sidste ende førte det til strid.

Maleriet udstråler harmoni, og sådan ville hertug Frederik helst se sig selv. Alligevel lagde han kimen til den forbitrede strid mellem kongerne og det gottorpske dynasti, der var ved at rive Sønderjylland over i periodens sidste del, da han i 1657 allierede sig med Sverige.

Det delte hertugdømme

Sønderjylland er blevet delt flere gange, senest og mest konsekvent i 1920. Den vigtigste deling før da fandt sted i 1544 og satte sit afgørende præg på hertugdømmet til 1720. Den har dog ikke meget tilfælles med den, der blev gennemført efter Første Verdenskrig. Delingen i 1544 var ikke bestemt af befolkningens ønsker, men af kongeslægtens behov, og den var ikke først og fremmest en deling af et territorium, men af indtægter og magt. Nogen klar grænse skabte den heller ikke, men et uoverskueligt kludetæppe af magtområder. Sønderjylland forblev en helhed, skønt det var delt.

Delingen 1544

I august 1544 mødtes Christian 3. og to af hans tre halvbrødre, Hans og Adolf, på slottet i Rendsborg for at dele arven efter deres far, Frederik 1. Christian havde da været dansk-norsk konge i 8-10 år. I Danmark og Norge havde hans yngre brødre ingen rettigheder, for kongerigerne var et udeleligt hele, hvor kongen blev valgt af rigsrådet. Det var anderledes i hertugdømmerne Slesvig og Holsten, som i 1482 var blevet delt mellem kong Hans og hans lillebror Frederik. I virkeligheden løste Hertugdømmerne dermed et klassisk problem for kongerigerne: Hvad stiller man op med yngre kongesønner, så længe man ikke har brug for dem som tronarvinger?

Selvom Christian 3. siden faderens død havde styret Slesvig og Holsten, havde han gjort det i bevidstheden om, at det også skete på hans brødres vegne. Han havde i mellemtiden været optaget af at beskytte Hertugdømmerne mod ydre trusler og at få Reformationen på plads. Da det var sket, mente kongen, at tiden var inde til at ordne arvespørgsmålet, og han kaldte sine to ældste halvbrødre Hans og Adolf hjem fra hofferne i Preussen og Hessen, hvor de var i fyrstelære.

Egentlig var der fire brødre, men de tre ældste var enige om at holde lillebror Frederik udenfor. I Tyskland havde bisper og ærkebisper fra gammel tid egne fyrstendømmer, og det havde Reformationen ikke ændret ved. En halv snes af dem var blevet lutherske, og de kunne nu som før bruges af nabofyrsterne til at få afsat yngre sønner. Kongen havde i 1544 held til at indgå en aftale med stænder og domkapitel i Bremen ærkestift, som lovede

at vælge den kun 12-årige Frederik som efterfølger til den siddende ærkebiskop. Så var han ude af delingen.

Før man mødtes i Rendsborg, havde kongens embedsmænd samlet regnskaber fra alle amter i Hertugdømmerne og ud fra dem sammensat tre arveparter, der burde give lige store indtægter. Efter gammel skik skulle den yngste søn vælge først. Adolf valgte den gottorpske del, som omfattede den sydligste del af Slesvig med Gottorp amt og Ejdersted, Aabenraa amt i Nordslesvig og bl.a. Kiel, Neumünster, Oldenburg og Trittau amter i Holsten. Hertug Hans skulle have valgt som den næste, men han overlod af ukendte grunde retten til kongen. Christian 3. valgte den sønderborgske del, som omfattede det midterste Sønderjylland med Sønderborg, Nordborg og Flensborg amter og bl.a Segeberg, Steinburg og Pløn amter i Holsten. Tilbage til Hans blev den haderslevske del, der omfattede det nordvestlige Slesvig med Haderslev, Tørning og Tønder amter og landskaberne Nordstrand og Femern i Sønderjylland samt Rendsborg amt og Bordesholm kloster i Holsten. Alle tre brødre fik således part i begge hertugdømmer. Sammenhængende territorier var der ikke kommet ud af det, og det havde heller ikke været tilstrøbt.

Hans' amter og landskaber rummede ca. 4.400 gårde i Slesvig og godt 700 i Holsten, Adolfs ca. 3.600 i Slesvig og godt 600 i Holsten, mens kongens omfattede knap 1.900 i Slesvig og godt 1.700 i Holsten. Kongen fik færrest bønder under sig, fordi hans brødre havde fået de frisiske marskområder, som rummede mange bønder, men gav små indtægter. Da kongen samtidig var største parthaver i Holsten, havde han fået markant færre bønder under sig i Slesvig end brødrene.

Delingen i 1544 havde givet hver af de tre brødre, Christian, Hans og Adolf, et antal amter, klostre og landskaber, som de herskede direkte over. Kortet viser, hvordan de lå spredt mellem hinanden og mellem de adelige godser og jomfruklostre, der udgjorde den fællesregerede del. Kortets farver viser, hvilket herskab der var dominerende i de enkelte sogne eller større dele deraf, men der kunne være bønder under andre herskaber spredt i disse områder. Det er ikke mindst markant i Nordslesvig, hvor der var et større eller mindre antal amtsbønder i de fleste af de sogne, adelen dominerede, men omvendt også spredte adelsbønder i de sogne, hvor hovedparten hørte under et amt. I Sydslesvig og Holsten var skellet generelt klarere, men også her var der strøgods, som kortet ikke kan vise. Kortet medtager også byerne Hamborg og Lübeck, bispedømmet Lübeck, grevskabet Holsten-Pinneberg og hertugdømmet Lauenburg, skønt de ikke var en del af de tre hertugers magtområde. Heller ikke Ditmarsken havde de reel magt over endnu.

Landets herrer

I 1544 havde Christian 3. hersket over Hertugdømmerne eller dele af dem i 18 år, hvor han først og fremmest var Reformationens far. Efter delingen satte kongen ikke noget stærkt præg på sin nu reducerede andel af Hertugdømmerne. Selvom han og dronningen havde en vis kærlighed til Sønderborg slot, var Christian 3. dog først og fremmest konge og København hans egentlige hjem.

For kongens yngre brødre Hans og Adolf var besiddelserne i Hertugdømmerne derimod deres eneste magtområde. Hans udviklede sig med årene til en landsfader for sin del. De første år var han en del hos sin bror og svigerinde i Danmark, men mere og mere blev Haderslev hans virkelige hjem. Herfra søgte han at leve op til tidens idealer for en god fyrste, der skulle sikre sine

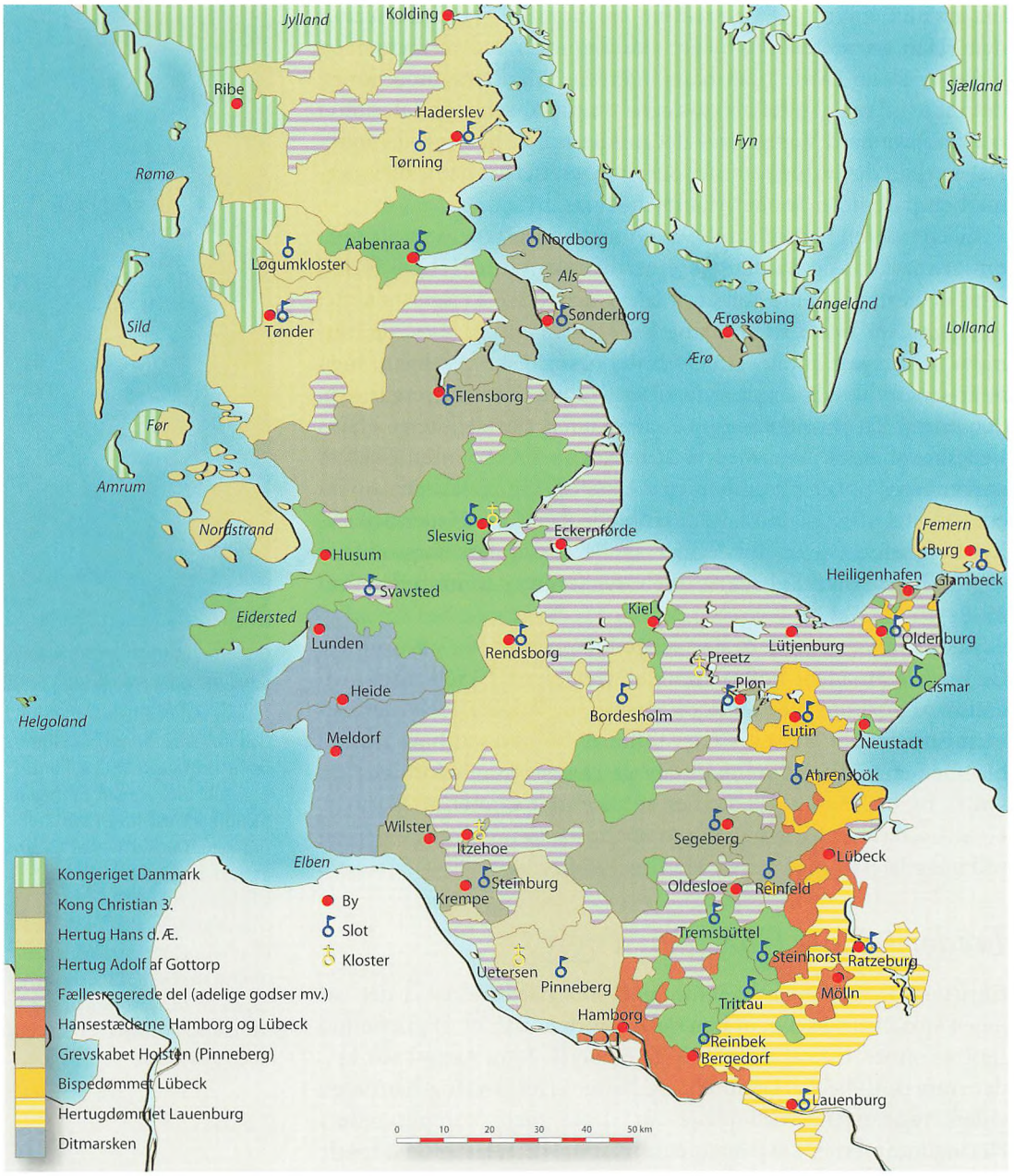

Slesvig og Holsten efter delingen 1544

undersåtter lov og ret og fremme en moralsk livsførelse blandt dem. Han engagerede sig meget i inddigninger ved vestkysten, og kirke og skole havde også hans interesse. Markante ambitioner, der rakte ud over styret af hans egne områder, synes han derimod ikke at have haft. Vigtigst var det imidlertid, at han forblev ugift. Det særlige delhertugdømme, der var oprettet til ham, blev dermed en parentes i Sønderjyllands historie.

Lillebroderen hertug Adolf var en helt anden type, som drømte om at markere sig på den store europæiske scene. I 1548 forlod han sit hertugdømme for at træde i den tyske kejsers tjeneste. Hertugen var borte i fem år og lod sine rådgivere styre de områder, han havde arvet. I 1553 vendte han ganske vist hjem, men få år senere blev han udnævnt til fast rådgiver for kejserens søn, den stærkt katolske kong Filip 2. af Spanien. Som feltherre i hans tjeneste var Adolf bl.a. med til at bekæmpe de protestantiske nederlænderes oprør mod Spanien i 1568 og 1572. Desuden opnåede Adolf i 1557 at blive valgt til kredsoberst for Nedersachsen. Kredsobersten var en fyrste, der skulle koordinere forsvaret og søge at bilægge stridigheder mellem fyrsterne i det nordtyske område.

Adolfs fravær betød, at der længe knap var et hof på Gottorp. En mere permanent hofholdning blev etableret i 1550'erne, men Gottorps position blev markant styrket, da Adolf i 1564 blev gift med Christine af Hessen – efter tidligere forgæves at have friet til bl.a. den engelske dronning Elisabeth. Det gav familieforbindelser sydpå, og fra 1568 begyndte der at blive født sønner på Gottorp. Først fra da var det klart, at der var opstået en egentlig sidegren til kongeslægten med base i Hertugdømmerne.

Hertug Adolf friede i 1560 til den engelske dronning Elisabeth. Hun gav ham en kurv som alle andre, men hertugen fik til gengæld hosebåndsordenen. Det var så stor en ære, at Adolfs oldebarn, hertug Christian Albrecht, valgte overrækkelsen som motiv for ét af en række store malerier om de slesvig-holstenske hertugers historie, som han lod sin hofmaler Jürgen Ovens udføre i 1660-erne.

Frederik 2. og Hans den Yngre

Christian 3. var væsentlig ældre end sine halvbrødre, så det var ingen stor overraskelse, at han døde før dem i 1559. Han efterlod sig tre sønner, hvoraf den 24-årige Frederik 2. for længst var hyldet som tronfølger i Danmark og Norge. Her overtog han uden videre regeringen. Forholdene var straks mere komplicerede i Hertugdømmerne. De principper, man havde fulgt i 1544, måtte betyde, at alle kongens sønner havde lige ret til kongens andel af Slesvig og Holsten. En ny deling forestod.

Den kongelige storebror havde dog et vist spillerum, fordi de yngre brødre også denne gang var umyndige. Kongen og hans rådgivere så sig forgæves om i Nordtyskland efter et ledigt fyrstebispedømme, men i 1560 kom der et tilbud fra Estland. Ved hjælp af penge fik Frederik 2. sin mellemste bror Magnus anbragt som

fyrstebiskop på Øsel. Magnus afstod til gengæld sin arveret til Hertugdømmerne til kongen. Derimod måtte Frederik 2. i 1564 opgive at få sine yngste bror Hans afsat på samme måde og nødtvunget skride til at dele faderens del af Hertugdømmerne med ham. Kongen trak nu aftalen med Magnus frem. Den betød, mente Frederik, at han skulle have to tredjedele af faderens del og Hans kun én. Hans og hans mor dronning Dorothea protesterede, men forgæves. Hans, som blev kaldt »den Yngre« for at skelne ham fra farbroderen Hans »den Ældre« i Haderslev, fik Sønderborg og Nordborg amter i Sønderjylland og Pløn amt og Ahrensbök kloster i Holsten, mens kongen beholdt Flensborg amt og de fleste af faderens holstenske områder. Nu var der fire fyrster i Hertugdømmerne, men med andele af forskellig størrelse. Adolf og Hans den Ældre havde hver 1/3, kongen 2/9 og Hans den Yngre 1/9.

Som konge over Danmark og Norge var Frederik 2. én af Nordeuropas mægtigste fyrster. I hans samlede monarki fyldte den nu yderligere reducerede kongelige del af Hertugdømmerne ikke alverden, og kongen viede den heller ikke stor opmærksomhed frem til 1580. I stedet vandt hans farbrødre i indflydelse, også fordi de nu var de erfarne onkler i stedet for kongens yngre brødre.

Frederik 2. var en helt anden personlighed end sin alvorlige far. Selvfølgelig var Frederik 2. kristen, men religionen spillede ikke samme rolle i hans liv som i faderens, og desuden var han modsat sin far vokset op med en selvfølgelig ret til sin trone. Han ønskede at styrke og udvide sin magt og prestige på de måder, der var almindelige for tidens fyrster. Én vej til det var krig og ydre ekspansion, og få år efter sin tronbestigelse indledte han Den nordiske Syvårskrig mod Sverige 1563. Krigen blev dog en opslidende affære, som ikke gav de ønskede resultater. Efter den koncentrerede kongen sig i stedet om at markere sig med et pragtfuldt hof og om at samle ejendom i bestemte egne, og han formåede noget så usædvanligt for en renæssancefyrste som at efterlade sig en sund økonomi.

Det sidste havde han til fælles med sin lillebror, Hans den Yngre, i Sønderborg. Hans fik fra begyndelsen en mindre andel af Hertugdømmerne end sin bror og sine farbrødre. Oven i det led han den umådelige tort, at han ikke blev optaget som medlem af den fællesregering, der skulle tage sig af større spørgsmål for hele Slesvig og Holsten. Livet igennem kæmpede han for at få det ændret, men forgæves. En karriere i det store udland søgte hertugen aldrig. Tilbage for ham blev styret af de områder, der var ham overladt. Her interesserede han sig for kirkerne og byernes

Frederik 2. måtte i 1564 dele sin fars del af Hertugdømmerne med sin lillebror Hans (den Yngre), og først efter at han i 1581 arvede Haderslev by og amt efter Hans den Ældre, viede han Sønderjylland større opmærksomhed. Som han tidligere havde gjort bl.a. i Nordsjælland og ved Kolding, samlede kongen energisk jord omkring Haderslev, hvor han også fuldførte sin farbrors pragtfulde slot, Hansborg. Stik efter forlæg af Melchior Lorck, 1582.

udvikling, men først og fremmest blev han mere end de andre hertuger en energisk storlandmand.

Den sidste store deling

I 1580 døde den ugifte Hertug Hans den Ældre. En ulmende strid om arven efter ham mellem kongen og hertug Adolf af Gottorp brød i ud i lys lue, men det endte dog med, at de blev enige om at dele lige over. Embedsmændene sammensatte to dele, én som bestod af Haderslev-Tørning amt og Rendsborg amt, og en anden, som omfattede Tønder amt, Nordstrand, Femern og de tidligere klostre Løgum og Bordesholm. Denne gang blev der trukket lod, og det faldt ud, så kongen fik den haderslevske del, hertugen Tønder-delen. Kongen skulle dele sin andel med Hans den Yngre, men ville hverken af med Haderslev eller Rendsborg. Som kompensation overlod kongen i stedet i 1582 Hans den Yngre klostrene Ryd og Reinfeld og noget strøgods. Nu var der tre dele: den gottorpske, den kongelige, og den sønderborgske. Størrelsesforholdet var i princippet 3:2:1.

Delingerne 1581-82 kom stort set til at bestemme det slesvig-holstenske landkort til 1720, men det var svært at forudse på daværende tidspunkt. Både Christian 3.s og Hans den Ældres død havde ført til nye delinger, og der var lagt op til det samme, da hertug Adolf døde i 1586 og efterlod ikke mindre end fire sønner. Ifølge hertugens testamente skulle landene deles mellem de to ældste sønner Frederik og Philip, mens de to yngre skulle forsørges på anden vis, og det var i 1585 lykkedes at få nr. tre Johan Adolf valgt som ærkebiskop af Bremen. Delingen blev kun afværget, fordi både Frederik og Philip døde hurtigt efter hinanden i 1587 og 1590. Derfor endte den kun 15-årige Johan Adolf med at overtage de samlede gottorpske besiddelser, mens posten som ærkebiskop af Bremen gik videre til den yngste bror, Johan Frederik.

I mellemtiden var kong Frederik 2. død i 1588. Han efterlod sig tre ganske unge sønner, så der blev indsat formynderregeringer – en adelig i kongerigerne og én under enkedronningen i Hertugdømmerne. Da der også var formynderstyre i den gottorpske del, var der slet ikke nogen regerende hertug i Slesvig og Holsten 1590-92. I 1592 og 1593 overtog Johan Adolf og Christian 4. imidlertid styret i deres eget navn og blev hyldet af de slesvig-holstenske stænder.

Begge hertuger havde dog et udestående problem med deres yngre brødre. Johan Frederik var ikke tilfreds med det magtfulde og indbringende embede som ærkebiskop af Bremen og indklage-

Efter Hans den Yngres død ændrede fordelingen af magtområder sig ikke afgørende i resten af 1600-tallet. Der var nu to store dele – den kongelige og den gottorpske – de fællesregerede områder og nogle mindre hertugdømmer under Hans den Yngres arvinger. Stadig var mange landsbyer og sogne delt mellem flere herskaber, men der var færre af dem, efter at adelen stort set var købt ud af Haderslev og Sønderborg amter, så kortet er noget tættere på at vise den faktiske situation end kortet for 1544.

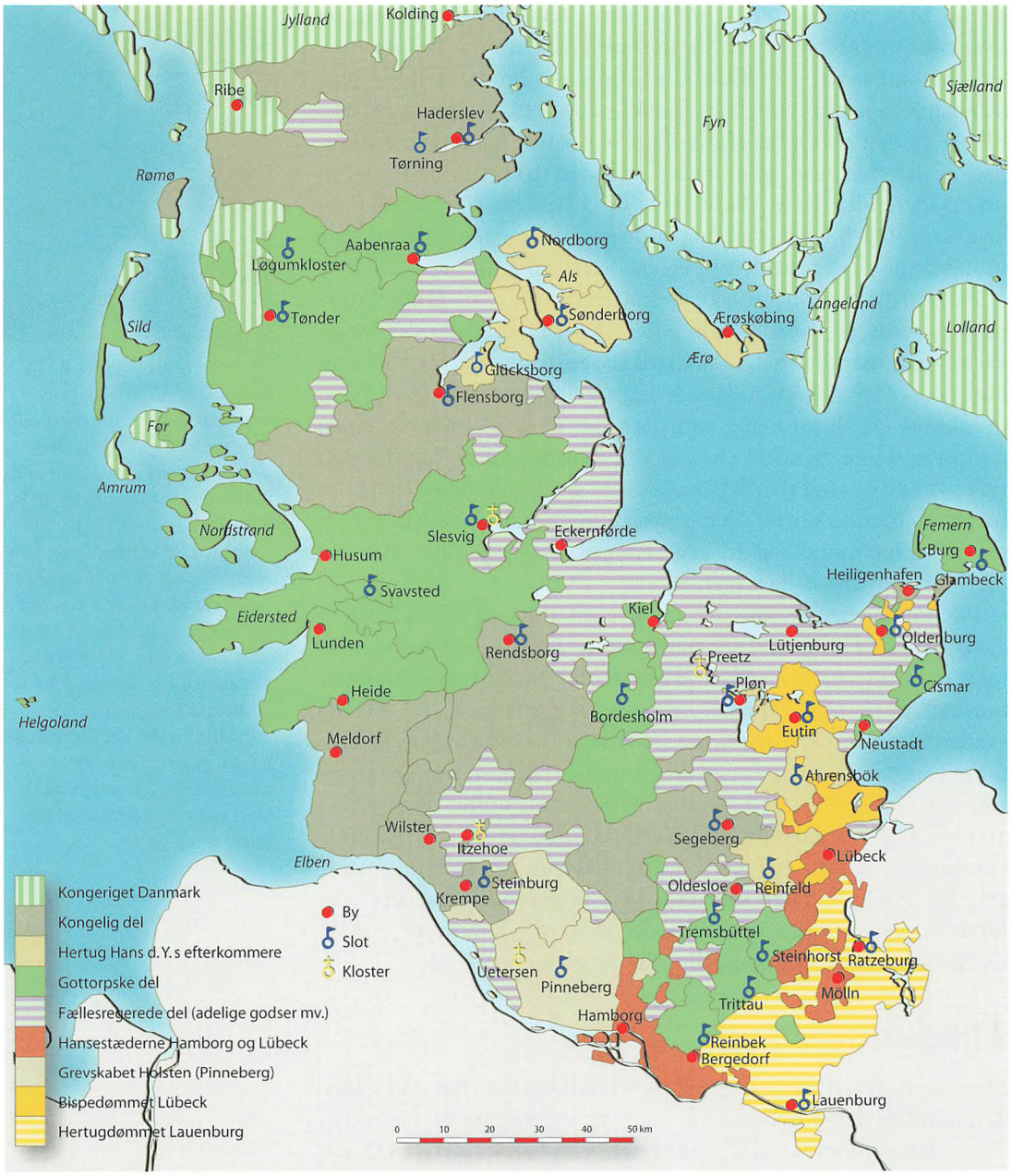

Slesvig og Holsten efter delingen af Hans den Yngres områder 1622

de sin bror for kejseren. I 1606 måtte Johan Adolf bøje sig og overlade broderen Femern og de holstenske amter Tremsbüttel, Steinhorst, Cismar og Oldenburg. Da Johan Frederik aldrig blev standsmæssigt gift, faldt hans andele dog i 1634 efter hans død tilbage til den gottorpske hovedlinje. Christian 4.s mor mente, at han skulle dele med sine brødre, men det lykkedes ham dog at undgå det, idet Hans døde ung, og Ulrik blev fyrstebiskop i Schwerin. Også Ulrik var dog utilfreds, så kongen måtte lægge indtægterne af det gamle bispegods, Svavsted amt, oveni.

Det var på den måde lykkedes at gennemføre et generationsskifte i begge de to store dele i 1590'erne, uden at de var blevet varigt delt, men det betød stadig ikke, at disse dele var blevet til faste størrelser. I 1608 udstedte hertug Johan Adolf af Gottorp imidlertid en »husorden«, som fastslog, at de gottorpske lande fremover skulle gå udelt i arv til den ældste søn, og han fik den tyske kejser og den danske konge til at godkende det. Det var et meget afgørende skridt. Den gottorpske del var blevet til som et ret tilfældigt resultat af to arvedelinger 1544 og 1581, men nu blev den gjort til en fast helhed.

I den kongelige del tog det længere tid at nå så vidt. Christian 4. fik ganske vist afsat sine yngre sønner i tyske fyrstebispedømmer, men tiderne var ved at skifte. Hidtil havde fyrstebiskopper normalt været ugifte, men Christian 4.s næstældste søn, hertug Frederik, giftede sig i 1643, uanset at han var ærkebiskop af Bremen. Han aftalte derfor med sin storebror, den »udvalgte« prins Christian, at han skulle have et par holstenske amter og Svavsted amt i Slesvig ved faderens død. Kun fordi den udvalgte prins døde barnløs før sin far, så Frederik fik det hele, blev den deling afværget. Da Frederik først selv sad på kongetronen, indførte han førstefødselsret til den kongelige del af Hertugdømmerne i 1650. Omsider var også den kongelige del formelt en helhed.

Efter Hans den Yngres død i 1622 blev Sønderborg slot hovedsæde for et minihertugdømme, der omfattede den sydlige halvdel af Als med Sønderborg by og Sandbjerg gods i Sundeved – i alt knap 200 km^2 med en købstad, seks herregårde, godt 350 bondegårde og et par hundrede huse. Her ses slottet og byen på et udsnit af et kort tegnet af Heinrich Ottendorff for den daværende amtmand i Nordborg 1655. Sønderborg slot var i 1500-tallet udbygget til et noget uregelmæssigt, men ganske stort renæssanceslot med markante tårne og spir.

Minihertugdømmer

Mens de to største dele stort set blev holdt samlet efter 1582, blev den mindste delt yderligere op. I sine to ægteskaber fik Hans den Yngre ikke mindre end 23 børn, og ved hans død i 1622 var der endnu seks sønner i live. I et testamente delte hertugen sine besiddelser i fem dele, mens den sjette søn kom på ventepenge. Hertugens holstenske områder tilfaldt den yngste søn Joachim Ernst med residens i Pløn. Den ældste søn Christian fik Ærø, mens Alexander og Hans Adolf delte Als med residens i henholdsvis Sønderborg og Nordborg. Hver fik desuden et gods i Sundeved. Sønnen Philip fik ejendommene i Angel med residens på

Også Nordborg blev sæde for en hertuglinie efter 1622. Hertugdømmet Nordborg omfattede den nordlige halvdel af Als og Ballegård gods i Sundeved og var fra begyndelsen lige så stort som Sønderborg bortset fra, at der ikke var nogen købstad i det. Hertug Hans Adolf døde imidlertid allerede i 1624. Efter faderens testamente gik Nordborg så til broderen Frederik, der ikke havde fået noget i første omgang. Slottet, som her ses på et udsnit af Ottendorffs kort, var en bindingsværksbygning, opført af Hans den Yngre, men med et ældre tårn. Omkring det var en lille flække ved at vokse frem, og det tog fart, da Nordborg blev residensby.

Glücksborg slot, som faderen havde bygget på Ryd klosters plads, og de fleste af besiddelserne i Sundeved.

De fem hertugers besiddelser omfattede fra godt 200 bondegårde (Glücksborg) til 350-400 (Pløn, Sønderborg og Nordborg). Det svarede i størrelse til de rigeste adelsmænds godsbesiddelser eller de mindste tyske rigsgrevskaber. Hans den Yngres sønner erkendte, at det ikke kunne blive mindre, hvis deres efterkommere skulle have en chance for at blive taget alvorligt som hertuger, så der blev indført førstefødselsret i hertugdømme efter hertugdømme. Kun Ærø blev delt, men det var fordi hertug Christian ikke havde sønner, så de fire andre linjer delte øen. Hertugen af Glücksborg købte dog en ekstra part, så øen endte med at blive delt i tre dele.

Hertugerne af Sønderborg, Nordborg og Glücksborg havde samme formelle status, som deres far havde haft, men besiddelsernes beskedne størrelse gjorde, at det blev en kamp overhovedet at opretholde en fyrstelig status. Reel politisk betydning havde disse småhertugdømmer ikke, men hertugerne vågede nidkært over de rettigheder, som hævede dem over almindelige adelige godsejere. De udstede egne forordninger, opretholdt særlige domstole og slog mønt.

Det brogede landkort

De mange delinger efterlod et broget landkort, hvor kongelige, gottorpske, sønderborgske og adelige områder vekslede med hinanden. Det er en ringe trøst, at virkeligheden var endnu mere indviklet, end et landkort i en bog kan udtrykke. Det skyldes dels, at de forskellige områder ikke var klart afgrænset over for hinanden, dels at ikke alt var omfattet af delingerne.

Delingerne omfattede amter, landskaber og de tidligere munkeklostre. Amterne omfattede selvejerbønderne og de fæstebønder, hertugerne selv var godsejer for, i et bestemt område, men ikke alle de andre bønder, der boede iblandt dem. De amter, der kom ud af klostrene, omfattede det fæstegods, klostrene havde haft. Kun i landskaberne Ejdersted, Nordstrand og Femern hørte (næsten) alle bønder under én myndighed.

De adelige godser, domkapitelsgodset, St. Hans kloster i Slesvig og tre tilsvarende holstenske nonneklostre stod derimod uden for delingerne. I det omfang, der overhovedet skulle udøves fyrstemagt over disse områder, tilkom den hertugerne i fællesskab, og disse områder omtales derfor ofte som den fællesregerede del. I alt omfattede de i 1544 ca. 3.000 bondegårde i Slesvig og ca. lige så mange i Holsten, dvs. omkring en fjerdedel af Slesvig og to

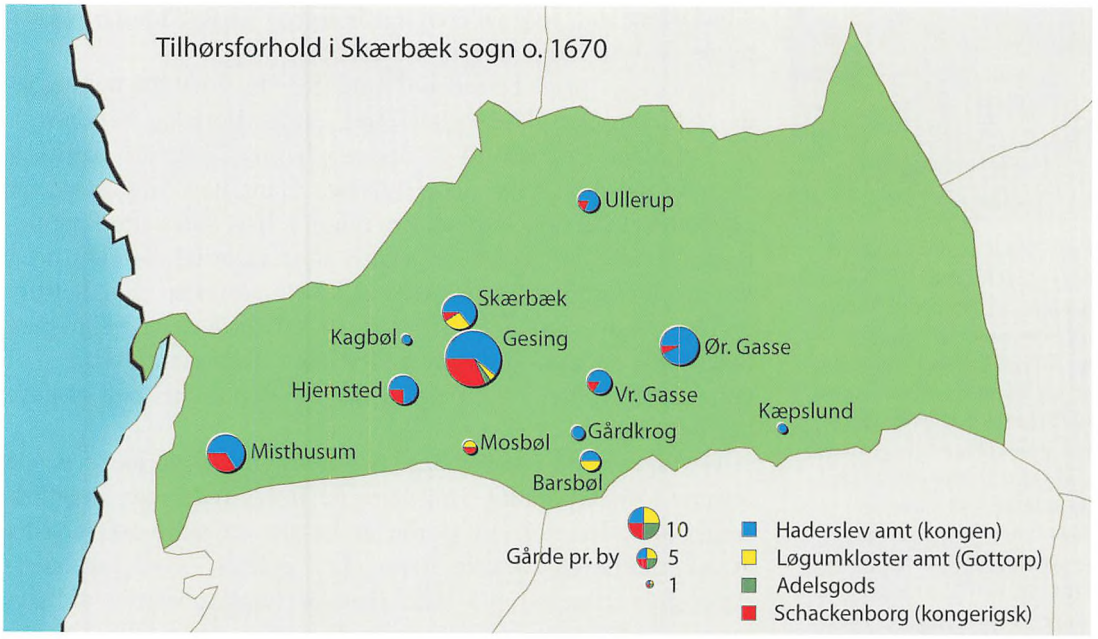

Skærbæk sogn var delt mellem fire myndigheder omkring 1670. Bortset fra en enkeltgård og to helt små bebyggelser var der bønder under mindst to myndigheder i alle egentlige landsbyer. Bønderne under Haderslev amt havde både kongen som en slags godsejer og som fyrste i hans egenskab af hertug. Bønderne under Schackenborg var kongen ikke godsejer for, men til gengæld var han enevældig konge over dem, da de hørte til Kongeriget. Nogle få bønder hørte under hertugen af Gottorp, og en enkelt bonde under Lindved gods havde slægten Rantzau som godsejer, men både kongen og hertugen som fyrster.

femtedele af Holsten. I Holsten, det sydøstlige Slesvig og Lundtoft herred udgjorde godserne samlede områder, men i resten af Nordslesvig, Angel og på gesten ned til Dannevirke lå mange af de »fællesregerede« bondegårde spredt i de tre hertugers amter. Den fællesregerede del blev dog mindre i løbet af 1500-tallet, fordi fyrsterne opkøbte adelsgods.

Helt uden for ikke bare delingen men hertugmagten stod de såkaldte kongerigske enklaver. De omfattede Ribe by, den vestlige del af Før, Amrum og List på Sild samt de ejendomme syd for Kongeåen, som før Reformationen tilhørte kirkelige institutioner i Ribe og på Fyn. Ribe domkapitel og hospital levede videre, mens de øvrige institutioners ejendomme tilfaldt kongen som konge – og blev holdt ude af delingen. Bønderne i de kongerigske enklaver hørte under den danske konge og det danske rigsråd, og de blev i København styret af Danske Kancelli, der tog sig af Danmark og Norge, ikke af Tyske Kancelli, der tog sig af Sønderjylland og Holsten.

Det blev ikke lettere af, at amter, fællesregerede områder og kongerigske enklaver mange steder var flettet ind mellem hinanden, for skellet gik ned til den enkelte bondegård eller det enkelte hus. Skærbæk sogn hørte i hovedsagen til Haderslev amt, som efter 1581 hørte til den kongelige del af Sønderjylland. De

fleste bønder i sognet havde derfor amtmanden i Haderslev som øvrighed, men spredt i sognet fandtes nogle bønder, som hørte under Løgumkloster amt og dermed den gottorpske hertug, en adelig fæster, som ud over sin godsejer hørte under fællesregeringen, og endelig nogle kongerigske bønder, som ganske vist også hørte under kongen, men på andre vilkår og under en anden amtmand. Meget af hverdagslivet var fælles for disse bønder, uanset hvem de hørte under, men i forhold til myndighederne var der forskel. Skatter blev udskrevet hver for sig for de kongerigske og de slesvigske bønder i sognet – til forskellige tider og efter forskellige satser.

Landets enhed

Trods alle delinger blev der en sammenhæng tilbage. Landets navn var stadig Slesvig og Holsten eller »fyrstendømmerne«. Da adelsmanden Henrik Rantzau i slutningen af 1500-tallet stod bag, at der blev tegnet kort over området, skelnede korttegneren mellem Slesvig og Holsten og Danmark, men ikke mellem de forskellige hertugers områder. Henrik Rantzau brugte samme inddeling i sin »beskrivelse af den kimbriske halvø«, som udkom i 1597. Det samme gælder Caspar Danckwerths »Neue Landesbeschreibung der zwei Herzogtümer Schleswig und Holstein« fra 1652. »Slesvig« eller »Sønderjylland« var stadig fællesnavnet for hele landet fra Kongeå til Ejder, mens landet syd for hed Holsten. Alle medlemmer af hertugslægten kaldte sig »hertug af Slesvig, Holsten, Stormarn og Ditmarsken«. I praksis talte man nok om »hertugen af Gottorp«, men det var ikke nogen formel titel.

Endnu tydeligere er det for de enkelte hertugers landområder. Man talte ikke om hertugdømmet Gottorp, men brugte omstændelige omskrivninger som »den fyrstelige andel af fyrstendømmerne Slesvig og Holsten«. Den enkelte hertug var i høj grad en realitet, men hans besiddelser var og blev netop en »andel«. De havde ikke noget navn som helhed. Enkeltpersoner kunne omtales som »slesvigske« eller »holstenske«, mens der ikke var noget ord for undersåtterne i specielt den kongelige eller den gottorpske del.

En delvis undtagelse er ironisk nok ikke de store delhertugdømmer Gottorp og Haderslev, men de små, som Hans den Yngres efterkommere rådede over. Danckwerth taler ikke om »hertugdømmet Gottorp«, men nok om »Fyrstendømmet Sønderborg« og tilsvarende for Nordborg, Glücksborg og Pløn. Det skyldes formentlig, at de små hertugdømmer udgjorde nogenlunde samlede enheder modsat de gottorpske lande, som alene var

Efter 1559 førte alle slesvigske hertughuse samme titel og våben, og kun den ledsagende tekst afslører, at dette står for Hans den Yngre. I hovedskjoldets første felt ses den norske løve med økse, der står for titlen »arving til Norge«, som var en slags prinsetitel, som Frederik I. havde tillagt sig. Derpå følger våbnerne for titlerne »hertug af Slesvig (to løver), Holsten (nældeblad), Stormarn (svane) og Ditmarsken (rytter)«. I midterskjoldet våbnerne for titlerne »greve af Oldenborg og Delmenhorst« (hhv. bjælker og kors).

bundet sammen af tilhørsforholdet til den fælles fyrste. Det var derfor mere naturligt at opfatte »fyrstendømmet Sønderborg« som en reel enhed end »hertugdømmet« Gottorp. Glücksborg, Nordborg og Sønderborg blev dog i Danckwerths værk stadig behandlet som dele af det større hertugdømme Slesvig.

På den måde var Hertugdømmerne både delt og en helhed. Ordningen fra 1544 var et forsøg på at dementere mundheldet om, at man ikke både kan blæse og have mel i munden. Det gik alt taget i betragtning forbavsende godt i næsten nøjagtig et århundrede.

Kong Frederik 2. lod matematikeren Marcus Jordan udarbejde kort over alle danske provinser. Kortene er gået tabt, men ud af arbejdet kom dette kort fra ca. 1585. Kortet skelner tydeligt mellem det kongerigske (Nørre)jylland, Slesvig og Holsten, men viser intet om opdelingen i kongelige og hertugelige dele.

Fællesstyre og særmagt

Delingerne skabte ikke bare et broget landkort, men også en mudret politisk kompetencefordeling. Delingstraktaten fra 1544 nævnte kort, at enkelte ting stadig skulle være fælles, men var særdeles uklar om, hvilke politiske spørgsmål, den enkelte hertug selv kunne klare, og hvilke der var fælles. Det skulle fastlægges efterfølgende gennem forhandlinger, magtkampe og den løbende praksis. Tovtrækningerne herom blev ikke mindre indviklede af, at de delvis smeltede sammen med den løbende magtkamp mellem fyrster og adel. Resultatet blev en politisk model, der var temmelig enestående for Slesvig-Holsten. En tilsvarende kombination af opdeling og fællesstyre udvikledes ellers kun i Mecklenburg, og den slesvig-holstenske ordning blev endnu mere indviklet, fordi den ene hertug også var konge, og fordi man fik hertuger med forskellig kompetence.

Adel og fællesstyre

I sin bog »Ny beskrivelse af den cimbriske halvø« fra 1597 opregnede den kongelige statholder Henrik Rantzau i alt godt 50 slægter, som hørte til Slesvigs og Holstens adel og var berettiget til at deltage i dets styre. Godt halvdelen havde deres rod i Holsten eller Sydslesvig og regnedes til det holstenske ridderskab. Knap en snes slægter var fra Slesvig, og 3-5 slægter var nyligt indvandrede og havde vundet indpas gennem embede og giftermål.

Listen er ikke helt dækkende, men først og fremmest er den lavet, mens adelen var ved at forandre sig afgørende. I 1580'erne og 1590'erne blev adelen stort set købt ud af Haderslev og Sønderborg amter. Det betød, at de fleste rent slesvigske slægter forsvandt. Slægter som Lindenov, Holck og Emmiksen flyttede til Kongeriget og fortsatte deres virke der, mens andre uddøde. Det efterlod en noget mindre og mere ensartet adel, stærkt domineret af de holstenske slægter som Rantzau og Ahlefeldt, der dog hele tiden havde været de politisk ledende. Sidst i 1500-tallet opgjordes det samlede antal voksne adelsmænd i begge hertugdømmer til omkring 200, hvoraf godt halvdelen ejede godser. Den slesvig-holstenske adel var ligesom den danske en fåtallig skare, men den havde vægt, fordi de fleste af dens mænd var godsejere eller havde udsigt til at blive det.

Adelen havde i 1544 to formelle kanaler til at hævde sin magt over for hertugerne. Den ene var hertugdømmernes råd, som talte 15-20 adelsmænd, normalt udpeget på livstid af fyrsten. Det lignede de rigsråd, som fandtes i de nordiske lande. Den anden var landdagene, som ikke var en institution, men en begivenhed, der blev afholdt med uregelmæssige mellemrum. Her kunne alle adelige mænd, de få tilbageværende klostres ledere og købstædernes borgmestre møde. Disse grupper blev under ét kaldt *stænderne*. Blandt dem var adelsmændene både de fleste og de politisk mest markante. Næstvigtigst var byerne, men her var kun de gamle købstæder repræsenteret. Fra Slesvig var det Haderslev, Aabenraa, Tønder, Flensborg, Slesvig, Ekernførde, Burg på Femern og Sønderborg, og den sidstnævnte gled ud sidst i 1500-tallet. Sådanne stænderforsamlinger var typisk for de tyske lande og store dele af Europa i øvrigt, men forekom kun sjældent i Kongeriget.

Adelen opfattede sig som en helhed og dens privilegier og magt var knyttet til Slesvig-Holsten som et samlet område. Den ønskede, at de reelle konsekvenser af delingen skulle blive så få som muligt. I delingsbrevet fra 1544 var der indføjet en bestemmelse om, at »vore stæder og klostre med mandskabet« (dvs. byerne og adelen) skulle være fælles. Hvad det indebar i praksis, var der intense forhandlinger om mellem fyrsterne og stænderne det første års tid efter delingen. Stænderne ønskede, at der skulle holdes landdag to gange om året, og at der stadig skulle være ét samlet råd for de to hertugdømmer. Det ville sikre dem en stilling som i Kongeriget, hvor rådet var *rigets råd* og ikke bare kongens. Hertug Adolf gik ind på det, men kongen sagde bestemt nej. Hertugdømmernes råd blev afløst af de enkelte hertugers råder.

Opløsningen af det fælles råd svækkede ikke bare adelen, men også fællesstyret som sådan, da rådet netop havde taget sig af fælles sager. De første tyve år blev fælles opgaver løst fra gang til gang, men i 1564 vedtog landdagen en ordning for fællesstyret. De tre regerende hertuger skulle på skift lede fællesregeringen et år ad gangen fra mikkelsdag til mikkelsdag, mens de to øvrige hertuger skulle udpege råder, der skulle bistå ham. Én af fællesstyrets vigtigste opgaver, landretten, der var domstol for sager mellem og mod adelige, blev reguleret med en landretsordning 1571. Landretten mødtes to gange om året, én i Holsten og én i Slesvig, fordi der gjaldt forskellige love og forskellig retspraksis i de to hertugdømmer. Ellers gik fællesstyret ikke bare på tværs af delingen mellem de forskellige hertuger, men også på tværs af grænsen mellem Slesvig og Holsten.

Henrik Rantzau (1526-1598) var søn af feltherren Johan Rantzau. I 1556 blev han udnævnt til den danske konges statholder i Hertugdømmerne, en post han beholdt helt til sin død i 1598. Som statholder udfyldte han i en vis grad kongens rolle i det daglige, men han varetog også adelens interesser, især i årene under formynderstyret 1588-93. Med årene blev han Hertugdømmernes rigeste godsejer og byggede adskillige herregårde. Han var samtidig påvirket af renæssancens dannelsesideal og gjorde en stor indsats for at udbrede kendskabet til Hertugdømmerne, kongen og sig selv i det dannede Europa. Stik af Henrik Goltzius, før 1587.

Statholderen Henrik Rantzau udgav i 1597 et latinsk værk om »den cimbriske halvø«, dvs. Jylland, Slesvig og Holsten. Heri bragte han en tavle med 51 våbner for de slægter, der efter hans opfattelse udgjorde Hertugdømmernes adel i 1590. Umiddelbart skelner den ikke mellem Slesvig og Holsten, men indirekte gør den det alligevel. De øverste fire rækker omfatter udelukkende slægter, der blev opfattet som holstenske, anført af slægterne Rantzau og Ahlefeldt. Blandt dem var alle Hertugdømmernes politisk førende slægter, og adskillige af dem havde også godser i Slesvig. De lavere rækker er hovedsagelig reserveret slægter, der var knyttet til Slesvig, men ikke Holsten. Heriblandt var gamle nordslesvigske slægter som Holck, Magnussen, Sture og »Johansen« (Lindenov), nordfrisiske slægter som Hoyer, Paisen, Sivertsen (Sievers) og Leve, men også slægter som Hocken (Høk), der oprindelig stammede fra Holsten, men nu kun fandtes i Slesvig. Endelig har Rantzau også her anbragt et par nyligt indvandrede adelsslægter som Woie og von der Lancken.

Stændernes valgret

Adelen fik kun delvis sin vilje med hensyn til, hvordan landets styre skulle organiseres, men ganske tandløs var den ikke. Efter opløsningen af de fælles råd var det især landdagen, der hævdede stændernes interesser over for fyrsterne.

I Kongeriget Danmark valgte rigsrådet kongen. Det betød, at rådet kunne stille betingelser og ikke bare få gamle privilegier bekræftet, men sætte nye vilkår. Slesvig-holstenske stormænd havde søgt at opnå det samme i 1460 og var blevet lovet det, men både 1482 og 1533 havde stænderne nødtvunget valgt ikke én herre, men de to eller fire brødre, der efter fyrsteslægtens opfattelse havde arveret. Det havde tilsyneladende gjort valgretten til en formalitet.

Efter delingen i 1564 bad kongens statholder Henrik Rantzau på en landdag i Flensborg samme år i kongens navn stænderne hylde både kong Frederik 2. og Hans den Yngre som nye landsherrer. Stænderne svarede imidlertid, at den sidste deling efter deres opfattelse alene handlede om at skaffe Hans den Yngre indtægter, en »apanage«. Stænderne ville gerne hylde kongen som landsherre, men Hans ville de kun anerkende som »nådig herre« og ikke som regerende hertug. Herved blev det. Der opstod et skel mellem de »regerende hertuger«, som var kongen og hertugerne af Gottorp og Haderslev, og den såkaldt »afdelte« hertug, der nok havde de hertugelige beføjelser, der kunne udøves i de enkelte amter, men ikke andel i dem, der lå i fællesregeringen.

Efter Hans den Ældres død i 1580 pegede Hans den Yngre på, at man indtil nu havde haft tre regerende hertuger, og at der derfor måtte være en plads ledig til ham. Men stænderne sagde stadig nej til at hylde ham. Fra nu af var der kun to regerende hertuger: kongen og hertugen af Gottorp. Hans den Yngre blev ikke så meget hertug som de andre, og det må have været endnu værre for hans status og selvbevidsthed, at det var adelsmænd og borgere, der afgjorde det, end hvis det var kongen, der sagde nej. Heller ikke hans efterkommere fik andel i fællesregeringen, men forblev »afdelte herrer«.

Hans den Yngre fik ingen støtte af hertug Adolf af Gottorp og hans sønner. Tværtimod passede det Gottorperne fint, at fællesregeringen blev forbeholdt først tre og siden to hertuger, så de selv endte med at være eneste regerende hertuger ved siden af kongen. Selv om Gottorperne kunne takke stændernes valgret for, at det var gået sådan, varede det dog ikke længe, før de gik til angreb på den. Da hertug Philip i 1588 blev myndig, krævede han, at stænderne automatisk skulle hylde ham, fordi han havde

Hans den Yngre (1545-1622). Da billedet blev malet i 1596-97, havde han i mere end tredive år forgæves kæmpet for at opnå samme politiske status som Gottorperne. Han fik derfor ingen større indflydelse på Hertugdømmerne som helhed, men sine egne områder satte han et stærkt præg på i det halve århundrede, han var herre over dem. Han opkøbte jord i stor stil, anlagde og udvidede herregårde, og fik gravet kanal og bygget dæmning ved Sandbjerg. Som bygherre stod han bag fire slotte, lige så mange kirker og en række herregårde. Alt det betød til gengæld gentagne krav om øget hoveri fra bønderne, som så en hård herre i ham. Maleri af ukendt maler.

arvet den gottorpske del. Stænderne ville godt hylde Philip og lade ham få faderens plads i fællesregeringen, men han skulle anerkende, at han blev hyldet som valgt hertug, ikke som arvelig herre. Da ingen ville give sig, fandt der ingen hyldning sted. Først 1590 blev Philip hyldet ved en ceremoni, hvor både ordene »valgt« og »arveherre« blev undgået, så det ikke var alt for tydeligt, hvem der havde givet sig mest.

Magtkampen gentog sig i årene efter Philips død i 1590. Da kong Frederik 2. var død i 1588, betød det, at der slet ikke var nogen anerkendt regerende hertug overhovedet. Både Gottorperne og enkedronning Sophie kæmpede for, at der skulle ske en arvehyldning, men stænderne, anført af den kongelige statholder Henrik Rantzau, trak det længste strå ved at spille fyrsterne ud mod hinanden. I 1592 og 1593 blev først Johan Adolf af Gottorp og siden Christian 4. udtrykkelig hyldet som »valgt« landsherre. Samtidig afviste stænderne krav fra både Hans den Yngre og Christian 4.s mor på vegne af kongens yngre brødre om også at blive hyldet.

Stændernes sejr holdt dog kun en generation. Da hertug Johan Adolf døde i 1616, præsenterede hans ældste søn, Frederik (3.) stænderne for det dokument, hvor faderen i 1608 havde indført udelelighed for den gottorpske del. Hertug Frederik krævede at blive hyldet som landsherre i kraft af at være enearving til de gottorpske lande. Stænderne vred sig, men lovede dog fremover altid at ville »udnævne« den ældste søn i ét af de to regerende huse efter hans far. Skønt man stadig undgik ordet »arvehyldning« var det reelt det, der nu var tale om. Gottorperne var endt som den store sejrherre i slagsmålene om valg og hyldning og stod styrkede både i forhold til stænderne og Hans den Yngre og hans efterkommere.

Hertug Adolf af Gottorps næstældste søn Philip (1570-90) skulle ifølge faderens testamente arve halvdelen af de gottorpske besiddelser, men da storebroderen Frederik døde i 1587, overtog Philip det hele. Hans korte regeringstid 1587-90 blev præget af striden med stænderne om, på hvilke vilkår hertugen skulle hyldes. Først i 1590 blev der fundet et kompromis, så Philip kunne indtage sin plads i fællesregeringen. Næppe var det dog faldet på plads, før han døde. Maleri, tilskrevet Jacob von Voordt.

Forleningsstriden

I Holsten var alle hertugerne, også kongerne, den tyske kejsers lensmænd. Forholdet skulle for hver generation bekræftes gennem en formel forlening, hvor kejseren anerkendte hertugen som vasal og hertugen anerkendte kejseren som herre. Det gik normalt ganske automatisk. Desuden medførte lensforholdet visse forpligtelser til at underkaste sig det tysk-romerske riges domme i særlige spørgsmål og bidrage til krige, som rigets fyrster kunne blive enige om. Til gengæld var hertugerne repræsenteret på Det tysk-romerske Riges rigsdage.

I Sønderjylland var hertugerne tilsvarende den danske konges lensmænd, men her var der ikke samme velindarbejdede praksis

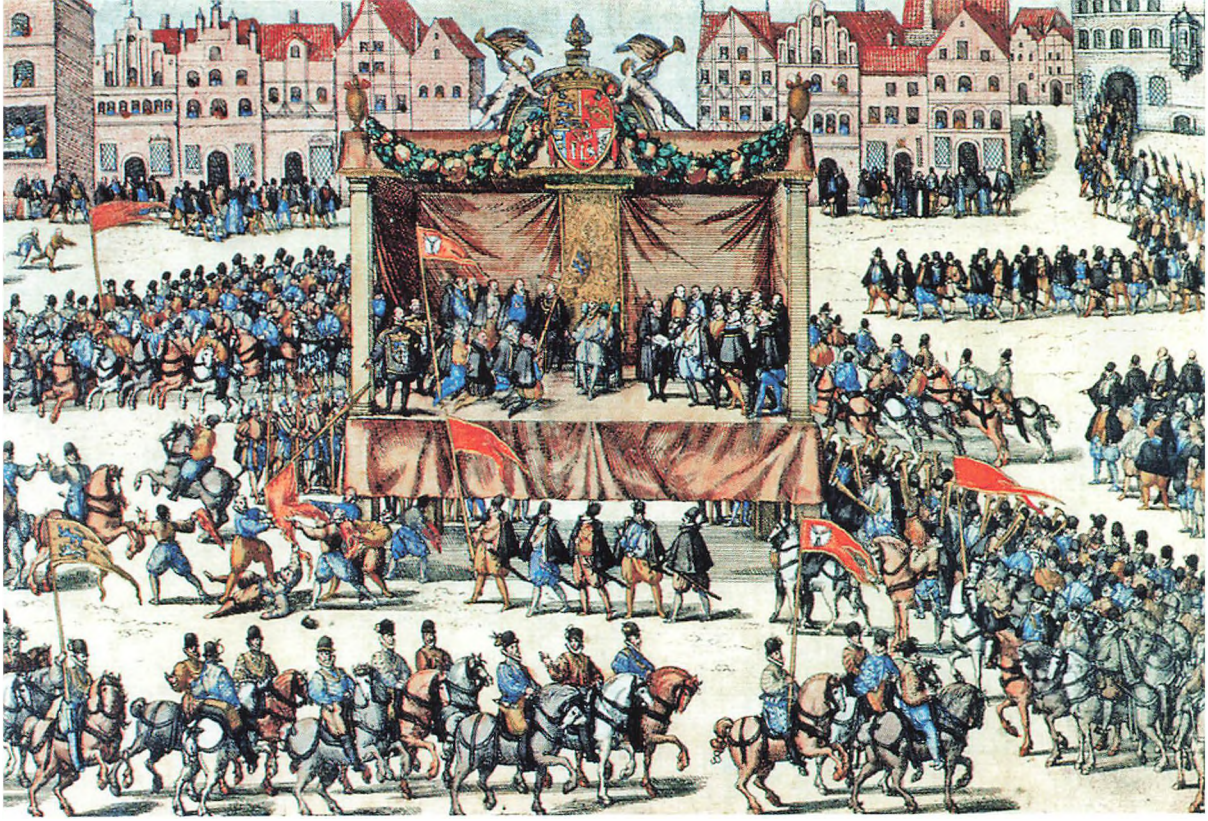

I 1580 kunne der omsider finde en formel forlening sted i Odense. Dette stik af Franz Hogenberg fra 1589 viser begivenhederne. Nederst ankommer hertugerne ledsaget af et mægtigt optog af ryttere. To af rytterne fører den slesvigske og den holstenske fane. På podiet ses selve forleningen. Fire adelsmænd knæler som stedfortrædere for kongen (i hans egenskab af hertug), Hans den Ældre, Hertug Adolf og Hans den Yngre foran kongen, der sidder på en trone, mens de rigtige hertuger ser på. På den måde kunne Frederik 2. både personligt udfylde sin rolle som konge og samtidig være symbolsk ligestillet med de andre som hertug.

for, hvad det indebar. At der skulle ske en forlening, var givet, og forhandlinger om vilkårene blev indledt kort efter delingen 1544. Hertugerne ønskede, at der i lensbrevet blot skulle stå, at Sønderjylland var et »frit fanelen«, og at de personligt skulle sværge kongen troskab. Det ville gøre forleningen til en automatisk formalitet uden væsentlige reelle bindinger.

Kongen krævede derimod, at hertugerne skulle være forpligtede til at komme ham til hjælp med et antal ryttere, når han havde brug for det, og han ville have, at hertugerne skulle sværge troskab både til ham og til Danmarks rige, uden at det blev helt klart, hvad han egentlig ville med det. Det var hertugerne imod, ikke af nationale grunde, men fordi de ville stå så frit som muligt. Hvis det skulle være, krævede de til gengæld at få sæde i det danske rigsråd, som de havde det på den tyske rigsdag. Det var konge og rigsråd til gengæld ikke villige til.

Striden fortsatte meget længe, og først i 1579 fandt man et kompromis. Hertugerne måtte acceptere at sværge troskab til både konge og rige og at stille et beskedent antal ryttere, når kongen havde brug for hjælp. Det var en formel sejr for kongen,

og det indebar en vis binding af hertugerne og dermed hertugdømmet til Danmark. Den praktiske betydning var dog beskeden.

Kirkeherrer

Reformationen gjorde fyrsten til kirkens overhoved i de lutherske lande. Han blev kirkens beskytter og herre i verdslige spørgsmål, som sikrede kirkens indtægter, udnævnte kirkens ledende mænd og holdt undersåtterne til den rette tro. Til gengæld blev fyrsten også den lovlige verdslige øvrighed, som den lutherske kirke prædikede lydighed til, og der blev bedt for kirkeherren i kirken hver søndag. Det må have virket desto stærkere, fordi den lutherske kirke rensede ud i, hvem man ellers bad for.

På det kirkelige område havde Christian 3. søgt at få tingene sat på plads, før Hertugdømmerne blev delt. Kirkeordinansen fra 1542 fastsatte, at der skulle være én fælles evangelisk biskop for Sønderjylland, som skulle vælges af domkapitlet i Slesvig under tilsyn af fire råder udpeget af de fire kirkeherrer, dvs. Christian 3. og hans brødre. Reelt havde kongen dog allerede fået indsat en ny evangelisk biskop, Tilemann von Hussen. Det var tydeligt Christian 3.s mening, at kirken skulle være et fællesområde.

Sådan kom det ikke til at gå. Kort efter delingen gik Hans den Ældre i gang med at udnævne præster og ordne forhold vedrørende kirkens økonomi i sine områder. Den gamle provstiinddeling veg gradvis for en ny, hvor provstierne dækkede ét eller flere amter og dermed så vidt muligt fulgte grænsen mellem de enkelte hertugers områder. Da von Hussen døde i 1551, blev bispestolen og dens indtægter kastebold mellem fyrsterne. Hertug Adolf udnævnte i 1562 teologen Paul von Eitzen som »generalsuperintendent«, der skulle varetage bispens teologiske tilsyn med præsterne. Året efter anerkendte kongen von Eitzen, der nu svor troskab til alle tre landsherrer. Han blev imidlertid den sidste fælles superintendent. Efter ham udpegede hertugen af Gottorp sin hofpræst Jacob Fabricius den Ældre som »generalprovst« for kirken i de gottorpske områder, men han blev ikke anerkendt af kongen. Kongerne nøjedes en tid lang med provster, men i 1636 udnævnte Christian 4. Stephan Klotz til generalsuperintendent for den kongelige del. Også kirken var nu delt. Kun de få kirker under adeligt patronat var under en slags kirkelig fællesregering af kongens og hertugens superintendenter.

Samtidig udspillede der sig en grænsestrid om kirken mellem Kongeriget og hertugdømmet. Kongen krævede ganske vist ikke, at den sønderjyske kirke skulle underordnes den danske, men han krævede, at grænsen mellem de to kirker skulle gå længere sydpå

Paul von Eitzen var født i 1521 som rådmandssøn i Hamborg og blev uddannet teolog. I 1562 udnævnte hertug Adolf ham til gottorpsk generalprovst og året efter til superintendent. Lidt senere blev han også anerkendt af kongen og Hans den Ældre og fungerede som den slesvig-holstenske kirkes samlede gejstlige overhoved til 1593. Tegning af ukendt kunstner.

Stephan Klotz blev i 1636 udnævnt til den første generalsuperintendent over kirken i den kongelige del af Hertugdømmerne. Han slog sig ned i Flensborg. Klotz var tilhænger af den lutherske ortodoksi og gik blandt andet ind for en bedre kirkelig oplæring af børnene og eksamen i katekismen. Kobberstik fra hans værk »De sudure dn. Jesu Christi«, udgivet 1670, her i udgave fra 1710.

end ved Kongeåen. Før Reformationen hørte Nordvestslesvig under bispen i Ribe, mens Ærø, Als og Femern hørte til Odense stift, og kongen mente nu, at disse områder i kirkelige spørgsmål skulle høre under Kongerigets lovgivning og myndighed. I 1543, kort før delingen, var den kirkelige højhed over de sogne, der fra gammel tid havde hørt under Ribe stift, ved en højtidelig handling overdraget fra den såkaldte superintendent i Haderslev til ribebispen Hans Tavsen. Det gik stik mod udviklingen i de lutherske dele af Tyskland, hvor de gamle stiftsgrænser mistede betydning, og de enkelte fyrster overtog kirkehøjheden i deres områder.

Hans den Ældre og Adolf var ikke indstillet på at anerkende, at deres storebror havde kirkehøjheden i nogle af deres lande. På Femern udnævnte Hans den Ældre sin egen provst og slap godt fra det, og hertug Adolf havde held til at lægge tre sogne i Aabenraa amt under sin provst i Aabenraa. I resten af det vestlige Nordslesvig befandt præsterne sig i en menneskealder som lus mellem to negle, der modtog ordrer fra både kongelige og hertugelige embedsmænd og kirkefolk. Til slut gik Hans den Ældre og kong Frederik 2. med til at indbringe sagen for en voldgift, som hertugen vandt i 1578. Efter 1581 lagde kongen dog igen sognene i den vestlige del af Haderslev amt under Ribe stift, men han accepterede, at hertug Adolf overtog kirkehøjheden over hele Tønder og Løgumkloster amter. Fra nu af var det ud over de kongerigske enklaver kun halvdelen af kongens eget Haderslev amt, der kirkeligt hørte til Kongeriget i Vestslesvig.

Til gengæld var en ny strid blusset op vedrørende Als og Ærø, som i 1559 var kommet til at indgå i dronning Dorotheas livgeding (enkegods). Som sådan udøvede hun kirkelig højhed over Sundeved, men ikke over øerne. I 1566 udnævnte dronningen imidlertid en fælles provst for Als og Sundeved. Kongen protesterede kraftigt, men accepterede dog, at provsten kunne fortsætte, hvis bare det skete i kongens navn. Knap var dronningen dog død i 1571, før kongen udnævnte en ny provst på Als, mens han ikke anfægtede Hans den Yngres kirkelige højhed i Sundeved og Holsten. Hans den Yngre var stærkt utilfreds, men kongen bøjede sig ikke. Først i forbindelse med arvedelingen efter Hans den Ældre gav kongen gav sig lidt, så Hans den Yngre 1582-84 fik overladt højheden over Sønderborg by, Egen sogn og de kirker, han selv ville bygge i fremtiden (hvilket fik betydning for Kegnæs og Nykirke i Angel), men så heller ikke mere. Kirkehøjheden over Ærø og det meste af Als blev hos kongerne og Odense stift. Også på dette punkt følte Hans den Yngre, at han ikke fik de rettigheder, der tilkom ham.

De langvarige stridigheder om kirkehøjheden handlede ikke

På grund af sin nærhed til slottet var Nordborg kirke særlig vigtig for hertugerne, men hverken Hans den Yngre eller hans efterkommere, de nordborgske hertuger, blev nogensinde kirkelige overhoveder for kirken og dens præst og menighed. Den daværende hertug af Nordborg bidrog til omkostningerne til kirkens nye prædikestol fra 1620'erne, men magten over, hvad der skulle forkyndes fra den, lå i sidste ende hos kongen og den kongelige provst og biskop.

om teologiske forskelle, og stort set heller ikke om penge. Hans den Yngre argumenterede med, at den manglende højhed gjorde bønderne opsætsige, men adskillige adelige godsejere drev bønderne til hårdt hoveri uden at have kirkehøjhed. Reelt drejede det sig om status. Det kirkelige område blev anset for ét af lutherske fyrsters vigtigste arbejdsområder. På Als og Ærø kunne hertugen ikke bruge præsterne som sin forlængede arm, og det har været en ydmygelse for den selvbevidste hertug, at man i kirkerne på Als og Ærø bad for kongen og ikke for ham hver søndag! Derfor må det trods alt have været en lettelse, at han fik kirkehøjheden over Sønderborg by.

Hofferne

Den mest synlige følge af, at Sønderjylland og Holsten blev delt mellem flere hertuger, var, at der blev flere hoffer inden for landsdelen. Nogle af dem bestod over lang tid, mens andre blev oprettet til den enkelte fyrste og forsvandt igen med ham som Hans den Ældres hof i Haderslev. Mylderet af hoffer var et særtræk i forhold til det øvrige Norden og med til at få Sønderjylland til at ligne Tyskland. Hofferne var også præget af familieforbindelser sydover, af embedsmænd med en baggrund sydfra og af det tyske sprog. Alligevel var deres væsentligste betydning ikke, at de var tyskprægede, men at Sønderjylland på den måde havde flere kulturelle og politiske centre, som kappedes med hinanden og førte nye former for kultur og administration til landet.

Hoffolk

Hof er det tyske ord for gård, og hoffet var først og fremmest en meget stor husholdning. I 1500-tallet var man i bogstaveligste forstand i fyrstens brød, når man tjente ved hoffet. Hans den Ældre udstedte i 1556 en hofordning, som ikke mindst handlede om, hvem der skulle have hvad at spise og hvor. Mellem 1620 og 1660 fik typisk mellem 200 og 300 personer kost eller kostpenge på Gottorp. Selv små hoffer var store husholdninger. I 1683 blev der ud over hertugfamilien dagligt bespist 80 personer ved det lille hof på Glücksborg. Hofferne var Hertugdømmernes største husholdninger og vigtigste kunder, og de var blandt de allerstørste arbejdspladser.

Dette mylder af mennesker omfattede alle dem, der omgav fyrsten i det daglige. Det kan ikke undre, at der var mange mennesker i køkkenet på Gottorp i den periode, hvor man skulle bespise flere hundrede. Der var fyrbødere til at holde gang i slottets mange kaminer og ildsteder og portnere og vægtere til at holde øje med, hvem der kom og gik. Hertugens transportbehov gav arbejde til en hel del staldkarle og kuske. De vigtigere hertuger havde også et vist militært følge. Det første bord i borgstuen på Haderslevhus 1556 var reserveret til Hans den Ældres livvagter. På Gottorp holdt man sidst i 1500-tallet og først i 1600-tallet en militær besætning, som omfattede en halv snes drabanter, en lille

Hoffets enspændere var væbnede ryttere, der kunne fungere som sendebud eller danne en del af hertugens følge. Her indgår de i den store procession, der i januar 1661 førte hertug Frederik 3. af Gottorps kiste fra Husum til Slesvig. Stik fra Adam Olearius' beskrivelse af begivenheden, 1662.

snes enspændere og andre »ridende knægte« og nogle få officerer. Før ca. 1620 var det til gengæld den eneste militære styrke, hertugen af Gottorp rådede over til hverdag.

Hoffets elite udgjordes af adelige. På Gottorp omfattede den adelige stab en håndfuld overordnede hoffunktionærer som hofmarskal, staldmester og jægermester, en halv snes unge ugifte kammer- og hofjunkere, og en ti-femten adelige drenge. Hans den Yngres hof blev også ledet af en adelig hofmarskal eller hofmester, og også her var der både adelig staldmester og jægermester. På Glücksborg slot var der i 1684 adelig hofmester og staldmester. Alene det, at man havde en *hof*mester, som endda var adelig, var med til at understrege, at det var et fyrstehof, der holdt til på Glücksborg.

Hofferne var overvejende en maskulin verden, men havde dog også en særlig kvindelige afdeling, som var knyttet til hertuginden, og ledet af en adelig hofmesterinde. På Gottorp var der i første halvdel af 1600-tallet typisk en håndfuld adelige jomfruer, som var det kvindelige modstykke til hofjunkerne, en kvindelig mundkok og en halv snes tjenestepiger. Den kvindelige stab var næsten lige så stor på Glücksborg i 1681, hvor den talte en hofmesterinde, to hofjomfruer, en kammerfrue, en oldfrue og ni tjenestepiger.

Hofmarskallen, jægermesteren, staldmesteren og hofmesterinden havde konkrete ledelsesopgaver. Hofjunkernes opgaver bestod i en vis opvartning af hertugen og hans gæster, men egentlig var de der først og fremmest for at kaste glans over hoffet og selv få glans tilbage, og for at udvikle bånd mellem fyrste og adel. Ved officielle lejligheder kunne de adelige hoffolk i pragtfulde klæder ledsage deres herre til hest, danne en imponerende modtagelse for hans gæster og fylde op ved bordet og på dansegulvet ved hans fester. Adelsmændenes styrke var dels, at man i datiden tillagde

Otto von Qualen (1541-1604) var i årene 1590-92 gottorpsk hofmarskal – den sidste, der kom fra ridderskabets gamle slægter. I 1592 skiftede han til posten som amtmand i Tønder, som han dog mistede allerede året efter. Af hans sønner trådte Otto i kongens tjeneste, mens Claus blev gottorpsk kammerjunker, landråd og amtmand i Cismar og Oldenburg i Holsten. Maleri fra 1590.

Til hoffets borgerlige elite hørte også hofpræsterne. Jacob Fabricius den Yngre (1588-1645) blev i 1616 hofpræst for enkehertuginde Augusta i Husum, men flyttede i 1622 til Gottorp som assistent for sin far, der var generalsuperintendent og øverste hofpræst, og 1640 efterfulgte han faderen. Fabricius den Yngre sad til bords med hofmarskallen og kansleren og ofte med hertugen selv. Hans efterladte optegnelser giver et levende indblik i, hvad der foregik ved hoffet, og hvad dets ledende mænd talte om. Stik af Püschel.

adelskab en særlig værdi, så alene deres navn og våbenskjold gav status, dels at de i kraft af deres opdragelse og baggrund i høj grad delte glæden og evnen til at ride, skyde, fægte, danse, spille og drikke med fyrsterne. De adelige jomfruers rolle var tilsvarende at være hertugindens selskab og følge, mens de lærte passende opførsel og ventede på at blive godt gift.

I 1500-tallet tiltrak hoffet på Gottorp og de andre hoffer mange unge adelige fra Hertugdømmerne, men efterhånden svækkedes båndene mellem ridderskabet og fyrsterne. Fra 1630'erne udgjorde de indfødte adelsmænd som regel kun et mindretal af de adelige herrer på Gottorp, og udviklingen var lignende ved de andre hoffer. Ridderskabets frie stilling mellem flere herrer var ikke kun en styrke, men kunne blive en svaghed, fordi den betød, at fyrsterne også opfattede forholdet som mindre givet og mindre forpligtende end i Danmark.

Doktorerne

Det var ikke kun udenlandske adelsmænd, der gav Rantzauer, Ahlefeldter og Blomer konkurrence. En anden elite gjorde sig i stigende grad gældende, ikke mindst ved det gottorpske hof. Middelalderens fyrster havde kunnet trække på gejstlige, når der skulle udstedes dokumenter, men det endte med Reformationen. Da papirarbejdet ved hofferne voksede dramatisk i løbet af 1500-tallet, blev der brug for en særlig gruppe af kontorfolk.

I Danmark blev administrationsarbejdet ved hoffet delt mellem adelige og borgerlige. I Hertugdømmerne fulgte man i stedet et tysk mønster, som betød, at opgaverne udelukkende blev varetaget af borgerlige. Ved Hans den Ældres hof træffer vi tidligt to »sekretærer«, som er tidens ord for akademiske sagsbehandlere, og lidt senere fik hertugen også en egentlig kansler som leder af forvaltningen. På Gottorp træffes den første kansler Adam Tratziger fra 1558. Fra omkring 1590 til 1660 rådede hertugen typisk over en kansler, 2-3 kancellisekretærer, en kammermester eller rentemester, som tog sig af regnskaberne, en kammersekretær, som var hertugens personlige sekretær, og 4-5 menige kancellister. Hans den Yngre havde i fyrre år en borgerlig oversekretær, Johannes Hildesheim, der reelt fungerede som kansler, og dertil kom i hertugens senere år to jurister og en regnskabskyndig. På Glücksborg var der i 1684 en sekretær og to skrivere. Kongen bemandede sit »tyske« kancelli, der tog sig af sager vedrørende Hertugdømmerne, på samme måde.

Det var ikke nogen stor centraladministration, men den var betydningsfuld. Det var disse folk, der gjorde, at hertugerne kunne udøve magt på andre måder end ved at være personligt til

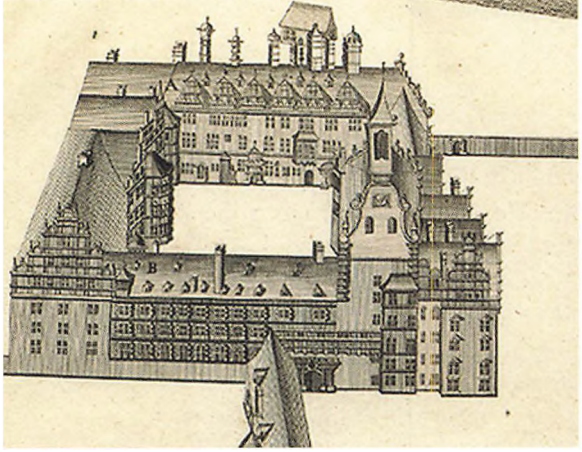

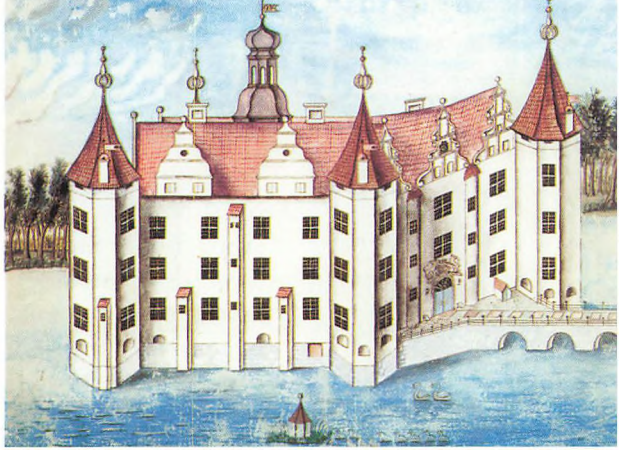

Aldrig før eller siden er der blevet bygget hertugslotte i Slesvig som i anden halvdel af 1500-tallet. Alle var de præget af renæssancen, men alligevel var den konkrete udformning vidt forskellig. Det begyndte med det gamle hovedslot Gottorp, som ses til venstre på et stik af J.C.G. Fritzsch 1743 efter en tegning af Zacharias Wolf fra 1697. Allerede kong Frederik 1. havde bygget en ny vestfløj, som ses til venstre i billedet, og under Adolf og Johan Adolf blev Nordfløjen (bagest) udbygget til hovedfløj med riddersal og kapel. Det hele blev festligt og prægtigt udstyret med kviste, portaler og skulpturer, men resultatet var dog et noget irregulært sammensurium. Så var der mere helhed over Hans den Yngres Glücksborg, som blev opført 1582-87 efter en særlig nederlandsk og nordtysk model som et tredobbelthus, sammenbygget på langs, men med regelmæssige vinduer, gavlkviste og hjørnetårne. Her ses det på et billede fra slutningen af 1700-tallet.

stede eller ved at overlade opgaverne lokalt til betroede folk. Alle disse folk var borgerlige. De højere placerede havde en akademisk uddannelse, ofte en doktorgrad i jura.

»Doktorerne« og de andre borgerlige kancelliembedsmænd besad særlige kompetencer inden for jura og regnskabsvæsen og med deres borgerlige og ofte udenlandske baggrund var de stærkere bundet til fyrsten end de adelige hoffolk, hvis loyalitet var delt mellem den fyrstelige herre og deres egen slægt og stand. Akademikerne ved hoffet var samtidig tæt på magten. Det havde både symbolsk og reel betydning, at en række af dem jævnligt sad til bords med hertugen og de øverste adelige hoffolk på Gottorp i 1630'erne eller på Glücksborg sidst i 1600-tallet.

Den nye elite vandt også indpas i den vigtige funktion som hertugelig råd. De første år efter Reformationen blev den endnu kun varetaget af adelsmænd, men fra omkring 1600 supplerede hertugerne af Gottorp de adelige »landråder«, hvoraf de fleste samtidig var amtmænd, med et antal »lærde råder«.

Adelen følte konkurrencen. Amtmanden på Gottorp udtalte i 1624: »I dag skal en adelsmand være godt udstyret, hvis han vil tjene sit brød ved hoffet. I gamle dage, hvis en kunne kaste et enkelt ord på latin ind i samtalen, så var han en stor mand. Nu er det børneleg. Nu skal man kunne det nærmest som doktorerne.« Hoffet var magtens vigtigste scene. Det var afgørende, hvem der spillede de store roller der.

Slotsbyggeri

En af hoffets vigtigste opgaver var at udstråle glans og dermed hæve fyrstens »reputation«, dvs. anseelse, over for både undergivne og ligemænd. Pragt var en form for magt, for det tjente til at få både lave og høje til at anerkende, at fyrsten havde den status, han mente

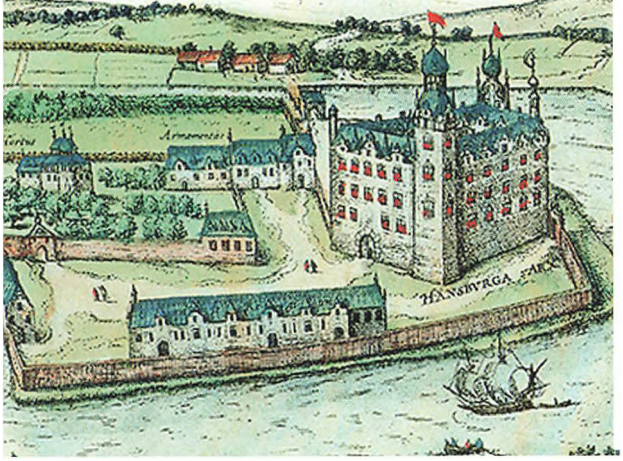

Hansborg i Haderslev og slottet Tønning hører til de mest moderne slotte, der blev bygget i Slesvig i 1500-tallet. De repræsenterer i højere grad end Gottorp og Glücksborg inspirationen fra Italien og Frankrig. Hansborg var et forholdsvis regelmæssigt firefløjet slot med symmetrisk anbragte vinduer og tårne. Det mest arkitektonisk avancerede slot var dog Tønning, der var blev udformet som en centralbygning omgivet af fire store hjørnepavilloner, inspireret af villaer og slotte fra Italien og Frankrig. Arkitekten bag begge slotte var Hercules van Oberberg, der også stod bag byggearbejder på bl.a. Gottorp og Tønderhus. Både Hansborg og Tønning er her gengivet af Franz Hogenberg i stik fra 1590 og 1597.

sig berettiget til. Mylderet af fyrster i Sønderjylland betød, at de fleste sønderjyder kom til at opleve noget af denne glans. Der var fyrsteslotte i de fleste sønderjyske byer, og sandsynligheden for at se en hertug og hans følge ride forbi i pragtfulde klæder var meget større end chancen for, at en jysk bonde så kongen.

Nogle virkemidler var gamle. Ét af dem var et stort, fornemt og rigt klædt følge ved officielle begivenheder. Man noterede sig i samtiden, hvor mange folk og heste en fyrste førte med sig, og det var én af de mange hoffolks opgaver at kunne danne dette følge. Da Hans den Ældre i 1547 skulle møde kongen i Kolding til en planlagt forleningsceremoni, bad han sine råder om at slutte sig til ham med deres folk, iført hertugens dragt, da »det sømmer sig for hertugen at inddrage som en fyrste, og han desuden til sin ære må have folk hos sig«. Selv det var åbenbart ikke nok, for godt tre uger senere bad han på sine egne og hertug Adolfs vegne yderligere en del adelsfolk slutte sig til følget i »æresklæder«. Da indtoget fandt sted, fulgtes de to hertuger af 300 mand.

Det var også et gammelt virkemiddel, at fyrstens gård var større og prægtigere end andres, men her steg kravene kraftigt i 1500-tallet. Inspirationen fra den italienske renæssance nåede Norden. De gamle borge slog ikke til mere, hvis man ville kunne modtage fremmede fyrster og gesandter og blive respekteret af dem. Samtidig satte ledende adelsmænd som Johan og Henrik Rantzau en standard, som fyrsterne måtte leve op til og helst overgå. Tiden fra Reformationen til omkring 1620 blev præget af et overvældende fyrsteligt byggeboom i begge hertugdømmer. Frederik 1. havde vist vejen med vestfløjen på Gottorp, der kan kaldes det første renæsssanceslot i Norden. Christian 3. og ikke mindste dronning Dorothea fik om- og udbygget Sønderborg slot, så det nogenlunde levede op til de nye idealer. Men det var kun begyndelsen.

1500-tallets mest pragtfulde byggeri stod Hans den Ældre for.

Kort efter at have overtaget sine besiddelser gik han i gang med at bygge et nyt og moderne slot i Haderslev. Hansborg, som det blev kaldt, blev skabt som en helhed efter nye arkitektoniske principper og på et nyt sted, så man ikke som i Sønderborg var bundet af gamle fundamenter og faconer. Hertug Adolf af Gottorp byggede en hel række mindre slotte, hvoraf Reinfeld i Holsten og Tønning og Husum i Vestslesvig repræsenterer nyeste mode. Oven i det lod både Hans den Yngre og Gottorperne en hel række ældre slotte som Tønderhus, Gottorp og slottet i Rendsborg ombygge. Selv et ubetydeligt amtmandsslot som Brundlund i Aabenraa blev gjort mere stateligt med nye tårne og gavle.

Uagtet at hans lande var mindre, søgte Hans den Yngre at følge med sin farbror og fætter i byggekapløbet. Sønderborg havde hans forældre efterladt som en passende hovedresidens, men med årene rev han alle tre arvede klostre, Ryd, Reinfeld og Ahrensbök, ned og erstattede dem med nye slotte. Hertugens efterkommere stillede sig tilfredse med det, faderen havde efterladt, bortset fra den yngste søn Joachim Ernst, der i 1630'erne lod opføre et stort slot i Pløn. Det blev det sidste store hertugelige slotsbyggeri i Hertugdømmerne frem til 1690'erne.

Efter Christian 3.s tid lå kongernes hovedaktivitet i Nordsjælland, men helt forsømt blev Hertugdømmerne ikke. Da Frederik 2. arvede Haderslev amt, fuldførte han sin farbrors byggeplaner, så Hansborg blev færdiggjort som et firefløjet slot, så stort og prægtigt som Kronborg og dermed en værdig residens for kongen, når han var i Hertugdømmerne. Christian 4. bidrog med et mindre, men meget raffineret, slot i sin nye by Glückstadt omkring 1630.

Hofkulturen

Slottene i Glückstadt og Pløn markerede afslutningen på et århundredes hektisk slotsbyggeri i Hertugdømmerne, men interessen flyttede til noget andet. Under Johan Adolf og endnu mere under sønnen Frederik 3. blev Gottorp slot et sted, hvor slottets indre glans overgik den ydre. Indretningen af den nye festsal og slotskirke blev særdeles pragtfuld. Frederik 3.s kone, Marie Elisabeth, bragte malerier af Lucas Cranach med sig fra sit hjemland Sachsen, og hertugen beskæftigede i en årrække den dygtige maler Jürgen Ovens som hofmaler. Ud over malerierne kunne Gottorp efterhånden opvise rige samlinger af genstande i guld, sølv og ædle stene.

Alt dette skulle vise rigdom, men også smag og dannelse. Pragtgenstandene var ikke bare udført i kostbare materialer, men også

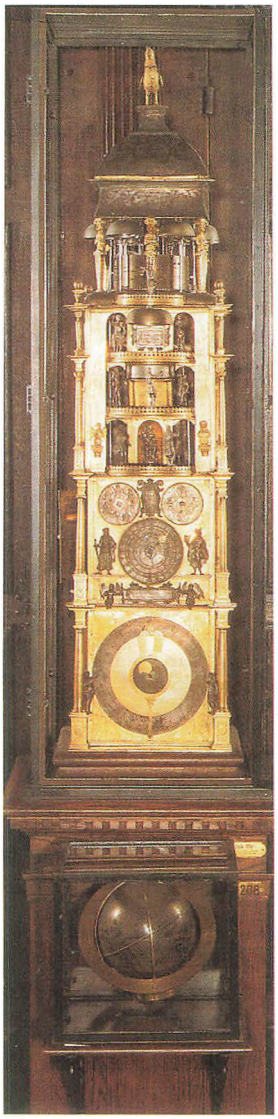

Astronomisk ur udført af Isaac Habrecht 1594. Uret indgik i det gottorpske kunstkammer, formentlig under hertug Frederik 3., der selv var stærkt interesseret i både astronomi og matematik. I 1720 blev uret som resten af kunstkammeret erklæret dansk krigsbytte, og i 1764 kom det til København, hvor det siden har indgået i de kongelige samlinger sammen med mange andre skatte fra Gottorp.

Hertugerne havde alle samlinger af pragtgenstande. De blev dels brugt i pragtfulde opstillinger ved festlige lejligheder, dels anbragt i kunstkamre, hvor de kunne vises til vigtige gæster. Denne guldskål fra det gottorpske hof er udført kort før midten af 1600-tallet. Skålen er udsmykket med over 200 kameer. Enkelte er fra antikken, de fleste ikke meget ældre end skålen, men selve kamé-motivet viser hen til den klassiske oldtid. I emalje er der udformet eksotiske frugter som tomat og maniok. Skålen befinder sig i dag på Rosenborg.

fornemt kunsthåndværk i tidens modestrømninger. Mange af dem var fulde af symboler fra den klassiske oldtid. Adelsmænds og fyrsters dannelsesniveau steg i disse årtier, hvor de blev uddannet på universiteter eller af akademiske huslærere. Dannelse gav prestige, og hofferne skulle helst føre an. Gottorp gjorde det i markant grad.

Hertug Johan Adolf havde opbygget et stort bibliotek, som blev yderligere udbygget under sønnen Frederik 3. Samlet voksede biblioteket fra ca. 700 bind ved hertug Adolfs død i 1586 til 10.000 bind hundrede år senere. Hertugerne holdt egen bibliotekar, der hjalp med at holde biblioteket ajour inden for en hel række fag fra religion over klassisk og moderne historie til naturvidenskab. Den mest berømte, Adam Olearius, var en bredt dannet mand. Han var med på en dristig ekspedition, som hertug Frederik 3. 1635-39 sendte til Persien. Dens handelspolitiske mål lykkedes ikke, men Olearius' trykte beretning var med til at fremhæve hans arbejdsgivers navn og ambitionsniveau. Et fantastisk projekt var skabelsen af en kæmpestor jordglobus og en meget avanceret mekanisk himmelglobus, der kunne vise planeternes bevægelser. De

to glober var fornemt kunsthåndværk, men var samtidig avanceret mekanik, og de byggede på den allernyeste naturvidenskab. På alle måder kunne de bruges til at vise hertugens niveau.

Hoflivet blev også mere raffineret. Langt op i 1600-tallet var omgangsformen ganske robust med jagt, spil og et voldsomt drikkeri som foretrukne maskuline fornøjelser. I 1500-tallet beskæftigede hoffet på Gottorp en håndfuld trompetere, som blæste i trompet før skåler, og når hertugen og hans gæster gik ud og ind. Men fra omkring 1600 begyndte hertugen at opbygge et egentligt husorkester med en række forskellige musikere. Musikeres kunnen – og deres skyhøje lønkrav – var ét af de emner, der blev talt om ved hertugens bord. Længere op i 1600-tallet kom musikerne til at akkompagnere de hofballetter, der var højeste mode, og hvor hertugfamilien selv deltog.

I Sønderjylland kunne kun hertug Frederik 3.s mor, enkehertuginde Augusta på Husum slot, måle sig med ham i pragtudfoldelse. De små hoffer var hægtet uhjælpeligt af, men måtte alligevel gøre deres bedste for at holde så meget fyrstelig standard, som det nu lod sig gøre. Det er næppe helt tilfældigt, at Hans den Yngres hof ikke har Gottorp-hoffets ry for kunst og videnskab, men det kunne gå fint til ved bryllupper, og hertugens døtre fik et rigt brudeudstyr. På Glücksborg holdt man to »hofmusici« sidst i 1600-tallet, og hertugen fastsatte, at der altid skulle stå en page og en lakaj klar ved hans værelse.

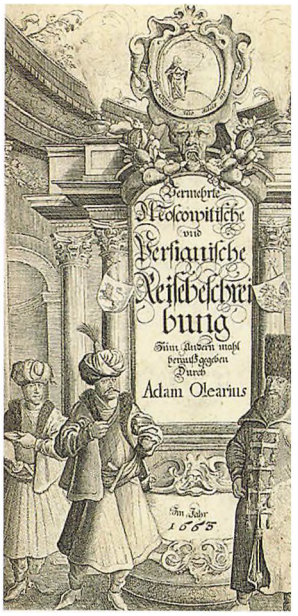

Titelblad til Adam Olearius' skildring af den »moskovitiske og persianske« rejse. Rejsen, som han deltog i på hertugen af Gottorps vegne 1635-39, havde til formål at åbne en handelsrute fra Persien via de russiske floder og Østersøen til Frederiksstad. Den gav ikke konkrete resultater, men rejsebeskrivelsen var med til at markere det gottorpske hof i det dannede Europa. Den udkom i adskillige udgaver, her én fra 1665.

Forgældede fyrster

Det pragtfulde hofliv kostede penge. På Gottorp lå de kontante hofudgifter til lønninger og kostpenge til de ansatte og indkøb af fødevarer, klæder, bøger og juveler i 1621 og 1631 på omkring 65.000 rigsdaler, hvad der svarer til mellem 75 og 90% af hertugens samlede kontante indtægter fra de gottorpske besiddelser. Udgifterne steg endda de følgende år. Hertugen brugte altså næsten alle sine indtægter på at holde hof. Det betød, at ekstraordinære udgifter hurtigt kunne vælte læsset. Presset var naturligvis endnu større på de hertuger, der havde langt mindre indtægter.

Der var dog forskel på de enkelte hertugers finanser. Både Hans den Ældre og Hans den Yngre formåede at efterlade sig et stort set gældfrit bo. I Hans den Yngres tilfælde er det en bedrift, da han købte mange godser, byggede på livet løs og havde mange børn. Det blev blandt andet nået ved at holde sønnerne i kort snor og ved en ret sparsommelig husførelse i hverdagen.

Derimod blev Gottorp hurtigt forgældet. Den gottorpske kansler Nikolaus Junge roste ganske vist hertug Adolf for at have været

Hertug Frederik 3. af Gottorp havde været forgældet det meste af sit liv, men hoffets pragtudfoldelse blev der ikke sparet på. Det var ganske i hans ånd, at hans begravelse i 1661 blev en stor ceremoni og endda markeret med en bog om begivenheden af Adam Olearius med hele 55 raderinger. Så kunne også slægtninge og fyrster, der ikke havde været til stede, se, hvor fint det var gået til. Her ses det afsluttende castrum doloris i Slesvig domkirke i 1661. Omkring kisten sidder ligbærerne, som alle var adelige for at vise hertugens ophøjethed. En række faner viser hertugens våbenskjolde hver for sig, og omkring står 24 hertugelige drabanter æresvagt.

en sparsommelig fyrste, men hertugen efterlod sig gæld, ikke mindst fordi han ikke havde fået nogle penge igen, som han havde lagt ud for den spanske konge. I Johan Adolfs og Frederik 3.s tid var gæld et kronisk problem på Gottorp, og renteudgifterne voksede og voksede. De lærde råder foreslog hertugen at beskære de adelige amtmænds andel af amtsindtægterne, hvad hertugen gerne ville, men ikke altid kunne, og at spare på hoffet, hvad hertugen kunne, men ikke ville, da det truede hans reputation. Hans den Yngres sønner og sønnesønner kom også hurtigt i gæld, dels på grund af tidernes ugunst, dels fordi det blev svært at sikre en fyrstelig livsstil med indtægterne fra så små hertugdømmer.

Gælden gav hertugerne mange problemer og bekymringer, og den begrænsede deres handlefrihed. Virkelig skære ned på udgifterne kunne og ville de dog ikke. Det var mere skamfuldt at være nærig end at være forgældet. Gæld var normal for fyrster. Længe så det da også ud til, at hertugerne kunne hæve deres indtægter, om ikke i takt med gælden, så dog nok til, at man kunne blive ved med at holde løbet kørende. Først da krigene væltede ind over landet, blev gældsproblemerne rigtig alvorlige.

Nådige herrer og tro undersåtter

Fyrstemagten var – i teorien – personlig. Det var den enkelte fyrste, der ved arv og hyldning havde overtaget en række beføjelser og dermed var blevet »herre« for et stort antal mennesker. Fra råder og amtmænd til hofjunkere og kancellister var det, vi kalder embedsmænd og hoffolk, efter datidens opfattelse fyrstens tjenere, og når de handlede i deres embeder, gjorde de det på hans vegne. Selv om kanslere og sekretærer i praksis overtog meget af arbejdet, var de stort set usynlige udadtil. Gennem det meste af 1500- og 1600-tallet skrev man ikke til kancelliet, men til kongen eller hertugen, og svaret blev givet i hans navn. På den måde blev befolkningen løbende mindet om, hvem deres herre var.

Ud over at være personligt var forholdet mellem fyrster og undersåtter grundlæggende ulige. Både adelige embedsmænd og jævne bønder skrev til kongen eller én af hertugerne ikke bare som deres »konge« eller »fyrste«, men også deres »herre«. Selv kaldte adelige amtmænd sig gerne for fyrstens »tjener«, mens bønder og borgere omtalte sig selv som fyrstens »undersåtter«. På den måde markerede man, at man kendte og anerkendte både fyrstens og sin egen plads i hierarkiet. Det forhindrede ikke, at forholdet mellem herrer og undersåtter hele tiden var under udvikling, og begge parter havde forventninger til hinanden.

Befalinger og benådninger

Fyrsten stillede krav til sine undersåtter. Bønderne skulle betale deres sædvanlige afgifter, og undersåtter skulle være lydige. Det blev ikke begrundet, for det var en del af den almindelige samfundsorden. Derimod blev nye krav i reglen begrundet, og det viser, at fyrsten ikke uden videre kunne befale hvad som helst. Skatter kunne blive forklaret med, at de var nødvendige til landets forsvar og for at afvende nød og fare, eller at de var lovligt bevilget og efter gammel skik. Andre love og indgreb blev beskrevet som udtryk for »landsfaderlig omsorg«. Da Frederik 3. af Gottorp i 1632 lod hoveriet i Aabenraa amt erstatte med en høj pengeafgift, skrev han til undersåtterne i amtet, at han havde hørt, at de mod hans vilje var belastet med hårdt hoveri, og derfor ændrede han forholdene af omsorg og nåde.

Hans den Ældres forhold til sine undersåtter er særlig godt belyst, fordi der er bevaret en række protokoller, som rummer kopi af de skrivelser, der udgik fra hertugens kancelli, og af de domme, han afsagde. Hertugen udøvede sin myndighed sammen med en lille kreds af hjælpere, dels kansler og sekretærer, dels hans adelige råder. Meget af myndigheden blev udøvet pr. korrespondance, men hertugen rejste også rundt mellem sine vigtigste besiddelser og holdt ret og afgjorde spørgsmål på anden måde. Her er han gengivet på en medalje i voks, udført af Valentin Maler i 1573.

Argumentationen var vigtig, da fyrsterne søgte at regulere flere ting end før. For den kongelige del af Holsten blev der udstedt 14 forordninger i årene 1500-1550, men 50 i anden halvdel af 1500-tallet og hele 229 i første halvdel af 1600-tallet. Fra Hans den Ældre er der bevaret et bind med 101 forordninger, udstedt i hertugens 36-årige regeringstid. Det store tal hænger sammen med, at de fleste af forordningerne var lokale, udstedt for et amt eller en by, men det er et klart tegn på en mere udfarende fyrstemagt.

En fjerdedel af Hans den Ældres 101 forordninger handler om digevæsenet, som spillede en stor rolle i hans del af Hertugdømmerne. Den næststørste gruppe udsprang af hertugens rolle som kirkens overhoved. Ikke mindre end 15 af Hans den Ældres forordninger handler om kirkens organisation og indtægter. Atter andre handlede om begrænsning af luksusforbrug, overholdelse af helligdagen, forbud mod overdreven skovhugst eller handel og vandel.

Fyrsten var imidlertid også en magt, man kunne henvende sig til for at opnå noget, hvad enten det var et embede, fyrstens hjælp over for en tredje part eller mildning af en straf. I begyndelsen var personligt fremmøde almindeligt, men med årene blev skriftlige henvendelser det normale. De blev kendt som supplikker eller bønskrifter. Supplikkerne rummer faste klicheer, der vidner om, hvordan fyrstens og undersåtternes rolle ideelt burde være. Fyrsten omtales stort set altid som »mægtig« eller endda »stormægtig« og meget ofte som »nådig«, mens undersåtterne omtaler sig selv som »tro«, undertiden som »ydmyge« og hyppigt som »arme«. Disse klicheer rummer en forestilling om, at en fattig, ydmyg og tro undersåt kan vente hjælp og beskyttelse fra sin herre, fordi denne både er så magtfuld, at han kan gøre noget, og så nådig, at han vil.

Fyrsten vedligeholdt folks opfattelse af ham som stærk og nådig ved at imødekomme nogle af disse henvendelser. Nytårsaften 1547 eftergav hertug Hans den Ældre Nis Ebbesen på Nordstrand straffen for, at han havde dræbt Ocke Edeleffsen, »for megen flittig forbøns skyld og også for hans børns skyld«. I 1545 »forundte« samme hertug Bertolt Jenssen, at hans børn måtte have fortrinsret til at fæste en mark og en eng efter hans død.

Supplikker og mundtlige henvendelser kunne komme både fra enkeltpersoner og byer, landskaber og amter. I 1603 drog 125 bønder fra Aabenraa amt til Gottorp, hvor de søgte og fik foretræde fra hertugen. Bønderne afleverede en lang skrivelse med en hel række klager over amtmanden og amtsskriveren, som blev beskyldt for at pålægge bønderne urimelige nye afgifter og ar-

Sådan tegnede Franz Hogenberg de marskbønder, som Hans den Ældre stod over for på Nordstrand, og bønderne fra Okholm i den vestligste del af Flensborg amt. Over for disse selvbevidste og bevæbnede marskbønder havde kongen og hertugen i det daglige hverken politi eller hær at indsætte. De kunne, hvis det gjaldt, skrabe større styrker sammen, end bønderne kunne modstå, men i det daglige var fyrsterne stærkt afhængige af, at deres autoritet blev anerkendt. Det blev den ofte, fordi bondesamfundet også havde brug for en autoritet, men fyrsterne kunne ikke diktere hvad som helst, og de vidste det.

bejdsydelser, men også for at mele deres egen kage. Amtmanden krævede ifølge bønderne, at de gjorde hoveri på hans egne godser, og amtsskriveren krævede ågerrenter af restanter og bestikkelsespenge af alle, der ville opnå noget, og han havde tilegnet sig en gård og væltet dens hoveribyrder over på naboerne. Lokalt kunne bønderne ikke få deres ret, hævdede de, for det forhindrede amtmanden og amtsskriveren.

Ved at rette klagerne mod embedsmændene undgik bønderne at udfordre hertugens autoritet, men henholdt sig til en almindelig forestilling om den gode fyrste, der gav almindelige mennesker ret over for magtsyge og urimelige embedsmænd. Hvordan hertugen reagerede i den konkrete sag, ved vi kun delvis. Nogle af de nye afgifter og bestemmelser blev fastholdt, men embedsmændene blev forflyttet eller trådte tilbage i løbet af et par år.

Billederne af den befalende og den nådige fyrste stødte sammen, når hertugen eller kongen stillede krav, og bønder og borgere søgte at slippe for dem. Det var inden for visse grænser accepteret, at undersåtterne i passende ydmyge vendinger vendte sig til fyrsten og bad om mildning i de stillede krav. Det kunne også godt give resultat. Men hvis fyrsten fastholdt sine krav, og undersåtterne nægtede at efterkomme dem, var det lydighedsnægtelse, som truede fyrstens autoritet.

I 1547 skrev hertug Hans den Ældre til indbyggerne i Tønder amt, at han havde hørt, at mange kun i ringe grad adlød digefogder og andre, når de befalede folk at arbejde på det nye dige. Hertugen påbød nu »med strenghed« alle at efterkomme ordrerne og truede med straf. Hvad der konkret skete, står åbent. Værre var det, da indbyggerne på Femern i 1557 afviste at rette sig efter en række nye krav og bestemmelser, som Hans den Ældres nye amtmand forkyndte for dem og ligefrem stimlede sammen og

Wulf Blome var som de fleste amtmænd både rig, veluddannet og af en familie med politiske traditioner. Han var søn af den fremtrædende adelsmand Hans Blome og havde som ung studeret både i Leiden og Paris. I 1621 blev han landråd for hertug Frederik 3. af Gottorp. Fra 1624 og helt til 1664 var han amtmand over det store Tønder amt. Privat ejede han bl.a. det holstenske gods Seedorf.

tvang amtmanden til at drage bort. Hans den Ældre tog sagen meget alvorligt, fordi det havde karakter af åbent oprør mod hans repræsentant. Han kaldte de ledende femeranere til sig og bad dem fremlægge bevis for, at de havde ret og hertugen uret. Da de ikke kunne det, havde de efter hertugens mening kollektivt forbrudt liv og gods! Nu var hertugen naturligvis ikke interesseret i at henrette alle øens driftige bønder, men udgangen blev, at øboerne både måtte acceptere en kollektiv bøde på hele 10.000 mark og en ny landret, som gav hertugens repræsentanter øget myndighed på øen og indskrænkede selvstyret.

Omvendt var der også sager, hvor hertugmagten bøjede af. I år 1600 besluttede hertugen af Gottorp at bortforpagte hovedgården Foggebüll syd for Tønder og kræve hoveriafløsning af bønderne i marskherrederne, der hidtil havde gjort en smule hoveri. Bønderne bad sig fritaget, fordi de havde store udgifter til digerne. Hertugen fastholdt sit krav, og da bønderne fortsat nægtede, truede han med straf. Trods det var sagen stadig ikke faldet på plads flere år senere, og til sidst gav hertugen op og lod amtmanden forhandle et kompromis hjem.

Amter

Måden magten blev forhandlet på, afhang i nogen grad af, hvem hertugen stod over for. Hans den Ældre var hertug og herre på én måde i Haderslev amt, på en anden på Nordstrand og på en tredje i Haderslev by. Som arv fra middelalderen var Sønderjylland delt op i områder, hvis indbyggere havde forskellige rettigheder over for fyrsten.

Ved Reformationen var der otte amter: Haderslev, Tørning, Aabenraa, Tønder, Sønderborg, Nordborg, Flensborg og Gottorp. Haderslev og Tørning blev snart efter slået sammen, men til gengæld blev Gottorp amt med tiden delt i tre, idet Husum og Hütten amter blev skilt ud. De tidligere klostre Mårkær og Løgum blev hurtigt til amter, mens Ryd kloster knap blev et rigtigt amt, før Hans den Yngre overtog det. Bispegodset blev til Svavsted amt, som havde skiftende herrer. I alt rummede amterne omkring halvdelen af hertugdømmets befolkning.

Efter 1544 omfattede amterne udelukkende selvejere eller bønder, som hertugen selv var godsejer for. Sammenlagt bidrog amterne med langt den største del af hertugernes indtægt i de fleste år før 1625. På hertugens vegne blev amterne styret af en amtmand, som varetog alle fyrstens interesser i amtet. Han fungerede som en slags godsforvalter, der holdt avlsgårde og møller i drift, sørgede for at indkræve de pligtige afgifter af bønderne og for-

handlede med nye fæstere, når gårde blev ledige. Han skulle lede forsvaret af slottet og amtet i øvrigt. Og han havde overopsyn med retsvæsenet og ansvaret for, at forbrydelser blev retsforfulgt og bøderne indkrævet eller forbryderne straffet på anden vis.

Eneret på amtmandsposterne var ét af det slesvig-holstenske ridderskabs dyrebareste privilegier, som det forsvarede indædt. Amtmandsposten var givtig. Amtmændene fik selv en del af amtets indtægter, og kritikere hævdede, at de berigede sig mere, end de havde lov til. Så længe posten var forbeholdt mænd af ridderskabet, var det en måde at begrænse fyrstemagten på og holde sammen på Hertugdømmerne som en helhed.

Amtmanden havde kun en lille stab til at hjælpe sig med at administrere amtet. Husfogden var næstkommanderende på slottet og amtmandens stedfortræder, når amtmanden ikke var der. Amtsskriveren tog sig især af regnskaberne, men også af kontorarbejde i øvrigt. I den økonomiske forvaltning benyttede han og amtmanden sig af, at der fandtes såkaldte jordebøger over de enkelte amter, som opregnede de bønder, der hørte til amtet, og de faste afgifter, de skulle betale. Med udgangspunkt i jordebogen aflagde amtmanden årligt regnskab til sin hertug.

Lokalt var amtmanden afhængig af bønder. I hvert herred var der en herredsfoged, som var leder af retsplejen, og under dem fandtes sognefogder eller andre lokale fogder, der hjalp med at indkræve skatter og afgifter, forkynde fyrstens befalinger og holde øje med lovovertrædelser. Det var i reglen velstående bønder, som fungerede som mellemmænd mellem deres naboer og standsfæller på den ene side og hertug og amtmand på den anden. Principielt udgik magten i amterne oppefra: hertugen udpegede amtmanden, som formelt udpegede herreds- og bondefogder. Mange af fogedposterne gik dog i virkeligheden i arv, og i praksis var bondefogderne snarere et mellemled, hvis loyalitet både gik både opad og nedad. På mange måder rakte hertugmagten ikke længere, end han kunne få disse bønder med til. Uden dem havde hertug og amtmand hverken mulighed for at vide, hvad der foregik, eller evne til at sætte deres vilje igennem.

Med tiden ændrede amtsadministrationen delvis karakter. De gamle borge mistede deres militære værdi, og amtmænd og husfogder mistede deres militære rolle. Til gengæld blev de administrative opgaver større. Det påvirkede amtmandens rolle, men endnu mere husfogders og amtsskriveres, hvis arbejde blev mere omfattende og krævende, og med tiden skiftede de fra at være amtmandens personlige assistenter til at være embedsmænd under konge eller hertug.

Flere steder førte det til, at hertugerne begyndte at overveje

Amtsforvalterne steg gradvis i anseelse og indflydelse i 1600-tallet. Et godt eksempel er Joachim Danckwerth, der tilhørte en slægt, der var tæt knyttet til de gottorpske hertuger. Hans bror, den kendte topografiske forfatter Caspar Danckwerth, var borgmester i Husum, mens han selv var amtsforvalter i Aabenraa og kammermester på Gottorp. Han var med til at finansiere broderens og Johannes Mejers topografiske arbejde, og han skænkede 1642 den store altertavle i Nikolaj kirke i Aabenraa. På den findes disse billeder af ham selv og hustruen Clara.

Uden for marsken drev næppe nogen storbondeslægt det så vidt som slægten fra Hajstrupgård i Bylderup sogn. Nis Hansen, som ses på dette epitafiemaleri med sin kone og sine tolv børn, overtog fra faderen de store gårde Hajstrupgård og Vrågård og blev som sin far og farfar herredsfoged over Slogs herred. Hans kone Anna var datter af herredsfogden i Strukstrup herred i Angel, og begge ægtefællers mødre var rådmandsdøtre fra henholdsvis Tønder og Flensborg. Formelt var Nis Hansen stadig bonde, men både socialt og som herredsfoged var en han et mellemled mellem bondesamfundet på den ene side og hertugmagt og samfundselite på den anden.

helt at undvære amtmænd og nøjes med husfogder og amtsskrivere (der så blev kaldt amtsforvaltere). Fra omkring 1600 søgte de gottorpske hertuger, tilskyndet af de »lærde råder«, at spare amtmændene væk. Helt lykkedes det ikke, men antallet af amtmænd blev skåret ned, så en række amter med hver sin amtsforvalter fik fælles amtmand.

Landskaber, byer og godser

Amterne ligner de danske len. Derimod var *landskaberne* en specialitet for Sønderjylland og Holsten. I Sønderjylland var det først og fremmest Ejdersted, Nordstrand og Femern, men også Før, Sild, Helgoland og Stapelholm var en form for landskaber, og selv de to marskherreder, Viding og Bøking, syd for Tønder havde noget af samme karakter. Landskaberne var omfattet af delingen i 1544, men de stod over for hertugen på en anden måde end amterne. I 1544 kom de alle under Hans den Ældre eller hertug Adolf, og fra 1581 var de alle gottorpske.

I landskaberne var fyrsten nok fyrste, men ikke godsejer. Midt i 1500-tallet betalte bønderne i landskaberne ikke faste individuelle afgifter til hertugen, men i stedet ydede det enkelte landskab en ret beskeden kollektiv afgift. Hertugernes eneste løbende indtægt af betydning fra landskaberne var bøderne, som til gengæld løb op i anselige beløb. Dog betalte bønderne i Stapelholm og på Femern ret høje afgifter, mens omvendt bønderne i Viding og Bøking herreder slap lige så let som de egentlige marsklandskaber. Før 1625 ændrede det sig kun i Ejdersted, hvor hertug Adolf fra 1566 fik indført en ny skat på jord, gradueret efter areal og bonitet. Den blev en markant indtægtskilde og synes mærkelig nok ikke at have mødt større modstand.

Hertugerne havde en overordnet repræsentant i landskaberne. I Hans den Ældres tid var der en adelig amtmand på Femern. I Nordstrand og Ejdersted var der såkaldte stallere, mens Før og Sild var underlagt amtmanden i Tønder og Stapelholm og Helgoland amtmanden på Gottorp. Men ved siden af stallere og amtmænd havde landskaberne en ledelse, som i et vist omfang var valgt lokalt. Den konkrete udformning var forskellig fra landskab til landskab, men overalt var der forskellige råd af bønder, der var valgt blandt de større bønder og repræsenterede landskabet over for hertugen.

Den lokale selvbestemmelse blev svækket noget med tiden, da hertugelige embedsmænd fik indflydelse på udpegningen. I Ejdersted udnævnte stalleren fra 1595 de såkaldte lensmænd og rådmænd, men bønderne i hvert distrikt skulle foreslå fire kandidater, stalleren kunne vælge imellem. Rådmænd og lensmænd havde altså et dobbelt mandat nedefra og oppefra, og de optrådte stadig som en forsamling, der talte på landskabets vegne og havde ansvar for en række opgaver.

En lignende stilling over for hertugerne havde *købstæderne.* Hver købstad blev typisk ledet af to borgmestre og et vekslende antal rådmænd. De var valgt af købstædernes borgere, og først efter år 1700 har vi eksempler på borgmestre udpeget oppefra. Ligesom landskaberne gav købstæderne ingen nævneværdige afgifter til hertugen i »normale« år bortset fra bøder

Mens amter og landskaber entydigt var fordelt mellem de enkelte hertuger, indtog købstæderne en mærkelig dobbeltstilling, fordi de ved delingen i 1544 med den ene hånd blev fordelt mellem hertugerne, men med den anden hånd blev omtalt som fællesområde sammen med klostre og adel. I praksis var byerne dog mere delt end fælles. Da delingen var gennemført, skrev Hans den Ældre og hertug Adolf til borgerne i Flensborg og takkede dem for deres hidtidige lydighed, men henviste dem til fremtidig at være lydige mod kongen som deres landsherre.

Landskabet Ejdersteds seglring fra 1613 er et markant udtryk for, at landskabet var en politisk enhed, der havde sin egen stemme. Ringen bærer landskabets våben, som rummer tre skibe, fordi Ejdersted oprindelig var tre landskaber, der voksede sammen, og indskriften »Sigillum Eiderstadensium«, Ejdersteds segl. Når landskabets råd havde forpligtet sig på halvøens vegne, var det »Ejdersted«, der havde talt.

Ekernførde var omgivet af adelige godser, og en række adelsfamilier havde gårde i byen, men både den økonomiske og politiske magt var i hænderne på de store købmænd. Fra deres kreds kom de to borgmestre og rådmændene, som residerede på rådhuset, der ses foran kirken. I de fleste andre sønderjyske byer var der et slot med en amtmand, som ganske vist kun styrede omegnen, men alligevel var et markant indslag i byen. Det var der ikke i Ekernførde. Stik fra Georg Brauns byværk, ca. 1585.

Endelig havde hertugerne meget lidt at skulle have sagt over bønderne på de *adelige godser og klostre*. Da de ikke var delt mellem hertugerne, var den enkelte hertug uden indflydelse på forholdene på det enkelte adelige gods, og hertugerne fik slet ingen indtægter fra godserne, når der ikke blev udskrevet særskatter. Indadtil var der til gengæld enevælde på godserne, da magten stort set udgik fra godsejeren. Han havde politimyndighed på sit gods, og de fleste godser havde siden 1524 birkeret, så de var en egen retskreds, hvor godsejeren udpegede dommeren.

Hans den Yngres og hans efterkommeres områder blev en mellemting mellem amter og godser. Som udgangspunkt var de amter, og hertugen havde i de fleste spørgsmål samme myndighed som kongen og Gottorperne i deres amter. Kun var de sønderborgske områder i visse spørgsmål underlagt det fællesstyre, der blev holdt sammen af landdagen. Som hævn for at stænderne ikke ville hylde ham, tvang Hans den Yngre til gengæld sine byer – Sønderborg og Pløn – til at holde sig fra landdagene. Der-

med kom de væk fra det fællesregerede område, som hertugen ikke havde indflydelse på, og blev helt underlagt ham.

Forsvaret

Til de vigtigste sider af magten i ethvert samfund hører kontrollen over den fysiske voldsmagt og muligheden for at kræve skat op. I Sønderjylland i 1500-tallet var hertugernes beføjelser på disse punkter både begrænsede og komplicerede af at være delt mellem flere fyrster, og som al anden magt var de forskellige over for Hertugdømmernes enkelte befolkningsgrupper og områder.

I fredstid var der ikke nogen hær før 1625. Forskellige befolkningsgrupper havde forpligtelser til at møde, når fyrsten kaldte. Forpligtelserne var omvendt proportionale med, hvor underordnede grupperne var under fyrsterne. Krigstjeneste var selve begrundelsen for adelens privilegier, og i tilfælde af krig skulle adelsmændene møde til hest med deres håndgangne mænd, den såkaldte rostjeneste. Den blev reguleret efter, hvor meget gods den enkelte adelsmand ejede, og omfattede ca. 600 ryttere i alt. Rostjenesten var det første, fyrsterne mønstrede, når de havde brug for tropper.

Adelen var dog ikke alene om at kunne kaldes til krigstjeneste. I 1545 aftalte de tre regerende hertuger, at hver af dem når som helst skulle kunne mønstre 500 mand fodfolk og 70 ryttere. Rytterne skulle hertugernes amtmænd og adelige råder møde med, mens fodfolket stort set skulle stilles af byer og landskaber. I amterne varetog fyrsten og hans amtmand som udgangspunkt forsvaret, mens indbyggerne i byer og landskaber selv stod for det. Senere samme år besluttede de tre hertuger, at de hver skulle bidrage med hele 1.500 mand fodfolk til en styrke, der skulle forjage nogle skarer af landsknægte, der hærgede Holsten. Alene Nordstrand stillede denne gang 500 mand, der dog efter en tid fik lov at vende hjem mod, at landskabet bevilgede en sum penge i stedet.

Denne grundlæggende borger- og bondebevæbning blev kaldt »udskud«, fordi man »udskød« dvs. udvalgte en mindre del af befolkningen til forsvarsopgaven. Fyrsterne og deres adelige råder havde dog kun begrænset tillid til, hvad sådanne tropper kunne præstere. Da udskuddet blev mønstret i 1559, udtalte én af de adelige amtmænd, at man ikke kunne overlade forsvaret af en borg til borgere, »thi de ville snarere ile hjem til deres kvinder og børn for at redde dem, end til Deres Nådes borg«.

Man søgte at styrke militsen gennem de følgende årtier. Hans den Ældre udstedte i 1554 en befaling om, at amtsundersåt-

Hellebard med våben og navnetræk for hertug Adolf af Gottorp. Den har formentlig været anvendt af én af de få drabanter, der udgjorde hertugens livvagt og sammen med andre væbnede hoffolk var den eneste hærstyrke, han rådede over til hverdag.

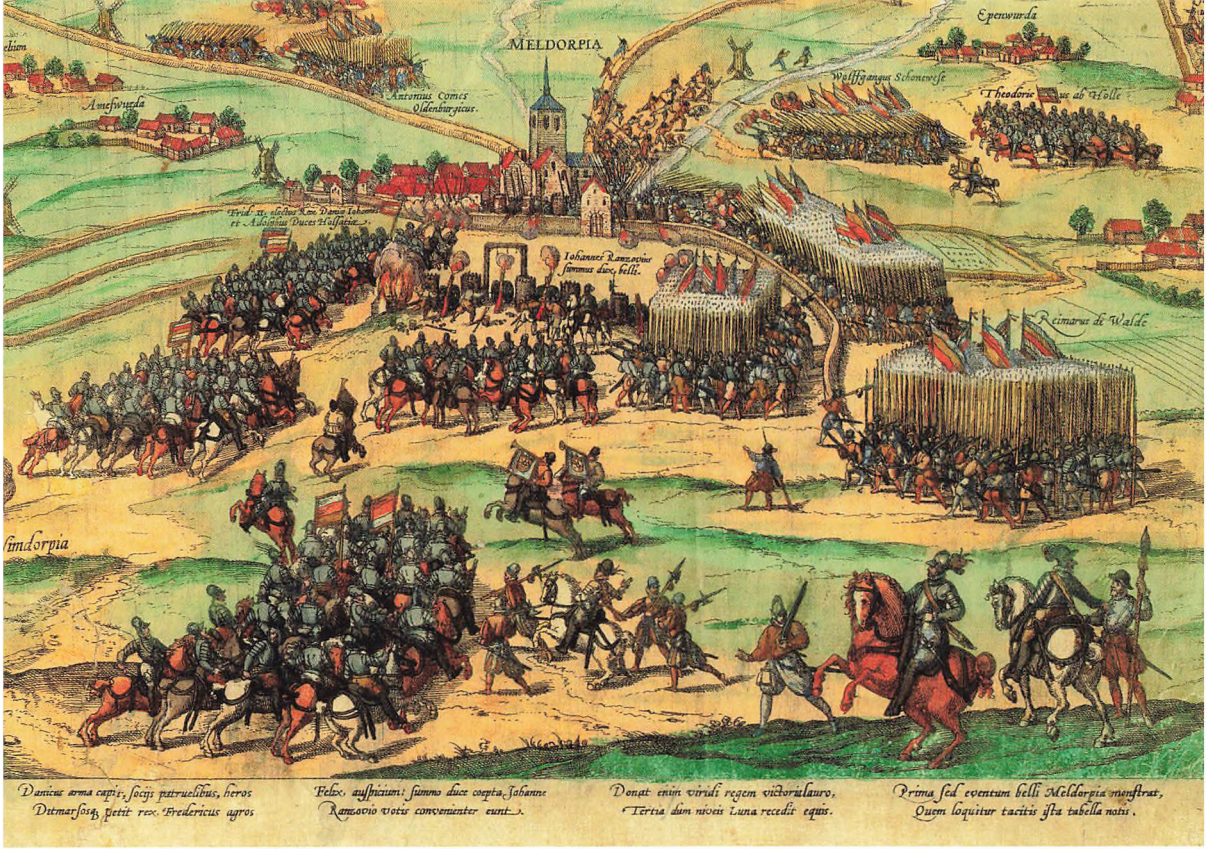

Dette træsnit af slaget ved Meldorf under erobringen af Ditmarsken i 1559 viser de styrker, man brugte under større krigsoperationer. Fodfolket, der optrådte i firkantede karreer, var lejesoldater, mens de mindre rytterenheder både bestod af lejetropper og den slesvig-holstenske adels rostjeneste.

terne skulle holde så mange våben, at hver fjerde mand kunne møde fuldt udrustet. Nu var amtsbønderne altså også omfattet. I byerne skulle hver tredje borger kunne møde udrustet. Gottorperne søgte senere at styrke deres forsvar ved at inddele deres amter og landskaber i distrikter, der hver skulle stille et kompagni, og man holdt nogle få faste officerer. Man var dog stadig meget langt fra at råde over en styrke med nævneværdig kampkraft. Fast udpegede folk og løbende eksercits var der stadig ikke tale om.

I forholdet mellem fyrsterne indbyrdes var forsvaret en kompliceret blanding af fællesanliggende og særanliggende. Rostjenesten hørte som adelen i øvrigt under fællesregeringen og kunne kun mønstres af fyrsterne i fællesskab. Derimod blev udskuddet mønstret af hver hertug for sig fra hans egne områder. Når hæren blev mobiliseret i 1540'erne, kom den imidlertid under fælles kommando og svor troskab til alle tre fyrster. Det samme skete under Ditmarskertoget.

Når det virkelig gjaldt, satsede man først og fremmest på lejetropper. I årene omkring 1550 blev der i moderat omfang lejet soldater, men i større stil skete det kun én gang, nemlig ved erob-

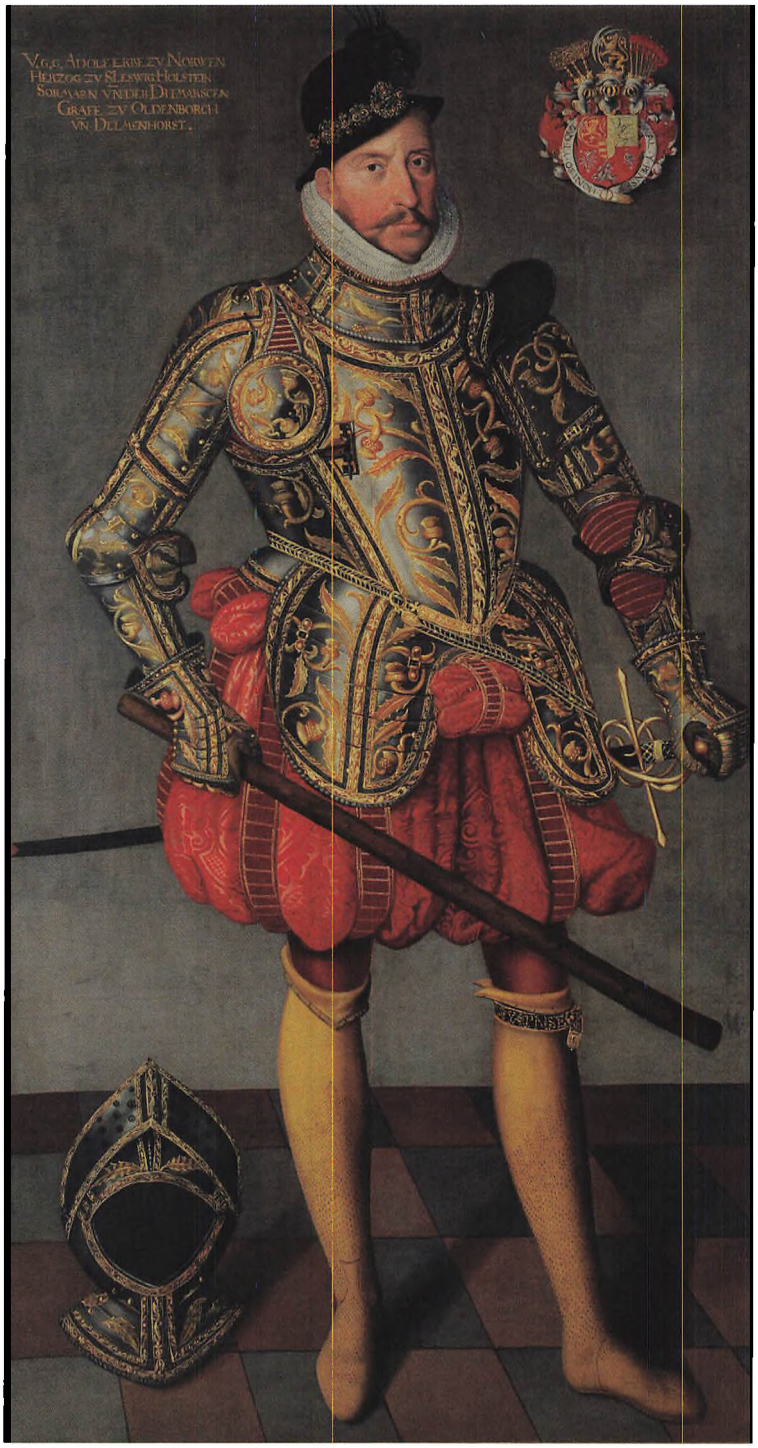

Fyrsten var født som militær leder. Få af de slesvigske hertuger kunne dog lade sig male som feltherre med så megen ret som hertug Adolf af Gottorp. Som ung havde han været i krig i kejserens tjeneste. Senere førte han både 1568 og 1572 tropper for den spanske konge mod Nederlandene, der havde gjort oprør, og han ledede militære aktioner på det tyske riges vegne mod hertugen af Gotha i 1567 og mod Lauenburg i 1575 i sin egenskab af nedersachsisk kredsoberst. Dertil kommer erobringen af Ditmarsken i 1559, der i høj grad var hans projekt. På maleriet ses han i en pragtrustning med Hosebåndsordenen ved knæet – det varige resultat af hans frieri til dronning Elisabeth.

ringen af Ditmarsken 1559. Fredens velsignelse betød, at Hertugdømmerne helt til 1620 levede under middelalderlige vilkår – uden en egentlig hær, men med våben hængende på adelsmændenes gårde, i mange borgerhuse, på marskens bondegårde og såmænd også i bondehjem i resten af hertugdømmet. Det begrænsede også fyrsternes mulighed for at tvinge deres vilje igennem. Det var dog ikke markant anderledes end forholdene i Kongeriget – og det meste af Europa.

Skatter

De faste og variable indtægter af amternes bønder, hovedgårde og møller, bøderne fra byer og landskaber, landpengene fra Ejdersted og toldindtægterne var kongens og hertugernes ret, som de modtog hvert år, uden at det skulle forhandles særligt om det. De dækkede som oftest kun de løbende udgifter til hertughoffer og embedsmænd. Større udgifter krævede skatter, der blev udskrevet og bevilget fra gang til gang og med et bestemt formål.

Skat kunne blive udskrevet helt lokalt for at dække lokale behov, som når bønderne langs vestkysten regelmæssigt blev pålagt penge-, naturalie- og arbejdsydelser i forbindelse med digebyggeri. Et formål kunne dog også være at hjælpe på den enkelte hertugs slunkne finanser. Kongen bad i 1548 sine slesvigske amter og byer betale en dobbelt skat for »den store nødtørfts skyld«. Hertugerne af Gottorp fik gentagne gange deres rige landskaber Ejdersted, Nordstrand, Femern og Ditmarsken til at betale store engangsbeløb, og i 1624 fik hertug Frederik sågar sine amter og landskaber til at love at betale skat over en årrække til afdrag på hertugens gæld. Skatter på hele hertugdømmet blev derimod stort set kun udskrevet med to formål. Det vigtigste var landets forsvar, det andet en prinsesses bryllup. Når én af de regerende hertugers døtre skulle giftes, blev der udskrevet en »frøkenskat« for at dække nogle af udgifterne til medgift og udstyr.

Skat af adelens bønder og byerne krævede bevilling på en landdag. Skat fra landskaberne krævede normalt forhandling med det enkelte landskab, mens hertugerne i princippet bare kunne befale i amterne. I 1549 udskrev Hans den Ældre således en skat på fire gylden pr. plov i sine amter uden forhandling, men fra Nordstrand fik hertugens repræsentant besked på at søge at opnå 8.000 mark »eller mere«. Hertugens mest betroede mand, Iven Reventlow, skulle forhandle med femeranerne. Han kunne imidlertid ikke få dem til at give de 4.000 mark, hertugen ønskede. Hertugen svarede, at man ikke bare kunne lade femeranerne selv bestemme,

så Hr. Iven skulle igen søge at opnå de 4.000 mark, men hvis det »trods al møje ikke kan opnås«, skulle han overveje, hvor meget man så kunne få! Også de gottorpske særskatter af de rige marskområder blev hver gang udskrevet efter forhandling og ofte som en studehandel, hvor hertugen til gengæld bekræftede eller udvidede privilegier.

Forhandlingerne med landskaber og byer hænger også sammen med, at skatten blev udskrevet og inddrevet på en anden måde end i amterne. I amterne blev skatten udskrevet med et beløb pr. plov eller helgård. Det kunne lade sig gøre, fordi kongen eller hertugen og deres amtmænd havde jordebøger, der opregnede alle gårdene. I byerne og landskaberne var forskellene mellem folk så store og omskiftelige, at det krævede omfattende viden om folks forhold at opkræve skat, og den havde fyrsterne ikke. Man måtte derfor nøjes med at aftale et samlet beløb med den lokale ledelse og så overlade det til den selv at fordele beløbet på de enkelte familier. Det var med til at give den lokale elite magt – både opad og nedad.

Skat blev opkrævet hyppigt i de urolige år i 1540'erne og 1550'erne og igen i 1560'erne for at yde bidrag til Danmarks krig mod Sverige, men fra 1570'erne til 1620 blev skatterne sjældne og lave. Også på dette punkt forblev forholdene middelalderlige.

Som ikke-regerende hertug fik Hans den Yngre ingen andel i ledelsen af det fælles forsvar og derfor heller ikke i de skatter, der gik til det formål. Tværtimod måtte hertugen og hans sønner finde sig i, at der blev krævet skat op i deres områder, som gik til de styrker, kongen og hertugen af Gottorp havde. De måtte også leve med, at der ikke blev opkrævet frøkenskat, når Hans den Yngres og hans efterkommeres døtre skulle giftes. Det fik reel betydning for hertugen i Sønderborg, at han ikke var hyldet og ikke var »regerende«.

Sølvdaler fra 1599 med hertug Johan Adolfs portræt og våben. Både kongerne og de forskellige hertuglinjer slog mønt, der dog i princippet indgik i et fælles slesvig-holstensk møntsystem, der afveg fra det danske. De tunge sølvdalere blev brugt til større handelstransaktioner og til at betale afgifter og skat med, men længe var skatterne så lave, at der ikke skulle mange dalere til. Frøkenskat var kun 8 skilling (en kvart daler eller mindre) pr. plov, og før 1625 var selv skat til forsvarsformål ofte kun 1-2 daler pr. plov.

Retsvæsenet

Mens fyrstemagtens kontrol med voldsmagten eller andel af samfundets ressourcer ikke voksede meget før 1625, fik fyrsterne stigende indflydelse på retsvæsenet.

Udgangspunktet i 1544 var ellers, at retsvæsenet stort set var i lokalbefolkningens egne hænder og fungerede, som det havde gjort fra gammel tid. Sager kom for retten, fordi én part stævnede en anden. Det gjaldt ikke bare sager, som drejede sig om arv, gæld, ejendom og skel, men også straffesager. I volds- og tyverisager var det den krænkede, der rejste sagen, i drabssager den krænkedes familie. Det var også almindelige bønder og husmænd, som

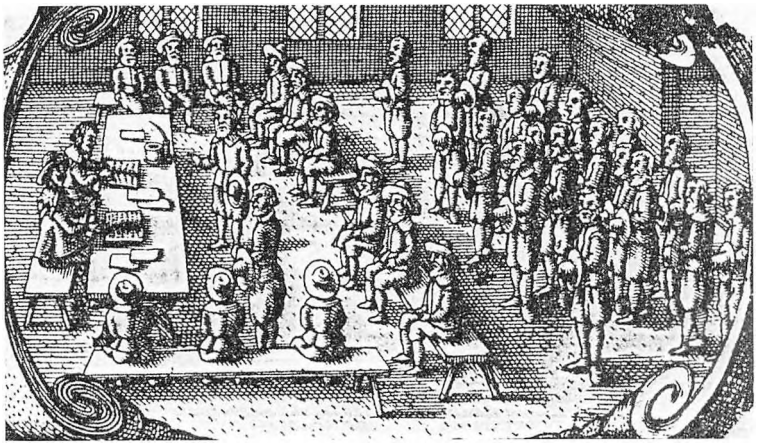

På titelbladet fra en dansk håndbog i jura, Christen Ostersen Veyle: *Glossarium Juridico Danicum*, fra 1652, ses et herredsting i funktion. Ved bordet sidder herredsfoged og skriver, og foran dem står sagens parter. På de fire bænke, de såkaldte tingstokke, sidder de tolv stokkemænd, der dømte, mens tilskuerne står bag ved. Rettens mænd – herredfoged og stokkemænd – bærer hat, mens både parter og tilhørere blotter hovedet.

afgjorde retssagerne. Ved de fleste herredsting fandtes otte sandemænd, som var udnævnt for livstid og blandt andet dømte i drabssager. De fleste sager blev dog afgjort af normalt tolv, nogle steder 15, såkaldte stokkemænd, som var udtaget fra gang til gang. Retten blev ganske vist ledet af fogder, der var udpeget af amtmænd eller lignende, men deres opgave var mere at tilrettelægge begivenhedernes gang end at dømme, og i øvrigt var disse herreds- og birkefogder selv bønder med begrænset juridisk indsigt.

Domme blev afsagt efter gamle retsregler og simple beviser. Da Mads Nielsen en gang i 1560'erne ved Hviding herreds ting stod anklaget for drab på Søren Jessen, blev han efter Jyske Lov idømt bod til de efterladte og en bøde til fyrsten. Nogle år forinden havde Anker Markvardsen i Haderslev sagsøgt Adde Frese for en gæld, men Adde Frese aflagde sammen med en række andre mænd ed på, at han ikke skyldte noget. Dermed vandt han sagen – dog kun indtil videre, da Anker Markvardsen senere appellerede til hertugen og fremlagde skriftligt bevis for sit krav.

Var man utilfreds med dommen, kunne man kræve, at et nyt nævn på tolv eller femten mænd så på sagen, og det var endda muligt at forlange et tredje nævn. Andet og tredje nævn havde ikke større sagkundskab end første nævn, men kunne alligevel omstøde den første dom.

Det sønderjyske landsting var afskaffet i 1524, men man kunne appellere sin sag til den relevante hertug, som med uregelmæssige mellemrum holdt ret i de enkelte amter. Hans den Ældre gjorde det på skift i Haderslev, Tønder, på Nordstrand og på Femern, men der kunne gå år imellem. Før hver retsdag fik den relevante

amtmand besked på at forkynde, at hertugen og hans råder på en nærmere fastsat dato ville holde ret.

På en retsdag i Haderslev i 1567 indbragte Jes Olufsen i Hajstrup i Øsby sogn en sag mod Simon Nielsen i samme by, der havde fældet et træ på en grund, som Jes Olufsen mente var hans. Herredstingets nævninge havde frikendt Simon Nielsen, men nu omstødte hertugen dommen og underkendte nævningene, både fordi Jes Olufsen fremlagde bevis på sin ejendomsret til jorden, og fordi hertugen havde forbudt skovhugst uden amtmandens tilladelse! I de fleste tilfælde bekræftede hertugen og hans råder dog herredstingenes domme.

Netop i 1500-tallet søgte fyrsterne at ændre på dette decentrale og brugerstyrede retssystem. Hans den Ældre udstedte mindst en halv snes forordninger, der regulerede retsplejen. Både Nordstrand og Femern fik nye landretter, og hertugen af Gottorp gennemførte det samme i Ejdersted med den begrundelse, at det gamle system havde ført til unødige appeller, langsommelighed og overflødige omkostninger. For resten af Sønderjylland gjaldt Jyske Lov stadig, men også her gennemførtes ændringer. Muligheden for at appellere fra ét stokkenævn til et andet forsvandt overalt. I de gottorpske amter blev de tolv nævninge desuden udnævnt på livstid, og Hans den Ældre lod ligefrem herredsfogden dømme alene i Tønder amts gestherreder og Haderslev amt. Derimod bevarede de tolv nævninge deres rolle i det kongelige Flensborg amt. I løbet af 1600-tallet styrkedes herredsfogdernes position yderligere, også fordi storbønderne med tiden afløstes af mere skolede embedsmænd på disse poster.

Samtidig veg de retsdage, hvor hertugen med uregelmæssige mellemrum selv dømte, for et mere bureaukratisk, men også mere permanent appelsystem, hvor det efterhånden reelt var hertugens og kongens kancelli, der fungerede som appelinstans. Hertugen af Gottorp indførte en hofret som appeldomstol fra 1590, mens det særlige kancelli i Glückstadt senere blev appelinstans for den kongelige del. Appelmuligheden var dog stadig knyttet til den enkelte hertugs område, og hertugerne af Nordborg og Glücksborg holdt egne hofretter i deres områder som et centralt led af deres hertugelige magt.

Måske var en anden forandring endnu vigtigere. Før Reformationen var det kun i begrænset omfang fyrstens mænd, der optrådte som anklagere ved tinge. Fra midten af 1500-tallet ændrede det sig i drabssager. Samtidig gjorde de mange nye love en hel række gerninger strafbare – fra fældning af træer uden tilladelse, over krænkelse af helligdagen (»helligbrøde«) til sex uden for ægteskabet. Modsat de »gamle« forbrydelser vold og tyveri, var

Beſchriebenes Land-Recht
Des Nord-Strandes/
Damit
Der Durchläuchtiger und Hochgeborner
Fürſt und Herr/
Herr JOHANNES der Elter/
Von GOttes Gnaden / Erbe zu Norwegen / Hertzog zu
Schleßwig / Holſtein / Stormarn und der Dithmarſchen
Graffe zu Oldenburg und Delmenhorſt ꝛc.
Meines Gnädigſten Herrn
Die Fünffhardes Räche / Bunden und Einwohnere deſſelben ſeines Landes begnadet und
begabet hat Anno 1572.
Nunmehr / zu männiglichen Wiſſenſchafft und
Nachrichtung / nebenſt kurtzem Anfügen unterſchiedlicher
zur Erklärung deſſelben dienen[den] Königs- und Fürſtlichen Conſtitutionen, Decreten, Sententien und Beſch.iden /
Wie
den newen NordStrandiſchen Gerichts Execution- und
zuvorfachen Verwunder-Ordnungen /
wie auch dem Spate Landes- und Strand-Rechte / und anfügung vieler
alten Fürſtlichen Geſetze / auch beſtehenden unterſchiedlichen neuen Beſtättigen und gefprochenen wrechtlichen Urtheilen /
Dißmahls heraus gegeben
ANNO 1670.
Gedruckt zu Schleßwig in der Fürſtl. Druckerey
durch Johan Holwein.

I 1572 udstedte Hans den Ældre en ny landret for Nordstrand. Den var i funktion længe. Her ses titelbladet fra en udgave fra 1670, hvor den var suppleret med nyere bestemmelser.

At hævde ret og retfærdighed var én af fyrstens centrale roller, og det vises på dette maleri fra 1594, som kaldes »den retfærdige dommer«. Denne fyrste med strafferedskaber i hånden og galgen i baggrunden er mægtig, men ikke umiddelbart nådig. Nåden kom – i hvert fald i teorien – først på tale, når man havde anerkendt fyrstens magt og ret og sin egen afmagt og uret. Billedet stammer så vidt vides fra Flensborg rådhus.

der ikke nogen egentlig skadelidt til at rejse sagen, så det blev amtmandens og hans fogders opgave. Hvis folk blev grebet i forbrydelsen og vedkendte sig den og betalte bøden, var der ikke noget at gå til tinget med, da bødetaksterne var faste, så sagen kunne afgøres administrativt. Også på den måde blev embedsmændenes rolle i retsplejen gradvis styrket.

Landsby, gods, marsk og by

Mellem 1585 og 1624 begravede præsten i Hjordkær sogn sydvest for Aabenraa i alt 493 personer, men i samme periode døbte han 593. På 40 år var der et fødselsoverskud på 100 personer i bare ét sogn. Det var ikke noget særsyn. I alt voksede antallet af familier på landet i Sønderjylland fra ca. 20.000 omkring 1540 til mellem 30.000 og 40.000 et århundrede senere. Med et groft skøn boede der 120-150.000 mennesker i hertugdømmet omkring 1530, men omkring 200.000 midt i 1600-tallet. Folk fik så mange børn, at befolkningen voksede støt, når man undgik større tilbageslag. Krig var Sønderjylland forskånet for frem til 1625, og epidemierne var ikke voldsomme nok til afgørende at bremse væksten i folketallet.

Den voksende befolkning boede i lokalsamfund af forskellig karakter. På reformationstiden var der ikke bare forskel mellem by og land som alle andre steder, men også grundlæggende forskel mellem marsksamfundet og landsbysamfundene. Over de næste par hundrede år blev disse forskelle fastholdt, og samtidig opstod der nye og dybe kløfter inden for den del af hertugdømmet, hvor folk boede i landsbyer.

Landsbyernes land

I hele Nordslesvig og den østlige og midterste del af Sydslesvig boede de fleste i landsbyer, mens enkeltliggende gårde og huse var sjældne. Omkring 1530 var der ca. 1.100 landsbyer med mindst to gårde og eget navn. Landsbyerne rummede i gennemsnit ti gårde og et hus eller to, men størrelsen varierede meget. Omkring firs landsbyer talte over tyve gårde hver. De samlede sig to steder. Næsten halvdelen lå som en perlerække langs marsk-gest-randen fra Tønder i nord til Stapelholm i syd, og en tredjedel fandtes på Als og Ærø. Mellemstore landsbyer med 10-20 gårde var der ca. 275 af, mens der var ca. 750 smålandsbyer med under ti gårde.

I de tættest bebyggede dele af Østsønderjylland og ved marsk-gest-randen stødte den ene landsbys opdyrkede marker op til den næstes, mens de dyrkede marker i Midtsønderjylland lå som små øer på en vidtstrakt hedeflade. Men selv på heden var eller kom der en opfattelse af, at al jord hørte til en bestemt landsby. Fra

Over det meste af Sønderjylland var bebyggelsen koncentreret i landsbyer, som Møgeltønder til venstre i billedet, der udgjorde en tæt klynge af gårde og huse omkring kirken. For sig selv lå det kongelige slot Møgeltønderhus med borggård og avlsgård (midt i billedet) og længere til højre anes Tønder slot og by. Mellem og omkring dem var landskabet stort set tomt for bebyggelse og udgjorde en grønbrun flade af græs, ager og hede. Træer fandtes næsten ikke i Vestslesvig. Maleriet fra omkring 1650 blev taget som krigsbytte af svenskerne og hænger i dag på den svenske feltherre Wrangels slot Skokloster.

1500-tallet kender vi en række aftaler og retssager, hvor to eller flere landsbyers beboere fik fastlagt, hvem der måtte bruge hvilke arealer.

Mens der kom grænser, som kunne markeres med sten og pæle, mellem de enkelte landsbyers områder, var retten til jorden fordelt på en mere indviklet måde inden for landsbyen. Hver gård havde en række strimler af jord spredt ud over bymarken, og dem pløjede, såede og høstede gårdens folk for sig. En del af de dyrkede marker lå dog hen til græs hvert år, og både her og på de arealer, der aldrig blev pløjet, græssede landsbyens heste, kvæg og får i fælles flokke. Det betyder ikke, at græsning var et tag-selv-bord. Netop fra 1500-tallet har vi de ældste bevarede sønderjyske landsbyvedtægter, som fastlagde regler for landsbyens indre forhold. Det mest gennemgående tema i dem er en regulering af, hvor mange dyr hver bonde måtte græsse på byens marker. Det blev fastsat ud fra, hvor meget agerjord, han havde, og den var igen opgjort som en bestemt andel af byens samlede jord. Skatter og afgifter blev betalt af gården som helhed, ikke af enkelte arealer.

Dette system satte grænser for, hvad der kunne ske, når befolkningen voksede. Man kunne ikke bare flytte ud i skovene eller på heden og prøve at etablere sig der, for de udyrkede arealer tilhørte landsbyens fællesskab. Man kunne heller ikke vilkårligt sælge stumper af jord fra den enkelte gård, for så ville hele det kvotasystem, der regulerede bøndernes rettigheder og pligter inden for

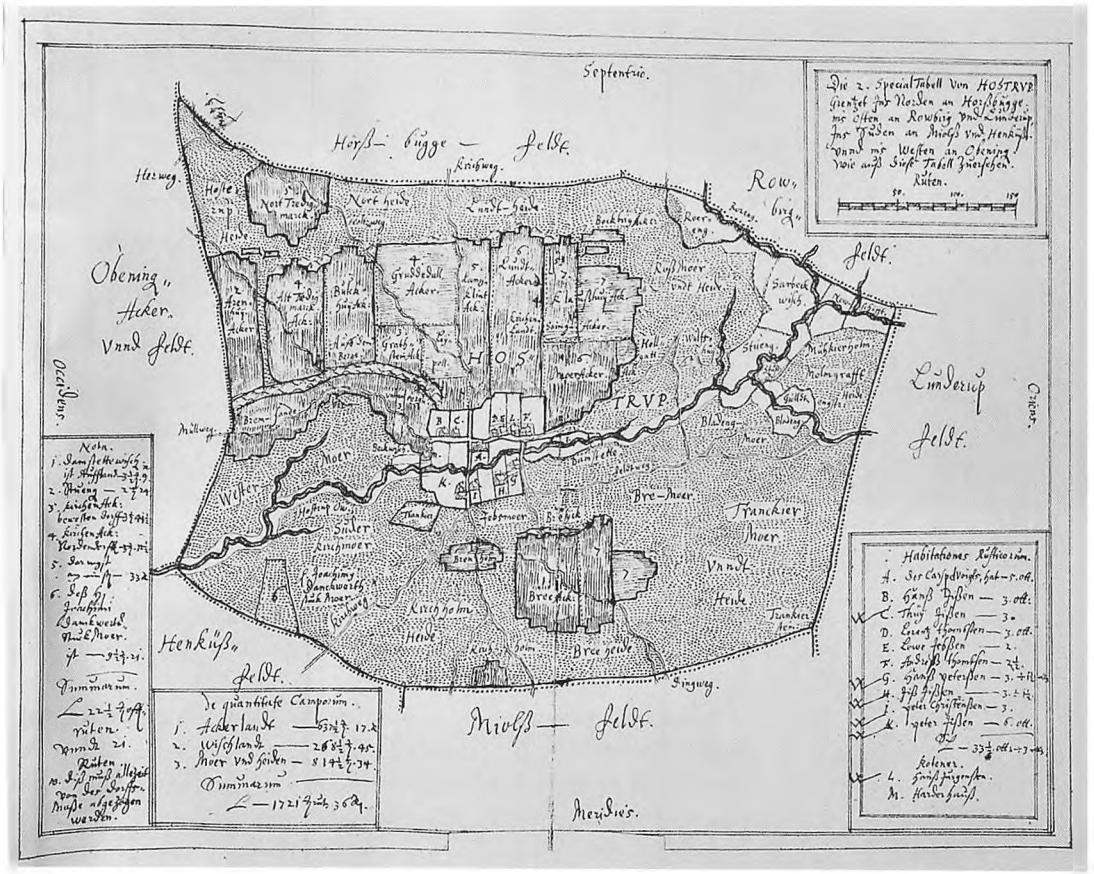

landsbyen, være truet. Derimod kunne to bønder dele en gård og de pligter og rettigheder, der fulgte med den. Hvis gården i forvejen var en »helgård« i landsbyen, ville hver bonde efter delingen have halv ret i bymarken og skulle betale halv afgift og skat til godsejer og fyrste. Det kunne foregå ret uofficielt. I Haderslev og Tørning amter var der i 1530'erne to bønder på ca. en fjerdedel af gårdene. Lignende uformelle gårddelinger forekom de fleste andre steder, dog sjældent på Als og Ærø.

Gårddelingerne fortsatte op gennem 1500-tallet. Brødrene Peter og Hans Benniksen delte 1593-95 den store selvejergård Benniksgård i Rinkenæs sogn. Peter fik stuehuset med stald, gårdsplads og den ene abildgård, Hans fik smedehuset og den anden abildgård. Toften blev delt, så Peter fik den østlige del, Hans den vestlige. Om resten fastslås blot, at de skulle have lige del i jorden og deles lige om forpligtelser over for øvrigheden. Benniksgård var selvejergård, så delingen var en naturlig konsekvens af arve-

I årene 1639-41 udførte kartografen Johannes Mejer detaljerede kort over alle landsbyer i Aabenraa amt og deres marker, som giver et fantastisk indblik i landskabets udnyttelse. Nørre Hostrup i Egvad sogn var en typisk gestlandsby. Landsbyen bestod af ti gårde og to husmandsbrug, der udgjorde en tæt klynge omkring Surbækken. Tæt ved landsbyen, især mod nord, lå de dyrkede marker, markeret med striber. Langs bækken var der enge, her vist som hvide flader. Videre mod nord, syd og øst bredte heden sig (prikket signatur).

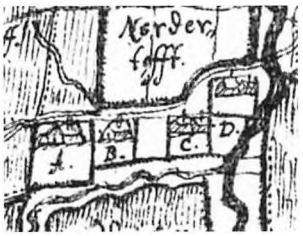

Den lille landsby Mårbæk i Bedsted sogn havde i 1400-tallet kun bestået af fire gårde, men før midten af 1600-tallet var de to delt. Johannes Mejer har på sit kort over landsbyen taget udgangspunkt i de oprindelige gårde og tegnet fire tofter (markeret A, B, C og D), men hans tekst viser, at gårdene A og D var delt i to. Det kan være forklaringen på, at der er tegnet to huse på toft D.

regler, der stillede de to brødre lige. Men også fæstegårde i amterne blev delt. I Varnæs by var der i 1540'erne tredive ens hertugelige fæstegårde. I 1607 var der på papiret de samme tredive gårde, men der boede to bønder på femten af dem.

Hertugerne søgte at bremse delingerne. Allerede før 1551 havde Hans den Ældre udstedt et forbud mod gårddelinger i sine amter, og flere forbud fulgte. Det varede dog længe, før de slog igennem, men i årtierne omkring 1600 blev de uofficielle delinger gjort officielle, og derefter blev strukturen stort set låst fast frem til 1700-tallet. Af de godt ti tusinde gårde, der havde været uden for marskegnene omkring 1530, bestod en tredjedel endnu som helgårde, men omkring halvdelen var blevet delt i halvgårde og et mindre antal var blevet splittet op i endnu mindre brøker. Halvgårdene og endda de fleste kvartgårde var så store, at de både kunne producere det, en familie selv skulle bruge, og et overskud til afgifter og til salg. De var stadig gårde.

Det betød til gengæld, at der ikke var gårde nok til alle. En stor del af den voksende befolkning måtte nøjes med et hus. I 1530'erne var der kun én husmand for hver ti gårdmænd, men omkring år 1600 var der tre huse for hver ti gårde i Haderslev amt og fem i Tønder amt. På Femern var der endda lige så mange huse som gårde. Midt i 1600-tallet var antallet af husmænd steget yderligere. Der kunne være en stump jord til husene, men det var næsten altid for lidt til at leve af. Husmændene skulle hente det meste af deres indtægt fra noget andet end eget landbrug.

På den måde skiftede landsbyerne karakter. I senmiddelalderen havde de stort set kun været beboet af bondefamilier, der havde andel i byens jord og hvor husbond var »grande«, dvs. fuldgyldige medlemmer af det landsbyfællesskab, der styrede landsbyernes forhold. Hundrede år senere var der to adskilte grupper i landsbyerne. På den ene side var der gårdmændene, som var grander, producerede et overskud af landbrugsvarer og betalte skatter og afgifter af væsentligt omfang. På den anden side var der husmændene, som ikke kunne leve af deres landbrug, selv om de ofte fik lov til at græsse nogle få køer og får på bymarken, men som heller ikke betalte noget videre i afgifter og skatter.

Godsejere og fyrster havde derfor langt mindre med husmændene at gøre end med gårdmændene. For husmændene var forholdet til de lokale gårdmænd normalt vigtigere. De fleste husmænd levede af at arbejde for nabolagets gårdmænd som daglejere og håndværkere, og især i de kongelige og gottorpske amter boede mange husmænd til leje i huse, der tilhørte gårdmænd. Husmænd og gårdmænd var afhængige af hinanden, men gårdmændene havde det største ord at skulle have sagt.

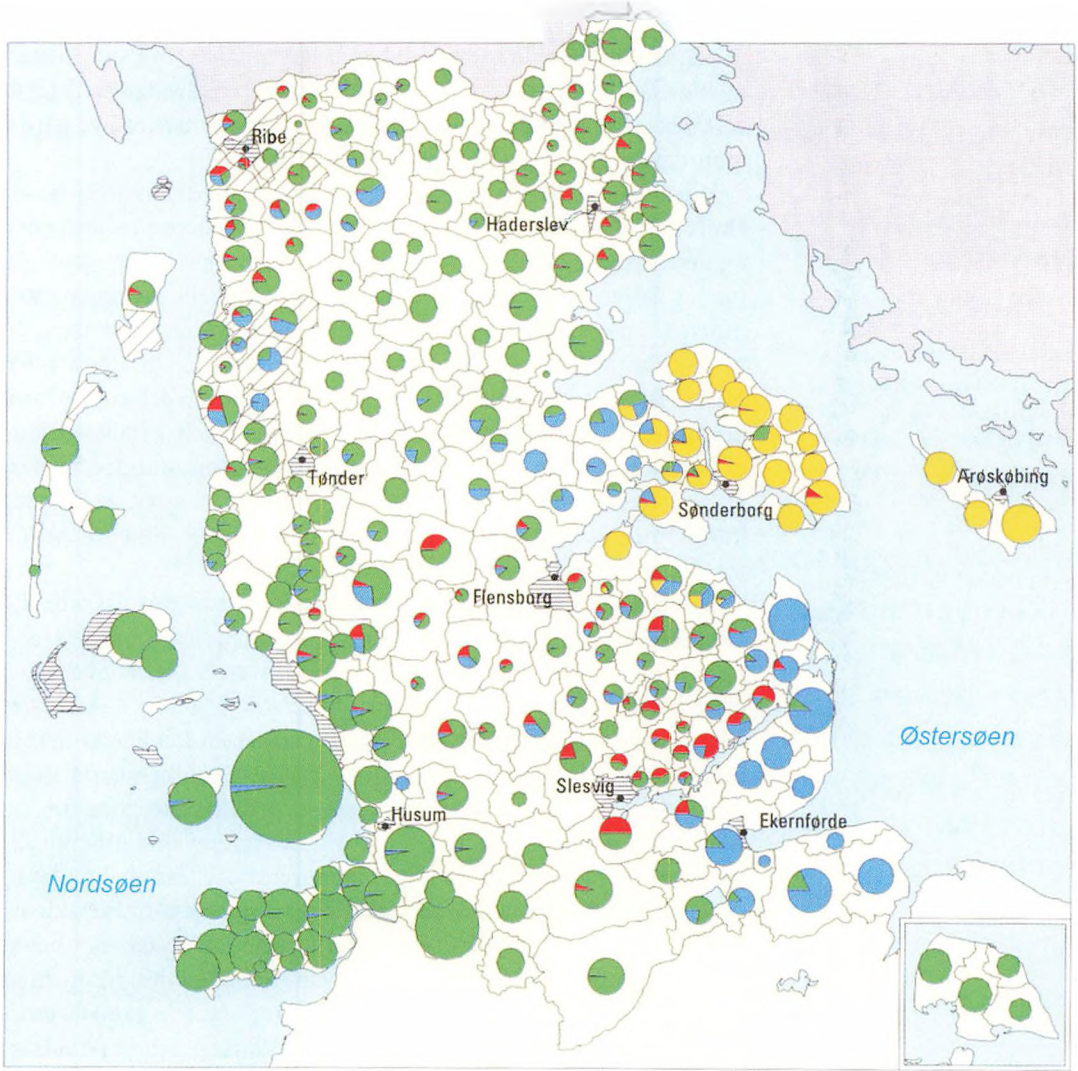

Bøndernes fordeling under forskellige herskaber 1626

I 1626 var der skabt et mønster i ejendomsforholdene, der i hovedsagen gjaldt resten af århundredet. Cirklernes størrelse viser antallet af gårde pr. sogn, idet den meget store cirkel på Nordstrand dog repræsenterer næsten hele øen under ét. De fleste bønder havde landsherrerne – dvs. kongen og hertugen af Gottorp – som direkte herrer. I området omkring Sønderborg stod Hans den Yngres efterkommere stærkt, mens adelen dominerede det sydøstlige hjørne og områderne omkring Søgård, Gram og Trøjborg i Nordslesvig. »Kirken« dækker over Slesvig og Ribe domkapitel, det adelige St. Hans kloster i Slesvig og nogle kirker og stiftelser i købstæderne.

Bøndernes herrer

Bønderne i landsbyerne var ikke bare en del af et fællesskab med naboerne. De hørte også under en herre, som de betalte afgifter til, og som havde myndighed over dem. Midt i 1500-tallet var fyrsterne herre over ca. 65% af gårdene i Sønderjylland uden for marsken, mens adelige godsejere rådede over 28-29% og de få tilbageværende kirkelige institutioner 6-7%.

Fordelingen ændrede sig noget frem til 1626, fordi fyrsterne gav sig til at købe adelsgods. De gottorpske hertuger købte i alt syv herregårde med ca. 150 adelige fæstegårde, hovedsagelig ejendomme, der lå spredt i Gottorp og Tønder amter. Det blegner dog ved siden af den indsats, kong Frederik 2. gjorde efter at have overtaget Haderslev amt efter Hans den Ældre. Han besluttede ikke bare at bygge Hansborg færdigt, men også at samle jord omkring det. Ved køb og byttehandler nåede han fra 1583 til sin død 1588 at erhverve 17 herregårde, ca. 480 bondegårde og lidt over 200 huse i amtet. Det var langt over halvdelen af det adelsgods, der havde været, og resten købte Christian 4. en del af, så kongen blev eneejer i hele den østlige del af Haderslev amt. Frederik 2.s lillebror Hans den Yngre købte lige så systematisk en halv snes herregårde, 317 bondegårde og et par hundrede huse på Als, Ærø og i Sundeved.

Fyrsternes køb reducerede adelens andel til kun 16-18% af Sønderjylland uden for marsken. Adelen havde holdt eller styrket sin position, hvor den i forvejen var stærkest – i Østangel, Svans og Dänischwohld og i Lundtoft herred. Her var de fleste bønder adelsbønder. Til gengæld var der nu flere områder helt uden adelsgods – ikke bare landet syd for Danevirke, men også Als og Ærø og det østlige Haderslev amt. På gesten og i Vestangel ejede adelen spredte gårde, men eneste markante adelsgodser var Gram i nordvest, Lindved sydvest for Flensborg og Fresenhagen og Lütjenhorn syd for Tønder. Hertil kommer de kongerigske enklaver, der blev til adelsgodserne Trøjborg og Schackenborg henholdsvis 1579 og 1661.

Fyrsterne som godsejere

Et stort flertal af bønderne i landsbyerne havde altså fyrsterne som herrer. Endnu i 1544 bestod fyrsternes virke som godsejere mest i lade deres amtmænd og fogder holde øje med bønderne og kræve forskellige former for afgifter af dem. Alle bønder ydede faste årlige afgifter, som var sammensat forskelligt fra sted til sted i en vifte af penge og forskellige landbrugsvarer. Bøder fra lovovertrædelser var også en vigtig indtægtskilde for fyrsterne, og fæstebønderne skulle

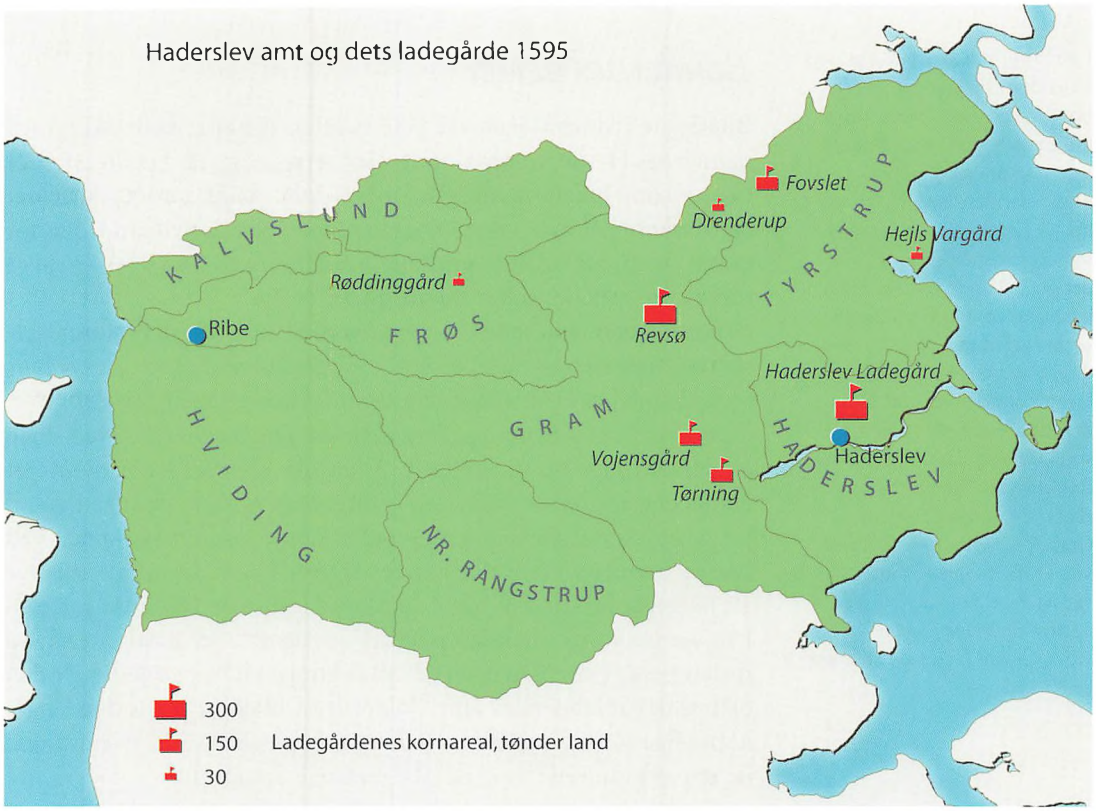

Haderslev amt i 1595. Der var da otte kongelige ladegårde, som dog var af meget forskellig størrelse og påfaldende ujævnt fordelt over amtets syv herreder. Det betød, at bønderne i Hviding og Nørre Rangstrup herreder var helt fri for hoveri, og bønderne i Frøs og Kalvslund slap let, mens det meste af byrden hvilede på bønderne i de tre østlige herreder.

betale et engangsbeløb, indfæstning, for at overtage en gård. Når der var olden i skovene, skulle bønder og andre betale for at sende svinene ud i dem. Endelig var bønderne forpligtet til at bruge en bestemt mølle, som tilhørte deres godsejer, og møllen skulle have lidt af melet. Ved hvert amtsslot var der en avlsgård. Enkelte som Haderslev ladegård var ret store, men de fleste var små, og samlet betød de meget lidt for fyrsternes økonomi. Fyrsterne var afgiftsopkrævere, ikke storlandmænd.

I løbet af 1500-tallet steg landbrugspriserne kraftigt. Ved delingen af Hertugdømmerne i 1544 regnede man en ørtug korn (1-2½ tønde) til én mark. I begyndelsen af 1600-tallet lå prisen typisk på 3½-4½ mark. Okser steg fra omkring 10 mark pr. stk. i 1540'erne til 40-50 mark først i 1600-tallet. Noget af det var inflation, men korn og kvæg steg mere end andre ting. Det blev bedre at være landmand. Prisstigningerne betød, at det korn, fyrsterne fik ind som fast afgift af deres bønder eller overskud fra møllerne, blev mere værd. Uheldigvis for de sønderjyske hertuger fik de størstedelen af deres afgifter i penge, som blev udhulet af inflationen, og gældende ret forhindrede, at man forhøjede de en gang fastsatte afgifter.

Løsningen blev, at fyrsterne lige som andre godsejere blev mere aktive landmænd selv. Det kunne nemlig godt lade sig gøre. Det var en gammel regel, at en godsejer havde ret til at overtage en fæstegård til eget brug, og det blev fortolket sådan, at han også måtte nedlægge den og lægge jorden under herregården. Arbejdet på markerne kunne han sætte de resterende bønder til at udføre gratis, for modsat selve afgiften af gården var hoveriet ikke reguleret af faste takster, men blev ydet »efter behov«. Det skyldes, at bønderne blev opfattet som godsejerens »tjenere« og derfor skyldte ham tjeneste.

Da Frederik 2. overtog Haderslev-Tørning amter fra Hans den Ældre, var der tre fyrstelige ladegårde eller avlsgårde – Haderslev Ladegård, Tørning og Revsø. De fleste af de mange adelige herregårde, kongen købte, var små og gled ned i bondegårdenes rækker efter overtagelsen, men de tre største blev til kongelige ladegårde. Oven i det blev hele landsbyen Vojens med elleve gårde nedlagt for at give plads til en stor avlsgård, og tre andre landsbyer blev nedlagt for at gøre bestående ladegårde større. Hertugerne af Gottorp gjorde noget tilsvarende i deres amter, så kongen og hertugen omkring 1595 havde dobbelt så mange ladegårde, som de havde haft i 1543, og samtidig var ladegårdene gennemgående blevet større.

Markarbejdet på kongens og hertugens avlsgårde blev udført som hoveri. Der var kun faste folk til at lede arbejdet, passe besætningen og lave smør på de gårde, hvor der var køer. På den lille ladegård Vargård ved Hejls var der kun en foged og en pige, mens der på Haderslev Ladegård var en foged, en mejerske, 5-6 malkepiger og et lignende antal røgtere og hyrdedrenge. Hoveriet var blevet en større byrde for bønderne, men den skal dog ikke overdrives. I Haderslev amt skulle bønderne typisk drive én tønde land kornmark på herregården for hver ti, de drev derhjemme, og i de fleste andre amter var byrden snarest endnu mindre. Selv om byrden ikke var tung, kneb det med at få bønderne til at møde, som de skulle. Amtsregnskaberne er fulde af bøder for forsømt hoveri.

Det store landbrug blev en mærkbar indtægtskilde for kongen og hertugen af Gottorp, men i de fleste amter gav bøndernes afgifter stadig to til fire gange så meget. Det er ikke så mærkeligt. Selv om der var blevet flere og større ladegårde, optog de kun to-tre procent af amternes dyrkede arealer. Samtidig var høstudbytterne lave på ladegårdene, og der var besvær med bønderne. Det kan derfor ikke undre, at man søgte efter andre måder at øge indtægterne på.

Fra gammel tid havde en del bønder betalt sig fra hoveriet.

Hovbonde, der sår. Detalje fra maleri af Møgeltønderhus (se s. 237). De kongelige og gottorpske herregårde var ikke særligt produktive, og måske er en del af forklaringen, at arbejdet blev udført ved hoveri af et stort antal skiftende bønder og deres karle og piger. Fogden kendte ikke folkene ret godt, og i øvrigt udeblev mange, når der blev kaldt. Bøder for forsømt hoveri forekommer i hundredvis i amtsregnskaberne, og hoveriet synes at have været særligt ineffektivt på kongens og hertugens ladegårde.

Den idé gravede man nu frem igen. Selv om der kom nye ladegårde rundt om i Haderslev amt, var der ingen i Hviding og Nørre Rangstrup herreder, og her satte kongen bønderne til at betale »tjenestepenge« i stedet for det hoveri, han ikke havde brug for, typisk 4 rigsdaler pr. helgård. Da Tørning slot og avlsgård brændte i 1597, valgte kongen og hans amtmand at bortforpagte jorden til studegræsning og sætte bønderne til at betale tjenestepenge. Samlet gav det overskud, og det er vel forklaringen på, at systemet over de næste ti år blev udbredt til de fleste andre avlsgårde i amtet. Ved samme tid skete noget lignende i Aabenraa og Tønder amter.

Endnu drev man de centrale ladegårde ved slottene videre i de fleste tilfælde, men 1631-33 besluttede både kongen og hertugen også at opgive dem. I Haderslev, Flensborg, Aabenraa, Løgumkloster og Gottorp amter blev stort set alt hoveri afskaffet. Til gengæld skulle bønderne nu betale forhøjede tjenestepenge. Taksten var 10-12 rigsdaler i de kongelige amter og 16 i de gottorpske mod de 3-4 rigsdaler, der var krævet i årene omkring 1600.

Hoveriafløsningen i 1630'erne blev en strålende forretning for kongen og hertugen. Indtægterne af amterne steg med omkring 50%. For bønderne var det en mærkbar afgift, men ikke mere end de kunne betale. Til gengæld var hoveriet forsvundet, og det vendte aldrig tilbage. De sønderjyske amter blev en verden af landsbyer, hvor gårdmændene var de ledende i hverdagen. At de var fri for hoveri betød, at de slap for at blive forstyrret i deres egen drift og sparede nogle omkostninger til folk og heste, men det gav også selvfølelse. Det er tydeligt, at både de selv og andre mente, at de var friere folk end hovbønder var.

Stordrift og livegenskab

De adelige godsejere blev storbønder med større ildhu og succes end fyrsterne. I Østangel, Svans og Dänischwohld var forudsætningerne gode, da de fleste godser var smukt samlede, og jorden var frugtbar. Et typisk gods bestod af en herregård med alle gårde i én eller få landsbyer, der udgjorde et sammenhængende område. Det betød, at det var let at gøre herregården større, og de bønder, der blev tilbage, kunne lettere gøre hoveri, da de boede tæt ved herregården.

Godset Gereby i Svans blev skabt efter Reformationen af fire landsbyer, der i 1543 rummede 31 gårde. Ret kort efter blev de seks gårde i byen Gereby nedlagt og på deres plads opstod herregården af samme navn. I 1604 købte godsejeren nabolandsbyen Rinkenis, som han straks efter nedlagde og erstattede med en avlsgård. I 1660

Omkring 1591 fik statholderen Henrik Rantzau fremstillet en malet kobbertavle med en stamtavle over slægten og skildringer af især faderens bedrifter. Ved randen af denne såkaldte Rantzauske Tavle findes en række små billeder af slægtens mange herregårde. Fra Slesvig finder man bl.a. Knoop i Dänischwohld, Saxtorf og Kohøved (i dag Ludwigsburg) i Svans, Søgård syd for Aabenraa og Arlevad ved Husum. Billederne er ikke særligt præcise, men giver dog nok en grov fornemmelse af bygningernes karakter. Både Knoop, Kohøved og Arlevad viser klare renæssancetræk, og billederne er vidnesbyrd om, at der var blevet bygget på livet løs på herregårdene siden Reformationen. Samtidig med at herregårdene var vokset som landbrug, var de også blevet markant mere repræsentative.

omfattede godset to store gårde og 22 bondegårde i tre landsbyer. Udviklingen standsede imidlertid ikke der. Mellem 1661 og 1721 forsvandt ti gårde mere, så der i 1721 kun var tolv bondegårde tilbage af de 37, der havde været i området omkring 1540, men to meget store gårde på hhv. ca. 600 og 300 tønder land.

Sådan gik det på gods efter gods mellem Flensborg og Kiel. Mellem 1524 og 1737 nedlagde ejerne af de adelige godser i Angel, Svans og Dänischwohld omkring 600 bondegårde og inddrog jorden under bestående herregårde eller nye avlsgårde. Nedlæggelserne omfattede næsten halvdelen af alle de bondegårde, disse godser havde omfattet i 1540'erne. Nedlæggelserne begyndte for alvor kort efter midten af 1500-tallet og varede ved til begyndelsen af 1700-tallet. Nogle steder nedlagde godsejerne hele landsbyer på én gang, andre steder tog de en gård ad gangen, måske i forbindelse med, at den gamle bonde var død eller gik på aftægt.

Udviklingen skabte et særligt samfund. Allerede først i 1600-tallet dækkede herregårde og avlsgårde formentlig op mod en tredjedel af den dyrkede jord på de private godser i Sydøstslesvig syd for Flensborg Fjord, og i 1730'erne var det halvdelen. Der var da omkring hundrede hoved- og avlsgårde, men kun knap 700 bondegårde tilbage på disse godsers område. Til gengæld var der et stort antal husmænd, typisk dobbelt så mange, som der var gårdmænd. Det lignede forholdene i Mecklenburg, Pommern og dele af Polen.

Selvom herregårdenes og avlsgårdenes marker blev store, og der til sidst kun var syv bondegårde pr. storgård, blev markarbejdet udført som hoveri. Hoveriet blev derfor meget tungt. Allerede fra første halvdel af 1600-tallet kender vi fæstegårde, der skulle gøre »dagligt« hoveri, dvs. stille med mindst én mand seks dage om ugen. Hoveriet voksede yderligere i løbet af 1600-tallet. I 1700-tallet skulle de fleste bondegårde på adelsgodser i Sydøstslesvig stille tre mand og et spand heste seks dage om ugen. Det betød, at bondegårdene måtte holde særlige heste og folk til hoveriet. Husmændene mødte typisk personligt på hoveri én til tre dage om ugen.

Til gengæld blev bønderne stort set befriet for andre byrder. Allerede først i 1600-tallet betalte bønderne på godserne i det sydøstlige Slesvig kun små afgifter til godsejerne, og i løbet af 1600-tallet blev skatterne betalt af herregårdenes overskud, så bønderne havde råd til at holde folk og heste nok til det tunge hoveri.

Trods det var bønderne ikke begejstrede. Utilfredse var naturligvis de, der fik deres gårde inddraget, men også andre fandt vilkårene hårde på godserne, og mange søgte andre steder hen.

Omvendt var godsejerne afhængige af, at der var folk til at drive gårdene, herunder unge folk, der skulle være tjenestefolk på bondegårdene og udføre hoveriet eller arbejde i herregårdenes stalde og mejerier. I 1597 klagede adelen på landdagen over, at deres undersåtter stak af og fandt tilflugt i amterne. I første omgang hjalp klagen ikke, men i 1614 indgik fyrster og adel en studehandel, hvor adelen bevilgede en skat, og fyrsterne anerkendte, at undersåtter fra adelige godser, der var stukket af, skulle vises tilbage. I 1619 sendte Volf Pogwisch fra Buckhagen ved Kappel en liste til hertugen af Gottorp på 12 personer, der var løbet bort med deres familie, og som Pogwisch nu krævede tilbage.

Hermed slog livegenskabet igennem på de adelige godser sydøst for Flensborg og enkelte andre steder. Det indebar et livslangt stavnsbånd for begge køn, og det betød, at man ikke frit kunne gifte sig eller vælge erhverv uden godsejerens tilladelse. Til gengæld havde godsejeren i princippet en forsørgelsespligt. De livegne bønder var underlagt en særlig domstol, hvor godsejeren udpegede en dommer. Man kunne klage til konge og hertug, men det hjalp sjældent. Livegenskabet var aldrig 100% effektivt. Folk blev ved med at stikke af, men godsejerne udfoldede store anstrengelser for at få dem tilbage, og flugt blev nu besværlig og farlig. Det var nok til, at man trods alt kunne holde de fleste livegne på godsernes område.

Mellem yderpolerne

Godsejerne i Nord- og Vestslesvig søgte efter bedste evne at følge den samme vej som i sydøst, men forudsætningerne var dårligere, da fæstegodset ikke var så godt samlet, og jorden var ringere. Længst kom man på Sønderjyllands største gods, Søgård-Gråsten. Det omfattede i 1535 tre herregårde og 251 bondegårde. Over de næste knap 200 år frem til 1720 oprettede ejerne hele otte nye store herregårde eller avlsgårde og nedlagde et halvt hundrede bondegårde. Nogenlunde på samme måde gik det på Gram-Nybøl og Fresenhagen og Lütjenhorn ved Læk, og på disse godser kom der også livegenskab. Udvidelserne af herregårdene stoppede dog her omkring 1670, hvor de typisk dækkede 15-30% af godsernes jord.

Udviklingen ligner det, der skete i Hans den Yngres områder. Med endnu større energi end sin storebror Frederik 2. slog Hans den Yngre sig på storlandbrug. Han oprettede og udvidede ladegårde overalt i sine besiddelser og nedlagde i den forbindelse 70-100 bondegårde, mere end nogen anden enkeltperson i Sønderjyllands historie. Als, Ærø, Sundeved og Glücksborg-området blev

Hans den Yngre gjorde sit bedste for at omdanne det alsiske bondeland til et mere godspræget samfund med store herregårde, men så langt som på adelsgodserne i Sydøstslesvig kom han almindeligvis ikke. For alvor udfolde sine idealer kunne han dog på halvøen Kegnæs, som han omkring 1615 lod rydde for skov. Her anlagde han herregården Hjortholm (øverst til venstre), en kirke og tre landsbyer med ret små gårde, regelmæssigt placeret langs bygaden. Hertugens søn eller sønnesøn føjede herregården Nygård til på halvøens østlige del. Kegnæs blev mere godspræget og mere reguleret end resten af Als. Udsnit af kort af H. Ottendorff fra 1655.

et mægtigt storgods med atten hoved- og avlsgårde stort set regelmæssigt fordelt over området. Når hertugen holdt fast ved denne kurs modsat sine kongelige og gottorpske slægtninge, skyldes det nok til dels, at han bedre kunne overskue sine områder og sikre en effektiv godsdrift, fordi hans områder var mindre og hans opmærksomhed mindre optaget andre steder. Måske stillede han også strengere krav til afkastet.

Hertugens efterkommere fortsatte kursen en generation eller to og oprettede yderligere en stribe nye hovedgårde og avlsgårde. Men efter 1660 vendte udviklingen, og hertugerne valgte at hæve bøndernes pengeafgifter i stedet for at kræve endnu mere hoveri. Måske var godserne trods alt for store til at man kunne styre et system med det meget høje hoveriniveau, vi kender fra Sydslesvigs adelsgodser. Omvendt var der investeret for meget i ladegårde, til at man ville opgive dem. Det gælder også i de perioder, Sønderborg og Nordborg amter var under kongen. Resultatet blev et samfund, der lignede forholdene på Kongerigets private godser.

Der var dog også private godser, der fik en helt anden udvikling. I det meste af Vestslesvig var godsernes fæstegods spredt. Ejerne satsede alligevel på større herregårde og mere hoveri i 1500-tallet, men succesen var begrænset, og det var ikke let at gå videre ad den vej. I 1611 eller 1612 valgte ejeren af Trøjborg, der længe havde ligget i strid med sine bønder, at indgå en aftale med dem, hvor hoveriet blev begrænset, mod at bønderne betalte en årlig sum penge. En stor del af de øvrige godser i Vestslesvig blev efterhånden opkøbt af slægten Rantzau på Breitenburg, og mellem ca. 1610 og 1643 valgte Rantzauerne at opgive hoveriet på alle deres vestslesvigske godser. Herregårdene blev udstykket eller bortforpagtet uden hoveri. Bønderne her fik vilkår som i amterne. Det samme kom senere til at gælde bønderne under Schackenborg.

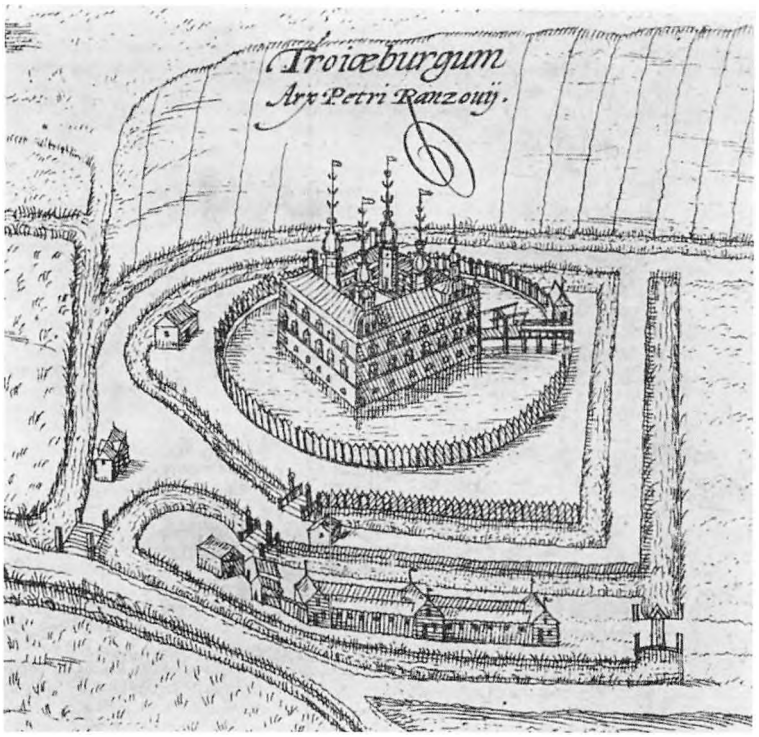

I 1579 overtog Peter Rantzau den gamle bispegård Trøjborg i de kongerigske enklaver og opførte her den mest statelige af alle renæssanceherregårde mellem Kongeåen og Ejderen. Trøjborg var også et storlandbrug med en stor avlsgård, som ses under hovedbygningen. Efter mange års strid med bønderne valgte ejeren dog i 1611-12 at lade det meste af hoveriet afløse af en pengeafgift og leje en del af herregårdens enge ud til bønderne. Detalje af stik af Tønder i Brauns byværk, ca. 1590.

Marsken og Femern

I marsken var der hverken landsbyer eller godsejere. I Ejdersted, på Nordstrand og i Viding herred lå gårde og huse spredt eller i rækker. På Før og Sild og i Bøking herred boede de fleste i tætte klynger af gårde og huse, men der var ikke noget landsbyfællesskab. Jorden var delt i individuelle lodder, som hver bonde rådede frit over og kunne drive, som han ville og som naturen tillod det. Hvad enten jorden blev brugt til korn, hø eller græsning, var udnyttelsen individuel. Når hver stump jord kunne bruges for sig, var det også muligt at købe og sælge enkelte jordlodder.

Ud af det var det kommet et samfund med meget store sociale forskelle, men få klare skel. En gruppe for sig var de jordløse husmænd, som i 1575 og 1617 omfattede næsten halvdelen af alle familier i Ejdersted og også var vidt udbredt i de andre marskegne. Men i stedet for en ensartet gruppe af gårdmænd, stod husmændene over for en broget flok af småbønder, almindelige bønder og storbønder. I Ejdersted var halvdelen af alle jordejere småbønder eller husmænd med under 10 demat (á 0,5 hektar), men til gengæld rådede omkring hundrede bønder over mere end hun-

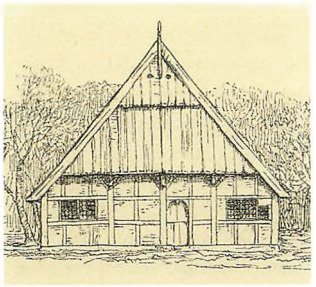

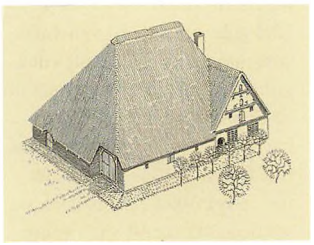

De højt specialiserede landbrugssamfund på Femern og i Ejdersted havde begge markante, men forskellige gårdtyper. Gårdene på Femern var brede bygninger, som det ses øverst, med gavlen til bygaden og beboelse, stald og lade i ét – en grundtype, der kendes i ret store dele af Sydslesvig og videre mod syd. Ejdersteds avancerede mejeribrug var formentlig indført af hollandske indvandrere, som også havde taget en særlig gårdform med sig: haubargen, som ses nederst. Det hele er dækket af det mægtige pyramideformede tag, som gør det muligt at bringe store mængder af hø og korn under tag. Samtidig sparede konstruktionen træ – en mangelvare i marskegnene. Og så var den et passende ydre udtryk for halvøens selvbevidste storbondeoverklasse. Den hævdede sig også markant i forhold til de mere jævne bygninger, som halvøens småbønder og husmænd boede i. Haubargen Rothelau, nu på Frilandsmuseet, fik sin nuværende facade i 1653.

drede demat hver. De var formelt bønder, men økonomisk kunne de måle sig med adskillige adelsmænd.

I Ejdersted gik det afgørende formelle skel ikke mellem gårdmænd og husmænd, men mellem de såkaldte interessenter og de øvrige. Interessenterne var de større jordbesiddere, og det var dem, der havde stemmeret i styret af sogne og landskaber og kunne vælges til embeder. Kravet til, hvor meget jord, man skulle have for at være interessent, svingede fra sogn til sogn, men i alt var kun en tredjedel af jordbesidderne og kun en femtedel af alle husstandsoverhoveder interessenter omkring 1600. Lignende systemer fandtes i andre marskegne.

Der fandtes kun få adelige i marsken. I 1400- og 1500-årene havde konger og hertuger adlet en lille gruppe stallere og herredsfogder, og deres ejendomme regnedes siden til de adelige godser. Sidst i 1500-tallet begyndte holstenske adelsslægter at overtage nogle af disse godser, men det fik ikke lang varighed. De gottorpske hertuger opkøbte flere af dem og solgte jorden uden adelige rettigheder, og der blev udstedt forbud mod, at adelen købte jord i Ejdersted. »Her bor ingen af adel«, skrev Casper Danckwerth midt i 1600-tallet, selvom der faktisk var et enkelt lille adelsgods tilbage på halvøen – og to i andre marskegne. Men man forstår ham godt. Adel betød ikke meget i marsken.

Egnene på randen af marsk og gest repræsenterede ikke bare en overgang mellem to naturzoner, men også mellem to samfundsformer. I Stapelholm og ved marsk-gest-randen i Kær herred og Nørre Gos herred boede bønderne i landsbyer og ejede og drev gestjorden efter landsbyens principper, men marskjorden efter marskens regler. Det betød, at halvgårde i samme landsby typisk havde lige meget gestjord, men marskjord af vidt forskelligt omfang.

En særlig variant var endelig Femern. Bønderne boede i landsbyer, og der var landsbyfællesskab med fælles hegn og græsning, men de enkelte jordstykker kunne sælges for sig. Resultatet var blevet et samfund, hvor man nok skelnede mellem gårdmænd og husmænd, men hvor der var meget store forskelle på, hvor meget jord de enkelte gårdmænd havde. Også denne øs storbønder kunne socialt og økonomisk måle sig med lavadel eller byernes købmænd. Adelen var i øvrigt begyndt at erhverve jord på øen omkring 1600, men fra 1617 blev det forbudt.

Marsken var tæt befolket og marskjord kostbar, så trangen til at få mere af den var stor. Endnu i 1544 var vestkysten fra Højer i nord til Okholm i syd præget af øer, bugter og indskæringer, og inde i landet blev store områder langs Ejderen og dens bifloder ofte oversvømmet. Alle disse steder fandt der en intensiv ind-

I løbet af 1500-tallet var en række af de øer, der havde ligget foran kysten syd for Tønder, gjort landfaste. Tilbage lå bl.a. en række halliger i den såkaldte Dagebüllbugt sydvest for Nibøl. I 1631 gav hertug Frederik 3. et hollandsk konsortium privilegium til at inddige området. Planen var at anlægge et dige fra Okholm i syd (det gule område til venstre) over halligerne Fahretoft (den gule ø), Dagebüll og Galmsbüll til den sydlige del af Viding herred (det gule område til højre). I årene 1631-34 blev der investeret 300.000 rigsdaler, og op til 5.500 mand var i sving, så projektet formentlig var 1600-tallets største civile anlægsprojekt i Slesvig. Det lykkedes at anlægge den sydlige halvdel af diget, og i 1633 blev den dybe rende Botslot dyb syd for Fahretoft overvundet, men arbejdet var endnu ikke afsluttet, da stormfloden i 1634 ødelagde dele af anlægget. Derpå blev projektet opgivet, da de nederlandske pengemænd trak sig ud. Håndtegnet kort af Johann Berends, 1634. Vest opad.

digningsvirksomhed sted mellem 1544 og 1634. Havbugter blev gradvis afsnørret og bragt bag diger. Ejderen, Trene og Sorge blev tæmmet, så de i langt højere grad kom til at løbe mellem diger og landet bag disse bedre kunne udnyttes.

Langt op i 1500-tallet blev de fleste inddigninger gennemført af bønderne i baglandet. Gamle regler sagde, at den enkelte jordejer skulle bidrage til arbejde og udgifter i forhold til, hvor meget jord, han havde, og han fik en tilsvarende andel af den indvundne jord. Fyrsternes indsats bestod mest i at koordinere arbejdet og sikre sig, at alle bønder bidrog. Med årene tiltog Hans den Ældre og de gottorpske hertuger sig imidlertid en stadig større rolle. Mange projekter blev til på fyrsternes initiativ. Bønderne skulle stadig bidrage med arbejdskraft, men fyrsterne kom med kapital og beholdt en stigende del af jorden selv. Det hænger også sammen med, at projekterne blev mere og mere ambitiøse og ikke altid forekom umiddelbart tillokkende for bønderne bag diget.

Det største af alle projekter var skabelsen af den store Gudskog syd for Tønder i årene 1562-66, som Hans den Ældre stod bag. Bønderne i naboherrederne blev udskrevet til at deltage med hele 600 kærrer. Viding herred, der til da havde været en ø, blev gjort landfast mod Højer i Nord og Nibøl i syd, og hele 8.000 ha kom bag diger. Det lykkedes dog kun at tørlægge dele af arealet. Gennem en lang række projekter i Dagebüllbugten syd for Nibøl, ved Husum og langs Ejdersteds kyster inddigedes yderligere ca. 7.000 ha. Derimod slog store forsøg på at inddige resten af havbugterne ved Bredsted og Nibøl, som henholdsvis kongen og private kon-

Georg Braun udgav 1572-1617 et billedværk over 546 af »Verdens byer«, de fleste tegnet af Franz Hogenberg. Statholderen Henrik Rantzau sørgede for, at Hertugdømmerne var rigt repræsenteret. En oplagt kandidat var den største by, Flensborg. Billedet fra ca. 1590 viser, hvordan mange af købmandsgårdene strakte sig på de smalle grunde ned mod havnen. Flensborg var først og fremmest købmændenes by. Det kongelige slot Duborg, der ses knejse på bakken over byen, viser dog, at også fyrstemagten var til stede, men egentlig residensby var Flensborg kun 1645-48.

sortier i de første årtier af 1600-tallet investerede enorme summer i, begge fejl. Alligevel var resultaterne markante. Sønderjyllands areal blev øget med to procent, marskegnenes areal med 15-20%, hvoraf dog kun en del kom i kultur, så forøgelsen i værdi var mindre.

Inddigningerne gav plads til flere mennesker i marsken, men ændrede ikke den sociale struktur. Enten blev jorden overtaget af dem, der i forvejen havde jord, eller den gik til hertugerne, der forpagtede den ud, ofte til de større bønder.

Købstæderne

I 1544 rummede hertugdømmet Slesvig ni egentlige købstæder: Haderslev, Aabenraa, Sønderborg, Tønder, Flensborg, Slesvig, Ekernførde, Ærøskøbing og Burg på Femern. Hertil kommer Husum, der reelt men ikke formelt fungerede som købstad, og Bredsted, der havde fået et markedsprivilegium 1530. Det er bemærkelsesværdigt få byer. Sjælland, som havde et lidt mindre areal, rummede seksten købstæder, og der var otte på Fyn, som var mindre end halvt så stort som Sønderjylland. Især var der langt mellem byerne i den ellers tæt befolkede vestlige del.

Det lave antal betød til gengæld, at de få byer, der fandtes, gennemgående var større end kongerigske købstæder. Hertugdømmets største by i 1600-tallet var uden tvivl Flensborg med måske 5-6.000 indbyggere. Nærmest kom den fyrstelige residensby Slesvig, men også Husum, Haderslev, Tønder og Ekernførde var efter tidens forhold pænt store byer med 2-3.000 indbyggere, snarest mere i Husum. I Sønderborg var der omkring 1600 ca. 500 skatteydere, så her må indbyggertallet have været mindst et par tusinde. I Aabenraa var der omkring 300 husstande, hvad der må svare til et sted mellem ét og to tusinde indbyggere. Med mulig undtagelse af Burg og Ærøskøbing fandt man i Slesvig slet

ikke de småkøbstæder med under tusinde indbyggere, som udgjorde halvdelen af alle byer i Kongeriget.

Købstædernes sociale struktur lignede mere marskens end det øvrige land. Der var et formelt skel mellem *borgerne*, som havde taget borgerskab og derfor kunne drive egen borgerlig næring som købmænd, håndværkere eller skippere, og grupper som daglejere, menige søfolk og eventuelle gifte svende, som nok havde egen husstand, men ikke var borgere og derfor ikke havde stemmeret til byens ledende organer. Ud over dette formelle skel var byerne præget af store sociale forskelle. Som hovedregel udgjorde købmændene overklassen, håndværkerne middelklassen og daglejere og lignende underklassen, men der var også forskel inden for grupperne. Byerne rummede typisk en lille elite af meget velhavende købmænd, som i praksis havde meget af både den økonomiske og politiske magt.

Når den tæt bebyggede vestkyst kun kunne fremvise to-tre byer plus det kongerigske Ribe i 1544, er det oplagt, at der var plads til flere. I 1590 ophøjede hertugen af Gottorp Ejdersteds to vigtigste bebyggelser Tønning og Garding til købstæder. Beboerne fik dermed fulde rettigheder til handel og håndværk, og de blev retsligt og administrativt udskilt af Ejdersted. Garding blev ved med at være en forvokset landsby, men Tønning blev en forholdsvis markant bebyggelse, som ikke mindst levede af at være den helt dominerende havn for det rige Ejdersted.

Endelig grundlagde hertug Frederik 3. af Gottorp i 1619 en helt ny by, som han kaldte Frederiksstad efter sig selv. Byen blev anlagt, hvor Trene og Ejder flyder sammen, et sted, der nyligt var reguleret af store diger. Hertugens ambitioner var meget store, og han tilkaldte tilflyttere fra Nederlandene, som blev lovet religionsfrihed. Frederiksstad forblev dog en mindre by.

Kongeriget havde en række småbyer, der var købstæder af navn, men knap af gavn. I Sønderjylland var det nærmest omvendt, for her opstod en mellemform mellem købstæder og landsbyer, flækken, der ikke administrativt var indrettet som en købstad, men havde lov til at drive et vist mål af handel og håndværk. Bredsted er allerede nævnt. Højer blev væsentlig mere bypræget i løbet af perioden, da et nyt dige gjorde det umuligt for skibe af nogen betydning at nå til Tønder, så Højer blev havneby for sin egn. Noget lignende kan siges om Kappel ved Sliens munding, da Slien var svær at besejle med større skibe. Kappels tilhørsforhold til godset Roest var dog en hæmsko, og i 1667 flyttede 62 familier sågar væk og grundlagde en ny flække, Arnis, længere inde ad Slien. På Ærø var Marstal ved at skifte karakter fra landsby til skipperby. Også Løgumkloster og de samfund, der groede frem i

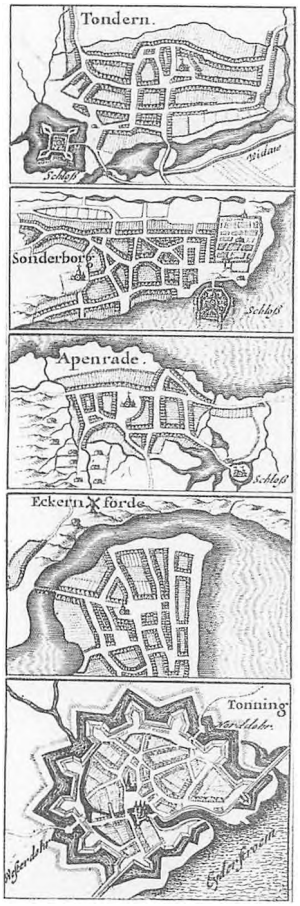

I Danckwerths værk om Slesvig og Holsten er der planer over hertugdømmernes byer. Her ses en række slesvigske købstæder. Tønder, Sønderborg, Aabenraa og Ekernførde var alle middelstore byer efter slesvigske forhold. I forskellige hjørner af Tønder, Sønderborg og Aabenraa ses de hertugelige slotte, omgivet af voldgrave. Ekernførde var derimod eneste væsentlige by i Slesvig uden hertugslot. Slottet i Tønder var omgivet af bastioner, men Tønning, som ses nederst, var den eneste egentlige fæstningsby i Slesvig.

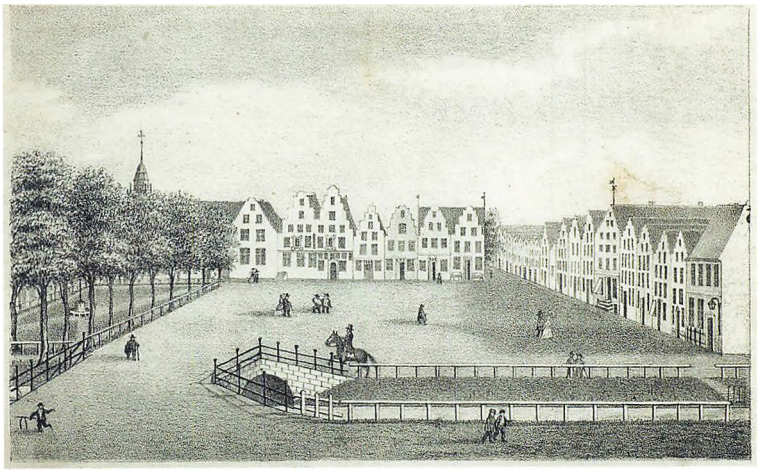

Under renæssancen søgte konger og fyrster mange steder at grundlægge nye byer, som både skulle få handelen til at blomstre og være anlagt efter nye arkitektoniske principper. Det eneste sønderjyske eksempel er Frederiksstad, som hertug Frederik 3. af Gottorp gav de første privilegier i 1619 og opkaldte efter sig selv. Det første hus blev bygget 1621. Byen blev anlagt med snorlige gader og kanaler. Hertugen håbede særligt at tiltrække en religiøst forfulgt minoritet fra Holland, de såkaldte remonstranter, som fik fuld religionsfrihed. Selv om religionsfriheden snart blev udstrakt til bl.a. katolikker, forblev Frederiksstad dog en mindre by, men med et klart hollandsk præg, som det ses af dette stik fra kort før 1850, hvor meget af byen nedbrændte efter et bombardement.

skyggen af hertugslottene i Nordborg og Glücksborg, fik et vist bypræg og blev regnet for flækker.

Ud over ved deres størrelse adskilte flækkerne sig mest fra købstæderne i administrativ henseende. De var ikke som købstæderne skilt ud fra amterne og havde ikke borgmestre og rådmænd. Tværtimod blev de forvaltet som en del af amterne af kongens eller hertugens embedsmænd.

Et stateligt og velsignet hertugdømme

»Det er et stateligt hertugdømme, af Gud Herren rigt velsignet med korn, kvæg og fisk, idet dets gode grund og jord er lette at dyrke«, skrev Casper Danckwerth om Slesvig i det store værk *Newe Landesbeschreibung der zwey Herzogthümer Schleswich vnd Holstein*, som han udgav i 1652. Beskrivelser af lande var en populær genre i 1500- og 1600-tallets Europa. Flere bøger berømmede Hertugdømmerne eller dele af dem. Af dem var Danckwerths den mest omfattende og langt den flotteste.

Danckwerth priste særligt marskegnene: »Hvad der herover er meldt om begge hertugdømmers frugtbarhed, hører for en stor del hertil, for marsklandene giver hvede, byg, ærter, bønner og havre i stor mængde, og desuden okser, heste, ost, smør, uld og deslige. På andre egne er især Tyrstrup herreds okser og hestene som kommer fra fyrstendømmet Sønderborg berømte, ligesom i øvrigt Angel og Svans er ædle lande og står mål med de hernævnte«. Men i øvrigt formåede han stort set at prise alle egne i de mere detaljerede dele af bogen.

Der er meget rigtigt i Danckwerths beskrivelse. Sønderjylland var ved midten af 1600-tallet økonomisk blomstrende, også mere end Kongeriget. En stor del af velstanden havde sin rod i landbruget, som var dybt afhængigt af naturforholdene. Hveden, okserne og hestene var dog ikke bare naturens gaver, men resultatet af bevidst og hårdt arbejde, og de blev kun til velstand for beboerne, fordi man producerede noget, der var marked for, og fordi nogen formåede at formidle og forbinde køberes og sælgeres interesser.

Landets frugter

I 1544 havde mindst tre fjerdedele af alle sønderjyske familier rådighed over jord nok til at kunne føde sig selv, og endnu hundrede år senere var det noget over halvdelen. De brugte alle en del af eller hele deres jord på at producere mad til eget forbrug. I ret stort omfang kunne man tilpasse sit fødevareforbrug efter, hvad der var mulighed for at producere lokalt. Korn var dog kostens basis og derfor nødvendig for alle – typisk rug til brød og byg til øl og grød. I 1500-tallet og 1600-tallet vandt boghvede frem som en ny afgrøde, der erstattede byggen i grøden. Boghvede

Danckwerths beskrivelse af Hertugdømmerne var udstyret med en række fine kort af kartografen Johannes Mejer. Små vignetter på dem understøtter tekstens beskrivelse af både hele Hertugdømmernes og de enkelte egnes særlige rigdomme. På kortet over hele Slesvig findes denne lille tegning, der bl.a. fremhæver okserne og kornet som nogle af landets vigtigste produkter.

blev især populær i sandjordsegnene, hvor byg ikke trivedes, men også i Sydøstslesvig. De fleste bønder dækkede formentlig det meste af kornbehovet ved egen avl, men en del af hedeegnenes bønder kunne kun få øl, hvis de købte byg fra Østsønderjylland eller marsken, og mange af marskens bønder måtte købe rug fra gesten eller hvede fra Femern for at kunne bage brød.

Bortset fra nogle småejendomme producerede alle landbrug imidlertid også til et marked, og til det formål satsede man på nogle bestemte produkter. Intet andet område specialiserede sig så stærkt i planteavl til salg som Femern. Øens gårde dyrkede især hvede, byg og bønner. Forfattere fra datiden berømmer særligt øens hvede, som ikke blev dyrket ret mange andre steder ved Østersøen, og derfor var et luksusprodukt i Nordeuropa. Bønderne på øen holdt mange heste for at kunne pløje den tunge jord ordentligt, men kun lidt kvæg. De dyrkede så stor en del af jorden som muligt med korn og bønner.

Også fra Als, Ærø og Sundeved var korn, især byg og havre, det vigtigste salgsprodukt. Landbruget her var dog noget bredere sammensat end på Femern, og der var også et salg af kvæg og heste, i hvert fald fra Als. Der blev også solgt korn fra andre egne, blandt andet havre fra Angel, havre og byg fra Haderslevegnen og byg fra Stapelholm. I hedeegnene dyrkede bønderne mest rug, og bl.a. Slogs herred havde et overskud, der kunne sælges.

Ved marsk-gest-randen, langs åløbene i midtlandet og i bakke- og skovrige egne østpå som Tyrstrup herred, Løjt Land, Angel eller Hütten Bjerge fandt man god græsning og høslæt, som var grundlaget for kvægbrug. Her var studeavl bøndernes vigtigste markedsproduktion. Modsat Kongeriget var der ikke begrænsninger på bønders adgang til at købe og sælge okser. Bønderne fedede stude op i fire-fem år, før de solgte dem, enten direkte til slagtning eller til en sidste fedning i marskegne længere sydpå.

I 1625 købte den holstenske adelsmand Gert Rantzaus repræsentant okser op fra Haderslevegnen over egnen omkring Vojens, Rødding og Toftlund til kystegnene syd for Ribe og egnen mellem Flensborg og Husum. I gennemsnit blev der købt to stude fra hver bonde, og det var sikkert en ret typisk årlig produktion. Nogle gik videre. Storbonden Backe Detlefsen ved Husum solgte i årene 1569-71 henholdsvis 4, 6 og 12 okser af egen avl, og Peter Brorsen i Nørre Vollum kunne 1653-56 sælge ikke mindre end 7-17 okser årligt.

Marskens okser var særlig berømte, men i det vigtigste marskområde, Ejdersted, betød okser ikke ret meget. I stedet havde bønderne først og fremmest specialiseret sig i mejeribrug efter hollandsk forbillede. Halvøens vigtigste produkt var ost, som der

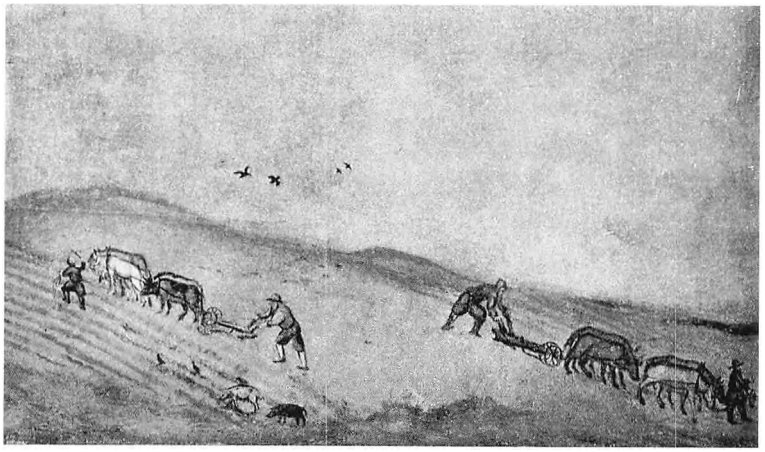

Pløjning var tungt arbejde for heste og mænd, men en nødvendig del af korndyrkningen. I forgrunden på et maleri af Møgeltønder vises, hvordan pløjningen ofte foregik. Fire heste trækker den tunge hjulplov, som styres af en voksen mand, mens en anden – ofte en yngre mand eller en kvinde – driver på hestene.

typisk blev solgt godt 2 millioner pund af om året. Næst efter ost var Ejdersteds hovedprodukt korn, især byg og havre. Derimod synes okser, uld og noget korn at have været de vigtigste produkter fra Nordstrand og marskherrederne syd for Tønder.

Ejdersted og Femern repræsenterede en vidtgående specialisering og et avanceret landbrug, som man næppe fandt mage til i Kongeriget. Det er lidt mere usikkert, om bønderne i den øvrige del af hertugdømmet var mere markedsorienterede end de kongerigske, men der er grund til at tro det. Kongerigske bønder betalte overvejende landgilde til godsejeren i korn, mens sønderjyske bønder de fleste steder gjorde det i penge. Det betød, at de både havde mulighed og behov for at sælge noget mere.

Endnu mere orienterede mod markedet var de adelige herregårde og de fyrstelige ladegårde. I 1500-tallet satsede adelsmænd og hertuger mest på korn. Kongen og hertugen af Gottorp valgte ofte at leje græsarealer og staldplads med vinterfoder ud til risikovillige og kyndige folk, mens de private godsejere og Hans den Yngre var aktive studeproducenter selv. Visse ladegårde producerede smør eller uld i stor stil.

1500-tallets storlandbrug var stort set forstørrede og lidt mere ensidige udgaver af de lokale bondebrug, men i løbet af 1600-tallet udviklede der sig en særlig form for storlandbrug i Hertugdømmerne, baseret på mejeribrug og korn. Det endelige gennembrud kom i anden halvdel af 1600-tallet. På godset Bienebek i Svans var der 60 køer i 1626, men 270 i 1715, og over 400 i 1720'erne. I 1717 var der på de private godser i hertugdømmet mindst 91 mejeribesætninger med i alt næsten 12.000 køer. Mejeribrugene blev kaldt »hollænderier«, fordi inspiration kom fra Nederlandene. Køerne og mejeriet var normalt forpagtet ud.

Da herregårdene i Holsten og Sydslesvig i 1600-tallet udviklede en særlig form for storlandbrug med vægt på kornavl og mejeribrug, førte det til et byggeri af mægtige lader og stalde. På Damp på halvøen Svans blev der i 1640 opført to parallelle længer – en lade og denne kostald med plads til langt over hundrede køer.

Sammen med hollænderierne bredte det såkaldt »holstenske kobbelbrug« sig. Det bestod i, at man fik ryddet krat og sten og inddelt hele gårdens jord i 10-14 indhegnede marker, kobler. På den måde fik man mere jord under plov, men samtidig mulighed for at lade jorden hvile i lange perioder, og man kunne udnytte græsset bedre. De store gårde i Hertugdømmerne blev efterhånden et forbillede for de omliggende lande – selv om de var drevet ved hoveri.

I visse egne udvikledes også en slags kobbelbrug på bondejord. På halvøen Løjt Land havde en del bønder allerede i middelalderen særlige indhegnede marker i skovene. I løbet af 1500- og 1600-tallet gennemførte bønderne en gradvis udskiftning af det meste af halvøen, så hver gård fik sin jord indhegnet for sig, men dog spredt på adskillige lodder. Her var de indhegnede kobler dog mere kombineret med studeavl end med mejeribrug. Tilløb til en lignende udvikling fandt sted spredt i Haderslev Østeramt og Angel, og i 1710-11 gennemførtes den første store samlede udskiftning af landsbyen Varnæs.

Landbruget leverede langt de fleste af de varer, der blev eksporteret fra Sønderjylland. Fiskeriet spillede en ikke helt lille rolle i byer som Aabenraa og Slesvig, og især på vestkysten havde visse samfund en havvendt økonomi. Bønderne på Rømø fiskede stort set alle i 1500-tallet, og Helgoland var et blomstrende fiskersamfund. Fiskeriet gik imidlertid snarest tilbage op gennem 1500- og 1600-tallet. Til gengæld blev en stor del af befolkningen på Rømø, Før og Sild efterhånden inddraget i hvalfangst i Nordatlanten. Danckwerth skriver allerede midt i 1600-tallet om indbyggerne

på Sild: »mange ernærer sig ved hvalfangst, for de drager årligt væk på den anden side af Island og Norge til Grønland og Spitsbergen ... på sådan hvalfangst, hvilken ellers noget snavsede håndtering giver dem gode penge i pungen«. På Rømø beskrives søfart og hvalfangst som vigtigste erhvervsgrundlag i 1600-tallet.

Derimod var Sønderjylland kun i ringe grad involveret i en håndværksmæssig produktion i større stil til markeder, der rakte ud over det lokale og regionale. Enkelte fremragende håndværkere leverede til kunder langt borte, men de sønderjyske byer rummer ingen paralleller til nederlandske eller italienske tekstilcentre. Den vigtigste hjemmeindustri voksede frem på landet i Nordvestslesvig i 1600-tallet, hvor kvinder i stort tal fremstillede kniplinger, især på Tønder-Løgumklosteregnen, men også så langt fra Tønder som i Vonsild syd for Kolding.

På Johannes Mejers kort over Tønder amt findes denne lille tegning af en kvinde med en knipling som tegn på, at knipleindustrien allerede var ved at vokse frem før midten af 1600-tallet.

Handel

Kornet, okserne, osten og hestene blev ikke til penge af sig selv. En mindre del solgte bønderne til husmænd og landarbejdere og andre naboer, der ikke selv producerede fødevarer, men det meste skulle sælges til byernes beboere eller folk længere væk. Nogle af de penge, bønderne fik ind, gik til skatter, og nogle blev givet ud lokalt til tjenestefolk, daglejere, landhåndværkere, præst og degn, men mange blev brugt på noget, der ikke blev frembragt lokalt.

Salt og jern var nødvendige varer, som Sønderjylland stort set ikke kunne frembringe. Men man nøjedes ikke med det. Godt nok blev der vævet og spundet i mange bondehjem, men bønder var også kunder hos skomagere og skræddere. Kronikøren Peter Sax mente, at bønderne i Ejdersted i 1616 brugte 200.000 mark på »klæder, sko og hvad dertil hører« til dem selv, familie og tjenestefolk. Man skal næppe hæfte sig ved det konkrete beløb, men måske nok ved, at han anså tøj og sko for en meget stor udgiftspost for bønderne. Noget blev dækket af lokale vævere, skræddere og skomagere, men som regel kunne de kun levere ret simple produkter, og det var bønderne og deres koner ikke tilfredse med. Fra Nordstrand skrev præsten Johannes Petreus kort efter år 1600: »De som er mere formuende, klæder sig i engelsk klæde og silketøj og ofte (især kvinderne) over hvad der passer sig for deres stand og formue«. Selv om Petreus nok skildrer storbønderne, var importeret klæde ikke noget særsyn på bondegårde. Tallerkner og fade af tin og messing var almindeligt inventar, og mange steder blev der købt importerede krydderier og fødevarer.

Byernes store vifte af håndværk med faglærte svende og mestre

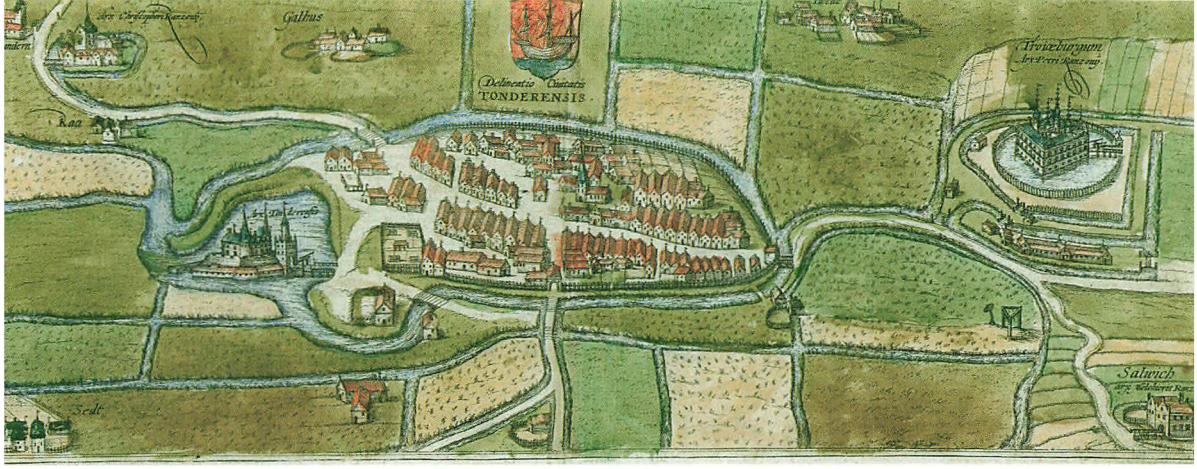

I Georg Brauns byværk er Tønder vist sammen med sin nærmeste omegn. Man ser bl.a. landsbyerne Sæd, Gallehus og Tved, Møgeltønder med den kongelige borg, herregården Solvig, og Trøjborg, som tegneren har flyttet for at få den med. By og opland hang sammen. Både godsejere og bønder var kunder hos købstadens købmænd og håndværkere, selv om megen handel på vestkysten gik uden om byerne. Et særligt bindeled var slottet Tønderhus, som lå i umiddelbar tilknytning til byen, men formelt var uden for den. Slottet modtog skatter og afgifter fra amtets bønder. De fleste af pengene blev sendt videre, men slottet var også en betydelig kunde hos byens købmænd og håndværkere.

kunne tilfredsstille en mere kræsen smag end landhåndværkerne. Bønderne fik skoet heste og beslået vogne hjemme, men deres sølvskeer, tintallerkner og jerngryder kom fra byerne, hvis de ikke var importerede. Andre byhåndværkere levede dog af at betjene deres naboer. Forarbejdning af fødevarer var en del af selvforsyningen på landet, men et særligt håndværk i byen, og kun der fandtes bagere og slagtere. Dog kunne også bønder finde på at købe øl fra byerne til særlige lejligheder.

Centrale for udvekslingen mellem land og by og for økonomiens sammenhæng i det hele taget var byernes købmænd. De store købmænd havde i høj grad deres forretning på at eksportere landbrugsvarer og importere andre råvarer og færdigvarer og sælge dem videre. Til midten af 1600-tallet var især købmænd fra Flensborg og Haderslev stærkt engagerede i oksehandelen. I året 1617-18 fik ti flensborgske købmænd drevet større flokke af okser forbi Toldsted ved Aabenraa, og alene Andreas Olufsen stod for over 2.000 okser. I løbet af 1600-tallet mistede købmændene fra Flensborg og Haderslev dog grebet om oksehandelen, især til hollænderne. Korneksporten og importen af fremmede varer vedblev derimod at være centrale for de sønderjyske byers købmænd.

De store købmænd handlede med andre købmænd i ind- og udland, men også med et stort antal bønder, og de fungerede dermed som omdrejningspunkter for økonomien. Det stemmer med datidens principielle verdensbillede, hvor enhver havde sin særlige rolle. Bondens opgave var at dyrke jorden, og han burde føre sine produkter ind på byens torv og sælge dem der, og i købstaden kunne han købe eller bestille det, han manglede, hos byens købmænd og håndværkere. Virkelighedens skel var mere flydende – mere i Sønderjylland end i Kongeriget og mere på vestkysten end i Østslesvig.

Nogle bønder solgte deres okser og studekalve, inden de var

færdigfedede, til andre, der havde gode enge og græsgange. Storbonden Backe Detlefsen ved Husum købte i årene 1569-71 i alt 43 okser af andre bønder og solgte dem videre. Han gjorde det med så stor fortjeneste, at vi må tro, at han har fedet videre på dyrene i sine gode marskenge. Det er blanding af landbrug og handelsvirksomhed. Andre bønder drev ren handel med okser, ofte over lange afstande. Sønderjyske bønder købte midt i 1600-tallet stude op i Skåne og på Sjælland, og vi møder sønderjyske bønder, som eksporterede stude til Holland.

Handel med stude springer naturligt ud af landbruget, men der var bønder, der drev handelen videre. Bondesønnen Anders Oggels fra Højer drev i 1540'erne handel med varer som klæde, humle, salt, øl og krydderier. Sidst i 1600-tallet eksporterede en solid bonde som Peter Beyer på Skastgård nordvest for Tønder selv stude til Holland og importerede blandt andet krydderier og tobak, som han solgte rundt om på landet.

Det er ikke tilfældigt, at de fleste af de kendte handelsbønder er fra den vestlige del af Hertugdømmerne. Her var der færre byer, men hvor byernes købmænd ikke tog sig af handelen, trådte andre til, og det gjorde kun bondesamfundet mere økonomisk avanceret.

Handel og søfart hang snævert sammen, for bortset fra okser og heste, der kunne gå selv, blev alle varer af betydning så vidt muligt transporteret med skib. På østkysten var søfarten overvejende koncentreret om byerne. Flensborg var ubetinget Sønderjyllands vigtigste søfartsby, men også byer som Ekernførde og Sønderborg havde en ret omfattende søfart, begunstiget af gode havne, mens omvendt Haderslev og Slesvig led under, at de lange, smalle og lavvandede fjorde kun kunne besejles med mindre fartøjer. I Aabenraa fik søfart først rigtig betydning sidst i 1600-tallet. Ved siden af købstæderne fandtes der andre centre for søfart – især de fremvoksende flækker Kappel og Marstal, men også Femern. Fra østkystens havne sejlede man blandt andet til Danmark eller de nordtyske byer, men især Flensborg havde en blomstrende handel på Sverige og det baltiske område, hvor man hentede en lang række råvarer.

På vestkysten formåede byerne ikke at monopolisere søfarten. Tønning og Husum var vigtige havnebyer, og købmændene i Tønder måtte bruge havnen i Højer, men ved siden af disse byer finder man skippere og skibe med hjemsted på Rømø og Sild, omkring Ballum og Emmerlev, i kystsognene syd for Tønder og på øerne. Små, fladbundede skibe kunne let sejle rundt i Vadehavet og nå helt til Hamborg og Nederlandene, men også Nordatlanten og Norge var hyppige mål for skibe fra vestkysten.

På ét af Johannes Mejers kort er tegnet denne kone, der sælger ost og brændevin fra en bod. Om hun er borger- eller bondekone er ikke ganske klart, men begge dele er muligt. Der var en del kvinder blandt byens handlende, og det var også ganske normalt at bonde- og fiskerkoner drog til torvs med familiens varer.

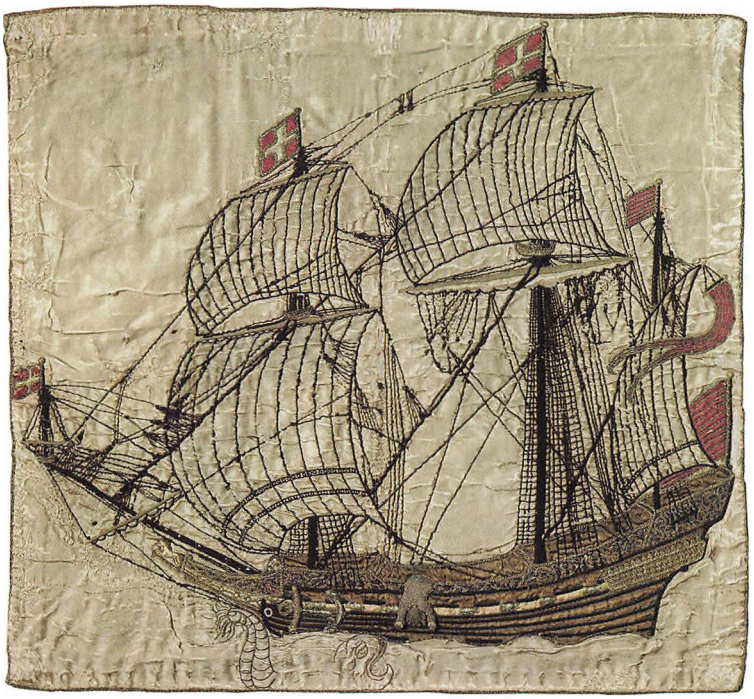

Søfart var vigtig for Sønderborg, som havde sit eget skipperlav. I begyndelsen af 1600-tallet fik lavet en ny fane, som skal illustrere den bibelske fortælling om Jonas, der reddes af hvalen. Mens hvalen kun diskret anes, er fanen dog først og fremmest blevet en stolt fremstilling af ét af de skibe, lavets medlemmer besejlede især Østersøen og de danske farvande med.

Købstæderne beklagede sig jævnligt over konkurrencen fra landdistrikterne til konge og hertug. Det er dog svært at vide, hvor meget den egentlig hæmmede byerne. Bondehandelen var med til at skabe kanaler for køb og salg, som øgede bøndernes adgang til markedet. Når samfundet blev rigere, øgede det også bønders mulighed for og trang til at købe varer udefra, og nogle af købene endte i byerne. Trods alt var bondehandelen ikke af samme omfang som de store købmænds, og mange af bondekøbmændene indgik i handelsforbindelser med købmænd i byerne. Bondehandelen har måske bidraget til at styrke de store købmænd og store byer, som den knyttede kontakt til. Mest skadede den nok byerne, når bondekøbmændene knyttede sig til hollandske købmænd snarere end købmænd fra de lokale købstæder.

I øvrigt var ikke kun landet, der havde et ben inden for byernes område. De fleste byer havde egne marker og var delvis selvforsynende med fødevarer. Sønderborg mistede ganske vist sin bymark, da Hans den Yngre tog den fra borgerne for at lægge den under slottets ladegård. Til gengæld fik borgerne i Aabenraa adgang til jord, da de fra 1632 forpagtede jorden fra Brundlund ladegård.

Fyrsternes holdning til konflikterne mellem land og by svingede. Indskærpelser af byernes monopol på handel vekslede med

udtrykkelig tilladelse til søfart for en række områder på vestkysten og tildeling af privilegier til nye flækker. I 1616 afskaffede både kongen og den gottorpske hertug byernes lav ved lov og gjorde dermed i princippet håndværk til en fri næring, hvor alle kunne etablere sig. Byerne protesterede, og efterhånden gav fyrsterne sig. Lavene blev genoprettet, men i hvert fald på papiret fik nye mestre lettere adgang til at etablere sig. Alt i alt var politikken dog noget mindre rigoristisk end så mange andre steder på samme tid.

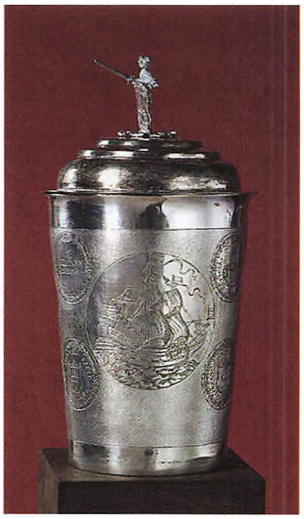

Sønderborg skipperlavs pokal fra 1672. Lavene var en central ramme om håndværkeres og altså også skipperes liv. De reguleredc erhvervets udøvelse, men fungerede også som sociale og selskabelige fællesskaber.

Pengenes kredsløb

Meget af handelen skete på kredit. Kreditten var med til at øge omsætningshastigheden i samfundet, men skabte også mere faste forhold mellem handelsparterne. Byernes købmænd ydede kredit til deres kunder i byen og på landet, men Peter Brorsen i Nørre Vollum solgte også sine okser på kredit, så prangeren først afregnede, når de var solgt videre.

Der udviklede sig dog også et egentlig lånemarked eller rettere flere. Byerne havde deres lånemarkeder, hvor især købmænd både lånte og udlånte penge. Adelen og fyrsterne havde et særligt pengemarked, Kieler Omslag, hvor adelsmænd fra Hertugdømmerne hvert år omkring helligtrekongersdag lånte penge ud til deres standsfæller, til danske adelsmænd og til kongen og hertugerne, typisk for ét år og mod rente. Men også blandt bønder udviklede der sig kreditmarkeder. Mads Paulsen og Jørgen Madsen på Fladsten og Peter Brorsen i Nørre Vollum lånte alle penge ud til andre bønder i omegnen mod rente.

De enkelte lånemarkeder var overvejende socialt og geografisk afgrænsede, men de kunne krydse hinanden. Bønderne på Fladsten lånte enkelte mindre beløb ud til borgere i Aabenraa og Flensborg, og bønder lånte hos købmænd, også til andet end køb af varer hos købmanden selv. Sidst i 1500-tallet udlånte adelige pengemænd store summer til bønder i Ejdersted og Femern.

Udbredelsen af egentlige lån mod rente hænger sammen med, at også fast ejendom i højere grad blev en vare. Adelsgodser gik stadig oftest i arv, men de blev i stigende grad også købt og solgt. En matador som Gert Rantzau til Breitenburg købte i første fjerdedel af 1600-tallet et stort antal godser, især i den vestlige del af Sønderjylland, men også mere almindelige adelsmænd købte godser af hinanden. Køb af godser blev lettet af, at der var et lånemarked, hvor nogle af pengene kunne skaffes, og lånemarkedet blev styrket af, at der var et ejendomsmarked, der gjorde det muligt at få solgt en forgældet adelsmands godser, hvis han ikke

Jep Jessen var fæster på en stor gård i Genner nord for Aabenraa, som blev brændt af under krigen 1627-29. Den nye gård, som han derefter opførte, blev udstyret med denne pisel (storstue). Med sine rige og delvis udskårne paneler var den ikke afgørende forskellig fra stuerne i mange købmandsgårde i byerne og vidner om både velstand og modebevidsthed blandt bønderne.

kunne klare sine forpligtelser. Frem til midten af 1600-tallet var det dog kun adelige, der kunne købe godser, og derfor lånte adelen også mest af hinanden.

Formelle lån bredte sig også mest i de dele af bondesamfundet, hvor jord kunne handles. En fæstegård kunne kreditorerne i princippet ikke få fat på, og selv almindelige selvejergårde blev kun sjældent solgt, men på Femern og i marsken, hvor det enkelte jordstykke kunne sælges for sig, var der en omfattende handel med og belåning af jord. Derfor kunne adelige i høj grad låne penge ud her. Ved fallitterne på Femern i 1610 gik mange jordstykker til adelige. Det blev dog stoppet af de gottorpske hertuger.

Vindere og tabere

Den økonomiske vækst i årene frem til midten af 1600-tallet og det sønderjyske samfunds tilpasning til den betød, at den samlede velstand i hertugdømmet steg. Mange blev rigere. Tiden var med alle, der havde korn at sælge, fra fyrster og adelsmænd til bønder. Udviklingen af et egentligt lånemarked og handel med jord gjorde imidlertid, at det hele blev mere dynamisk. Nogle vandt på at låne og investere og blev på den måde endnu rigere, end de ellers ville være blevet.

Højest på rangstigen over vinderne finder vi personer som hertug Hans den Yngre og adelsfamilien Rantzau på Breitenburg, der

begge udvidede de arvede godser betydeligt. Men også mange mere almindelige adelsmænd havde gode tider, kunne låne penge ud i Kiel og bygge nye anselige herregårde. I byerne finder vi rige købmandshuse, og her blev også bygget statelige gårde, som nok så anderledes ud end herregårdene, men også udstrålede pragt og velstand.

I marsken møder vi sågar bønder, der kunne måle sig med købmænd og adelsmænd i velstand. Stalleren Casper Hoyer i Ejdersted samlede mindst 500 demat jord i Ejdersted, og i 1587 fik han en godkendelse af, at han var af adelig slægt, og hans ejendomme blev gjort til adelige godser. Han sprængte altså helt de sociale rammer. Men også marskbønder, der forblev bønder, kunne blive enormt rige. Johannes Petreus omtaler Hans Laurensen i Königsböll som »den allerigeste af bønder i Nordstrand«, og skriver, at han var ejer af 700 demat jord. På Femern blev en stor bondegård med afgrøder og besætning i 1610 vurderet til 20.000 mark eller omkring en tredjedel af, hvad adelsgodset Dörphof i Svans kostede ved samme tid. Så enorme beløb er sjældne i resten af hertugdømmet, men herredsfogedslægten på Hajstrupgård mellem Tønder og Tinglev var godt med.

Adelsmænd, købmænd og storbønder var alle blandt vinderne. Normalt havde de hver for sig mest at gøre med andre, der lignede dem selv, men man mødtes også på tværs af grupperne. På Fladsten var både den adelige amtmand på Brundlund slot og Aabenraas borgmester Claus Esmark blandt fadderne til gårdens børn, og en søn fra Fladsten fik en karriere som skriver på flere herregårde og blev gift med en købmandsdatter fra Bogense. Sønderjylland var et dynamisk samfund med en ret stor mobilitet.

Det betød imidlertid også, at det kunne gå tilbage for folk. Nogle af dem, der spillede med i det økonomiske spil, tabte. Blot mellem 1600 og 1630 var der mindst tre større konkurser blandt et dusin adelige godsejere i Svans. Thomas Ahlefeldt til Hemmelmark måtte gå i »indlager«, en slags uformelt gældsfængsel, og da han døde i 1604, var boet insolvent, så enken året efter måtte forlade Hemmelmark. Henrik von der Wisch på Olpenitz gik fallit i 1630 og måtte sælge sit gods, da han ikke kunne tilfredsstille sine kreditorer. Fallitten kunne komme af dårlige tider, af overforbrug, men også af fejlslagne spekulationer. Benedikt Pogwisch på Maasleben købte i 1613 nabogodset Bienebek og i 1625 også Dörphof, men han måtte i 1626 sælge Maasleben, og efter hans død 1630 måtte enken sælge først Bienebek og siden Dörphof for at dække gælden.

Borgere og bønder kunne også ryge af spekulationens karrusel. I 1598 var høsten dårlig og kornpriserne høje. I Ejdersted fik det

På foranledning af Henrik Rantzau udførte Franz Hogenberg en række billeder, der forestiller bønder fra Ditmarsken og den slesvigske vestkyst. Man skal næppe opfatte de forskellige dragter, bønderne bærer, som særlige egnsdragter. Snarere er det bevidst, at denne bondefamilie, der skal repræsentere Ejdersted, er fremstillet på en måde, så de lige så godt kunne være et adeligt par bortset fra konens hovedtøj. De rigeste bønder kunne både i velstand og forbrug måle sig med meget af samfundets overklasse, og det var muligt for en bonde og en adelsmand at sidde til bords omkring 1600. Det blev mere ualmindeligt senere, men stadig beholdt amternes og landskabernes bønder i Sønderjylland en højere status end Kongerigets bønder.

Tiggeri var i princippet kun tilladt for folk i særlige situationer – invalider eller folk, hvis huse lige var brændt. Men der fandtes også et proletariat af mere eller mindre omstrejfende tiggere, og bemærkelsesværdigt nok tog Danckwerth og Johannes Mejer dem med i det værk, der ellers priser Hertugdømmernes rigdom – men dog kun i et lille hjørne af et kort.

folk til at spekulere i jord. Peter Sax beretter, at en demat kostede 300 mark at købe og 14 mark i årlig leje. Men spekulationerne slog fejl. For året 1600 skriver han: »I samme år var der en ynkelig tilstand i landet, så mange pga. kautioner og dyrt køb af jord måtte overdrage deres jord til kreditorerne.« I 1610 skyllede en tilsvarende bølge af konkurser over Femern. Blandt de ramte var et par virkelige storgårde.

Først og fremmest var taberne dog dem, der aldrig rigtig kom med i kampen om de gode udbytter af handel og landbrug. Sønderjylland fik en stor jordløs underklasse i løbet af 1500-tallet. Enkelte kunne vel tjene sig op, men hvis man ikke overtog gård, ikke lærte et godt håndværk og ikke fik penge med, var mulighederne begrænsede. Stadig flere blev henvist til at leve af at være daglejere. I marsken brugte bønderne daglejere til digebyggeri og landbrugsarbejde. Deres vilkår var ikke lette. Priserne på fødevarer steg, men lønnen havde svært ved at følge med. År med dårlig høst kunne ramme bønderne, men de ramte daglejere og andre, der skulle købe korn, hårdere, for de fik prisen på mad til at eksplodere. Der lød bitre klager mange steder fra. Fyrsterne søgte ved flere lejligheder at mildne fattigdommen ved at forbyde eksport af korn, men det havde sjældent den store virkning. Lige så lidt synes præsters moralske fordømmelse at have betydet. Forskellene mellem folk blev større.

From og ærlig

I 1540'erne fik Sivert Levesen på Nordstrand dom for, at hans familie var fromme og ærlige folk, og i anden halvdel af 1600-tallet noterede præsten i Vonsild om en række afdøde sognebørn, at de havde været ærlige og gudfrygtige. Ordene gentages så ofte, så man skulle tro, at de var tomme klicheer. Klicheer var de måske, men ikke tomme. At være ærlig og gudfrygtig betød, at man var et respektabelt medlem af samfundet. Ærlighed og gudfrygtighed var ikke en særlig ros til de få, men et krav til de mange.

Præst og menighed

Reformationen havde rørt ved selve samfundets grundvold, religionen, som forklarede, hvordan alting hang sammen. Reformatoriske bevægelser var opstået spontant, men Christian 3. havde hurtigt taget kontrol med udviklingen. Han, hans brødre og deres efterfølgere ønskede ikke religiøs mangfoldighed, men en ensartet luthersk fyrstekirke. Al anden tro blev forbudt. Fyrsterne var konstant angst for, at der skulle komme religiøs splittelse i landet, dels fordi det truede landets politiske enhed og fyrstens autoritet, dels af oprigtig tro på, at den lutherske lære var den rigtige. Undtagelser var der få af. Den gottorpske hertug tillod fra 1620 fremmede religiøse samfund at slå sig ned i den nye by Frederiksstad, og i 1650'erne gav han religionsfrihed til nybyggerne på Nordstrand. Men uden for de to steder skulle folk udøve deres religion inden for den lutherske kirke.

Den officielle kirke var mere truet i Hertugdømmerne end i Kongeriget, da forskellige religiøse tanker lettere blev spredt på tysk end på dansk. Man var på vagt mod katolikker, men den fare var aldrig stor. Mere reel var udfordringen fra Reformationens radikale fløj af gendøbere og andre bevægelser, der var organiseret nedefra, og som udfordrede det kirkelige hierarki. Karakteristisk nok fik sådanne bevægelser fodfæste i Sydslesvig, men ikke i Nordslesvig. Særlig Ejdersted med dets selvhævdende bønder var arnested for kristne sekter, som dukkede op både i årtierne omkring Reformationen med Mennonitterne og igen først i 1600-tallet, hvor den såkaldte Rosenkreutzerbevægelse nåede halvøen. I 1614 fik bevægelsernes tilhængere lov til at blive, hvis de ikke missionerede, og det ser ud

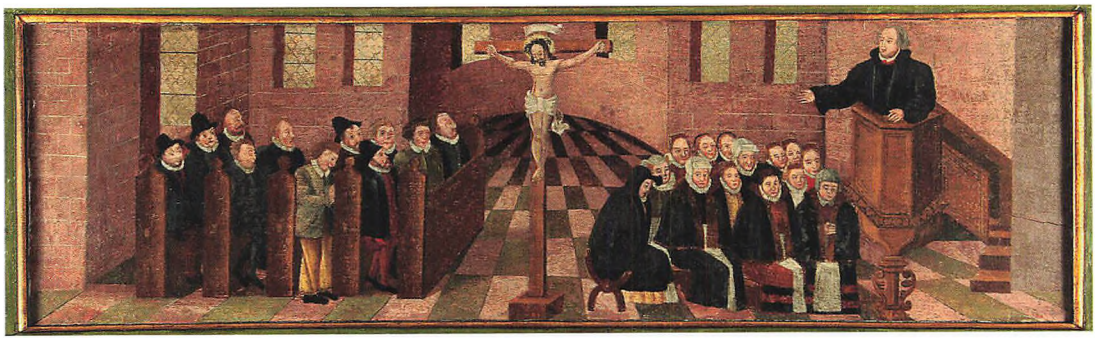

På den nederste del af altertavlen i Tinglev kirke fra slutningen af 1500-tallet fremstilles den lutherske gudstjeneste i idealiseret form. Kirken er renset for billeder bortset fra den korsfæstede Kristus, som er maleriets og kirkerummets centrum. Menigheden, som er strengt opdelt i mænd og kvinder, er dog vendt mod præsten, der prædiker. Prædikenen var blevet gudstjenestens centrale del.

til, at det lykkedes myndighederne at bremse den videre udbredelse. Den lutherske kirke forblev det dominerende rum for langt de fleste menneskers religiøse liv.

Både i rammer og indhold var kirken efter Reformationen en blanding af nyt og gammelt. For almindelige mennesker betød det næppe meget, at klostrene lukkede, men mange har mærket, at de religiøse gilder, hvor man forenede kristenliv og selskabsliv, blev ophævet. En hel vifte af religiøse fællesskaber blev i princippet snævret ind til ét: sognemenigheden. Gudstjenesten i sognekirken blev stort set eneste ramme om religionsdyrkelse uden for hjemmet. Den gjorde man til gengæld sit for at styrke. Salmesang blev en aktiv måde at være med i kirkelivet på, og prædikenen, hvor præsten udlagde Guds ord, blev helt central.

Fyrsterne arbejdede ihærdigt på at sikre, at præsterne kunne magte opgaven. De blev sikret bedre levevilkår, og deres uddannelsesniveau blev løftet. Fra at være udgået fra katedralskolerne blev de almindelige sognepræster med tiden universitetsuddannede. Skønt noget af den mystik, der havde været over den katolske gudstjeneste, forsvandt, skilte de lutherske præster sig ud fra den almindelige menighed ved deres dannelse og i de fleste tilfælde ved deres levestandard. Det er ikke enestående, at det var sognepræsten, Jørgen Madsen på Fladsten lånte penge hos for at kunne skifte med sin bror.

Præst og kirke var også centrale på andre områder. Fra Vonsild og Dalby sogne har præsten Johannes Rüde efterladt sig en bog over, hvad han bekendtgjorde i de to kirker, han betjente. Prædikestolen var tidens avis. Her oplæste præsten love og bekendtgørelser, og han efterlyste bortløbne dyr og ting, folk havde mistet. De fleste søndage bad han samtidig for navngivne personer i sognet, der var syge, eller på anden måde i nød, og han bad folk hjælpe andre, hvis huse var brændt, og som nu samlede ind til en ny start.

De lutherske sognepræster blev bedre uddannet, end de katolske havde været, og de lagde selv vægt på deres position som bogens mænd. Det understreges kraftigt i dette billede af sognepræst i Brede, magister Laurids Friis, som hans søn og efterfølger lod opsætte i 1706.

Kirken blev i højere grad menighedens kirke i Sønderjylland end i Kongeriget. Nord for Kongeåen kom flere og flere kirker med årene under godsejeres patronat. Sådan gik det ikke i Sønderjylland. I langt de fleste sogne blev kirkeværger fra bondebefolkningen ved med at bestyre kirkens økonomi, og frem til begyndelsen af 1600-tallet havde repræsentanter for menigheden et stort ord at skulle have sagt i valget af præst. En forordning fra 1638 betonede dog, at retten til at udpege præsten tilkom fyrsten. I de gottorpske amter og landskaber ændrede det ikke meget, men i årene derefter hørte præstevalgene op i Haderslev og Flensborg amter, og præsterne blev i stedet udpeget direkte af myndighederne.

Den lutherske lære

Reformationen ændrede noget på kirkens forklaring på, hvordan verden hang sammen. Væk var en hel masse af den katolske kirkes brogede verden. Væk var helgenerne, og væk var skærsilden. Tilbage blev den almægtige Gud. Over for ham stod mennesket som en afmægtig synder, der måtte bede til Gud og håbe på hans nåde. Sådan forklarede Luther verdens sammenhæng, og det var den lære, kirken – stærkt støttet af fyrsterne – satte sig for at udbrede. Gennem 1500-tallet synes både fyrsterne og kirkens ledere at have været nogenlunde tilfredse, blot folk passede deres kirkegang og ikke for åbenlyst anfægtede de nye dogmer, men i 1600-tallet steg kirkens krav til befolkningen.

Et stort epitafium i Tønder kirke fra 1609 over rådmand Henrich Willems har selve det lutherske kernebudskab om mennesket mellem synd og nåde som motiv. Til venstre ses Adam og Eva som repræsentanter for arvesynden, lovens tavler og den visse død – til højre nåden i kraft af Jesu død og opstandelse. Vi kan ikke vide, hvem der har foreslået købmandsfamilien dette motiv, men de efterladte må have kunnet forstå det og troet på at andre også kunne. Motivet var velkendt, da det var brugt på titelbladet af en plattysk bibel fra 1533 og Christian 3.s danske bibel fra 1550.

Hertug Johan Adolf af Gottorp var tiltrukket af en mere calvinistisk inspireret kristendom, som spillede en rolle ved hans hof, men næppe nåede ret meget længere ud, og i øvrigt forsvandt med hans død i 1616. I stedet blev Sønderjylland i det meste af 1600-tallet præget af den strenge, ortodokse lutherdom. De ortodokse præster prædikede, at menneskets synder kunne gøre Gud vred og få ham til at sende ulykker ned over folk og riger. I 1623, hvor krigen bredte sig i Tyskland, udsendte kongen og hertug Frederik en fælles forordning. De mindede her indbyggerne om, hvordan krigen havde hærget og ødelagt anselige byer og riger. »Da Gud den almægtige plejer at sende sådanne trængsler som velfortjent straf for det slemme og syndige liv, og det derfor er højst nødvendigt, at enhver forbedrer sit slemme liv, afstår fra synder, og til afvendelse af al velfortjent straf at Gud Herren flittigt bliver påkaldt«, skulle der holdes en række bods- og bededage. En gang om ugen skulle folk mødes til ekstra gudstjeneste for at blive formanet om at holde sig fra synder og laster og bede Gud om »nådig afvendelse af krig, oprør, blodsudgydelser, pest og anden velfortjent straf, og ydmygt søge om mild tildeling af hans faderlige beskyttelse«. Dertil skulle præsterne læse passende bibelsteder, og der skulle synges bodssalmer.

Dette budskab blev gentaget mange gange op gennem 1600-tallet. De mange ulykker, der væltede ind over landet – krig, stormflod og pest – blev forklaret som Guds straf for et syndigt liv, og folk blev pålagt bod og bedring. Bods- og bededage blev

en tilbagevendende begivenhed; alene i året 1678 afholdt præsten i Vonsild bods- og bededage 19. og 26. april, 3. maj, 10. juli, 18. september, 9. oktober og 6. november. Også på andre måder var kravene til deltagelse i det kirkelige liv steget. I 1623 forordnede kongen og hertugen i fællesskab, at alle skulle gå til nadver og skrifte mindst én gang om året, og samtidig skærpedes kravene til bibelindlæring. I 1646 blev der indført konfirmation i den kongelige del af Hertugdømmerne med tilhørende eksamen i katekismen og i de følgende år også i den gottorpske.

Hvor meget af dette, den almindelige befolkning tog til sig, er svært at vide. De teologiske spidsfindigheder, der kunne skabe voldsomme stridigheder mellem teologer og fyrster, er gået hen over hovedet på de almindelige mennesker. Nogle præster havde ry for at være alt for lærde, men mange udlagde teksten på en jordnær måde, folk kunne forstå. Da Jørgen Madsen på Fladsten blev gift, talte præsten om »den glæde kristne forældre har af deres lydige børn«, og præstens sidste prædiken handlede om »den konge, der holdt regnskab med sine summer«.

Jørgen Madsen satte selv sit ægteskab ind i en religiøs sammenhæng og skrev, da han blev trolovet: »Den alsommægtigste Gud vendes til af sin nåde og barmhjertighed at give os sin hellige velsignelse, at vores trolovelse måtte være sket i den tid og stund, at Guds hellige navn derved måtte prises og æres. Vi og vores gode venner måtte have glæde og gavn her i verden ærlig og gudfrygtig at leve, kristeligt og saligt at dø, og på den yderste dag en glædelig opstandelse til det evige liv. Amen.« Jørgen Madsen var nok mere velformuleret end bønder flest, men få betvivlede, at Gud greb ind i verdens gang.

Mange præster klagede over, at menigheden var dorsk og uimodtagelig for Herrens ord. Johannes Rüde i Vonsild tegner et mere positivt billede i de nekrologer, han skrev om sine afdøde sognebørn. Om sin bryggerpige Kirsten Sørensdatter skrev han, at hun som barn blev opdraget til »gudsfrygt og formanelse«, og som voksen var hun »som et Guds barn i hendes saligheds ting, allesteds gudfrygtig, når hun bryggede, da havde hun altid en salme- og bønnebog hos sig, og undertiden læste og bad derudi«. Om gamle Anders Paulsen hedder det, at han »var en from mand og gik ingen for nær, nærede sig ærligen, som han efter evne bedst kunne, og gik flittigt til kirke at høre Guds ord og brugte til visse tider Herrens alters sakramente med den trøstefulde afløsning af alle sine synder«.

Nogle blev grebet af en religiøsitet, der lagde mere vægt på den følelsesmæssige oplevelse af Gud. Sådanne strømninger bredte sig i Tyskland i 1600-tallet og nåede Sønderjylland. Præster i bl.a.

At blive fremstillet som from var ønskværdigt for høj som lav, og da især i døden. Her er det Hans den Yngre, der knæler og beder på epitafiet i Sønderborg slotskirke.

Mange af de ortodokse præster yndede at prædike meget længe, og det blev nødvendigt at sætte grænser. Kongelige og hertugelige forordninger fastslog, at prædikenen om søndagen kun måtte vare en time. I mange kirker blev der sat timeglas op, så præsten – og menigheden – kunne følge med i tiden. Dette sæt fra Marie Kirke i Sønderborg ca. 1675 har glas for et kvarter, en halv time, tre kvarter og en time. Præsterne holdt dog ikke altid inde, når det sidste sandskorn var løbet igennem, og det berettes, at menighederne både i Bov og Husum lovede præsten kontant belønning, hvis han holdt tiden.

Flensborg, Bredsted og Hanved blev grebet af den nye vækkelse, hvad den kirkelige ledelse i et vist omfang tolererede. Derimod var man på vagt, når vækkelsen gik uden for kirken. På Husumegnen opstod der en uofficiel menighed, som bl.a. talte Anna Ovena Hoyers, enke efter stalleren i Ejdersted. Kredsen blev længe tolereret, bl.a. fordi enkehertuginde Augusta holdt hånden over den, men efter hertugindens død blev den opløst. Anna Hoyers drog til Sverige, og hendes vigtigste støtter blev landsforvist.

Kirkens disciplin

Ved siden af kirkegang og bøn var det andet religiøse krav til befolkningen, at den afstod fra en række ting, der blev fordømt som syndige, ikke bare fra prædikestolen, men også ved lov. Fyrsterne tog opgaven som kirkens overhoveder alvorligt, og det gav sig blandt andet udslag i en hel stribe af love og forordninger, der skulle sikre, at undersåtterne levede et moralsk liv. Til at begynde med var lovene lokale og handlede om enkelte emner, men det meste af den »moralske« lovgivning blev i 1623 samlet i en fælles kongelig og hertugelig forordning for begge Hertugdømmerne om justits og »god politi«, som i 1636 blev afløst af en mere omfattende. »Politi« var ikke et embedskorps til gennemføre myndighedernes vilje, men en betegnelse for et velordnet samfund.

Et langt afsnit af forordningen handlede om klædedragt og fester. Der blev sat grænser for, hvad forskellige samfundsgrupper måtte bære af tøj. Andre bestemmelser søgte at begrænse omfanget af fester ved bryllupper, dåb og begravelser. Der var regler om, hvor længe festen måtte vare, hvor mange man måtte byde, og hvad der måtte serveres. I politiforordningen blev forbudene begrundet med, at de dyre fester, som alle søgte at leve op til, drev mange til tiggerstaven. I andre love fra samme tid nævnes luksus og fylderi imidlertid som én af de synder, der kan gøre Gud vred.

Mere udelt religiøs var politiforordningen, når den fastslog, at indbyggerne skulle holde hviledagen hellig, komme i god tid til gudstjenesten og ikke gå, før den var færdig, mens en hel række former for arbejde og alle markeder og al udskænkning blev forbudt på søn- og helligdage. De næste paragraffer rummede straf for at bande og sværge. Også en række fastelavnsskikke, herunder al udklædning og »mummeri«, blev forbudt, fordi de var uanstændige. Andre dele handlede om ægteskabsbrud og mened. For at sikre, at bestemmelserne blev overholdt, skulle præsten i hvert sogn have to hjælpere, der var med til at overvåge og påtale overtrædelser.

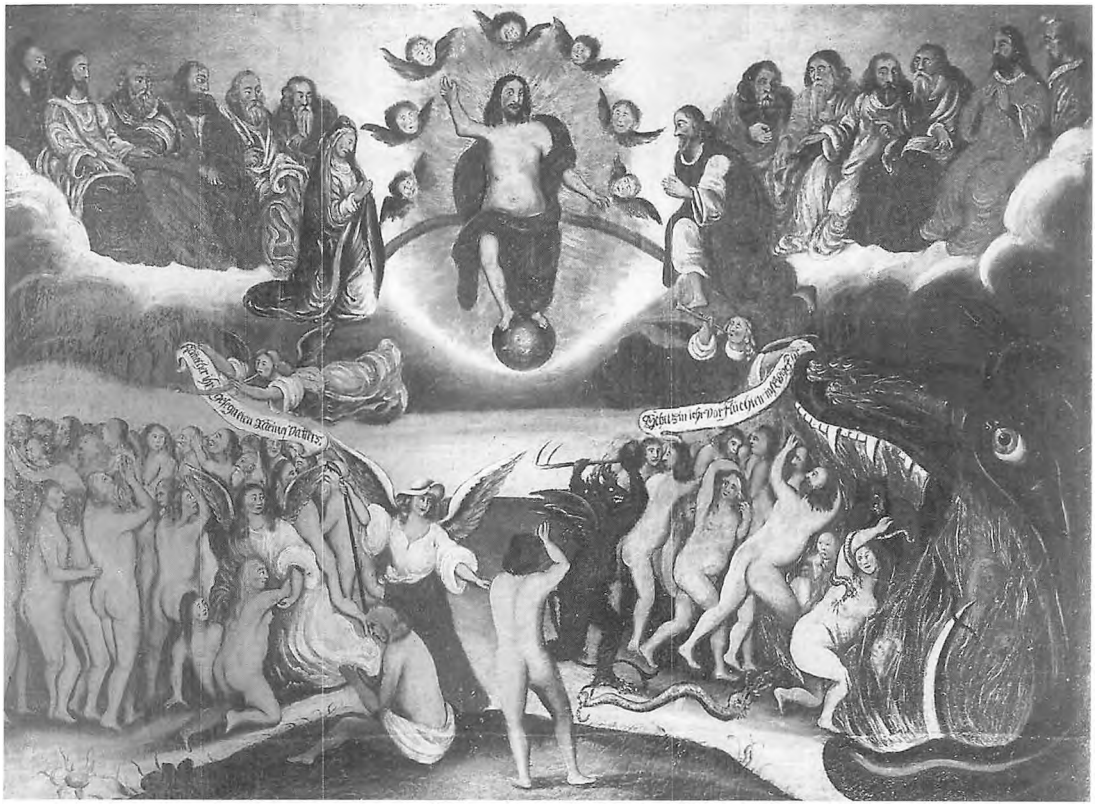

Ortodoksiens gudsopfattelse var på mange måder streng. Der blev prædiket om nåden som mulighed for dem, der bad og gjorde bod, men også om straf og fortabelse for dem, der ikke tog mod Guds ord. På dette epitafiemaleri fra 1666 over præsten Peter Liebenberg og hans kone fra Hallig Gröde har man valgt dommedag som motiv. Måske har de ansvarlige set det som en naturlig forlængelse af det budskab, præsten havde spredt, mens han levede.

Ét er love, noget andet deres efterlevelse. Intet tyder på, at folk tog meget hensyn til de monotont gentagne fordømmelser af luksusforbrug og drikkeri. Det gjorde fyrsterne og deres embedsmænd ikke selv, og det må have svækket budskabets kraft betydeligt. Når vi i amtsregnskaberne kun sjældent finder bøder for overtrædelse af de mange bestemmelser om helligdage eller banden og sværgen, er det svært at vide, om det er fordi, folk rettede sig efter dem, eller bønder, fogder og præster stiltiende var enige om at vende det blinde øje til.

Derimod havde kirken skræmmende held med prædikener, der ikke rettede sig mod den enkeltes egne synder, men andres onde gerninger. Præsterne prædikede, at folk kunne forbinde sig med djævelen og dermed volde andre ondt, og fyrsterne lovgav med dødsstraf for trolddom. Præster, fyrster og befolkning delte en tro på og frygt for onde magiske kræfter, og efter Reformationen begyndte heksebålene at flamme. Mindst 326 personer blev brændt for trolddom i Sønderjylland mellem 1543 og 1687. Processerne kom i bølger. Der var én i 1540'erne og 1550'erne, en ny fra 1575 til 1581 og endelig gik det for alvor løs igen fra 1613

Gravsten fra Rødding kirke over »ærlig og velagtet mand S(alig) Jørgen Andersen af Rødding«. Det hedder videre, at han var »Barnefød i Rødding anno 1668. Levede i ægteskab med sin kære hustru Maren Christensdatter i 7 år i hvilken Gud velsignede dem med 2 døtre. Han hensov i Herren anno 1705 i hans alders 37. år. Gud give ham en glædelig opstandelse«. Som det allerførste fastslås, at han var »ærlig«, og dernæst sættes hans liv ind i en religiøs forståelse.

til 1650'erne. Det standsede dog næsten lige så brat, som det var begyndt, da den kirkelige og politiske ledelse sidst i 1600-tallet ændrede kurs. I stedet for at jagte troldfolk begyndte man at frikende de anklagede og dømme dem, der rejste anklagen.

Derimod fortsatte kirken ufortrødent med at bekæmpe sex uden for ægteskabet. Når folk blev grebet i det, opkrævede den verdslige magt bøder, men desuden skulle den skyldige kvinde stå offentligt skrifte i kirken og bekende sine synder. I 1678 noterede præsten i Vonsild. »Her findes en angerfuld synderinde, som vil til Guds bord og afbede inderlig sin synd for Gud og menigheden: forarges ikke, men ser ved, I som er tilbøjelige til køds og blods lyst, og lærer af hendes ulykke at blive klog.« Når kvinden havde udstået det offentlige skrifte, havde hun i princippet sonet sin skyld. Det er dog ikke sikkert, at hun havde lige så let ved at blive godt gift som før.

I modsætning til luksusforordningerne virkede kampagnerne mod uægteskabelig sex. Der blev kun født få uægte børn i datiden, og kun få kvinder måtte stå åbenbart skrifte. Forklaringen er nok, at det verdslige samfund delte kirkens og myndighedernes opfattelse af, at seksualiteten burde kontrolleres. Familien og ægteskabet blev ikke bare velsignet af præsterne, men var samfundets grundvold og ramme om økonomi og forsørgelse.

Æren

I juli 1556 holdt Hans den Ældre ret på Nordstrand. Blandt de fremmødte var Sivert Levesen og Knud Lorenzen, som nu forligte sig foran hertugen. Sivert Levesen tilgav Knud Lorenzen hans »onde ord«, fordi denne siden i retten havde erklæret, at de var sagt i hidsighed, og at han ikke vidste andet om Sivert Levesen og hans familie, end at de var »fromme, oprigtige og ærlige folk«.

Vi kan ikke vide, hvad det var for »onde ord«, Knud Lorenzen havde brugt, men det var i hvert fald noget, der krænkede Sivert Levesens ære. Det var alvorligt. »Ærlig« var ét af de vigtigste anerkendende ord om personer. Da Jørgen Madsen på Fladsten forlovede sig, omtalte han sin tilkommende som »ærlig og gudfrygtig pige«. Præsten Johannes Rüde skrev om ét af sine sognebørn, at han var født af »godt ærligt borgerligt folk« og siden lærte det »ærlige murerhåndværk«. En unge pige blev trolovet med en »ærlig karl«, og en bonde kunne beskrives som »ærlig og velagtet dannemand«. At være ærlig betyder, at man var et respektabelt menneske, som andre kunne omgås og have tillid til.

Der var mange måder at miste sin ære på. En særlig gruppe som taterne var principielt uærlig og uden for det almindelige samfund. Tyven var uærlig, og derfor var anklager for tyveri

meget alvorlige, og den, der var blevet beskyldt, kunne kræve, at den anden enten beviste sin anklage eller offentligt trak den tilbage. Man mistede også sin ære ved at sværge falsk. Hele retssystemets omfattende brug af ed byggede på, at eden var en alvorlig sag, som man regnede med, at folk ikke brugte letfærdigt. Særlig vægt havde det, når man fik andre til at aflægge ed sammen med sig, men man måtte tænke sig om, før man svor. Hvis retten afviste en ed, havde de, der havde aflagt eden, mistet deres ære.

Modsat tyven kunne den, der svor falsk, få genoprettet sin ære mod at betale en bøde. I 1500-tallet udstedte hertugerne ofte genoprejsningsbreve, hvor de officielt gav folk deres ære igen. Las Gregersen i Foldingbro havde aflagt ed for Jørgen Christensens skyld, men eden var blevet afvist af retten. 1545 betalte han imidlertid sin bøde til amtmanden, og hertugen gav ham så et skriftligt bevis på, at han nu måtte »som andre fromme folk i lov og tov, i råd og ret, ved bryllupper, barnsøl, under markeder og andre festligheder, gå, stå, købe og sælge«. Han fik sin ære tilbage og kunne derfor optræde ved retten og i handel og vandel, og han var igen en respektabel nabo, som man kunne sidde ved siden af til festligheder.

Vold

»Onde ord« kunne ende for retten, men de kunne lige så let føre til slagsmål. Det var ganske almindeligt at gribe til både næverne og kraftigere våben, hvis man blev vred på en anden. Skænderier kunne let blive til vold, hvad enten de udsprang af strid om skel eller noget, den ene sagde om den anden. De mange drikkelag bidrog yderligere til at hidse gemytterne op.

Fra Løjt sogn betalte otte mænd bøder for vold i årene 1613-21. Volden ramte både mænd og kvinder. Jep Petersen i Barsmark betalte bøde for at have slået Iver Kopperholdts kone, Melchior Lange slog Marten Schmidts kone, så blodet flød, Mads Bødker i Løjt Kirkeby havde slået sin moder til jorden, og Hans Petersen i Nørby havde pryglet sin svigermor. Vold inden for familien kom ellers sjældent for retten, da husbond og madmor havde en vis ret til at prygle børn og tjenestefolk, men her er det nok krænkelsen af den ældre generation, der var uacceptabel. I øvrigt kom sagerne især for retten, hvis én af parterne havde taget væsentlig skade. Det kunne let ske, når der blev brugt en form for våben. Jørgen Petersen i Stollig sårede Knud Hohlmann med en fork, og Nis Svennesen i Løjt Kirkeby smed – vel under et drikkelag – et tinkrus i hovedet på Anders Matzen fra Barsmark. Under en

På et epitafium over familien Vette fra 1601 i Flensborg Marie kirke har maleren Jan van Enum afbildet lignelsen om den onde tjener, der fik en gæld eftergivet af sin herre, men straks derefter for i struben på en anden, der skyldte ham selv et mindre beløb. Hvor meget købmanden, epitafiet var opsat over, havde været påvirket af lignelsens morale, får stå hen. Derimod var der for datidens mennesker ikke noget usædvanligt i, at strid og økonomisk konflikt kunne føre til håndgribeligheder.

bryllupsfest i 1662 stak Jep Svennesen på Barsø endda en brødkniv i brystet på Hieronymus Simonsen. Brugen af forke, knive, ølkrus og andre våben gjorde, at voldssager let kunne ende med dødsfald. I en by som Aabenraa med 1-2.000 indbyggere var ét eller to drab om året almindeligt først i 1600-tallet. I forhold til folketallet er det hundrede gange så mange som i dag.

Vold var strafbart, hvis der ikke var tale om selvforsvar, men det blev ikke anset for nogen særlig alvorlig lovovertrædelse. Voldsmanden mistede ikke sin ære og slap med en ret moderat bøde. Selv drab kunne først i 1500-tallet klares med en stor bøde og en bod til dræbtes slægt, hvis ikke der var tale om snigmord, men »ærligt« slagsmål. I en kompliceret sag fra Højer herred, hvor to mænd var dræbt, fritog Hans den Ældre den første drabsmands slægt for bod til den dræbtes slægt, mens den anden drabsmand, der havde hævnet det første mord og var løbet bort, skulle have forbrudt sin hals, hvis ikke han forligte sig med hertugen og den dræbtes slægt. Det andet drab var mest alvorligt, fordi det var overlagt, men selv det kunne sones med bøde. Den mulighed var dog ved at forsvinde. I årene omkring 1550 førte alle hertugerne en kampagne mod drab. Hvor middelalderens lovgivning kun havde dødsstraf for snigmord, blev der nu indført dødsstraf for alle drab, der ikke var lovligt nødværge. Det er et dramatisk skifte, men betød dog kun, at drab blev behandlet lige så alvorligt som tyveri.

Gradvis blev samfundet mindre voldeligt. Mens der mellem 1555 og 1600 blev hængt 25 personer for drab i Flensborg, var det kun 8 i årene 1600-1640. Også de mere almindelige voldsforbrydelser gik tilbage. I Aabenraa amt blev der i årene 1601-3 betalt bøder fra mellem 17 og 22 voldssager om året. I 1681 var der derimod kun ti voldssager, og de synes gennemgående at være mindre alvorlige. Typisk er en sag om en tjenestedreng, der havde givet en anden en blodtud. Til gengæld var der i 1681 syv sager i Aabenraa amt, hvor folk blev idømt bøder for at have brugt »onde ord« om andre eller for at have truet dem med vold. Folk blev bedre til at styre næverne, men ikke mindre ærekære.

Sprog og deres betydning

»Slesvigerne taler dansk, nedertysk og frisisk ved siden af hinanden. Skønt ikke alle dele af befolkningen i landet forstår hinanden på stedet, vænner de sig dog efter nogen udveksling let til deres hverdagssprog. Som egnene hvor de bor, ligger heller ikke sprogene langt fra hinanden.« Sådan skrev landets mægtigste adelsmand Henrik Rantzau i 1590'erne i sin beskrivelse af Hertugdømmerne.

I 1626 skænkede den daværende borgmester i Aabenraa Jens Hansen en lydhimmel til kirkens prædikestol. Den blev udstyret med skriftsteder på plattysk – det sprog, der blev prædiket af byens førstepræst og som borgmesteren brugte i sine embedsforretninger. I Aabenraa blev der dog også prædiket på dansk, men den danske gudstjeneste blev regnet for mindre fin end den tyske.

Dansk var det vigtigste talesprog på landet omtrent ned til Slien og Danevirke, mens frisisk dominerede alle de frisiske øer og et område på fastlandets vestkyst fra Tønder til Husum. Ejdersted regnedes til Frisland, men her talte indbyggerne »gennemgående nedersaksisk, i hvert fald i østerdelen«, skrev Casper Danckwerth omkring 1650. Nedertysk eller plattysk var også dominerende syd for Slien og Danevirke, på Femern og på Husum-egnen. Tysk betød mere i byerne. I de sydslesvigske byer var nedertysk fremherskende. i Flensborg talte de højere lag ifølge Danckwerth tysk,

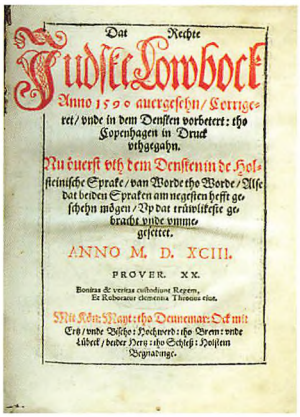
Dat Rechte
Judske Lowbock
Anno 1590 auergesehn / Corrigeret / vnde in dem Densten vorbetert: tho Copenhagen in Druck vthgegahn.
Nu öuerst vth dem Densten in de Holsteinische Sprake / van Worde tho Worde / Alse dat beiden Spraken am negesten hefft geschehn mögen / Vp dat trüwlikeste gebracht vnde vmmegesettet.
ANNO M. D. XCIII.
PROVER. XX.
Bonitas & veritas custodiunt Regem,
Et Roboratur clementia Thronus eius.
Mit Kön: Mayt: tho Dennemar: Ock mit Ertz / vnde Bischo: Hochwerd: tho Brem: vnde Lübeck / beider Hertz: tho Schleß: Holstein Begnadinge.

Jyske Lov var retsgrundlaget i det meste af Slesvig, men rettens sprog var tysk i store dele af Hertugdømmet. Derfor blev Jyske Lov oversat. Her ses titelbladet fra en oversættelse til »det holstenske sprog« (plattysk) fra 1590.

mens den jævne befolkning talte dansk, men i Tønder blev der talt »mere dansk end frisisk« . I Haderslev, Sønderborg og Aabenraa var dansk efter alt at dømme langt det mest talte sprog.

Danckwerth nævner flere eksempler på, at folk kunne forstå hinanden på tværs af de sproglige skel. I Flensborg forstår de fleste tysk, skrev han, men »for flensborgeren er tysk og dansk, det ene så godt som det andet, bortset fra dem, der har studeret og rejst«. Om beboerne i Bøking herred syd for Tønder hedder det, at de »i almindelighed forstår at tale deres tre sprog, frisisk, tysk og dansk«. Frisisk var modersmålet, men »de må lære at tale tysk og dansk på grund af nabofolkene, som de driver handel med«. Det må have været almindeligt flere steder.

En række præster fra sogne i Tønder og Aabenraa amter skrev i begyndelsen af 1700-tallet i en indberetning, at der blev prædiket på dansk, fordi befolkningen ikke forstod tysk. Der er også vidnesbyrd om dansk prædiken nogle steder syd for den nuværende grænse, der er prædiket på frisisk i visse frisiske områder, og en mere sporadisk brug af tysk forekom i Nordslesvig. I de nordslesvigske byer og Flensborg var der gudstjeneste på begge sprog, men den danske gudstjeneste var mest henvendt til tjenestefolk og arbejdere. Tilpasningen til folkets talesprog havde dog sine grænser. Der blev prædiket på tysk i det meste af Sydslesvig, uanset hvad folk talte.

For næsten alle var der betydelig forskel på tale- og skriftsprog. Omkring 1550 var to skriftsprog i brug i Sønderjylland: dansk og plattysk. Gradvis veg plattysk for højtysk. Det begyndte ved fyrstehofferne, og i løbet af 1600-tallet slog det igennem overalt. Det var på dansk, højtysk og i begyndelsen også plattysk, at bogtrykkerkunstens mange frembringelser var tilgængelige, og det var dem, man kunne bruge, hvis man selv ville sætte ord på papir.

Det fik stor betydning i kirken, fordi gudstjenesten nu i så høj grad blev bygget op om tekster – bibelen, nadverbog, katekismus og salmebøger. På landet brugte kirken tyske tekster syd for den nuværende grænse, men danske i Nordslesvig undtagen Bov sogn. Nord og syd for denne grænse har befolkningen fået læst og sunget henholdsvis det danske og tyske sprog ind – ikke i den lokale dialekts former, men i form af et »normalplattysk«, et højtysk, der lå langt fra de sydslesvigske dialekter, eller et dansk skriftsprog, der byggede på sjællandsk.

Retsvæsenet brugte dansk skriftsprog i Haderslev amt, på Als og Ærø og i Højer herred, mens andre nordslesvigske retskredse brugte tysk. Købstæderne og andre lokale myndigheder brugte en blanding af begge sprog i Nordslesvig, men dog mest tysk, og tysk var stort set enerådende i Sydslesvig. Både den gottorpske

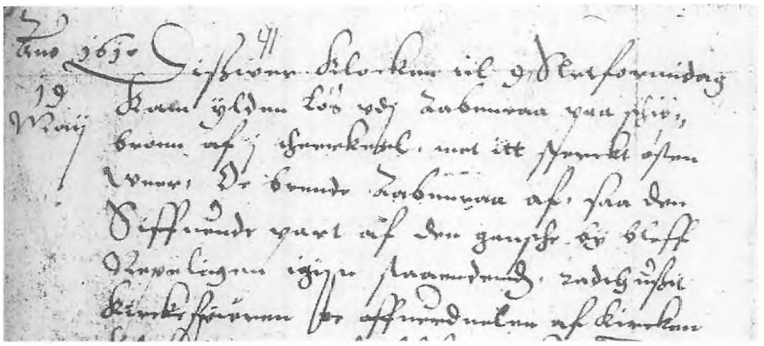

Mads Paulsen på Fladsten ved Aabenraa anlagde i 1592 en regnskabsbog over pengeudlån. Selve regnskabet er ført på plattysk, men en række optegnelser om familien og markante begivenheder på egnen er alle ført på dansk. Det gælder også denne optegnelse om Aabenraa bys brand 19. maj 1610, der indledes med følgende: »Desværre klokken til 9 slet formiddag kom ilden løs udi Aabenraa på Skibbroen af en tjærekedel med et stærkt østenvejr. Og brændte Aabenraa af, så den syvende part af den ganske by blev næppe igen stående«.

hertugs hof og kancelli og de dele af kongens administration, der tog sig af Sønderjylland, brugte udelukkende tysk. Tysk var også eneste skriftsprog for amtmændene og den højere kirkelige administration, bortset fra de dele, der kirkeligt hørte til Ribe og Odense stifter.

Udbredelsen af skriftsprogene var vigtig, fordi læsning og skrivning gik markant frem blandt sønderjyderne i 1500- og 1600-tallet. Tidens trykpresser producerede flere og flere bøger og småtryk, så der var mere at læse for sin fornøjelses eller opbyggelighedens skyld. Kirken arbejdede for, at folk skulle kunne læse i bibelen, katekismen og andre fromme bøger. Den økonomiske fremgang gjorde, at stadig flere havde brug for at kunne læse og skrive for at kunne styre deres egen økonomi. En del sønderjyske bønder anlagde sig regnskabsbøger.

Allerede på reformationstiden var læse- og skrivekunsten nok mere udbredt i Sønderjylland end i Kongeriget. I 1500-tallet voksede skoler frem mange steder. Nogle få var etableret af myndighederne, men de fleste var uformelle og drevet som privat forretning. Ordet »skole« dækker ofte bare over en læsekyndig person, der mod betaling underviste andre. I 1600-tallet gjorde myndighederne en stor indsats for at udbrede skolevæsenet, men også for at lægge det under kirkens og statens kontrol. I Haderslev provsti blev det i 1650 forordnet, at der skulle være skoler overalt, underholdt af sognet. Det lykkedes, og selv om meget brød sammen med krigen 1657-60, var der undervisning ved degne eller skoleholdere mange steder på landet sidst i 1600-tallet. I Vonsild sogn lærte mindst halvdelen af alle børn at læse i 1600-tallets sidste årtier, og det begyndte at være usædvanligt, hvis man ikke kunne. Færre kunne skrive, men også det blev mere almindeligt med årene. Præsten Johannes Rüde nævner i kirkebogen om Peder Paulsen, at hans forældre havde »holdt ham til skolelærdom, at han færdig kunne både læse og skrive«.

Folk lærte at læse og skrive det skriftsprog, der var til rådighed lokalt. I Sydslesvig er stort set alle bevarede tekster fra bønders og borgeres hånd skrevet på tysk, hvad enten det var landsbyvedtægter, regnskabsbøger eller klager til myndighederne. Endnu omkring 1600 blev kirkeregnskaberne ført på dansk i visse sogne i Angel, men fra anden halvdel af 1600-tallet var højtysk stort set enerådende. Næsten lige så entydigt er det, at landbefolkningen brugte dansk skriftsprog i Haderslev amt og på Als og Ærø. Præsten Johannes Rüde i Vonsild taler normalt kun om, at folk kunne læse og skrive, og det nævnes som noget særligt, at Jep Nissen lærte »at læse færdig tysk og dansk og til med skrive.«

Derimod var mønstret mere blandet i den sydlige del af Nordslesvig, hvor der var mere konkurrence mellem de to skriftsprog. I købstæderne var tysk vigtigste skriftsprog, og det samme gælder muligvis i Slogs herred, mens dansk synes at have været mest udbredt i de øvrige landdistrikter, hvor så økonomisk avancerede bønder som Jørgen Madsen på Fladsten ved Aabenraa og Peter Brorsen i Nørre Vollum nord for Tønder førte deres regnskabsbøger på dansk. Jørgen Madsens far brugte dog plattysk til det økonomiske og dansk til det familiemæssige i sine optegnelser, utvivlsomt fordi han mest mødte tysk i handelsverdenen, men dansk i den kirke, hvor familiebegivenhederne blev fejret. De fleste landsbyvedtægter fra området mellem Tønder, Løgumkloster, Aabenraa og Sønderborg er skrevet på tysk. Det kan skyldes, at en embedsmand har bidraget til formuleringerne, men i hvert fald nogle af bønderne må have kunnet læse og forstå den tyske tekst.

Tysk havde en særlig tiltrækningskraft, fordi det var myndighedernes, overklassens og meget af handelens sprog. I Flensborg og de nordslesvigske byer blev tysk regnet for de fines sprog, dansk et sprog for underklassen. Dansk lokkede ikke på samme måde i Sydslesvig. Godt nok findes der et antal klager over det tyske kirkesprog fra beboerne i visse af de dansktalende sogne, men de, der havde brug for at skrive på disse egne, lærte at gøre det på tysk.

På den måde kunne sprog være en social markør. Derimod er der kun få vidnesbyrd om, at folks forskellige sprog blev brugt til at definere deres etniske eller nationale identitet. Casper Danckwerth taler i sin landsbeskrivelse om, at Slesvig er beboet af tre folk – saksere, jyder eller danskere og frisere. Men ellers er der meget få vidnesbyrd om, at slesvigere skulle være betragtet som henholdsvis »danske« og »tyske«. Når man talte om en forskel mellem folk, gik den snarere mellem folk fra Kongeriget og folk fra Hertugdømmerne end mellem dansk- og tysktalende slesvigere.

Gennem 1500- og 1600-tallet skrev en række krønikeforfattere værker om de frisiske områders historie. Det var folk som præsterne Johannes Petreus og Anton Heimreich og storbønderne Iven Knutzen og Peter Sax. Heimreichs nordfrisiske krønike var det mest markante bud på en samlet nordfrisisk historie. Det udkom i 1666 og i en udvidet udgave i 1668, hvorfra dette titelblad stammer. Disse bøger var med til at forme billedet af et særligt frisisk folk og en frisisk historie, men de var ikke skrevet på frisisk. De ældre var på plattysk, de senere, som Heimreichs, på højtysk. På titelbladet er der byplaner for de fire vestslesvigske købstæder Tønder, Husum, Tønning og Garding og flækken Bredsted. Tønder blev altså regnet med til Nordfrisland i denne sammenhæng.

Man kan i højere grad finde en særlig frisisk identitet. Danckwerth taler flere steder om den frisiske særfølelse, der blev udgivet en række bøger om »Frisland«, og »friser« var et almindeligt begreb i datiden. Det frisiske synes dog ikke kun knyttet til det sproglige. Ejdersted var »Frisland«, fordi det havde »frisiske friheder«, selv om sproget overvejende var tysk. Den særlige samfundsorganisation i de frisiske områder med egne love og egen forvaltning har formentlig været lige så vigtig for særfølelsen som sproget.

De store krige

1620'erne er et skel i Sønderjyllands historie. Bortset fra et par mindre episoder i 1530'erne havde der reelt været uafbrudt fred i Sønderjylland siden 1500, men i 1627 rykkede fremmede tropper ind i Hertugdømmerne, og det blev indledningen på et århundrede, hvor den ene krig afløste den anden. Krigene kom til at ryste Hertugdømmernes politiske system og grundlæggende ændre forholdet mellem kongen og hertugen af Gottorp.

Sønderjysk udenrigspolitik

Det er ikke let at føre udenrigspolitik for en stat, der består af flere dele. Indadtil er det ikke så vanskeligt at have forskellige ordninger i forskellige delområder, men det er meget svært at repræsentere flere lande udadtil, hvis de ikke taler med samme stemme. Det havde været et problem i den nordiske union, men det var ordnet i 1536 ved, at Norge var lagt formelt under Danmark. Efter 1536 blev Norges udenrigspolitik afgjort af de samme personer som Danmarks, først og fremmest kongen og det danske rigsråd.

Sådan var det hverken formelt eller reelt for Hertugdømmerne. De havde deres egen politiske ledelse i form af kongen, hans medhertuger og stænderne. Samtidig var Hertugdømmerne som samlet hele i forsvarsunion med Kongeriget siden 1533. Unionen bandt parterne til hinanden, men var principielt en union mellem to suveræne parter. Eneste ulighed i ordningen var, at Kongeriget lovede at hjælpe Hertugdømmerne med 300 ryttere, når der var brug for det, mens Hertugdømmerne kun skulle sende 150, når det gik den anden vej.

Unionen af 1533 forudsatte egentlig, at Hertugdømmerne havde en samlet udenrigspolitik. Den skulle i givet fald føres af flere fyrster sammen, og hvis den kostede penge, skulle stænderne spørges. Samtidig betød unionen, at der skulle ske en vis koordinering mellem Kongeriget og Hertugdømmerne. Det særlige ved ordningen var, at kongen sad med ved alle sider af bordet på én gang. Formelt spillede han somme tider rollen som konge, somme tider som hertug, men skellet er en illusion. Uanset om kongen varetog holstenske, norske eller danske interesser, ønskede

han at gøre det med hele den vægt, hans riger og lande gav ham. For hans partnere i Hertugdømmerne var det en fordel, når kongen brugte kongerigernes styrke til at varetage interesser, man var enige om. Straks værre var det, hvis interesserne skiltes.

Hele den indviklede model havde været sat på prøve det første tiår efter delingen. I 1540'erne var Nordtyskland plaget af skarer af arbejdsløse lejesoldater, der hærgede og plyndrede. I 1545 måtte de tre sønderjyske hertuger forjage en stor flok fra Holsten, og i 1548 sendte de tropper til ærkebispedømmet Bremen for at være med til at skabe ro og orden dér. Under disse kriser førte kongen og hans brødre Hans og Adolf fælles udenrigspolitik. Både diplomater og tropper blev sendt af sted i alle tre fyrsters navn, så Slesvig-Holsten udadtil optrådte som en samlet stat. Fyrsternes politik var forsigtig. De fastholdt deres neutralitet uanset alle løfter og trusler fra andre sider, til der i 1555 blev sluttet en omfattende fred i Tyskland. Samarbejdet fungerede, både mellem de tre hertugbrødre og mellem Hertugdømmerne og Kongeriget.

Den næste store prøve blev krigen mod Ditmarsken i 1559. Den begyndte som et privat projekt fra hertug Adolfs side. Han begyndte at hverve tropper i sin egenskab af såkaldt kredsoberst

Erobringen af Ditmarsken 1559 var den eneste større krigsbegivenhed i Hertugdømmerne fra 1544 til 1625. Frederik 2. og hertugerne Adolf og Hans den Ældre samlede i alt 20.000 mand fodfolk og 3.000 ryttere mod Ditmarskens 6-7.000 mand. Ditmarsken blev erobret i en knibtangsmanøvre. Først rettedes et angreb mod den sydlige del. Derpå fulgte et nyt angreb fra nord mod Heide, hvor det afgørende slag fandt sted. Det er her fremstillet af Franz Hogenberg 1589. Den gamle feltherre Johan Rantzau fører rytterangrebet øverst i billedet, mens kongen selv anfører den danske og den holstenske adels rytteri lige neden for den brændende by. Øverst til højre kapitulerer ditmarskerne.

Johan Rantzau (1492-1565) var feltherre af den klassiske skole - en adelsmand, der i det daglige var godsejer og politiker, men som kunne føre tropper, når det gjaldt. 1523-24 anførte han de slesvig-holstenske tropper på det felttog, der gjorde hertug Frederik til kong Frederik 1. Rantzaus ry som feltherre blev bestyrket, da han 1525 nedkæmpede et skånsk oprør, og især da han 1534-36 førte Christian 3.s tropper til sejr i Grevens Fejde. Rantzau fik store len og embeder både i Kongeriget og Hertugdømmerne, hvor han blev Christian 3.s statholder. I 1545 nedlagde han imidlertid de fleste af sine embeder i protest mod, at delingen året før var gået videre, end han havde ønsket, og han trak sig tilbage til det store gods Breitenburg, som han selv havde skabt. 1559 var den gamle kriger dog igen i aktion, da han overtog ledelsen af felttoget mod Ditmarsken. Træsnit fra en latinsk bog om Johan Rantzaus liv og bedrifter, som hans søn Henrik fik udgivet i 1566.

i Nedersachsen, en post han var valgt til af nabofyrsterne, og som betød, at han havde ansvaret for at sikre freden i et større område af Tyskland. Adolf planlagde at erobre Ditmarsken i hemmelighed og for sig selv. Helt hemmeligt kunne han dog ikke holde planerne, og da han først havde fortalt om dem til Johan Rantzau, tvang den gamle hærfører hertugen til at tilbyde Hans den Ældre og kong Frederik 2. anpart i projektet. Ditmarskertoget blev derfor gennemført af fællesregeringen. I 1559 drog en stor hær mod Ditmarsken, der blev overvundet ved en knibtangsmanøvre. Derpå deltes Ditmarsken i tre dele, som blev til to efter Hans den Ældres død.

Gennem de næste 60-70 år smuldrede hertugernes fælles udenrigspolitik bort, fordi den ikke var nødvendig. Tyngdepunktet i de danske kongers udenrigspolitik lå i Norden og Østersøen. I krigene mod Sverige lod kongerne sig nøje med at trække på indtægterne fra den kongelige del af Hertugdømmerne og med den beskedne troppestyrke, Hertugdømmerne skulle stille ifølge unionstraktaten fra 1533.

Det meste af både den kongelige og gottorpske »udenrigspolitik« i Tyskland handlede om ægteskaber og om at skaffe tyske fyrstebispedømmer til yngre sønner. I de spørgsmål havde hvert fyrstehus egne interesser og forfulgte dem selv. Hertug Adolf af Gottorp havde været aktiv og succesrig. Det var lykkedes ham at få sin søn Johan Adolf valgt til efterfølger ikke bare for biskoppen af Lübeck, men også i ærkebispedømmet Bremen. Johan Adolf overtog Bremen i 1585 og gav det videre til sin lillebror Johan Frederik i 1596, efter selv at have overtaget Gottorp. I næste generation udbrød der bitter strid mellem Gottorp og kongen om udpegningen af en efterfølger.

Kejserkrigen

De gældende vilkår for udenrigspolitikken ændrede sig med Trediveårskrigen. I 1618 gjorde tjekkerne oprør mod deres nye, stærkt katolske, fyrste, kejser Ferdinand 2., og valgte i stedet den protestantiske kurfyrste af Pfalz til konge. Kejseren fik hjælp af den katolske liga, som var et forbund af katolske fyrster, anført af Bayern. De nedkæmpede det tjekkiske oprør, og i de følgende år blev de tjekkiske (eller bøhmiske) lande med hård hånd gjort katolske. Da felttoget i Bøhmen var forbi, sendte ligaen sin hær mod Pfalz. Kurfyrsten blev fordrevet og landet givet til Bayern. Et par protestantiske hære søgte at kæmpe videre, støttet af engelske og hollandske penge, men de blev jaget stadig længere nordpå af ligaens hær.

Fordrivelsen af kurfyrsten og ligaens øgede magt var en trussel mod magtbalancen inden for Det tysk-romerske Rige og dermed rigets protestantiske fyrster. Til dem hørte Christian 4. og hertug Frederik 3. af Gottorp som hertuger af Holsten. De søgte at gardere sig bedst muligt. Umiddelbart rådede de over samme forsvar som i 1540'erne. Eneste forandring var, at Christian 4. havde fået anlagt to moderne fæstninger i den holstenske marsk: Krempe og Glückstadt. I Kongeriget rådede kongen over en stor flåde, men ingen permanent hær. Det var ikke anderledes end i de fleste andre europæiske lande, men det betød, at en hær måtte skabes, når der var brug for den. Fra 1622 begyndte kongen og hertugen i fællesskab at opruste og ansætte lejetropper.

Samtidig henvendte hertug Frederik sig til kongen og foreslog, at det gamle forsvarsforbund mellem Kongeriget og Hertugdømmerne blev fornyet og udvidet. Det førte til en ændret aftale i 1623. Det antal tropper, parterne skulle hjælpe hinanden med i krigstilfælde, blev fordoblet. Når hertugen tog initiativ til, at Hertugdømmerne forsvarspolitisk blev bundet stærkere til Kongeriget, var det for at få beskyttelse, men vel også i håb om at opnå en form for medindflydelse. Til gengæld var det en indrømmelse til kongen, at forbundet for fremtiden ikke kun var et rent forsvarsforbund, men også kunne aktiveres i angrebskrig, hvis parterne var enige og sagen retfærdig. Hertugen havde ingen drøm om at vinde hverken ære eller nyt land på slagmarken.

Christian 4. så derimod ikke kun trusler, men også chancer i den nye uro. Hans rival, den svenske konge, førte med stort held krig i Baltikum, og Christian 4. ville ikke stå i skyggen af ham. Desuden mente han, at der var en retfærdig protestantisk sag at kæmpe for i Tyskland. I 1625 lod Christian 4. sig vælge som nedersachsisk kredsoberst, hvad der kun lykkedes med hjælp af stemmerne fra hertug Frederik af Gottorp og kongens søn Ulrik, der var fyrstebiskop af Schwerin. Som kredsoberst gik kongen i gang med at hverve en stor hær. Nederlandene og England lovede penge. Rigsrådet mente ikke, at man kunne stole på de andre landes løfter, og sagde nej til at støtte oprustningen. Kongen svarede, at han nu ikke handlede som konge, men som hertug af Holsten. Udadtil sagde kongen, at hæren skulle beskytte den nedersachsiske kreds, men i hemmelighed havde han større planer, blandt andet at genindsætte kurfyrsten af Pfalz. Én af de få indviede var hertug Frederik af Gottorp. Han blev orienteret, men ikke hørt. For hertugen var også skeptisk.

Kongens hær var jævnbyrdig med den katolske ligas styrker, men magtbalancen tippede, da den bøhmiske adelsmand Wallenstein skabte en hær, der skulle kæmpe for kejseren, men forsørges

Hertug Johan Adolf (1575-1616) var tredjeældste søn af hertug Adolf af Gottorp. Det var lykkedes faderen at få ham anbragt i det vigtige embede som ærkebiskop af Bremen, men da hans ældre brødre døde, overtog han selv det gottorpske hertugdømme, som han styrede 1590-1616. Han blev gift med Christian 4.s søster Augusta. Det gav tætte familiebånd, men det lod sig ikke nægte, at hertugen var den svage part over for sin svoger og medhertug. Så længe Johan Adolf levede, var forholdet dog relativt godt, også fordi der ikke var større årsager til konflikt, men umiddelbart efter hertugens død, udbrød der strid. Johan Adolf havde ladet embedet som ærkebiskop af Bremen gå videre til sin bror Johan Frederik. Da det i 1616 kom på tale at udpege en efterfølger, satsede Gottorperne naturligt nok på Johan Adolfs yngste søn, Adolf, men kongen brugte nu næsten alle midler for at få sin egen yngre søn Frederik ind foran nevøen. Maleri fra 1608.

Christian 4. malet af Pieter Isaacz ca. 1611. Forholdet mellem dette store og overdådige billede og det næsten samtidige beskedne billede af svogeren på modstående side siger noget væsentligt om de to regerende fyrsters magt. Christian 4. herskede over et vidtstrakt, sammensat monarki, som rakte fra Nordkap til Elben, og han var til 1625 blandt Europas rigeste fyrster. Kongen betragtede både sin svoger Johan Adolf og hans søn Frederik 3 som nære slægtninge og vigtige partnere, men virkelig politisk hensyn til dem tog han ikke. Skønt konge og hertug formelt var ligestillede herrer over Slesvig og Holsten, førte kongen temmelig suverænt udenrigspolitik på Hertugdømmernes vegne og fra deres territorium. For kongen var Slesvig og Holsten en del af det område, han herskede over, og hvis interesser, han mente at varetage. Det førte gradvis til et stadig dårligere forhold til slægtningene på Gottorp.

af de lande, den besatte. I 1626 led Christian 4. et afgørende nederlag til ligahæren ved Lutter am Barenberg. Gennem det næste år blev kongens styrker langsomt presset længere og længere nordpå.

Flere forsøgte sig som mæglere, blandt andet hertugen af Gottorp, men de kejserlige krav var og blev uantagelige for kongen, og han krævede, at hans medhertug skulle yde sit til det fælles forsvar. Kongens statholder, Gert Rantzau til Breitenburg, søgte at stable en forsvarslinje på benene ved Holstens sydgrænse, og hertugen af Gottorp gik i gang med at befæste sine rige marsklande. Det var dog forgæves. Da Wallenstein gik til angreb på Holsten i august-september 1627, flygtede kongens rytteri nordpå.

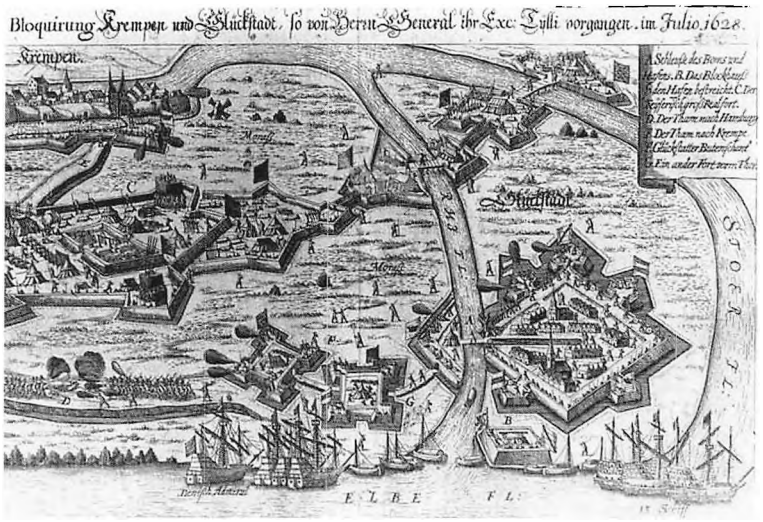

Da Wallensteins tropper nåede Hertugdømmerne i juli 1627, holdt kun kongens nye fæstninger Glückstadt og Krempe ud i længere tid. Den kejserlige hær indledte en omfattende belejring. De kejserlige styrker anlagde en skanserække mellem de to byer, som det – nok noget overdrevet – er vist på dette kejservenlige stik. Krempe, øverst i billedet, gav op efter syv måneder, men Glückstadt holdt krigen ud, ikke mindst fordi den kunne forsynes af den danske flåde fra Elben, som det ses nederst.

Gert Rantzaus slot Breitenburg holdt ud i 13 dage, men blev stormet, og besætningen blev hugget ned til sidste mand. Den kongelige fæstning Krempe holdt stand i syv måneder, mens kun Glückstadt forblev på danske hænder krigen ud. Resten af Hertugdømmerne og hele Jylland blev i de sidste uger af 1627 besat af Wallensteins tropper.

Mens kongen førte krigen videre fra øerne, Skåne og Norge, sad hertug Frederik på Gottorp, omgivet af fjendtlige tropper. Han søgte at opnå mildere vilkår for sine landsdele gennem direkte forhandling med Wallenstein, og han prøvede endda at bruge situationen til at fremme et økonomisk samarbejde mellem sin nye by, Frederiksstad, og Spanien, som var kejserens allierede. Resultaterne var dog magre. Med noget større held søgte hertugelige rådgivere at fungere som mellemmænd i de fortsatte fredsforhandlinger 1628-29.

Kongen og hertugen gled fra hinanden. Kongelige tropper tog i foråret 1628 kontrol med Femern, hvad hertugen ikke var tilfreds med. Nordstrand skabte ny bitterhed. Øens beboere havde i 1627-28 nægtet at bidrage til den store krigsskat, Wallenstein udskrev, og holdt både hans folk og hertugens skatteopkrævere borte med våbenmagt. Hertugen drog i 1628 til øen med tropper, som Wallenstein havde ladet ham samle, og lod en del af øens ledere fængsle. Derpå begyndte han at forstærke øens forsvar, ikke mod Wallenstein, men mod kongen, der nylig havde erobret Før og Sild tilbage. Uanset at fredsforhandlingerne var ved at gå ind i den afsluttende fase, erobrede de kongelige tropper i maj 1629 øen, hvor de blev populære ved at frigive de bønder, som hertu-

gen havde fængslet. Det siger en del om forholdet mellem kongen og hertugen, at det var Wallenstein, der fik skrevet ind i fredsaftalen, at kongen skulle tilbagegive de besatte øer til hertugen.

Fælles forsvar

Ved freden i Lübeck 1629 lovede kongen ikke at blande sig i Tysklands indre forhold, og derefter sænkede freden sig over Hertugdømmerne. I 1630 gik Sverige imidlertid ind i krigen i Tyskland og vandt overvældende sejre de første år. I 1634 led de svenske tropper ganske vist nederlag, men året efter besluttede Frankrig sig for at støtte svenskerne for at stoppe kejserens og Spaniens fremgang. Nu var de religiøse motiver bag krigen ved at forduft helt. Uroen fortsatte altså syd for Hamborg.

Årene 1629-43 blev præget af en markant oprustning, men også af en omfattende politisk kamp om forsvarspolitikken. Christian 4. ønskede at styrke Hertugdømmernes forsvar. Allerede i efteråret 1629 foreslog han hertug Frederik, at man skabte en ny fæstningslinje på grænsen mellem Slesvig og Holsten med befæstning af bl.a. Rendsborg og Kiel. Hertugen gik tøvende med på det, men da konge og hertug i 1631 bad de slesvig-holstenske stænder bevilge skatter til at dække udgifterne, sagde de nej og henviste kongen og hertugen til at føre neutralitetspolitik. Penge kunne de ikke skaffe, mente de.

Christian 4. var ikke den, der bare bøjede sig for et nej, og han foreslog hertugen, at de byggede fæstningen for egne penge. Hertugen henviste til sin dårlige økonomi. Til gengæld fik kongen støtte af rigsrådet, som udtrykkeligt ønskede, at den nye fæstning skulle ligge i Slesvig og ikke Holsten. I 1632 købte kongen de tre godser Bülk, Knoop og Seekamp i Sønderjyllands sydøstligste hjørne, lige nord for Kielerfjorden. Her begyndte han at anlægge fæstningen Christianspris. Pengene kom fra skatter fra Kongeriget, og garnisonen indgik formelt i Kongerigets væbnede styrker, ikke i Hertugdømmernes.

Kongen vidste udmærket, hvordan hertug Frederik og Hertugdømmernes adel så på det. »Da jeg nu var hos Hr. Frederik til Kiel, da kunne man nok mærke, at den fæstning, som udi nærheden deraf afstukken [afmærket] er, behager hverken herre eller knægt«, skrev kongen til sin danske kansler. Hverken hertug eller ridderskab brød sig om, at Christian 4. skabte en kongerigsk militær enklave midt i Hertugdømmerne. Omvendt havde især stænderne i Hertugdømmerne en ualmindelig ringe vilje til at yde noget under de herskende forhold. Selv om truslen var mest akut i Hertugdømmerne, var det danske rigsråd mere bevidst om den.

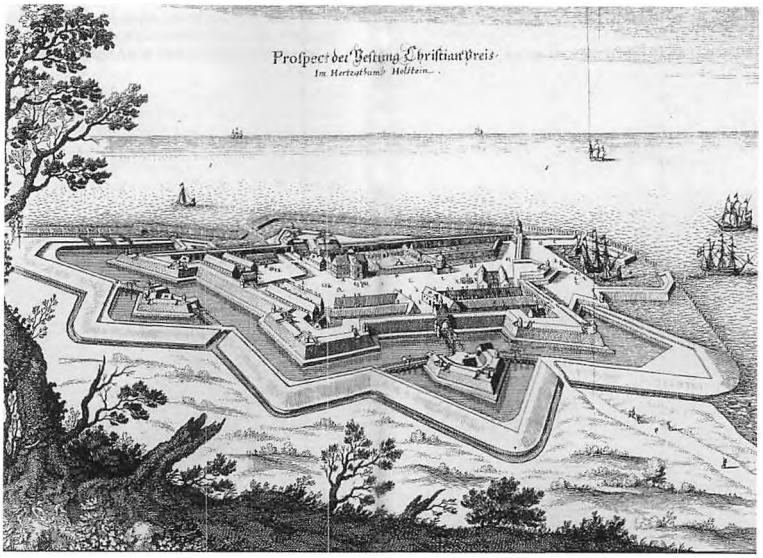

I 1632 grundlagde Christian 4. fæstningen Christianspris i Slesvigs sydøstligste hjørne, på nordsiden af Kielerfjorden. Fæstningen kunne forsynes af søvejen og indgå i en forsvarslinje sammen med Rendsborg, men den kunne unægtelig også spærre indsejlingen til Kiel. Christianspris var anlagt efter de nyeste militære principper, men blev ikke bygget helt færdig og kapitulerede hurtigt, da Torstensson anbreb i december 1643. Allerede 1648 blev den sløjfet. Stik fra ca. 1640 af Matthäus Merian.

Derimod arbejdede kongen og hertugen sammen om hæren. I 1630/31 blev de enige om at holde en styrke på 2.500 hvervede soldater i Hertugdømmerne. Uanset at stænderne havde sagt nej til at bevilge skat til hæren, valgte kongen og hertugen at opkræve den alligevel med henvisning til en slags nødret. Tropperne blev afskediget i vinteren 1632/33, men fra 1636 begyndte konge og hertug igen at antage tropper. De følgende år mødtes landdagen én, to eller endda tre gange om året for at diskutere fyrsternes krav om skatter til forsvaret. Uagtet at de adelige herrer kæmpede det bedste, de kunne, for deres pengekister (og deres bønders), måtte de linde på låget. Det samlede skattetryk steg efterhånden til 8-15 rdl. pr. helgård (plov) pr. år. Stænderne fik dog den indrømmelse, at enhver skat, som stænderne bevilgede, også skulle opkræves i de kongelige og gottorpske amter. Fra da af blev skattetrykket langt mere ens overalt i Hertugdømmerne. Samtidig skulle skatterne indbetales til en fælles landkasse, hvorfra de skulle udbetales til de rette formål.

I 1634 fik Sverige den nedersachsiske kreds til at bevilge sig en enorm krigsskat. Da kongen og hertug Frederik nægtede at lade Holsten bidrage, truede svenskerne med at inddrive skatten med magt. Det førte til omfattende forhandlinger om en styrkelse af forsvarsunionen mellem Kongeriget og Hertugdømmerne. Kongen og rigsrådet ønskede, at begge parter skulle øge forpligtelserne over for hinanden, mens både hertug og stænder mente, at Danmark skulle øge sine forpligtelser dramatisk, mens Hertugdømmernes bidrag ikke skulle øges meget. Det lykkedes dog efter-

Længe havde krige først og fremmest været kæmpet med lejetropper. Det nye var, at man begyndte også at holde større troppestyrker i fredstid. Her er en lejesoldat fra en samtidig lærebog i krigskunst.

hånden at indgå et kompromis mellem kongen og rigsrådet på den ene side og hertugen på den anden, mens det måtte proppes ned i halsen på landdagen. I 1637 kunne en ændret traktat træde i kraft. Unionshjælpen blev fastsat til 300 ryttere og 1.000 mand fodfolk fra Hertugdømmerne og 600 og 3.000 fra Kongeriget.

Gennem de følgende fem-seks år finansierede Hertugdømmerne to professionelle regimenter: ét opstillet af hertugen og ét af kongen. De blev forstærket med endnu et regiment, som Kongeriget finansierede, men sendte som hjælp, fra 1641 endda med to. Det gav en styrke på op til 6-8.000 professionelle soldater. Hæren var ved at blive en permanent størrelse.

Samtidig havde kongen imødekommet hertugen på et meget vigtigt punkt. I 1634 var det aftalt, at de to landsherrer skulle stille deres tropper under en fælles kommandant og et fælles krigsråd, hvor den til enhver tid regerende hertug skulle have den øverste ledelse. Som fælles generalmajor antog man den holstenske adelsmand Markvard Rantzau, der også havde kommandoen over de kongerigske tropper i Holsten. I princippet hørte den største og mest slagkraftige hærstyrke i kongens riger og lande dermed under en ledelse, hvor hertugen talte lige så meget som kongen. At en så magtfuld fyrste som den danske konge skulle give en langt svagere hertug så stor ligeberettigelse lyder for godt til at være sandt. Det var det også. I praksis blev den samlede hær i Holsten behandlet, som var den kongens, og de ledende officerer adlød hans ordrer.

I den fortsatte strid mellem kejseren og Sverige var konge og hertug enige om at forblive neutrale. Men kongen havde andre projekter. Allerede i 1630 var han begyndt at kræve told af skibsfarten på Elben ud for Glückstadt. Det lignede Øresundstolden eller Sveriges toldopkrævning mange steder i Østersøen, men det blev det ikke mere populært af. Foruden Hamborg var både en række tyske lande og vestlige handelsmagter som England og Nederlandene stærkt imod elbtolden, men kongen benyttede sig af, at de havde nok at gøre andre steder. Teoretisk set var det som hertug af Holsten, at den danske konge krævede elbtold, men han gjorde det alene uden om sin medhertug, og han brugte den kongerigske danske flåde til at sætte magt bag sine krav. Samtidig fik kongen i 1634 gennemtrumfet, at hans næstældste søn Frederik efterfulgte den nyligt afdøde Johan Frederik af Gottorp som ærkebiskop af Bremen for næsen af en gottorpsk kandidat.

Kongen spillede også med musklerne, da det Schaumburg-Pinnebergske grevehus uddøde i 1640. Næppe var den sidste greve død, før kongen lod sine tropper besætte Pinneberg i det sydlige Holsten. Kongen tilbød hertug Frederik af Gottorp 2/5 af Pinne-

Frederik 3. af Gottorp var født i 1597 og arvede allerede som 19-årig i 1616 de gottorpske områder. I hertugens lange regeringstid gjorde han sit yderste for at øge sin og sit dynastis prestige og sin indre magtstilling. I 1630 blev han fornemt gift med Marie Elisabeth, en datter af kurfyrsten af Sachsen, og ellers søgte han især at hævde sig ved at fremme kunst og videnskab, som nåede et højt niveau på Gottorp. Med noget mindre held søgte han også at fremme den økonomiske udvikling i hertugdømmet, blandt andet gennem store inddigninger, den nye by Frederiksstad og handelskompagnier. Derimod havde han i det meste af sin regeringstid få ambitioner om at gøre sig militært og storpolitisk gældende. Det var egentlig mod hans vilje, at han blev trukket med ind i tidens krige og måtte opruste. Alligevel blev hans livs mest afgørende beslutning af sikkerhedspolitisk art, da han i 1657 valgte at skifte side. Dette maleri af en ukendt kunstner fra 1639 viser ham som modebevidst fyrste med sporer og sværd som tegn på adelig eller fyrstelig status, men uden militære attributter i øvrigt.

berg. Enden blev, at hertugen fik 1/5 og en sum penge. Kongen havde fået udvidet den kongelige del af Holsten, og hans områder nåede nu til Hamborgs volde. Det benyttede han sig af i 1643, da han lod danske hær- og flådestyrker belejre Hamborg med krav om, at Hamborg anerkendte det gamle formelle holstenske overherredømme. Hamborg måtte bøje sig for overmagten og love kongen en stor sum penge.

Både over for Hamborg og Pinneberg brugte kongen de tropper, der var i Hertugdømmerne, uden at spørge sin medhertug. Det var en overtrædelse af løftet om fælles ledelse, især da aktionen mod Hamborg fandt sted på et tidspunkt, hvor hertugen førte fællesregeringen. Helt uden udbytte af samarbejdet var hertugen dog ikke. Han opnåede en vis status ved formelt at være ligeberettiget, og han fik trods alt en luns af det pinnebergske rov.

Samtidig blev de to hertugdømmer mere en enhedsstat, end de havde været før. Godt nok mødtes de mange landdage mest for at diskutere skatter og soldater, men når konge, hertug og landdag nu alligevel skulle mødes og samarbejde, begyndte de at se nytten af at gøre det på flere områder. Den gamle landretsordning blev fornyet, der blev udstedt fælles forordninger om mål og vægt og forbedring af vejene, og i 1636 udstedtes en fælles politiforordning til afløsning af de mange lokale forordninger om kristeligt levned, luksus og løsgængeri.

Torstenssonkrigen

I efteråret 1643 brød en svensk hær under feltmarskal Torstensson op fra Bøhmen, og den 14. december rykkede den ind i Holsten uden krigserklæring. Uanset al oprustning klarede Hertugdømmernes forsvar sig ikke bedre end i 1620'erne. Landhæren turde ikke møde svenskerne i åben mark og trak sig ind i fæstningerne. Både Christianspris og Rendsborg faldt hurtigt, mens kun Glückstadt og Krempe holdt ud.

Kongen var dog ikke uden chancer, for Sverige havde mægtige fjender. De næste halvandet år vekslede herredømmet over Hertugdømmerne gentagne gange. I sommeren 1644 rykkede en kejserlig hær ind i Holsten. Da hverken Torstensson eller den kejserlige feltherre var ivrige efter et åbent slag, trak de sig begge østpå. Danske tropper, der i hast var samlet, søgte sammen med lokalbefolkningen at nedkæmpe de tilbageblevne svenske styrker, men allerede i september rykkede en ny svensk hær på ca. 5.000 mand ind sydfra og tog kontrol med det meste af Hertugdømmerne og Jylland.

Christian 4. søgte nu ved egne kræfter at genvinde halvøen. I

oktober 1644 angreb danske styrker under kongens søn, hertug Frederik, Holsten sydfra, mens en anden dansk hær gik over Lillebælt. Svenskerne trak sig nordpå, og nogle måneder var Hertugdømmerne under dansk kontrol. Ved årsskiftet besluttede de danske feltherrer sig dog til at trække deres hære tilbage til henholdsvis Fyn og Holsten, og Sønderjylland blev atter besat af svenskerne. Krigen blev imidlertid afgjort til søs, hvor svenskerne fik støtte af Nederlandene, der var vrede over kongens toldpolitik, og i fællesskab besejrede de den danske flåde ved Femern. Ved freden i Brømsebro i august 1645 måtte Danmark afstå bl.a. Gotland, Øsel og Halland til Sverige.

Hertug Frederik af Gottorp ville helst have holdt sig ude af det hele. Allerede før krigen havde én af hans udsendinge forhørt sig hos svenskerne om muligheden for neutralitet i en eventuel krig, og da Torstensson rykkede ind i Hertugdømmerne, indgik hertugen i december 1643 en aftale med ham. Hertugens områder blev erklæret neutrale og i princippet befriet for at betale til den svenske hær. Dog skulle hertugen betale 100.000 rigsdaler og stille havnene i Kiel og Ekernførde til rådighed for svenskerne. Streng neutralitet kan man ikke kalde det. Omvendt kunne svenskerne have fået adgang til havnene og udskrevet penge af hertugens områder, uansat hvad han mente.

Da de kejserlige tropper rykkede ind i Holsten i sommeren 1644, søgte hertugen at overbevise kongen om, at han havde gjort sit bedste for at forsvare Hertugdømmerne. Kongen tog det ikke for gode varer, og kongelige og kejserlige tropper udskrev kontributioner i hertugens byer og amter. Da svenskerne vendte tilbage, måtte hertugen igen betale til dem for at blive regnet for neutral.

Det endelige brud

Da kongen og hertugen gjorde boet op efter krigen, var de begge utilfredse med hinanden. Kongen mente, at hertugen havde svigtet sin loyalitet. Omvendt mente hertugen, at kongen ikke levede op til *sin* forpligtelse som beskytter og leder af forsvaret.

Ydre trusler hang stadig over begge. Krigen i Tyskland var ikke afsluttet, så forsvaret måtte genopbygges, og der manglede akut penge til at dække både krigsgæld og løbende udgifter. I 1645 bevilgede stænderne ikke mindre end 200.000 rigsdaler over seks år, og flere skatter fulgte de følgende år. I 1648 blev der endelig fred i Tyskland. Det var vel en lettelse for mange, men for de danske statsmænd var det en dyster udgang, at Sverige fik lov til at beholde en række nordtyske besiddelser, blandt andet det omstridte Bremen ærkebispedømme. Sverige var nu nabo til Holsten i syd! For at føje

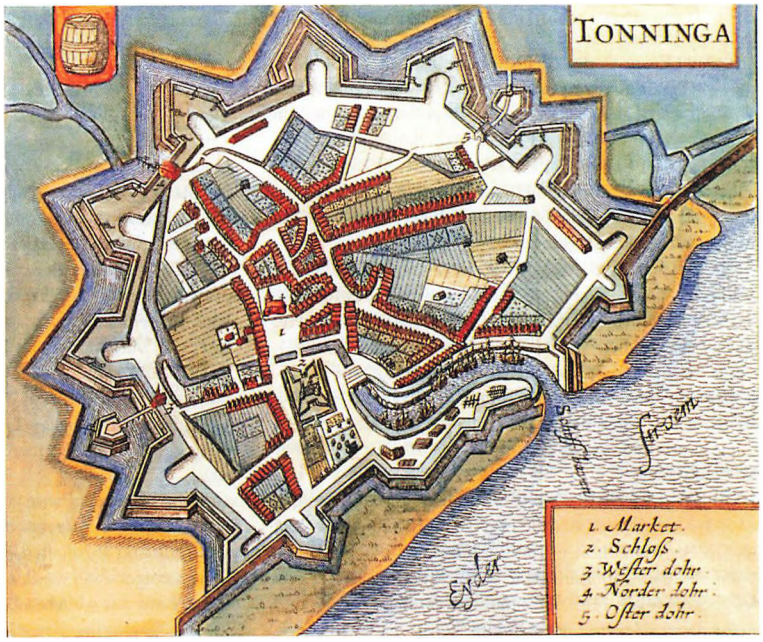

Mellem 1580 og 1584 havde hertug Adolf af Gottorp ladet opføre et lille slot ved bebyggelsen Tønning i Ejdersted. Han søn Johan Adolf gjorde Tønning til købstad 1590, og byen udviklede sig til en livlig eksporthavn for det rige Ejdersted med måske ca. 2.000 indbyggere omkring 1640. I 1644 valgte hertug Frederik 3. at gøre Tønning til fæstningsby. Selve fæstningen blev stjerneformet med moderne bastioner, ikke ulig kongens Glückstadt, men byen forblev ureguleret. Fæstningen blev de gottorpske hertugers stærkeste sikkerhedspolitiske kort. Stik fra Danckwerth, 1652.

spot til skade skulle svenske tropper indkvarteres rundt om i Tyskland, indtil en enorm krigsskat var betalt. Holsten måtte bære sin del af både indkvartering og skat. Først i 1650 var det forbi, og først da udsendte kongen og hertugen en fælles forordning om en takkegudstjeneste for »den almindelige fred«.

I mellemtiden var Christian 4. død i 1648. Han blev efterfulgt af sin eneste overlevende søn af ægteskabet med dronning Anna Kathrine, Frederik, den tidligere ærkebiskop af Bremen. Siden 1645 havde han resideret på Duborg slot i Flensborg. Den nye konge, der lige som sin hertugkollega blev kendt som Frederik 3., imødekom fra begyndelsen en række af stændernes traditionelle krav om eneret på embeder mv. Han gik endda så vidt, at han lovede at lade fæstningen Christianspris nedbryde.

Trods det var forholdet mellem konge, hertug og stænder ringe de følgende år. Godt nok var det meste af den professionelle hær afviklet, men nogle tropper var der tilbage, og hertugen var gået i gang med at befæste Tønning. Derfor bad fyrsterne konstant om skatter til forsvarsformål. Stænderne bevilgede noget, men ikke det forlangte. Den slags købslåen foregik ved stændermøder overalt i Europa i disse år. Forholdet var ikke meget bedre mellem kongen og hertugen. De kunne kun enes om at forlange skatter af stænderne, men samarbejdet om forsvaret var brudt sammen, og hver holdt sine egne styrker og fæstninger.

I 1654 kom Karl 10. Gustav på den svenske trone, og senere samme år blev han gift med hertug Frederik af Gottorps datter, Hedvig Eleonora. Karl Gustav var en erfaren og dristig feltherre, og han ønskede krig. Han overvejede at angribe Danmark, men valgte Polen. I København vurderede kongen og kredsen omkring ham, at krig var uundgåelig, og da Karl Gustav i sommeren 1657 syntes at være kørt fast i Polen, valgte de at erklære krig. I Hertugdømmerne blev den hidtil største skat nogensinde udskrevet i både kongens og hertugens navn, men reelt på kongens initiativ. En dansk hær erobrede det meste af ærkebispedømmet Bremen. Men Karl Gustav handlede resolut og rykkede vestpå. Da hans styrker nåede Holstens grænser, turde den danske øverstbefalende ikke tage et slag. Dele af den danske hær rykkede ind i fæstningerne Glückstadt, Krempe og Rendsborg, mens rytteriet flygtede nordpå. Det var som under de to forudgående krige.

Ny var derimod hertug Frederik af Gottorps rolle. Allerede i 1656 havde hertugen indledt forhandlinger med sin svigersøn, den svenske konge, om ligefrem at skifte side. Kort efter at svenskerne var rykket ind i Hertugdømmerne, indgik hertug Frederik og Karl Gustav en traktat. Hvis Sverige vandt, skulle hertugen være suveræn, fællesregeringen ophæves, og hertugen have forskellige områder i Hertugdømmerne. Det var et helt anderledes skridt end hertugens forsøg på at slippe lempeligt igennem de to tidligere krige. Principielt var det forræderi mod hertugens lenspligt over for den danske konge, men der var så mange fyrster, der havde svigtet lenspligt og traktater. Hertugen spillede højt spil, men i det mindste kunne det bringe både gevinst og tab og ikke kun tab, som når han lod sig trække rundt i manegen af den danske konge.

Den senere svenske succes har skjult, hvor farlig Karl Gustavs og hertug Frederiks situation i virkeligheden var. I efteråret 1657 indgik Danmark alliancer med kejseren, Polen og Brandenburg, og tropper derfra var på vej. Karl Gustav risikerede at blive fanget i en fælde i Jylland. Men så hjalp naturen ham. Bælterne frøs til. Den svenske konge førte sin hær først over Lille Bælt og så over Store Bælt. Den danske regering gik i panik og søgte fred. Det blev den dyreste i landets historie. Sverige fik Skåne, Halland, Blekinge, Bornholm og Bohus og Trondhjems len, og det blev fastslået, at også den gottorpske hertug skulle »tilfredsstilles«.

Det næste halve år forblev Fyn, Jylland og Hertugdømmerne besat af svenske tropper, mens der blev forhandlet videre om en række detaljer i fredstraktaten. Vigtigst var det gottorpske spørgsmål, som blev løst ved en traktat i maj 1658 efter lange og seje forhandlinger. Traktatens vigtigste indhold var, at hertugen blev

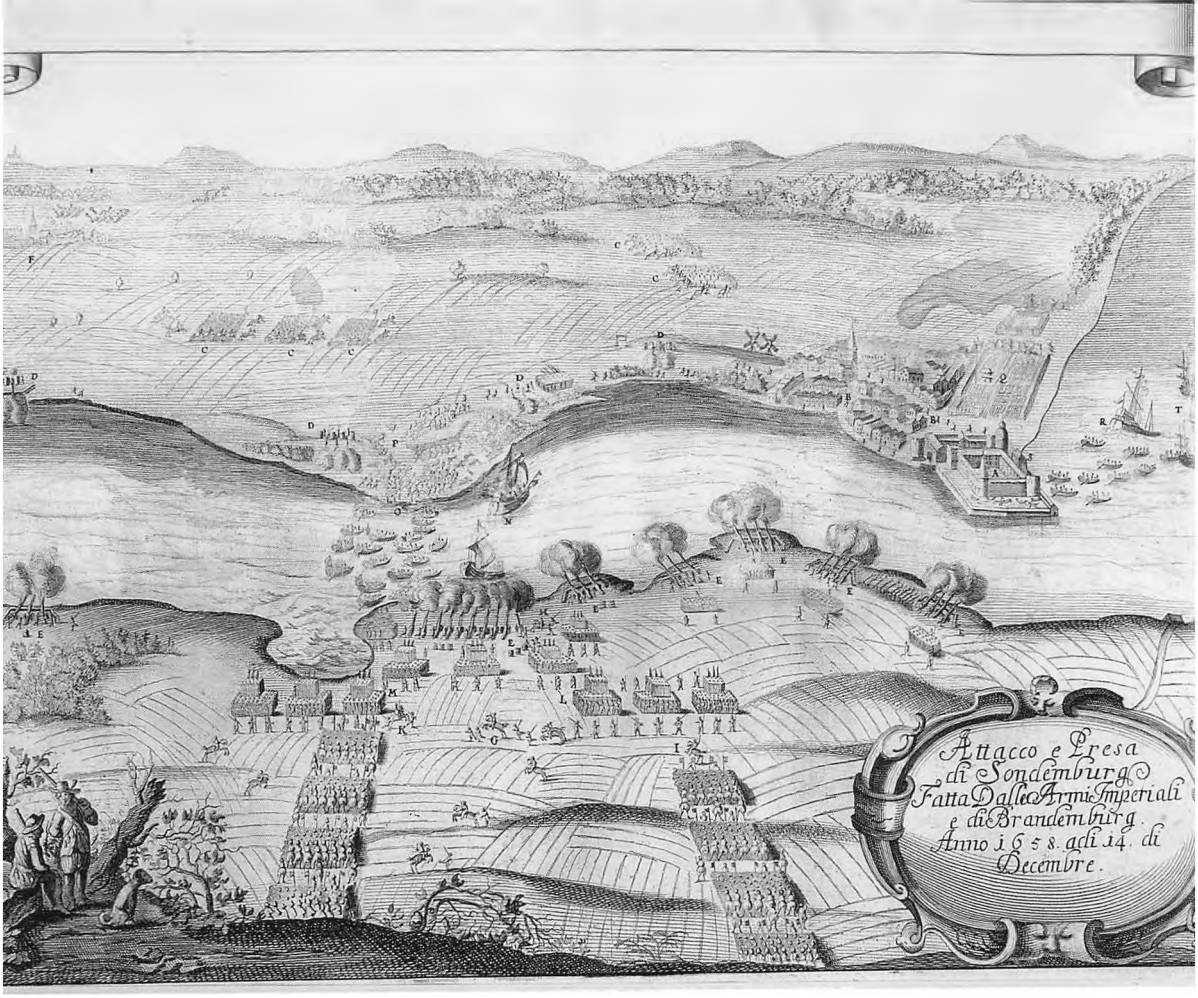

I december 1658 havde Danmarks allierede generobret det meste af Hertugdømmerne, men ca. 2.500 svenske tropper holdt stadig Als besat. De allierede tropper beskød Sønderborg med artilleri, og den 14. december 1658 gik den allierede hær over Alssund. Rytteriet svømmede over i det iskolde vand, mens infanteriet overførtes i små både. Det lykkedes en del af de svenske tropper at flygte ad søvejen, som det ses længst til højre på dette italienske stik.

løst fra sit lensbånd og sin lenspligt til den danske konge og erklæret *suveræn* for sine slesvigske besiddelser. Desuden fik han overladt det gamle bispegods Svavsted amt samt halvdelen af Slesvig domkapitels gods. Et krav om også at få det kongelige Rendsborg amt måtte hertugen hurtigt lade falde. Heller ikke hans krav om ophævelse af fællesregeringen og deling af herredømmet over de adelige godser var gennemført. Tvært imod fastsatte traktaten, at alle undersåtters rettigheder skulle være uforandrede, og at alle unioner stadig bestod.

Krig igen

Sverige havde opnået overvældende resultater, men Karl Gustav var i samme situation som i 1654-55. Han ønskede krig – mod én eller anden. Han overvejede at angribe Preussen, men beslutte-

de sig i stedet for at søge at erobre hele Danmark. I august 1658 blev store svenske troppestyrker sejlet fra Hertugdømmerne til Sjælland, der faldt i svenskernes hænder bortset fra København og Kronborg. Den danske konge rådede nu kun over Norge, mindre dele af Danmark og et par holstenske fæstninger.

Karl Gustav havde ikke inddraget sin gottorpske svigerfar og allierede i sine planer, så hertug Frederik befandt sig nu igen i den situation, han så inderligt var imod: at være trukket ind i en krig af en mægtig allieret. Det blev hurtigt alvorligt, for Brandenburg, Polen og kejseren sendte en stor hær mod nord. I september 1658 overskred den grænsen til Holsten. Karl Gustav forsøgte at få sin svigerfar til at sende sine tropper imod den, men hertug Frederik trak sig tilbage til Tønning. Herfra forsikrede han kurfyrsten af Brandenburg om sit ønske om at være neutral. Det anerkendte kurfyrsten i princippet, men besatte dog Gottorp slot. De svenske tropper rømmede nu Hertugdømmerne bortset fra Als. 14. december svømmede polske og kejserlige ryttere ved siden af deres heste over Alssund og erobrede hurtigt øen. Ved samme tid indtog de allierede også Koldinghus og derefter det meste af Jylland.

Danske tropper besatte de fleste af hertugens områder, men hertugen kontrollerede stadig Tønning og områderne deromkring. Den 10. august 1659 døde hertug Frederik 3. imidlertid på Tønning slot. Hans søn og arving Christian Albrecht befandt sig hos den svenske konge, men vendte nu hjem. Her kom han under stadig stærkere pres af danske tropper, mens danske forhandlere forlangte, at hertugen skulle opgive faderens gevinster fra freden i 1658. Hertugen modsatte sig det så godt, han kunne, men lovede dog at imødekomme i hvert fald nogle danske krav. Før det blev aktuelt, blev der indgået fred mellem Danmark og Sverige i maj 1660. Danmark-Norge fik Bornholm og Trondhjems len tilbage, men ellers stod Roskildefreden ved magt, herunder også traktaten mellem Danmark og Gottorp fra maj 1658.

I krigens skygge

Rækken af krige blev en hård prøvelse for den sønderjyske befolkning. Ud over fysiske overgreb mod personer betød krigene en voldsom økonomisk prøvelse, som efterhånden fjernede meget af den opsparede velstand. Da hærene også bragte sygdomme med sig, endte den sidste af krigene med at blive en virkelig katastrofe, især for den nordlige del af hertugdømmet. Dens virkninger var her lige så voldsomme som den naturkatastrofe, der en menneskealder før havde ramt vestkysten. Årene efter 1625 blev ulykkernes tid.

Krigens byrder

Da de kongelige tropper sidst på året 1627 flygtede nordpå, røvede og hærgede de på vejen. Landsbyerne Årslev og Nybøl sydvest for Aabenraa blev brændt helt af, og i Løjt sogn plyndredes mindst 26 gårde. En mindre afdeling af kongens soldater nåede endda øen Barsø og tog for sig der. Efter de kongelige tropper kom de kejserlige og blev i landet mere end et år.

I oktober 1627 klagede bønder i Sønder Hostrup, Stubbæk og Røllum syd for Aabenraa over, at tropperne havde stjålet alt af værdi: dyr, klæder, husgeråd, kobber og tin, og at deres kvinder var pint og fornedret i en grad, så Gud måtte se i nåde til dem. Nogle mennesker blev mishandlet og dræbt af soldaterne. En gammel kone i Stubbæk blev slået til døde, sønnen på en gård i Løjt Kirkeby blev »ynkelig såret«, så han døde få dage senere, og Jep Krag i Stollig blev slemt pint ved nattetide – vel fordi soldaterne ikke mente, at han fandt gårdens kostbarheder hurtigt nok. Jes Moos fra samme landsby blev kommanderet til at vise en kejserlig »krabat« (kroat) vej til Haderslev, men undervejs blev han mishandlet, så han døde af det. I Løjt Kirkeby søgte bønderne at modsætte sig, da nogle soldater krævede natkvarter. Under håndgemænget døde to bønder, og en tredje blev slået til invalid.

Det samlede antal dødsfald som følge af krigen kendes ikke. I Øster Løgum sogn døde der ca. 200 mennesker under krigen – ti gange så mange som normalt. Formentlig skyldtes de fleste dødsfald dog snarere sygdomme, som tropperne førte med sig, end direkte vold.

Vold, hærgning og plyndring var gamle følgesvende, når solda-

I det tyske skrift »Bonde-Fadervor« fra omkring 1620 findes denne skildring af soldater, der plyndrer og voldtager i en landsby. Den slags scener har mange sønderjyder oplevet i 1600-tallet.

ter drog gennem landet, men da Wallensteins tropper ved årsskiftet 1627-28 blev herrer over Hertugdømmerne, kom befolkningen også til at mærke det på en anden måde. Tropperne blev fordelt ud over landet, og de enkelte byer og amter blev pålagt at forsørge og lønne dem. I Løgumkloster amt lå fra 1. december 1627 til 1. juli 1628 et kompagni under en kaptajn Sannfelt, som talte godt 300 mand. De krævede hver uge 256 rigsdaler til officererne og kompagnikassen samt 536 pund kød, 526 pund brød, 263 kander øl og 182 rigsdaler til de menige – i alt til en værdi af 590 rigsdaler pr. uge. Det betød, at amtets bønder og husmænd skulle betale lige så meget til fjenden pr. måned som de var vant til at betale i skatter og afgifter til hertugen om året. Når befolkningen betalte disse »kontributioner«, skulle den være fri for plyndringer, ikke af medlidenhed, men fordi Wallenstein søgte at gøre krigen til en forretning, så en hær kunne holdes i felten uden at få penge og forsyninger hjemmefra. Opkrævningen stod de lokale myndigheder for.

Efter krigens afslutning søgte myndighederne at opgøre bønders og borgeres samlede omkostninger og tab ved kontributioner, plyndringer og ødelæggelser. Lister er bevaret fra Aabenraa, Løgumkloster og Tønder amter. I hovedparten af Bjolderup, Hjordkær og Rise sogne lige vest for Aabenraa blev skaderne opgjort til over 600 rigsdaler pr. plov (helgård), først og fremmest fordi det var her, man fandt de helt afbrændte byer. Ellers opgjorde man tabene til 200-250 rigsdaler pr. plov nordvest for Aabenraa og i Lundtoft herred, 100-160 rigsdaler i resten af Aabenraa amt (bl.a. Løjt og Hellevad sogne), i Løgumkloster amt og i Slogs herred, men 'kun' 40-90 rigsdaler pr. plov i Tønder amts vestlige

Mange sønderjyske bonde- og borgerhjem rummede fade og tallerkner i tin og messing, og fra opgørelserne fra Aabenraa og Tønder amter kan vi se, at de var blandt de ting, soldaterne tog med sig, når de plyndrede. Dette fad har St. Jørgen og dragen som motiv. Mange af disse messingfade blev brugt som dåbsfade, men heller ikke kirkernes inventar holdt soldaterne sig tilbage fra at røve.

dele. Regnet pr. familie var tabene ca. halvt så store. Især plyndringerne og de direkte ødelæggelser var skævt fordelt. De havde ramt værst ved Hærvejen, men næsten ikke berørt de vestlige egne.

Der var selvfølgelig også forskel på, hvor meget der havde været at hente på de enkelte gårde. Mette, enke efter herredsfoged Jens Thaysen i Ensted sogn syd for Aabenraa mente, at hun i alt havde mistet 641 mark (godt 200 rigsdaler) i penge til kontributioner mv., men desuden havde soldaterne taget tre hopper, fire heste, fire okser, tre tinkander, seks tinskåle, seks tintallerkner, to kobberkedler, 28 lagner og 26 læs korn. På en gård på Barsø var det især tabet af de dyre tekstiler, man klagede over. Her var der røvet ni senge (dvs. sæt af dyner mv.) med 30 lagener, ni hovedpuder, syv tapeter, fire gardiner, otte stolepuder, 19 pudevår samt diverse personligt tøj, tintøj og gryder.

Forholdene i Aabenraa og Tønder amter var ikke enestående. I Haderslev amt mente man efter krigen, at 8% af alle gårde var nedbrændte og øde og i alt 33% var plyndrede for alt, og i Vis og Ugle herreder i den midterste del af Flensborg amt var halvdelen af gårdene udplyndrede. I alt beregnede den gottorpske administration, at udgifterne til Wallensteins tropper for hertugens områder beløb sig til 1,4 million rigsdaler på et år (i alt varede besættelsen ca. et år og tre måneder). Det svarer til, hvad hertugen netto fik ind fra sine amter og landskaber på femten år! De kongelige og adelige dele er næppe sluppet billigere. Et dræn af værdier på mindst tre millioner rigsdaler fra Hertugdømmerne er ufattelig meget.

At komme over det

Vi ved ikke meget om, hvordan de voldtagne kvinder og invaliderede mænd eller dem, der havde set deres kære blive mishandlet, kom over det. Vi ved heller ikke, hvordan de familier, der havde mistet deres forsørger eller fået gården brændt af og alt kvæg og indbo stjålet, klarede sig efter krigen, og hvor meget ringere levevilkårene i det hele taget var. Men vi ved, at gårdene meget hurtigt var så meget i drift igen, at de kunne betale kongen og hertugen afgifter og skatter. Blot et par år efter krigen var der stort set ingen ødegårde at finde. I Aabenraa amt betalte bønderne under krigen utroligt nok det meste af den sædvanlige afgift til hertugen ved siden af betalingerne til fjenden, og i årene efter 1630 kunne bønderne ikke alene betale de løbende afgifter, men også restancerne fra krigsårene. Krigen havde ramt et relativt rigt samfund. De fleste havde reddet noget gennem krigsårene eller

kunne låne hos heldigere naboer og slægtninge, og hvis det ikke var tilfældet, stod der stadig andre på spring for at overtage gårdene.

I 1633 fæstede Jørgen Madsen gården Fladsten nord for Aabenraa, som hans far havde besiddet før ham. Jørgen Madsen betalte 32 rigsdaler i indfæstning og 400 mark til sin bror for dennes arvepart. Så meget kunne og ville en bondesøn stadig betale for at overtage en god gård. Det var endda en god forretning. Jørgen Madsen lånte de fleste af pengene hos sognepræsten, men allerede i 1636 betalte han lånet tilbage, og derefter begyndte han selv at låne ud til forskellige naboer. Kun i et enkelt tilfælde før 1643 kneb det debitor at betale renter og afdrag. Bondesamfundet kunne stadig tjene penge, og der var stadig et fungerede kreditmarked, der gjorde det muligt at komme i gang igen eller at overtage en gård for en ny mand.

I 1627 blev kirken i Øster Løgum plyndret. Allerede i 1630 skænkede kirkeværge Jens Madsen og hans hustru Kirsten imidlertid en ny kalk og disk til kirken. De havde selv ikke bare lidt materielle tab, men også mistet to børn under krigen, men noget må de have bjerget igennem, og de har ment, at kirkens hellige kar var noget af det vigtigste at få genanskaffet.

Stormfloden 1634

»I dette år, om natten mellem den 11. og 12. oktober, er den skrækkelige, grumme og i hele Verden bekendte høje vandflod gået over Ejdersted, Everschop og Utholm [den vestlige del af halvøen] og i det hele taget alle i denne nordlige egn beliggende marsklande og byer. Klokken seks om aftenen begyndte Gud Herren at hærge med vind og regn fra sydøst. Klokken 7 vendte han vinden i sydøst, og han lod det blæse så stærkt, at intet menneske kunne gå eller stå. Klokken 8 og 9 var alle diger allerede slået i stykker, brudt og omstyrtede. Luften var fuld af ild, hele himlen brændte, og Gud Herren lod regn, hagl, lyn, torden og vinden hærge så voldsomt, at jordens grundvold bevægede sig, og man ikke kunne vide andet, end at himmel og jord ville styrte sammen, og den yderste dag var oprunden.«

Sådan berettede kronikøren Peter Sax om den stormflod, der i 1634 ramte den sønderjyske vestkyst. Digerne brød sammen og vand strømmede ind over store dele af marskegnene. »Menneskene, som oplevede denne stormflod og frelste deres liv, er reddet på forunderlig vis, en del på afrevne stykker af huset, en del på bjælker, hø, halm og bønnestager, mange på brædder, lægter, træer og døde dyr, og er blevet kastet fra ét sted til et andet«, skrev Peter Sax.

Stormfloden ramte hele vestkysten. Ifølge Peter Sax druknede der i Ejdersted 2.107 mennesker, 6.004 heste og kreaturer og 6.738 får og svin, og 664 huse var helt ødelagt. Det betyder, at 10-15% af befolkningen druknede, mens omkring en fjerdedel af alle boliger var tabt. Tidens kronikører beretter videre om, at der

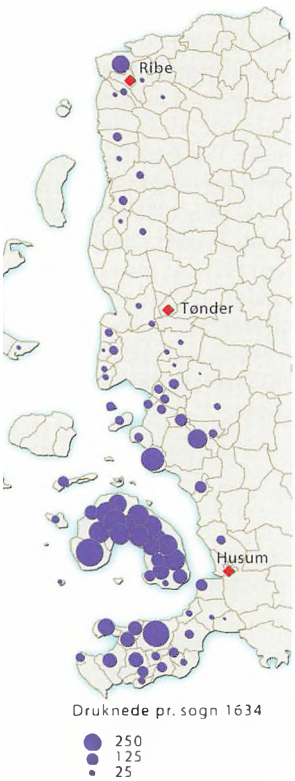

En række samtidige indberetninger og krønikeskriverne Peter Sax og Anton Heimreich opgiver tal, for hvor mange der druknede i de enkelte sogne på vestkysten ved stormfloden i 1634. På Nordstrand var dødstallene overvældende i alle sogne, men også i det nordlige Ejdersted og egnen sydvest for Tønder druknede hundredvis af mennesker.

omkom omkring 800 mennesker i Nørre Gos herred omkring Bredsted, 600-1.000 i Tønder amts vestlige dele og 4-500 omkring Ribe. Forholdsvis må tabene i kystsognene have været på højde med Ejdersteds.

Hårdest ramt var dog Nordstrand, hvor digerne brød sammen ikke mindre end 44 steder. En samtidig opgørelser taler om, at der var druknet 6.123 mennesker, ødelagt 1.339 huse, mens antallet af druknede husdyr med et rundt tal opgives til 50.000. Kun 2.633 mennesker overlevede ifølge præsten Anton Heimreich. Pastor M. Lobedanz skrev efter stormfloden: »Du kære Nordstrand er nu et ret forarmet land, og indbyggerne i landet er stakkels folk. Det skønne rige forråd af frugter, foder og brændsel har det rasende vilde vand taget væk fra jeres høje værfter og til dels fra jeres huse og forspildt det. Jeres statelige kvæg og skønne heste har det ført bort og druknet. Jeres kister og skabe, linned og uldtøj, penge og penges værd har det taget væk og slået i stykker. O arme Nordstrand, hvor øde står det til hos dig? Øde ligger mere end de halve beboelser, og husene er skyllet væk. Øde står de øvrige huse, og vinduer, døre og vægge er smadret. Øde er hele sogne, og kun nogle få husbønder er tilbage. Øde står gudshusene, og der er hverken mange præster eller husbønder tilbage, som kan besøge de samme«.

Katastrofen truede med at blive endnu værre, hvis ikke digerne blev genopbygget, for så risikerede selve jorden at gå tabt eller miste meget af sin værdi. Langs Ejdersteds kyst og det meste af fastlandskysten fra Husum til Ribe lykkedes det efterhånden de overlevende beboere at få lukket hullerne i de fleste af digerne. Arbejdet må have været en tung byrde for en befolkning, der havde lidt så store tab, men alle vidste, at det var nødvendigt. Selve samfundet var reddet og kunne komme til hægterne igen. En delvis undtagelse var det gamle Lundenberg herred i hjørnet mellem Husum og Ejdersted, hvor diget måtte rykkes tilbage.

Nordstrand gik det værre. For en befolkning, der var stærkt formindsket i antal og havde mistet stort set alle andre værdier end jorden selv, var det en næsten uoverkommelig opgave at få lukket digerne. I den vestlige ende, det gamle Pelvorm herred, lykkedes det efterhånden at geninddige en tiendedel af den gamle ø, men kun mod at overlade en hollandsk pengemand en tredjedel af jorden. På resten af øen blev flere forsøg gjort, men nye stormfloder slog igen hul. De tilbageværende få bønder blev til halligbeboere, der måtte prøve at klare sig på de højstliggende steder. I 1652 skænkede hertugen ejendomsretten over østenden af øen til et hollandsk konsortium mod, at de inddigede arealet. De hidtidige beboere blev reduceret til en slags fæstebønder.

Således havde stormfloden store og langsigtede konsekvenser.

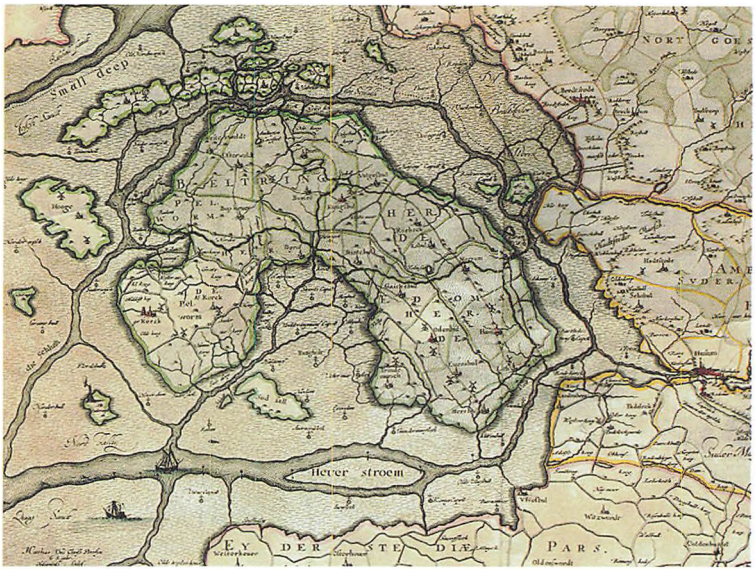

Johannes Mejers kort over Husum amt viser Nordstrand, som den store ø var før stormfloden, men med særlig skravering er det markeret, hvor store dele af øen, der var gået under. Kun hoveddelen af Pelvorm sogn i sydvest og et mindre område i Edoms herred i sydøst er uden skravering som tegn på, at de endnu var oven vande i 1650'erne. Det sidste område blev kernen i den nye ø Nordstrand, der blev skabt i 1650'erne af pengemænd udefra.

Sønderjylland blev mindre, og marsken kom til at udgøre en noget mindre del end hidtil. Det rige Nordstrand, der havde været den mest selvstyrende af alle dele af hertugdømmet, og som få år før havde budt både Wallenstein og sin egen hertug trods, eksisterede ikke. Tilbage var dels et beskedent landskab Pelvorm uden politisk vægt, dels det nye Nordstrand, der blev til en slags gods. Endelig svækkede stormfloden hertugen af Gottorp. Det var helt overvejende hans områder, der blev ramt, og han måtte leve med et midlertidigt svigt i indtægterne fra de fleste marskområder og et varigt tab af næsten alle indtægter fra Nordstrand.

Stormfloden i 1634 blev langtfra den sidste. Mellem 1635 og 1700 er der registreret 31 stormfloder, men bortset fra, at nogle af de første var med til at få geninddigningerne på Nordstrand og i Lundenberg herred til at mislykkes, fik de ikke varige konsekvenser for kystlinjen, og de betød ikke tab af menneskeliv i et omfang, der blot nærmer sig det i 1634.

I 1717 ramte en voldsom stormflod dog igen vestkysten, og flere stormfloder de næste år gjorde skaderne værre. De fleste steder fik man lukket hullerne i digerne, men resten af det gamle Lundenberg herred måtte opgives. For sidste gang i historien gik hele sogne under.

Den værste krig

Blev stormfloderne trods alt mindre alvorlige efter 1635, gik det omvendt med krigene. Krigen i 1643-45 bragte mange af de sam-

Dette kort af J. B. Bomann over den store stormflod, der ramte Nordvesttyskland i 1717, fremhæver med grønt alle de oversvømmede områder, uden at man dog skal regne med for stor nøjagtighed. For Slesvig-Holsten bygger kortet på Johannes Mejers kort og har derfor det længst forsvundne Nordstrand med. Markant er allegoriske fremstillinger af de vældige naturkræfter, der var på spil. Modsat 1600-tallets kronikører lader korttegneren det dog ikke være Gud selv, der sender ulykkerne over folk.

me belastninger som krigen i 1620'erne. Aabenraa blev besat af svenske afdelinger kort efter krigsudbruddet. De krævede krigsskat, og officererne truede med at give deres folk »en glad dag« i byen og slutte med at brænde den af, hvis ikke pengene blev betalt. Særlig slemt blev det fra efteråret 1644, hvor svenske og danske tropper afløste hinanden som besættelsesmagt og på skift krævede ind. I alt nåede magistraten frem til, at krigen havde kostet byen 16.000 rigsdaler, eller mere end Kejserkrigen. Da der var omkring 300 husstande i byen, var det en gennemsnitlig belastning på 500 rigsdaler – et ufatteligt beløb.

På lignende måde gik det store dele af hertugdømmet. Femern ydede over 100 rigsdaler pr. plov bare i kontributioner. Fra Flensborg amt berettede man efter krigen, at de fleste huse var ødelagt, og folk havde kun få dyr tilbage og fået sået lidt korn. 40-45% af gårdene i Vis-Ugle herreder var afbrændte eller udplyndrede. Lige så slemt var det angiveligt i Nørre Rangstrup herred, mens resten af Haderslev amt var sluppet noget bedre fra det.

Torstenssonkrigen må have været en hårdere belastning end Kejserkrigen, fordi den fulgte efter en anden krig, så der må have

Når de plyndrende soldater drog frem, gravede folk deres største skatte ned. Mange er først fundet igen i nyere tid, som regel fordi de, der gravede skatten ned, døde. Det var især penge og sølvtøj, der blev gravet ned, men dette skattefund omfatter alene husgeråd af tin, messing, malm og jern, som også repræsenterede værdi og ofte blev røvet. Genstandene blev fundet nær gården Hørlykke i Skrydstrup sogn i 1951. Tinopsatsen er mærket HN, som formentlig er initialerne på Hans Nielsen, der var ejer af gården før krigen.

været mindre at tære på rundt om i landsbyer og byer. Bønderne i Aabenraa amt kunne forståeligt nok ikke betale alle skatter og afgifter til hertugen i 1644 og 1645, men fra 1646 fik hertugen stort set sine penge. I Haderslev amt måtte man leve med visse varige reduktioner i afgifterne, men kongen nåede ret hurtigt op på at få 90-95% af de pligtige afgifter ind. De bevarede bonderegnskaber tyder på, at samfundsøkonomien endnu fungerede rimeligt. Peter Brorsen i Nørre Vollum ved Bredebro havde stadig en blomstrende forretning med studesalg og pengeudlån til flere naboer. Fladstenbonden fastholdt også sine udlån, men flere kreditorer betalte dog efter 1645 renter i naturalier, og to lån blev hverken forrentet eller betalt tilbage.

Af alle de krige, der i historisk tid har ramt Sønderjylland, blev krigene 1657-60 imidlertid de værste og fik de mest langtrækkende følger. Sønderjylland blev besat af svenske tropper i august 1657. De var stadig i landet, da krigen blussede op på ny i august 1658, men da den allierede hjælpehær i september rykkede mod nord, flygtede svenskerne. Mens selve besættelsen synes at være foregået nogenlunde ordnet, brændte og plyndrede de svenske tropper på vej ud af hertugdømmet.

I svenskernes sted kom nu en hær på ikke mindre end 30.000 mand, som blev spredt ud over Jylland og Hertugdømmerne. I vinteren 1658-59 var de polske tropper i kvarter på egnen mellem Haderslev og Ribe, og i foråret samledes de i lejre ved bl.a. Skodborg. Den danske konge opfordrede sine undersåtter til at hjælpe

Provst Andreas Jakobsen og hans kone havde i 1654, mens de begge levede, fået opsat et epitafium med portræt af begge i Lintrup kirke, hvor han var præst. Lintrup sogn var blandt de hårdest ramte i 1658-60. Provsten overlevede selv, men hans kone døde i 1659.

de allierede tropper, men for undersåtterne blev befrierne værre end besætterne. Også de allierede krævede, at lokalbefolkningen skulle underholde dem, og for områder, der i forvejen havde lidt under den svenske besættelse, var det en ubegribelig belastning.

Til kontributionerne kom omfattende plyndringer. Én af de polske soldater, Jan Pasek, skrev erindringer fra felttoget. Her skriver han bl.a. : »hele vinteren igennem foretog vore patruljer strejftog rundt om i landsbyerne og hævnede de vort folk tilføjede forurettelser. Jeg kunne skrive vidt og bredt om, hvad vore patruljer gjorde ved befolkningen, eftersom de voldshandlinger, de havde været udsat for i deres fædreland, endnu var i frisk minde. Fra strejftogene hjemførte de al slags proviant, både hornkvæg og får.« De fremmede styrker synes således ikke at have opfattet eller taget hensyn til, at de i princippet var i et allieret land. En sønderjysk kvinde, der var flygtet til Fyn, der var besat af svenskerne, sagde til de lokale: »I godtfolk her i Fyn er nu fluks bedre faren end vi andre i Holsten [dvs. Sønderjylland], thi I kan langt fredeligere og bedre omgås med landsens fjender end vi med dets beskærmere. Når svensken hos eder får sin deputat [ydelse], så lander han sig nøje og begegner eder ikke med hård medfart og overlast. Men som de fremmede auxiliærfolk [hjælpetropper] og især de forbandede polakker holder hus hos os – derover må Gud sig forbarme.«

De materielle omkostninger blev endnu større under denne krig, end under de tidligere. I Hütten amt opgjorde man omkostningerne til 69.000 rigsdaler. Det må betyde tab på 3-400 rigsdaler for hver af de ca. 150 gårde i amtet. Mange steder brød økonomien helt sammen. Jørgen Madsen på Fladsten så sin udlånskapital smuldre. Lån efter lån blev ikke forrentet, og flere gange noterer bonden: »der fik jeg intet«. I 1659 døde han selv som flygtning i Kolstrup ved Aabenraa. Plyndringer, krigskontributioner og ødelæggelser fjernede ikke bare velstanden, men også hele livsgrundlaget. Ikke alle steder blev der sået og høstet, og selv om de fleste fik en høst i hus, oplevede mange, at alt blev stjålet eller gården brændt. Mange sultede og mange døde.

Troppernes hærgninger, plyndringer og mishandlinger fik folk til at flygte i rædsel. Fra flere steder i det nordlige Sønderjylland berettes det, at befolkningen søgte ud i moser, kær og skove og tog med sig, hvad de kunne. Det var dog svært at gemme sig så godt, at tropperne ikke fandt folk. I Rødding og Skrave sogne var befolkningen blevet så forbitret og fortvivlet over, at tropperne ikke bare udskrev kontributioner, men også »skændte og brændte«, at de gemte sig i en skov og satte sig til modværge, da polakkerne fandt dem. Under sammenstødet blev præsterne fra Rødding og Skodborg dræbt – og uden tvivl mange andre.

Både Ribe og Kolding blev opsøgt af skarer af flygtninge, der havde mistet alt og håbede på en smule brød og sikkerhed i læ af byerne. I Ribe gjorde de i forvejen hårdt belastede præster og borgere hvad de kunne for flygtningene. Der blev samlet penge og mad, og de overlevende præster sørgede for, at Guds ord blev prædiket, så det måske kunne sprede lidt håb og trøst.

De fremmede drog bort i sensommeren 1659, men havde efterladt endnu en plage, som først forlod landet nogle måneder senere. I Hygum sogn døde 35 mennesker i de første fire måneder af 1659, dobbelt så mange som der plejede at dø på et helt år. En epidemi var ved at brede sig, og dens rasen tog til. Da året 1659 sluttede, opgjorde præsten i Hygum, at der i alt var døde 504 i årets løb. Det må være langt størstedelen af befolkningen. I landsbyen Lustrup ved Ribe døde 10 af 13 gårdmænd. Også i Jels og Oksenvad sogne døde det meste af befolkningen. Præsten beretter, at mange blev begravet i Haderslev, hvor de var flygtet hen, andre i deres kålgård. Samfundet var i opløsning. En mand blev ikke begravet, før hundene åd hans lig, og Niels Boesmands datter Mette »døde elendigen ud i hendes fødeby Ørsted, som hundene åd hende«.

Sygdommen grasserede voldsomst på egnen mellem Kolding og Ribe, hvor de fleste polakker holdt til. Spredte oplysninger tyder på, at mere end to tredjedele af befolkningen døde på egnen mellem Haderslev og Ribe, mens det var mellem én og to tredjedele i den sydlige del af Haderslev amt og ned til Aabenraa. Videre sydpå var dødeligheden lavere, men stadig voldsom. I sogne som Døstrup, Højst og Ensted døde formentlig mellem en tredjedel og en sjettedel af alle. Omkring Tønder og på Als var man snarere »nede« på 10-15% døde.

Man forstår, at præsten i Hygum ved indgangen til året 1660 skrev i kirkebogen: »I Jesu navn, O, hellige Treenighed, du ved, hvad for et år vi just har gennemlevet, i sandhed fyldt med tårer, elendighed, smerte og prøvelse. Ved din godhed er vi udfriet af det, der var værre end helvede, af fjendens hånd, og al slags modgang«.

Genopbygning efter 1660

Sønderjylland var i en trist tilstand, da der endelig blev fred i 1660. I Sydslesvig og marskegnene var de fleste gårde stadig beboede, selvom mange var udplyndrede. Derimod var situationen katastrofal i store dele af Nordslesvig. »De få tilbageblevne undersåtter« i Aabenraa amt eller rettere deres ledere skrev i august til deres hertug om amtets tilstand: »Da det ligger lige ved Hærvejen, er det ruineret og ødelagt, og næppe hver 6. eller 7. mand og person er tilbage i hele amtet, idet næsten alle er døde af

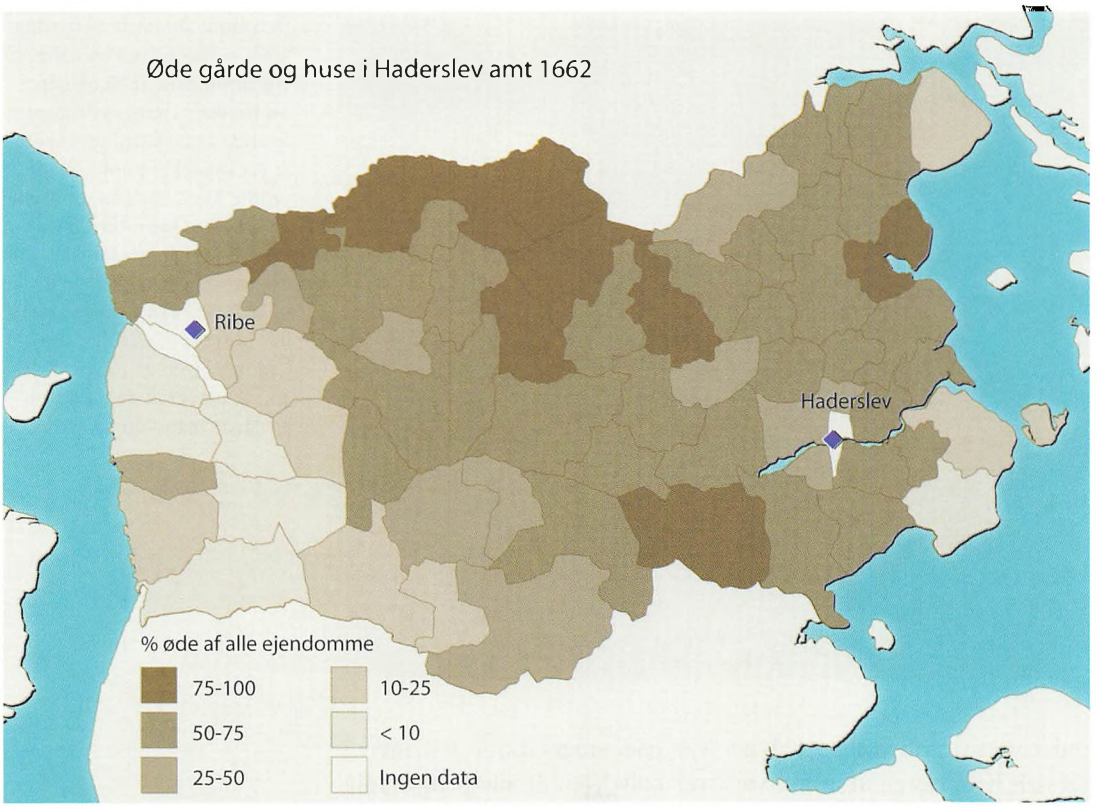

Næppe var krigen forbi, før kongen begyndte at opkræve skat. Ved at sætte antallet af skatteydere i forhold til, hvor mange gårdmænd og husmænd der var før krigen, kan man med nogen forsigtighed beregne antallet af øde steder. Der er en række usikkerheder ved materialet, men det giver efter alt at dømme et nogenlunde dækkende billede af situationen. Allerværst så det ud langs Kongeåen, men i det meste af amtet var antallet af ødegårde stort. Kun i den sydvestlige del af amtet og på de to halvøer mod øst var der folk i næsten alle gårde og huse.

hunger og elendighed, og hvem som endnu frelste sig ved flugt, kunne dog ikke værge sig mod hungeren, men måtte dø og fordærves, dels blev henrettet af de slemme krigsfolk. Det er alle naboer bekendt, at der overalt i amtet næsten er øde for mennesker, kvæg og korn, bortset fra det ene sogn Løjt, hvor noget stadig er bevaret, da det ligger væk fra vejen.«

Amtets talsmænd overdrev, men situationen var slem. Selv i Løjt sogn stod hver femte gård øde lige efter krigen, og byen Bodum tættest på Hærvejen var næsten folketom. Af otte gårde var der kun beboere på tre – en mand, der »går omkring og tigger«, en »fattig enke, der slet intet har«, og en enke mere. Forholdene var tilsvarende længere vestpå. Af Trøjborgs 145 gårde på egnen nord for Tønder stod 31 øde i 1660, de fleste udtrykkeligt fordi bonden var død.

Værst så det imidlertid ud i Haderslev amt. Umiddelbart efter krigen var der beboere på halvdelen af gårdene og husene sydøst for Haderslev, men kun på hver ottende mellem Haderslev og Kolding. Endnu et par år efter krisen var kun ca. halvdelen af amtets godt 3.000 gårde og husmandsbrug beboede. Hviding her-

Den store altertavle i Hjerting kirke er oprindelig anskaffet til Hygum kirke i 1619 og den overlevede krigen, så de få overlevende sognebørn her mødte et genkendeligt punkt, da de vendte hjem til deres affolkede og ødelagte hjemstavn efter krigen. Mange var de ikke. Før krigen var der omkring 70 husstande i den del af sognet, der hørte til Haderslev amt. Ved udgangen af 1660 var der 16, og i løbet af de næste par år nåede man kun op på 19.

red i vest og de østlige halvøer var gået nogenlunde fri, men i næsten hele resten af amtet var over halvdelen af alle brug stadig ubeboede. Af Gram gods' i alt 71 gårde og huse var der kun beboere på to gårde og fem huse! Hele dette vidstrakte område må i 1662 have budt på et øde og trøstesløst syn af afbrændte og forfaldne gårde og tilgroede marker, hvor der kun spredt viste sig en røgsøjle eller pletter af jord i kultur. Situationen var lidt bedre, men stadig katastrofal, i Tyrstrup herred, hvor omkring en tredjedel af alle gårde og husmandsbrug var besat. Ødelæggelsen af Haderslev amt 1659 tåler sammenligning med stormfloden på Nordstrand i 1634. Kun blev jorden i Haderslev amt liggende og ventede på, at der kom nogen til at dyrke den.

Gradvis blev tomrummet fyldt ud. I det frugtbare Øsby sogn på Haderslev Næs blev næsten alle øde gårde overtaget af nye fæstere i løbet af et par år, og i Løjt sogn var stort set alt i drift fem år efter katastrofen. Fra midten af 1660'erne var Aabenraa amt også i stand til årligt at give hertugen lige så store indtægter som før krigen. Disse steder og andre, hvor det meste af befolkningen trods alt havde overlevet, var der mennesker til at udfylde hullerne. Hvis gårdmanden var død, men der var overlevende voksne sønner eller døtre, kunne de gifte sig hurtigt og overtage gården. Ellers kunne karle, der ikke havde haft udsigt til gård, pludselig komme til.

Det tog længere tid, hvor kun få havde overlevet. I det hårdt ram-

Krigen 1657-60 havde utallige tabere i Sønderjylland, men også enkelte vindere. Blandt de sidste var Hans Schack (1608-76). Han var født som fattig adelsmand af blandet sønderjysk-lauenburgsk baggrund, men havde tjent sig op som officer, og blev 1659 dansk øverstbefalende. Som dækning for tilgodehavende løn mv. fik han i 1661 Møgeltønder slot og len. I 1664 købte han desuden det stærkt ødelagte Gram gods. Stik af J. Falck fra 1662 efter maleri af Karel van Mander.

te Skodborg sogn havde der før krigen været 72 tiendeydere. I 1661 var der 14, hvoraf de otte var kommet til i det forgangne år. Antallet fortsatte med at vokse år for år. I 1663 var der 26 tiendeydere, i 1665 34 og i 1669 41. I 1687, en generation efter krigen, var man oppe på 65 bønder og husmænd. Skodborg er typisk for hovedparten af Haderslev amt. Fem år efter krigen var omkring to tredjedele af de gårde og huse, der havde været før krigen, beboede, og efter ti år var amtets østlige del stort set genopbygget. I 1670 regnede myndighederne dog med, at der stadig var 367½ øde gårde i Haderslev amt – omkring en fjerdedel af alle – mens kun 19½ gård af omkring tusinde var øde i Flensborg amt. På Gram gods var kun to tredjedele af fæstegårdene besat i 1671. I 1687 var situationen dog nogenlunde stabiliseret, da ni tiendedele af alle gårde og husmandsbrug i Haderslev amt nu var besat og jorden fra resten stort set overladt de øvrige bønder.

Myndigheder og godsejere gjorde en stor indsats for at skaffe nye fæstere. Både fra den kongelige og den gottorpske del er der klager over tvang. I Aabenraa amt satte amtmanden nogle unge mænd, der ikke ville fæste øde gårde, i arrest uden at det hjalp. De steder, hvor der var livegenskab, søgte godsejerne at opspore bortløbne undersåtter og tvinge dem tilbage. Hertugen af Sønderborg sendte i 1662 folk til Haderslev amt for at tvinge bortløbne tilbage til Als. Hans Schacks forvalter på Gram krævede Chresten Madsen tilbage fra Haderslev. Bonden og byrådet argumenterede med, at han havde boet der i mindst ti år og dermed var fri for stavnsbåndet, men forvalteren kunne påvise, at Chresten var gift i Gram kirke ni år og ti måneder før. Han måtte tilbage til landsbyen Brændstrup.

Trods al tvang var det fæsters marked, og godsejere og myndigheder måtte først og fremmest lokke folk til. Hans Schacks forvalter foreslog, at man forkyndte fra både prædikestole og ting, at den, der ville fæste gård under godset, kunne regne med både afgiftsfrihed i nogle år og hjælp til at komme i gang. Faktisk investerede godsejeren omkring 100 rigsdaler pr. gård i bygninger og en besætning på fire heste og fire køer. Lidt senere skrev forvalteren, at man måtte give nye bønder »alt hvad de har nødig – både klæder og sko, ager, eng, hus, gård og alt hvad dertil hører – undtagen børn«. Også i Haderslev amt, fik de, der overtog øde gårde, ofte to, tre eller fire års frihed for skatter og afgifter, og mange fik også to heste og to køer.

Muligheden for at komme til gård lokkede folk til langvejs fra. På Gram gods var der i 1668 mindst 29 personer, der var kommet til de sidste fire år. Heraf var 16 fra Østjylland mellem Randers og Skanderborg og et par stykker fra øerne. I Vonsild sogn var der i 1685 i alt 129 personer, der var født før peståret. Af dem

Tyrstrup herred var blandt de hårdest ramte egne under krigen 1657-60, men gradvis blev det genrejst, og efterhånden blev det igen en velstående egn. Omkring 1690 fik en bonde i Vejstruprød bygget denne statelige gård i fire fløje. Det meste af bygningerne var bygget som bulhuse af træ. Tegning fra sidst i 1800-tallet af R. Mejborg.

var mindst 27 fra Nørrejylland og 18 fra Als og Aabenraa og Tønder amter, mens kun 34 med sikkerhed var fra Vonsild og nærmeste omegn. Haderslev amt blev et indvandrer- og nybyggersamfund i årene efter 1660.

Både for gamle og nye var det hårdt at få de afbrændte og udplyndrede gårde på fode. Præsten Johannes Rüde beretter om Johanne Nisdatter fra Vonsild, der i 1660 kom hjem til gården sammen med sine forældre og sin søster, at hun »som den ældste, 19 år gammel, strækte af al magt, at de fik en ko og to bæster og hjalp dem så sagteligen hen, at de kunne komme til sæd og bjergningen«. Det har været en hård start for det, der havde været en velstillet gårdmandsfamilie. Det hjalp, hvor myndigheder og godsejere leverede nogle dyr, men endnu omkring 1690 vurderede ridefogden, at bønderne i Tyrstrup herred ofte kun magtede at så halvt så meget korn, som der egentlig var jord til. Vi skal op i 1700-tallet, før bønderne i Haderslev amt var i stand til at betale så meget til amtet som før krigen.

Det mest bemærkelsesværdige er måske, at samfundet alligevel blev genopbygget i det gamle samfunds billede med samme herreder, sogne og landsbyer og stort set samme gårde og husmandsbrug. Det lader sig forklare i de egne, hvor de fleste havde overlevet. De overlevende havde brugs- og ejerrettigheder til bestemte gårde med bestemte tilliggender, og derfor blev landsbyerne stort set ved med at bestå af de samme gårde med samme forskellige størrelser, samme status som fæste- og selvejergårde og samme afgiftsforpligtelser over for konge eller hertug som før krigen. Men det samme skete i Haderslev amt, skønt de fleste bønder var døde. Noget af forklaringen må ligge i, at de hævdvundne driftsmetoder og rotationer var hensigtsmæssige, andet i, at de overlevende, arvingerne til de afdøde og amtsadministrationen alle havde rettigheder at hævde, og det lod sig lettest gøre ved at fastholde den gamle struktur.

På de private godser blev en del øde jord blev lagt under herregårdene, der dermed blev endnu større og flere. Men det skete stort set kun på de godser, hvor herregårdene i forvejen var store. Hvis krigen ændrede noget i samfundets måde at organisere sig på, gjorde den således de eksisterende forskelle endnu krassere.

Det suveræne Gottorp

På papiret stod hertugen af Gottorp som sejrherre, da der blev fred i 1660. Sejrens frugt havde først og fremmest været en mere uafhængig stilling over for kongen, men det viste sig at være vanskeligt at få lov til at nyde den. Dels var den danske konge stadig hertugens nærmeste og mægtigste nabo, dels var det ikke lykkedes hertugen at opnå en fuldstændig opdeling af Hertugdømmerne i to stater. Årene efter 1660 blev derfor præget af tovtrækning om, hvor meget råderum hertugens nye stilling egentlig gav ham.

Den uklare fred

Fredsaftalen fra København betød, at hertugen af Gottorp ikke længere skulle forlenes med Slesvig af kongen og ikke længere havde en lensmands pligter. I stedet var hertugen erklæret *suveræn* i sine sønderjyske amter og landskaber. Suverænitet var et politisk modeord, udviklet af den franske teoretiker Jean Bodin i 1500-tallet. Han havde defineret det sådan, at det først og fremmest betød, at man ikke havde nogen over sig. Mere konkret var hertug Frederik af Gottorp inspireret af, at kurfyrst Frederik Vilhelm af Brandenburg i 1656 som hertug af Preussen var erklæret suveræn over for Polen. For kurfyrsten betød det, at den reelle uafhængighed, han i forvejen havde, var blevet formelt anerkendt. Hertug Frederik havde derimod først fået den formelle uafhængighed, og skulle så bagefter prøve at gøre den reel.

Det var ikke så nemt, da der hverken geografisk eller juridisk var kommet et rent snit mellem hertugens og kongens lande og myndighed. Hertugen havde ønsket, at de adelige klostre og godser var blevet delt mellem ham og kongen, så fællesregeringen kunne ophæves. Kongens chefforhandler, Frederik Ahlefeldt til Søgård og Gråsten, havde imidlertid argumenteret med, at sagen først kunne afgøres på en landdag. Det var anden måde at sige nej på, for Ahlefeldt vidste naturligvis, at ridderskabet var stærkt imod at blive delt. Hertugen havde måttet bøje sig og leve med, at der stadig var fællesregering over de adelige godser. Samtidig var det lykkedes den danske regering at få skrevet ind i fredstraktaten, at suveræniteten ikke betød ophævelse af den »evige union« mellem Hertugdømmerne og Kongeriget. Hertugen havde ønsket klarhed, fordi han ønskede at løsrive sin del og udvikle den alene.

Kongen havde fastholdt noget af den gamle uklarhed, fordi han stadig håbede at kunne dominere hele området.

Den styrkede fyrstemagt

Det var Hertug Frederik 3., der havde vundet suveræniteten, men på grund af hans død i 1659, var det hans søn Christian Albrecht, der skulle finde ud af, hvad han egentlig kunne og ville bruge den til. Han var kun 18 år gammel, da hans far døde. Ved sin side havde han dog faderens prøvede kansler, Kielman, som på mange måder blev den stærke mand på Gottorp de næste 15 år. Kielmann var i 1649 adlet af kejseren, fra 1652 bar han navnet von Kielmanseck, og han blev optaget i ridderskabet. Det var et tegn på tidernes skiften. I over hundrede år havde det været så godt som umuligt for borgerlige at blive adlet i Hertugdømmerne.

En anden betydningsfuld rådgiver var juristen Andreas Cramer, som i 1660 forfattede et skrift med gode råd til den unge hertug. Hertugen skulle sikre sig en effektiv, loyal og hæderlig forvaltning, skrev Cramer. Det såkaldte gehejmeråd, der tidligere var samlet uregelmæssigt, skulle gøres til en fast institution, som i fællesskab drøftede sagerne. Det var højeste mode at skabe sådanne kollektive råd af eksperter, der skulle sikre, at tingene blev drøftet grundigt igennem. Først og fremmest skulle hertugen dog holde adelen uden for indflydelse, mente Cramer. Adelsmændene måtte gerne få ærestitler, men ikke reel magt, og de måtte absolut ikke få adgang til gehejmerådet. Derimod var der ingen grund til at begrænse adelens ret til luksusforbrug og dueller, for begge dele bidrog kun til at svække den. Cramer var i pagt med tiden. Mange steder i Europa samlede fyrsterne mere magt og reducerede adelens indflydelse. I Kongeriget Danmark blev der indført enevælde netop i vinteren 1660-61. Den gjaldt alle kongens lande – undtagen Hertugdømmerne.

Hertug Christian Albrecht gjorde langt hen ad vejen, som Cramer anbefalede. Han fik sig et gehejmeråd, som stort set blev bemandet med borgerlige og udlændinge. Det var dog ikke den store revolution, da også hertugens far havde omgivet sig med lignende rådgivere. Adelen beholdt sin gamle bastion som amtmænd og landråder, men det betød ikke så meget som før. Amtmændene var ikke længere eneste led til lokalforvaltningen, idet amtsskrivere og husfogder nu blev egentlige embedsmænd under hertugen og kun delvis underordnet amtmanden. Desuden kom »adel« til at omfatte andre end Ahlefeldter og Rantzauer. Den nyslåede adelsslægt Kielmannseck fik flere amtmandsposter, og i

I 1661 malede Jürgen Ovens dette store allegoriske billede til den unge hertug Christian Albrecht. Til venstre løfter Minerva sørgefloret af to kvindeskikkelser, der symboliserer videnskab og kunst, og bag Minerva ser personifikationer af Slesvig og Holsten til, mens hertugen står i romersk dragt under en baldakin. Billedet viser hen til, at sørgeperioden for hertugens far var forbi, men er også en programerklæring om, at hertugen ville følge i sin fars fodspor og fremme videnskab og kunst. Hans vigtigste indsats i den retning blev grundlæggelsen af Kiels universitet i 1665. Universitet gav den gottorpske stat ry og kom til at fremme forbindelsen mellem den gottorpske stat og dens elite, da det blev et krav, at alle præster og embedsmænd skulle have studeret der, men det tiltrak også studenter fra den kongelige del.

1681 blev hofmarskal Friedrich von Günderoth, der tilhørte en indvandret adelsslægt, amtmand i Aabenraa.

Både Kielman og Günderoth hørte til de embedsmandsdynastier, der dominerede den gottorpske stat i anden halvdel af 1600-tallet, og som også omfattede slægter som von Saldern, Kamphøvener og Danckwerth. De fleste af dem var af borgerlig baggrund, og medlemmer af dem fungerede i stort tal som amtsskrivere, borgmestre og herredsfogder i de gottorpske byer og amter. Det var i høj grad dem, der var bærende i den gottorpske stat. De var ofte veluddannede, og de var bundet til deres hertug på en anden måde end adelen.

Derimod levede de kun i begrænset grad op til Cramers krav om hæderlig forvaltning. En reel adskillelse af offentlige og private interesser var stadig fremmed for datidens mennesker. Embedsmænd måtte ofte lægge ud af egen lomme, men forventede omvendt at blive velhavende på deres embeder, og ikke først og fremmest af den officielle løn. En embedsmand blev ikke betragtet som en objektiv vogter af loven, men som en mand med indflydelse, der kunne fremme eller modarbejde interesser. Kielman modtog regelmæssigt betaling for at fremme en sag og blev styrtende rig på det. Han havde position og hensynsløshed til at drive det usædvanlig vidt, men i mindre format gjorde andre embedsmænd det samme.

I den kongelige del bevarede medlemmer af ridderskabet en mere fremtrædende stilling, men det skyldtes især nogle få familier. Til sin død i 1663 var ridderskabets førstemand, grev Christian Rantzau til Breitenburg, kongens statholder. Han blev efterfulgt af sin svigersøn Frederik Ahlefeldt til Gråsten. Også Ahlefeldts svoger, Ditlev Rantzau, og brødrene Conrad og Henning Reventlow indtog magtfulde positioner. Men under denne eksklusive kreds fandt man også i den kongelige del et borgerligt embedsmandskorps, og ved hoffet i København var det i høj grad borgerlige og udenlandske rådgivere, som både Frederik 3. og Christian 5. lyttede til.

For den almindelige befolkning var udviklingen i militæret dog vigtigere, end hvem der havde de højeste embeder. Hertugen havde siden 1644-45 en moderne fæstning i Tønning, som havde været et værdifuldt tilflugtssted under krigene. Kongen havde Glückstadt, men lod i 1661-63 en ny fæstning, Frederiksort, anlægge på det sted, hvor Christianspris havde ligget. I 1669 gik kongen desuden i gang med at anlægge en ny og meget stærk fæstning omkring Rendsborg. Efter 1660 havde både kongen og hertugen konstant professionelle militære styrker til rådighed i Hertugdømmerne. Hertugen havde typisk omkring tusind mand, mens kongens styrker var betydeligt større. De udgjorde fra nu af to adskilte hære: en kongelig og en gottorpsk. Alle spor af fælles ledelse var borte.

Hæren kostede penge, og både bønder, borgere og adelsmænd måtte betale højere skatter end før. Også på det punkt blev den kongelige og den hertugelige del skilt mere ad. Før 1658 var skatterne opkrævet efter ens principper i hele Slesvig og Holsten, og de var gået i den fælles landkiste. Kongen og hertugen havde så hver fået halvdelen til dækning af militære udgifter. Nu opkrævede kongen og hertugen hver for sig skat i deres egne områder og beholdt pengene. Hertugen prøvede endda at indføre et helt nyt skattesystem. I Tønder amts gestherreder og Stapelholm blev der

Frederik Ahlefeldt til Søgård (1623-86) hørte til én af de mægtigste slesvig-holstenske adelsslægter, og ved sit ægteskab med grev Christian Rantzaus datter Margrethe i 1657 kom han helt frem i første række. 1660 forhandlede han på den danske konges vegne fredsaftalen med Gottorp. I 1663 efterfulgte han sin svigerfar som kongens statholder i Hertugdømmerne, og 1676 blev han storkansler. Han blev storgodsejer både i Sønderjylland, Kongeriget og i Rhinlandet. Stik efter maleri af Abraham Wuchters.

Johan Adolf Kielman var født i 1612 i Itzehoe som søn af en foged på det adelige kloster. Han blev uddannet som jurist i Jena. I 1637 blev han gottorpsk råd, og fra 1644 var han hertug Frederiks kansler og amtmand over flere gottorpske amter. De næste tredive år var han en magtfuld skikkelse ved det gottorpske hof, hvor han fik anbragt sine slægtninge i indflydelsesrige og indbringende embeder. I 1641 blev han adlet af kejseren og 1652 fik han tilladelse til at føre navnet von Kielmanseck. Kielman var tilhænger af den svenskorienterede politik, Gottorp slog ind på fra 1657, men søgte i 1675 at finde et kompromis med Danmark. Det mislykkedes, og han døde i 1676 i dansk fangenskab. Kobberstik af Hans Straus, ca. 1665.

i 1669 indført en ny fast afgift, der skulle erstatte både gamle afgifter og skatterne. Samtidig blev en hertugelig kommission sendt til Femern for at få hævet skatterne fra den rige ø. Det foregik stadig på den gamle måde. Der blev forhandlet mellem hertugens udsendinge og øens ledere, og der blev endnu en gang indgået et kompromis. Nogle år senere forhøjede hertugen imidlertid skatterne igen – uden forhandling.

Udviklingen ligner meget det, man normalt forstår ved enevælde. Man kom langt i retning af at skabe ikke én, men to adskilte og enevældige fyrstestater i Hertugdømmerne, men helt lykkedes det ikke. Fællesregeringen gjaldt stadig for de adelige godser og de små hertugdømmer. I 1660 havde kongen ganske vist udskrevet skat af dem uden at spørge hverken en landdag eller hertugen, men da freden sænkede sig, lagde kongen op til, at næste års skat skulle forhandles på en landdag, og at hertugen skulle have provenuet fra 1661. Gennem de følgende år blev der mindst én gang om året indkaldt landdage. Vigtigste punkt på dagsordenen var hvert år krav om skatter fra kongens og hertugens side. Enevælde var der ikke formelt i disse områder, men stænderne mærkede, at de stod over for en stærkere fyrstemagt. Når stænderne overhovedet overlevede modsat i Kongeriget, skyldes det nok, at de var et pant på, at Hertugdømmerne stadig ikke var delt helt op.

Det var stadig svært at få en ordentlig enhed ud af hertugens områder. Godt nok blev der nu oftere end før lovgivet for alle gottorpske eller kongelige områder på én gang. Kort efter at Gottorp var erklæret suveræn, indførte hertugen et krav om stempelpapir, dvs. betaling af en afgift til hertugen, ved alle juridiske transaktioner. Den gjaldt for alle indbyggere i »vore fyrstendømmer og lande, den fyrstelige andel«. Det er slående, at hertugen stadig ikke havde noget ordentligt navn for sit hertugdømme, men måtte kalde det for »en andel«. Samtidig gik det basale retsgrundlag stadig på tværs af grænsen mellem den kongelige og den gottorpske del. De fleste af hertugens sønderjyske undersåtter levede under Jyske Lov, der også gjaldt kongens undersåtter i Slesvig, men ikke for hertugens undersåtter i Holsten.

Hvis indbyggerne i Sønderjylland skulle kalde sig selv noget, der dækkede et større område end deres hjemby, amt eller landskab, måtte de efter 1660 stadig kalde sig »slesvigere« (eller »holstenere«, hvad de somme tider gjorde), uanset om de kom fra den kongelige, gottorpske eller den fællesregerede del. De enkelte undersåtter har formentlig haft en opfattelse af en form for tilhørsforhold til deres fyrste, men ellers er det højst tvivlsomt om de gottorpske undersåtter har følt, at der var noget, der bandt netop dem sammen og adskilte dem fra andre folk.

At vinde freden

Indadtil kom hertug Christian Albrecht et stykke vej i retning af at udvikle en stærkere statsmagt, men i forestillingen om suveræniteten lå også, at han kunne handle frit udadtil. Det store dilemma for hertugen og hans rådgivere var imidlertid, hvordan man bedst balancerede mellem Danmark og Sverige. Hertug Frederik havde i sit testamente pålagt sønnen at søge forståelse med Danmark, men først og fremmest at holde venskabet med Sverige. Omvendt frarådede Andreas Cramer i sin vejledning hertugen at bygge sin sikkerhedspolitik på alliancen med svenskerne, for man kan ikke stole på, at en fremmed magt vil hjælpe, når det virkelig gælder, skrev Cramer. Han rådede hertugen til at opnå en forståelse med Danmark.

Kongen søgte at presse hertugen til at gøre, som Cramer foreslog. Kongen ville gerne have Femern, som havde strategisk betydning, og tilbød til gengæld områder, der gav tilsvarende indtægter, men var uden militær værdi. De hertugelige forhandlere var imødekommende, men aftalen blev standset af den svenske regering, som lod hertugen vide, at Femern var vigtig som bro mellem Sverige og Gottorp. Under dette pres fulgte hertugen sin fars råd og valgte det gode forhold til sin allierede frem for forsoning med sin modstander. Der blev 1661 indgået en forsvarspagt mellem Sverige og Gottorp, som lovede at forsvare hinanden og de eksisterende fredstraktaters resultater. Over for Danmark henviste parterne til, at pagten var rent defensiv, men selvfølgelig bandt den igen Gottorp til Sverige.

Omvendt ønskede man på Gottorp næppe en konfrontation med Danmark, så man forsøgte at vise god vilje på andre punkter. I 1663 blev der indgået et kompromis om delingen af skatterne fra de fællesregerede områder. Før 1658 havde kongen og hertugen delt den samlede skattesum fra hele Slesvig og Holsten lige. Nu beholdt de hver skatterne fra deres egne områder, og det gav Gottorp en fordel, da hertugens områder var større end kongens. I 1663 blev det aftalt, at kongen kunne opkræve skatterne fra Sønderborg by og amt direkte og desuden skulle have lidt mere end hertugen af det beløb, der kom ind fra de andre fællesregerede områder.

På den måde søgte hertugen og hans folk at bevare Sveriges sikkerhedsgaranti, men samtidig opnå afspænding over for Danmark. Den gottorpske balancepolitik var dog i fare, da en engelsk-hollandsk krig i 1665-67 flere gange var ved at udløse en ny dansk-svensk krig. Faren drev over, men krigens skygge og det forhold, at Sverige kom svækket ud af begivenhederne, fik den

I 1666 forsøgte man at bilægge stridighederne mellem Danmark og Gottorp på klassisk dynastisk vis ved et ægteskab mellem hertug Christian Albrecht og den danske konges datter Frederikke Amalie. Den gottorpske hofmaler Jürgen Ovens skabte kort efter dette idylliske billede af parret og Pomona, der overrækker hertug og hertuginde æbler som symbol på frugtbarhed. I praksis formåede dette ægteskab så lidt som så mange andre af tidens politiske ægteskaber at bilægge den bagvedliggende strid, og hertuginden blev én af mange prinsesser fanget i en konflikt mellem sin mand og sin egen familie.

gottorpske ledelse til at beslutte at gøre et nyt forsøg på at opnå forståelse med Danmark. Kernen i planerne blev et ægteskab mellem hertug Christian Albrecht og kongens datter Frederikke Amalie, som blev indgået i efteråret 1667. Samtidig bilagde parterne en hel række andre stridigheder. Over for Sverige forsikrede hertugen, at hans alliance med den svenske konge stadig gjaldt, men den svenske ledelse var ikke begejstret.

Sønderborgs og Nordborgs skæbne

Mens Gottorp og kongen udsonede sig, kom de afdelte hertuger af Hans den Yngres slægt alvorligt i klemme. De fik at mærke, at hertugernes forfar, Hans den Yngre, i 1564 var nægtet andel i fællesregeringen og derfor ikke havde fået andel i skatter og militær. I 1500-tallet havde der ikke været så voldsom forskel på Hans den Yngres »regering« og Gottorpernes i hverdagen. I anden halvdel af 1600-tallet var forskellen blevet dyb og tydelig.

Kongen krævede, at der skulle svares samme skatter af de sønderborgske hertugers områder som af resten af Hertugdømmerne, og at skatterne skulle gå til det militær, kongen og Gottorp forvaltede. Hvis skatterne ikke blev betalt, lod kongen sine tropper inddrive dem med magt. Hertugerne protesterede kraftigt, men lige lidt hjalp det. De havde ikke nogen mulighed for fysisk at modsætte sig den nye kongelige hær, og politisk stod de også svagt. Skattekravene og inddrivelsen ved kongelige soldater var både en

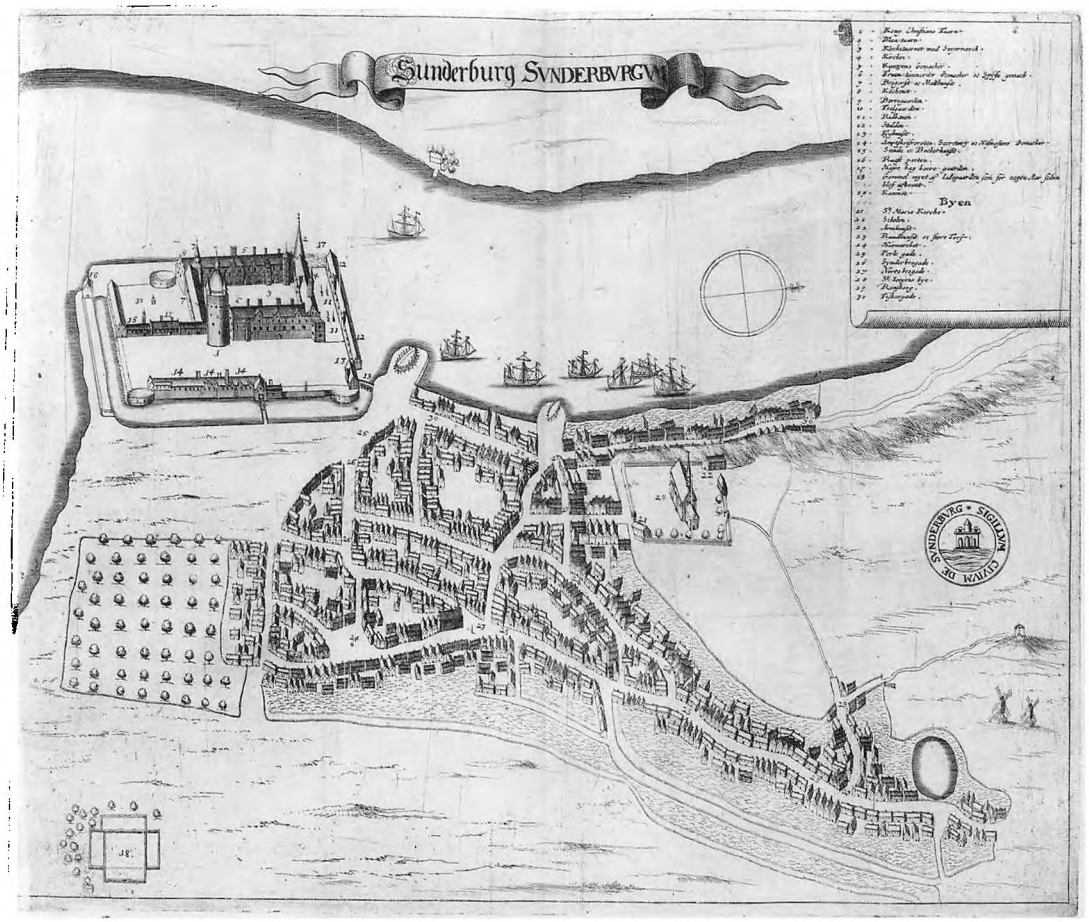

økonomisk belastning for de små hertugdømmer og en voldsom politisk ydmygelse af hertugerne. Deres egne undersåtter fik at føle, at de var undergivet en anden og stærkere magt end deres egen hertugs.

Oven i det var den økonomiske situation i Sønderborg og Nordborg fortvivlende. Hertugerne havde været forgældede før 1658, fordi de små hertugdømmer ikke gav tilstrækkeligt store indtægter til at opretholde et standsmæssigt hof og forsørge en række børn fyrsteligt. Krigene havde gjort det værre. Slottene var udplyndret, og bønder og borgere var forarmede og kunne ikke betale deres afgifter til hertugen – da slet ikke når kongen krævede så meget i skat.

Kongen udnyttede situationen politisk. I 1667 satte han en kommission til at kulegrave hertugdømmet Sønderborgs økonomi. Den nåede frem til, at hertugen var insolvent. Kongen erklærede derpå hertugen konkurs og inddrog områderne under

Situationen i hertugdømmet Sønderborg var yderst vanskelig efter 1660, og kongen gjorde sit til at skubbe til det hældende læs. I 1667 erklærede han hertugdømmet konkurs og inddrog det under kronen. Kort efter blev Sønderborg by med hertugslottet tegnet til Resens atlas over Danmark. Nederst til højre i billedet ses Perlegade, hvor den fallerede hertugs onkel, Ernst Günther, der blev stamfar til det augustenborgske dynasti, havde sit såkaldte palæ.

den kongelige del. Derefter blev kommissionen sat til også at se på Nordborg, der led samme skæbne 1669. Dele af godserne fra de to hertugdømmer blev udlagt til private kreditorer. Resten blev til kongelige amter. Hertugen af Gottorp lod stiltiende kongen gøre som han ville.

Hertugdømmet Glücksborg var mindre forgældet end Sønderborg og Nordborg, og desuden havde hertugen kurfyrsten af Brandenburg som svoger. Han trådte ind som opmand og fik forhandlet en tålelig løsning på skattespørgsmålet hjem for Glücksborgs vedkommende. For dette lille hertugdømme drev krisen over, så det kunne bestå endnu godt et århundrede. Hertugerne affandt sig med at være uden storpolitisk tyngde og med, at der skulle betales skat til kongen af deres hertugdømme. I stedet for kæmpe mod kongerne valgte de at knytte sig til dem og blev belønnet med ordner og embeder.

Det samme skete for en sidegren af hertugerne af Sønderborg. Hertug Ernst Günther var en yngre søn af hertug Alexander. Han havde oprettet et mindre gods på Als, som han kaldte Augustenborg efter sin kone. Ernst Günter tilbød at overtage hertugdømmet Sønderborg med alle forpligtelser i 1667, men det blev afvist af kongen. Ernst Günter blev herre på Sydals i 1675, men som kongens amtmand. Af hensyn til hans fyrstelige rang blev titlen dog ændret til »guvernør« uden at det ændrede noget reelt. Også Ernst Günthers efterkommere måtte stille sig tilfredse med at være godsejere og kongelige embedsmænd.

Hertug Hans Adolf af Plön havde fra 1655 været i kejserens tjeneste og var velanskrevet ved kejserhoffet. Det kunne kun styrke hans – velbegrundede – arvekrav på Oldenburg og Delmenborst. I 1671 var det i høj grad ham, der fik aftalen med Christian 5. i stand, der overlod kravet på Oldenburg og Delmenhorst til kongen mod kompensation til Hans Adolf. Forholdet mellem hertugen og kongen forblev godt. Hans Adolf, der havde internationalt ry som feltherre, var dansk øverstbefalende 1675-76, men gik siden i hollandsk krigstjeneste. Udateret kobberstik, formentlig fra beg. af 1670'erne.

Plön og den oldenburgske arvesag

Ene af alle de små hertughuse formåede hertugerne af Plön ikke bare at klare sig igennem, men ligefrem at opleve fremgang i årene efter 1660. Anledningen lå et godt stykke fra Hertugdømmerne. I 1667 uddøde det oldenburgske grevehus, der nedstammede fra Christian 1.s lillebror. Den sidste greve havde for længst aftalt med kongen og hertugen af Gottorp, at de i fællesskab skulle arve hovedparten af grevskaberne Oldenburg og Delmenhorst, og 1667 lod kongen grevskaberne militært besætte i sit og hertugens navn.

Hertug Joachim Ernst af Plön mente imidlertid, at han også havde arvekrav, og han havde allerede i 1656 indbragt sagen for rigshofrådet, Det tysk-romerske Riges domstol i den slags sager. Sagen var stadig ikke løst i 1667, men kejserens embedsmænd lod kongen vide, at hertugen af Plön havde gode kort på hånden. De opfordrede til forlig. Følere viste, at hertugen af Plön var villig til at dele i tre dele, men Gottorp var ikke.

Forhandlingerne trak i langdrag, men efter kong Frederik 3.s

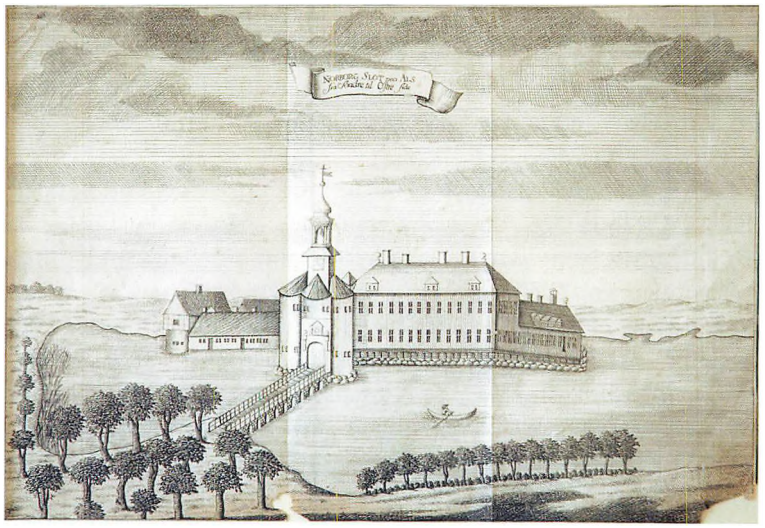

Som led i aftalen mellem hertugen af Pløn og den danske konge blev hertugdømmet Nordborg i 1676 genoprettet for hertug August, en lillebror til Hans Adolf af Pløn. Det gamle slot var brændt i 1665. Hertug August lod et nyt opføre, som dog var ret uanseligt af et hertugslot at være, men tiderne var ikke til mere. Stik fra Pontoppidans Danske Atlas o. 1770.

død 1670 foreslog hertug Joachim Ernsts ældste søn, hertug Hans Adolf, den nye danske konge en særaftale. Kongens rådgivere var splittede, men Christian 5. sagde ja. Hertugen opgav retssagen mod kongen om den ene halvdel af grevskaberne mod at få nogle områder i Segeberg amt, der blev lagt til Pløn. Mere kontroversiel var en hemmelig tillægsaftale, der sagde, at hertugen af Pløn skulle fortsætte sin retssag mod Gottorp om den anden halvdel, og hvis han vandt den, skulle han overlade hele grevskaberne til kongen mod at få Nordborg amt og 100.000 rigsdaler. Kongen havde allieret sig med Pløn mod Gottorp.

Ledende danske embedsmænd gjorde et sidste forsøg på at opnå en aftale, som alle tre parter kunne leve med. De tilbød penge og mindre landafståelser, hvis Gottorp ville lade sine krav på Oldenburg-Delmenhorst falde, men hertugen krævede mere end kongen ville give. Der var derfor ikke nogen aftale med Gottorp, da rigshofrådet i juli 1673 fældede sin dom og gav Pløn ret. Kongen overtog grevskaberne, og hertugdømmet Nordborg blev genoprettet for en yngre søn fra Pløn.

Den danske konge endte med at få grevskaberne, men til gengæld var hertugdømmet Pløn blevet styrket, hertugdømmet Nordborg genoprettet og forholdet til Gottorp var forværret. Det var en ganske høj pris for et par mindre grevskaber. Omvendt havde hertugen af Gottorp ikke bare tabt spillet om grevskaberne, men også igen fået et dårligt forhold til Danmark, og han bar noget af skylden takket være sin halstarrighed over for Pløn.

Danmark mod Gottorp

Efter 1670 blev forholdet mellem kongen og Gottorp dårligere. Christian 5. ønskede revanche mod Sverige og efterhånden også mod Gottorp. Det er ikke mærkeligt. Grænser havde været flyttet før i Norden, men det havde aldrig haft lang holdbarhed. Det er stort set utænkeligt, at en dansk regering skulle acceptere en sådan sønderlemmelse, som riget havde oplevet i 1658, uden at prøve, om den kunne gøres om. Det gjaldt også Gottorps suverænitet. Årene fra 1675 til 1720 kan ses som ét langt dansk forsøg på enten at knuse Gottorp eller atter bringe det ind under dansk overherredømme.

Christian 5.s revanchepolitik

I 1672 udbrød der en storkrig i Europa, og i 1674 lod Sverige sig presse af sin allierede Frankrig til at gå i krig mod Brandenburg. Sveriges og Frankrigs fjender søgte at få Danmark på deres side. Christian 5. var længe forsigtig, men blev i foråret 1675 mere og mere stemt for krig.

Hvis der blev krig, måtte man regne med, at den ville inddrage Gottorp. Både den gottorpske kansler Kielman og hans danske kollega Griffenfeld søgte i tolvte time at undgå konflikt og genoprette det gode forhold. De mente, at det ville hjælpe, hvis de to fyrsters områder blev skilt mere ad. Feltmarskal Hans Schack havde foreslået, at kongen afstod Oldenburg og Delmenhorst til Gottorp mod kompensation i Sønderjylland, og den idé greb Griffenfeld. Kielman var med på det og tilbød Tønder amt som kompensation. Griffenfeld krævede Aabenraa og Løgumkloster amter oveni, men det ville hertugen ikke gå med til.

I juni 1675 kom kongen til Hertugdømmerne. Her fik han besked om afgørende brandenburgske sejre over Sverige. Så besluttede han at slå til. Hertugen blev inviteret til Rendsborg, og da han kom, lod kongen fæstningens porte lukke. Hertugen var reelt kongens fange. Han blev tvunget til at underskrive en ordre til kommandanten i Tønning om at overgive fæstningen til kongens tropper, og den 10. juli måtte han underskrive den såkaldte Rendsborgtraktat. Hertugen gav afkald på suveræniteten og lovede atter at tage sin del af Slesvig som len. Alle skatter skulle fremtidig bruges til fælles forsvar, og hertugen lovede ikke at indgå

alliancer mod kongens vilje. Oven i det måtte han endda aflevere Svavsted amt og domkapitelsgodset til kongen. Tønning fæstning lod kongen sine tropper sløjfe. Rendsborg-traktaten skruede tingene tilbage til tiden før 1658.

Afmægtig og afvæbnet sad hertugen tilbage på Gottorp, mens kongen førte krig med Sverige og udskrev den højeste skat nogensinde overalt i Hertugdømmerne. Hverken hertugen eller landdagen blev spurgt, og sådan fortsatte det krigen igennem. Der var i praksis indført kongelig enevælde overalt i Hertugdømmerne. Landdagenes tid var reelt forbi.

I foråret 1676 lod Kongen Kielman og hans sønner fængsle. Hertugen flygtede til Hamborg. Kongen krævede nu, at hertugen skulle søge om forlening med Sønderjylland. Da hertugen ikke ville, skred kongen til handling. I november 1676 begyndte kongen at udsende skrivelser til indbyggerne i gottorpske områder om, at de ikke længere skulle betale deres afgifter til hertugen, og den 19. december 1676 udstedte kongen en erklæring om, at han skred til *sekvestration* (beslaglæggelse) af de gottorpske dele af Slesvig. De øverste embedsmænd blev skiftet ud, og kongen forlangte, at de øvrige embedsmænd og undersåtter skulle sværge kongen troskab. Hertugen svarede med en modforordning, hvor han krævede fortsat troskab mod sig selv og erklærede kongens handling ulovlig.

Sekvestrationen var mere end en besættelse. Med kravet om, at embedsmændene skulle aflægge ed til ham i stedet for til hertugen, lagde kongen op til en varig overtagelse af de gottorpske dele. Det gjaldt imidlertid kun i Slesvig. De gottorpske dele af Holsten holdt kongen ganske vist også besat, og han udskrev også skat der, men han krævede ikke ed.

Gottorp havde Danmark knægtet med et snuptag. Krigen mod Sverige var en blanding af succes og fiasko, men det afgørende var, at Frankrig besejrede sine modstandere, så det i 1679 kunne komme Sverige til hjælp og tvinge Danmark til en fred, der i forhold til Sverige skruede alt tilbage til tiden før krigen. Helt så klar var traktaten ikke med hensyn til Gottorp. Den nævnte udtrykkeligt, at hertugen skulle have de afståede områder og sin suverænitet tilbage, men den sagde ikke direkte, at Rendsborg-traktaten var ophævet.

Besættelse uden krig

Kongen brugte de næste år stort set ethvert påskud til at rejse nye krav over for Gottorp. Selv om det under krigen var kongen, der havde besat hertugens lande og krævet skat op der, mente kongen,

Rendsborg havde et naturligt forsvar i sin beliggenhed på en ø i Ejderen og var befæstet allerede i 1500-tallet. Under 1600-tallets krige havde fæstningen dog ikke haft stor værdi, men 1669-73 blev byen på øen omgivet af moderne volde og bastioner. Det var her, Christian 5. modtog Christian Albrecht i 1675 og reelt satte ham i husarrest ved at lukke byens porte. Da det ikke denne gang lykkedes kongen at knægte Gottorp, var den militære situation i Hertugdømmerne stadig farlig, så 1690-95 blev fæstningen stærkt udvidet med en helt ny bydel mod syd (nederst i billedet) og et såkaldt »kronværk« nord for Ejderen. Stik fra 1728.

at hertugen skyldte ham penge, da hertugens bønder ikke havde betalt hele det beløb, kongen havde krævet af dem. Dette noget særprægede synspunkt måtte hertugen bøje sig for, og i 1680 lovede han at betale 300.000 rigsdaler over seks år. Femern blev sat i pant. Da pengene ikke faldt prompte, besatte kongen Femern i 1683.

Over for den hårde linje fra kongens side kunne hertugen kun håbe på støtte udefra. Men den danske konge følte sig stærk, da han i mellemtiden havde indgået en alliance med Frankrig. I 1684 præsenterede han hertugen for et udspil til en traktat, som var

endnu mere vidtgående end Rendsborg-traktaten. Hertugen skulle ikke bare afgive suveræniteten, men fuldstændig overlade forsvaret af Hertugdømmerne og derfor også skatterne til kongen. Hertugen sagde nej og flygtede til Hamborg med dele af hofstaben og centraladministrationen.

30. maj 1684 udstedte kongen da et patent, der gik videre endnu end sekvestrationen i 1676. Kongen befalede alle undersåtter i Slesvig fremover at anerkende kongen som eneste suveræne landsherre. Hertugen udsendte den 7. juni en modskrivelse, hvor han befalede alle sine embedsmænd og undersåtter at nægte at adlyde kongens ordre og truede med, at det kunne koste dem gods, privilegier og rettigheder, hvis de gjorde det.

Kongen skilte nu Slesvig og Holsten helt ad. I juli måtte ridderskabet fra Slesvig møde på Gottorp slot og aflægge ed til kongen som eneste landsherre. Adelsmændene klagede over at blive skilt fra Holsten, men deres magt var ikke, hvad den havde været. Skatteindtægterne blev delt mellem en slesvigsk og en holstensk landkiste, og kongen indførte et særligt justitskancelli på Gottorp som øverste domstol for Slesvig, men ikke for Holsten. I nogle optegnelser, rettet til sine efterfølgere, skrev kongen, at de skulle sørge for, at Slesvig »til evig tid udi et samlet corpo udelt, udadskilt og usepareret under kongernes, vore arvesuccessorers regering forbliver.« Derimod synes kongen at have accepteret, at han ikke kunne stille noget op i Holsten, som hørte til Det tysk-romerske Rige.

Hertugen protesterede, kejseren protesterede, og Sverige var imod, men foreløbig kunne og ville de ikke forhindre kongen i at udøve magten i hele Slesvig. Men så overspillede Christian 5. sine kort. I 1686 søgte han også at undertvinge Hamborg, og det fik en hel række stater til at rykke sammen mod Danmark. I 1688 udbrød der samtidig en storkrig, hvor Danmarks allierede, Frankrig, var i defensiven. Danmark måtte forhandle under stærkt pres.

Under fredsforhandlingerne foreslog mæglerne, at kongen fik Tønder, Aabenraa og Løgumkloster amter mod at give hertugen Segeberg amt og Pinneberg. Det sagde de danske forhandlere nej til. De foreslog i stedet, at hertugen kunne få Oldenburg og Delmenhorst mod at lade kongen beholde hele Slesvig, evt. undtagen Gottorp amt. Det afviste hertugen. Han foreslog så et meget enkelt bytte. Kongen kunne få hele Slesvig, hvis hertugen kunne få hele Holsten. Nu var det igen kongen, der sagde nej. Alle parter var altså enige om, at løsningen var en større adskillelse af kongens og hertugens dele, men de kunne ikke enes om en konkret model. Kongen ville have sin stilling styrket i Slesvig, men ville samtidig ikke svække den i Holsten.

I Christian 5.s regeringstid blev der gennemført store moderniseringer i Kongeriget – ny lovbog, ny matrikel, ny mål og vægt. Intet af det kom til at gælde i Sønderjylland. Det skyldes ikke, at kongen ikke interesserede sig for Hertugdømmerne. Tværtimod var revanche over for Gottorp og samling af Slesvig under kongen ét af hans højeste mål, som dog mislykkedes. Kongen opholdt sig ofte i Hertugdømmerne, så dette billede hænger med god ret på Flensborg rådhus.

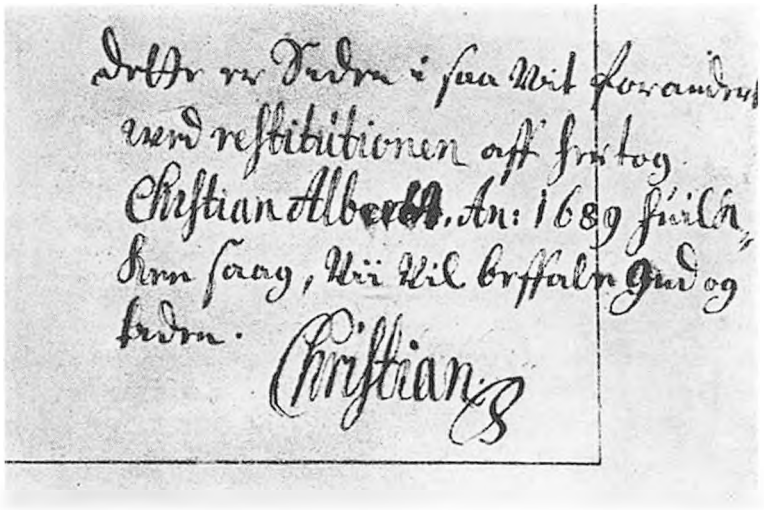

Efter at have indlemmet de gottorpske dele af Slesvig 1684, pålagde Christian 5. i nogle optegnelser sin søn altid at lade Slesvig forblive samlet og forbundet med Kongeriget. Efter at hertugen havde fået sine områder tilbage, skrev kongen denne tilføjelse: »dette er siden så vidt forandret ved restitutionen af hertug Christian Albrecht An. 1689 hvilken sag Vi vil befale Gud og tiden.«

Enden blev, at man rykkede tilbage til start. Ved det såkaldte forlig i Altona i 1689 fik hertugen sine gamle områder tilbage og alle de rettigheder, han havde før 1675, herunder udtrykkeligt retten til at slutte forbund og bygge fæstninger. Christian 5. måtte gøre et notat ved sine optegnelser til efterfølgerne om at holde Slesvig samlet: »hvilken sag Vi vil befale Gud og tiden«. Christian Albrecht vendte tilbage til Gottorp og genoptog sit styre. Man kan godt forstå, hvis han ikke var tilfreds med sin svoger, kongen, og hans politik, men de to søgte dog så nogenlunde at få tingene til at glide de næste fem år.

Tredje forsøg

I 1694 døde hertug Christian Albrecht og blev efterfulgt af sin søn, hertug Frederik 4. Det førte til en ny optrapning af konflikten mellem parterne. Det begyndte med, at kongen stillede en række betingelser for at være med til at indkalde stænderne til at hylde den nye hertug, og da parterne ikke kunne enes, lod kongen landretten og fællesregeringen gå i stå. Det fortsatte med en række andre konflikter. Hertugen begyndte at antage flere tropper og at bygge nye skanser og fæstningsanlæg i den vestlige del af sine områder. Kongen prøvede at hindre det med alle mulige chikaner, og i 1697 lod han ligefrem sine tropper rykke ind og ødelægge de nye skanseanlæg.

Jo mere konflikterne tog til, jo mere knyttede hertugen sig til Sverige. Det var mere end en symbolsk handling, at hertugen i 1697 blev gift med en svensk prinsesse. I 1698 indgik Sverige,

Braunschweig-Lüneburg og Gottorp en alliance, hvor Gottorp skulle bidrage med 2.000 mand. Hertugen havde endda tilbudt 8.000! Og da man i 1699 genoptog skansebyggerierne, skete det ved hjælp af svenske tropper.

Christian 5. døde i 1699. Hans sidste optegnelser til sønnen var præget af voldsom vrede mod Gottorp. Det var den arv, den nye konge overtog. Forvirrende nok hed han som sin hertugkollega og fjende Frederik 4. Næppe var han kommet til magten, før han indgik en alliance med Rusland og Sachsen, rettet mod Sverige og Gottorp. I foråret 1700 gik de kongelige tropper til angreb på de gottorpske områder. Man erobrede hertugens små skanser, men kunne ikke erobre Tønning. Men så greb Gottorps allierede ind. En svensk-lüneburgsk hær rykkede sydfra ind i Holsten, og en engelsk-hollandsk flåde overførte en anden svensk hær til Sjælland.

Den danske konge måtte i august 1700 indgå freden i Traventhal. Dens vigtigste bestemmelser gjaldt Gottorp, og de var vidtgående. Hertugen fik ikke alene bekræftet alle sine hidtidige rettigheder, men også udtrykkelig tilkendt retten til at holde tropper og fæstninger og slutte alliancer. Yderligere blev det fastsat, at hverken hertugen eller kongen måtte holde mere end 6.000 mand i Hertugdømmerne, og hertugen måtte endda »låne« tropper af sine allierede, hvis han ikke selv kunne nå det tal. Og kongen måtte betale krigsskadeserstatning.

Resultatet var en katastrofe for kongen, der ikke alene måtte se sine forsøg på at undertvinge Gottorp mislykkes, men nu også var begrænset i sin egen suverænitet over den kongelige del af Hertugdømmerne. Principielt var eneste punkt, hvor hertugen ikke havde fået fuld frihed, at fællesregeringen stadig gjaldt, men det blev fastslået, at ingen at parterne måtte beslutte noget uden den andens samtykke. Med freden i Traventhal var man meget tæt på at skabe to helt uafhængige stater inden for Hertugdømmerne.

Hertug Frederik 4. (1671-1702) havde under sin opvækst oplevet, hvordan kong Christian 5. flere gange havde søgt at tvinge faderen til at opgive sin suverænitet eller endda helt fratage ham hans lande. Det er derfor ikke mærkeligt, at han var præget af stærkt fjendskab mod Danmark. I hans tid som hertug blev alliancen med Sverige styrket, blandt andet også ved et ægteskab med den svenske prinsesse Hedvig Sophie 1698, og Gottorp begyndte at optræde mere aggressivt over for Danmark. Selv faldt han i svensk krigstjeneste 1702. På dette kobberstik af Pieter var Gunst efter maleri af Ludwig Weyandt fra ca. 1705 er han omgivet af militære symboler.

Mellem kongen og hertugen

Når kongen besatte de gottorpske landsdele, ønskede han ikke at behandle dem som fjendeland, men at indlemme dem i sine egne områder. Indbyggerne slap mildere end ved andre besættelser, men blev til gengæld fanget mellem loyalitetskrav fra begge sider. I 1677 dekreterede kongen tre bods- og bededage i alle sine riger inklusive de besatte gottorpske områder for at stemme Gud venligere mod Danmark i krigen. Hertugen protesterede og udsendte en forordning, hvor han bad sine undersåttere ignorere kongens bods- og bededage, men holde tre andre i stedet! Lignende befalinger og modbefalinger udgik i en lind strøm.

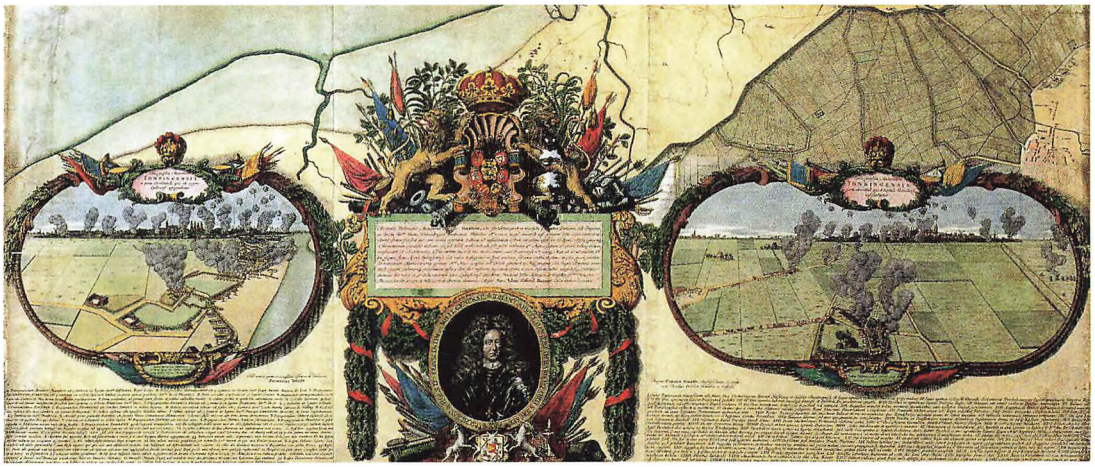

Den korte krig i år 1700 var i enhver henseende en katastrofe for den danske konge. Ænd ikke felttoget mod Gottorp lykkedes, for Tønning blev nok bombarderet, men ikke erobret. Efter krigen lod hertug Frederik af Gottorp fremstille store kobberstik om begivenheden, udført af Carl Allard efter tegninger af Zacharias Wolff. Udsnit.

Især de gottorpske embedsmænd kom under et alvorligt krydspres. Amtmænd og lignende embedsmænd på højeste niveau søgte kongen slet ikke at overtage. Hvis de ikke forsvandt af sig selv, blev de fjernet. I 1676 flygtede også en del embedsmænd på næste niveau som amtsskriverne i Aabenraa, Tønder og Gottorp amter og borgmesteren i Aabenraa med hertugen.

Præster og herredsfogder blev i reglen på deres post. Både 1676-77 og 1684 krævede kongen, at de skulle aflægge ed til ham, mens hertugen omvendt krævede fortsat loyalitet mod sig selv. I Aabenraa og Tønder provstier samlede de gottorpske provster Troels Arnkiel og Stephan Kenckel i 1676 i alt 62 præster og bad dem nøje at betragte deres embedsed og samvittighed. De nægtede derpå at aflægge lydighedseden og synes at være sluppet godt fra det. Derimod blev de to præster og to fogder i Stapelholm sat i arrest, fordi de slog hertugens befaling op og ikke kongens. Nogle herredsfogder i Tønder amt slap omvendt uden straf, selv om de slog hertugens patent op, fordi kongens mænd mente, at de ikke kunne ikke undværes, når der skulle inddrives skat.

Under den egentlige kongelige inddragelse i 1684 gik kongen grundigere til værks. Alle amtmænd og stalleren i Ejdersted blev udskiftet ved kongeligt dekret. Derpå rejste en kongelig kommission rundt i amterne for enten at udskifte de underordnede embedsmænd eller få dem til at aflægge ed. Næsten alle nøglepersoner i amtsadministrationen som amtsforvaltere, amtsskrivere og husfogeder blev afskediget, og det gjaldt også en række herredsfogeder og borgmesteren i Aabenraa. Mange blev fyret, fordi de havde offentliggjort hertugens protestskrivelse, eller fordi de havde sendt nogle af deres papirer ned til hertugen. Udrensningen var således ret grundig.

Den omfattede dog langt fra alle. Præsterne, næsten alle rådmænd og en række herreds- og sognefogder ønskede kongen at beholde, men de blev mødt med krav om at aflægge ed til ham. I Aabenraa amt aflagde seks bondefogder eden, da de først havde fået formularen oversat til dansk, og i Svavsted amt var præsterne villige til at aflægge eden. Men mange steder protesterede embedsmændene og henviste til deres ed til hertugen. I Tønder amt nægtede de gejstlige, anført af provsten. Efterhånden som de kom under pres enkeltvis, bøjede de fleste sig, og til sidst gjorde provsten det også. De underskrev, men med en højtidelig erklæring om, at de gjorde det under pres. I Aabenraa amt underskrev alle præster undtagen provsten, Troels Arnkiel, der drog til hertugen. Også de fleste rådmænd i byerne bøjede sig og skrev under.

Ikke desto mindre er det bemærkelsesværdigt, hvor mange embedsmænd, der blev skiftet ud, og hvor mange der først bøjede sig efter at have vægret sig en tid. De fleste embedsmænd synes at have taget deres ed til hertugen alvorligt.

Stephan Kenckel (1624-1691) var provst i Tønder 1653-91. Han var bundet til det gottorpske hertughus og nægtede at aflægge ed til den danske konge i 1676. I 1684 gjorde han det først efter længere pres og under højlydt protest. Trods alt forblev han dog i sit embede under alle omskiftelser. Vel var præster og provster også en slags hertugelige embedsmænd, men der skete kun få udskiftninger i de gejstlige rækker, når magten vekslede – modsat hvad der gjaldt for andre embedsmænd. Stik fra 1692.

Slutspillet

Efter freden i Traventhal stod den gottorpske hertug formelt på toppen af sin magt. Han blev ikke hjemme for at nyde det. I stedet drog han med sin svoger, den svenske konge Karl 12., i felten, og allerede i 1702 faldt han i kamp. Sønnen Karl Frederik var kun to år gammel, så der blev indsat en formynderregering. Dens leder var den afdøde hertugs bror, hertug Christian August, der fik titel af administrator. Ved hans side stod et gehejmeråd, der bl.a. talte den afdøde hertugs ledende rådgiver Magnus Wedderkop, men også baron Georg von Schlitz genannt von Görtz. Han blev gradvis den ledende skikkelse i kredsen.

Formynderregeringen kastede sig ud i en række projekter, som på kort eller langt sigt skulle forøge indtægterne af det gældsplagede hertugdømme. Metoderne var forskellige. I Aabenraa amt blev der indført arveret til fæstegårdene i 1704, mens man omvendt i det holstenske Oldenburg amt nedlagde bondegårde og øgede hoveriet. Kommissioner blev sat til at indsamle oplysninger om alle bønders forhold – om gårdenes bygninger, marker, besætninger osv. Det ligner forarbejdet til en ny matrikel, men der nåede ikke at komme noget ud af det.

En del af stridighederne med kongen blev bilagt ved aftaler i 1709 og 1711. Den gottorpske regering havde igen søgt om at få fællesregeringen ophævet. Det ville kongen stadig ikke gå med til, men i hemmelighed enedes man om at lade være med at indkalde landdage. Der var således enighed om, at styret i praksis skulle

Under hertug Frederik 4. voksede den gottorpske hær til nye højder, og i 1702 udkom i Slesvig en officershåndbog om den »moderne almene og særligt holsten-gottorpske krigsmaner«. Forfatteren er angivet som »A. F. Hercules«. På titelbladet ses hertugens portræt, den nye sydfløj på Gottorp, som hertug Frederik 4. lige havde opført, og først og fremmest en række militære formationer, som den gottorpske hær skulle ekserceres i.

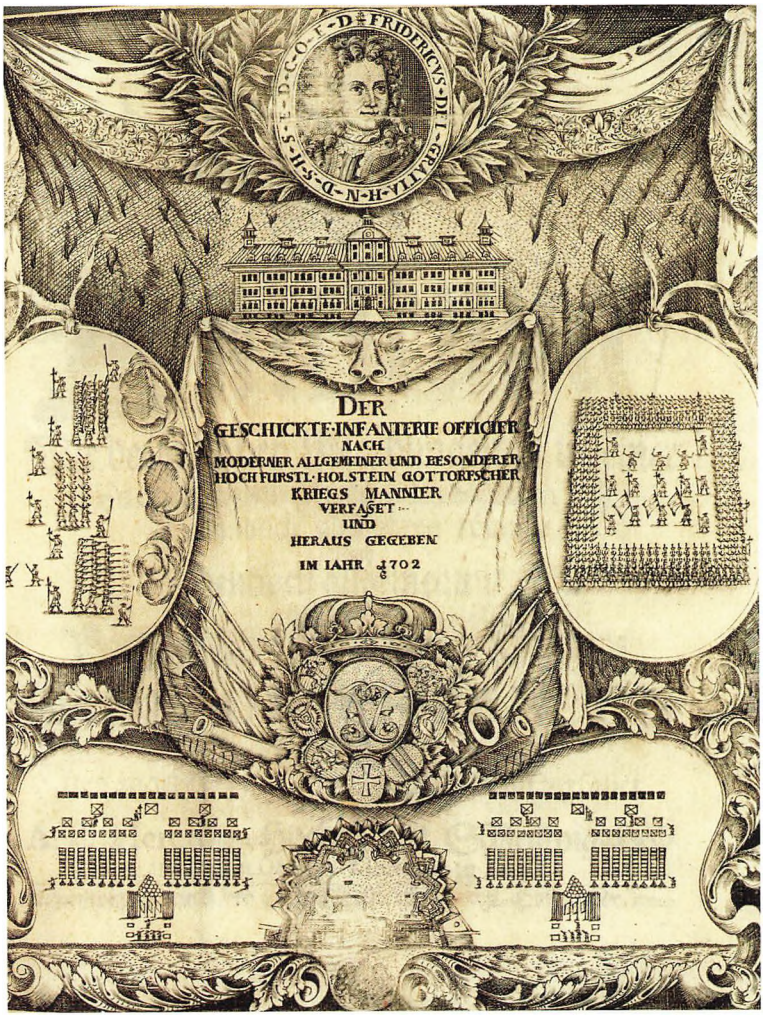

være en form for enevælde, som der reelt havde været siden 1675. Årene 1710-12 kom desuden til at repræsentere et sidste højdepunkt for fællesregeringen med både ny fælles toldforordning og fælles politiforordning.

Gottorps forligsvilje må ses i lyset af den storpolitiske situation. I 1709 led den svenske konge et afgørende nederlag til russerne ved Poltava, og det fik den danske konge til at gå med i krigen mod Sverige. Af hensyn til bl.a. England og Preussen aftalte Danmark og dets allierede dog, at der ikke skulle føres krig i det nordtyske område. Den svenske konge nægtede imidlertid at underskrive, så i 1711 angreb den danske konge og hans allierede Sveriges tyske provinser. Den gottorpske regering formåede foreløbig at fastholde sin neutralitet.

Krigens malstrøm rev dog både Sønderjylland og Gottorp med sig. I december 1712 led en dansk hær nederlag til en svensk under feltmarskal Stenbock ved Gadebusch i Mecklenburg. Stenbock fortsatte fremad mod Holsten. Her afbrændte han i januar 1713 Altona, skønt byen ikke gjorde modstand. Det var på det tidspunkt et temmelig uhørt skridt. Derimod var det normalt, at Stenbock udskrev krigsskat af de kongelige områder i Holsten og dele af Slesvig, blandt andet Flensborg.

De danske styrker kunne ikke hindre Stenbocks march, men de kongelige fæstninger udgjorde en trussel i ryggen på ham, og der var stadig en kampdygtig dansk hær nord for svenskerne, og kongens allierede kom bagfra. Stenbock følte sig nu så truet, at han ønskede et sikkert vinterkvarter. Han bad derfor om adgang til den gottorpske fæstning Tønning. Officielt sagde den gottorpske regering nej, men i en hemmelig traktat gav man svenskerne adgang til fæstningen.

Stenbock og hans styrker rykkede da ind i Tønning i februar 1713. Den danske konge reagerede ved at besætte de gottorpske områder. Som i 1677 blev amtmændene udskiftet, og der blev udstedt befaling til undersåtterne om fremover både at betale skat til kongen og bede for ham i kirkerne. Både materielt og åndeligt skulle undersåtterne anerkende kongen som herre. Kongen indrettede samtidig en såkaldt overret på Gottorp som ny fælles myndighed for hele Slesvig. Det er et tydeligt tegn på, at kongen som i 1676-77 og 1684 gik efter at beholde hele Sønderjylland.

Den danske konges situation var dog langt fra sikker. Ganske vist var de allierede med til at gennemtvinge, at den svenske hær i maj måtte overgive sig, men det blev aftalt, at den danske konge ikke måtte bombardere Tønning i 1713. De danske tropper vedblev dog at belejre Tønning, og i februar 1714 overgav fæstningen sig. De danske tropper fandt nu den hemmelige aftale mellem Gottorp og Stenbock, og regeringen lod den trykke som led i sin propaganda mod hertugen.

Krig og fredsforhandlinger fortsatte gennem endnu seks år. Det blev ét af den danske regerings vigtigste mål for freden at beholde hele Slesvig. For at få Englands støtte til det, overlod Danmark Hannover, hvis kurfyrste nu var konge af England, de erobrede svenske besiddelser Bremen-Verden. Ved freden på Frederiksborg anerkendte både England, Sverige og Frankrig kongens samling af Slesvig. Derimod lykkedes det ikke at få Preussen og Rusland til at gøre det samme.

Karl 12. af Sverige og baron Georg von Schlitz genannt von Görtz (1668-1719). Baron Görtz kom i 1698 i gottorpsk tjeneste og steg hurtigt til posterne som hofmarskal, leder af det gottorpske rentekammer og medlem af gehejmerådet. Han søgte at modernisere den gottorpske stat indadtil. Fra 1709 var han reel leder af den gottorpske regering, og i de følgende år søgte han at gennemføre den vanskelige balancekunst både at være neutral og svenskvenlig. Han stod bag dobbeltspillet, da general Stenbocks svenske hær i 1713 i hemmelighed fik adgang til Tønning, og han forhandlede med Preussen og Rusland for at splitte alliancen mod Sverige og Gottorp. Det hele mislykkedes, men fra 1715 blev han rådgiver for Karl 12., der dog endte med at miste tilliden til ham og lod ham henrette efter en summarisk rettergang 1719. Stik fra 1727.

Da man i 1780'erne lod Abildgaard male en serie historiske motiver til den nye riddersal på Christiansborg, var flere af billederne viet begivenheder fra Hertugdømmerne. Blandt dem var Frederik 4., der modtager Stenbocks kapitulation foran Tønning i maj 1713. Det var det måske stolteste øjeblik i kongens liv og begyndelsen til enden for Gottorperne i Slesvig. De store malerier gik næsten alle tabt ved Christiansborgs brand 1794, men skitserne eksisterer stadig

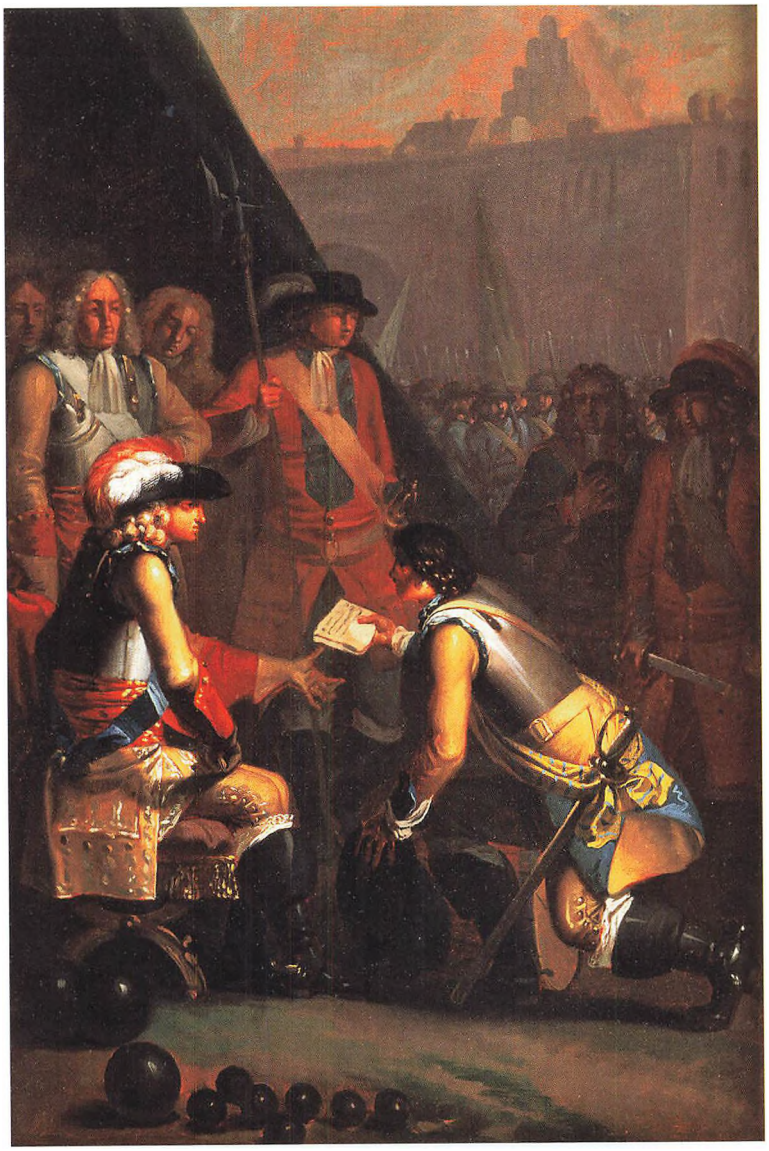

Kongen og Slesvig

I det halve århundrede mellem 1658 og 1720 gik hertugernes politik ud på at få delt begge hertugdømmer i to uafhængige stater og dermed sprænge den enhed, Hertugdømmerne udgjorde. Det lykkedes aldrig, hverken realpolitisk eller mentalt. Navn, begreber og forestillinger vedblev at knytte sig til »Slesvig« og »Holsten«, mens de to fyrsters områder forblev »andele«. Kongen

og hertugen søgte at sikre en loyalitet mod deres person og dynasti, men ikke mod deres særlige territorium. Uden hertugen var der derfor heller ikke noget til at holde de gottorpske områder sammen som reel eller tankemæssig helhed efter 1713.

Det er dog interessant, at det politiske spil mellem 1658 og 1720 handlede om Slesvig på en anden måde end om Holsten. Det var i Slesvig, den gottorpske hertug blev suveræn i 1658, og det var alene Slesvig, som de danske konger søgte at samle under sig 1676-77, 1684 og 1713. Forklaringen er ikke national i 1800-tallets forstand. De kongelige dekreter var udstedt på tysk, og det var først, da problemet meldte sig lokalt, at man i 1684 fik lavet en oversættelse til dansk af hensyn til bondefogderne i Aabenraa amt.

Der var pragmatiske grunde til, at opmærksomheden samlede sig om Slesvig. Det rummede den største og militært og økonomisk vigtigste del af hertugens områder, og det lå uden for Det tysk-romerske Riges og kejserens autoritet. Det virker imidlertid også som om, at kongerne faktisk mente, at Slesvig havde en anden status for dem end Holsten. Slesvig var i én eller anden forstand en del af »Danmarks Rige« og burde følge dette. I 1713-20 lykkedes det kongen at samle hele Slesvig. At han ikke også samlede hele Holsten, synes ikke at have betydet så meget. Omvendt havde kongen dog ikke i 1688-89 været villig til at ofre Holsten helt for at samle Slesvig.

Selvom kongens projekt til sidst lykkedes, var den reelle betydning af Kongeågrænsen ikke desto mindre vokset i årene 1660-1720. Kongeriget havde fået en ny samlende lovbog, en ny matrikel, ny mål og vægt og et nyt administrativt system. De tre første dele gjaldt ikke i Slesvig, den sidste kun betinget. Ingen af delene blev indført i Slesvig 1720. Selvom Slesvig atter var samlet under kongen, var hertugdømmet mere forskelligt fra Kongeriget, end det havde være i 1544.

»Ejderen, det romerske riges grænse« står der på den såkaldte Ejdersten, der i 1670 blev indsat i Rendsborg fæstnings sydlige port – selv om grænsen mellem Slesvig og Holsten faktisk gik ved byen *nordlige* grænse. Det er bemærkelsesværdigt, at kongen og kredse omkring ham på den måde markerede grænsen mellem Slesvig og Holsten, som jo ellers gik tværs gennem kongens egne riger og lande. Det var formentlig i et led i de danske kongers betoning af, at Slesvig var et gammelt dansk len trods den Gottorpske suverænitet. Da Det tysk-romerske Rige blev ophævet i 1806, blev stenen taget ned og ført til København.

Lars N. Henningsen

Mønsterregion i det danske monarki 1721-1814

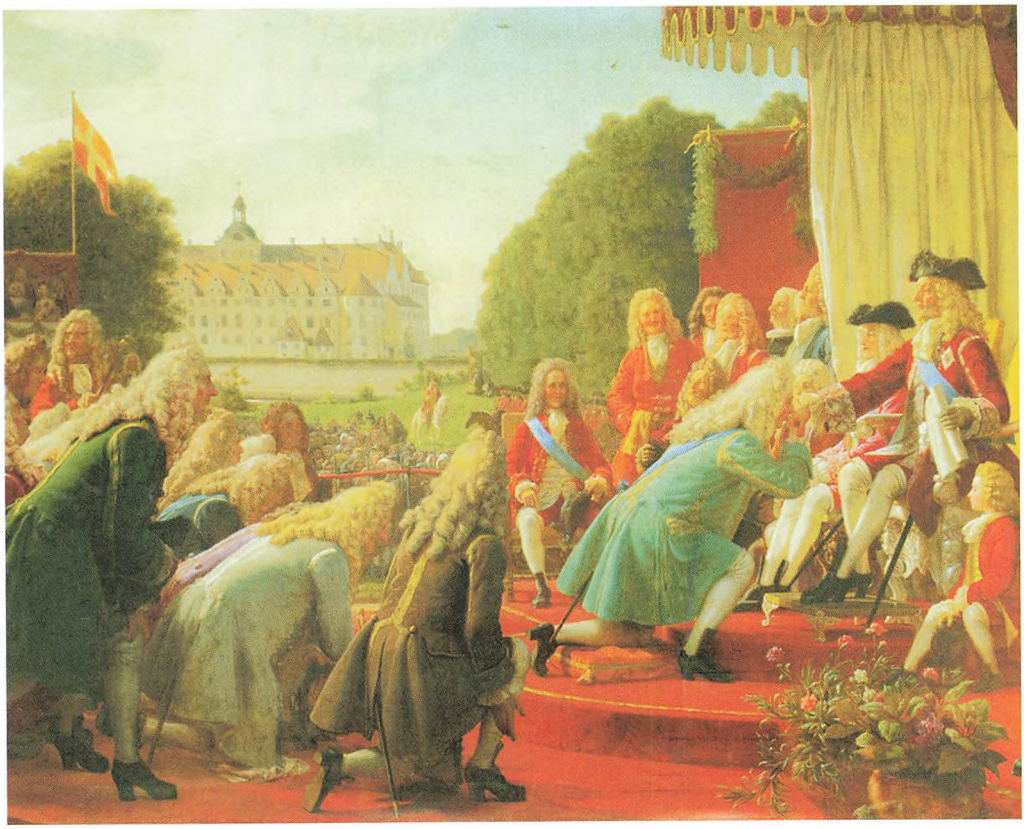

Da hertugen af Gottorp var fordrevet, og hans undersåtter i 1721 aflagde ed til den danske konge som deres nye herre, var det et vendepunkt i Sønderjyllands historie. Begivenheden understregede landsdelens gamle forbindelse med Kongeriget.

130 år senere – i årene mellem de slesvigske krige - var ønsket om at styrke båndene mellem det gamle hertugdømme og Kongeriget igen på den politiske dagsorden. Derfor bestemte regeringen, at arvehyldningen i Slesvig 1721 skulle mindes med et stort maleri, som skulle pryde den nye højesteret, som da var oprettet i Flensborg. Den unge kunstner Lorenz Frølich fik opgaven og afleverede det bestilte maleri i 1857. Et udsnit er gengivet på omstående side. Maleren har flyttet begivenheden ud i fri luft foran slottet, hvor ridderskabets repræsentanter ses knælende foran kongen. I virkeligheden fandt edsaflæggelsen sted i slotskirken på selve slottet.

Billedet anslår flere hovedmotiver i Sønderjyllands historie i 1700-årene: Hvad blev der gjort for at sikre området som en del af monarkiet? Arbejdede kongerne og centraladministrationen for at udjævne forskellene mellem Kongeriget og Slesvig? I hvilken grad bevarede Slesvig sit særpræg i forhold til Kongeriget?

Slesvig blev betragtet som en juvel i kronen. For enhver pris skulle den sikres for monarkiet. Gennem fire årtier efter 1721 var danske diplomater i konstant aktivitet for at afværge trusler mod landet fra den gottorperfamilie, som aldrig affandt sig med at være fordrevet fra Slesvig. Da det endelig lykkedes i 1773 at få en varig aftale, som garanterede fred og sikkerhed, blev politikken indrettet på at sikre sammenholdet i den nu samlede helstat, Danmark, Slesvig og Holsten.

1700-årene blev en fredstid med fremgang over et bredt felt. Det var med til at underbygge en udbredt folkelig loyalitet i befolkningen mod landsherren og hans styre - uanset om sproget var dansk eller tysk.

Provins under den suveræne arvekonge

Freden på Frederiksborg i 1720 gjorde den danske konge til eneherre i Slesvig og danner derved skel i Slesvigs historie. Men der gik mange år, før besiddelsen kunne betragtes som fuldt ud sikret. Også efter freden var der mægtige kræfter, som ikke anerkendte, at den danske konge havde fordrevet de gottorpske hertuger fra størstedelen af deres tidligere område. Næsten mirakuløst lykkedes det imidlertid at holde alle trusler på afstand, og de følgende år blev en af de længste samlede fredsperioder, det danske monarki hidtil havde oplevet.

Nu flyttede magtens centrum entydigt til residensstaden København. Enevoldskongerne, og i særlig grad Frederik 4. og Christian 6., stod ufravigeligt fast på, at den uindskrænkede suverænitet tilhørte kongen, og de ønskede centralisering. Snart viste det sig dog, at Slesvig ikke kunne formes over samme læst som Kongeriget.

Arvehyldningen 1721

Magtskiftet og fordrivelsen af den gottorpske hertugslægt blev markeret 4. september 1721 på Gottorp slot. Forinden var der foretaget grundige overvejelser af landsdelens kommende stilling. En højtstående embedsmand havde foreslået Slesvig »på uopløselig måde incorporeret i Danmark«, og gesandten i Petersborg havde ment, at alle kronens lande fra København og Skagens rev til Ejderstrømmen burde ordnes på lige fod. Frederik 4. var lige som før ham faderen stemt for en sådan indlemmelse. Men han var også klar over, at der var vanskeligheder og endte med at mene, at man ikke skulle forandre forholdene straks, men gøre det lidt efter lidt – »peu a pre peu«.

Sådan var opfattelsen, da kongen og hans nærmeste rådgivere mødte ridderskabet og den øvrige magtelite fra det tidligere gottorpske område 4. september 1721. Prælater, ridderskab og fremtrædende gejstlige var indkaldt til Gottorp slot for at aflægge ed til kongen som deres nye herre. Storkansler Ulrik Adolph Holstein oplæste som rigets førstemand et kongeligt patent om indlemmelse. Som følge af hertugens troløshed, hed det, havde kongen måttet tage den gottorpske del i besiddelse og forene og inkorporere

Gottorp slot i Slesvig var scenen, da repræsentanter for de tidligere gottorpske undersåtter den 4. september 1721 aflagde ed til kong Frederik 4. som deres eneste og suveræne landsherre. Det mest autentiske billede vi har, er dette relief, hvor repræsentanter for ridderskab, adelige godsejere og prælater knæler ved tronens fod. Relieffet og teksterne stammer fra et bogbind, som dronning Anna Sophie Reventlow forærede Frederik 4. på hans 50 års fødselsdag i 1721. I 1756 blev de genanvendt på det såkaldte 'arvehyldningsbæger' af guld. Det opbevares siden da blandt klenodierne på Rosenborg Slot. En senere eftertid forestillede sig scenen i fri luft foran Gottorp slot. Sådan blev den i 1857 fremstillet på et stort historiemaleri af Lorenz Frølich. Da bægeret blev fremstillet, hørte bestræbelser for at sikre resultatet fra 1721 stadig til de varme politiske spørgsmål. Gottorperne havde endnu ikke anerkendt inkorporationen og var på vej til at overtage zartronen i Rusland. Det gav danske diplomater nok at gøre.

den i den kongelige del. Dernæst oplæstes en edsformular. Den gentog, at kongen havde »fundet for godt at forene den forhenværende fyrstelige andel af Slesvig med sin egen og igen for evig at incorporere den i sin krone som et gammelt, ved tidernes ugunst afrevet stykke«. Hertugerne af Glücksborg og Augustenborg havde underskrevet allerede dagen før. Nu underskrev den kongelige statholder, og derpå Sønderjyllands eneste »prælat«, provsten for det adelige frøkenkloster ved Slesvig, og derefter 44 repræsentanter for adelen og endelig provsterne fra Husum og Tønder edsformularen. Provst Koch fra Aabenraa tøvede og faldt først til føje seks uger senere. Herefter blev hele forsamlingen ført frem for kong Frederik og dronning Anna Sophie og afgav håndkys. Da højtideligheden var afsluttet, blev der fejret med taffel. »Til den

gemene mand var der vin og en stegt okse«, skrev dronning Anna Sophie i sin dagbog. I de tidligere gottorpske områder blev byernes øvrigheder, præster og skolefolk i de følgende dage kaldt sammen i amtsbyerne for at aflægge hyldningsed.

Hvad var nu det reelle indhold i hyldningsakten? Den gottorpske del blev inddraget, derom har alle været enige. Men blev den inkorporeret i den kongelige del af Slesvig, eller blev den inkorporeret i kronen og sat på linje med Kongeriget? Derom kom striden til at stå mellem danske og tyske lærde, da spørgsmålet om Slesvigs statsretlige stilling blev et stridspunkt under de nationalpolitiske konfrontationer i 1800-årene. Kong Frederik 4. var ikke i tvivl i 1721. Han var overbevist om, at Kongelovens arvefølge nu var gældende i Slesvig. De nye undersåtter skulle fremover være kongen tro og lydige som eneste suveræne landsherre helt ligesom deres landsmænd i Kongeriget nord for Kongeåen.

Hvordan de tidligere gottorpske undersåtter opfattede deres nye herskab, ved vi ikke meget om. Vi kan næppe få et bedre svar på spørgsmålet end den vurdering, som pastor Erik Pontoppidan i Havnbjerg i sin bog 'Menoza' tillagde provst Schrader i Tønder i 1732: De unge ville snart blive helt dansksindede, mente provsten. De mest forstandige blandt de ældre fandt, at de aldrig havde haft mildere regering, og at den tidligere deling blot havde givet anledning til krig og fortræd. Andre så anderledes på det, men det ville ændre sig efterhånden.

Kongens mænd rykkede ind på de vigtige amtmandsembeder, da hertugen blev fordrevet. Gehejmestatsminister Johan Georg von Holstein (1662-1730) fik Tønder amt 1713-30, og han tog mod de nye Tønder-undersåtters hyldning af kongen. Han var Frederik 4.s fortrolige og havde været opdrager for tronfølgeren. Under krigen havde han set indlemmelsen af Gottorp som Danmarks vigtigste mål. Som amtmand i Tønder blev han en støtte for udbredelsen af den pietistiske vækkelse. Kobberstik af I. Haas 1754.

Ensretning med Kongeriget eller særstilling?

Som nyslået enelandsherre i Slesvig var Frederik 4. indstillet på, at der skulle ryddes op i gamle særforhold. Når de nye undersåtter henvendte sig og ansøgte om bekræftelse af gamle privilegier, fik de ikke altid det ønskede. Da repræsentanter for landskabet Ejdersted bad om bekræftelse af de gamle privilegier, svarede kongen blot, at der ville blive givet dem al nåde og beskyttelse. I forhold til ridderskabet nærede Frederik 4. en dyb mistillid. Da de ansøgte om at få de gamle landdage genoptaget, lød svaret, at kongen ville overveje sagen, når det blev aktuelt – det blev det aldrig! De gamle retsregler for adelen skulle ganske vist forblive i kraft, men en almindelig bekræftelse af de gamle privilegier gav Frederik 4. aldrig. I 1731 godkendte efterfølgeren Christian 6. den gamle forbindelse mellem ridderskabet i Slesvig og Holsten, men kun »så vidt dette ikke kunne være til skade for Os og Vore rettigheder som deres suveræne og ene landsherre«.

Straks ved den militære erobring af de gottorpske områder i 1713 indsatte kongen sine egne folk i de vigtige amtmandsembe-

der. På Gottorp var det oversekretær Ditlev Vibe fra Danske Kancelli, i Husum Tyske Kancellis chef Christian Sehested og i Tønder tronfølgerens opdrager, gehejmestatsminister Johan Georg von Holstein. I Flensborg sad Ulrik Adolph Holstein, rigets storkansler, allerede som amtmand. Frem til 1780'erne blev Hertugdømmernes gamle adel konsekvent holdt uden for de vigtigste embeder. Mecklenborgske og danske adelige trådte i deres sted, og senere kom der borgerlige embedsmænd til. Også de gottorpske amtsforvaltere og herredsfogeder blev udskiftet med nye folk.

På en række punkter blev der taget skridt til at knytte Slesvig nærmere til Kongeriget og skille det fra Holsten. I en betænkning først i 1720'erne udtalte Rentekammeret, at det var naturligt, at Slesvig også i toldmæssig henseende blev betragtet som indland. Da den kongelige statholder i Hertugdømmerne, Carl Ahlefeldt, døde i 1722, blev stillingen ikke genbesat. Regerings- og justitskancelliet i Glückstadt, som havde været fælles for de kongelige dele af begge hertugdømmer, fik sin myndighed begrænset til Holsten. I Slesvig oprettedes Overretten som ny rets- og forvaltningsmyndighed specielt for Slesvig. Det blev fastslået, at retsgrundlaget i Slesvig var den gamle Jyske Lov, og at der ikke måtte appelleres til domstole i Holsten. Alt dette faldt i tråd med kongens ønske om at nærme Slesvig til Kongeriget.

På lidt længere sigt blev det dog tydeligt, at en virkelig indlemmelse i Kongeriget slet ikke stod på dagsordenen. Kongeåen og Kolding å blev fastslået som toldgrænse mellem »vores Land Nørre-Jylland og Fyrstendommet Schleswig«, og på strækningen mellem de to vandløbs udspring blev grænsen markeret med pæle. Ældre lovgivning udstedt af fællesstyret og af den gottorpske forvaltning forblev i kraft. Danske Lov, enevældens store kongerigske lovkompleks fra 1683, blev ikke udstrakt til Slesvig. I 1731 genbesatte Christian 6. embedet som kongelig statholder i Hertugdømmerne, og i 1735 oprettede han en ny regional finansforvaltning for begge hertugdømmer, det såkaldte Slesvig-Holstenske Kammer på Gottorp slot. I København bevarede Slesvig ligesom den kongelige del af Holsten den særlige centralforvaltning gennem Tyske Kancelli.

Alt i alt var og forblev Kongeåen et dybere skel mellem Kongeriget og Slesvig end Skagerrak mellem Danmark og Norge. Mens Norge ikke havde en lokal adel til at tale sin sag og tvilllingriget blev administreret fra København uden særnorske institutioner i hjemlandet, havde Slesvig sammen med Holsten det mægtige ridderskab, og landsdelen bevarede sin egen tysksprogede centraladministration i København. Lokalt fungerede Overretten og statholderen som særlige melleminstanser. Uviljen mod at bekræfte gamle særforhold synes også at være svundet med tiden. I Frederik 4.s og

Slesvigs administrative inddeling år 1800. Kortet viser hvad de fleste beboere i de enkelte områder hørte under, men ikke strøgods til godser, enklaver eller amter. Under *adelige godser* er medtaget hertugen af Augustenborgs besiddelser på Als og Sundeved, mens adeligt strøgods i amterne er udeladt.
I det administrative hierarki var *landskaberne* i det store og hele ligestillet *amterne* men præget af en anderledes lokalforvaltning. De mindre landskaber var underlagt amter, men havde stadig en særstilling.
Østerland-Før og landskabet Sild hørte under Tønder amt, Stapelholm under Hütten amt. Landskabet Helgoland er udeladt på kortet. Det hørte under Husum amt.
Godserne var undtaget amtets myndighed med godsejerne som lokal overøvrighed. Godserne var delt i distrikter: To distrikter i Dänischwohld, Svans, 1. Angler distrikt (godserne i selve Angel), de augustenborgske godser på Als og 2. Angler distrikt (de øvrige godser).
De oktrojerede koge var selvstændige underrets- og politidistrikter med særlige finansielle privilegier.
De hvide områder er de såkaldte *kongerigske enklaver*, som sorterede under myndigheder i Kongeriget: Ribe amt og Danske Kancelli.

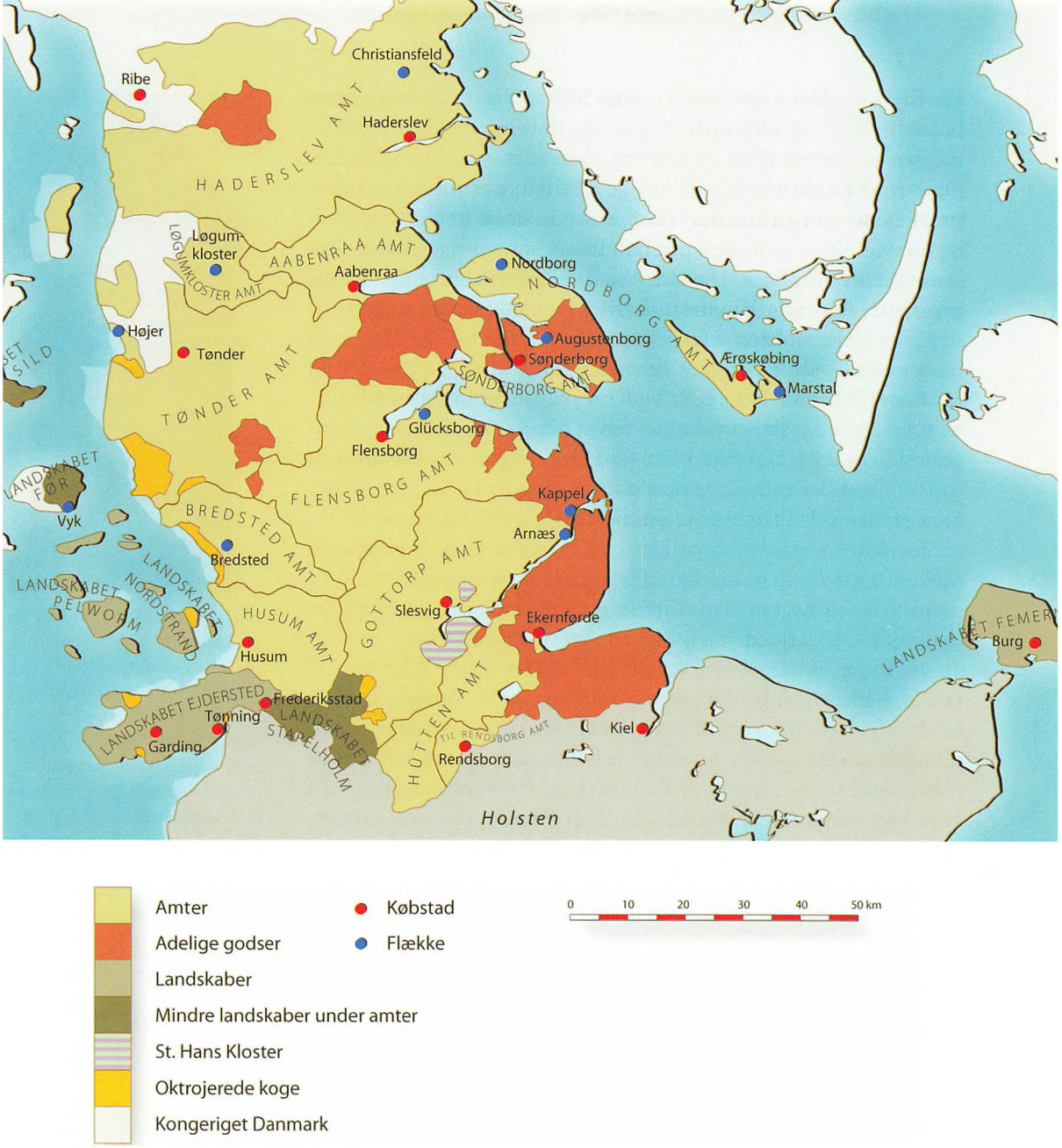

Slesvigs administrative inddeling år 1800

Christian 6.s dage krævede det mange forhandlinger for landskabet Ejdersted at få sin administrative særstatus bekræftet. I forbindelse med tronskifterne 1746 og 1766 gik sagen derimod glat igennem. Også ridderskabet bevarede sin særstilling og økonomiske privilegier. Slesvigs og Holstens administration hang fortsat sammen, og Slesvig blev i almindelig opfattelse og sprogbrug næsten slået sammen med Holsten. Det udryddede imidlertid ikke den gamle opfattelse, at Slesvig var en dansk landsdel med Ejderen som grænse til det tyske Holsten. Udtalelser i den retning lod sig høre med mellemrum. Pastor Nicolaus Freuchen i Ensted gav udtryk for en sådan opfattelse, da han omkring 1754 i en indberetning begrundede sin brug af dansk i kirkebogen ved at fremhæve, at »hertugdømmet Slesvig uden tvivl altid har hørt umiddelbart under kronen, ganske som Jylland og andre danske provinser, ... det kaldes Sønderjylland om end denne benævnelse er gået af mode.«

Slesvig bevarede sin særstilling. Militæret er et godt eksempel. Mellem 1701 og 1730 var der værnepligt for de unge karle i Kongeriget, de slesvigske slap. I 1733 genindførtes den kongerigske landmilits og dermed stavnsbåndet, for alle bønderkarle mellem 16 og 36 år. Skulle Slesvig stadig gå fri? Det mente Christian 6. ikke, og med to forordninger fra 1737 og 1739 indførte han en landmilits også syd for Kongeåen gældende både for kongens amter og de adelige godser. Godsejerne blev fritaget for at føre lægdsruller og kunne udvælge det krævede antal »udskudsfolk« helt efter eget forgodtbefindende. Men især marsk- og vestkystboere protesterede, i Hütten-området viste undersåtterne sig genstridige og mindst én adelig godsejer måtte tvinges til orden med militær eksekution. Ridderskabet henvendte sig til kongen og bad om at få begrænset antallet af indkaldte. Forbitret skrev kongen til oversekretær J. S. Schulin i Tyske Kancelli, at de gamle kunster endnu stod ridderskabet i hovederne. Han glædede sig over at kunne sætte dem stolen for døren og takkede Gud, fordi de ikke havde kræfter til at hindre ham i at nå sit mål.

Ordningen betød, at bønderkarle mellem 16 og 36 år blev indskrevet i lægdsrullen. Herfra blev de tjenstgørende »udskudsfolk« udtaget, og de skulle ligesom deres jævnaldrende i Kongeriget gennem seks år møde til militær eksercits og våbenbrug om søndagen ved kirken og en gang årligt samles til større øvelser kompagni- eller bataljonsvis. Tjenesten indebar, at de skulle aflægge ed til kongen, og den blev således et håndgribeligt udtryk for undersåtternes forpligtelser over for konge og stat, og var med til at gøre alle bevidste om at høre under kongen. Og dog var vilkårene andre end i Kongeriget. I Slesvig medførte værnepligten ikke stavnsbånd for amtsbønderne, og søfolk fra vestkystøerne havde

Efter magtskiftet i 1721 blev de gottorpske herskersymboler fjernet og erstattet af kongens navnetræk. På amtsforvalterboligen i Løgumkloster blev hertug Johan Adolfs og hertuginde Augustas våbener vendt om, og Frederik 4.s monogram og kongevåbenet indhugget på den anden side. På gavlene til to fornemme stolestader fra 1592-93 i Kristkirken i Tønder blev Johan Adolfs navnetræk erstattet af dette Frederik 4.-monogram.

yderligere den særstilling, at de frit kunne tage tjeneste til søs og i fredstid var helt fri for militærtjeneste. Kun i krigstid skulle de melde sig til tjeneste i flåden.

Centralstyre og nye love

Det attende århundrede er den bureaukratiske enhedsstats periode. Embedsmænd blev udnævnt af kongen personligt, ved hvert tronskifte skulle de forny deres embedsed, og privilegier skulle indsendes til godkendelse i København. Ved Christian 6.s tronbestigelse i 1730 skulle embedsmændene sværge: »Jeg lover og forpligter mig til at befordre Hans Kongelige Majestæts nytte og gavn, efter min yderste evne at forhindre og afværge skade og tab, men især af alle kræfter og evne at vogte på, at Hans Kongelige Majestæts eneherredømme, suverænitet og arveret til Hans Kongelige Majestæts riger og lande bevares uforanderligt og videreføres til Hans Kongelige Majestæts retmæssige arvesuccessorer, hvorfor jeg er skyldig at ofre legeme, gods og blod.«

Kongens forordninger blev læst op af præsten fra prædikestolen eller ved kirkedøren, og hver søndag påhørte menigheden den ordrige forbøn for hvert enkelt medlem af hele den kongelige familie. Da det i 1726 kom Frederik 4. for øre, at nogle præster forkortede den lange kirkebøn, indskærpede han i en skrap forordning, at præsterne havde at bede som foreskrevet. Kom præsterne i tidsnød, kunne de jo i stedet forkorte i prædikenen, mente kongen.

Det var ikke kun gennem den ugentlige bøn, at kongen var nærværende for befolkningen. Både Frederik 4. og Christian 6. besøgte regelmæssigt Hertugdømmerne med deres familie og et følge af embedsmænd og hundredvis af vogne. Mange steder undervejs måtte de fornemme besøgende indkvarteres privat, for antallet af slotte var beskåret drastisk i årene efter 1720. Duborg slot blev revet ned i 1719, slottene i Tønning og Tønder faldt helt eller delvis i 1735 og 1750. Ved Husum slot blev der solgt udbygninger fra, men selve slottet blev bevaret og ombygget. Gottorp slot blev indrettet til brug for den kongelige administration, statholderen og de hyppige kongebesøg. Programmet ved kongebesøg omfattede altid besigtigelse af de militære anlæg og landmilitsens eksercits, og hver gang paraderede borgerskabet i byerne under vajende faner til fods og til hest. Besøgene var en god anledning for befolkningen til at forelægge bønskrifter, og ved åbne tafler i byerne blev det muligt at se kongefamilien på nært hold. Undervejs samlede kongerne indtryk, som blev taget med til København og måske omsat i lovinitiativer. På sin rejse i 1734 lagde Christian 6. således mærke til de mange tiggere »såvel i

byerne som på landevejen«. Det oprørte ham, og han lod administrationen udarbejde betænkninger om tiggerproblemet. Resultatet blev en grundlæggende ny forordning om fattigvæsenet i 1736.

Kongerne satte hver for sig deres personlige stempel på styret i de første årtier efter 1721. Frederik 4. var særlig optaget af at bringe statens finanser på fode. Det hed sig, at kongen efterprøvede udgifter og indtægter indtil det sidste læs hø. En forordning fra 1719 gav stramme regler for opkrævning af skatter og afgifter. Hver enkelt fæstebonde fik en kvitteringsbog, hvor hans afgifter og deres betaling blev registreret, amtsembedsmændene skulle føre hoved- og kassebøger, og der kom uanmeldte bog- og kasseeftersyn.

Efterfølgeren Christian 6. viste »justitiens uforhalede og retsindige befordring« særlig opmærksomhed. Der blev arbejdet på at skabe overblik over den uoverskuelige lovgivning, og der blev stillet større krav til advokatstanden, så unødige og dyre retssager kunne hindres. Retsmyndighederne kom under større statslig kontrol, og fra 1746 måtte dødsdomme først eksekveres, når de var stadfæstet af kongen. Kreditsikkerhed og kapitalformidling fik bedre vilkår, da der blev indført skyld- og panteprotokoller i amterne, hvor alle behæftelser på fast ejendom kunne indføres. Tempoet i forvaltningen blev søgt fremmet med faste tidsfrister for afgivelse af svar, og by- og landkommuner fik befaling om at indberette årligt om deres økonomi, og lån eller større kommunale investeringer blev gjort afhængige af højere tilladelse. Fra 1738 blev der arbejdet for at indføre brandforsikring i amterne. Christian 6. ønskede at gøre livet sikrere og tryggere for alle sine undersåtter.

Kongernes kontrafejer var i 1700-årene almindeligt inventar på rådhusene. I Flensborg går traditionen tilbage til 1590'erne. Frederik 4. portrættet her er malet omkring 1720 og har siden dengang hængt på byens rådhus sammen med de andre oldenborgske konger. Monarkerne blev på den måde kendt for borgerne.

Forvaltning og embedsmænd

Kongens vilje fandt udtryk gennem embedsapparatet, og der var mange trin fra Den Røde Bygning på Slotsholmen i København til bonden i den lokale landsby. Vigtige og overordnede sager blev drøftet og afgjort af kongen i gehejmekonseillet sammen med en eksklusiv håndfuld af administrationschefer og personlige rådgivere. De løbende sager blev behandlet og ekspederet i de store regeringskollegier. Vigtigst var Tyske Kancelli, som tog sig af det indre styre, kirke, skole, rets- og fattigvæsen. I årene 1735–1750, d.v.s. i det meste af Christian 6.s tid, blev den vigtige post som kancellichef beklædt af Johann Sigismund Schulin. Han var indvandret præstesøn fra Bayern og nød kongens og dronningens særlige tillid.

Statens indtægter og udgifter, dens ejendomme i hele monarkiet og landøkonomien, lå under Rentekammeret. Der var særlige kontorer for Slesvig og Holsten, hvor by- og amtsregnskaber blev revideret, indtægter blev bogført, og udgifter blev godkendt eller

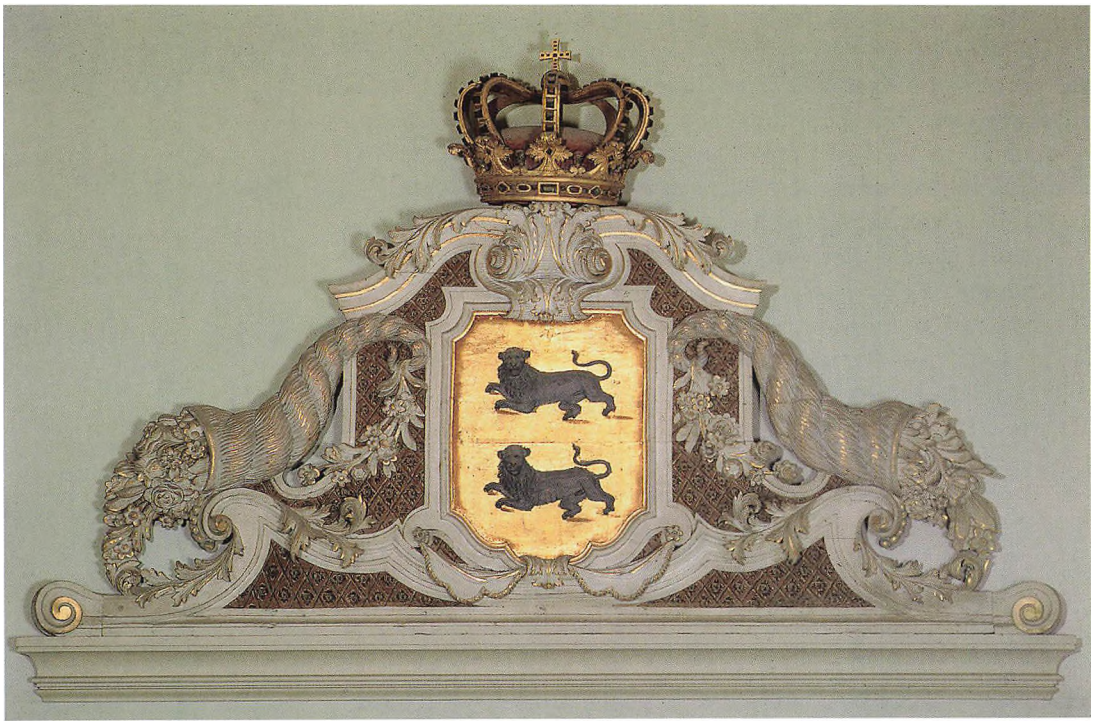

Da hertugen blev fordrevet fra Gottorp, skiftede Slesvigs to løver plads fra midterfeltet til hovedfeltet i det store rigsvåben, og forvaltningen blev mere end før centraliseret i København. Tyske og Danske Kancelli fik lokaler i Den røde Bygning, den centrale administrationsbygning på Slotsholmen. Sidst i 1730'erne blev Danske Kancellis arkiv prydet med våbenskjolde for de enkelte rigsdele, bl. a. dette Slesvig-våben. I dag hænger det og Holstens våben i Rigsarkivets gamle læsesal.

afvist indtil mindste detalje. Den militære forvaltning foregik i de militære kollegier for henholdsvis flåden og hæren. En vigtig fornyelse kom, da kongen i 1735 oprettede Kommercekollegiet som led i et ambitiøst fremstød for at udvikle handel, søfart, manufakturer og fabrikker i hele monarkiet. Også her var der særlige kontorer for Hertugdømmerne.

Fra 1730'erne fik lokale melleminstanser igen øget betydning. Christian 6. udnævnte sin svoger Friedrich Ernst, markgreve af Brandenburg-Kulmbach, til statholder, og embedet fik tillagt væsentlige beføjelser, bl.a. som tilsynsførende i forhold til byerne. I 1735 blev det Slesvig-Holstenske Kammer på Gottorp slot skudt ind som melleminstans i forhold til Rentekammeret. Det overtog en del af kontrollen og regnskabsrevisionen, men fik kun kort levetid. Allerede i 1746 blev disse opgaver igen lagt under Rentekammeret.

Samtidig befæstede Overretten på Gottorp slot sin position som den vigtigste stedlige forvaltnings- og retsmyndighed. Her behandledes sager vedr. den indre civile forvaltning, kirke-, skole- og retsvæsen og digevæsenet. Overretten var samtidig Slesvigs lokale højesteret, som tog sig af appelsager fra de almindelige underretter og sager for personer, som på grund af særlige privi-

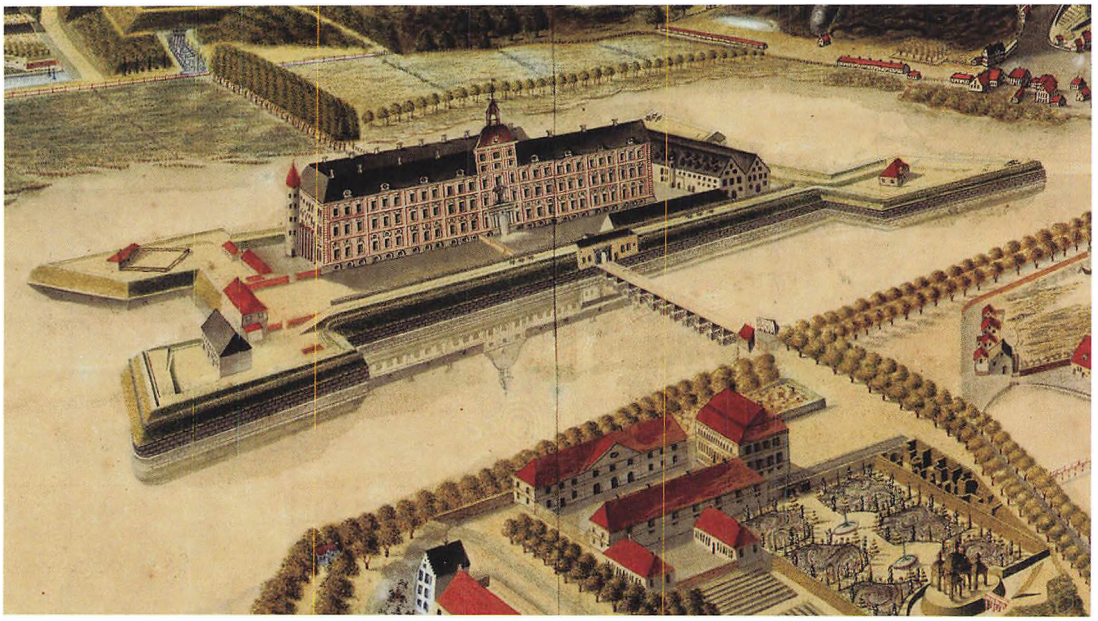

Da Gottorper-hertugen var fordrevet, blev det store slot i Slesvig indtaget af den kongelige administration, og det blev residens for statholderen. På H.C. Lönborgs akvareltegning fra 1732 ligger slottet omgivet af tøjhuset og kornmagasinet til højre og boldhuset til venstre. Her blev der indrettet teater i statholdertiden. I forgrunden ses det Bielkeske palæ omgivet af et storslået haveanlæg. Slesvig havde flere sådanne palæer som standsmæssig ramme for adelige og højtstående embedsmænd tilknyttet administrationen.

legier var fri for at søge til underretterne. De større godser havde deres egne domstole, og dette privilegium blev der ikke rokket ved. Appelsager fra de adelige godsers retter og retssager vedr. adelige blev behandlet af den såkaldte landret, d.v.s. Overretten suppleret med nogle adelige råder. Alle afgørelser fra disse domstole var endelige og kunne ikke appelleres til Højesteret i København. Eneste mulighed var et bønskrift til kongen som den øverste suveræn. Endelig virkede Overretten som 'overkonsistorium' i kirkelige sager. Når den slags sager behandledes deltog generalsuperintendenten (biskoppen) og endnu en gejstlig i arbejdet.

Lokaladministrationens øverste led var amterne, hver med en amtmand i spidsen. Amtmanden var kongens stedlige repræsentant og førte opsyn med de underordnede civile og gejstlige embedsmænd og var ansvarlig for alle økonomiske anliggender, retsvæsen og forvaltning og offentlig sikkerhed i amtet. Mindre retssager kunne amtmanden afgøre eller forlige alene. Under amtmanden stod amtsforvalteren, der tog sig af skatte- og regnskabsvæsenet, og husfogeden, der førte tilsyn med de offentlige bygninger og vejene. Herredsfogeden ledede forhandlingerne på de lokale ting og var som regel dommer i civile sager og desuden politi- og forvaltningsembedsmand. På vestkysten havde de såkaldte 'landskaber' en særstatus med udstrakt selvstyre, og her var en overstaller eller staller øverste embedsmand. I byerne varetog magistraterne den dømmende og forvaltende myndighed.

Epitafiet i Lintrup kirke viser den tidligere skriver og fuldmægtig på amtstuen i Hadersley og derefter tingskriver Jonas Petersen og hans hustru. Tingskriveren endte som forpagter på den kongelige domænegård Tornumgård i Lintrup sogn. Petersen var en af de mange underordnede i administrationen og virkede i en helt dansk egn. Men skriftsproget på embedskontorerne blev mere og mere tysk. Det kan forklare, at tysk blev sproget på epitafiet, som blev sat op efter hans død i 1721.

De adelige godser bevarede deres særstilling fra tiden forud. De var forvaltnings- og retsenheder direkte under centraladministrationen. Godsejeren administerede sit gods uden at være afhængig af det omliggende amt.

Nederst i hierarkiet var der sognene, hvor kirkejurater holdt styr på kirkens økonomi, og sognemænd deltog i de lokale skole- og fattigsager. I landsbyerne var der bondefogeder og landsbyforsamlinger til at bestyre de lokale opgaver. En kongelig resolution fra 1721 bestemte, at enhver landsby i amterne skulle have en nedskrevet landsbyvedtægt, hvor lokalsamfundets spilleregler var fastlagt.

Embedsstanden fik langsomt et mere professionelt tilsnit. Herredsfogedernes arbejdsområder og indtægter var betydelige, og det medførte, at studerede folk allerede fra 1720 og gennem de følgende par årtier fortrængte de ustuderede fra disse embeder. En tilsvarende udvikling kom først senere i Kongeriget. Dér var der fra 1736 krav om aflæggelse af en juridisk prøve som forudsætning for at beklæde retsembeder, men der gik mange år, før kravet slog igennem i praksis.

Ofte gik en sag gennem alle led i administrationen, opad fra herredsfoged til amtmand og videre til Overret og Tyske Kancelli og ofte vejen tilbage igen. Mange afgørelser blev truffet centralt, men forud indhentede de høje embedsmænd i København udtalelser fra de underordnede led i embedspyramiden. Systemet muliggjorde på én gang en stærk centralisering og en betydelig grad af lokalt selvstyre. Men vejen var længere end i Kongeriget. Dér var der nemlig ingen melleminstans mellem centraladministrationen i København og amtmænd og lensbesiddere ude i landet, sådan som syd for Kongeåen.

Småhertugernes endeligt

Arvehyldningen i 1721 befriede kongen for den anden regerende landsherre i Slesvig. Men hertugerne af Nordborg og Glücksborg var der stadig med deres besiddelser på Als og Ærø, på Sundeved og Broager og i Angel. De havde fyrsterang, og på Glücksborg udstedte hertugens hofret og kancelli endda forordninger for deres område, og hertugen havde den fulde kirkehøjhed. Ellers var de nærmest at ligne med adelige godsejere. For kongen var der ikke tvivl om, at også de »afdelte« herrers områder skulle ind under hans direkte styre.

Nordborg og Glücksborg under kongen

I 1721 hørte Nordborg under hertug Joachim Frederik i Pløn. Da han døde i 1722 uden mandlige arvinger, var der to mulige arvtagere. Den ene var hertugen af Pløn-Rethwisch, men han var katolik, så han var udelukket som efterfølger i Nordborg. Den anden mulighed var brorsønnen Frederik Carl, men han var blevet frataget sin fyrstelige status, fordi faderen havde giftet sig under sin stand med en datter af den adelige amtmand i Nordborg. Det gav kongen gode kort på hånden, og i november 1722 blev der indgået en aftale: Kongen lovede at anerkende Frederik Carl som fyrstelig og arving i Nordborg og at støtte ham i erhvervelsen af fyrstendømmet Pløn. Til gengæld lovede Frederik Carl at afgive Nordborg til kongen, når det var lykkedes ham at få fat i Pløn. Da Pløn imidlertid lå i Holsten under det tyske rige, var det dog nødvendigt først at have den tysk-romerske kejsers accept til planen dér. Indtil Pløn-overdragelsen faldt på plads skulle Frederik Carl have Nordborg slot og hovedgårdene Melsgård samt Søbygård og Gudsgave på Ærø til underhold.

Frederik Carl tiltrådte straks restområdet i Nordborg, og da hertugen af Pløn-Rethwisch døde i 1729, fandt Pløn-sagen sin løsning. Kejseren accepterede Frederik Carl som hertug i Pløn, og 1730 flyttede han ind på slottet dér. Det gamle Nordborgske hertugdømme med dets besiddelser på Als og Ærø overtog kongen.

I Pløn blev Frederik Carl en rigtig landsfader i den oplyste enevældes ånd. Han gennemførte landboreformer og fik forbedret skole- og fattigvæsenet. Hans slotte i Pløn og Traventhal blev

Hertug Christian August 1. af Augustenborg (1696-1754) gjorde det godt. Han blev gift med den velhavende Frederikke Louise Danneskiold-Samsøe. Det muliggjorde erhvervelsen af Gråsten i 1725. Tætte forbindelser til kongehuset indbragte store godserhvervelser på Als. Hertugens forsøg på at få skabt et indbringende ægteskab mellem sønnen Frederik Christian 1. og Pløn-hertugens ældste datter gik dog i vasken. Først i 1762 lykkedes det sønnen at blive gift med den yngre søster Charlotte Amalie. Maleri af J. S. Wahl, 1724.

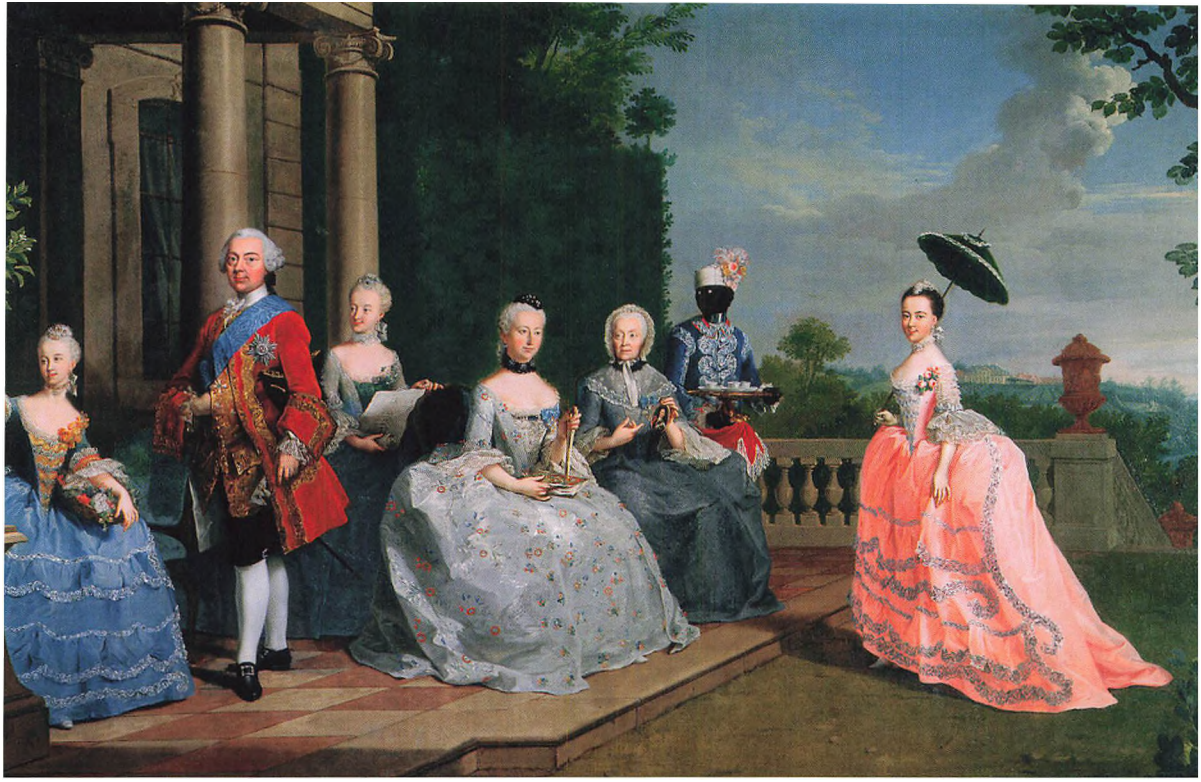

J. H. Tischbeins maleri fra 1759 viser Pløn-hertugen Frederik Carl omgivet af sin familie ved lystslottet Traventhal. En sort slave står parat for at servere kaffe eller te. Hertugen bærer Elefantordenen og enkedronning Sophie Magdalenes hoforden »de l'Union parfaite«. Datteren Charlotte Amalie plukker en blomst fra et appelsintræ. Hendes søster Frederikke Sophie Charlotte viser en plan af slottet, mens hertuginde Christine Irmgard ser op fra sin malebog. Hertugmoderen sidder med et miniatureportræt af sin tidligt afdøde mand, Christian Carl, som afstod fyrsteværdigheden for hendes skyld. Prinsesse Louise Albertine med parasol er på vej tilbage fra en tur i parken. I baggrunden aner man Traventhals hovedslot.

hjemsted for et rigt og kunstbevidst hofliv. Kunst og byggeri koster imidlertid penge, og med årene blev minihertugen dybt forgældet. Ægteskabelige sønner, som kunne overtage hertugdømmet, fik han ikke. Det gav endnu en gang den danske konge mulighed for en nyerhvervelse. I 1756 aftalte Frederik 5. og hertugen, at Pløn efter hertugens død skulle tilfalde kongen mod at denne sanerede hertugens økonomi og hensatte betydelige midler til Frederik Carls tre legitime døtre. De arveberettigede hertuglinjer af Glücksborg, Augustenborg og Beck gav afkald på deres arvekrav mod vederlag. Glücksborg-hertugen fik en stor livrente, Augustenborgerne fik betydelige godser på Als. Aftalen trådte i kraft ved hertugens død 1761. Nu blev Pløn indlemmet i den kongelige del af Holsten.

Efter erhvervelsen af Nordborg-Ærø 1729 og Pløn i 1761 stod kun Glücksborgerne tilbage. Deres økonomi skrantede. Efter sigende måtte hertugen betale indkøb i Flensborg med træ fra sine skove. I 1749 solgte hertug Frederik sine besiddelser på Ærø til kongen for 347.677 rdl. Dermed var Ærø som helhed under kongen. Da den femte hertug, Frederik Henrik Wilhelm, døde i 1779 uden ægtefødte børn, faldt hertugdømmet tilbage til kongen. Hertugvåbenet på de glücksborgske bygninger blev erstattet af

kongens, beboerne aflagde hyldningsed til kongen, og kirkebønnen blev ændret. Glücksborg len blev indlemmet i Flensborg amt, og distrikterne i Sundeved blev lagt sammen med Sønderborg amt. Sønderjylland som helhed var herefter samlet under kongen som uindskrænket herre.

Det var han, selvom der stadig fandtes endnu en slægt med hertugnavn i Sønderjylland – Augustenborgerne. Denne linje af hertug Hans den Yngres efterslægt udvidede frem til 1764 stamsædet Augustenborg til et imponerende godsområde. I 1725 erhvervede hertug Christian August 1. de gråstenske godser. Derefter fulgte godser på Als, og i årene 1756–64 kom den helt store udvidelse, da efterfølgeren hertug Frederik Christian 1. gav afkald på sine arverettigheder efter både den sønneløse hertug Frederik Carl i Pløn og efter hertug Frederik Henrik Wilhelm af Glücksborg. Betalingen fra kongen var rundelig – de store godser Gammelgård, Gundestrup, Rønhave, Majbølgård og Kegnæsgård på Als samt Sønderborg Slot og Ladegård. Dermed var skabt et godskompleks på mere end 375 helgårde, eller den største private godsbesiddelse i Slesvig. Det ændrede dog ikke ved, at Augustenborgerne fortsat kun var storgodsejere af fyrsteslægt, ikke hertuger med andel i styret.

Augustenborg slots storslåede hovedbygning fra 1770-76 blev muliggjort af hertug Frederik Christian 1. s omfattende godserhvervelser på Als og ægteskabet med den rige hertugdatter Charlotte Amalie Vilhelmine fra Pløn i 1762. Arkitekten var formentlig Johann Gottfried Rosenberg, som var kendt fra fornemme byggerier i bl.a. Pløn og i Frederiksstaden i København. Den praktiske udførelse lå hos den lokale bygmester Lorenz Jacobsen. Han satte i disse år sit præg på mange byggearbejder i landsdelen, kirker, købstads- og gårdbygninger og herregårde. Et karakteristisk stiltræk på både Augustenborg og de andre arbejder er de såkaldte ørelisener, murfremhævelser mellem vinduerne med et lille knæk i hjørnet.

Bondeland og godsherskaber

Krigsårene 1701–13 efterlod ar, men de var ikke så dybe og langvarige som efter svenskekrigene i århundredet før. Mest berørt var strøget langs hærvejen og dele af Sydslesvig og især Ejdersted- og Husum-området. Befolkningen var blevet pålagt ekstraskatter, der var ydet leverancer af naturalier og foretaget kørsler i stort antal. Oven i købet blev Ejdersted, halligerne og Nordstrand ved juletid 1717, i vintrene 1718 og 1719/20 ramt af de værste stormfloder siden 1634. Store dele af Ejdersted blev oversvømmet, og digerne stod med åbne brud mange steder. Men straks efter freden blev genopbygningen sat i gang, skatterestancer blev reguleret, og særlige undersøgelseskommissioner blev nedsat. Fra 1730'erne hørtes optimistiske vurderinger af tilstanden hos driftige kvæg- og kornbønder. Der kom bevægelse i landbrugsøkonomien. Forudsætningerne for den egentlige reformtid senere i århundredet blev skabt.

Det frie bondeland

Indberetninger til Kommercekollegiet, som var oprettet i 1735, fortæller om landbrugets vilkår et par årtier inde i fredsperioden. Mod sydvest var der stadig betydelige gældsposter fra krigsårene, og vedligeholdelse og udbedring af digerne stillede store krav til arbejdskraft og økonomi. Efterspørgslen efter stude var gået tilbage, siden Holland i 1724 indførte en høj indførselstold på kvæg og fedevarer. Hesteeksporten var faldet, og kornpriserne var lave. I Kongeriget greb regeringen i disse år ind for at hjælpe det betrængte landbrug. Der blev talt om folkemangel, og landmilits og stavnsbånd blev indført i 1733 for at holde på det unge mandskab. Dansk landbrug blev beskyttet med forbud mod indførsel af fremmed korn og fik monopol på at forsyne store dele af Norge. Slesvig blev ikke direkte omfattet af disse indgreb. Der lød ikke så tydelige klager over mangel på folk, og da landmilitsen indførtes i 1737, blev der ikke lagt bånd på karlene på samme måde som i Kongeriget. Og dog kom der begrænsninger i friheden, især for de såkaldte »ringe folk«. Tyendeordningen 1740 forbød mænd under 30 år og kvinder under 20 år at forlade landet. Mænd under 40 år og kvinder under 30 år blev pålagt en særlig skat, hvis de ikke tog fast tjeneste. Det var trods alt et mildere indgreb i friheden end i Danmark.

I den frugtbare egn nord og øst for Haderslev gav korn og kvægavl godt udbytte, og både her og i Aabenraa-Løgumkloster amter beskrives tilstanden som temmelig god sidst i 1730'erne. Skatterne blev betalt som de skulle. »Agerbrug, korn, kvæg- og hesteavl har taget til, da det er meget akkurate, flittige og meget arbejdsomme bønder, som ikke er hengivet til druk, spil eller lignende laster, men derimod beflitter sig på et stille, sparsommeligt og fredeligt levned,« hed det i indberetningen om Ny herred i Angel.

I Danmark omfattede de private godser mindst 60% af jorden. I Slesvig var der kun samlede private godsområder i den sydøstligste del, i Angel, Svans og Dänischwohld. Godserne androg samlet ca. 1/6 af landsdelens samlede areal. Resten var landsherrens fri bondeland af selvejere og fæstere. I Haderslev, Sønderborg, Nordborg, Løgumkloster, Flensborg, Gottorp og Hütten amter var der flest fæstere. I Aabenraa, Tønder, Bredsted og Husum amter var der mange selvejere, og i marsken og i landskaberne Ejdersted og Stapelholm var der slet ikke fæstegods. Selvejere og fæstere betalte næsten ens offentlige afgifter. Egentligt hoveri med markarbejde var næsten alle fritaget for – der var kun tale om mindre arbejdsydelser til de ret få kongelige ladegårde og slotte og vedligeholdelse af f.eks. veje, broer og møller. En undtagelse var Als og Ærø, hvor de kongelige ladegårde lå tæt, og hvor pligtarbejder med at vende mødding, køre tømmer, hugge brænde og sætte gærder kunne være plagsomt nok.

Selvejerne kunne disponere frit over deres ejendom, mens fæsterne skulle løse fæstebrev og betale indfæstning, men de havde stor sikkerhed i besiddelsen. Bonden fæstede gården på livstid, og i realiteten var der tale om arvefæste. I Aabenraa amt var arvefæstet udtrykkelig fastslået allerede i 1704, mens der i de tidligere kongelige områder var tale om en sædvaneret. I alle tilfælde gik ejendommene udelt i arv til en søn eller anden nær slægtning. Bygninger og indbo tilhørte fæsteren, staten havde blot en overejendomsret til jorden.

Resultatet var en fri og selvbevidst bondestand. Denne selvstændighed og frihed for vornedskab og stavnsbånd fremhævede præsten i Nustrup Johan Arndt Dyssel i en rejseberetning i 1763: »Enhver bonde ejer sin gård, som et lidet stamgods ... O lyksalige folk! Hvor inderlig ønskede jeg vor danske almue på øerne noget af samme billige, ordentlige, nyttige og højst lyksalige frihed.«

I den enkelte landsby blev jorden mange steder drevet som græsmarksbrug. Landsbymarkerne var delt i op til ni såkaldte indtægter, som blev dyrket på skift med de forskellige kornsorter i en årrække og derefter hvilede som fælles græsgang i tre, fire

Simon Bertelsen (1637-1727), ejer af frigården Sparlund i Øsby sogn, og hustruen Kirstine Simonsen (1650-1727) var repræsentanter for den velstående bondestand i Nordøstslesvig. Frigården var fritaget for en række afgifter og arbejdsforpligtelser til det offentlige, men i øvrigt undergivet herredsjurisdiktionen ligesom andre bondegårde. Af Simon Bertelsens tre sønner blev en kongelig skovrider, en blev husfoged i Haderslev amt. En blev sågar amtmand over Assens og Hindsgavl amter, og han lod i 1729 portrættet af forældrene indsætte i et storslået epitafium i Øsby kirke.

eller fem år. På lettere jorder på gesten var rug og boghvede de vigtigste afgrøder. Havre blev dyrket til foder, og byg mest til fremstilling af malt. Hvede forekom især på den rige kornø Femern og noget i det frugtbare Ejdersted mod sydvest.

Korn var dog en usikker afgrøde med meget svingende udbytte. »I dette år gav Gud en velsignet høst, så at kendelig sås Guds rige velsignelse«, skrev Anders Pedersen Sandemand fra Ørsted i 1747 i sin dagbog. I et dårligt år som 1768 slog kornavlen på hans gård derimod langt fra til, og Anders måtte købe korn fra udlandet: »Dette års rug var så såre ringe, at det var ynkelig at see, fik vi ikkun 4½ tønder af al vor avling. Af samme 4½ tønde såede vi 4 tønder, havde altså ikkun 4 skæpper til husholdning til et år. Dertil købte vi 3 tønder af det rug, som kom fra Dantzig. Vi brugte mere end halvdelen bygmel stedse i brødet det hele år.«

Bønder og handlende kunne drage fordel af mangel på korn og stigende priser, mens småfolk og forbrugere måtte betale. Gentagne gange var kontakten til det internationale marked nær ved at tømme kornlagrene i Slesvig, så der blev hunger. I 1739–40 opkøbtes korn så stærkt over vestkysthavnene, at prisen blev skruet op. Der hørtes »lamentation [klage] hos almuen, at de ikke kan få rug for penge, dels fordi købmændene haver opkøbt, hvis [hvad] de kunne falholde for at føre det ud af landet, og dels fordi adskillige, som venter dyrtid, ikke vil sælge noget af det de haver, førend prisen endnu bliver højere,« skrev amtmanden i

Femern var hertugdømmets rige kornkammer med stor avl af hvede, byg og ærter. »Denne store frugtbarhed forårsager, at af dette lidet land kan udføres en næsten utrolig mængde kornvarer«, hed det i Erik Pontoppidans Den danske Atlas 1781. Bondegårdene havde deres eget særpræg – med en todelt diele og store kornlader. Et særpræg var også duehusene. I dag er alle ældre bygninger på øen borte. Kun denne gård fra landsbyen Teschendorf i frilandsmuseet Molfsee ved Kiel vidner om den gamle byggeskik.

Ribe 30.-31. maj 1740. Lignende problemer med mangel og prisstigning kom igen 1756–59, i 1762 og i 1770–72, i forbindelse med misvækst eller krigsuro og stærke opkøb fra udlandet.

Den usikre kornavl gav kvægbruget en nøgleposition. I modsætning til deres kolleger i Kongeriget havde almindelige bønder ret til at opstalde stude med henblik på eksport, og det blev i høj grad udnyttet. På de gode gårde øst og nord for Haderslev og i andre egne med tilstrækkelige engarealer drev større bønder opkøb og opfedning af dyr, som de solgte videre til handlende og bønder mod sydvest. I Nordangel og i Tyrstrup herred havde de større bønder så mange køer, at der kunne fremstilles smør til salg, og de befandt sig vel derved, hed det i 1735.

Det blev derfor noget af en katastrofe for bønderne, da en meget smitsom kvægsyge dukkede op i 1745 og bredte sig med lynets hast. I Ørsted by skånede den kun 15 dyr af en bestand på over 300. Bønderne kunne ikke betale deres afgifter til præst og degn, og kongen så sig nødsaget til at eftergive skatterestancer. Sygdommen kom igen flere gange senere, bl.a. i 1762–64, i 1769 og i 1774–82 og betød hver gang et tilbageslag for kvægbruget.

Hvor hverken kornmarker eller enge var gode, blev tørvemoserne landmandens redning. En del magre gestsogne overlevede ved at sælge tørv til den træ- og mosefattige marsk, og mange landmænd tjente på at sende tørv til byerne. På østkysten blev der dyrket en del frugt. Haderslev herred leverede frugt til Lø-

Budstikken – »e grandstok« – er fra Pøl på Als og er fremstillet så sent som 1856. Under dyrkningsfællesskabet kunne bønderne ikke begynde at så, høste og pløje uden at tage hensyn til naboerne, og der var mange arbejder, som skulle udføres i fællesskab. Budstikken bærer initialer og bomærker fra alle byens gårde. Rækkefølgen angav, hvem der på skift havde ansvaret for fælles arbejder.

gumkloster, Tønder og vestkysten, og på Als var frugtavlen fast indarbejdet. Peder Thomsen fra Elsmark nævner, hvordan et forfærdeligt midsommervejr i 1753 med storm, hagl og sne gik ud over æbletræerne. Til gengæld glædede bonden sig i 1760 over en Guds velsignelse af al slags frugt, æbler og pærer, og i 1775 indkasserede han så meget som 18 rigsdaler, 2 mark 4 skilling for 30 tønder æbler.

Tidlig udskiftning

Fra 1740'erne blev landbrugspriserne bedre. Rugprisen næsten fordobledes fra midten af 1730'erne til midten af 1750'erne. Det inspirerede til at lægge mere jord under plov og til at opdyrke hedestrækninger. Men hvis køer og stude rigtig skulle trives, måtte de have deres indhegnede og separate græsmarker, og hvis ageren skulle give bedre udbytte, måtte den gødes. Det kunne bedst ske ved at gøre de nyopdyrkede arealer til særeje og udskille eller mageskifte dele af den fælles landsbyjord til separate kobler. Det var et anslag mod det overleverede landsbyfællesskab, som i sidste ende måtte vige.

På Løjt havde bønderne foretaget indhegning og udskiftning af deres jorder helt tilbage i 1500-årene, og processen blev afsluttet i denne periode, hvor enkelte gårde også flyttede ud. I Varnæs blev gårdene flyttet ud og jorderne adskilt i 1711. I 1730'erne havde bevægelsen bredt sig og fik ny fart på de gode kvægavlsjorder på Østslesvigs fastland lige fra Kongeåen til Nordangel. »Bønder med store gårde og noget af deres jord i separat indhegning kan opdrætte en til to heste og sælge dem,« skrev amtmand Vieregg i 1737 om de driftige bønder i Haderslev herred. For Aabenraa amt fremhævede amtmand von Massow i 1735, at der næppe var noget at forbedre ved landbruget i Løjt sogn og i dele af Rise sogn, fordi der allerede var indrettet kobler med levende hegn, og også en del enge var opdelt. Netop engene var tidligt med i udskiftningen, for at enhver kunne »gøre sig det så nøttigste de kan«, som det hed om en opdeling i Gabøl i 1713.

Embedsmændene i lokal- og centraladministrationen var ikke i tvivl om nytten af disse reformer, og i 1749 udsendtes et kongeligt reskript for at gøre opmærksom på de fordele, som lå i at gennemføre en udskiftning. Herefter bredte bevægelsen sig helt ned til Gottorp og Hütten amter. 20 år senere kunne Østslesvig fremhæves som forbillede: »Hvad er årsag til, at de slesvig-holstenske gods ere i så god stand og pris?« blev der i 1757 spurgt i den første artikel i skriftrækken »Danmarks og Norges Oeconomiske Magazin«, som blev udsendt af regeringen for at inspirere til re-

formarbejde i bl.a. landbruget. »Intet uden at ... hver bonde har sin jord for sig selv afdelt i hauger og lykker,« lød svaret.

Østslesvigs forbilledstatus blev gentaget ofte i de følgende år. »Jeg kom til Varnis, et stor kirkesogn, der, forhen ved tredive år siden, var i den elendigste og mest forarmede tilstand«, skrev pastor Dyssel fra Nustrup i 1763. »Beboerne faldte på det lyksalige indfald, at træde ud af fælledskab; de skiftede ager og eng, fægang og overdrift imellem sig, de flyttede fra hinanden for at boe hver på og midt i sin grund. Nu boer de hver for sig, to og to på en plads, men hver i sin gård. ... Omkring slige tvende familiers bopæl ligger al deres mark og pløjeland indelukket, og atter delt i syv indtægter [vange], hvoraf 3 bruges og fire hviler. Det er ret indtagende at see sådan en forbedring. Synet forlystes ved at se idel grønne levende gierder, deilige græsgange, frugtbare marker, smukke frugt- og humlehauger ved hver gård ... Dette sted viser som den sikkerste prøve, for så mange år siden, at fælledskabs ophævelse er høiden af alle nye indretninger i landvæsenet.«

Den gradvise udskiftning markerer fremgang i landbruget. I 1766 udtalte pastor O. C. Riese om Agerskov, at »husene var forbedrede, meubler formerede [der var kommet flere møbler], klædedragten var bekosteligere, gårdene meget dyrere ... som for 40 år siden«. Omkring 1770 beklagede amtmand U. A. Holstein i Tønder sig over så meget the, sukker, krydderier og vin, som blot nogenlunde velhavende bønder satte til livs. Udvalgte egne i Slesvig havde allerede før 1760 udviklet sig, så de fik næsten kultstatus. De blev nævnt igen og igen som forbilleder, der kunne anbefales til efterfølgelse også i Kongeriget.

Husflid

Trods begyndende fremgang var udbyttet af kvæg- og kornavl ikke altid nok, når der også skulle betales skatter og afgifter. Det blev husfliden, som gav det manglende. »I de fleste landsbyer finder man en, to eller tre bondekoner og døtre, som væver det nødvendige almindelige lærred og uldtøj til sig selv og deres naboer«, skrev amtmand Vieregg om Tyrstrup herred i 1737. På hele østkysten ned til Angel blev der vævet blår- og hørlærred, drejl og uldtøj til dagligt brug. På Løjt blev der dyrket en del hør og fremstillet hørlærred både til eget forbrug og til afsætning langt omkring. Tekstiler fra husfliden på landet solgtes i betydelig mængde til Kongeriget og fyldte pænt ved siden af landbrugsvarerne i skibsladninger fra de store østkystbyer til København.

Allermest betød husfliden måske i magre egne mod vest og i

Velstandsstigningen i 1700-årene førte ure ind i en del landbo- og sømandshjem. På vestkysten begyndte det i 1600-årene med de såkaldte friserure og ure importeret fra Holland. Fra 1740'erne blev standure efter engelsk forbillede mere almindelige. Det bemalede standur her stammer fra Brede. Det er ikke signeret af en urmager, men er vistnok usædvanlig gammelt – på den øverste runde tinskive læses årstallet 1687.

Bincheknipling fra 1700-årenes midte. Typen har navn efter byen Binche i Flandern og blev kniplet i Tønderområdet gennem næsten hele 1700-tallet. Stykket her er et huelin. Det blev fæstet til håret under huen, således at den kniplede blonde stak frem under huens kant. Kostbare kniplinger var en del af stadstøjet for velhavende mænd og kvinder gennem hele 1700-tallet.

midtlandet. Fra Nørre Rangstrup herred berettes i 1730'erne, at gamle og unge om vinteren rundt i bondehusene var beskæftiget med at kradse uld, spinde og strikke. I Agerskov var indbyggerne helt afhængige af at forfærdige grove og almindelige uldstrømper, nathuer og lignende, som både de selv og handlende afsatte i omegnen og i fremmede byer. Endnu større udbytte gav kniplingsfremstillingen i store dele af Haderslev vesteramt, i Tønder amt og på Løgumkloster-egnen. »Det ville se slet ud for mangen bondemand, hvis han ikke havde understøttelse af den«, skrev amtmand Vieregg i sin indberetning om Hviding herred i 1737. Fra syv-otte års alderen blev pigerne oplært i det fine arbejde, som foregik i tæt kontakt med kniplingshandlere i Tønder og Løgumkloster. De velhavende handlende optrådte som arbejdsgivere og leverede hørtråd og mønstre, de aftog arbejdet til fastsat pris og sørgede sammen med kræmmere for salget til København og udlandet, til Hamborg, Lübeck, Danzig og andre Østersøbyer, til Sverige og ikke mindst til Rusland. Produktionen nåede et højdepunkt omkring 1740, og regeringen søgte med forbud mod indførsel af fremmede kniplinger og toldfrihed ved eksport til Kongeriget at beskytte den indbringende »industri«. Da der opstod rygter om at kniplepiger blev lokket til Sverige, indførtes i 1740 stram kontrol med deres flytninger – nærmest et slags stavnsbånd.

Binæringerne var livsnødvendige. Fra det magre Højrup sogn i Haderslev vesteramt blev berettet, at mangen mand med familie og aftægtsfolk ikke indhøstede så meget rug, byg, boghvede eller havre, som husholdningen krævede. »Hvis ikke hans kone med nogle lærepiger eller egne børn knipler, må han løbe fra stavnen«, vurderede sognets pastor Niels Müller i 1765–66. Den herlige mose og de 120 kniplersker var sognets redning. Småkådnere og inderster i jordløse huse og lejligheder fik ofte de væsentligste indtægter fra husflid, håndværk og handel.

Søfart blandt landboer

Søfarten var en anden vigtig indtægtskilde. Langt ind i midtlandet, på østkysten og stærkest på øerne langs Slesvigs vestkyst blev mændene tiltrukket af muligheden for at finde indtægt på havet. Hvert forår sejlede mænd i hundredtal fra øerne til Holland og Hamborg for at søge hyre på skibe i hvalfangst ved Svalbard og i Davisstrædet vest for Grønland. Andre fandt plads på handelsskibe. En tid lang tegnede Sild sig for en tredjedel af kommandørerne på Hamborgs Grønlandskibe, en anden tredjedel kom fra Før.

I løbet af 1700-årene tiltrak den risikable jagt på de store grøn-

landshvaler imidlertid så mange skibe og gjorde så føleligt indhug i bestanden, at sælerne måtte træde ind som det foretrukne fangstmål. Senere i århundredet gjaldt Grønlandshvalen ligefrem som udryddet, og søfolkene gik over i handelsfart. Men uanset rejsemålene fik søfarten afgørende betydning for levevilkårene på øerne. I St. Laurentius sogn på Før levede 88% af befolkningen i 1769 af søfart, langt de fleste tog på hvalfangst. Fra Amrum sejlede de fleste i handelsfart, og her var 75% afhængige af søfarten.

Søfartens lokketoner strakte sig til hele den del af Slesvig, hvor befolkningen var fri og ubundet af livegenskab. Kystsognet Emmerlev kan tjene som eksempel. I sognets schackenborgske del opholdt 20 unge mænd sig i 1723–24 i Holland, tre var på Grønland og 15 tjente i flåden. I årene 1721–59 angiver kirkebogen i Emmerlev sogn 195 søfolk, som døde i udlandet ud af i alt 1.912 begravelser på sognets kirkegård. Tjenesten i det fremmede gav nye kulturimpulser til hjemlandet. I nabosognet Ballum vurderede sognets præst Fr. Blechingberg i 1754, at de mange, som tjente i Holland, lærte en fri levemåde, som de tog med sig, når de vendte hjem igen,

Langt op i 1700-tallet gav sejlads til arktiske egne med hvalfangst- og kompagniskibe udkommet til et flertal af mænd på dele af Slesvigs vestkyst. Søfart på hollandske og danske skibe var tiltrækkende for unge folk helt over til østkysten. Panoramaet fra Svalbard 1776 viser mandskaberne i fuld gang med at jagte sæler og hvaler på isen og fra små både. Fangerne havde base på bl.a. de to skibe i forgrunden, Graf Thott til venstre og Graf Bernstorff til højre. Disse danske skibe blev i lange perioder ført af kommandører fra Før.

ligesom deres sønderjyske sprog blev blandet med et og andet hollandsk ord. Søfarten gav gode dalere i lommen, og mange hjemvendte søfolk byggede sig et solidt hus derhjemme, selv om de måske ikke havde ret megen jord. De mange jordløse huse op langs vestkysten vidnede om en indtjening på havet. Med god ret fastslog Johan Arndt Dyssel i 1763, at det overalt i Slesvig var tre S'er, som gav velstand: »Sejlads, Spinderok og Synaal.«

Godserne

I Slesvig fandtes der knap 90 godser, der til sammen dækkede omkring en sjettedel af landsdelen. I Nordslesvig var godserne få og spredte. Men blandt dem fandtes indtil 1725 et af monarkiets største private godser, Søgård-Gråsten, med 370 fæstegårde og 13 hoved- og avlsgårde. Godsets ejer, statholder Carl Ahlefeldt, levede imidlertid over evne, og landbrugskonjunkturerne var ikke gunstige i disse år. Efter hans død i 1722 blev godset solgt på auktion og spredt.

På godserne var forholdene anderledes end i det frie bondeland. På nogle af de søgård-gråstenske godser rådede livegenskabet i en mild form. Undersåtterne skulle købe sig en såkaldt friseddel, hvis de ville tage tjeneste andetsteds, og de skulle have tilladelse for at indgå ægteskab. Hoveriet var begrænset. Kådnere skulle møde et større antal hovdage, bønderne normalt kun ved f.eks. hø- og kløverhøsten og til særlige arbejdsopgaver. Ellers var tjenestepligten afløst af en pengeydelse, og hovmarkerne blev mest dyrket af forpagterens ansatte. I praksis havde bønderne arvefæste. På hertugen af Glücksborgs godser var undersåtterne frie, men i 1736 blev de truet med slemme straffe, hvis de drog bort fra hans territorium.

Livegenskab var der også på dele af Gram gods, og her var der snævre grænser for bøndernes frihed. I 1734 kom grevinde Anna Sophie Schack f. Rantzau under vejr med, at beboerne i landsbyerne Fole og Ganderup på et grandestævne havde drøftet, hvorvidt de skulle efterkomme øvrighedens ordrer. Det opfattede herskabet som mytteri og misbrug af stævnet og lod præsten oplæse et forbud fra prædikestolen. Gentagelse ville blive straffet med tab af gårdfæste og bortvisning, og anstifteren skulle sendes i straffearbejde på Bremerholm. Det hændte vel også, at træhesten blev taget i brug. Den fandtes både på Gram, Årup, Schackenborg og Augustenborg.

Mest udpræget var godssamfundet i Sydøstslesvig, i Svans og Dänischwohld og på 10 godser i Sydøstangel. Godserne lå uden for tilsyn fra den lokale overøvrighed og var kun underlagt centralad-

I 1752 blev Gram slots gamle senmiddelalderlige fløj fra tiden kort før 1500 bagest i billedet og Hans Schacks sydfløj fra 1669 suppleret med en statelig vestfløj. Den rummer to højloftede etager, hovedtrappen og et stort køkken i kælderen. Godset omfattede i 1700-tallet omkring 150 fæstegårde. På henved en tredjedel af gårdene var beboerne livegne og ydede hoveri til hovedgården seks dage om ugen.

ministrationen. Godsejerne havde rets-, forvaltnings- og politimyndighed på deres gods, de administrerede det lokale næringsliv, sundheds-, vej-, skole- og fattigvæsen, og de var kirkepatroner. De adelige kirker blev ikke visiteret af provsten, men af generalsuperintendenten. Godsejerne havde også toldfrihed for ind- og udførsel af varer. Fra 1737 skulle godserne bidrage med mandskab til landmilitsen, og fra 1746 skulle dødsdomme fældet ved godsernes underretter have landsherrens godkendelse. Ellers vovede centraladministrationen kun meget begrænsede indgreb i de adelige godsers hævdvundne rettigheder. Alt afhang af godsherskabet, og godsområdernes bondesamfund kendte ikke til de landsbyvedtægter, som ellers regulerede landsbylivet, og som blev indgået i stort tal netop i de tidlige udskiftningers tid frem til midten af 1700-årene.

Hvert gods var vurderet til et bestemt plovtal, som godsejeren betalte skat efter. Bondebruget udgjorde som regel mellem en tredjedel og halvdelen af godset, godsmarkerne resten, og de blev dyrket ved bøndernes hovtjeneste. Til gengæld var bøndernes penge- og naturalafgifter begrænsede. Godsherren eller hans forpagter havde »ret til at tvinge undersåtterne til tjeneste og til om nødvendigt at straffe ulydige og formastelige undersåtter med træhest, spansk kappe, pæl, kælder og stokkeslag, »dog at det sker i passende målestok og beskedenhed«, som det hed i Gelting-forpagterens kontrakt i 1739. Bøndernes pligter og rettigheder var reguleret af lokal sædvane. Både mænd og kvinder var bundet til godset i livegenskab og skulle have godsherrens tilladelse til indgåelse af ægteskab, valg af erhverv og flytning.

Når livegne flygtede, og de ikke kunne siges at have været udsat for utilbørlig behandling, kunne godsherren få hjælp af statsmag-

ten til at skaffe dem tilbage. Det skete, da de to unge karle Nis på 21 og Asmus på 17 år pakkede deres småting og flygtede fra Gelting i Angel en dag i 1749. Det lykkedes dem at nå frem til bondefrihedens land Ditmarsken. På Gelting fik forpagteren dem straks efterlyst, og der blev udsendt spejdere for at finde dem. Asmus blev sporet til Ejdersted, hvor han havde fundet tjeneste. Han blev arresteret, men den lokale befolkning stimlede sammen og prøvede at forhindre arrestationen. Denne folkelige protest var ikke enestående. Tilbage på Gelting blev de to karle idømt 14 og 8 dages fængsel på vand og brød. Deres hjælpere og arbejdsgivere undervejs fik pengebøder, en enkelt fik seks dages fængsel. Hele det lokale embedsmaskineri blev således sat i bevægelse for at sikre godsherrens ret over undersåtterne.

Godserne var en vigtig del af landbrugsøkonomien med produktion af både korn og mejerivarer, smør, ost og mælk. Hovedgårdsmarkerne var efter holstensk mønster delt i store kobler adskilt med levende hegn og blev dyrket i fast rotation mellem korn og græs. Som regel blev den ene halvdel dyrket med de forskellige kornsorter rug, byg, havre og boghvede, den anden halvdel hvilede som græsning, og her græssede malkekvæget, som nu næsten helt havde afløst tidligere tids stude. Køerne var som regel udlejet til en såkaldt »hollænder«, som benyttede køerne til mejeribrug for egen regning mod en årlig afgift pr. ko. Mejeridriften udviklede sig godt indtil 1740'erne. På godset Hemmelmark var der i 1711 190 malkekøer, i 1744 taltes 450, på Sønderborg ladegård var der 118 køer i 1700 og 170 i 1733. Men fremgangen blev afbrudt af den alvorlige kvægpest i 1745–47. På Kriseby i Svans reducerede sygdommen besætningen fra 120 i 1744 til kun 16 året efter, og på Hemmelmark faldt besætningen til 210 i 1745 og videre til 100 i 1748.

For godsejeren var der ofte ligevægt mellem indtægt fra agerbrug og koudlejningen til godsets hollænder, og der var fremgang i disse år. Godsernes »holstenske« korn, smør og ost var kendt for god kvalitet og gav gode priser på eksportmarkederne. Der blev overskud til nybyggeri på en del godser. I 1720'erne og de først følgende årtier blev lader og kostalde fornyet mange steder. De lange og brede kostalde, hvor dyrene var anbragt i to eller fire lange rækker med båse på begge sider af en eller to gange og med port i midten af gavlen, satte overalt deres præg på godsanlæggene. Der blev også råd til nye hovedbygninger, og enkelte godsejere skaffede sig desuden et »hotel« i en by, så de ved vintertid kunne nyde samværet med standsfæller i det højere society. Det kunne være i Slesvig by tæt på statholderen og administrationen på Gottorp slot, eller det kunne være i residensstaden København. I

Den mægtige kostald på Altenhof ved Ekernførde fra 1717 bærer bygherrens og hans hustrus forbogstaver: Herr Cay Friedrich Reventlow og Frau Hedwig Ida Reventlow. Hollænderiernes kvægbesætninger nåede et højdepunkt netop på denne tid. Antallet af køer på de store godser nåede helt op på mellem 200 og 500 dyr.

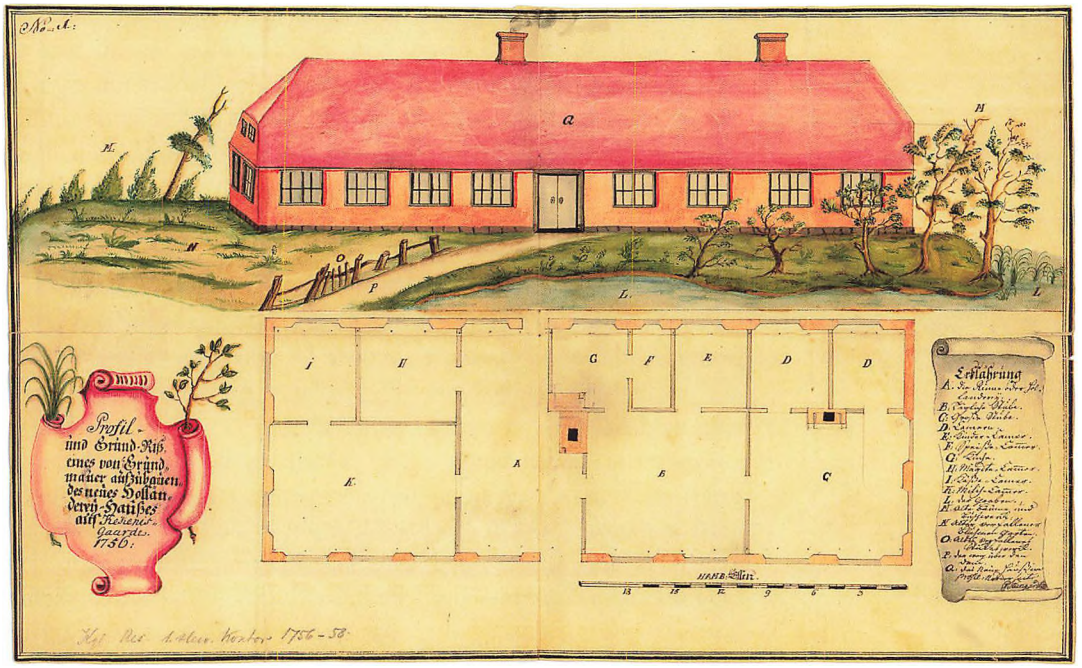

1750'erne lod de to storgodsejere Anna Sophie Schack fra Gram og Joachim Brockdorff fra Nør sig bygge palæer på den fornemste plads i det nye pragtkvarter Frederiksstaden i København. Dér var de tæt på magtens centrum.

På Sydslesvigs vestkyst blev der arbejdet med at udbedre skaderne efter de store stormfloder i årene 1717–20, og frem til næste århundredskifte lykkedes det at få inddiget og sikret næsten 7.000 ha nyt land fra vadehavet især omkring Dagebøl syd for Tønder og ud for Bredsted. Kongen gav omfattende privilegier til investorer, som ville lægge penge og kræfter i digebyggeriet og landets sikring. På den måde opstod de såkaldte oktrojerede koge med friheder næsten som godsernes: delvis skatte- og toldfrihed, fri ret til handel og håndværk og egen rets- og politimyndighed. Kogene skulle heller ikke deltage i landmilitsen. I bugten ud for Bredsted og på Nordstrand førte den rige grev Jean Henri Gyldensteen og hans søn, den højtstående embedsmand Jean Henri Desmercieres og dennes arvinger det store ord i arbejdet med at indvinde nyt land. Der blev anlagt diger af en helt ny og bedre type, og fra 1740'erne opstod en stribe nye og rige koge. De blev opkaldt efter dronningen, som Sophie Magdalene kog (1742–43), eller efter digebyggeren og hans hustru – som Desmercieres kog (1765–67) og Elisabeth-Sophie-kog (1771) og Reuss kog (1789) og Louise Reuss kog (1799).

Hollænderier – bortforpagtede besætninger af malkekvæg med tilhørende mejeri – fandtes på både de private godser og godser under kronen. Tegningen viser et påtænkt hollænderi på kronens ladegård Kegnæsgård i 1756. Bogstav A er det egentlige hollænderi eller arbejdsrum, hvor mælken blev behandlet. I = ostekammeret, K = mælkekammeret. Besætningen blev ligesom andetsteds flere gange ramt af kvægsygen. I 1746 døde alle 81 køer på gården. I 1764 kom Kegnæsgård og dens 32 fæstegårde til hertugen af Augustenborg sammen med Sønderborg Slot og Ladegård, Rønhave og Majbølgård.

Bynæringer i fremgang

I den lange fredsperiode i 1700-årene blev det tydeligt, at Slesvig var en statsdel med sin egen profil. Det gjaldt ikke mindst byerne, som på mange måder skilte sig ud fra kollegerne i Kongeriget. Forbavsende hurtigt kom de sig efter Den store Nordiske Krig, og i de følgende årtier udviklede de sig bemærkelsesværdigt. Det blev søfarten, som dannede basis for deres særstilling og udvikling.

Mens købstæderne i Kongeriget mærkede den overvældende konkurrence fra hovedstaden, og deres søfart mest var bundet til Norge og indenrigske farvande, var horisonten noget videre for de mest driftige blandt Slesvigs byer. Også slesvigske skibe fandt opgaver i fart på Norge, men derudover satte Slesvig sig på en ganske betragtelig del af dansk indenrigsfart, og andre påtog sig sejladser fra København til Island og Finmarken. Hertil kom fra 1740'erne som noget nyt en markant forøgelse af aktiviteten i international søfart.

Fremgangen betød, at Slesvigs byer allerede før 1760 tog hul på den såkaldte florissante periode. De nåede længere i økonomisk udvikling end kollegerne nord for Kongeåen. Også på et mere formelt plan indtog de en særstilling. De bevarede et ret stort mål af administrativ selvstændighed. Noget sådant savnede Kongerigets provinsbyer næsten helt i denne periode.

Købstæder og flækker

De slesvigske byer kan deles i flere grupper alt efter deres geografiske placering og art.

Købstæderne var de store og gamle byer, som havde de fulde rettigheder til at drive handel og håndværk, og de var også selvstændige rets- og forvaltningsenheder. På vestkysten lå de omgivet af et rigt opland med kvæg og korn. Her gik de naturlige handelsforbindelser mod syd og vest, til Altona-Hamborg, Bremen og Holland. Men besejlings- og havneforholdene var dårlige. I Tønder havde digebyggeriet for længst afbrudt den direkte forbindelse med havet, og varerne måtte i stedet ind- og udskibes over Højer og Rudbøl. Alligevel var der en del transithandel fra vest og østpå, til dels i samarbejde med skippere og købmænd udefra. »Trods alt har borgerne bevaret en sådan næring, at der

Jacob Hopps oliebillede fra 1756 fastholder det karakteriske for vestkyst- og marskbyen Husum. Får, køer, en bondevogn med hø og marskbonden udrustet med springstok, så han kan forcere grøfterne, viser byens samspil med den frugtbare marsk. Ved skibbroen ligger skibe – men de er kun små. Rundt om kirke og slot vidner mange solide huse om byens storhedstid i 1500-1600-årene. Husum var den største by på vestkysten præget af velstand og stabilitet.

stadigvæk er velhavende og formuende borger- og handelsfolk. Omsætningen består i kornhandel og græsning af kvæg og opfodring på stald med spøl fra brændevinsbrænding, til videresalg. Desuden handel med kram- og kolonialvarer og vin, brændevinsbrænding og ølbrygning, handel med tobakskrukker og med hollandske ler- og stentøjs porcelænsfade, jernovne fra Hessen, hør og stokfisk,« hed det om Tønder i 1762. Vestkystbyerne var et stabilt element med ret konstant indbyggertal.

Østkystens byer var præget af større dynamik. Deres naturlige forbindelser gik mod øst og nord. Bortset fra Haderslev og Slesvig, som begge var hæmmet af vanskelige besejlingsforhold, lå de alle ved gode havne ud til Østersøområdet med dets mange vigtige råstoffer. Her blev hentet hør, tømmer, kalk, beg, tjære og undertiden korn, som var efterspurgte varer både i byerne selv og hos oplandets bønder og godser, i Kongeriget og Norge og på markeder i Vest- og Sydeuropa.

Søfart var østkystbyernes livsnerve. I Kongeriget var provinsbyernes søfart ret så begrænset. Fra Århus stift lød det f.eks. 1743, at »vore kompasser viser nu ingen kurs til fremmede stæder og

vore forstavne berøre ikke uden kongens egne grunde«. I Slesvig var det anderledes. Små og store skibe transporterede varer til og fra, og dertil kom en søfart, som ikke direkte hang sammen med vareomsætning til byerne selv. En del skibe gik i fragtfart for udenlandsk eller dansk regning mellem fremmede havne langt fra hjembyen. Fragtfarten rummede fordele – men den gjorde også byerne meget følsømme over for internationale konjunkturer: de oplevede gode år, og mindre gode år.

Under krigene 1688–97 og 1701–1709 havde søfartsbyerne nydt godt af den danske konges og den gottorpske hertugs neutralitet. Skippere og redere udefra flyttede til for at fortsætte deres skibsfart i ly af neutraliteten. I årene fra 1709 til 1713 gjaldt neutraliteten kun de gottorpske områder – det blev til fordel for byerne Aabenraa og Ekernførde. Med den danske konges besættelse af landsdelen i 1713 var det slut med neutraliteten, og den fremmede kapital søgte bort igen. I Aabenraa valgte 12 skippere, som i neutralitetstiden var flyttet til fra den kongelige by Sønderborg, at flytte tilbage straks i 1713. I de følgende år gik svenske kapringer hårdt ud over skibene, men alligevel synes byens tonnage at være steget i krigsårene. Den kongelige by Flensborg opgjorde sine tab til det betydelige beløb af 260.360 rdl., hvoraf 65.620 rdl. udgjorde den svenske brandskatning af byen i 1713.

Efter freden gik det forbavsende hurtigt fremad, allermest i Aabenraa. De gamle kontakter på Sverige, Gotland og Kalmar blev genoptaget, og især blev der fragter for købmænd og kompagnier i København i fart på Island og Nordatlanten og mellem Sverige, England, Holland, Frankrig og hovedstaden og byer i Østersøområdet. Også Hamborg-, Lübeck- og Flensborg-købmænd benyttede sig af Aabenraa-skibe. Investorer fra omegnen og nabobyerne begyndte at sætte penge i byens ekspanderende søfart, og i 1735 blev det fremhævet, at søfarten var »byens sjæl og i temmelig god tilstand«. Indbyggertallet voksede fra ca. 1.250 i 1721 til op mod 3.000 i 1753, tonnagen blev næsten tredoblet fra 1721 til 1748, og skibsbyggeriet blomstrede. En kort tid distancerede tonnagen i Aabenraa den gamle hovedby Flensborg. Byen er »en af de bedste byer i dette land..., som uafbrudt er i vækst og bebygges stadig bedre. Borgerne er for størstedelen velhavende, har god næring af søfarten og har i de senere år anskaffet sig en mængde anselige skibe,« lød en vurdering af Aabenraa i 1752.

Ekernførde fulgte den samme bølge. Byens mest driftige rederi blev bygget op af Otte-familien, som på få årtier skabte et af tidens allerstørste købmandsrederier i privat eje. Sønderborg opnåede en førsteplads blandt de slesvigske byer i besejlingen af København og Norge. I farten fra København til Island og Fin-

Aabenraa blomstrede frem til midten af 1700-årene. I løbet af to-tre årtier tredobledes byens tonnage, skipperne blev rigtig talrige, og indbyggertallet mere end fordobledes. En mængde huse med fine hustavler vidner endnu om byens fremgang. Tavlen her er sat op af skipper Peter Johannsen i 1748. Ankeret markerer bygherrens erhverv. Indskriften er på tysk: »Hätten Mich has und neid gefressen, so hät: Man Meiner Längst vergessen« – sikkert en ironisk hentydning til den misundelse, som nok kunne ramme en fremgangsrig søfarende i rigdomsåret 1748.

marken påtog slesvigerne sig så mange opgaver, at hovedstadens skipperlav protesterede og klagede over, at to tredjedele af Islandsfarerne var slesvigere, kun en tredjedel kom fra København. Samtidig satte Marstal og Ærøskøbing sig på en anselig part af dansk indenrigsfart. I 1736 var der i hele Slesvig ca. 250 skibe over 5 læster. I 1745 var tallet 384, altså en vældig stigning.

Flensborg havde en tid lang lidt svært ved at følge med. Fra gammel tid havde byen særlige toldprivilegier og blev betragtet som indland ved import til Danmark-Norge. Flensborg-købmænd afsatte sydfra tekstiler, tobak, kolonialvarer og vin i Danmark. Korn og brændevin fra byen og oplandet solgte de til Kongeriget og Norge, og korn og østersøvarer gik i transit til Vesteuropa. Fra 1720'erne blev hovedstaden imidlertid i stigende grad begunstiget med nye importregler, som understregede toldgrænsen til Slesvig. I 1726 fik København importmonopol og i 1732 toldlettelser ved import af de vigtige varer salt, tobak, vin og udenlandsk spiritus til Kongeriget, og i 1742 blev der lagt høj told på import, som ikke skete direkte fra produktionslandet og på danske skibe. Handels- og søfartsbyer syd for Kongeåen protesterede, og fra Flensborg blev der sendt deputationer til København for at få reglerne ændret.

Da det ikke nyttede så meget, var der grund til at søge nye arbejdsfelter, og de kom fra sidst i 1740'erne. Hidtil havde sejlads til Sydeuropa og Middelhavet været forbundet med risiko for at falde i kløerne på kapere fra Nordafrika. Det blev bedre, da Danmark i årene fra 1746 til 1753 indgik traktater med de muslimske lande Algier, Tunis, Tripolis (i vore dage Libyen) og Marokko og

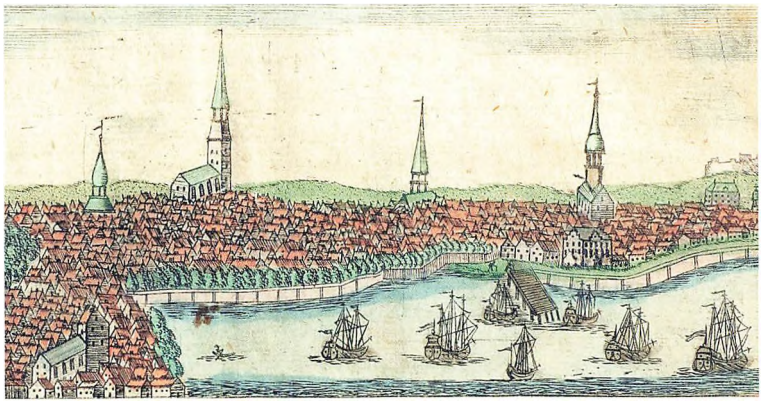

Skibe tegner forgrunden på næsten alle 1700-tallets prospekter af byer på Slesvigs østkyst – for søfart var en meget vigtig levevej for mange. Det gælder også dette primitive træsnit af Flensborg i Erik Pontoppidans bog »Theatrum Daniæ« fra 1730. Senere i århundredet blev trængslen af skibe i Flensborgs havn endnu større.

dermed skaffede danske skibe sikkerhed for de frygtede sørøvere. Hertil kom, at Danmark holdt sig neutralt under Den Østrigske Arvefølgekrig 1740–48. Det skabte forudsætningen for, at danske skibe i krigsårene med deres særligt gunstige fragtrater kunne overtage en del af de krigsførendes sejladser mellem Østersøen og Sydeuropa.

Byerne i Slesvig greb straks chancen i denne europæiske fragtfart, og det i et omfang, der langt oversteg deres kolleger i Kongeriget. Der kom ny gang i skibsbyggeriet i Flensborg, langs Flensborg fjord og i Ekernførde. Selv i Haderslev vovede byens købmænd sig ud i skibsbyggeri.

Den næste højkonjunktur kom under Den Preussiske Syvårskrig fra 1756 til 1763. Igen var det den danske neutralitet, som gav danske skibe en chance, hvor de store søfartsnationer ellers havde domineret. Købmænd, højtstående embedsmænd og andre risikovillige kapitalejere, og også velstående bønder på f.eks. Løjt, investerede i store skibe, som blev sat ind på de lukrative ruter. I Haderslev fortsatte købmændene deres investeringer fra sidste krig og finansierede tre nybygninger på anpartsbasis. Ekernførde oplevede en kulmination i disse år. »Fragtpenge er en fast og behagelig indtægt«, udtalte den succesrige Ekernførde-reder Friedrich Wilhelm Otte i Ekernførde. Han skabte i disse år et rederi i familieeje med op mod 25 skibe eller ca. 1.200 kommercelæster. Det var mere end alle skibe i Odense og Århus tilsammen. Hurtigt havde han udnyttet de muligheder, som gemte sig i Middelhavsfarten.

På længere sigt blev Flensborg imidlertid den egentlige vinder. Byens tonnage voksede fra 97 skibe på 2.428 kommercelæster i 1754 til 136 skibe på 4.058 kommercelæster i 1765, og i disse år lagdes grunden til den fart på Vestindien, som siden blev så betydningsfuld for byen. Der blev råd til at bygge Neptunbrønden

på Flensborgs Nørretorv i den mest forfinede rokokostil, og en teatergruppe diverterede i disse krigsår borgerskabet med en lovprisning af de gode konjunkturer, som oversat til dansk lød sådan:

> Overflodets horn gør Flensborg rig
> stadfæst du selv, o Himmel, vores stræben!
> Så vil og Flensborgs held ej kunne stige højere.

Men fragtfarten var en konjunkturfølsom branche. I det sidste krigsår, 1763, havde Aabenraa ifølge Nustrup-præsten Johan Arndt Dyssel »en meget god handel ved mere end hundrede skibe, hvoriblandt er mange meget store, som går til Norge, England, Frankrig, Spanien og ind i Middelhavet. Især har de sidste urolige tider imellem andre nationer givet dem gode fragter, da det danske flag har gået fri og sikker.« Et år senere var der fred, og straks lød der helt andre toner i en anden beretning fra Aabenraa: »Nu efter krigen ser det med søfarten slet ud igen. De i krig værende nationer såvelsom de andre behøver nu ingen fremmede skibe. De meste vil drive deres handel selv. Den meste del af sommeren i dette 1764 år har 10 af de største skibe, hvilke udgør et kapital af 60.000 mark og derover, lagt her hjemme uden fortjeneste, og en stor del af dem, der har været ude, har sejlet mere overstyr, end de har fortjent.« Netop de omskiftelige internationale konjunkturer mere end den hjemlige vareomsætning bestemte vilkårene for Hertugdømmernes storskibsfart.

De gamle sø- og handelskøbstæder var ikke de eneste bysamfund. Fra 1600-årene og især i 1700-tallet kom dertil de såkaldte flækker, som ikke var kendt nord for Kongeåen. Det var større bymæssige bebyggelser på landet, som i en del tilfælde fik særligt privilegium på at kunne holde marked og have håndværk. I modsætning til købstæderne var de dog ikke selvstændige retskredse, og flækkerne hørte til de omliggende amter. Flækkerettigheder blev givet til enkelte havnebyer som Vyk på Før og Tønders havneby Højer. De fleste flækker lå dog inde i landet som bysamfund, hvor der var håndværkere og blev holdt marked for større områder. Det var baggrunden for Bredsteds udvikling, og noget lignende gjaldt Løgumkloster. Nordborg og Glücksborg udviklede sig i samspil med de lokale hertughoffer. Hertugbyen Augustenborg fik status af flække i 1764 og herrnhuterbyen Christiansfeld i 1771.

Gravstenen over Rømøskipper og kromand Niels P. Ålheit (1682-1768) er nederst prydet af en tomaster. Manden er gengivet med økse og passer og den første kone med en købmandsvægt, alt sammen udtryk for deres søfarts-, handels- og krovirksomhed. Den anden kone ses til venstre i mindre størrelse. N. P. Ålheit sejlede og handlede på Hamborg og Holland og havde krohold. Skipperens og de to hustruers levnedsløb står indhugget på den anden side af stenen.

Bystyre

I Kongeriget var der ikke meget selvstyre tilbage i købstæderne. De var underlagt den stedlige stiftamtmands tilsyn, og kun de

Kagmanden i Tønder stod på torvet, og sådan var det også i andre byer. Figuren var symbol på, at byen sørgede for god orden og politi gennem magistratens og byfogedens rets- og politiafgørelser. Helt frem til slutningen af 1700-årene kunne pryglestraf gennemføres for alles øjne på torvet.

større byer bevarede en borgmester og et råd. Tendensen i retning af større kontrol fra centraladministrationen ses også i Slesvig, men knap så udpræget, og der var store lokale forskelle. I det første årti efter 1721 førte den stedlige amtmand på kongens vegne kontrol med alle byanliggender, fra 1731 blev opgaven henlagt til den kongelige statholder. Det gav større frihed, at byerne var udskilt fra de omliggende amter og kun underlagt statholderen og myndighederne i København.

I hver by var de »deputerede borgere« en slags kommunal repræsentation for borgerskabet. Antallet varierede: 12 i Aabenraa og Slesvig, 16 i Haderslev, Sønderborg og Tønder, 24 i Flensborg. De deltog i skatteligning og godkendte byregnskabet, og den enkelte deputerede beklædte på skift hvervet som bykasserer eller regnskabsfører for fattigkassen. Fra samme kreds besatte man også byens andre tillidshverv, f.eks. som kirkeværge eller hospitalsforstander. Det egentlige bystyre var »magistraten« på fire til seks rådmænd anført af en eller flere borgmestre. Byernes overklasse af købmænd sad tungt på disse poster. Ved embedsledighed kunne magistraten normalt selv foreslå nye kandidater, men kongen forbeholdt sig altid at godkende de valgte, og i stigende grad forekom det, at statholderen eller kongen greb ind og indsatte en akademisk uddannet mand ved direkte udnævnelse. Det gjaldt især posten som bysekretær. I nogle byer overlevede valgretten ganske længe. I Haderslev valgte samtlige grundejere så sent som i 1768 borgmesteren ved direkte skriftlig afstemning mellem rådmændene – men selvfølgelig skete det efter kongelig tilladelse, og de valgte skulle have kongelig bekræftelse og aflægge troskabsed til kongen.

Kontrollen ovenfra voksede. I 1736 blev alle slesvigske byprivilegier indkaldt til revision. Fra 1741 skulle byerne indhente statholderens tilladelse til optagelse af nye lån. Fra 1756 skulle byregnskaberne indsendes til statholderen, fra 1772 til Rentekammeret i København. Tendensen til kontrol af bystyret og dets økonomiforvaltning er tydelig, og dog var der ikke tale om en systematisk ensretning eller tilsidesættelse af det lokale styre, således som i Kongeriget.

Håndværkere og markeder

Søfarten var vigtig for østkystbyerne, men håndværkerne dannede overalt kærnen i byernes borgerskab. I Husum udgjorde håndværkerne i 1769 51% af befolkningen. Skræddere, skomagere og bagere var som regel de fleste.

Lavsreglerne regulerede håndværket i detaljer. I de mindre byer

Cornelius Cornelsen (1722-1796), en typisk repræsentant for søfartsbyen Aabenraas styrende elite. Han begyndte som sømand og skipper, blev giftet ind i en af byens førende rådmandsfamilier, og blev selv kolonialkøbmand og derefter rådmand. Fra 1780 anlagde han en tobaksplantage lige uden for Aabenraa og en hestetrukket tobaksmølle. Portrættet er udført af Aabenraa-maleren Jes Jessen i 1789. Vi ser forretningsmanden med en tobaksdåse i sin venstre hånd, mens regnskabsbogen og pennefjeren står parat på pulten bagved til venstre i billedet.

var mange håndværkere ikke sammensluttet i lav, eller de var knyttet til lav i de større byer – hattemagerne i Aabenraa således til lavet i Itzehoe i Holsten næsten 150 km borte. Nogle lav var lukkede, dvs. de tillod kun et fast antal »amtsmestre«, og de søgte naturligvis med alle midler at fastholde deres privilegier og hindre indsættelse af »frimestre« uden for det lukkede lavs rækker. Den stive struktur medførte ofte gnidninger mellem håndværkerne og staten, bystyret eller de handlende, som hver for sig ønskede en mere liberal og fleksibel tilpasning af udbud og efterspørgsel. Således var behovet for bødkertønder til emballage af varer stærkt afhængig af omsætningen, og den skiftede med konjunkturerne. I handelsbyen Flensborg klagede købmændene hyppigt over mangel på tønder, når deres omsætning steg. Men det fastlåste antal bødkere gjorde det svært at få produktionen til at følge behovet. Kun når konjunkturen var særlig ekspansiv, som det var tilfældet

under højkonjunkturen omkring 1780, lykkedes det at få indsat flere amtsmestre. En egentlig opblødning af lavssystemet kom først fra begyndelsen af det følgende århundrede.

Byhåndværkerne lå i stadig strid med landhåndværkerne. I 1711 fastslog flere forordninger for begge hertugdømmer, at der på gestlandet ikke måtte drives handel eller findes håndværkere inden for en afstand af tre mil fra en købstad, lige bortset fra hjulmager, grovsmed, skrædder og skomager. I marsken var vejene hyppigt oversvømmede og forbindelsen mellem by og land særlig dårlig. Her blev beskyttelseszonen på to mil. De tilladte landhåndværkere måtte kun arbejde indensogns og måtte ikke opsøge årsmarkederne. Ulovlige håndværkere og handlende skulle slå sig ned i en by eller flække.

Uden for den nævnte radius blev retten til at levere høkervarer og øl og brændevin til kroer og fester bortforpagtet, som regel til bykøbmænd. De forpagtede kroerne i byens opland og sikrede sig dermed ret til at afsætte høkervarer, vin og brændevin i distriktet. Alligevel klagede byerne i utallige skrivelser over omløbende landkræmmere, ulovlig brygning, brændevinsbrænding, høkeri og håndværk på landet.

Håndværkerne arbejdede ikke kun for de lokale forbrugere. I Flensborg modtog knapmagerne ordrer på i tusindvis af knapper til militærets uniformer, og vævere og husflidsarbejdere havde store militærleverancer, ofte via byens tekstilkøbmænd. Fra Haderslev sendte byens vævere i 1750'erne skibsladninger på titusinder alen lærred og drejl til København. Håndværkerne eller deres koner besøgte ganske regelmæssigt markeder i Jylland og på de danske øer.

Via markederne var forbruget og produktionen i den enkelte by forbundet med omverdenen. Hver by havde årligt to til tre »årsmarkeder«, som lokkede handlende til fra nær og fjern. Til Nordslesvig kom mange handlende fra Jylland og Fyn, længere mod syd var handlende sydfra i overtal, især fra Hamborg og Altona eller evt. Lübeck og Bremen. Jødiske handelsfolk og repræsentanter for købmænd i de store byer mod syd kom med alt hvad hjerterne kunne begære.

Den daglige omsætning af levnedsmidler fandt sted på »ugemarkederne« eller på byernes skibbro, og her fik de frie markedskræfter ikke lov at råde. Hver by havde sit reglement, som skulle sikre den jævne forbruger varer til rimelig pris og beskytte mod fremmede handlende og mod storhandelens overgreb. Først havde bagerne og den almindelige borger ret til at købe til egen husholdning, til sidst høkere og købmænd i større kvanta til videresalg. Al handel uden om markedet var forbudt.

Håndværkerne var byernes mellemklasse, og skomagerne var overalt den talrigste gruppe. Lavene lagde faste regler for både mestre og svendes erhvervsudøvelse og sociale liv. Ved lavssammenkomsterne blev der drukket af velkomsten. Eksemplaret her er fra tømrerlavet i Haderslev og stammer fra omkring 1820-40.

Fajancefabrikkerne var 1750'ernes industrielle modefænomen. Slesvig fik sin fabrik i 1755, på godset Kriseby anlagde Otte-familien en fabrik i 1760 og flyttede den i 1765 til Ekernførde. Den blev kendt for sine luksusprodukter. Slesvigfabrikken levede længst – helt frem til 1815. I 1785 leverede fabrikken denne punchebowle formet som et dansk orlogsskib til Flensborg Skipperlav.

Brød var det basale næringsmiddel, og ved kornmangel og prisstigninger kunne det blive svært for menigmand. Derfor var bagerne underlagt streng kontrol. Hver bys magistrat foreskrev takster for, hvor meget det enkelte brød skulle veje afhængigt af kornprisen. Meningen var klar: »Kunne den stærkere ved overbud rive alt til sig, så ville den fattige og svage aldrig få noget på markedet«, hed det i Flensborg i 1783.

Manufakturer

Regeringen drømte om at gøre landet uafhængigt af dyre importvarer. Det kunne ske ved at oprette såkaldte manufakturer eller »fabrikker«, d.v.s. virksomheder uden for lavsvæsenet, som fremstillede varer i større stil i en organiseret arbejdsdeling og med benyttelse af både ufaglært og faglært arbejdskraft. I 1735 udbad Kommercekollegiet i København sig oplysninger om den slags »industri« i byerne og bad om at få forslag til dens »opkomst«. Fra Haderslev berettedes om en schlesier, som fremstillede groft tøj, i Aabenraa nævnes en tidligere rytter, som fremstillede glanslærred. I Flensborg fandtes en stivelses- og pudderfabrik og en papirmølle, i Frederiksstad en oliemølle, og der blev fremstillet stoffer af uld og silke. Men det var altsammen småvirksomheder med håndværkspræg. De fleste indberetninger slog en streg over punktet vedrørende manufakturer og fabrikker.

Først fra 1750'erne blev der lidt mere at berette om. Nu var begrebet »industri« kommet på manges læber, og ledig kapital blev investeret i håb om profit. Fajance var det sidste nye, en modevare, som gav prestige. I 1755 grundlagde en greve, en baron og nogle borgerlige sammen med den rige reder- og købmandsfamilie Otte fra Ekernførde en fajancefabrik i Slesvig by, og snart var der lignende virksomheder i Rendsborg og Ekernførde. De første sukkerraffinaderier kom til landsdelen i de følgende år, som følge af sukkerimportens frigivelse i 1754.

Vigtigst var de mange forsøg på tekstilområdet. I Slesvig by startede adelige og borgerlige kapitalejere i 1755 med statsstøtte en fabrik for kniplingstråd, og året efter prøvede man at fremstille hørlærred af luksuskvalitet. I Ekernførde drev familien Otte det særlig vidt. I 1761/62 indrettede skibsrederen et stort uldmanufaktur med 32 vævestole, hvor der blev fremstillet forskellige slags uldstof, huer og strømper.

Regeringen stillede store forhåbninger til manufakturerne. Målet var at begrænse afhængigheden af varer fra Hamborg og andre tyske byer og forpligte kræmmere og købmænd til at overtage faste kvanta fra de nye virksomheder i København og provinsen. Det var upopulært hos de lokale forbrugere og købmænd, for de tyske varer var billigere. »Vi beder om at forskånes for at overtage de københavnske fabriksvarer«, lød det fra Haderslev og flere andre byer. Men Kommercekollegiet var stædigt, og fra 1760 blev det pligt for nye kræmmere at overtage bestemte kvanta fra indenlandske fabrikker. Det kunne også »industrielle« virksomheder i Hertugdømmerne nyde godt af.

Kildernes beretning om de tidlige »manufakturer« og »fabrikker« er ganske lang. Men ordene er misvisende. Der var ikke tale om industri i moderne forstand. I Ekernførde bekostede den lokale købmandsinvestor Otte opførelse af store centrale produktionslokaler, som gav plads til 30 vævere og op mod 80 arbejdere i tekstilvirksomheden samt 80 mand i fajancefabrikken. Så store anlæg var sjældne. I de fleste tilfælde foregik arbejdet decentralt eller som organiseret husflid, idet en købmand både leverede råvarer til arbejderne og aftog deres produkt. Garnet blev spundet af hundredvis af hjemmespindere, og væverne arbejdede hver for sig eller nogle få sammen som selvstændige håndværkere. Større centraliserede virksomheder var undtagelsen.

De industrielle forsøg havde hyppigt en social dimension. Garn var en mangelvare, og overalt blev klaget over tiggeri, fattigdom og arbejdsløshed. Derfor var det nærliggende at etablere et samarbejde med fattigvæsenet. Købmandsfamilien Otte i Ekernførde foreslog i 1762, at alle fattige, som fik understøttelse, skulle spinde

Otte-familiens bygningskarré i hjertet af Ekernførde. Gennem to generationer var husene hjemsted for et dynamisk købmandshus. Det røde murstenspakhus til højre byggede Christian Otte i 1723 til sin handel med korn, vin og tømmer. Sønnen Friedrich Wilhelm udvidede med de to gavlhuse og hen mod kirken en yderligere fløj, som ikke ses på billedet. Fra kontorerne bestyrede chefen og den knap halve snes sekretærer og bogholdere rederi og handel og investeringer i fabrikker og landbrug. Ude i byen arbejdede mere end hundrede arbejdere i familiens tekstil- og fajancefabrikker – i oplandet havde familien to godser. Et stort orgel skænkede købmanden til byens kirke. Stifterens og hans kones våbener på orglets fløje bevidnede den lokale matadors betydning.

garn til familiens virksomheder – eller miste understøttelsen. Sådanne ideer var velsete i regeringen, og mange byer måtte efter pålæg fra centraladministrationen i gang med at etablere fattigspinderier. Resultaterne var ikke imponerende, og alligevel blev forsøget på at benytte fattigfolk i tekstilindustrien gentaget gang på gang senere. I tugthusene i Glückstadt, Neumünster, Rendsborg og Flensborg blev der spundet og vævet, og huer, vadmel, hestedækkener eller finere tøj herfra udgjorde en væsentlig del af den omsætning af indenlandske varer, som tekstilhandlerne blev påtvunget.

Meget blev forsøgt, og meget mislykkedes, for kapitalen og markedet var begrænset. De dyre tekstiler og fajancer fra virksomhederne i Slesvig og Ekernførde var svære at sælge, selv om staten prøvede at hjælpe med indførselsforbud og toldlettelser. De kunstigt oppustede virksomheder svandt hen, når kapitaltilførsel fra købmands-fabrikanterne eller staten udeblev. Afsætning var der kun for de mere dagligdags varer. Kniplingstrådfabrikkerne i Slesvig, Tønder og Løgumkloster havde afsætning hos de mange kniplersker i Tønder og Haderslev amter. Tobak blev spundet i de fleste byer. Også sukkerraffinaderierne i Flensborg og de hundredvis af brændevinsbrænderier havde god afsætning i Hertugdømmerne og i Norge. Men ellers stod manufakturer og såkaldte fabrikker i hele 1700-tallet på svag fod. Ikke »industri«, men søfart og handel var de kapitalskabende erhverv i byerne.

Kirke, skole og lærde folk

Christian 6. tog sit valgsprog »Deo et populo« – for Gud og mit folk – meget alvorligt. Da kongen samlede Slesvig, var pietismens vækkelsesbevægelse godt i gang med at brede sig fra Tønder-egnen og skabe opbrud i mange menigheder. Sværmeriske eller sekteriske strømninger vakte opsigt, og kongen fandt det nødvendigt at gribe ind for at sikre kontrollen. Samtidig blev der gjort et målrettet forsøg på at støtte en videre udvikling af skolerne, så ungdommen kunne få den nødvendige kristne og borgerlige børnelærdom. Kirken og skolen blev centrale emner for både centraladministrationen og provinsstyret i årene efter inkorporationen.

Kirken under statskontrol

Inddragelsen af den gottorpske del af Slesvig medførte mere overskuelige forhold i kirkestyret. Frederik 4. udnævnte flensborgeren Thomas Clausen til ny generalsuperintendent eller biskop for det nu samlede Slesvig og den kongelige del af Holsten. Clausen stod kongen nær. I 1712 havde han forestået kongens omdiskuterede vielse til venstre hånd med Anna Sophie Reventlow, og i 1721 sørgede Clausen for deres lovformelige vielse kun 19 dage efter dronning Louises død. Den nære kontakt mellem hoffet og bispestolen fortsatte i de følgende årtier. Tre af fire generalsuperintendenter i perioden fra 1721 til 1757 kom fra en stilling som hofpræst hos kongen.

Kirkelandskabet var broget i 1721. I de hidtil kongelige dele blev præsteembederne ligesom i Kongeriget besat umiddelbart af kongen efter indstilling af Tyske Kancelli. I landsognene i de tidligere gottorpske områder havde menighederne endnu indflydelse på valg af præst. Amtmand og provst præsenterede som visitatorer tre kandidater for menigheden. De holdt prøveprædiken, og alle medlemmer af menigheden med egen husstand udpegede så den foretrukne ved almindeligt flertalsvalg. I byerne var der valg i forbindelse med stillinger som andenpræst.

Den slags forskelle var ikke velset i centraladministrationen. »Det tykkes os, at i amtet Apenrade burde alt såvel i kirkesager som i civile sager være på samme fod som i de øvrige amter«, skrev Christian 6. i 1738 til oversekretær J.S. Schulin i Tyske Kancelli. »Min mening er denne, at jeg gerne vil forbeholde mig selv

Christian 6. med kongemagtens symboler malet i København 1739 sandsynligvis af J. S. Wahl. Billedet blev straks hængt op på rådhuset i Flensborg, og her hænger det stadig. Det viser en monark, som følger regeringssagerne og vogter på majestætens rettigheder. Kirke, skole og retsvæsen nød kongens særlige bevågenhed.

at besætte alle embeder i mit land«, skrev kongen i 1735 til statholderen i en sag om byfogedtjenesten i Tønder, og han tænkte på helt samme måde om præstestillingerne.

Alligevel blev resultatet ikke ensartede forhold. Præsterne blev ikke skiftet ud i 1721, de aflagde jo med større eller mindre begejstring den foreskrevne ed og ændrede i kirkebønnen, så kongehuset fik plads i stedet for hertugen. Særforholdene i de gottorpske områder blev heller ikke udjævnet. Menighedernes valgret fik lov at bestå, hvor den fandtes, dog sådan at alle kandidater til præsteembeder efter 1736 skulle godkendes af kancelliet og kongen, før de blev præsenteret for menigheden. Når menigheden havde valgt, fik den valgte først sin udnævnelse, når valget var stadfæstet i kancelliet, og kongen havde givet sin underskrift. I sogne under adelige godser var det kirkepatronen, som foreslog de kandidater, menigheden kunne vælge imellem, og som kaldte præsten; men kandidaten skulle eksamineres af biskoppen.

Christian 6. udbyggede tilsynet med kirken fra øverst til ne-

derst. Generalsuperintendenterne skulle tilse »at Vore bisperettigheder ikke skal lide afbræk – hvilket Vi ikke på nogen måde vil tillade« og skulle straks indberette om mulige overgreb. I 1737 ophørte de kirkesynoder, som siden ortodoksiens dage var holdt to gange årligt i Rendsborg, og som havde medvirket i det regionale kirkelige opsyn og i lovgivningen. En censurforordning fastslog, at bøger om både gejstlige og borgerlige emner lå under Overkonsistoriets eller Overrettens censur. Visitatserne blev fast reguleret med instrukser i 1737 og 1739. Hvert år skulle amtmand og provst holde specialvisitats, og hvert tredje år var det generalsuperintendentens tur til at kontrollere kirkens og skolens og fattigvæsenets tilstand, bygningerne og økonomien. Johann Georg Conradi, der beklædte bispeembedet fra 1728 til 1747, konfronterede hver gang præsterne med en spørgeliste på 286 punkter. Efter inspektionerne aflagde både generalsuperintendenten og provster og amtmænd hver for sig beretning til kongen med forslag til udbedring af konstaterede mangler.

Biskop, provster og præster førte en ihærdig kamp mod nedarvede skikke i bondesamfundet, f.eks. julestuer og fastelavnsløben. Da Hans Adolph Brorson i 1750 var på visitats i Ballum og havde hørt, at de dér i sognet havde »holdt ilde hus« med fastelavn, »holdt jeg dem det alvorlig for«, noterede han i sin visitatsberetning, og på Rømø fik han menigheden til at love at afskaffe »den forargelige juleleg«. Da biskoppen hørte om »den forargelige leg i Bæk by« i Nustrup sogn, hvor Guds ord, præsten og de højværdige sakramenter var blevet efterabet adventssøndag under mange tilskueres latter, blev det tydeligt påtalt.

Kongen var meget opmærksom på, at søndagens hellighed blev overholdt. I 1735 nævnte han emnet i et brev til kancellichefen J. S. Schulin: »En sabbatsforordning vil nok være meget fornøden i fyrstendømmerne og grevskabet Oldenburg, især om at ingen vin og øl udskænkes om søn- og helligdagene, med mindre det er til syge og rejsende.« Forordningen kom året efter. Der var pligt til at overvære gudstjenesten, det blev forbudt at afholde gilder og holde bøndernes 'riden sommer-i-by' på søn- og festdage, ligesom der heller ikke måtte opføres komedier på disse dage eller aftenen før.

Pietistisk fornyelse

Fra 1670'erne opstod i Tyskland en ny kirkelig fromhedsbevægelse, som fik navnet pietismen. Philip Jakob Spener i Frankfurt am Main og senere August Hermann Francke i Halle blev de store inspiratorer. De ønskede en fornyelse i forhold til ortodoksien og

dens fremhævelse af *den rette tro.* I stedet talte de om *den levende og personlige tro,* som skulle nås gennem bodskamp og omvendelse til helliggørelse og efterfølgelse. Inspirationen fra grundlæggerne Spener og Francke og de pædagogisk-filantropisk kristelige institutioner i Halle nåede til Slesvig allerede fra 1670'erne gennem unge teologer fra landsdelen, når de vendte hjem fra studieophold ved de pietistisk orienterede læreanstalter i Jena og Halle. De unge nyuddannede kandidater forkyndte en personlig og praktisk orienteret kristendom i nært samarbejde mellem præster og lægfolk. De ordinære gudstjenester og katekismusindlæringen i kirken var ikke nok.

Præstesønnen Enewald Ewald fra Højst blev en af pionererne. I sit fødesogn Højst øst for Tønder afholdt han fra 1718 gudelige forsamlinger i hjemmene med bibellæsning og salmesang for at bringe den enkelte i menigheden til en levende og virksom tro. De nye arbejdsformer blev efterlignet i nabosognene Løgumkloster, Ravsted, Bedsted og særlig Burkal. I Døstrup tog præstesønnen Søren Wedel fat, da han i 1722 var vendt hjem fra Halle. På søndag eftermiddage blev ungdommen samlet rundt i landsbyerne til læsning og overhøring fra katekismen. I landsbyen Lovrup mødtes alle indbyggerne dagligt til en times aftensamvær med sang og oplæsning og bøn. Ildsjælene skaffede katekismer, sangbøger og nye testamenter fra Halle. I de sydlige sogne kunne de bruges på tysk, for de nordlige sogne blev teksterne oversat og trykt på dansk.

Fornyelserne gik ikke stille af. Fra Døstrup berettede den unge Søren Wedel i 1722 til sin lærer Francke i Halle, at nabopræsterne blæste storm fra prædikestolene og advarede tilhørerne mod falske profeter fra Halle, som ville indføre en ny lære. I Rinkenæs holdt den pietistisk vakte pastor Bruhn i 1728 private sammenkomster eller konventikler, hvor folk fra de lavere sociale lag var i flertal. Han formanede til omvendelse og helliggørelse og truede med udelukkelse fra skriftemål og altergang, hvis kirkens ord ikke blev fulgt. Det fik de rige bønder til at protestere. Da generalsuperintendent Conradi kom på visitats, krævede bønderne sognepræsten afsat, og det kom til tumult, så Conradi måtte flygte i en lukket vogn. I Hygum samlede den unge kapellan Peder Jacobsen Hygom i 1734 tilhængere til forsamlinger og vendte sig mod befolkningens sværgen og banden, helligdagsarbejde, krogang, svir og julelege. Præstens uvante sprogbrug og de skarpe domme splittede menigheden. Flere bønder mente, at kapellanen indførte ny lærdom, og de bad om at måtte beholde deres gamle bibel, katekismus og evangelium.

På Bredsted-egnen kom bevægelsen ud af kontrol, da den unge

Pulpiturerne bredte sig langs kirkernes vest- og nordsider i første halvdel af 1700-årene. De gav ekstra siddepladser til ungfolket og tilflyttere og dem der ikke havde råd til at købe et stolestade på gulvet. Ofte var felterne udsmykket med evangelist- eller apostelbilleder eller folkelig bibelhistorie, som kunne benyttes i undervisningen af unge og gamle. Pulpiturfeltet her sidder i Medelby kirke og kan være malet 1734 af den lokale landsbymaler Sønnich Hinrichsen. Det viser Jesus, der lader de små børn komme til sig.

Johann Hermann Schrader (1684-1737) kobberstukket af C. Fritzsch 1735. Som ung tysk teolog var han 1709 kommet til København som huslærer hos den formående minister og senere Tønderamtmand J. G. v. Holstein og derefter i kongehuset. Det førte i 1728 til ansættelse som førstepræst og provst i Tønder. Hans salmebog 1731 banede vej for nye tyske pietistiske salmer, han fik H. A. Brorson ansat som dansk præst, og han fik opført et vajsenhus. I kirken og til gudelige forsamlinger i sit hjem samlede han store skarer i en fordragelig kirkelig vækkelse.

præst Peter Lorenzen i Bordelum sammen med teologen Franz Barsoenius (Barsø) fra Bargum omkring 1733 indledte åndelige møder, hvor folk fra de lavere sociale lag kom til orde. Denne såkaldte 'Bordelum-bande' blev kendt for at lægge afstand til den offentlige gudstjeneste og nadveren og for at foretrække en slags fri kærlighed frem for ægteskabet. Det hed sig også, at de ville overføre privatejendom til fællesskabet. Det opskræmte naturligvis myndighederne. Der blev nedsat en gejstlig undersøgelseskommission, og anførerne fik tugthusstraf. For de øvrige blev der påbudt tvungen kirkelig genopdragelse.

Christian 6. fulgte udviklingen tæt og forsøgte at holde den inden for kirkens regulerende rammer. En del statsloyale pietister blev befordret til gode embeder. »De to provstier, Haderslev og Apenrade, have Vi besat med tvende mænd, som Vi anse for dygtige«, skrev kongen i 1736 til sin skriftefader og hofpræst Bluhme, da han havde givet de to provstier til pietisterne Johannes Tychsen og Johannes Schmidt. Hamborgeren Johann Hermann Schrader, som havde gjort et godt indtryk ved hoffet, blev sendt til Tønder som provst i 1728. Her fornyede Schrader kirkearbejdet med fyndige prædikener og bedetimer og nye salmer.

Kongen sørgede også for, at pietistiske præster fra Slesvig fik embeder tæt på magtens centrum. Præstesønnen Enewald Ewald blev efter sit pietistiske pionérarbejde på Højst-egnen hentet til København i 1727 som lærer og præst ved det nye Vajsenhus. Her fik han stor indflydelse i den pietistiske bevægelse i hovedstaden. Erik Pontoppidan blev i 1734 uden ansøgning hentet til Frederiksborg som slotspræst efter nogle år som hofpræst hos den sidste hertug i Nordborg og sognepræst i Havnbjerg. De tre Brorsonpræstesønner fra Randerup gjorde alle karriere i Kongeriget. Nicolai Brorson havde først embede i Bedsted, og flyttede i 1735 til Frederiksborg som slotspræst. Broderen Hans Adolph Brorson blev i 1737 provst og senere biskop i Ribe, og den tredje af brødrene, Broder Brorson, blev biskop i Ålborg i 1737 efter et tiår som sognepræst i Mjolden. Hygum-præsten P. J. Hygom blev biskop i Århus i 1738. Særlig betydning fik Johann Bartholomæus Bluhme fra Tønder. Han havde først embeder i Borne og Rendsborg og fik derpå stilling som tysk hofpræst i København i 1729. Han blev kongens skriftefader og kirkelige rådgiver og fik stor indflydelse på monarkiets kirkepolitik.

Også gudstjenestelivet modtog langtrækkende påvirkning i disse år. I tiden forud var salmebøger næppe allemandseje, og salmesangen var en stadig gentagelse af et lille udvalg af salmer, som menigheden havde lært udenad. Indlæring og tilkendegivelse af bekendelsesgrundlaget dannede en fast kærne i kirkelivet. Dette

Emmerske Bedehus i Tønder landsogn. Siden Reformationen skulle bønderne herfra søge til købstadens kirke, men der var kun dansk gudstjeneste kl. 5.30 om morgenen, og de tyske gudstjenester kunne de ikke forstå. Derfor blev der i 1729 oprettet et nyt embede som dansk tredjepræst. Den nye præst – det var Hans Adolf Brorson – skulle holde danske søndagsgudstjenester i Emmerske. Året efter blev »bedehuset« bygget som kombineret skolehus og kirke – et eksempel på den opmærksomhed på skolens og sprogets betydning, som prægede Christians 6.s' regeringsår.

rituelle mønster var i de foregående generationer banket så fast i befolkningen, at der kom protester, så snart der blev forsøgt fornyelser.

Det var netop hvad der skete under den pietistiske vækkelse fra 1720'erne. Nye salmer, katekismer og nye testamenter nåede ud til folk som aldrig før. Hans Adolph Brorson fra Randerup mødte bevægelsen og dens salmer som ung huslærer i Løgumkloster. Han forsøgte sig som salmedigter og fortsatte digtningen, da han i 1722 blev faderens efterfølger i Randerup. I 1729 fik han embedet som dansk- og tredjepræst i Tønder og oplevede, at chefen provst Schrader publicerede sin salmebog. Det blev formentlig endnu en inspiration for Brorson, og fra 1732 udsendte han sine egne salmer i små danske salmehæfter til brug i de gudelige forsamlinger. Her var trykt nye salmer som »I denne søde Juletid«, »Her komme, Jesus, dine Små« og »Den yndigste Rose er funden«. I 1739 udsendte Brorson samlebogen »Troens Rare Klenodie«, som ud over 82 originale salmer mest bestod af tekster oversat fra tysk.

Schrader og Brorson og deres kolleger gav Sønderjylland en ny sangskat, inspireret fra Halle. I første omgang blev deres salmer særlig brugt i de gudelige forsamlinger, men da Erik Pontoppidan i 1740 udgav en officiel kirkesalmebog, gav han plads til alle salmer fra Kingos salmebog og dertil 90 af Brorson. Salmebogen slog ret hurtigt igennem i Nordslesvig, hvor kirkesproget var dansk. Det var første gang landsdelen fik en almindelig benyttet dansk salmebog og et bredt salmerepertoire, heriblandt også Brorsons salmer. Pontoppidans salmebog var den første, hvor hver salme var nummereret, og det førte til, at kirkerne i de følgende årtier blev udstyret med tavler til salmenumrene. Gudstjenesten blev mere varieret end før, og den danske salmesang var med til at styrke det danske sprog i Nordslesvig.

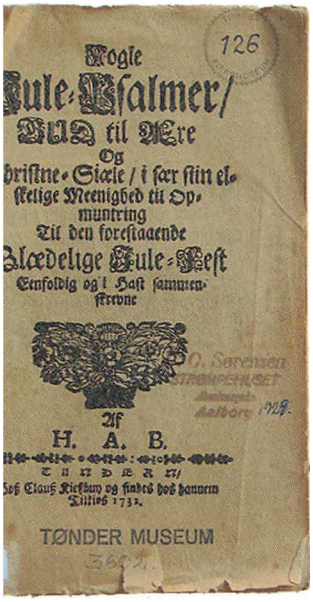

Brorsons betydning for den danske salmeskat blev grundlagt i 1732 med dette beskedne hæfte på 16 sider med danske julesalmer. Hæftet var tiltænkt husandagterne og den danske menighed i Emmerske, som var ladt i stikken af den tyske salmesang i Tønder-kirken. Hæftet var et angreb på de syndige julestuer med deres drik og dans. Senere fulgte andre små salmehefter med Brorson-salmer og danske oversættelser af tyske salmer. Efter udnævnelsen til stiftsprovst i Ribe samlede Brorson i 1739 salmerne til en egentlig salmebog: »Troens Rare Klenodie«, et sidestykke til Schraders Tøndersalmebog. Her blev den tyske vækkelsessang for alvor ledt ind i dansk salmetradition.

Pietisterne fik også betydning ved at bane vej for herrnhuter- eller brødrebevægelsen. Den var opstået omkring grev Zinzendorf i Herrnhut i Sachsen fra 1720'erne, og greven besøgte selv Hertugdømmerne i 1731 på vej hjem fra Christian 6.s kroning. Snart efter fulgte de første herrnhuter-udsendinge. Ligesom pietisterne krævede brødrene en personlig afgørelse af den enkelte, men de fremførte deres budskab mere mildt og forsonligt end pietisterne, og de så ikke så meget den enkeltes bod og helliggørelse men snarere frelserens kærlighed som udgangspunkt for omvendelsen. Fra 1740'erne etablerede herrnhuterne kontakt til pietistiske præster rundt om i Slesvig, og der blev grundlagt små lægmandskredse.

Statsmagten så kritisk på den fri lægmandsbevægelse ligesom på al form for separatisme og søgte at regulere fænomenet og holde det inden for kirkens rammer med den såkaldte konventikelplakat fra 1741. Forordningen var vendt mod de omvandrende lægprædikanter og lægmandsforsamlingerne. Den foreskrev, at der kunne holdes forsamlinger i præstegårde og i private hjem udover de ordinære gudstjenester, og her kunne lægfolk komme til orde. Men det skulle ske med præstens vidende og normalt også hans deltagelse.

Inden for disse rammer vandt herrnhuterne fodfæste, især i sogne hvor pietistiske præster havde ført vækkelsen frem. Brødresamfundene i Stepping-Frørup og Burkal udviklede sig til bevægelsens lokale arnesteder og base for herrnhutiske rejseprædikanter. I 1769 talte samfundet i Stepping 118 sjæle. I hele den nordlige del af Slesvig omtales en inderkreds af ca. 450 vakte, men påvirkningen gik videre. I Flensborg fik herrnhuterne godt fat i borgerskabet, og de fandt også tilhængere i de øvrige købstæder. Rundt i sognene lod præster sig inspirere til at holde opbyggelige møder udenfor gudstjenestetiden for at vække det religiøse liv. Fra dette beskedne arbejde går der tråde til grundlæggelsen af Christiansfeld i 1771 og senere vækkelses- og missionsbevægelser i Sønderjylland. På langt sigt fik individualismen og oplysningen impulser ad denne vej.

Bondeskoler og sogneskoler

At sørge for at alle fik skolegang og færdighed i at læse og måske også at skrive – det var pietisternes og statsledelsens store mål. Det var også målet for provst Reimarus i Tønder, da han i 1719 og 1722 bestemte, at de penge, der blev indsamlet med klingpungen i kirken, skulle bruges til at betale for fattige børns skolegang; degnene skulle undervise, og ingen skolemester måtte antages

uden at være eksamineret af sognepræsten. I 1726 fastslog en synodebeslutning for hele Slesvig stift, at alle børn mellem 7 og 14 år skulle holdes til skole.

I årtiet derefter blev der lagt op til den helt store og almindelige skolereform både i Kongeriget og Slesvig. Syd for Kongeåen forberedte Overkonsistoriet på Gottorp og generalsuperintendent Conradi arbejdet ved at indsamle detaljerede oplysninger om forholdene i alle sogne. Indberetningerne viste, at Slesvig vistnok var nået noget længere end Kongeriget, og at børnene generelt lærte at læse. I de fleste sogne var der en sogneskole, normalt med degnen som lærer, og i mange landsbyer var der selvstændige småskoler oprettet af bønderne selv. Men skolemestrene blev antaget af bønderne, for ringest mulig løn og kun for en vinter ad gangen. Ofte var der ikke noget egentligt skolehus i de små landsbyer, men både skolen og skolelæreren gik på omgang, andet var der slet ikke råd til, mente mange landsbyer. I Kropp i Sydslesvig berettede præsten i 1739, at børn fra 6–10 års alderen skulle vogte kvæg og heste, stable tørv og samle hø, passe mindre søskende, eller de blev sendt ud at tjene i Ejdersted eller Ditmarsken. Mange var fattige, og deres elendige tilstand var den egentlige årsag til, at der ikke kunne ansættes en dygtig skolemester og børnene holdes ordentlig til skole. Kun få børn blev virkelig forberedt til konfirmationen. Om de livegne på de adelige godser skrev generalsuperintendenten i 1743: »De livegne børn undervises ikke i at skrive eller regne, men kun i at bogstavere og at læse i katekismus.« I 1740 berettede provst Tychsen for Haderslev provsti, at når børnene kom til konfirmationen, havde de enten intet lært, eller de havde i de 3–4 år, hvor de havde arbejdet ved landbruget, glemt så meget, at de vanskeligt kunne indhente det i det fjerdingår, konfirmationsforberedelsen varede. Børn over 10 år gik ikke i skole, og skolepligten var mere teori end praksis. I bedste fald blev børnene sendt i vinterskole fra 6- til 10-års alderen og derefter nogle måneder omkring 14 års alderen som led i konfirmationsforberedelsen. Ved sommertid kom kun meget få i skole. I Hanved mente de gamle i 1738, at hvis børnene skulle gå i skole ved sommertid, så måtte der også leveres dem mad og drikke og klæder, og forældrene måtte have tjenestefolk for at udføre det arbejde, børnene skulle have passet. Skolepengene blev betalt som ugepenge, og det fristede til at forsømme skolen.

Under disse forhold var lærergerningen en usikker sag. Mange steder mente bønderne, at de kunne afskedige skoleholderen som en anden tjenestekarl. Lærer Peter Dau fra Kropp i Sydslesvig har berettet om det i sin dagbog. Han blev konfirmeret i 1740 og fik derefter en vinters undervisning i regning og skrivning i sognesko-

Salmenummertavler blev almindelige i kirkerne i løbet af 1700-årene. De blev nødvendige, da Pontoppidans 1740-salmebog indførte nummerering af salmerne. Det var en fornyelse, som viser, at uddannelsesniveauet i befolkningen var på vej op. Bonden Christen Hansen i Elstrup på Als bemærkede fornyelsen i sin dagbog en søndag i 1771: »Sang vi til højmesse i kirken den salme no. 458, som stod malet på enhver tabelle, og denne var den første vi sang efter nummer.« Det lille notat røber en omstilling i kirkelivet, som byggede på bedre læsefærdigheder og skolegang i befolkningen. Tavlen her er dateret 1771 og stammer fra Egen kirke på Als.

Vajsenhusene er i dag det mest håndgribelige spor vi har bevaret af 1720'ernes pietistiske bevægelse. Forbilledet var Franckes vajsenhuskompleks i Halle. I 1720 blev der åbnet et vajsenhus med friskole i Slesvig by. I Flensborg støttede både velstående lokale købmænd, amtmand, storkansler U. A. Holstein, og hoffet ideen. I 1725 blev Flensborg-vajsenhuset indviet i bygningen her. Den er i dag bevaret som »Flensborghus« og er næsten uændret i det ydre. En del byggematerialer kom fra det nedbrudte Duborg Slot. Huset blev opdragelsesanstalt og skole for op mod 50 børn. Senere kom dertil en fattigarbejdsanstalt. Tønder by fik sit vajsenhus i 1735. Det byggede på midler fra den lokale købmand Peter Struck og støtte fra amtmand og statsminister Joh. Georg Holstein og kongen. I Tønning blev udstedt fundats for et vajsenhus i 1742.

len. Med den baggrund kunne han begynde at undervise. Gennem mere end 20 år tog han om vinteren tjeneste som skoleholder i skiftende byer på hjemegnen – så vidt han kunne enes med bønderne om hyren. Nogle gange mislykkedes det, og han måtte klare vinteren selv. Om sommeren tjente han hos bønderne, i otte somre var han i Holland. Først i 1764 lykkedes det ham at blive eksamineret af generalsuperintendenten og blive fast ansat skoleholder.

Skoleindberetningerne til Christian 6. var ikke opmuntrende. I Kongeriget reagerede enevælden i 1739 med at udstede en ambitiøs

skoleforordning, som foreskrev skolepligt og prøve af alle skoleholdere. Men godsejerne protesterede, og allerede året efter så kongen sig nødsaget til at ophæve loven. I Slesvig konkluderede Overkonsistoriet, at de store lokale forskelle og den betydelige fattigdom gjorde det urealistisk at udstede en forordning. Man nøjedes i 1744 med at udsende et påbud til amtmænd og provster i hele Slesvig om at fremme skolevæsenet og sørge for skolebyggeri, men der var ikke tilskud fra staten. Det var et tilbagetog, ligesom i Kongeriget.

Alligevel er der ikke tvivl om, at skolevæsenet og uddannelsesniveauet gik fremad i disse år. Det skyldtes bl.a. konfirmationens gennemførelse. I Slesvig stift havde konfirmationen været obligatorisk siden o. 1690, og fra 1730'erne var den realitet overalt, fra 1736 også i de dele af Sønderjylland, som kirkeligt hørte under Kongeriget. Det stillede øgede krav til skolegangen. Indlæringen af de kristne grundbegreber blev kontrolleret ved alle visitatser. Når biskop H.A. Brorson kom på visitats i Vestslesvig i årene fra 1742 til 1762 overhørte han hver gang katekisationerne og uddelte ros og ris. »Ungdommen var vel undervist og meget munter til at svare« – »Ungdommen svarede upåklagelig og bedre end jeg havde ventet«, berettede han i 1742 fra Gram og Nustrup. »Klaget over folkenes uvillighed i at skikke deres børn til skole, hvorom skede alvorlige formaninger og løfter om forbedring«, skrev Brorson i 1757 efter visitatsen i Hygum. I 1760 fandt han, at landalmuen stort set kunne læse overalt og kunne den kristelige børnelærdom, dvs. Luthers lille katekismus og noget af en katekismusforklaring.

I det frie bondeland så mange bønder selv en interesse i at gøre noget for at forbedre skolevæsenet. Det gjaldt f.eks. bonden Ernst Ernstsen i Asserballeskov på Als i 1749. Læreren Johannes Pade har efterladt følgende rosende ord om Ernstsens ræsonnement: »Jeg (sagde han) kan ikke selv læse, da jeg ikke har nydt nogen skoleunderviisning, men jeg vil stræbe, at mine børn kunde nyde den.« Ernstsen fik derfor hertugen på Augustenborg til at støtte bygning af et skolehus i landsbyen. Andre steder tog bønderne sagen i egen hånd. I Ørsted og Grønnebæk vest for Haderslev byggede de skoler i 1747 på egen bekostning. Det var ikke sogneskoler, men skolerne tilhørte bønderne, og de betalte også lærerne, som blev indsat efter aftale med præsten og øvrigheden. En af folkene i Ørsted forfattede en inskription, som blev sat op på skolens dør:

»Til denne Byes Ungdoms Gavn
Vi dette Huus lod Bygge;
Gud det til Lof: dit store Navn
Med Naaed overskygge.«

Fra 1740'erne voksede antallet af egentlige skolebygninger på landet. Bygherre var ofte bønderne selv. På Rømø blev der bygget to små firefags skoler omkring 1740. Toftum fik skolen her i 1784. På vesterhavsøen blev der ligesom i andre områder præget af søfarten undervist mere i regning og matematik end i flertallet af almindelige landsogne.

Gradvist førte bøndernes og amtmændenes lokale initiativer i den retning, som kongen havde opgivet at forordne generelt. I 1740 var der vel 150 skolehuse i Nordslesvig, i 1760 var tallet steget til 215, hvortil kom skoler i lejede stuer, i alt 280 skoler. De frie bønder lagde vægt på, at børnene ikke blot lærte at læse, men at de også fik lært skrivning og lidt regning, og ikke mindst tysk, som var handels- og forretningssproget og det sprog, som de mødte hos embedsmænd og i administration og lovgivning. I 1763 mente indbyggerne i Ørsted, at deres lærer ikke duede, »siden hand ey er i stand til at lære børnene det tydske sprog ... hvilket dog såre hart er fornøden for vore børn her i Holsteen, hvor vores børn ofte må søge deres brød på den tydske orth«. De gode beskæftigelsesmuligheder i søfarten var et andet motiv til at søge ekstra undervisning. Skolemester Johannes Pade påpegede denne sammenhæng, da han skrev, at de søfarende på østkysten af Als i 1750'erne »satte mere priis på regning, end som almuen i Fyn. Det var hine meget om at gjøre at deres børn kunde især forfremmes i den videnskab.« Noget lignende gjaldt på vestkysten, »hvor den største deel af ungdommen anførtes til søefarten«. Det stillede krav om »skoleholdere, der i besynderlighed got kand regne og skrive«.

Skolernes udvikling blev således et spejl af de særlige økonomisk-sociale forhold i Slesvig. Ligesom før lå skoleniveauet i Slesvig over Kongeriget. Nustrup-præsten Johan Arndt Dyssels vurdering fra 1763 må stå til troende, når han skriver: »Overalt i det slesvigske oplæres bønderbørn meget ypperlig i skrivning og regnekonsten, indtil algebra. Bønderne søger en stor ære i at lade deres børn vel oplære, og det så meget priseligere, da de uden synderlig øvrigheds tvang og anstalt, selv ivrig driver derpå; foruden visse degneskoler, lønner og koster hver fraliggende bye om vinteren sin egen skoleholder.«

Efter en sådan vurdering er det at vente, at de fleste har lært både at læse og skrive. I 1710 siges sognerepræsentanterne i otte af Tønder provstis 15 sogne at kunne læse og skrive, i to sogne kunne de »nogenlunde«, i et sogn »til nød«, i et sogn kunne de læse og skrive »bortset fra de helt gamle«. I to sogne kunne kun én læse og skrive, i et sogn ingen. Udbredelsen af pietistisk opbyggelseslitteratur efter 1720 viser, at mange har kunnet læse. Omkring 1760 synes næsten hele befolkningen at have været nogenlunde læse- og skrivekyndig.

I skoleundervisningen indtog katekismen og de religiøse bøger den absolutte førsteplads. Andre skolebøger var en mangelvare, især hvis de skulle være på dansk. De få drenge, der lærte at regne, brugte langt op i 1700-tallet en tysk regnebog, også i det dansktalende Nordslesvig. Her er gengivet en 1776-afskrift fra Vejbæk mellem Aabenraa og Flensborg af Heino Lambecks Rechen-Buch. Sammen med Valentin Heins' tyske regnebog blev den meget benyttet af de lærere, som drev det vidt med regneundervisningen.

Dansk og tysk

Tysk var befolkningens andetsprog, hvor det ikke var hovedsproget. Skolebøger på dansk var længe en mangelvare. »Skoleholderen må forstå at informere i tydsk læsen, regnen og skriven, såsom der er icke en skole sä liden i det gandske herredt, at jo vedkommende absolute fordrer af deres skoleholder at hand må forstå det, thi dansk regnen er plat ingensteds i brug under gandske Haderslev amt,« skrev pastor Fog i Skærbæk i 1757. I retsvæsen og administration var tysk forlængst blevet enerådende sydfra til og med Tønder amt. Kun i dele af Aabenraa amt, på Als og Ærø og i Haderslev amt forekom dansk indtil midt i 1700-årene

endnu ved tingretterne, men skulle der appelleres, måtte alt oversættes til tysk. I 1763 nævnte pastor Dyssel i Nustrup, at hele almuen næppe forstod en tysk sætning i sammenhæng, men på tinge skulle danske bønder alligevel »anhøre hvad to tyske rabulister [lovfordrejere] lovmundhugges om«. Da tyskuddannede akademikere fra 1740-erne overtog embederne som herredsfogeder i Nordslesvig, var vejen åbnet for tysk også i de nordligste retskredse.

Især de pietistiske kirkefolk så problemet. Uoverensstemmelsen mellem folkesprog og kirkesprog gjorde det svært at bibringe menighederne kirkens budskab. I byerne i Nordslesvig var dagligsproget dansk, men kun morgen- og eftermiddagsgudstjenesterne var på dansk, mens højmesserne blev holdt på tysk, ligesom salmesang, skoleundervisning og katekisationer foregik på tysk. I Angel »taler undersåtterne næsten kun dansk, og dog prædikes gennemgående kun på tysk«, udtalte hertugen på Glücksborg i 1735. I det nordlige Sydslesvig var folkesproget dansk, men prædiken stort set på tysk. Salmesangen var altid på tysk, også hvor prædiken blev holdt på dansk. På Sild og Før og omkring Bredsted blev der talt frisisk, og frisisk blev benyttet i mange skoler, men i kirken blev befolkningen eksamineret i deres børnelærdom på tysk. Det fremmede ikke muligheden for at bibringe de unge de nødvendige kundskaber. Biskop Brorson blev bekymret over det, da han var på Før i 1743. Nogle børn kunne »ikke ret explicere sig på tysk, så som det frisiske sprog er deres moders mål,« noterede han i sin visitatsberetning. Pastor Fischer i Hyrup i Angel ramte plet, da han i 1738 skrev, at det var svært at gennemføre kirkens og skolens opgaver, når præsten ikke forstod menighedens sprog og menigheden ikke præstens.

Den slags mangler blev der lagt mærke til på højeste sted. Præsterne Erik Pontoppidan og J. B. Bluhme kendte virkeligheden, og det var måske dem, der fik Christian 6. til at gøre et behjertet forsøg på at ændre forholdene. »Til det tønderske provsti kan ingen bruges uden den som forstår både dansk og tysk«, skrev kongen i 1737 til sin kancellichef J. S. Schulin. Det var nødvendigt »igen lidt efter lidt at introducere i Slesvig det i temmelig aftagende komne danske sprog«, mente kongen. I 1739 befalede han visitatorerne at undersøge og indberette om sprogforholdene. Svarene lagde ikke skjul på, at det kunne være vanskeligt for folk at forstå kirkens ord, og alligevel frarådede de ret enstemmigt ændringer. Fra Tønder provsti blev fremhævet, at indbyggerne i mange sogne bedst kunne dansk, men alligevel ville de nødig give afkald på de tyske prædikener og den tyske opdragelse af ungdommen. Visitatorerne foreslog, at kommende præster og

lærere skulle være tosprogede. Det var kongen enig i, og i 1739 blev bestemt, at præster og skoleholdere i hele Slesvig fremtidig skulle have færdigheder i begge sprog. Men virkningen blev meget begrænset – alt fortsatte som hidtil. I dagligdagen har det måske hjulpet, at langt de fleste præster var hjemmefødte og dermed i praksis kendt med de lokale sprogforhold. Knap 70% af alle præster var født i Slesvig, og i det dansktalende Nordslesvig var tyskfødte gejstlige nærmest ukendte.

Kongens og hans rådgiveres initiativer viser, at man på højeste sted i København anså det nordlige af de to hertugdømmer som et dansk land. Den samme opfattelse kom også til orde i provinsen selv. Ensted-præsten Nicolai Freuchen var en af dem, der i 1750'erne harcelerede over, at dansk blev tilsidesat i den dansktalende egn omkring Aabenraa: »Er vi altså fra oprindelsen danske undersåtter, hvorfor skal vi så ikke også betjene os af det danske sprog. Når det danske sprog er os godt i almindelig tale, hvorfor skal så tysk foretrækkes i officielle skrifter og dokumenter?« skrev han. Hans kollega pastor Nicolas Nissen i Uge var enig og beklagede sig i en indberetning i 1754. Han vovede at antyde, at det tyske administrationssprog i en dansk egn måske skyldtes ønsket om at holde folk i uvidenhed: »Almuen forstår ikke et tysk ord«, skrev han, »og langt mindre en sætning, for slet ikke at tale om en tysk prædiken, og det er ligeså i politiske anliggender, hvor f.eks. retsstilen gør alt så meget mere uforståeligt, som om man med vilje ønsker at almuen ikke skulle forstå noget, så en præst efter oplæsning af forordningerne må gentage alt og gøre det forståeligt med danske forklaringer.«

Kritikken faldt ikke helt på klippegrund, og der blev faktisk gjort enkelte tiltag for at styrke det danske sprog og båndene mellem kongerige og hertugdømme i disse år. Ganske vist var studerende fra Hertugdømmerne ikke forpligtet til at at besøge universitetet i København sådan som studerende fra Danmark-Norge, men Christian 6. udtrykte, at et ophold i København kunne blive regnet for en ekstra kvalifikation ved ansøgning om embede. I 1758 fik slesvigerne adgang til kommunitetsstipendiet i København ud fra betragtningen, at de var »rette danske og fødte inden vort rige Danmarks grænse«. Universitetet i Kiel var i tilbagegang i disse år, og antallet af slesvigere, som søgte til Kiel, faldt drastisk frem til 1760'erne.

Den tynde finkultur

Kirken var den vigtigste kulturbærer, og kirkens folk var langt fra altid tilfreds med deres menigheder. På landet og i byerne fandt

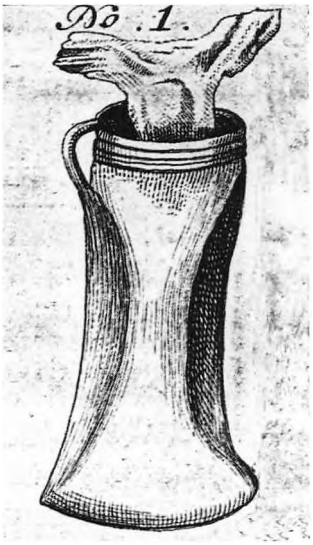

Langt op i 1700-årene var den lærde stands studier meget rettet på fortiden. Fra 1752 foretog den indvandrede tyske krigsråd J. F. Camerer sammen med amtslæge Fabricius i Tønder udgravninger og udgav beskrivelser og tegninger af lokale oldtidsminder og fund. Genstanden her var fundet 1752, og Camerer tolkede den som en »stridshammer« – i virkeligheden er det en bronzecelt, dvs. en støbt ceremonikse af bronze fra ca. 1000 f.Kr. Tegningen blev publiceret i værket »Sechs Schreiben von Holsteinischen Gegenden« i 1756.

befolkningen afveksling fra det daglige slid i julelege og fastelavnsløben og majfester og søndagssammenkomster i kroerne. I byerne havde håndværker- og svendelav og skyttegilder deres sammenkomster, og der høres ofte om fester og dans. Der blev afholdt højtideligheder for honoratiores, når de store festdage i kongehuset og kongens næsten årlige gennemrejser blev fejret. I storbyen Flensborg kom der komedianter på besøg i 1730-erne, og i Slesvig nåede selskabeligheden et særlig højt niveau med ceremonier og fester ved statholderens hof.

Præsterne førte en ihærdig kamp mod de farlige forlystelser. De ivrede mod spisning og dans til langt ud på natten ved barnedåb og bryllupper og mod gravøl ved begravelser. Bøderegistrene fortæller, at korporlig vold ikke var sjælden – sikkert en følge af rigelig omgang med stærke drikke. Det ændrede sig måske noget fra midten af århundredet. I 1765 noterede præsten i Ensted en begravelse, hvor »den hidtil brugelige skik at give en tønde øl til ligfølget efter øvrighedens befaling er blevet afskaffet«. Måske var præsternes og lovgivningens ihærdige forsøg på at opdrage befolkningen ved at sætte sig spor.

I præstegårde og i byernes rektorboliger blev der puslet med videnskabelige emner. Historisk-sproglige studier stod i høj kurs i København og ved Christian 6.s hof, og herfra var der kontakter til lærde folk i Slesvig. Der blev indsamlet oplysninger om sproglige og dansk-nordiske historiske emner. I sine år som hofpræst og senere sognepræst på Nordals 1729–34 udgav Erik Pontoppidan sin Danmarksbeskrivelse 'Theatrum Daniæ', og han indsamlede oplysninger om bondebefolkningens nedarvede skikke, tænkemåde, overtro og ordsprog og optegnede sønderjyske ord og vendinger. I 1745 udgav han i det københavnske Videnskabernes Selskabs Skrifter den vigtige afhandling »Det danske Sprogs Skiæbne og forrige saavelsom nærværende Tilstand udi Sønder-Jylland eller Førstendømet Slesvig«. Bogen var helt på linje med den interesse for det danske sprog, som Christian 6. havde vist i de foregående år. Den blev meget læst og var med til at styrke opfattelsen af Sønderjylland som et dansk område, som havde lidt så megen overlast af tidligere tiders »tyske hertuger«.

Unge folk fra Slesvig læste ofte ved tyske universiteter, men nogle havde også øje for mulighederne i København. Den unge O. H. Moller fra Flensborg, søn af byens bekendte rektor og bogsamler Johannes Moller (død 1725), fik gode kontakter til indflydelsesrige lærde i København. Han blev udgiver af den regeringsstøttede bogrække 'Dänische Bibliothek' og blev professor ved universitetet. I 1750 overtog han faderens rektorembede i Flensborg og fortsatte sin flittige udgivelsesvirksomhed om Sles-

vigs historie, genealogi og topografi. Hans store bibliotek og samlinger af håndskrifter blev rejsemål for lærde fra ind- og udland.

Moller havde kolleger, som delte hans interesse for historie og oldtidsforskning. I Tønning udgav rektor J. C. Kleffel i 1742 en bog om marskområderne i oldtiden. I Tønder skrev pastor M. R. Flor i 1758 en udførlig beretning om byen i fortid og nutid. Provst C. O. Riese i Agerskov foretog udgravninger og skabte sig en samling af mønter, oldsager og naturalier, optiske og matematiske instrumenter. Fysikus Johan Christian Fabricius i Tønder og lægerne Krüsing i Flensborg samlede på oldsager. I Sommersted drev to generationer af præsteslægten Wøldike en landsbylatinskole. 66 elever blev dimitteret og mange gik videre til Københavns universitet. I Tinglev gav pastor Ulrich Petersen privatundervisning til mange i årene efter 1763 og flere gik herfra direkte til universitetet.

I hovedstaden var en købedygtig læsende dansk offentlighed etableret omkring 1750. I Slesvig forekom en litterær borgerlig kultur endnu kun spredt. Lige fra 1654 var der trykkeri i Slesvig by, fra 1706 også i Flensborg, og byen havde en privilegeret boghandel siden 1732, som kunne fordele bøger ud i området. I 1735 oprettedes et bogtrykkeri i Vajsenhuset i Tønder. Herfra udsendtes katekismer, bønnebøger og salmebøger i tusindtal på både dansk og tysk.

Aviser og ugeblade nåede frem fra Hamborg og Altona mod syd og fra København i nord. Lokale blade var der endnu knap nok publikum til, og censur og skepsis hos de lokale myndigheder satte grænser for hvad der kunne udgives. Det forklarer også, at hovedparten af tidens studerende folk rettede deres opmærksomhed mere mod fortiden end mod samtidens spørgsmål. Et første eksperiment med et lokalt fremstillet blad møder vi i 1754, da et »moralsk ugeskrift« og et blad med titlen 'Der neue Flensburgische Merkur' blev forsøgt i Flensborg. Slesvig fik et litterært ugeblad 'Das Schleswigsche Wochenblatt' i 1756, men det nåede kun et oplag på 80, og bladet gik ind samme år. I Haderslev blev der gjort et forsøg i 1759. Alt sammen var dog blot kortvarige tilløb, som ikke havde megen levekraft. Der manglede endnu publikum til bredere læsning ud over de religiøse skrifter. Det blev anderledes blot få årtier senere.

Undersåtter mellem to tidsaldre

I 1760 var der gået fire årtier, siden aristokrati og embedsmænd i det tidligere gottorpske Slesvig havde hyldet den nye landsherre på Gottorp slot. I årene derefter opstillede centralstyret ambitiøse mål for forvaltning og retsvæsen og for befolkningens åndelige og timelige vel som undersåtter i kongens regelbundne monarki. Der blev udstedt nye påbud i mængde, og selv om det var lettere at udstede forordninger end at få dem gennemført i praksis, satte de nye krav dog tydelige aftryk. Længst nåede styret måske med sit ønske om at forme folket til loyale undersåtter. Denne bestræbelse for at betrygge staten også indadtil var i sig selv ikke noget nyt – men formen og de midler som blev taget i anvendelse var nye. I 1760 var folk mellem Kongeåen og Ejderen ikke i tvivl om, hvem der var deres konge og landsfader, og ingen synes at have stillet spørgsmålstegn ved loyaliteten.

Kongedyrkelse og statsbevidsthed

Medalje udgivet til oldenborgernes 300 års jubilæum 1749. Portrætter af kongerne fra Christian 1. til Christian 6. omgiver den regerende Frederik 5. I Slesvig fejredes jubilæet i alle latinskoler, hvor udvalgte elever fremsagde taler om de nådige konger, som havde sikret fred, kultur og velstand til de lykkelige undersåtter.

Kulminationen i regimets bestræbelser på at skabe en loyal undersåtsbevidsthed var tre »statsfester« i 1747, 1749 og 1760. Programmet var hver gang tilrettelagt i København. Den første fest fandt sted ved Frederik 5.s salving i 1747. I alle købstæder gav den lokale byøvrighed udtryk for deres glæde på den store dag. I Haderslev blev der vist illuminerede »sindbilleder« af kongen og salvingen, og magistraten, de deputerede og prominente borgere holdt fest med mad og vin, taler og skåler for at hylde monarken.

I 1749 blev der iscenesat en tredagesfest for at markere det oldenborgske kongehus' 300-års jubilæum. På førstedagen den 28. oktober var der festgudstjeneste i alle kirker. Præsterne takkede Gud for de talløse velgerninger, rigerne havde nydt gennem det velsignede dynasti. Generalsuperintendent Reuss' prædiken i Slesvig domkirke fyldte på tryk 64 sider. På andendagen var der taler og musik i latin- og borgerskolerne. I Sønderborg beskrev unge mennesker i et syngedigt, hvordan skibe og handel, videnskab og lærdom, gudsfrygt og klogskab trivedes under kongens milde regimente. I Flensborg modtog deltagerne i latinskolefesten et trykt digt om den glæde, som gennemstrømmede Danmark og »der Dänen Blut« lige fra Weser-floden ved Oldenburg til Nord-

Flensborg Friedrichsgardes silkefane fra 1743 bærer det store rigsvåben og indskriften »Concordia et vigilantia« (enighed og årvågenhed). Garden var oprettet i 1721 for at modtage Frederik 4., da han var på tilbagevejen fra arvehyldningen på Gottorp. Lignende garder oprettedes i alle byer. De hyppige parader og vagttjenesten gav medlemmerne så meget at bestille, at Christian 6. forud for sit besøg i april 1740 frabad sig parader, »da noget sådant dels er borgerne til besvær og dels er unødvendigt«. Alligevel var gardernes aktivitet stigende. Deres optræden var med til at rodfæste kongetroskab og undersåtsbevidsthed i befolkningen.

polen, ja helt til kolonierne Malabar og Coromandel. På tredjedagen samledes embedsfolk og borgerskab til spisning, festmusik og baller. I Husum var der fest på rådhuset og i ansete borgerhuse. Allegoriske billeder fremstillede, hvordan dynastiets velgerninger strømmede ud til fattig og rig. Festens forløb blev beskrevet i lokale tryksager. I alt kendes 124 tryksager, heraf 31 fra København, 14 fra resten af Kongeriget og så mange som 46 fra Slesvig og Holsten. Byerne i »de tyske provinser« havde råd til at fejre monarkiet mere end de danske provinsbyer.

Scenen blev genopbygget i 1760, da kongen befalede fest i dagene 16.-18. oktober for at fejre enevældens 100 års jubilæum. Overalt i byerne sås igen illuminerede sindbilleder, som viste regimet som retfærdighedens, religionens og fredens garant, og folk samledes til festgudstjenester, skoletaler og selskaber på rådhuse og amtshuse, med spisning, taler og dans. Slesvig og Holsten fejrede dagen mindst lige så aktivt som Kongeriget. Festerne var med til at gøre slesvigerne bevidst om deres plads som undersåtter i det danske monarki mellem Norge i nord og de fjerne kolonier. Landbefolkningen lærte det samme, når de lyttede til præstens kirkebøn fra prædikestolen, og bondekarlene kendte deres plads i statssamfundet, når de exercerede ved kirken om søndagen eller deltog i de omfattende militære bevægelser i årene omkring 1760.

Enevældefesten gav måske udvalgte befolkningsgrupper lejlig-

Lokale embedsmænd og honoratiores samlet til festmåltid i Tønning 30. oktober 1749 i anledning af Oldenborgdynastiets trehundredårsdag. Ved bordet priste en dommer fra Garding den milde danske konges velgerninger mod sit folk. I andre lande havde befolkningen derimod grund til dagligt had mod deres regenter. I et syngedigt hed det: »Hvis kongen, på hvem Slesvigs flor og velstand bygger, skulle finde Ejdersted vaklende i sin troskab, vil lykken vige fra landskabet.« Festscenen med gæster, opdækning og musikinstrumenter til bordmusikken findes i den publikation, som blev udsendt bagefter.

hed til at ræsonnere over politiske spørgsmål. Noget lignende skete, da et omrejsende teaterselskab i 1758 kom til Flensborg for at underholde overklassen med et tale- og syngestykke. Dramaet forestillede, hvordan fædrelandet blev udsat for et opgør mellem krigsguden Mars og fredens beskytter Jupiter. Det dannede publikum har ikke været i tvivl om, at stykket var inspireret af den helt aktuelle situation. Tusindvis af tropper var opstillet i Hertugdømmerne til værn om monarkiets neutralitet, og kongen arbejdede for at holde monarkiet uden for de krigerigske opgør i Europa. Stykket var en indirekte hyldest til den fredspolitik, kong Frederik 5. førte midt mellem Europas krigsførende magter. Operaen var en loyal og undersåtlig hyldest til regimet, og det stillede en aktuel politisk problematik til skue. Den forudsatte et publikum, som interesserede sig for staten og dens plads i Europa.

De samme kredse var målet for de beskedne ugeblade, som netop i disse år blev forsøgt udgivet for første gang i de større byer i landsdelen. Set i bakspejlet kan vi vurdere, at både underholdningen og de kortvarige bladforsøg var budbringere om den oplysningstid, som brød igennem efter 1760.

På samme tid var der måske også nye normer på vej i landsognene. I 1751 sammenfattede biskop Brorson årets visitatserfaringer derhen, at ungdommens undervisning nu de fleste steder

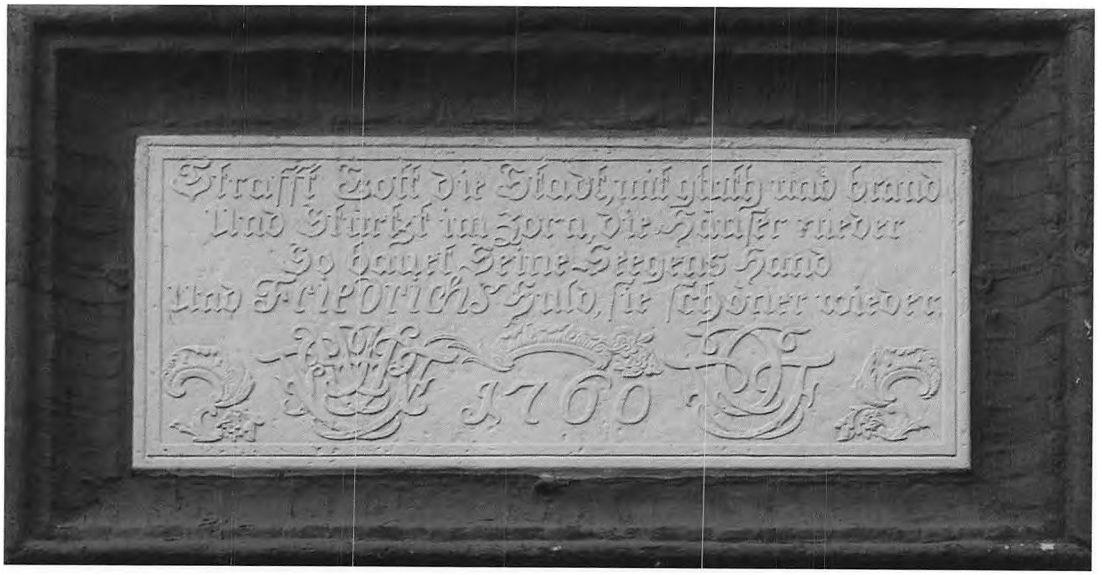

I 1759 lagde en frygtelig brand halvdelen af Haderslev i aske. Året efter satte den fornemme tekstil- og kolonialkøbmand og rådmand Hans Rudolph Feddersen denne tavle på sit nybyggede hus. Den tyske indskrift mindes, hvordan Gud i sin vrede har straffet byen med bål og brand – men endnu skønnere var den genopbygget ved hans velsignelse – og kong Frederiks nåde. Det samme budskab lød, da hele Slesvig samtidig fejrede 100 året for enevældens indførelse: Kongen og regimet sikrede monarkiets fred og velfærd – mens Europa stod i brand.

var ligeså almindelig som dens forsømmelse havde været tidligere. I 1759 mente han, at overtroen var på retur, og han fandt, at en natur- eller måske fornuftsbestemt tankegang vandt mere og mere indpas ikke blot hos de lærde, men også blandt almindelige folk. Sidst i 1760'erne vurderede præsten i Agerskov, at folketallet var steget i forhold til 60 år før, skolerne var forbedret og folks kundskab var blevet bedre. »Banden, sværen, kortspil, slagsmåle, krogang, julestuer, ligvagt, fastelavnsløben« var formindsket og afløst af mere alvorlighed, indberettede han. Præstekollegaen provst Lüders i Glücksborg følte på samme tid, at han levede i en overgangstid præget af velstand. Bonden var som nyfødt og gennemgik en karakterforandring i oplysningens ånd. En dranker var en skamplet, og nyttige fornøjelser vandt frem i stedet for gamle bondske skikke.

I dag kan vi vove den tolkning, at freden og stabile økonomiske konjunkturer siden 1740'erne havde skabt grundlaget for en bevidst undersåtsidentitet i befolkningen. Statens indretning og styreform blev stillet til folkets skue på en måde, som næppe var kendt før. Der var foregået en proces, som ikke kun blev styret og iværksat ovenfra. Den blev i høj grad hjulpet frem af bønder og borgere lokalt i selve Slesvig. Der var skabt grundlag for en senere oplysning og individualisering. Forudsætningerne for reformvirksomheden i årtierne efter 1760 var lagt.

Helstatens »tyske provinser«

Den 6. august 1777 besøgte den unge danske teolog Andreas Chr. Hviid fæstningsbyen Rendsborg på grænsen til Holsten. »I gravene af denne fæstning stode commandantens gulerødder og grønkål: et deiligt mærke på den gyldne fred, vi nu i så lang tid have havt i landet. Gid den blive stående rolig i mange år«, skrev han i sin dagbog. Ønsket gik i opfyldelse. De efterfølgende årtier frem til 1807 blev fredelige reform- og vækstår i Sønderjylland ligesom årene siden 1721 havde været det.

Det var imidlertid ikke givet på forhånd, at det skulle gå sådan. Frem til 1762 var der stærke kræfter, som truede den danske konges besiddelse af Slesvig. Men uvejret drev over, og fra 1770'erne virkede gunstige økonomiske konjunkturer og klog statsmandskunst sammen, så freden og velstanden blev bevaret gennem de mange krige sidst i århundredet. Slesvigs og Holstens særstilling i monarkiet blev fastholdt. De to områder blev kongens »tyske provinser«, hvor enevældens centraladministration helt frem til århundredskiftet tog vidtgående hensyn til lokale særforhold.

Kampen for Slesvig og mageskiftet 1773

Frem til 1760'erne måtte kongerne leve uden at have fået alle de interesserede magters garanti for Danmarks erhvervelse af den gottorpske del af Slesvig i 1721. Straks efter indlemmelsen var gottorper-hertugen Karl Frederik rejst til St. Petersborg. Zar Peter den Store bød ham velkommen som en suveræn hertug af Slesvig, der endnu havde krav på de tabte områder, og i 1725 blev hertugen gift med zarens næstældste datter Anna Petrovna. I hemmelige artikler til ægteskabskontrakten lovede Rusland at ville understøtte hertugen i at opnå den svenske trone, hvor han havde arverettigheder efter sin mor, svenskekongen Karl 12.s søster Hedvig Sophie, og til at generhverve sin del af Slesvig. Da Peter den Store døde i 1725, blev efterfølgeren Katharina 1. en god støtte for hertugen. Heroverfor lod Frederik 4. sin gesandt udtale, at han var villig til at forsvare inkorporationen til sidste blodsdråbe, og han foretog diplomatiske og militære modforholdsregler.

I første omgang drev faren forbi. Karl Frederiks beskytter Katharina 1. døde i 1727, og hertugen blev tvunget til at rejse hjem

Johann Hartvig Ernst Bernstorff (1712-72), chef for Tyske Kancelli og dansk førsteminister i tidsrummet fra 1751 til 1770, malet af J.L. Tocqué med elefantordenens blå bånd. Slesvig fyldte meget hos Bernstorff som udenrigsminister. Det gjaldt om at sikre besiddelsen af Slesvig mod truslen fra gottorperne og deres allierede og at erhverve den gottorpske del af Holsten, og dertil at holde Danmark fri af de europæiske storkrige til gavn for erhvervslivet. Bernstorff var desuden førstemand i ledelsen af den indre civile styrelse og erhvervspolitikken over for Hertugdømmerne. Hans samarbejde med kongens særligt fortrolige, overhofmarskal A.G. Moltke var snævert. Kongeyndlingens støtte var væsentlig for at opnå majestætens underskrift på vigtige afgørelser.

til Kiel og sit lille hertugdømme. I 1732 tilbød Danmark ham den gigantiske sum af en million daler for at opgive sine krav på Slesvig. Hertugen svarede, at han hellere ville spise tørt brød end give afkald på sin ret.

Hertugen døde i 1739, og hadet til Danmark gik i arv til sønnen Karl Peter Ulrik. Hans store chance kom i 1741, da han blev kaldt til Petersborg som tronfølger med titel af storfyrste. I 1743 blev hans slægtning Adolf Frederik, som var statholder i Holsten-Gottorp under hertugens fravær, indsat som tronfølger i Sverige. Dermed var Danmarks besiddelse af Slesvig truet fra to sider.

Der blev nok at gøre for den danske udenrigstjeneste og dens chefer Johann Sigismund Schulin og Johann Hartvig Ernst Berns-

Opmarchen mod Rusland i 1762 skræmte befolkningen. I Haderslev blev dette billede af en russisk grenader formentlig brugt som skydeskive. Da truslen var ovre, blev der holdt takkegudstjeneste, men i årtier derefter måtte alle betale en personskat for at dække den statsgæld, rustningerne havde medført.

torff. Gennem 1750'erne arbejdede de for at opnå en fredelig løsning. Den gamle plan om et mageskifte af Oldenburg-Delmenhorst mod hertugens del af Holsten blev trukket frem. Karl Peter Ulrik var dog ikke til at bevæge. I 1760–61 vovede Bernstorff at stille Rusland et slags ultimatum. Hvis en erstatningaftale og et mageskifte ikke blev antaget, ville Danmark på anden vis gå mod Karl Peter Ulriks planer. Svaret var en blank afvisning. Storfyrsten krævede 24 millioner rigsdaler i erstatning for indtægtstab fra Slesvig og tilføjede, at han var rede til at forhandle på anden måde. Det var en slags krigserklæring.

Sådan blev det. Den 5. januar 1762 besteg Karl Peter Ulrik tronen som Peter 3. Han lod sine tropper marchere mod vest. Det tegnede til krig mellem det store Rusland og det lille Danmark. I storfyrstens del af Holsten var indflydelsesrige kredse dog ikke glade for Peters krigsplaner. Til kredsen hørte den tidligere gottorpske embedsmand Caspar von Saldern. I dybeste hemmelighed var han i juni 1761 rejst til Petersborg, hvor det i de følgende kritiske måneder lykkedes ham at få en mærkelig dobbeltstilling som fortrolig medarbejder både hos Peter 3. og den danske udenrigsminister Bernstorff. Det var et kunststykke – muliggjort med praktisk hjælp af den initiativrige storreder og købmand Friedrich Wilhelm Otte i Ekernførde, som var velanskrevet hos både Saldern og Bernstorff. Otte arrangerede Salderns rejse til Petersborg, og han sørgede i de kritiske måneder for at budskaber kunne gå tophemmeligt frem og tilbage mellem Bernstorff og Saldern.

I sommeren 1762 rykkede zarens hær på 40.000 og Frederik 5.s på 27.000 mand op mod hinanden syd for Wismar til den store afgørelse. »Slesvig er hjertet i de danske stater. At miste eller dele Slesvig vil være det samme som at miste eller dele selve kronen«, udtalte den danske førsteminister J. H. E. Bernstorff. En dansk flåde stak i søen for at hindre forstærkninger i at nå frem til de russiske tropper ad søvejen. Fra hele Slesvig blev bønderne beordret at yde kørselstjenester. 310 bøndervogne kørte af sted fra Haderslev amt, 70 fra Aabenraa amt, 50 fra Løgumkloster. »Denne reyse var en hver frygtsom for, siden det var i rygte at i mellem vor konges armee og kongen af Mosckau skulle i samme tiid skee felt slag«, skrev en af bønderne om ekspeditionen. Men omkring den 17. juli 1762 indtraf miraklet. »Den hoyeste Gud lod for at frelse vort land kongen af Mosckau ved en hastig død overfaldes, saa blev strax fred, og vor armee rykte her ud i landet med rolighed, vor armee var over 70000de«, erindrede Slesvigbonden. Peter 3. var blevet afsat og myrdet, og hustruen besteg tronen som Katharina 2. Hun lod tropperne trække tilbage.

Krigen havde været dyr. Statsgælden steg fra 4,2 millioner rigs-

Spørgsmålet om Holstens plads i monarkiet var højaktuelt, da maleren Nicolai Abildgaard i 1778 blev bestilt til at male 10 store historiemalerier af den oldenborgske kongerækkes bedrifter til riddersalen på Christiansborg slot. Derfor blev hans plan om at illustrere Christian 7.s historie med et billede af stavnsbåndets løsning vraget til fordel for denne allegori, som viser foreningen af den gottorpske del af Holsten med den kongelige i 1773. I skikkelse af to kvinder træder den hertugelige og den kongelige del hånd i hånd frem for Christian 7., mens den russiske ørn flyver bort med Oldenburgs og Delmenhorsts våbenskjold. Billedet er en hyldest til den samlede helstat. Billedet kom på plads i 1791, men gik tabt ved Christiansborgs brand 1794. Kun skitsen her er bevaret i dag.

daler i 1758 til 20 millioner rigsdaler i 1765. Flensborg måtte yde et tvangslån på 200.000 rdl., og der blev indført en belastende ekstraskat på 1 rigsdaler pr. person. Den skulle være midlertidig, men blev til befolkningens store utilfredshed permanent.

Gottorperslægtens rettigheder lå nu hos Peter 3.s søn storfyrst Paul og hans moder. Forhandlinger blev indledt med Caspar von

Saldern som forhandlingsleder på russisk side. I København blev der åbnet for pengekasserne for at sikre samarbejdsviljen hos den russiske part. Købmand Otte fik travlt med overføre bestikkelsesbeløb fra København til udbetaling i Petersborg og at sende skibe med østers og andre lækkerier til Saldern i St. Petersborg. De skulle bidrage til at holde kejserinden og de vigtige forhandlere venligt sindede.

I 1765 blev indgået en dansk-russisk venskabs- og garantitraktat, i 1767 en foreløbig mageskiftetraktat. Den gav Danmark garanti for besiddelsen af Slesvig og forudså overdragelse af den gottorpske del af Holsten til Danmark mod at kongen til gengæld afgav grevskaberne Oldenburg og Delmenhorst. Aftalerne blev bragt til udførelse i 1773, da storfyrst Paul var blevet myndig. Ved en højtidelig ceremoni på slottet i Kiel den 16. november 1773 blev den gotttorpske del af Holsten overdraget til den danske konge, og den holstenske forhandler Caspar von Saldern udtalte: »Fra nu af anerkender vi alle Danmark-Norges konge som vor eneste og retmæssige konge og herre. Alle skel skal falde, alle skal være børn under en fader, den danske konge.«

I det holstenske ridderskab og embedsaristokratiet var der dog en ikke ubetydelig modstand mod overladelsen til Danmark. Godsejerne og kredsen omkring de adelige klostre gjorde krav på at blive hørt, når kongen agtede at udstede forordninger, som greb ind i deres rettigheder. Uviljen blev blødgjort med en række beroligende bestemmelser. Ridderskabet fik i 1775 anerkendt den såkaldte Fortwährende Deputation som talerør over for kongen, en enestående institution i en helstat, hvor undersåtterne ellers stod politisk retsløse over for enevoldsmonarken. Lederen af Hertugdømmernes overordnede regeringsinstans, Tyske Kancelli, skulle fremover være en anset adelig fra Hertugdømmerne, og ansættelse som embedsmand eller præst i Hertugdømmerne skulle fremover forudsætte to års studier ved det gamle hertugelige universitet i Kiel. Fællesskabet og båndene mellem de to hertugdømmer Slesvig og Holsten blev cementeret inden for rammerne af den danske helstat. Helt symptomatisk blev »Holsten« herefter næsten officiel fællesbetegnelse for de to hertugdømmer. »Store og gode Handlinger af Danske, Norske og Holstenere« kaldte historikeren Ove Malling i 1777 sin berømte samling af opbyggelige fortællinger om mindeværdige personer fra monarkiets forskellige dele.

Næsten 150 års stridigheder var bragt til afslutning. Besiddelsen af Slesvig var sikret, og Holsten var samlet under den danske konge. Grundlaget for en fredelig og fremgangsrig periode var lagt. Prisen var bl.a., at Danmark kom i et langvarigt afhængighedsforhold til Rusland.

J. H. E. Bernstorff, Struensee og A. P. Bernstorff

Frederik 5. besøgte Hertugdømmerne hyppigt i sin regeringstid 1746–66. Kongen inspicerede sine tropper, der blev holdt store militærøvelser, monarken lod sig hylde, og undersåtterne kunne beglo majestæten, når han spiste ved offentligt taffel. Men kongen regerede ikke som hans far og bedstefar havde gjort. Den reelle magt lå hos administrationscheferne – excellencerne i gehejmekonseilet – og i administrationen bag dem. Centraladministrationen i København lagde rammerne for livet i Slesvig. Fra 1751 og gennem næsten 20 år var Johann Hartvig Ernst Bernstorff den centrale statsmand. Han beklædte førstepladsen som leder af udenrigstjenesten og Hertugdømmernes forvaltning gennem Tyske Kancelli. I en årrække var han også leder af erhvervspolitikken gennem Kommercekollegiet.

Det stabile excellencestyre fik en brat ende, da Christian 7. besteg tronen i 1766. I de første regeringsår gennemførte Christian 7. storslåede besøg i sine provinser, og befolkningen fik dronning Caroline Mathilde og hendes elskerinde, kongens livlæge J. F. Struensee at se på gennemrejser. Styret blev mere uforudsigeligt. Det gjaldt særlig, da Struensee i 1770 tiltog sig magten. Den aldrende J. H. E. Bernstorff fik sin afsked, og pludselig føg en byge af Struenseeske moderniseringslove over både Kongeriget og Hertugdømmerne. Geheimekonseilet blev ophævet, og kongens eller rettere Struensees kabinet blev magtens centrum. Bernstorffs enerådende stilling som oversekretær i Tyske Kancelli blev afløst af et kollegialt styre med borgerlige på de ledende poster. Der kom pålæg om, at administrativ og dømmende myndighed skulle adskilles. Overretten på Gottorp skulle kun tage sig af justitssager, ikke af forvaltningen, hvert amt skulle kun have én domstol, og advokaternes magt skulle begrænses. Der blev taget skridt til at forenkle den besværlige splittelse mellem kongerigske enklaver og slesvigske distrikter i Vestslesvig. Enklaveøen Amrum og den delte ø Før blev begge samlet under Tyske Kancelli. Reformprogrammet blev bakket op af amtmand Wedel i Aabenraa og U. A. Holstein i Tønder. I 1771 kom også en forordning, som krævede, at folk i Slesvig skulle bære faste slægtsnavne. Noget sådant blev først indført i Kongeriget et par årtier ind i 1800-årene.

Men Struensee-tiden blev kort. Den 17. januar 1772 blev han stødt fra magten, og hovedparten af de gode reformideer blev henlagt. Gehejmestatsrådet blev genoprettet som det organ, hvor kongen traf sine beslutninger og underskrev indstillingerne fra

Jens Martin Lunds portræt af Frederik 5. fra 1765 er malet til kongegalleriet på Flensborgs rådhus. Kongedyrkelsen kulminerede under Frederik 5., men folk vidste godt, at der var forskel på glansbilledet og virkeligheden. I 1749 blev en værthusgæst i Rendsborg refereret for at sige, at majestæten ved et besøg som kronprins i 1743 »havde gjort en buk«. Det var en alvorlig majestætsfornærmelse, og sagen blev behandlet helt op i gehejmekonseilet i København. Her nøjedes oversekretær Schulin og de andre ministre med at udtale en mild irettesættelse – der skulle ikke være mere snak end nødvendigt.

Amtmandspalæet i Tønder, opført 1768 af arkitekt J. G. Rosenberg. Bygherren var den nyudnævnte amtmand Ulrich Adolph Holstein. Han hørte til den ældre Bernstorffs protegeer, og havde under krisen i 1762 varetaget Danmarks interesser på krigsskuepladsen i Mecklenburg. U. A. Holstein hyldede oplysningstidens reformideer og arbejdede i sine knap fire Tønder-år for reformer i landbrug, rets-, skole- og fattigvæsen. Ægtefællen Amalie Sophie født v. Buchwald var meget selskabelig anlagt og har sikkert glædet sig over det forfinede palæ. Det var formet efter forbilleder i Frederiksstaden i København og landsteder nord for residensstaden.

statsrådets ministre eller kollegierne. I åben kamp med hoffet fik holsteneren Caspar von Saldern de borgerlige presset ud af ledelsen af Tyske Kancelli, og stillingen som oversekretær eller direktør blev genoprettet. Den blev givet til Andreas Peter Bernstorff, en nevø af den ældre Bernstorff. Han kom snart til at indtage en plads som uofficiel førsteminister og blev afgørende for at holde Danmark uden for alle de krige, som i de følgende år gik over Europa. Denne fredspolitik blev af stor betydning for erhvervslivet i Slesvig – og resten af monarkiet.

I styret af Hertugdømmerne blev A. P. Bernstorff den centrale mand frem til sin død 1797, og det lykkedes ham at bevare en selvstændig stilling i forhold til de ændringer, som i øvrigt forekom i centraladministrationen i København. Med årene fik kronprinsen, den senere Frederik 6., dog stadig mere at sige. Fra sidst i 1780'erne genoptog kronprinsen også traditionen med kongelige besøg i Hertugdømmerne og viste hæren stor opmærksomhed. I 1790 blev han gift med Marie Sophie Frederikke, datter af statholderen i Slesvig, landgreve Carl af Hessen. Det styrkede båndene mellem hoffet i København og Hertugdømmerne.

Skellet ved Kongeåen blev der ikke rokket ved, og på mange områder fik forskellene mellem Kongeriget og Hertugdømmerne lov at udvikle sig i disse år. I Kongeriget slog det nye Guldbergstyre efter Struensees fald ind på en demonstrativ dansk politik og fastslog, at fremover skulle administrations- og regeringssproget være dansk. Men det gjaldt kun i Danmark-Norge. »Vores

Danmarks ubestridte førsteminister Andreas Peter Bernstorff (1735-97) malet af Jens Juel med elefantordenens blå bånd og stjerne. I 1773 efterfulgte han onkelen J. H. E. Bernstorff som udenrigsminister og leder af styret af Hertugdømmerne. Hans neutralitetspolitik sikrede erhvervslivet gode kår. I Hertugdømmerne var det hans mål at få det tidligere gottorpske Holsten til at leve sammen med resten af det danske monarki – det krævede hensyntagen og styrkede den såkaldte »administrative slesvigholstenisme«. Livegenskabets ophævelse og forbedring af skolevæsenet var nogle af A. P. Bernstorffs mærkesager.

Tydske Provincer« var undtaget. Her var forvaltningssproget fortsat tysk, og samlingen af Holsten befæstede den administrative enhed mellem Slesvig og Holsten. Mens enevældens bureaukrati indførte administrative moderniseringer i Kongeriget, levede mange lokale særheder videre i Hertugdømmerne. Syd for Kongeåen nøjedes centraladministrationen som hovedregel med at føre overopsyn med retsvæsen og forvaltning og med skatteindtægterne og blandede sig ikke i de lokale særforhold.

Det udelukkede dog ikke, at enevældens stadige bestræbelse for at fremme retssikkerhed og effektivitet i den økonomiske forvaltning strammede grebet om lokalforvaltningen også syd for Kongeåen. I 1772 blev der indført detaljerede krav til de årlige byregnskaber, så revisionen i København kunne blive effektiv. I 1781

Oprettelsen af den Slesvig-Holstenske Species Bank i Altona i 1788 skabte en egentlig møntfod for hertugdømmerne: Slesvig-Holstensk Kurant. Speciedaleren viser rigsvåbenet på den ene og kong Christian 7.s portræt på den anden side. Kurantmøntfoden blev de næste par årtier et solidt fundament for erhvervslivet i hertugdømmerne og gav det en særstilling i forhold til Kongeriget.

blev kontrollen med alle former for regnskabsaflæggelse, skatteopkrævning og alle kommunale udgifter styrket, og fra senest 1793 skulle der indsendes årlige fortegnelser over kommunernes gældsforhold. De lokale forvaltninger blev pålagt at indsende stadig flere indberetninger og statistikker – lister over håndværkere, handlende, skibe, »industrielle« virksomheder, årlige skoletabeller, kvartalsvise lister over ændringer i brandtaksationerne og meget andet.

I Kongeriget blev 1790'erne årtiet for betydelige administrative og retslige reformer. I Hertugdømmerne forekom der også forenklinger af jurisdiktionsforholdene. Siden Reformationen var det gamle domkapitel i Slesvig bevaret som et amt spredt over store dele af Slesvig. I 1777 blev domkapitelsamtet og det lille Mårkær amt ophævet og de spredte distrikter forenet med omliggende herreder. Rentekammerchefen i København Christian Ditlev Frederik Reventlow ønskede at gå videre og støttede tanken om en amtsreform ligesom i Kongeriget. I 1799 blev nedsat en kommission, som skulle afskaffe de blandede jurisdiktioner i Vestslesvig, og der blev forhandlet om ændring af ubekvemme amtsgrænser. Men i modsætning til Kongeriget blev det mest tilløb. Modstanden hos de lokale embedsmænd var for stor.

Allermest tydelig blev forskellene, da der også kom en møntmæssig adskillelse. Syd for Kongeåen var de kongerigske kurantsedler aldrig rigtig slået igennem. Deres kurs var faldet stærkt, og der var behov for en omfattende sanering af hele monarkiets møntvæsen. Den blev i første omfang kun gennemført i Hertugdømmerne, hvor en Speciesbank blev oprettet i Altona i 1788. Der blev indført en ny slesvig-holstensk kurantmønt ligeværdig med den hamborgske bankmønt og sølvindløselige speciesedler. Den nye slesvig-holstenske kurant var en god mønt i forhold til dansk kurant. I 1791 fik også Danmark og Norge en egen speciesbank, men den fik ikke samme solide fundament som den altonaske.

Landbrugets reformår

Landbosamfundet skiftede ansigt i årtierne fra 1760'erne og frem til 1805. Statens godser blev udstykket, og de tilhørende bønder blev reelt selvejere. I landsbyerne ophævede bønderne det overleverede dyrkningsfællesskab, så hver bonde fremover dyrkede sin jord uden de bindinger til naboerne, som havde rådet hidtil. På private godser blev der vendt op og ned på forholdet mellem gods og fæstebønder, og livegenskabet forsvandt. Resultatet blev overalt en styrkelse af de selvstændige bondebrug.

Ændringerne havde et sidestykke nord for Kongeåen, men reformerne forløb adskilt og forskelligt i henholdsvis Kongeriget og Hertugdømmerne. I Kongeriget kom udskiftningen i gang lidt senere end i Slesvig, og det var forarbejdet i Den store Landbokommission, som førte frem til de vigtige forordninger om retsforholdet mellem godsejer og fæster i 1787 og stavnsbåndets ophævelse i 1788. Ingen af disse love gjaldt for Hertugdømmerne. Her begyndte udviklingen tidligere, og den blev styret knap så centralt.

'Frihed og ejendom'

Bevægelsen indledtes i 1740'erne. Reformvenlige nationaløkonomer docerede, at statens magt bygger på antallet af dens undersåtter. Det gjaldt om at give plads til så mange landbrugere som muligt. Hvis man gav »frihed og ejendom« til bønderne, ville det gøre dem flittige og stræbsomme og føre til vækst og økonomisk fremgang for både dem selv og staten. På godserne skulle man ophæve fæsternes afhængighed af godsherren, afskaffe hovarbejdet og omdanne de store godsmarker til mindre og selvstændige brug. I bondelandsbyerne gjaldt det om at bryde det gamle landsbyfællesskab og give hver bonde sine egne afgrænsede jorder. Øde strækninger måtte opdyrkes af nye folk.

Fra 1750'erne blev det muligt at sætte reformforslag på tryk. I Glückstadt kunne det ske i tidsskriftet »Schleswig-Holsteinische Anzeigen«, og fra 1757 var der publikationsrækken »Danmarks og Norges oeconomiske Magazin« i København. Allerede i magasinets første bind blev der publiceret beretninger om kobbelbruget på godserne i Holsten, og bondelandsbyer i Nordslesvig blev fremhævet som forbilleder, fordi de havde udskiftet bymarkerne.

Nicolaus Oest (1719-1798) var idealtypen blandt de mange landpræster, som støttede landboreformerne. Han var præstesøn fra Sundeved og virkede fra 1744 til sin død som præst i det lille sogn Nykirke på Angels nordkyst. Efter at have forbedret driften af præstegårdens egne jorder, fik han i 1762-65 sognebønderne overtalt til at udskifte landsbymarkerne. Resultaterne beskrev han i en bog, som med regeringsstøtte også udkom i en dansk udgave og blev uddelt gratis for at fremme lignende reformer andetsteds. Da hans foresatte provst Lüders oprettede sit »agerakademi«, blev Oest straks medlem. Reformer i skole og kirke fandt ligeledes præstens støtte. Stik i biografi over Oest udgivet år 1800.

I 1751 publicerede pastor Nicolaus Oest fra Nykirke i Angel sin første landbrugsartikel, og i 1757 skrev han om udskiftningers fortræffelighed. Ti år senere udsendte han en illustreret bog om emnet. Særlig vigtig var den agitation, som kom fra Glücksborgprovsten Philipp Ernst Lüders. Fra 1757 udsendte han op mod 50 artikler og bøger på tysk og dansk for at tilskynde til udskiftning af landsbyjorder og indførelse af nye afgrøder. Lüders uddelte også kartofler og opfordrede til dyrkning af den nye afgrøde. Efter udenlandsk forbillede samlede han ligesindede reformvenner i selskabet »Königlich Dänische Acker-Akademie« med selveste overhofmarskal A.G. Moltke som præses og amtmænd og godsejere som æresmedlemmer. Sognepræsterne var hans lokale allierede. I 1769 udgjorde de over halvdelen af medlemskredsen på 93 medlemmer, men den talte også knap 10 gårdejere fra Sundeved og Angel og nogle møllere og godsbestyrere. »Bonden« blev opvurderet i disse år. I 1766 tilegnede Lüders sin bog »Bedenken über den Landbau in Angeln« til »de høj- og velfornemme, højagtværdige herrer, arve- og stedfaste gårdejere og husfolk i Angel«. Det var nye toner.

Hedekolonier

Overhofmarskal A.G. Moltke og Tyske Kancellis chef J.H.E. Bernstorff var lydhøre over for planer, som kunne øge landets ressourcer. I 1757 oprettedes den første landbokommission for at fremme landbruget i Danmark. Samme år lod man den tyske nationaløkonom og agrarpolitiker J.H.G. von Justi foretage en rejse gennem Danmark. Han kvitterede med en plan for opdyrkning af de jyske heder, og allerede i 1760 var omkring 1.000 mennesker indkaldt fra Midttyskland. I Hertugdømmerne fik lægen Dr. Johann Gottfried Erichsen til opgave at berejse hede- og moseområderne. Han vurderede, at der kunne anlægges i alt 4.615 steder hver med ca. 9 ha jord til indkaldte landbrugere. Rentekammeret i København fandt ideen rigtig, og i Frankfurt am Main blev der hvervet folk. I oktober 1762 var 1.827 mænd og kvinder med 1.898 børn nået frem til Gottorp, Flensborg og Tønder amter for at overtage de lovede steder. Der blev afstukket i alt 47 kolonier med 573 brug i de tre amter, næsten alle opkaldt efter medlemmer af kongehuset. Kolonisterne fik dagpenge indtil første høst, de blev udstyret med bygninger, besætning og redskaber, de fik udsæd, og hos provst Lüders blev der indkøbt læggekartofler.

Desværre viste det sig snart, at de udpegede jorder var uegnede. Der var mangel på græsningsarealer og på gødning, redskaber og

udstyr var helt utilstrækkelige, og den lokale befolkning protesterede, når den så sig berøvet sine hedearealer. Nogle af de indkaldte gav op, andre blev kasseret af myndighederne. I 1764 var den fremmede kolonistbefolkning svundet ind til 674 familier eller 2.855 personer, og fra 1765 trak regeringen sig gradvist ud af projektet. Beboerne blev overladt til sig selv, og kun 476 steder overlevede. Først en langt senere tid muliggjorde en virkelig opdyrkning. Men en del af de kongelige stednavne og bebyggelserne findes endnu – som spor af 1700-årenes »peupleringspolitik«.

Omkring 650 tyske indvandrerfamilier med op mod 3.000 personer blev bosat på nye koloniststeder på hede- og mosestrækninger i årene 1760-64. Kolonisthusene blev bygget efter et standardskema med sakserhuset som forbillede. Der var gennemgående diele, og de første huse havde ingen skorsten. Fra det åbne ildsted skulle røgen finde vej hen under taget og ud og derved holde korn og hø tørt. Huset her lå i Klappholz-Westscheide i Slesvig amt.

Domænesalg

Statens finanser var i alvorligt uføre efter de omfattende rustninger i årene 1758–62, og i 1763 satte Frederik 5. sit navn under en resolution om at sælge hovedparten af de kongelige godser i Kongeriget og Hertugdømmerne for at skaffe kontanter.

I Kongeriget blev godserne solgt som stordrifter. I Slesvig fik Rentekammeret betænkeligheder, da syv domæner i Haderslev amt og en i Aabenraa amt var sat til auktion i 1764. Stordrift med hoveripligtige bønder var ikke i overensstemmelse med det, der blev anset for god reformpolitik. Priserne var på vej op, og køberne ville hurtigt kunne gøre sig betalt ved at fælde skovene. Auktionsbudene blev derfor ikke antaget, og Rentekammeret ændrede planen til udstykning og oprettelse af nye selvstændige bondebrug.

Frem til 1798 nedlagdes den ene kongelige storejendom efter den anden. Fra 1768 blev omlægningen foretaget af den nyoprettede myndighed Landkommissionen på Gottorp slot, som forud for hvert salg gennemførte opmåling, bonitering og opdeling af godset. De hidtidige godsbønder fik deres gårde til selveje, kådnere og inderster fik udlagt jord til selvstændige småbrug. På godset Satrupholm i Angel blev godsmarkerne eksempelvis opdelt i 48 parceller til nye landmænd, og de hidtidige fæstebønder fik deres gårde i selveje og blev befriet for alle gamle forpligtelser. Fremover skulle de betale en permanent årlig afgift, en såkaldt kanon, som blev fastsat efter jordens ydeevne. Bygningerne fik de for en taksationssum.

Starten på de nye ejendomme kunne være svær. Da arkivtegneren Søren Abildgaard i 1776 rejste gennem Nordborg amt for at aftegne gamle gravsten og andre »fædrelandsmonumenter«, fik han det indtryk, at de kongelige domænegårde var »nedlagde, indeelte og solgte meget dyre tillige med betingelse af årlige svære afgifter, hvorved nogle, som have kiøbt, ere komne i forlegenhed og blevne sat ud af stand til at bestride bygnings bekostning såvel-

som de fornødne nye indretninger til fordelagtig ager- og landdyrkning«.

Staten opnåede større indtægter ved omlægningen. På langt sigt var overgangen dog til gavn for bønderne. Kun skovene blev reserveret i statseje – dermed lagdes grunden til et mere velordnet skovvæsen i Hertugdømmerne. Også de godser, kongen overtog ved erhvervelsen af det glücksborgske territorium i 1779, blev nedlagt.

De private godser

På de private godser rådede godsejerne, og her vovede hverken den ældre eller den yngre Bernstorff at fare frem med direkte lovkrav. De håbede, at de private godsejere af sig selv ville lade sig inspirere af eksemplet fra de kongelige godser og fra tidsånden. Hoffet og Bernstorff gav et forbillede, da de efter mønster fra godsejer Hans Rantzaus reformer på det store gods Ascheberg i Holsten udparcellerede godser i Nordsjælland og gav bønderne arvefæste.

Fra sidst i 1760'erne mærkes bevægelsen i Slesvig. Private godsejere kom ind på at begrænse hovedgårdsjorderne og hoveriet og at give arvefæste eller forpagterstatus til fæstebønderne. Det lille gods Ladegård i Kværs sogn blev delvis udstykket fra 1764, og en del bønder blev arvefæstere eller selvejere. På Gram indgik grev Frederik Christian Schack en såkaldt forenings- og frihedskontrakt med de fleste af godsets bønder i 1774. Hovedparten af hoveriet blev ophævet og erstattet af pengeafgifter, trælbønderne blev arvefæstere, og livegenskabet blev ophævet. Hoved- og avlsgårdene blev bortforpagtet. En tilsvarende udstykning af hovedgårdsjorder og oprettelse af arvefæstegårde blev gennemført på Schackenborg og Sandbjerg. Bønderne fik frihed og godsejerne øgede indtægter, idet bønderne dels skulle betale en købesum for jord eller arveret, dels fremover en fast uopsigelig afgift, den såkaldte kanon.

Også det sydøstlige Angel skiftede ansigt. Dér havde 10 store godser livegenskab og et omfattende hoveri, men fra 1765 begyndte godsejerne at parcellere dele af godsmarkerne og at indføre arvefæste. På det betydelige gods Rundhof skete det år 1800. Hovedgården blev gjort mindre ved salg af parceller, og fæstebønderne fik arvefæste. En uopsigelig kanon på de nye parceller og de gamle gårde var betalingen for de afløste arbejdsforpligtelser og blev fremover det vigtigste bånd mellem godset og bønderne. Dermed forsvandt også livegenskabet, og de sidste rester af landsbyfællesskab blev ophævet. De hidtidige godsområder i Angel fik

Philipp Ernst Lüders (1702-86), gennem mere end 50 år hofpræst og provst i Glücksborg-hertugdømmet. Størst berømmelse vandt han som inspirator for forbedringer i land- og havebrug. Han anlagde forsøgsmarker med kløver, humle, hør og morbærtræer, eksperimenterede med biavl og agiterede for udbredelse af kartoffelavl. Han udgav mere end 50 skrifter om reformer og korresponderede med medlemmerne af det »agerakademi«, han opbyggede fra 1759. På den måde udbredtes det glade budskab om nytten af nye afgrøder og dyrkningsformer. Maleri af I. Ipsen 1784 udgivet som kobberstik af F. Carstens 1794.

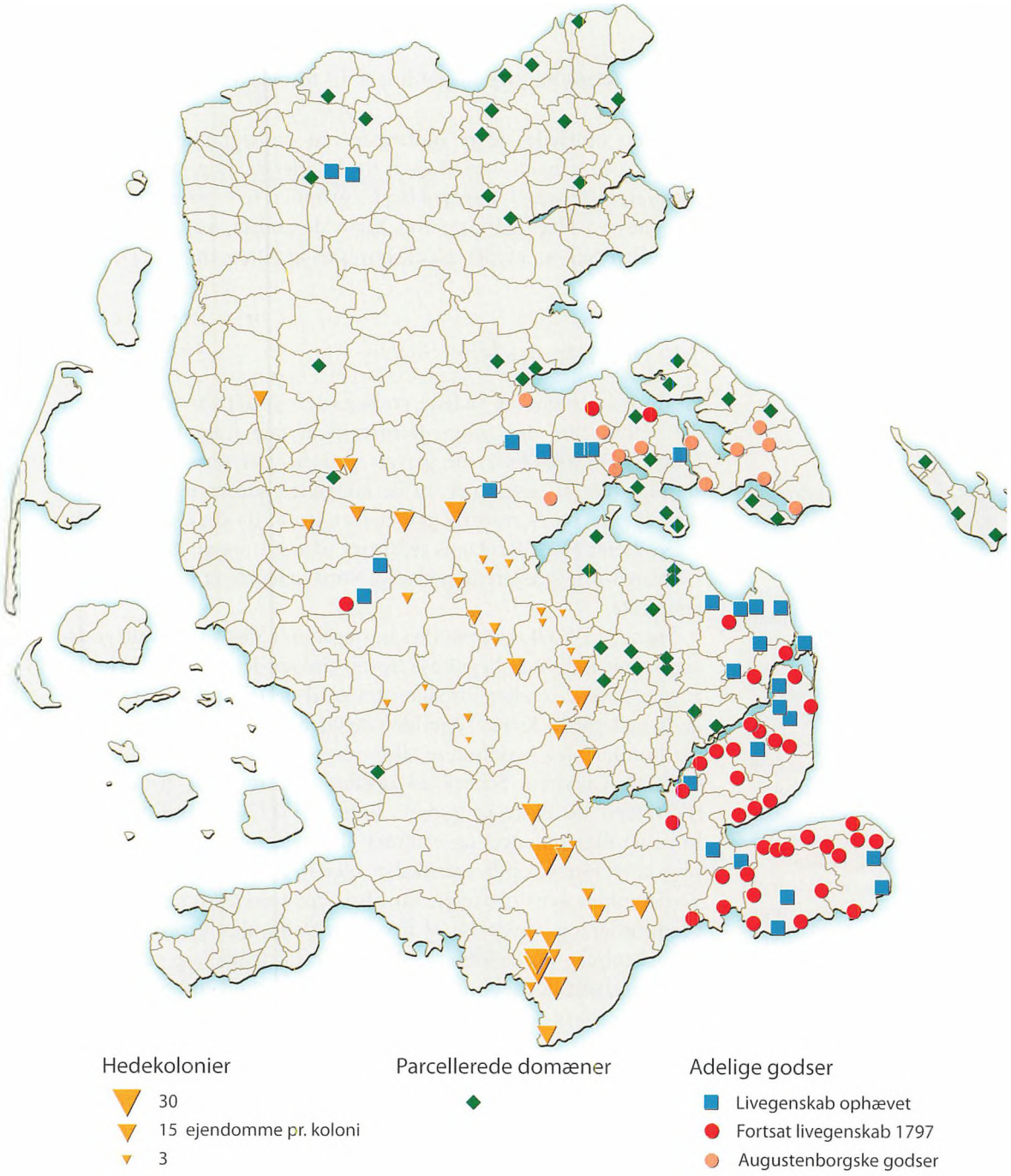

Status for landboreformerne 1797

Kortet viser flere sider af den gennemgribende omlægning, som landbosamfundet gennemgik mellem 1760 og 1800. På midtlandets magre strækninger i Tønder, Flensborg og Gottorp amter blev der oprettet hedekolonier. På længere sigt efterlod de noget over 400 nye brug. Statens domæner, som mest lå i Hadersley amt og det vestlige Angel, blev nedlagt og jorden overtaget af selvstændige bønder. På de adelige godser i Nordslesvig og Angel og nogle få godser i Svans og Dänischwohld blev livegenskabet ophævet inden det blev påbudt med lov, dele af hovedgårdene blev udparcelleret, og bønderne fik i de fleste tilfælde arvefæste. Hertugerne af Augustenborg fulgte reformbevægelsen et stykke vej – men satte sidst i 1790'erne processen i stå, og der gik fire årtier, før de sidste bønder opnåede den fulde frihed. Sidst i processen kom de udprægede godslande Svans og Dänischwohld. Her blev livegenskabet stort set først ophævet med forordningen 1804, og fæstebøndernes blev til forpagtere, som vedblev at være afhængige af godserne til Første Verdenskrig. Men alt i alt betød omlægningerne en styrkelse af bondesamfundet i Sønderjylland.

karakter af bondeland med overskuelige marker og levende hegn. To tredjedele af al hovedgårdsjord eller 7.428 ha blev forvandlet til 586 selvstændige gårde, og kun 4.885 ha forblev under hovedgårdene. Og godsejerne fik penge i kassen gennem salgsindtægterne og den nye kanon.

Reformbevægelsen strejfede også godsernes gamle kærnelande Svans og Dänischwohld. Statholderen, landgrev Carl af Hessen, solgte i 1790 det meste af hovedgårdsjorderne på sit gods Carlsburg til de omboende bønder og til 27 nye brug. Bønderne blev arvefæstere, og livegenskabet ophævet. I alt 9 godser på Svans blev begrænset på denne måde, men ellers var det almindelige her, at godserne holdt stand. Hovedgårdene blev ikke udparcelleret, og i forbindelse med ophævelse af livegenskabet blev bønderne gjort til forpagtere på tid, ikke til arvefæstere. Svans og især Dänischwohld forblev storgårdenes og landarbejdernes land.

Ét område skilte sig ud, og det var Slesvigs ubetinget største godskompleks, den augustenborgske hertugs besiddelser omkring Søgård-Gråsten og på Sydals. Sidst i 1770'erne indledte den landbrugskyndige hertug Frederik Christian 1. reformer. Der blev givet arvefæste til bønder under gårdene Kelstrup, Avnbølgård og Årup. Men hoveriet blev bevaret, og da bønderne under gårdene Kiding og Fiskebæk fra 1796 bad om at få deres gårde som ejendom og om afskaffelse af hoveriet ligesom det var sket i Angel, afslog efterfølgeren, hertug Frederik Christian 2. I 1802 udtalte han, at ejendomsretten til besiddelserne skulle fastholdes, uddelingen af arvefæstebreve havde været til skade, og om muligt ville han foretrække at tilbagekalde dem. Hertugen foretrak at bortforpagte gårdene på langt åremål. Det indbragte ham følgende karakteristik fra den reformvenlige amtmand i Pløn, August Hennings: »Hertugen er en ivrig herremand, som man her kalder det, og som sådan er han imod alt, hvad der i de senere tider er sket til bondestandens opkomst og oplysning, og uforsonlig, fordi hans forfædre ved deres liberale tænkemåde har forringet hans indkomst med 100.000 rigsdaler.« Bøndernes ønsker førte til en årelang strid om formen for arvefæste og hoveri. Først i 1846 nåedes en aftale, hvorefter hoveriet blev afløst mod en klækkelig betaling fra hver gård.

Livegenskabets ophævelse

Ophævelse af livegenskabet stod på regeringens langsigtede politiske program lige fra 1770'erne. Det fandtes da på de ca. 36 godser i Dänischwohld og Svans, på 10 godser i Angel og i mild form på de søgård-gråstenske godser og Gram gods. Siden rege-

Hovedbygningen på godset Drylt i Angel er bygget 1806-07 af den danske arkitekt Axel Bundsen, som i disse år fik en del opgaver i Hertugdømmerne hos godsejere og borgere i Flensborg. Stilen er reneste klassicisme. Indenfor blev huset udsmykket af den italienske stukkatør Francesco Antonio Tadei. Drylt hørte oprindelig under Angels største gods Rundhof, men blev selvstændigt i 1798. Netop i disse år ændredes godsernes betydning i Angel. Livegenskabet blev ophævet, en del godsjord blev til nye bondegårde, og de tidligere godsbønder fik arvefæste. De skulle fortsat betale visse faste afgifter til godset og var underlagt godset som administrativ enhed – ellers var de frie. Angel blev et bondeland i disse år.

ringsskiftet i 1766 blæste vinden mod livegenskabet. I 1769 udkom nationaløkonomen G. C. Oeders skrift »Betænkning om det Spørsmaal: Hvorledes Frihed og Eiendom kunde forskaffes Bondestanden i de Lande, hvor den fattes begge Dele«. Bogen beskrev nærmest et samlet program for reformbevægelsen og var udgivet på opfordring af A. G. Moltke. Oeder mente, at staten havde brug for en kraftigt voksende befolkning, hvor den enkelte virkede med større energi og driftighed. Det forudsatte, at hovedgårdene blev udstykket og erstattet af selvstændige bondebrug og fæstebonden blev befriet for hoveri, stavnsbånd og livegenskab.

Allerede da Landkommissionen på Gottorp blev nedsat i 1768 fik den som en af sine fornemste opgaver pålagt at foretage undersøgelser vedrørende ophævelse af livegenskabet – men det var kun muligt at gøre noget ved sagen på statens egne godser. På det store gods Lindau i Sydangel, som kongen overtog fra Glücksborg i 1779, var der livegenskab, og det blev ophævet i 1784. Godset blev opdelt i 44 parceller, og fæstebønderne fik frihed mod en ganske beskeden frikøbssum. Dermed gav kongen et klart signal om, hvad han ønskede i det brændende spørgsmål om livegenskabets ophævelse eller fortsættelse.

På de private godser vovede regeringen ikke at gribe ind. Her kom processen imidlertid i gang i takt med udparcelleringer og indførelse af arvefæste eller ejendom. I 1797 bestod livegenskabet kun på i alt 24 godser i Slesvig, flest i Dänischwohld og Svans, og også her var det på retur. På Eckhof i Dänischwohld blev de livegne frigivet i 1786. Bønderne blev arveforpagtere, og jorden blev udskiftet. Eckhof-eksemplet blev brugt flittigt af tidens skribenter i agitationen for en generel ophævelse. Frem til år 1800 forsvandt livegenskabet fra Nordslesvig og Angel uden påbud ovenfra.

På godserne i Angel blev livegenskabet ophævet på lokalt initiativ mellem 1765 og 1799, dvs. før udstedelsen af den generelle forordning om ophævelse i 1804. Det fik stor betydning for Angel-bønderne. Et århundrede senere blev omvæltningen markeret med mindesten flere steder. Her ses mindestenen i Gelting opsat 1889 til minde om godsets udparcellering og bøndernes frigivelse i 1789.

A. P. Bernstorff pressede på for at nå frem til en generel ophævelse af livegenskabet og dermed frihed til bønderne. Han håbede, at eksemplet fra den kongelige domæne Lindau og fra de gradvise ophævelser på enkelte private godser ville vinde godsejernes flertal for den »menneskevenlige« sag, så de selv fremkom med et tilbud om ophævelse og sparede regeringen for at udstede et påbud. Lovpåbud var ikke muligt som i Danmark, og der måtte tages hensyn til godsejerne, mente Bernstorff. Rentekammerets chef Christian Ditlev Frederik Reventlow var mere stemt for en lovgivning i stil med den kongerigske stavnsbåndsløsning fra 1788. Han fremhævede i modsætning til Bernstorff, at kongen havde ret til at lovgive om livegenskabets bevarelse eller ophør.

Den forsigtige linje sejrede. Bernstorff søgte at påvirke ridderskabet og de øvrige godsejere ved overtalelse og tilskyndelser. På hans pression nedsatte godsejerne en kommission med repræsentanter for både ridderskabet og de ikke-adelige godsejere, som foretog en rundspørge for at afklare godsejernes stilling til hele det indviklede problemkompleks. Det endte med, at kommissionen i 1797 meddelte landsherren og Tyske Kancelli, at man var rede til selv at ophæve livegenskabet inden for en tidsfrist af 8 år. Kongen reagerede med en resolution af 23. juni 1797, som udtalte sit allerhøjeste velbehag til godsejernes beslutning. Det var et vendepunkt, men Bernstorff kom ikke selv til at opleve resultatet. To dage forinden var ministeren død.

Derefter sænkede roen sig. Bernstorffs efterfølger som chef for Tyske Kancelli, Cay Reventlow til Altenhof, havde ikke travlt med at føre sagen til afslutning, og først efter hans afgang i 1802 blev der taget mere alvorligt fat for at gøre hensigtserklæringen til virkelighed.

Et af de afgørende spørgsmål var, om bønderne blot skulle have deres frihed, eller om de også kunne sikres ejendom. Havde bønderne som stand en form for ret til deres hidtidige brug, eller skulle godsejeren frit kunne lægge bondejorden under hovedgården, når bønderne blev frie?

Spørgsmålet blev besvaret i den endelige forordning om livegenskabets ophævelse, som blev udstedt den 19. december 1804 med virkning fra 1. januar 1805. Det var kronprins Frederik, som personligt sørgede for, at ordningen kom til at sætte grænser for godsejernes frihed og gav sikkerhed for at bondestanden blev opretholdt. På den ene side blev godsherrernes ejendomsret til bondelandet fastslået, men alle bestående gårde skulle bevares som sådanne, og det ubestemte hoveri skulle ophøre. Bønderne blev erklæret for personligt frie, og godsejerne fik pligt til at forsørge dem, der ikke kunne forblive på deres hidtidige steder. Loven trak

således et sikkerhedsnet under bønderne som stand, men den anfægtede ikke godsherrernes ejerskab, og godsejeren kunne frit afgøre, om bønderne herefter skulle have deres jord som arvefæste eller tidsfæste. I store dele af Svans og især i Dänischwohld valgte godsejerne at gøre bønderne til forpagtere på tid og at drive godsmarkerne med landarbejdere. Det efterlod bønderne og især landarbejderne i disse områder i vanskelige levevilkår. Forskellen mellem Nord- og Mellemslesvig og det sydøstligste Slesvig blev her endnu en gang uddybet. Godserne i sydøst levede videre som enklaver, hvor godsejerne fortsat havde både politimæssig og retslig myndighed, dog sådan at der nu kom stigende statsligt tilsyn og kontrol med både retsudøvelse og soldaterudskrivning.

Udskiftning

Årene fra sidst i 1760'erne og et par årtier frem blev skelsættende for bondelandsbyerne i Slesvig. »Den 8. september [1765] skiftte-de jeg agger med Jens Iwersen på byen, da hand skal have vores foragre og vi derfor hans agger østen for til bytte. ... I dette efterår [1768] blev vor byes marck deelt«, sådan står at læse i to notater i Ørsted-gårdmanden Anders Pedersens optegnelsesbog. – »Denne vaar [1772] skeede mange forandringer og omskiftelser med grunden; særdeles med det gamle land. Mandagen den 29. [juni] kom voris landmålere, dhr captain Bruyn fra Slesvig til os og udlagde vores grunde« – skrev en anden bonde, Christen Hansen i landsbyen Elstrup på Nordals. Resultatet tegnede sig klart et par årtier senere: »Det landskab, vi rejste igennem fra Kappel til Flensborg,« skrev den rejsende englænder Wil. Coxe om sin vej gennem Angel i 1779, »var ikke mindre yndigt, de grusede veje er grønne biveje omgivet af levende hegn; de snor sig mellem indhegnede marker og små skove. Landskabet er rigt varieret med spredte gårde og landsbyer.«

To bønder og en turist beskriver her opløsningen af det gamle landsbyfællesskab. Bønderne fik deres jord til selvstændig dyrkning, og markerne blev adskilt af nye hegn. Processen havde været i gang længe i Slesvig, og her kulminerede den noget før end i Kongeriget.

Straks efter Frederik 5.s tronbestigelse i 1746 havde den indflydelsesrige overhofmarskal Adam Gottlob Moltke agiteret for, at kobbelbrug som i Holsten skulle benyttes som forbillede i Danmark. Det førte til tre forordninger for Sjælland, Fyn og Lolland-Falster og Jylland i årene 1758, 1759 og 1760 om ophævelse af driftsfællesskabet på overdrevene mellem flere landsbyer og mellem godser og landsbyer.

Da den kongelige forordning om udskiftning var publiceret i 1766 reagerede pastor Nicolaus Oest i Nykirke i Angel året efter ved at udgive bogen »Oeconomisch-praktische Anweisung zur Einfriedigung der Ländereien«. Den byggede bl.a. på præstens erfaringer fra udskiftningsarbejdet i hans eget sogn. Bogen var tænkt som støtte til det forestående reformværk. Tegningen her illustrerede tekstens anvisninger i opdeling af marker, anlæggelse og vedligeholdelse af levende hegn og fjernelse af generende sten. I de følgende år blev levende hegn almindelige overalt på østkysten. Især Løjt og Angel er blevet kendt for disse såkaldte »kniks«.

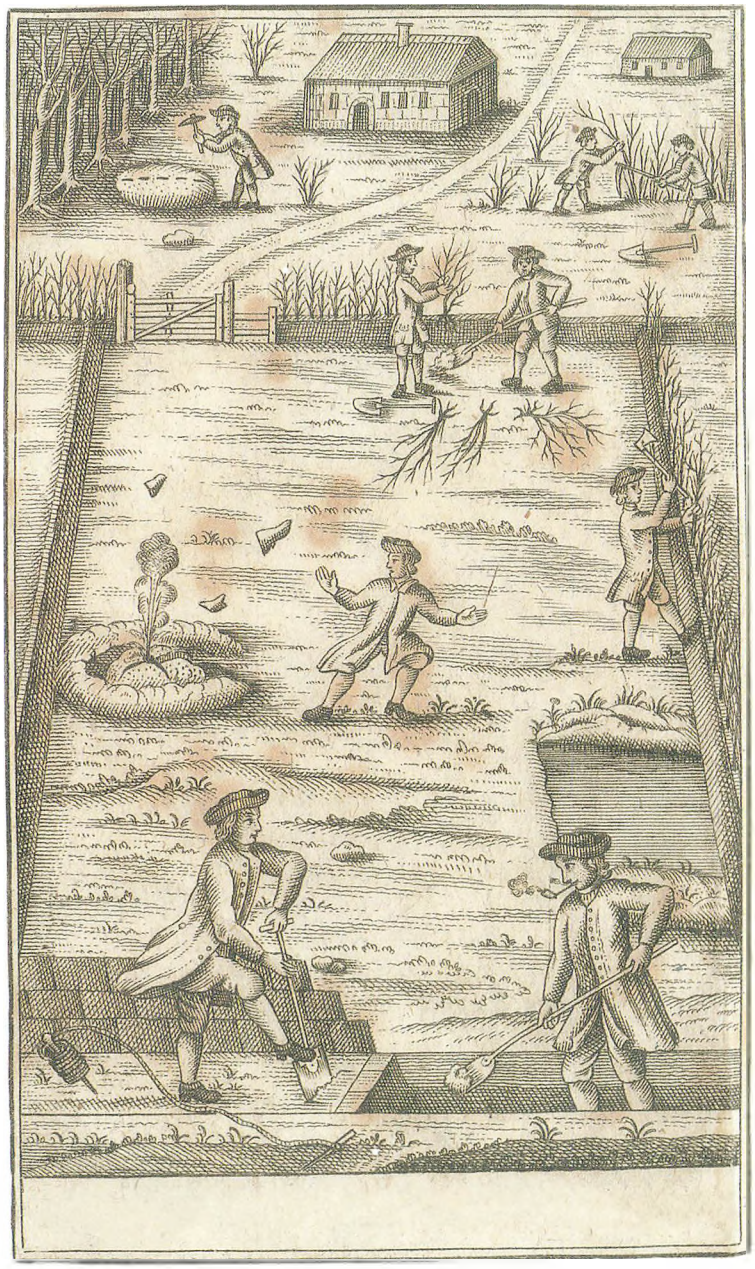

Det inspirerede også til at videreføre udskiftningen i Slesvig. I Gottorp amt fik amtmand B.H. von Plessen i årene mellem 1749 og 1763 udskiftningen gennemført næsten overalt i det frugtbare Sydangel. Fra Tønder opfordrede amtmand U.A. von Holstein regeringen til at gøre udskiftningen til en tvungen sag, når to

Grund-Riß
über
die Länderey
welche zu dem auf der Insul Alsen
und zwar zum Lehne Osterholm
belegenen Dorfe
ELSTRUP
gehören
sowie solche aufgemessen sind, und
vertheilt worden im Jahr
1772.
unter der Direction
der Majors und Ober Land Meßer
Massab von 100 Hamburger Ruten

Udskiftningskort over landsbyen Elstrup på Nordals 1772 tegnet af den erfarne overlandmåler Johann Bruyn fra den slesvig-holstenske landkommission. Omlægningen i Elstrup blev lettet af at byen lå centralt i ejerlavet. Elstrup-bønderne og landmåleren valgte en typisk stjerneudskiftning. Hovedparten af gårdene blev liggende samlet i landsbyen, og den enkelte bondes jord kom til at ligge i aflange lodder, smallest inde ved gårdtoften og bredest i periferien. Kun tre bønder skulle flytte ud af landsbyen og bosætte sig i den nordlige del af bymarken eller helt ude i skoven. Indersterne fik udlagt mindre lodder langt fra landsbyen. På den måde blev det gamle skel mellem gårdmænd og inderster yderligere fastlåst. For Elstrup-bønderne blev resultatet godt. De fik deres jorder pænt samlet nær gården, og afstanden til markerne blev relativt lille. Omlægningen efterlod derfor ikke et påtrængende behov for nye ændringer de første mange år. Så heldigt stillet var langt fra alle landsbyer i Slesvig.

tredjedele af en landsby ønskede den. Sådan blev reglen, da regeringen den 10. februar 1766 udsendte forordningen om »indheigningens befordring og landsbymarkernes fællesskabs afskaffelse« i Slesvig. Forordningen var forsigtig formuleret og omfattede kun kongens områder, ikke de private godser. Den gav hver enkelt lodsejer ret til at indhegne sin jord, men på egen bekostning. De eneste tilfælde, hvor der kunne anvendes tvang, var hvor ejerne af to tredjedele af en landsbys jord ønskede udskiftning. I så fald *skulle* hele landsbyen udskifte. Kådnerne og landsbyindersterne skulle tilgodeses ved at få udlagt græsningsjord til et antal kreaturer svarende til deres tidligere græsningsret.

Flere ivrige embedsmænd fandt, at forordningen var for veg. Landkommissionen på Gottorp foretog inspektioner lokalt fra 1768 og lod amtmændene afgive indberetninger om arbejdets fremgang. De viste, at der var brug for en mere præcis lov, og 26. januar 1770 udkom så den detaljerede og grundlæggende forordning om ophævelse af landsbyfællesskabet. Den blev senere i 1776 og 1781 forbillede for lignende regler i Danmark. Nu kunne enhver lodsejer, der ønskede at få sine jorder udskiftet af fællesskabet, kræve al landsbyens jord opmålt og boniteret på fælles regning og derefter få sin egen jordandel udlagt samlet. Hvis ejerne til halvdelen af jorden i en landsby gik ind for udskiftning, skulle den gennemføres i hele landsbyen. Bønderne blev opfordret til at flytte ud – i så tilfælde skulle de tilbageblevne hjælpe med materialer, penge og arbejde. Udskiftningen skulle være tilendebragt inden for en fire års frist.

Virkningerne var til at føle på. I Tønder amt opnåede amtmand von Holstein på blot fire år 1767–70 at få udskiftet 52 store landsbyer. De lokale sande- og synsmænd og bønderne fik masser af arbejde. Gårdejer Christen Hansen i Elstrup på Nordals fartede 1771–72 rundt til landsbyerne Lunden, Brandsbøl, Egen, Pøl, Holm, Svenstrup, Gammelgård, Himmark og Havnbjerg for at deltage i opmålingerne. Matematikkyndige lokale skolemestre udførte opmåling og korttegning – hvis ikke Landkommissionens mere kyndige landmålere påtog sig opgaven. De stedlige herredsfogeder og husfogeder, og hvis det gik højt amtmanden, tog rundt og forhandlede med bønderne. Der blev gravet grøfter og anlagt nye hegn. Med dødsforagt gik stenhuggerne i gang med at sprænge store sten i oldtidshøjene for at få sten til led og stendiger.

Nyfordelingen fulgte bøndernes faktiske jordbesiddelse og stadfæstede derfor den rådende ejendomsfordeling. Bøndernes position blev oven i købet styrket, da også overdrevene nu i betydelig grad blev fordelt på bønderne. Kådnere og inderster fik derimod kun sjældent så meget jord, at de kunne leve af det, og i takt med

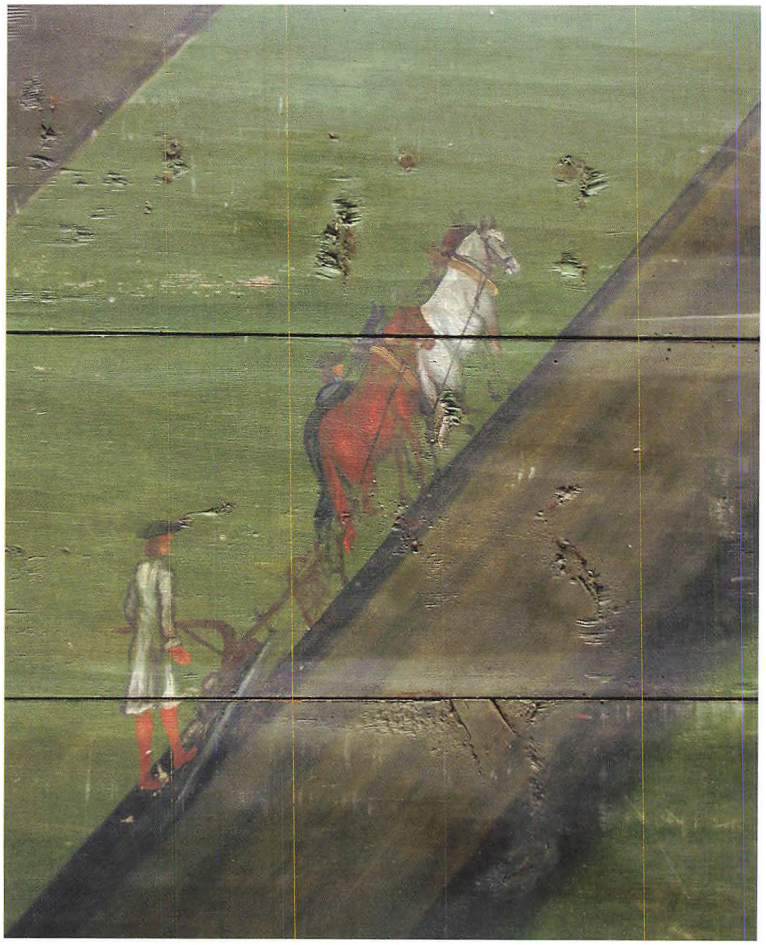

Bonden og hans arbejde med den tunge hjulplov, med harve, skovl og spade, rive, høtyv, plejl og greb, sav og økse blev opvurderet i sidste del af 1700-årene. Bonden repræsenterede den ærlige »stand, hvis vælfærd er Landets Ziir og Riigets lykke«, som landmåler Hans J. Foogt skrev på et udskiftningskort fra landsbyen Elstrup i 1773. I Enge sogn syd for Tønder lod sognepræsten Carsten Carstensen i 1779 hele sognekirkens loft bemale med et gigantbillede af landsbyen og dens marker. Her blev der plads til karl og hestedreng og deres firspand, som trækker den tunge hjulplov over landsbyens mark.

befolkningsvæksten steg antallet af husmænd og jordløse huse i forhold til bønderne. De sociale skel i landsbyerne blev stadfæstet og uddybet.

Udskiftningen blev en langvarig og kompliceret proces. I magre gestegne var det ofte så vanskeligt at anlægge levende hegn, at bønderne helt afviste en udskiftning. Hvis landsbyen omfattede undersåtter fra flere amter eller både amts- og godsbønder, var der brug for ekstra forhandlinger, og først i 1771 blev loven gældende for adelige undersåtter, der boede spredt blandt kongens bønder.

Ensted ved Aabenraa var et af de sogne, hvor flere retskredse og myndigheder måtte samarbejde for at nå et resultat. Alle sognets forskellige øvrigheder, både Tønder-amtmanden og herredsfogeden og de gråstenske embedsmænd, måtte slå sig sammen og i

fællesskab indkalde alle sognebønderne til stormøde. Her mente Hostrup-bønderne den 26. juni 1776, at deres jorder var alt for ringe til at muliggøre en udskiftning, og at den ville ruinere byen. I nabobyen Stubbæk vurderede bønderne en udskiftning som både unyttig og umulig. Jorden var for ringe, der manglede vand til kreaturerne, og hverken render eller hegn mellem de planlagte marker kunne vedligeholdes. Men herredsfoged og sandemænd besigtigede byens marker og fandt, at en deling var mulig. Da bønderne så alligevel fastholdt, at en opdeling ville føre til deres ruin, blev amtet nødt til at påbyde opdelingen ved dekret.

Overgangstiden krævede modstandskraft og tålmodighed. I Ørsted klagede Anders Sandemand i 1769 og 1770 over ringe udbytte, da »vi ved vores landeriers deeling var kommen meget fra vores sæd«. Da arkivtegneren Søren Abildgaard i 1775–76 berejste landsdelen, fik han i Hejls at høre, at den nylig gjorte udskiftning havde kostet bønderne omtrent 1.200 rdl., »og de vil dog nu have det omgjort«. I Aller hed det, at udskiftningen havde bragt adskillige ulejligheder med sig. Der var mange udgifter til embedsmænd og landmålere. I Elsmark på Als regnede bonden Peder Thomsen bøndernes udgifter sammen: husfoged og herredsfoged fik hver 6 rdl., amtmanden 3 mark 12 skl., der var postpenge og betaling for korttegning til landmåleren, skovrideren skulle have 1 rdl. for at angive, hvor der måtte ryddes. I gebyrer til embedsmændene blev det så meget som 12 rdl. pr. mand.

Men det store værk blev gennemført, og det noget før end i Kongeriget. Nordals og Sundeved kom først og gennemførte udskiftningen 1768–1774. Sydals, hvor hertugens godser dominerede, kom med lidt senere. I gestegnene i midt- og vestlandet strakte arbejdet sig frem i 1780'erne, på gesten i Sydslesvig helt op i 1790'erne. I de egentlige godsområder gjaldt lovene ikke. Her kom udskiftningen i forbindelse med ophævelse af livegenskabet, eller når godser blev udstykket og det hidtidige fæsteforhold blev ændret til arve- eller tidsfæste.

I Kongeriget var der statstilskud til udflytning fra 1776 og 1781. I Slesvig skulle de udflyttende selv betale med støtte fra naboerne, og det medvirkede til, at kun en lille del af gårdene valgte at flytte ud, på Nordals var det blot 8,6%. Det gav en uheldig jordfordeling mange steder. Bedst blev fordelingen, hvor jorden kunne fordeles i stjerneform ud fra gårdene, dårligst hvor markerne var af meget forskellig bonitet, og bønderne derfor ønskede at få deres jord som parceller spredt over hele arealet. Alligevel betød den nye markfordeling, at der skulle køres mindre rundt. På Nordals faldt hesteholdet pr. gård fra 7,7 til 4. Til gengæld kunne man holde flere køer. Fra 1760'erne begyndte man i større omfang at

Sognepræsterne var landboreformernes frontkæmpere. I 1762 var der 29 præster blandt de i alt 40 ordinære medlemmer af det »Kongelige danske Agerakademi«, som Glücksborg-provsten P. E. Lüders havde oprettet. En af dem var pastor Carsten Carstensen i Enge lidt syd for Tønder. I 1779 lod han den lokale landsbymaler Hinrich Melchior Sønnichsen fra Medelby udsmykke sognekirkens loft. Her blev der plads til et felt, som viser præsten i gang med at plante et træ, mens tjenestekarlen graver og tjenestepigen vander køkkenhaven.

mergle. I Rødding opnåede pastor Niels Tøxen store resultater med mergling på sin præstegård i 1770'erne, og lidt efter lidt blev mergel mere og mere anvendt. Kløveren bredte sig, og med den fri rådighed over egen jord kom der mere gang i nyopdyrkning af mose- og hedestrækninger og overdrev. Ændringernes direkte indvirkning på udbyttet er vanskelig at måle, men frem gik det, og på langt sigt blev bønderne hjulpet af stigende priser. »Dersom udskiftning og mergelens brug ikke havde været indført, kunne landmanden ikke have udholdt de senere års trykkende byrder«,

mente pastor Knud Aagaard fra Agerskov i 1815 i sin bog »Tørning Lehn« om reformernes betydning på langt sigt.

Selveje og skatteomlægning

I forhold til Danmark havde bønderne i de slesvigske amter længe haft stor frihed, men formelt var de stadig fæstere, og der var endnu midt i 1700-årene forskelle på fæstebøndernes status i de tidligere kongelige og de gottorpske områder. Tilmed skulle den enkelte bonde betale en mangfoldighed af forskellige slags afgifter og skatter.

Begge dele blev forsøgt ændret sidst i 1700-årene, da et meget bondevenligt styre gennemførte reformer til stor gavn for bondestanden. I 1766 udsendte Christian 7. en forordning, som fastslog, at alle kronens fæstebønder var arvefæstere. Lovgiveren ventede, at bønderne ville få større lyst og iver til arbejdet, når de fik sikkerhed for, at arbejdets frugter ville tilfalde dem selv og deres efterkommere. Det var første gang tanken om »frihed og ejendom«, en grundidé i hele landboreformtiden, kom så markant til udtryk.

Næste skridt var en skatteomlægning. Boniteringerne på domænerne og ved udskiftningerne havde vist, at det ville være en fordel at nyberegne de gamle skatter i forhold til jordens aktuelle og faktiske fordeling og ydeevne. Samtidig kunne man tage det store spring og gøre alle kongelige fæstebønder til selvejere. Et sådant betydningsfuldt program blev kundgjort i en kongelig resolution 1783 og i et patent af 1786. Det ville gøre Slesvig-bondens stilling endnu mere fordelagtig end før.

Modellen var anvendt i Hütten amt efter 1772 og på Ærø i forbindelse med domænenedlæggelser i 1777 og fra 1786 også i Haderslev amt. Sognevis blev jorden nyopmålt og jorden vurderet til »boniterede skattetønder«, og de forskellige skatter og afgifter blev omsat til én ny 'kanon', som blev fordelt i forhold til de ny boniterede skattetønder. Bønderne fik selveje, som de betalte med et engangsbeløb. Der var tale om en omfordeling, ikke en forhøjelse af skatterne, og selvejet blev givet på meget billige vilkår. Omlægningen blev i løbet af 20 år gennemført i 22 sogne i Haderslev amt. Derefter gik projektet i stå.

Florissante købstæder

»I almindelighed drives handelen og skibsfarten med store, middelmådige og små skibe temmelig stærk i dette hertugdømmes søstæder«, læser vi i Erik Pontoppidans »Den danske Atlas« fra 1781. Et par årtier senere pralede flensborgerne af, at hvis København ikke havde haft kompagnierne, ville hovedstaden ikke have haft så anselig handel som Flensborg. Begge vurderinger er et godt udtryk for, at det sidst i 1700-årene lykkedes for byerne syd for Kongeåen at fastholde og udbygge den økonomiske position, som var grundlagt i årtierne forud.

Søfart i medvind

Slesvigs fremgang som søfartsregion skyldtes for en del tidens almindelige økonomiske vækst, som gav opgaver til en stadigt voksende flåde af mindre skibe i indenrigsfart. De sejlede på Kongeriget, Norge og Østersøområdet. Ærøskibe blev Slesvigs mest iøjnefaldende bidrag til denne fart. Marstal tredoblede sin tonnage i de tre årtier frem til 1807, så flækken målt i antal skibe kom på tredjepladsen af danske søfartsbyer efter København og Flensborg.

Men endnu mere vigtigt var, at byerne i Slesvig forstod at udnytte de ekstremt gode muligheder, som sidst i århundredet opstod på det internationale fragtmarked, særligt på de lange farter fra Østersøen til Sydeuropa og Middelhavet. Periodens langvarige krige betød, at de store søfartsnationer ikke kunne varetage deres normale sejlads, og det gav hver gang øget efterspørgsel efter skibe, som sejlede sikkert under det neutrale Dannebrog. Rederne i Slesvig investerede i skibe ud over det antal, som var nødvendigt for at transportere varer til og fra byerne selv. Specialiseringen i store skibe gav fremgang i krigsårene. Til gengæld kunne skibene blive en belastning, når efterspørgslen faldt, og det var generelt tilfældet i de mellemliggende fredsår.

Efter afslutningen af Den Preussiske Syvårskrig og den engelsk-franske kolonikrig i 1763 var der fred i Europa frem til 1778. I Flensborg faldt tonnagen fra 4.058 kommercelæster i 1765 til 3.323 kommercelæster i 1770. Til gengæld blev årene under Den Amerikanske Uafhængighedskrig 1778–83 helt forrygende. På mindre end syv år blev byens tonnage fordoblet. Det varede indtil

Flensborgs førsteplads blandt de slesvigske byer og Slesvig-søfartens betydning set i forhold til Kongeriget er tydelig i de fire figurer. I tonnage overgik de få søfartsbyer i Slesvig langt de mange provinsbyer i Kongeriget. Især krigsårene 1778-83 og årene fra 1792 gav fremgang. I antal søpas udstedt til rejser på Sydeuropa-Middelhavet lå Slesvig-byerne langt over de danske provinsbyer. Flensborg kunne måle sig med København og oversejlede nabobyerne Aabenraa og Sønderborg. Ekernførde spillede kun en rolle i Otte-rederiets tid indtil 1766.

freden, hvorefter det igen forekom, at nybyggede store skibe måtte ligge ubrugte og aftaklede i havnene. Straks med den næste krigsperiode fra 1792 indledtes endnu en langvarig opgangstid. Fragtordrerne strømmede ind, og der blev købt og bygget skibe som ingen sinde tidligere. Resultatet blev en tredobling af Slesvigs samlede tonnage i årene mellem 1777 og 1806.

De store skibe i langfart deltog kun i begrænset omfang i vareudvekslingen over hjembyernes skibbroer. Typisk sejlede skibene hjemmefra om foråret, indtog en ladning tømmer, pibestaver, korn eller hør i en eller flere havne mod øst i Østersøen og fragtede varen videre til Frankrig, Portugal, Spanien eller ind i Middelhavet. Her blev de måske vinteren over og udførte transportopgaver mellem havne i Sydfrankrig, Spanien, Italien og Grækenland. Returlasten af varer fra Middelhavslandene eller kolonierne, ofte vine eller sydfrugter – eller i mangel af bedre salt – gik til Hamborg eller havne i Østersøområdet. Den rene fragtfart var typisk for Aabenraa. I Flensborg gik en større del af varerne for

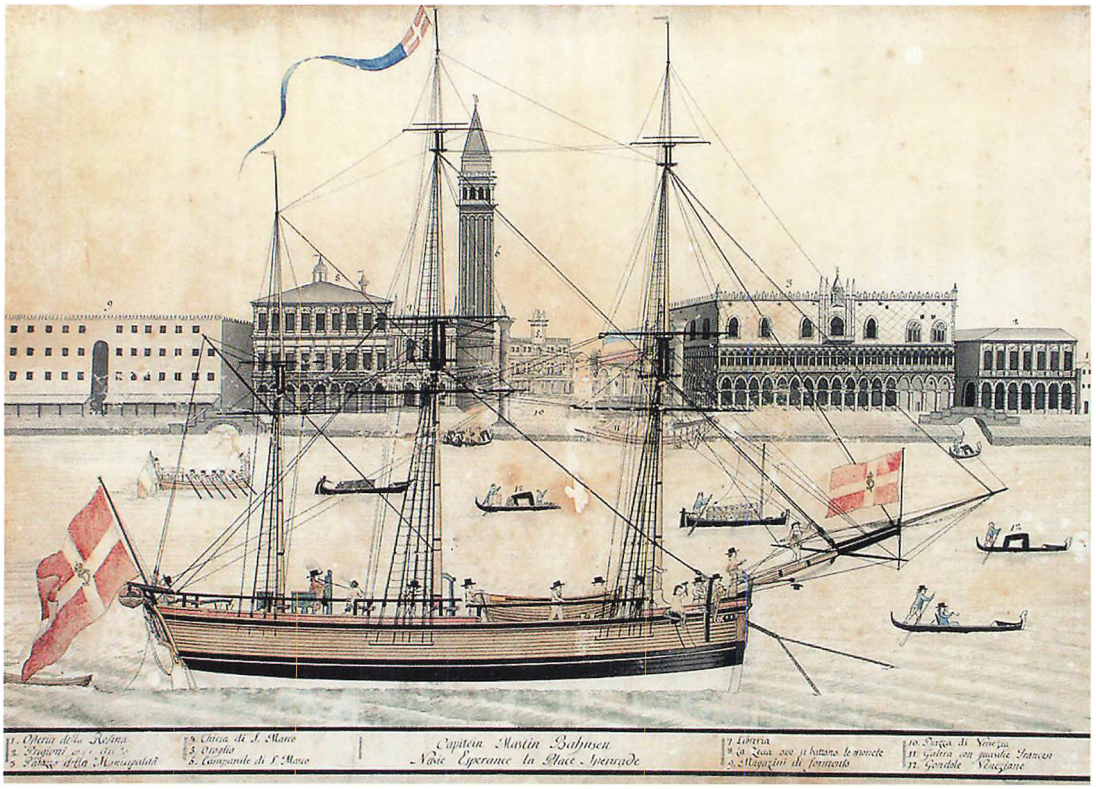

de hjemlige købmandshuses egen regning og nåede via pakhusene i Flensborg langt omkring til købere over hele Slesvig.

Fra 1746 skulle skibene medbringe et såkaldt algiersk søpas, som gav dem sikkerhed mod opbringelse af de nordafrikanske sørøvere. Antallet af udstedte pas fremgår af figuren side 419 og giver et billede både af sejladsens omfang, dens fordeling på byer og af de slesvigske byers søfart i forhold til andre dele af monarkiet. Nord for Kongeåen var det udover København kun byer som Helsingør, Fåborg, Nyborg, Odense, Århus, Randers og Ålborg, der vovede langturene til Middelhavet, og det i langt mindre omfang.

Figuren viser også, at der sidst i 1700-årene foregik en forskydning mellem de enkelte byer i Slesvig. Flensborg udbyggede sin førerstilling og distancerede alle andre, så byen ved periodens slutning stod som den suverænt dominerende hovedby i regionen.

Flensborg på førerpladsen

Flensborgs fremgang var tydelig, allerede da generalfiskal Peter Uldall kom til byen i 1778 ved begyndelsen af de afgørende gen-

Fra de sidste årtier af 1700-årene lod skibenes kaptajner eller redere ofte deres skibe portrættere, måske i fremmed havn. Her er Aabenraa-kaptajnen Martin Bahnsens fregat 'Die Hoffnung' tegnet af en ukendt maler ud for Venedig ca. 1790. Skibet var bygget 1774 i Philadelphia og målt til 86 kommercelæster eller ca. 220 tons. Det var typisk for de store skibe, som gik i langfart på Middelhavet. Besætningen var på 10-15 mand. De er alle med på billedet – skibskokken ved komfuret, tømreren med sin økse; en ryger behageligt på sin lange pibe.

Skibsfører Jes Bendixen (1762-1801) fra Stollig på Løjtland, malet 1794 af Aabenraa- maleren Jes Jessen med det uundværlige søkort og skibet i baggrunden. Han var en af de mange Løjtinger, som var partredere i Aabenraa-flåden og selv bemandede skibene. Redere fra byer som Flensborg og Ekernførde fandt ofte deres skippere på vestkystøerne Sild, Før og Amrum. De bragte slægtninge, venner og naboer med som søfolk.

nembrudsår. Han berettede i sin dagbog om 150 til 200 tildels to-tre mastede skibe i byens havn, og han hørte en skipper prale af, at der var mindst et hundrede stykker endnu, som sejlede i fragtfart, tildels i Middelhavet. Det var noget overdrevet, men i 1788 vurderede den venezuelanske nationalhelt Francisco de Miranda, at Flensborg var den mest blomstrende og driftige by han havde set i Danmark med undtagelse af København. Søfarten fra de øvrige byer fulgte ikke med i Flensborgs tempo. Ekernførde forsvandt næsten helt fra langfarten, da det succesrige Otte-rederi blev opløst efter storkøbmand Friedrich Wilhelm Ottes død i 1766.

Den blomstrende handelsfart påvirkede regionen langt ud over byernes grænser. Mange unge mænd blev lokket af de gode indtjeningsmuligheder på søen. Hidtil havde hval- og sælfangstskibene fra Holland og Hamborg givet beskæftigelse til et flertal af søfolk fra øerne langs Slesvigs vestkyst. Nu trak handelsfarten fra østkystens byer og København mere. I 1787 var 89% af alle mænd på Rømø beskæftiget som søfolk, rigtig mange i ledende stilling som kommandør, kaptajn eller styrmand. På Sild, Før og Amrum var billedet det samme. De mange søfolk tjente en god hyre, og mange investerede i et smukt hus derhjemme, hvor de håbede at kunne slå sig til ro og leve af den opsparede kapital i et velfortjent otium. Det gjaldt derfor om at få opsparingen investeret på sikkert sted. På den måde blev de nordfrisiske øer kapitaleksportører. Kaptajner og andre velhavere satte penge på rente hos kommuner og andre sikre låntagere på fastlandet.

De mest eksotiske farter gik til Dansk Vestindien. Fra 1750 blev det tilladt at oprette private sukkerraffinaderier uden for København, og i 1755 blev det frit for kongens danske, norske og slesvigske undersåtter at besejle de danske øer i Caribien. Skibe fra Altona og Flensborg tog udfordringen op i stor stil, mens Aabenraaskibe kun var med nogle få gange. I Flensborg oprettede to erfarne købmandsredere, brødrene Johann Gerhard og Friedrich Feddersen, et »Handlungsgesellschaft auf St. Croix in Westindien«, og skibet Neptunus blev sendt af sted med forsyninger til øerne. Frem til 1806 sendte flensborgerne i alt 135 ekspeditioner til sukkerøerne. Skibene afgik med en værdifuld ladning af »viktualier«, kød, smør, mel, raffineret sukker, vine, knive, bjælker, søm, tekstiler, tovværk og sejldug og ikke mindst mursten, kort sagt både varer fra det hjemlige erhvervsliv og fra importen. På tilbagevejen medtog skibene råsukker, rom, tobak, kaffe og eksotiske træsorter. I 1762 oprettedes det første sukkerraffinaderi i Flensborg, i 1790'erne var der fem med i alt 36 medarbejdere.

Slavehandelen og trekantshandelen fra Europa over Guinea på

Fregatten St. Croix af Flensborg foran Helsingør 1807. Skibet var bygget 1804 i Flensborg og målt til 142 kommercelæster eller 380 tons. Besætningen var på 33 mand. Skibet tilhørte byens største reder Andreas Christiansen d.æ. og gik i fart på Vestindien fra 1804 til 1843, kun afbrudt af krigsårene 1809-14.

Afrikas Guldkyst til Vestindien var også blevet tilladt for provinsskibe i 1755, men her holdt de slesvigske redere sig tilbage. Først i slavehandelens hektiske slutfase fra 1793 til 1802 hændte det undtagelsesvis, at et par slesvigske skibe fra Husum og Før var med i slavetransporten fra Guldkysten til Vestindien. I antal var Vestindien-skibene i mindretal i forhold til skibene i europæisk fart, men det enkelte Vestindien-skib betød meget i kraft af eksportladningen og de hjembragte varer og den efterfølgende produktion i sukkerraffinaderierne. Vestindienhandelen var baggrunden for, at en bondedreng som Andreas Christiansen, født 1743 i Ellum ved Løgumkloster, fra 1780-erne kunne opbygge Flensborgs absolut førende købmandshus med skibsrederi, sukkerraffinaderi og oliemøller. I de gode år 1783–92 næsten fordoblede han sin formue, og i 1789 udbyggede han sin basis i hjembyen med et pakhus, som med sine 7 etager langt overgik det almindelige niveau i byen.

Flensborg prøvede også den risikable hval- og sælfangst på Grønland. Det skete især i fredsperioder, når mulighederne på de mere lukrative ruter svandt ind. I 1749 oprettede Flensborg-

Pakhuset i Tønning, opført 1783 i forbindelse med Ejderkanalen, fotograferet i 2008. Det overgår i størrelse de to andre ved Holtenau og Rendsborg. Kanalen fra Kiel/Holtenau til Tønning blev anlagt med en arbejdsstyrke på knap 2.700 mand. Fra øst fulgte kanalen Levensåen op til Flemhude sø og derfra Ejderen til Rendsborg. Højdeforskellen undervejs var ca. 7 meter, så der måtte bygges kammersluser for at hæve og sænke skibene. Anlægget blev afsluttet i 1784 og kostede over 2 millioner rdl. svarende til næsten en tredjedel af statsbudgettet på 7,5 millioner rdl. Et medvirkende motiv til virkeliggørelse af det store anlæg var måske også et ønske om at modvirke den misstemning, der rådede i det tidligere storfyrstelige Holsten efter overdragelsen til Danmark i 1773. Kanalen kunne tage skibe op til ca. 125 tons og blev især nyttig for sejladsen mellem Østersøen og Hamborg-Holland. I 1780'erne passerede årligt 600 skibe, i 1790'erne over 2000. For Tønning betød kanalen nyt liv.

købmænd med bistand fra kolleger i Husum, Tønder og Hadersley et aktieselskab, »Handlungs-Societät auf Grönland, Spitzbergen und die Strasse Davis«, og gennem en del år blev der udsendt skibe. Der blev anlagt trankogeri, hvor det hjembragte spæk blev kogt til tran, hvilket bestemt ikke vakte begejstring i den tætbefolkede hjemby.

Søfartens blomstrende udvikling sidst i 1700-årene havde som nævnt sin baggrund i en almindelig økonomisk vækst og i den danske stats neutralitetspolitik. Hertil kom et konkret og helt ekstraordinært regeringsinitiativ til gavn for handel, søfart og næringsliv, nemlig anlæggelsen af Europas dengang største kanalanlæg, Den slesvig-holstenske Kanal, senere kaldet Ejderkanalen, på grænsen mellem Slesvig og Holsten i årene fra 1777 til 1784.

Søfarten gavnede de lokale skibsbyggerier langs det meste af østkysten, ikke mindst i Flensborg-Sønderborg-regionen. Skibene blev bygget både til lokale og fremmede redere, oftest i København, men også til andre danske byer. Det var en meget konjunkturfølsom beskæftigelse, hvor krigsårenes gode søfartskonjunkturer hver gang fremmede aktiviteten. Det helt store boom kom i årene omkring århundredskiftet. I femåret frem til 1803 byggedes i Flensborg 75 skibe, Ekernførde fulgte efter med 22 skibe og derpå Sønderborg og Aabenraa med 14 og 6 skibe. Beskæftigelsen varierede i takt dermed. I Sønderborg var mellem 13 og 60 mand i arbejde i årene omkring 1800, i Flensborg var der 128 mand på værfterne. Under højkonjunkturen var travlheden så stor i Flensborg, at mestrene lå på lur for at fralokke konkurrenterne deres svende.

Det såkaldte Vestindienpakhus i Flensborg er bygget 1789 af Andreas Christiansen d.æ. Han kom fra den lille landsby Ellum ved Løgumkloster og giftede sig ind i en af de førende handelsfamilier i Flensborg. Som Vestindienkøbmand, reder og sukkeraffinadør opbyggede han det Christiansenske handelshus, som frem til 1840'erne stod i første række i Flensborg.

Nordsøbyer og Østersøbyer

Folketællingerne i 1769 og 1803 giver for første gang nogenlunde præcise tal for byernes størrelse og udvikling og deres indbyrdes placering, som det ses af figuren side 419.

Tobaksspinding og tobakshandel havde betydning i alle byer. I 1781 var der seks tobaksspindere i Haderslev, mens Flensborgs havde hele 29 tobaksfabrikker. I Tønder var der fra gammel tid betydelig import af tobak vestfra. Importen gav næring til tobaksspindere, og efter 1800 opstod små tobaksfabrikker. Tobaksmanden her er opsat ved en af tobaksmøllerne i Tønder som minde om en glemt næringsvej.

Flensborg tegnede sig tydeligt for den største vækst, båret frem af byens søfart, handel og »industri«. Indbyggertallet 10.666 for 1803 er endda ikke retningsgivende. I 1799 blev skønnet, at der yderligere var op mod 5.000 mennesker, som dagligt pendlede til byen fra forstadssognene for at søge arbejde. I 1795 blev det nødvendigt at indlemme og bebygge forstaden Neustadt.

Flensborg havde det største og bedste opland i Slesvig. »For at sælge og købe hvad de har brug for drager landboerne hellere langvejs fra til Flensborg end til andre slesvigske byer«, hed det i 1799. Flensborgs store handelshuse leverede hør, salt, tømmer, jern, kolonialvarer og vin til det vidtstrakte opland, og handlende fra Flensborg var ofte i flertal på markederne i nabobyerne mod nord. Næsten halvdelen af den samlede import fra udlandet til Slesvig gik i 1765 over Flensborg.

Vækst var der også i Slesvig by. Den skyldtes i hovedsagen de mange velstående standspersoner, der var tilknyttet administrationen, lokalregeringen og militæret. Statholderen holdt hof på næsten kongeligt niveau, og det gav god omsætning. Tønning hilste åbningen af Den slesvig-holstenske Kanal velkommen i 1784. Alle kanalskibe anløb herefter Tønning og betalte told, og der blev en betydelig eksport af landbrugsvarer over Tønning.

Ellers var væksten i de slesvigske byer moderat. I disse år kunne flere provinsbyer i Kongeriget opvise større vækst end byerne i Slesvig. Tønder havde dog en solid omsætning med de mange kniplingshandlere og de mange kniplersker i et vidtstrakt opland. I 1790 blev anslået, at over 16.000 piger i Nordslesvig var beskæftiget ved det tidrøvende arbejde. Blot en enkelt fremtrædende kniplingshandler som Boy Thamsen i Møgeltønder havde 800–1000 kniplersker i sit brød.

I Haderslev sukkede byens erhvervsdrivende over den dårlige havn og over konkurrencen fra den nye brødremenighedskoloni Christiansfeld grundlagt 1771 lige nord for byen. Kolonien fik fulde rettigheder til handel og håndværk, og koloniens dygtige håndværkere og handlende påførte den gamle købstad betydelig konkurrence. Der blev klaget over, at oplandets bønder foretrak at søge til Aabenraa og Flensborg. Fremmede varer kom mest fra grossister i Flensborg og Lübeck – eller fra Hamborg, evt. med Højer og Ribe på vestkysten som mellemstationer. Trods klagerne viser tallene dog en stabil udvikling i Haderslev. Landbrugernes bedre vilkår i det store amt skabte øget købekraft, og byens placering som post- og trafikknudepunkt og som hjemsted for både militær og amtets administration gav næring og grobund for både et bogtrykkeri og et alsidigt kulturliv.

I Aabenraa var tonnagen faldet i forhold til 1750'erne. Rederne

satsede nu på helt store skibe, hvis indtjening var meget afhængig af det internationale fragtmarked. Var der ingen fragt at få, kunne de »mange gange [være] rederne besværlige«, som det siges i Pontopppidans Danske Atlas. Beskæftigelsen for søfolk faldt fra o. 450 i 1740'erne til ca. 240–300 sidst i århundredet, og flåden stagnerede til mellem 2.000 og 2.300 kommercelæster. Det samme gjaldt indbyggertallet. I Sønderborg var dynamikken noget større. Byen nød godt af sin gode havn og fortrinlige beliggenhed i forhold til handel og sejlads på Danmark og Østersøen. Sejladsen blev overvejende varetaget af de mindre skibe, som deltog i omsætningen af landbrugsvarer og mursten fra og til hele Als-Sundeved-området, mens de større skibe indgik i den store udenrigsfart.

Mod sydøst blev Ekernførde fra slutningen af 1760'erne trængt tilbage som søfartsby. Oplandet var begrænset, og fra 1784 medførte åbningen af Ejderkanalen, at transitfunktionerne i forhold til Rendsborg faldt bort. Dertil kom, at oplandets godser foretrak at handle over Rendsborg og Kiel. Byens tonnage svandt ind, næringen blev håndværk og fremstilling af øl, malt og brændevin. Væksten i indbyggertallet fra 2.091 til 2.921 skyldtes mest oprettelsen af den statslige militære plejeinstitution »Christianspflegehaus« med op mod 400 beboere.

Drømmen om 'industri'

Mange handelskontakter fra Slesvig gik sydpå. Varer fra Hamborg, Bremen og Lübeck fyldte godt i forretningerne, og de handlende rejste til messer i Tyskland og indkøbte tekstiler og finere varer til kunderne derhjemme. Det harmonerede dårligt med centralstyrets erhvervspolitik, hvis formål var at fremme den hjemlige produktion og begrænse afhængigheden af færdigvarer fra udlandet. Kommercekollegiet lod såkaldte fabrikskommissærer berejse byerne, hvor de skulle sørge for afsætning af varer fra manufakturerne i København og forpligte kræmmerne til at aftage varer fra indenlandske virksomheder.

I Struensees korte regeringsperiode begrænsedes industristøtten og beskyttelsespolitikken. En forordning i 1771 nedsatte tolden for fabriksvarer indført til Danmark og Norge fra Hertugdømmerne fra 20% til 7½%. Det fik straks vareimporten til Danmark via Slesvig til at stige drastisk, og i 1772 blev de gamle regler genindført. I de følgende år blev viljen til at støtte industrielle eksperimenter igen større, men stadigvæk blev der mest tale om toldprivilegier, mens kontant støtte blev sjælden.

Fra 1774 blev lokaladministrationen afkrævet årlige indberet-

Kobber- og messingmøllen ved Krusåen lige nord for Flensborg var med sine udstrakte fabriksbygninger og arbejderboliger en anselig virksomhed ejet af Flensborg-købmænd. Værket var oprettet kort efter 1600 og fik en storhedstid under fire generationer af familien Thorstraten sidst i 1700-årene. Der blev leveret kobberplader til kongens slotsbyggerier og flåden og fremstillet kobber- og messingvarer til husholdningerne. Messingsengevarmeren er fra sidst i 1700-tallet og stemplet »F V, KMF« med en kongekrone. Den er prydet med et blomstermotiv, der er punslet og skåret ind i metallet.

ninger om industrielle virksomheder, men der var ikke så mange successer at berette om. I 1772 oprettede major Gerhard Blechingberg blikfabrikken Godthåb ved Tørning-Christiansdal vest for Haderslev. En kreds af aktionærer i København investerede 15.000 rdl. og hentede »blikfabrikanter« fra Sachsen. Der blev bevilget forbud mod indførsel af fremmede blikvarer, givet toldfrihed for indførte råvarer og eksport af produktionen til Danmark, og beskæftigelsen nåede op på 16 svende. Alligevel svigtede afsætningen, og i 1775 måtte anlægget lukke.

Kobbermøllen ved Flensborg klarede sig bedre og blev hertugdømmets største »industri«. Virksomheden var beskyttet af forbud mod indførsel af udenlandske produkter og fremstillede kobber- og messingkar til husholdninger og brændevinsbrændere og kobberplader til tagbeklædning og forhudning af flådens skibe. I 1780 var her 79 arbejdere og dertil en del håndlangere.

I Tønder tog købmand Matthias Asmussen i 1784–85 initiativ til et privat uldmanufaktur, og magistraten finansierede en hue-, strømpe- og linnedfabrik med 10 væve. Virksomhederne havde et socialt formål og gav beskæftigelse til fattige i byen og oplandet for at holde dem fra tiggeri. Staten hjalp med told- og skattefrihed. Da embedsmanden Matthias Lunding kom på besøg i 1787 som repræsentant for Kommercekollegiet, var 300 mennesker i gang som spindere. Asmussen anlagde desuden et manufaktur i Møgeltønder for vævede kniplinger, igen med toldfrihed for indkøb og salg. Virksomhederne fik kun kort levetid. Alene magistratens hue- og strømpefabrik fik en nogenlunde stabil eksistens frem til omkring 1814.

Kapital og afsætning var nøgleproblemer, når det gjaldt om at udvikle virksomhederne ud over det egentlige håndværk. Stivelsesfabrikker i Ekernførde, Flensborg, Slesvig og Frederiksstad og oliemøller på vestkysten i Garding, Frederiksstad og Husum havde en fornuftig afsætning, og det samme gjaldt som nævnt de store skibsværfter og rebslagerier i Flensborg, Ekernførde og Aabenraa. Af 1750-ernes fajancebrikker levede kun fabrikken i Slesvig videre. I 1783 var der 25 medarbejdere, i 1801 12, og året efter ophørte virksomheden. Fremstillingen af tobaksvarer fik muligheder, da Københavns monopol på handel med udenlandske tobaksvarer blev ophævet i 1778. Fra Flensborg kunne der allerede i 1784 berettes om 40 »tobaksfabrikker« med omkring 60 arbejdere, men også i de andre byer blev der fremstillet tobaksvarer i mindre omfang.

Større muligheder lå der i de lokale husflidstraditioner. Kniplingsfremstillingen nåede sit højdepunkt netop i de rige 1790'ere, hvor op mod 16.000 kniplersker var i arbejde spredt over den

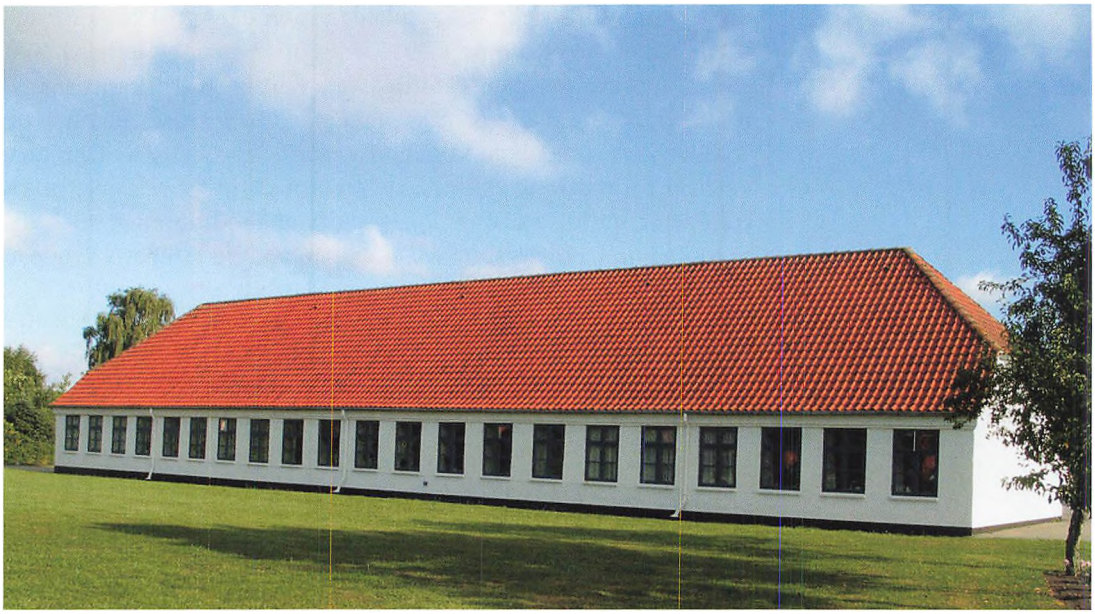

vestlige del af Tønder, Aabenraa og Haderslev amter og på Løgumkloster-egnen. Det gav gode eksportindtægter. I 1781 blev eksportværdien angivet til 136.035 rdl., heraf 72.845 rdl. til Danmark-Norge og resten til udlandet. Produktionen sikrede afsætning til kniplingstrådfabrikkerne i Slesvig, Tønder og Løgumkloster.

Endnu mere udbredt var uld- og lærredsvævningen ligesom i tiden forud. Den hjemlige uld muliggjorde fremstilling af strømper og huer i de magre midtegne, og hørlærred og uldtøj blev fremstillet vidt og bredt især i Nordøstslesvig. En del hør blev dyrket på Løjt-egnen, i Angel, Svansen og Hütten, hovedparten kom fra Danzig-, Königsberg- og Riga-områderne via Flensborg og andre østkystbyer. Byernes købmænd var mellemmænd til de mange vævere i by og på land. Købmændene leverede hørren og aftog lærredet og sørgede for salget til kunder i Danmark eller Norge. I Flensborg beskæftigede skibsbygmester Halkier i 1790'erne 345 spindere i byen og oplandet i sit sejldugsmanufaktur.

Knipletrådsfabrikken i Løgumkloster, indrettet i 1795 af den lokale kniplingegrossist Hans Nicolaisen. I 1797 skrev den stedlige kapellan J. A. Kruckenburg, at fabrikken gav »mange lejlighed til at tjene til deres underhold ... særlig den handlende del af flækken nyder uberegnelige fordele af kniplingsfabrikationen.« Den videreførte en tilsvarende virksomhed i Slesvig by og var ligesom fabrikken i Tønder begunstiget med toldfrihed ved import af hørgarn og salg af den fremstillede kniplingstråd. I 1810 var arbejdsstyrken 20-30 kvinder. Virksomheden lukkede i 1834.

Rig og fattig

Omkring 1820 gav præsten Peter Kier i Øster Løgum nord for Aabenraa en rammende karakteristik af udviklingen på landet i de foregående årtier. »Nu fik man the og mere brændevin, og efter 1790 begyndte bonden også at kende kaffe og snart også kaffepunch. Dette var intet under, siden bonden havde vel tredobbelte indtægter. Især viste dette sig i klædedragt. Vel var de fleste af hjemmegjorte tøjer, men disse var fine og farvede med kostbare farver. Men kvinderne havde også klæder af silke og bomuld, smukke og kostbare. Mandfolkene havde en smuk, rund hat i stedet for den gamle trekantede hat, en lang kjole, lange bukser (pantalons) især de unge, og desuden smukke støvler. De fleste fik også ur og sølvbeslagen merskumspibe. I adskillige værelser i stuerne kom nu også fint glas i vinduerne, bræddegulve, to dagligstuer blev hyppige, og man så nu bonede schatoller, læderstole osv. i stedet for de gamle egeskabe og rebstole, som før næsten altid fandtes. 1780 var der næppe 4 jernkakkelovne i sognet, 1800 var der næppe 4 huse, i hvilke der ingen var. 1750 var der kun een jernbeslagen vogn i sognet, nu havde enhver en sådan, og mange havde to.«

Den nærliggende købstad Aabenraa fik et tilsvarende skudsmål om velstand af den tyske rejsende Carl Gottlob Küttner i 1798: »Aabenraa er en temmelig betydelig, smuk, folkerig og velhavende by. Det var en lørdag aften, jeg traf en mængde mennesker på gaden. De var alle velklædte. Mest viser velstanden sig i husene, både ude og inde.«

1790'erne blev således kendt som velstandens år, men samtidig forekom der netop i disse år gentagne hungeroptøjer i landsdelen. Den florissante periode havde vindere og tabere. Skellet mellem rig og fattig blev mere påfaldende, og det blev nødvendigt at finde midler mod ondet.

Velstand og social uro

Velstandsstigningen havde sin baggrund i tidens økonomiske konjunkturer. Overalt mærkedes stigende efterspørgsel efter landbrugsvarer. Slesvigs gunstige placering med havne mod både øst og vest bidrog til, at landbruget havde let adgang til afsætning på det større marked og nød fordelene af en stigende priskurve. I

byerne underbyggede det fremgangen for handel og søfart. Prisen steg på alt lige fra forbrugsvarer og brændsel til husleje og ejendomme.

Hertil kom korttidsfaktorer. Gang på gang førte svigtende høstudbytter og ikke mindst turbulensen i forbindelse med krigsudbrud til mangel i udlandet. Der blev opkøbt korn i spekulationsøjemed, og det førte til stigende kornpriser og ligefrem mangel på hjemmemarkedet i Hertugdømmerne. Fænomenet forekom i årene 1789–90 og flere gange i krigsårene fra 1792. Alt sammen skæppede i kassen hos ejere af jord og ejendomme, producenter og handlende.

Men småhusmænd og landarbejdere, byernes småhåndværkere og arbejdere kom i klemme. På landet blev der flere jordløse, og deres vilkår var blevet mere anspændt ved udskiftningen. Overdrev, marker, skov og mose blev opdelt, og det undergravede de jordløses sædvaneret til græsning. De daglige livsnødvendigheder måtte endnu mere end før erhverves ved køb. Derfor slog prisstigningerne hårdt blandt småkårsfolk. I den hårde vinter 1783–84 blev det så tydeligt, at degn Hans Mikkelsen i Løjt følte sig foranlediget til at gå i rette med de kornpugende bønder i en af sine salmer:

> Du slog dit hjerte og din bing [kiste]
> Så tidt i lås og lukke,
> Naar hine efter korn omkring
> Gik bort og måtte sukke.

Degnens digt pegede på behovet for større social forståelse hos producenterne, og den blev der brug for i revolutionsåret 1789. Høsten 1788 var ringe bl.a. i Frankrig, og det satte gang i omfattende kornopkøb i Nordeuropa. Fra det meste af Slesvig lød der snart højlydte klager over følgerne af en overdreven korneksport. »Alt er hemmeligt og i stilhed opkøbt for hamborgsk og hollandsk regning, delvis før høsten«, skrev magistraten i Flensborg i november 1789. I februar 1790 troppede nogle hundrede søfolk, husmænd og inderster op hos greven på Schackenborg og forlangte korneksporten standset, og henved 300 utilfredse samledes i Tønder og krævede forbud mod, at den rige korn-, vin – og tobaksgrosserer Hans Jensen Angel udførte en ladning korn til Bordeaux. Statholder Carl af Hessen drog til Højer, hvor han og amtmanden i februar 1790 holdt møde med nogle tusinde jordløse fra vestkystsognene. I Aabenraa klagede alle lavene på samme måde som folkene på vestkysten, og den 10. marts 1790 mødte 60 mand op hos amtmanden og krævede forbud mod, at købmand Kopperholdt udskibede en ladning rug.

Den gode købekraft på land og i by gav næring for højt kvalificerede håndværkere. Aabenraa-snedkeren Lorenz Nielsen (1739-1821) fandt kunder i hele monarkiet til sine møbler, som ofte var fantasifuldt smykket med roser, kornaks og klassicistiske motiver. Spejle var et specialprodukt, og til byens kendte urmagerfamilie Green blev der fremstillet urkasser. Portrætmaler Jes Jessen, maleren C. W. Eckersbergs første læremester, lod sine billeder indramme i malerirammer fra Nielsens værksted prydet af forfinede blomstermotiver. Møbel- og spejlsnedker Nielsen understregede sin eksklusivitet med en trykt firmaplakat, som blev klæbet bag på varerne.

Der var råd til at pynte sig i det velstående borgerskab. Anna Magdalena Bjørnsen var født 1752 og gift med den rige købmand og rådmand Jacob Frederik Bjørnsen (1739-1817) i Aabenraa. På sit kostbare importtøj bærer hun masser af kniplinger, gyldne perlekæder og ringe, og hovedtøjet er pyntet med kunstige blomster. De blev fremstillet i stor stil i Haderslev af kvindelige hjemmearbejdere og eksporteret til hele landet. Maleri af Aabenraa-maleren Jes Jessen 1789.

Virkelig dramatisk blev situationen fem år senere. I marts 1795 konstaterede magistraten i Tønder, at »rugen udføres så stærkt, at priserne stiger«. I maj foretog flere hundrede digearbejdere ved Okholm syd for Tønder ransagning af nogle skibe, som de mente var lastet med rug til eksport. I Flensborg var magistraten den 1. juni så bange for uroligheder, at den bad om militær tilstedeværelse i byen. I en trykt plakat blev kornhandlerne pålagt at holde korn tilbage til arbejdsfolk til fastsat pris. Det hjalp dog tilsyneladende ikke, for under henvisning til, at »antallet af oprørere er utroligt stort« bad magistraten om mere militær. Også i Sønderborg og Haderslev kom det til tumultagtige optrin, og der blev iværksat salg af billig rug for at dæmpe gemytterne. Nødtvunget indførte regeringen eksportstop.

Magistrater og amtmænd og statholder og centralregering blev

Vestergade 14, Tønder, opført 1793-94 af korn-, vin- og tobaksgrosserer Hans Jensen Angel. Købmanden tjente gode penge på korneksporten og blev i kriseårene skydeskive for den oprørte befolknings uvilje. I februar 1790 bebrejdede de utilfredse Angel, at han ville eksportere en ladning korn til Bordeaux til betaling af vin. Amtmand Bertouch fik Angel til at undlade eksporten og i stedet tilbyde de utilfredse kornet til moderat pris. Købmandens smukke ejendom med den pragtfulde Louis Seize dør viser, at købmandens økonomi var velkonsolideret.

opskræmte af urolighederne, for det var jo revolutionstider. I Aabenraa mente den angrebne købmand Kopperholdt i 1790, at demonstranterne var »inficerede af Pariser-luften«, og amtmand Schmettau vurderede senere, at »sådan var den folkeånd, den franske revolution udbredte«. Administrator Holm på Schackenborg bad til, at »oprørsånden ikke skulle blive almindelig«. I 1795 mente borgmester Thorstraten i Flensborg, at nogle tumultanter havde snakket om at få »alt på fransk maner«. Den 11. september 1795 udstedte regeringen et patent og truede urostiftere med strenge straffe. Befolkningen blev opfordret til at vise ro og lydighed og rette eventuelle klager til myndighederne.

I 1799–1801 var det galt igen, med dårlige høstudbytter, mangel på korn, høje priser, og sammenstimlen for at sikre sig de nødvendige forsyninger. Magistraterne etablerede kornmagasiner og iværksatte kornsalg til reduceret pris, der blev oprettet suppekøkkener, og lige før høst i 1800 fandt regeringen det nødvendigt at dekretere forbud mod udførsel af korn. Fra Flensborg blev der sendt et skib til Wismar for at hente rug til brødkorn. Først den gode høst i 1801 fik priserne til at falde.

I deres kærne var disse års episoder socialt betingede, fremkaldt

Siden 1730'erne blev fattigvæsenet i byerne i stigende grad finansieret ved skattelignende indtægter. Helt frem til århundredets slut havde beløb indsamlet med klingpungen dog betydning overalt. I Haderslev fik Vor Frue Kirke disse nye klingbøsser af messing i 1797. På landet var nabohjælp og beløb indsamlet i kirken det vigtigste indtil slutningen af 1700-årene.

af stærke prisstigninger og frygt for mangel. De blotlagde en modsætning mellem forbrugere på den ene side og producenter og storhandel på den anden. Protesterne var derimod næppe i særlig grad inspireret af revolutionstidens franske slagord »frihed! lighed! broderskab!« eller af kontakt til de få intellektuelle, som i klubber og tidsskrifter drøftede tidens moderne franske ideer. Men naturligvis var befolkningen bekendt med begivenhederne ude i Europa. Det gjorde sikkert folk mere frimodige end tidligere generationer, som oftest havde fundet sig stiltiende i lignende eksistenskriser.

Oplysningstidens socialreform

Fra 1700 til 1800 steg befolkningstallet med 50%. I Slesvig taltes 1769 et indbyggertal på 243.605, i 1803 var det steget til 276.000, og fra omkring 1800 blev væksten i folketallet for alvor tydelig. Dødeligheden var på retur, og der blev især flere husmænd og daglejere på landet. Nogle få søgte til byerne, især til den blomstrende by Flensborg. Her var beskæftigelsesmulighederne imidlertid afhængige af konjunkturerne, og højkonjunkturens stigende priser gjorde tilværelsen svær for mange. Ved arbejdsløshed eller under de hyppige dyrtider var tiggeri ofte den eneste udvej. De organiserede jagter på tiggere, som var forekommet før i tiden, blev gentaget hyppigt i de ellers så rige 1790'ere. De pågrebne blev transporteret til deres hjemsted eller sat i tugthuset i Glückstadt.

Det egentlige svar på de sociale problemer blev en grundlæggende nyindretning af det sociale apparat i byerne. I Danmark nedsatte kancelliet i 1787 en kommission til »Fattigvæsenets bedre Indretning baade i Kiøbstæderne og paa Landet«. I Hertug-

dømmerne fremkom ændringerne på lokalt initiativ. Inspirationen kom fra Hamborgs socialreform af 1788 og var udtryk for oplysningstidens humane tankegang. I det meget læste tidsskrift 'Schleswig-Holsteinische Provinzialberichte' blev der publiceret artikler om emnet, især af den fremtrædende professor August Niemann i Kiel, der fortalte om metoden fra Hamborg. Det var ikke nok at sikre syge, gamle og andre uarbejdsdygtige forsørgelse, mente reformvennerne. Arbejdsløshed kunne være samfundsskabt, og der måtte skaffes arbejde til arbejdsløse. Især måtte børnene oplæres, så de kunne forsørge sig selv. Den enkeltes behov skulle undersøges individuelt, og mange frivillige »fattigplejere« skulle inddrages for at føre tilsyn. Reformvennerne ønskede en hjælp afstemt efter den enkeltes individuelle behov og et øget engagement fra samfundets side.

Forbillederne sydfra førte i løbet af 1790'erne til nyordninger i by efter by, i Flensborg 1797, i Tønning 1800, i Sønderborg 1801–02, i Haderslev 1799–1803, i Husum 1805–06, i Aabenraa 1811, i Tønder 1812 og i Slesvig fra 1813. Selv Kappel fik en trykt fattigplan i 1805.

I Flensborg blev byen inddelt i 16 fattigdistrikter hver med en frivillig og ulønnet fattigplejer som tilsynsførende. I Haderslev påtog et selskab af ansete borgere sig at skaffe arbejde til fattige kvinder, og der blev oprettet en strikkeskole for piger. Desuden grundlagdes et borgerselskab, hvorfra fire medlemmer virkede som fattigplejere. Byen fik et fattigspinderi, og næste skridt blev en egentlig fattigordning med 16 fattigplejere. I Husum oprettedes efter Kiel-forbilledet et »Gesellschaft sich freywillig vereinigende Armen-Freunde«, og der blev sørget for understøttelse, arbejdsformidling og opdragelse af børnene. Byen blev inddelt i 12 fattigdistrikter med i alt 36 fattigplejere, og der var tre særkommissioner til at varetage arbejdsanvisning, forsørgelses- og sygevæsen og skolevæsen. Reformarbejdet viser, at borgerskabet følte det nødvendigt at påtage sig et aktivt ansvar for de fattigste medborgere.

På landet var behovet for hjælp mindst lige så stort som i byerne. Den socialforsorg, som var påbudt i 1736, var forlængst sygnet hen. Ved visitatserne bemærkede amtmænd, provster og generalsuperintendenter, at de fattige mange steder ikke havde andet at ty til end midler indsamlet med klingpungen i kirken og andre indsamlinger af frivillige bidrag. Det fremmede tiggeriet, og kancelliet udstedte derfor i 1783 påbud om, at hvert sogn under præstens og kirkeværgernes tilsyn skulle føre et egentligt fattigregnskab, som rummede oplysning om indtægter og udgifter og lister over dem, der fik understøttelse. Først nu kom der

Bønderne nød godt af de høje kornpriser i årene omkring 1800, og nye driftsformer, mergling og mere mejeribrug øgede udbyttet. Der blev bygget statelige bondegårde. Stuehuset til Callsen-gården i Scheggerott i Angel er opført 1806-09.

mere fasthed over fattigvæsenets bestyrelse, men alligevel lød klagerne over tiggeri stadig mere hyppigt. Da det gradvist stigende folketal, prisstigning og nød i den jordløse klasse i de følgende år gjorde problemerne mere følelige, indførte sogn efter sogn i de følgende år først en frivillig, efter 1800 mest en egentlig udskrevet fattigskat.

Regeringens holdning til fattigdomsproblemerne var også præget af erhvervsmæssige hensyn. Den ville gerne sikre undersåtterne en »naturlig frihed« til at ernære sig redeligt ved det arbejde, den enkelte lystede. Arbejdskraften skulle være fri og bevægelig, men det stødte an mod tankegangen i de enkelte sogne, som søgte at holde forsørgelsesbyrderne nede ved at nægte fattige adgang til at bosætte sig eller fordrev dem, hvis der var frygt for at de kunne blive en byrde for sognet. I 1795 lod regeringen de lokale myndigheder udtale sig om hele dette problemkompleks, og i 1808 udkom nye regler. De forbød al fordrivelse af fattige og fastsatte tre års ophold i et distrikt som betingelse for at erhverve ret til fast understøttelse af distriktet. Distrikternes forsørgelsesforpligtelse blev indskærpet, og udlændinge fik lige ret med indfødte, når de havde ernæret sig tre år et sted.

Oplysningstid

»Folk ser ud, som om de har åbent øje for forbedringer, de er hverken stivnet i uvidenhed eller knuget af slaveriets usselhed. Ja, jeg er overbevist om, at den almindelige oplysning i høj grad gør fremskridt i dette land,« sådan skrev Mary Wollstonecraft om Slesvig efter et besøg kort før 1796. Den engelske forfatterinde og pioner for kvindebevægelsen har næppe haft tid til at danne sig et dybere indtryk af de lokale forhold. Alligevel antyder hun det rigtige, at revolutions- og oplysningstidens mest moderne tanker siden 1780'erne var nået ud til ganske mange præster og dannede borgere og embedsmænd. Påvirkningen kom mest sydfra, hvor bevægelsen havde mange fortalere i Holsten og Hamborg. Samtidig er det også tydeligt, at det nye ikke slog igennem overalt. På landet lod bønderne sig ikke blæse omkuld. Netop disse år blev derfor kendetegnet af markante sammenstød mellem nyt og gammelt.

Borgerkultur og revolutionsbegejstring

Udbredelsen af ny litteratur afspejlede mulighederne for distribution, og her skete der fremskridt. Fra 1762 blev befordringsvæsenet forbedret, først i Hertugdømmerne og derefter i Kongeriget. Postforbindelserne blev udbygget med flere ruter og med kongeligt udnævnte postmestre og faste postgårde, og de store holstenske postvogne til pakke- og persontransport vandt sydfra indpas i hele det danske postvæsen. Rigets ubestridt vigtigste postrute gik nord-syd gennem de store byer Rendsborg, Slesvig, Flensborg og Haderslev. Sidstnævnte var postknudepunkt for det nordlige Slesvig, hvorfra ruterne gik videre til København og Nørrejylland. Tre gange ugentlig kom der kørende eller ridende post fra henholdsvis København og Hamborg ad den nord-sydgående hovedrute, og en gang ugentlig gik der post på en rute mellem Haderslev og Altona. Leveringen af post lettedes ved en forbedring af hovedvejene, som også fandt sted i disse år. Søvejen spillede en mindre rolle internt i Hertugdømmerne, men i 1780 indledtes privilegeret postbådsfart mellem Kiel og København.

En sådan udbygning af kommunikation og infrastruktur lettede vejen for tidsskrifter og ugeblade til læserne, og gjorde det muligt for bøger fra det ansete boghandlerfirma Korte i Flensborg

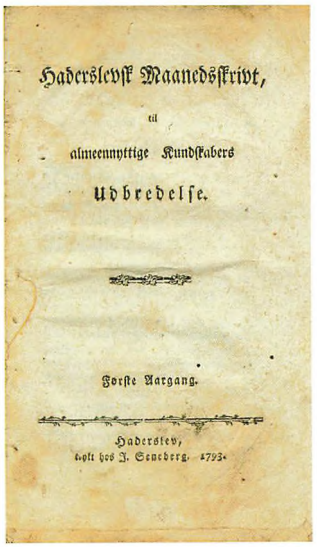
Haderslevsk Maanedsskrivt,
til
almeennyttige Kundskabers
Udbredelse.
Første Aargang.
Haderslev,
trykt hos J. Sønderberg. 1793.

Haderslevsk Maanedsskrivt, et af oplysningstidens kortvarige tidsskriftforsøg fra årene 1793-94. Bag bladet stod sognepræsterne Jacob Boysen i Gl. Haderslev, Jørgen Mechlenburg i Bevtoft, Johannes Bjørnsen i Oksenvad og Nicolaus Boisen i Vedsted. Udgiverne var moderate og regeringstro oplysningsfolk, som nød stor agtelse hos den stedlige amtmand Møsting – i modsætning til Haderslevs mere radikale oplysningsvenner. Gennem bogudgivelser og embedsvirke var de virksomme for skolereformer. De udgav tidsskriftet på dansk, målgruppen var bl.a. omegnens bønder. »Hvad er Oplysning og hvad gavner den?« var titlen på første artikel.

at nå hurtigt ud over hele landsdelen. Bogtrykkerier fandtes i de tre hovedbyer Flensborg, Slesvig og Haderslev, og fra 1760'erne var det tilsyneladende muligt at afsætte tryksager, som blot et årti før knap havde et publikum. I Flensborg lykkedes det at holde liv i et ugeblad 1766–70, og i Haderslev nåede krigsråd Camerers ugeblad 'Nachrichten vom Baltischen Meere' med oplysende og underholdende, moralsk-litterært og upolitisk indhold i perioden 1765–67 et oplag på op mod 250 stk. På dette tidspunkt levede tidsskrifter dog endnu kun få år ad gangen.

Fra 1771 var der ikke længere snærende censurbånd, og da der et årti senere blev etableret nye ugeblade i de største byer, stødte de på et mere købedygtigt marked end før. Flensborg fik sit varige ugeblad fra 1788 med så mange som 500 abonnenter, Slesvig kom med i 1789, Haderslev i 1797. I alle byer opstod nu læseselskaber, som holdt aviser og aktuelle tyske og vel også danske tidsskrifter. Her mødtes borgerskabet omkring læsning, billard og selskabeligt samvær. På Ejdersted drog de velhavende bønder til bys i Garding eller Tønning og læste de moderne blade. Særlig anset blev tidsskriftet 'Schleswig-Holsteinische Provinzialberichte' udsendt af professor August Niemann i Kiel fra 1787. Det indeholdt artikler om de mest drøftede samfundsspørgsmål og nåede i 1791 ud til 68 abonnnenter i Slesvig, og 125 i Holsten. Abonnenterne var overvejende embedsmænd og advokater, præster og lærere og nogle ganske få købmænd.

Der blev også publikum til teateropførelser. I Flensborg optrådte omrejsende teatertrupper fra 1750'erne, selvom magistraten flere gange var modvillig. I Tønder gav magistraten i 1777 afslag til et teaterselskab med den begrundelse, at det lokale publikum ikke ville finde smag i sligt. Men i 1790'erne bredte teaterlivet sig anført af regeringsbyen Slesvig. Ved statholderens hof, blandt de mange adelige og i den talrige embedsstand fandt teaterscenen et publikum, og byens teater fik fra 1790'erne ry som et af de bedste i Tyskland med ugentlige koncerter og hyppige teater- og operaopførelser i skuespilhuset ved Gottorp. Byens kulturliv fik et godt ry: »Komedie, klubselskaber, musik, keglebaner, skydeselskab, concerter o.s.v. ere her jevnligen. Her er boghandling, bogtrykkerie og forskiellige læseselskaber, samt aviser og alle politiske tidsskrifter i klubberne. Lystsejladser ere ofte paa Slien med musik og sang, til omgrændsede lyststeder ved strandbredden«, skrev pastor L. M. Wedel efter et besøg i Slesvig omkring 1800. Flensborg fulgte efter i 1795 med et egentligt teater, der gav plads til 800 tilskuere, og byen fik også forskellige klubber og selskaber.

Revolutionen i Frankrig og de moderne friheds- og lighedsideer var det store samtaleemne. Den blev drøftet ved universitetet i

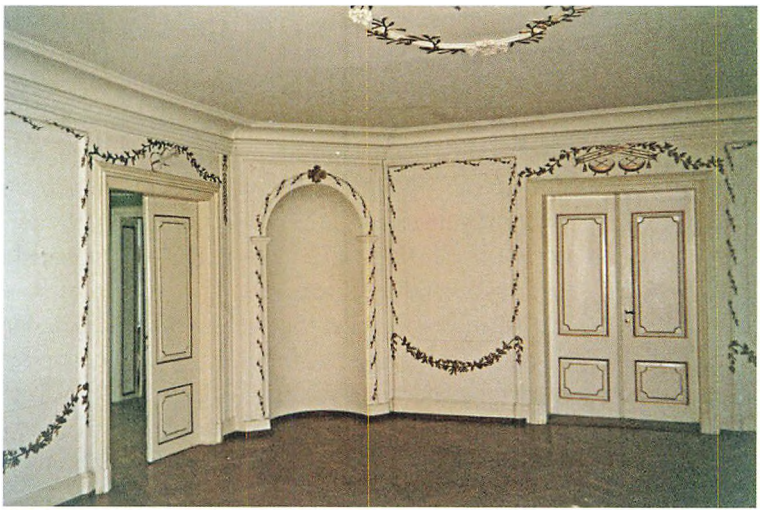

Musikstuen i amtmandsboligen i Haderslev. Huset er bygget sidst i 1760'erne og er i det ydre præget af en stil, som kan minde om bygmester Lorenz Jacobsen, som bl.a. er kendt fra byggeriet på Augustenborg Slot. Musikstuen er prydet af fine stukker med pauker og trompeter, fløjter, lyre og guirlander. Her holdt amtmand Møsting selskaber, og måske har værten underholdt gæsterne med overbærende bemærkninger om de rapkæftede »jacobinere« inde i købstaden Haderslev.

Kiel, hvor studerende fra Hertugdømmerne var nødt til at tilbringe mindst to år af studietiden. Nogle lod sig påvirke af professoren i græsk og orientalske sprog, Carl Friedrich Cramer, som var en begejstret tilhænger af radikale tanker og ideer om det enkelte menneskes værd og ret til at udfolde sig frit og uhindret af gamle standsskel. Også Hertug Frederik Christian 2. på Augustenborg var en overgang med på tankerne bag revolutionen. Efter hans opfattelse var borgerens ret til frit at udtale sig i tale og skrift et kosteligt gode. En fri opinion var værdifuld og det bedste værn for at den oplyste enevælde kunne fortsætte, fordi den holdt regeringen underrettet om hvad der rørte sig i folket. Friheden ville efter hertugens opfattelse holde folket moralsk og intellektuelt levende og fremme loyaliten hos undersåtterne, når de oplevede, at styret viste tolerance og humanitet. Enhver tanke om en politisk omvæltning som i Frankrig lå ham fjernt. Afgørende var den enkeltes åndelige frihed og modstand mod alt slags despoti.

I Haderslev mødtes byens frisindede i læseselskabet og udvekslede nyheder om de beundrede franske våbens fremgang. Det var intellektuelle som latinskolens rektor A. R. v. Brincken, herredsfoged G. D. Langreuter, advokat H.T. Lindenhan og bladudgiver Heinrich Kroymann, og de havde kontakt til den åbenmundede forfatter P. A. Heiberg i København. Det gav kredsen ry for at være revolutionære »jacobinere«, og efter Ludvig 16.s henrettelse i januar 1793 fandt rigets førstemand A. P. Bernstorff det nødvendigt at indhente oplysninger om demokraterne i Haderslev. Amtmand Møsting kunne berolige: »Vi have også her friheds- og liig-

I oplysningstiden blev kirkegårdene flyttet væk fra bykirkerne. Flensborg indviede en ny kirkegård i 1813 lige uden for bygrænsen. Her bekostede det velhavende borgerskab gravmæler prydet af klassiske symboler for borgerflid, udødelighed og evighed. Det første mindesmærke var sat over den 6-årige pige Maria Margaretha Christiansen i 1813. Det bærer øverst en gravurne med et ægyptisk hoved som låg og indskriften »PAX«, nederst i marmor en ørn med med udbredte vinger og sænket fakkel.

hedsliebhavere eller rettere narre, men de lader det smukt beroe ved at snakke, og i deres kreds at omprise den franske såkaldte regiæring og derved bliver det, thi vores publikum her er altfor fornuftig.« Kancelliet lod det derfor være nok med en advarsel.

Så let gik det ikke i Kiel. Her fik professor Cramer sin afsked i 1794, da han udtalte sig positivt om en af de franske revolutionære, der var ansvarlige for Ludvig 16.s død. Professorens beundrer, den unge jurastuderende Georg Conrad Meyer fra Flensborg, blev relegeret og vendte hjem til fødebyen. Her begyndte han i efteråret 1796 at udgive det særlig radikale ugeblad 'Der neue Mensch'. Under mottoet »De store synes os kun store, fordi vi ligger på knæ. Lad os rejse os!« forsvarede bladet henrettelsen af Ludvig 16., krævede ophævelse af alle standsprivilegier og indførelse af næringsfrihed, økonomisk og social lighed, kvindernes ligeberettigelse og anerkendelse af menneskerettighederne. Rigtig frihed kunne den enkelte kun opnå i en republik, mente Meyer.

Trods den skarpe tone valgte centraladministrationen med A. P. Bernstorff i spidsen en tilbageholdende taktik. Meyer blev vurderet som ufarlig, en enlig kritiker uden bagland og uden forbindelse til de foregående års hungeroptøjer. Regimets image som borgerfrihedens beskytter var bedre tjent med at lade Meyer skrive ubemærket end at fremkalde opmærksomhed ved forbud og proces. Det var et rigtigt ræsonnement, for efter de første revolutionsårs begejstring blegnede interessen for de radikale tanker. Selvom Flensborg havde hele fire læseselskaber, klub- og teaterliv, et ugeblad og en anset boghandel synes de franske frihedsideer ikke at have haft ret mange eftersnakkere i den store købmandsby. Meyers blad gik ind i 1797 uden at et forbud var udstedt. I 1798 mente præsidenten for Danske Kancelli Kr. Brandt, at de fordærvelige klubber og læseselskaber var mindre almindelige i Hertugdømmernes købstæder end i Sjællands stift.

Skolereformer

1790'erne var også de år, hvor et mangeårigt arbejde for at forbedre folkeskolen nærmede sig afslutningen. J. H. E. Bernstorff havde i sine år som chef for Tyske Kancelli vist skolerne stor opmærksomhed. Et kongeligt reskript fra 1761 pålagde amtmændene og provsterne at tage sig af skolerne. De fik eneret på at eksaminere og udnævne lærere, der skulle betales skolepenge uden hensyn til, om børnene faktisk kom i skolen eller ej, og præsterne skulle føre ordentligt tilsyn. På Haderslev-egnen nåede de lokale visitatorer, provst Cretschmer og amtmand Klingenberg, ganske langt på dette grundlag. Fra 1768 fik de gennemført ord-

ninger, som gav lærerne bedre løn, hvert sogn fik sin hovedskole med degnebolig, og der blev faste distriktsskoler. Haderslev provsti fik det bedste skolevæsen i hele hertugdømmet, måske i hele det danske monarki.

Skolen stod øverst på oplysningsvennernes værdiliste. Syd for Kongeåen blev det Tyske Kancelli og dets nye chef A. P. Bernstorff og generalsuperintendenten, som tog de afgørende initiativer – støttet af lokale aktivister.

Arbejdet begyndte i 1778, da kancelliet foreslog både en latinskolereform, oprettelse af et seminarium, indførelse af nye skolebøger og udarbejdelse af en ny almen skolelov. Den tidligere hofpræst i København og nu universitetskansler i Kiel, professor Johann Andreas Cramer, fik i opdrag at udarbejde en ny katekismus til skolebrug og en ny salmebog. Seminariet blev oprettet i Kiel i 1781 som det første i monarkiet og blev snart forbillede for seminarier på Blågård ved København og på Brahetrolleborg på Fyn. Latinskolerne blev reformeret i 1797. De fire store skoler i Haderslev, Flensborg, Husum og Slesvig blev bevaret som latinskoler, som skulle forberede eleverne til videregående studier. De øvrige gamle byskoler blev ændret til borgerskoler, hvor undervisningen lagde større vægt på elevflertallets behov for praktisk anvendelige færdigheder i skrivning og regning og moderne realfag.

Mange sognepræster engagerede sig i skolearbejdet. Således udgav pastor Jørgen Mechlenburg, præst i Højrup og siden i Bevtoft, i 1788 en bog om 'Landalmuens bedre Oplysning, især formedelst Skolevæsenets Forbedring'. Han ønskede, at præsterne indrettede »præstegårdsseminarier« for at uddanne bedre lærere og skrev om indretning af skolehuse og skolebiblioteker og om selve undervisningens forbedring.

Fra 1792 fik reformsagen en fremragende forkæmper i den nye generalsuperintendent eller biskop Jakob Georg Christian Adler. På sine visitatsrejser så han utrætteligt på skoleforholdene, han stillede forslag til forbedringer og opnåede, at der i provsti efter provsti blev udstedt nye skoleregulativer. Flensborg provsti fik et regulativ i 1798, og reglerne herfra dannede mønster for lignende regulativer i Aabenraa, Femern og Bredsted provstier i 1802, Sønderborg i 1803, Tønder, Husum, Gottorp, Ejdersted og Hütten provstier i 1804 og i Haderslev i 1808. De gamle bondeskoler, hvor læreren helt var afhængig af aftaler med bønderne, blev ophævet og afløst af faste distriktsskoler. Lærerne fik bolig og skoleland og fast og bedre løn. Skolepengene blev afskaffet, og lærerlønnen blev lignet på bønderne uanset børnetallet. I 1814 blev de mange lokale regulativer sammenfattet i den almindelige skolelov for Hertugdømmerne.

Obelisken i den tidligere seminariegård i Tønder minder om seminariets grundlægger Balthasar Petersen (1703-87). Fra 1746 var han sognepræst og provst i Tønder. Gennem en årrække forestod han personligt en slags akademisk læreanstalt i præstegården og tog sig derefter af uddannelse af lærere til folkeskolen. Han skænkede sin gård Gørresmark ved Tønder og 8.000 rdl. til formålet og fik i 1786 kongens underskrift på et stiftelsesbrev, som dannede basis for et egentligt lærerseminarium. Det åbnede i 1788, og er blevet kaldt 'Nordens ældste lærerskole'. Tidligere var seminariet i Kiel oprettet 1781, og i 1791 fulgte seminariet på Blågård i København.

Det var et stort spring fremad, så det var ikke mærkeligt, at de oplysningsivrige præster undertiden stødte på modstand hos bønder, der fandt, at skolen nu pludselig stillede uhørt høje krav. Da Højrup-præsten Jørgen Mechlenburg i 1787 gennemtrumfede en ny læseplan i oplysningstidens ånd i landsbyskolen i Arnum, klagede forældrene: »Hvad er agerdyrkningscattekismo eller andere historier bruglig eller nøttig for børn i skollen, som gaae til skollen for at læse det mere nødvendig, som er deres chresten dom og lære i deres ungdaam at kiende Gud etc.«. I Aabenraa amt blev det nogle steder nødvendigt at indkvartere militær hos bønderne for at tvinge dem til lydighed. Stort set blev skoleregulativerne dog sat i værk uden protester. Bøndernes økonomiske kår blev bedre i disse år, og mange kunne se det nyttige i bedre skolegang for børnene. Lærerlønnen fik et betydeligt løft – og det blev muligt at ansætte uddannede seminarister. Tønder fik sit seminarium i 1788, og kandidater herfra fik plads rundt om i skolerne. I 1811–12 havde en fjerdedel af alle lærere i Slesvig stift en seminarieuddannelse. Intetsteds i det danske rige udgjorde de seminarieuddannede en så stor del af det samlede antal lærere som i Nordslesvig.

Strid om gudstjenesten

Slesvig lå åbent for tidens moderne tanker, men det er et spørgsmål, hvor langt påvirkningen nåede omkring. I 1797–98 gik et røre hen over landet, som viste, at nogle af oplysningstankerne stod over for en selvbevidst konservatisme, ikke mindst i landbefolkningen. Opgøret udspillede sig i kirken.

I 1794 påtog generalsuperintendent Adler sig at udarbejde en ny gudstjenesteordning, en såkaldt agende. Målet var at skabe den ensartethed i gudstjenestelivet, som statens og kirkens folk havde savnet gennem årtier. Adler formede den ny liturgi efter oplysningstidens kirkesyn. Gudstjenesten skulle være forståelig og befries for alle mystiske elementer. Vægten blev lagt mere på præstens læreforedrag end på salmer, tekstlæsning og altergang. Kristus blev opfattet mere som lærer og moralsk forbillede end som frelseren for det syndige menneske. Fadervor og velsignelse fik ny formulering. Forslaget blev med nogen betænkelighed godkendt i gehejmestatsrådet, monarkiets øverste myndighed, og i 1797 blev agenden trykt. Det var i sig selv udtryk for, at de moderne tanker havde støtter i Hertugdømmerne, for så langt kom det ikke i Kongeriget. Dér lykkedes det ikke reformvennerne at få en revideret alterbog godkendt, og det var overladt til moderne præster selv at lempe sig frem uden støtte i en officiel ny alterbog.

Da den »oplyste« gudstjenesteordning i 1797-98 blev indført, følte mange menigheder, at altergangen og læsningerne fra alteret og præstens tilgivende håndspålæggelse blev dem berøvet. Gamle billeder i kirkerne kunne inspirere til protest. På dette billedfelt på pulpituret i Enge syd for Tønder så menigheden, hvordan en altergæst blev vederkvæget med de himmelske gaver. Ved den ene skammel uddeler præsten brødet – vinen fulgte ved den anden. Det skulle der ikke ændres ved, og derfor protesterede Enge-menigheden og mange andre mod embedsmændenes påfund. De to nadverskamler på billedet gengiver den almindelige alterindretning i mange slesvigske kirker dengang. Menigheden knælede enkeltvis og modtog først brødet ved nordskamlen, derefter vinen ved sydskamlen. I dag er disse skamler næsten kun bevaret i Ejdersted og andetsteds i Sydslesvig.

Adler publicerede også en ny »Christelig Salmebog« i oplysningens ånd. Både han og centraladministrationen var imidlertid klar over, at der var tale om en følsom sag, og præsterne fik pålæg om at indføre nyordningen lidt efter lidt og så umærkeligt som muligt. Hvis enkelte kirkegængere udtrykkeligt ønskede at fastholde de gamle formuleringer ved dåb og konfirmation, skulle det tillades. Pastor Prahl i Vedsted udgav på opfordring en letforståelig pjece 'Et Ord til Lægfolk' for at forklare nyordningen og berolige kritikere.

I første omgang så det ud som om den autoriserede reform kunne gennemføres i ro og fred. I byerne lød der ikke større protester. Men fra sommeren 1797 viste der sig modstand, først i Frisland. Folk påstod, at der var tale om »en ny religion«. Da Adler holdt visitats på Hallig Nordmarsch, bad beboerne om, at der ikke blev rørt ved dåb og nadver, evangelier, epistler og Fadervor, og velsignelsen skulle fortsat forkyndes fra prædikestolen. Kort efter klagede alle familiefædre i Witzworth og Ulvesbøl sogne i Ejdersted skriftligt over, at Fadervor var forvansket, at indstiftelsesordene i Nadveren var borte og Kristus nu blot var lærer og ikke den der gav frelse til evigt liv. »Hvem er det som giver præsterne deres løn? Hvem giver dem husly? Er det ikke os i sognet? Så har vi vel også ret til at kræve, at præsterne ikke optræder som folkeforførere,« skrev de selvbevidste Ejdersted-bønder. I andre sogne mødte protestdeputationer op hos præsten og truede med at indstille betaling af tiende og gebyrer. I enkelte tilfælde fandt amtmændene det nødvendigt at skride ind med soldater til støtte for præsten.

Det var vand på modstandernes mølle. I den eksklusive og indflydelsesrige ridderskabskreds omkring Fritz og Julia Reventlow på Emkendorf stod oplysningsideologien på den sorte liste, og da Fritz Reventlows broder Cay Reventlow 5. juli 1797 overtog ledelsen i Tyske Kancelli efter svigerfaderen A. P. Bernstorffs død, blev der blæst tilbagetog. Den 26. januar 1798 underskrev Christian 7. et usædvanligt patent. Kongen gav menighederne lov til at holde afstemning for eller mod den nye agende. Der kunne veksles mellem gammel og ny kirkeordning, og den enkelte i menighederne fik lov til selv at vælge de formularer, som ønskedes brugt til barnedåb og vielse. Kancelliet havde næppe drømt om, hvilke folkelige kræfter, som nu blev sluppet løs. »Oh gid dog himlen vilde forbarme sig over dette makværk«, skrev amtmand Møsting i Haderslev om patentet, og han fik ret.

I sogn efter sogn holdt befolkningen møder mod den nye agende og troppede op hos deres præst for at kræve afstemning, eller der blev indsamlet underskrifter på andragender til kongen. Befolkningen talte om, at deres luthersk-ortodokse opdragelse var under angreb. De savnede gammelkendte tekster og vendinger om nåde og forsoning, de ønskede at få præstens tilgivelse ved altergang og skriftemål og at høre hans velsignelse og hans messen fra alteret. De havde ikke nok i de belærende ord om dyd og moral, og de opponerede mod embedsmænd og præster. »Hans vilje er dog ingen lov«, som det hed i Løjt.

I Broager sogn blev der ligesom i en del andre sogne holdt afstemninger, og en deputation rejste til København med 350 un-

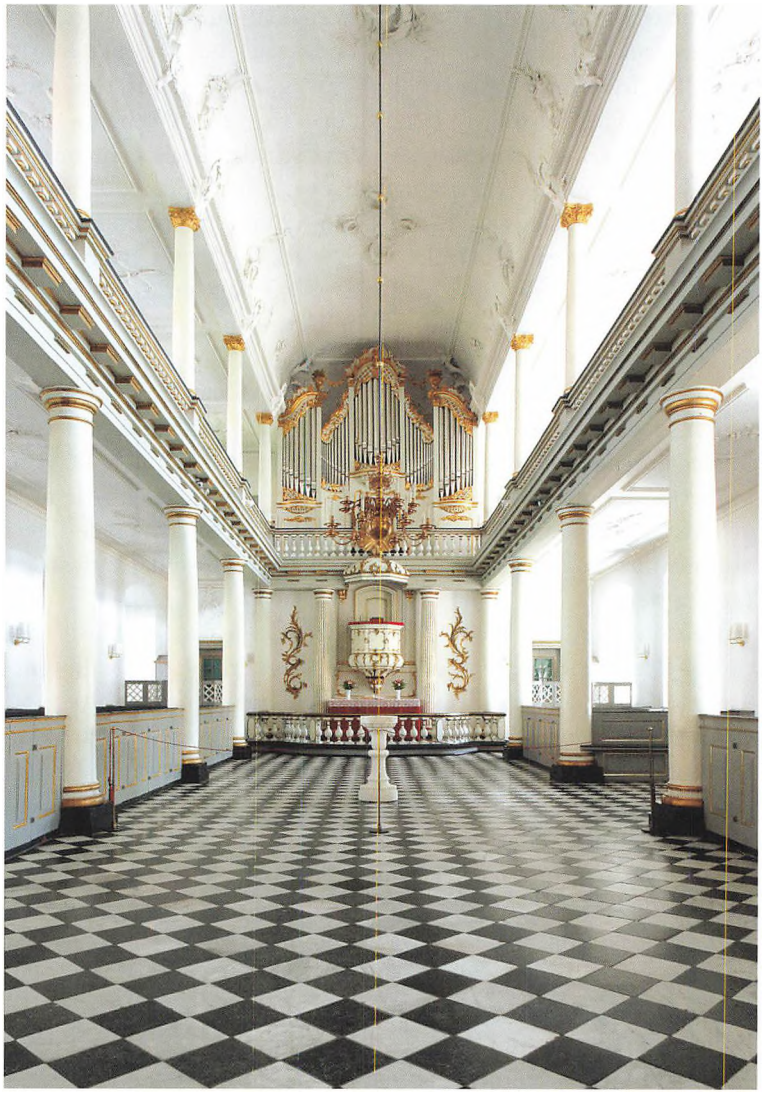

Augustenborg slotskirke var vistnok det sidste rum, der blev færdigt på Augustenborg o. 1777. Med farver i hvidt og gråt og guld var rummet i pagt med den senere oplysningstid. Her holdt den oplysningsvenlige hofpræst Jessen gudstjeneste for hertug Frederik Christian 2. og hans familie og slottets folk. Hertugen var en afgjort tilhænger af den nye gudstjenesteordning. Børnene blev rationalistisk opdraget og nærmest holdt borte fra kirkegang, indtil de selv kunne tage personlig stilling. Rummet var inspireret af slotskapellet på Christiansborg og med stukker i rokoko af italieneren Michel Angelo Tadei. Han blev brugt af både landsdelens adel og borgerne i Flensborg.

derskrifter mod nyordningen. En hundredtallig skare drog et par gange til amtmanden i Sønderborg, og først da militæret dukkede op, blev der ro. I Tyrstrup herred dristede et par sognefogeder sig til at indkalde deres kolleger i herredet til et fællesmøde. Det var for meget for amtmand Møsting og provst Strodtmann i Hadersley. Amtmanden fik de to sognefogeder suspenderet. I flere sogne søgte han at tale bønderne fra deres modstand, men de reagerede med bønskrifter til kongen. Selv kvinder hævede røsten. I Vonsbæk sogn vovede en yngre kvinde »det offentligt på kirkegulvet at sætte sig imod den nye kristelige psalmebogs brug! Har nogen

Herrnhuterbyen Christiansfeld blev opført fra 1773 og gennem det følgende årti på den tidligere domæne Tyrstrupgårds jorder. Det blev et gennemreguleret samfund. På kirkepladsens langside over for brødremenighedens kirke fik brandvæsnet sit eget lille trefagshus. Ved pladsens ene kortside bagest i billedet lå Søstrekorhuset som bolig for menighedens ugifte kvinder. Ved siden af lå Enkekorhuset og ved Lindegade Brødrekorhuset. Flækkens aktive handlende og håndværkere blev hårde konkurrenter for den gamle købstad Haderslev. Byens kostskoler trak elever til fra et opland, som rakte videre end Danmark, Norge, Sverige og hertugdømmerne. Sidst i 1790'erne husede de over 100 udenbys kost-elever.

nogensinde hørt om sådan en frækhed i at fornærme sine retmæssige lærere?« kommenterede sognepræsten, den tidligere Haderslev-rektor A. R. von Brincken, optrinet. Uroen omfattede også Sydslesvig. I Nordangel samledes repræsentanter fra fem sogne på mødestedet Skærsbjerg for at drøfte for og mod agenden.

Facit blev, at agenden i realiteten blev trukket tilbage, selvom det i den følgende tid stille og umærkeligt lykkedes for mange præster at få indført dele af den. Det var et nederlag for oplysningsvennerne og administrationen. »Intet har kunnet være mere uheldigt end denne stemmeindsamling. Egenrådighedens, opsætsighedens ånd er derved blevet vakt hos den gemene mand, og øvrighedens anseelse har for en tid tabt meget,« skrev hertug Frederik Christian 2. af Augustenborg.

Dansk og tysk

Opbygningen af et mere effektivt skolevæsen var et vigtigt fremskridt. Det fik ikke blot betydning for befolkningens kundskaber, men også for forholdene mellem sprogene i hertugdømmet. I Nordslesvig var der nu som før på landet stort set overensstem-

melse mellem folkesproget og sproget i kirken – det var dansk. Kun skolesproget var længe ikke rent dansk, bl.a. fordi der var mangel på danske skolebøger. Det svækkede skolernes mulighed for at give de dansktalende børn de kundskaber, som var nødvendige for at blive konfirmeret. Den pietistisk orienterede generalsuperintendent Adam Struensee var ikke i tvivl om, at skolen kun havde en reel chance for at føre eleverne frem til konfirmationen, når der var overensstemmelse mellem sproget i kirke og skole. For Struensee var kirkesproget det afgørende. Efter en visitats i Sundeved i 1786 udtalte han: »Da nu børnenes sprog fra barnsben er dansk, og der prækes og katekiseres på dansk, så må det være bedst, at børnene ikke lærer at læse på tysk, men på dansk.« Efterfølgeren Adler tænkte ligeså, og i de følgende år blev danske skolebøger langt om længe enerådende i folkeskolen på landet i Nordslesvig. Skolen blev derved entydigt dansksproget. Det danske sprog blev styrket, og Nordslesvig blev en dansk kulturprovins.

I Sydslesvig var situationen mere indviklet. Kirkesproget var stort set tysk, selv om folkesproget – og undtagelsesvis skolesproget – i mange sogne var dansk eller frisisk, og det havde befolkningen tilsyneladende vænnet sig til. De anså tysk som det hellige kirkesprog. I Tønder udtalte pastor Prahl omkring 1800, at folk ville modsætte sig en forandring til dansk – »thi som de dårer de er, anser de en tysk prædiken for bedre og mere hellig end en dansk«. Hvor der var uoverensstemmelse mellem skole- og kirkesprog, vanskeliggjorde det præstens arbejde og konfirmationsforberedelsen. I den situation mente Struensee, ligesom i Nordslesvig, at kirkesproget var det afgørende. Da kirkesproget var tysk i det sydlige Slesvig, måtte skolesproget følge kirken, uanset folkesproget. I 1768 og 1777–78 fik han udstedt reskripter som fastsatte, at skoleholderne skulle benytte tysk i disse egne.

Resultatet blev en befæstelse af kulturgrænsen midt gennem Slesvig. Nord for grænsen var nu ikke blot kirkesproget, men også skolesproget på landet rent dansk – syd for blev begge dele som hovedregel tysk. Der var undtagelser i adskillige grænsesogne i Tønder amt, hvor tysk og dansk prædiken vekslede. Men tysk var og blev det dominerende sprog i kirke og skole syd for kirke- og skolesprogsgrænsen.

På længere sigt fik disse beslutninger på skoleområdet også betydning for sproget, som det blev talt mand og mand imellem. Skolegangen blev mere effektiv som følge af de nye skoleregulativer mellem 1798 og 1814. I Sydslesvig blev tysk skolesprog enerådende. Det betød, at børnenes sprog kom under øget påvirkning af tysk, også dér hvor folkesproget endnu var dansk. Følgen blev,

Året efter udstedelse af indfødsretsloven i 1776 udkom historikeren Ove Mallings bog »Store og gode Handlinger af Danske, Norske og Holstenere« med fortællinger om fremragende mænd og kvinder fra den dansk-norsk-tyske helstat. Hver fortælling illustrerede en borgerdyd, som havde gjort personen fortjent af det fælles fædreland. Bogen skulle bidrage til at sammenknytte monarkiet i enig harmoni. Maleren Peter Cramer tegnede titelbladets vignet. Den viser Island, Norge, Danmark og »Holsten«. Sidstnævnte var fællesbetegnelse for det danske Slesvig og det tyske Holsten. Indfødte fra begge landsdele var statsborgere uanset sprog. I 1779 forelå to oversættelser til tysk – den ene ved Nykirkepræsten Nikolaus Oest.

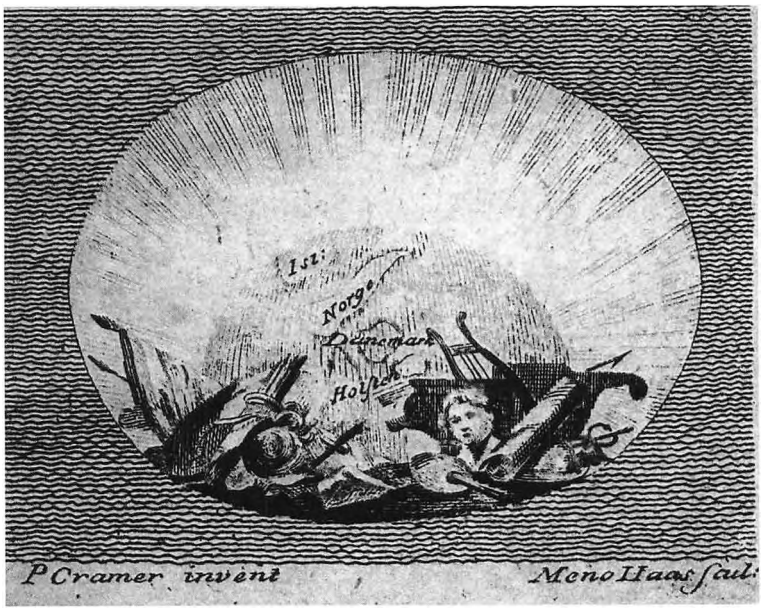

at flere gik over til plattysk eller højtysk. En forskydning af grænsen mellem dansk og tysk folkesprog blev sat i gang. Frem til omkring år 1800 mærkedes det ikke så tydeligt, men i de følgende årtier var der ingen tvivl: grænsen mellem dansk og tysk folkesprog i Sydslesvig bevægede sig nordpå.

Spørgsmålet 'dansk-tysk' var ikke blot et spørgsmål om sprog, men om samlivet mellem danske og tyske i helstaten i almindelighed og i Hertugdømmerne i særdeleshed. I Danmark gav Struensee-tiden anledning til en udpræget dansk-national bevægelse vendt mod de tyske indvandrere og det tyskprægede aristokrati og delvis også mod de tyske fra Holsten. Indfødsretsloven af 1776 søgte at løse og besværge problemet. Loven gav indfødte »danske, norske og holstenere« eneret på embeder i staten. Indfødte fra de to hertugdømmer Slesvig og Holsten blev ligestillet med alle andre fra helstaten. De havde alle indfødsret, uanset hvor danske eller tyske de var. Men det er betegnende, at alle fra landene mellem Kongeåen og Elben blev betegnet »holstenere«. Det var endnu et udtryk for, at båndene mellem de to hertugdømmer blev styrket i disse år.

Indfødsretsloven blev fejret af myndighederne. I Aabenraa, Løgumkloster og Altona blev der afholdt jubelfester, og den i øvrigt kritiske A. P. Bernstorff mente, at glæden over indfødsretten var større i Hertugdømmerne end i selve Danmark. I praksis lykkedes det dog ikke loven at fjerne de indre modsætninger mellem dan-

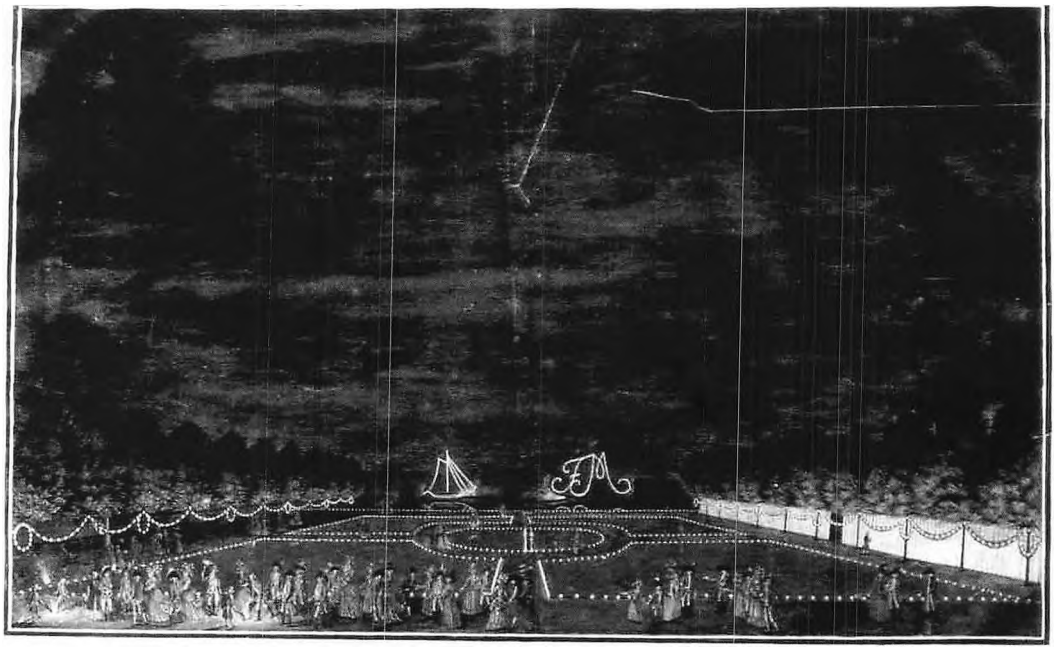

ske og tyske i helstaten. I hofkredsen omkring gehejmestatsminister Ove Høegh-Guldberg, arveprins Frederik og enkedronningen levede den gamle vagtsomhed overfor det slesvig-holstenske ridderskab. I 1783 og igen i 1789 fik kronprins Frederik det råd af sin hofmarskal Johan Bülow at indføre det danske sprog i Sønderjylland og lidt efter lidt i Holsten.

I 1789–90 viste disse modsætninger sig for fuld udblæsning. »Tyskeriet« og de tyske holstenere kom i skudlinjen i den såkaldte »tyskerfejde« i København. Holstenerne blev bebrejdet, at de så Slesvig og Holsten, og ikke den dansk-norske stat, som deres fædreland. Fra dansk side blev anført, at nok gik statens grænse ved Elben, men den nationale grænse lå ved Ejderen. Slesvig var en del af Danmark ligesom Fyn og Sjælland i modsætning til det tyske Holsten, mente forfatteren Christen Pram. Det var tanker, som peger frem mod 1800-årenes modsætning mellem ejderdanske og slesvig-holstenere.

Dønninger af striden i København nåede helt til Slesvig. En indvandret tysker på Haderslev-egnen, den idérige ridefoged Camerer, havde lært sig dansk og havde i årtier virket som flittig og idérig embedsmand og havde stillet det ene forslag efter det andet for at forbedre befolkningens levevilkår. Alligevel måtte han nu opleve, at en tilflyttet dansk præstekone mødte ham med uvilje, fordi han var tysker. Rektor v. Brincken ved Haderslev Latinskole

Den 31. juli 1790 var der bryllup i slotskapellet på Gottorp slot. Kronprins Frederik blev gift med statholder Carl af Hessens datter Marie Sophie Frederikke. En flere ugers fest blev stablet på benene i byen og på landgrevens landsted Louisenlund. Carl Daniel Voigts gouache gengiver et aftensceneri fra festen på Louisenlund. De festklædte deltagere beundrer den illuminerede park ned mod Slien. Et oplyst skib og et lysmonogram glider forbi på vandet. Forbilledet var natilluminationer ved Ludvig 16. s bryllup i Versailles 1770. En måned efter drog det unge par på jubelrejse til København, hvor festen fortsatte. Blandt teaterstykkerne var syngestykket »Høstgildet«. Det gav plads til både en holstensk og en norsk bonde – igen en hyldest til den harmoniske helstat.

Heinrich Harries (1762-1802) lagde ord til den udbredte statsloyalitet, som prægede oplysningstiden. Han var født i Flensborg, læste teologi i Kiel og Göttingen. I sin tid som sognepræst i Siversted var han med til at organisere et rigt musik- og teaterliv i sin fødeby. Også redaktionen af Flensborgs ugeblad tog præsten sig af. Til ungdommens kristendomsundervisning skrev han lærebøger i oplysningens fornuftsånd. Særlig berømt blev hans fødselsdagssang til Christian 7. i 1790 'Heil Dir, dem liebenden Herrscher des Vaterlands!' Den blev senere til preussisk kongehymne.

lagde samtidig mærke til, at danskere skældte tyskere ud for »hunde«, og at tyskere talte om »dumme danskere«.

Hvor udbredt disse brydninger har været i Sønderjylland er svært at sige. Efter alt at dømme var det ikke modsætninger, men snarere et harmonisk samliv mellem danske og tyske, en bevidst kongetroskab og patriotisme uanset sprog, som var det almindelige. Da kronprins Frederik i 1790 holdt bryllup i Slesvig med statholderen, landgreve Carl af Hessens datter Marie Sophie Frederikke, blev det fejret med den helt store fest i domkirkebyen og på landgrevens lystslot Louisenlund ved Slien. På hjemrejsen fik det unge par en begejstret modtagelse i alle byer undervejs. I Aabenraa kreerede nogle af byens mest kendte håndværksmestre, maleren Jes Jessen og urmageren Jonathan Green, en fin æresport næsten som et overflødighedshorn med blomster, citroner og andre udtryk for tidens rigdom. I Flensborg var byens ugeblad fuld af patriotiske digte.

»Ha! Es ist Dänenstolz! – Es ist die Liebe zu dir – mein Vaterland!« sang bladets redaktør Heinrich Harries, sognepræst i Siversted i et digt i 1797. Næsten en helgenglorie svævede om navnene Konge og Kronprins. Regeringens moderne og oplyste reformarbejde og især de kontante fordele af dens neutralitetspolitik stod klart for de fleste, såvel for bønder som for borgere. Man glædede sig over landbrugets og byerhvervenes gode indtægter i ly af freden – mens Europa stod i brand. De dannede klasser var tilfredse med den næsten uindskrænkede pressefrihed, og købmændene i Slesvigs østkystbyer hyldede A. P. Bernstorff lige så meget som deres kolleger i København. Der var mange grunde til at stå sammen om kongen, kronprinsen og deres regering – alle uanset sprog kunne se frugterne. Disse harmoniske toner var sikkert de almindelige frem til efter 1814. De var mere afgørende end de underliggende brydninger mellem danske i Kongeriget og tyske fra Hertugdømmerne.

Krigsår og helstatsspænding

Da Slesvig nytårsdag 1801 skulle byde et nyt århundrede velkommen, var der meget at glæde sig over. Der havde hersket fred siden 1714. Landbrug og byerhverv havde i nogle årtier givet landsdelen et image som mønsterregion i monarkiet. Bønder og borgere var nået længere end deres kolleger i Danmark, og tidligere tiders loyale undersåtter var ved at udvikle sig til bevidste helstatsborgere. På gaderne i de største byer fandtes der nu lanterner, så man kunne færdes sikkert om aftenen. I de to hertugdømmer lød hyldesten til kongen og statsfællesskabet lige så klart som nord for Kongeåen, uanset om ordene var på dansk eller tysk.

Alt dette kom til orde i den nytårsprædiken, som oplysningspræsten Adolph Heinrich Strodtmann holdt i den store bykirke i Haderslev nytårsdag 1801. Han udtalte ønsket om, at der måtte råde harmoni mellem oplyste og bevidste statsborgere. I århundredets løb var »det bånd, der skal knytte os sammen som borgere i én stat, allerede blevet slynget fastere omkring os. Måtte vi alle blot stadig mere blive af ét hjerte og én sjæl«, sluttede han sin tale.

Tilsyneladende så provsten tillidsfuldt ind i fremtiden. I virkeligheden antydede hans sidste ønske måske, at han så revner under den funklende overflade. De følgende år skulle vise, at skyer faktisk var ved at dukke op. I 1797 var regeringens højt agtede førstemand A. P. Bernstorff død. I udenrigspolitikken var den danske udnyttelse af neutraliteten på vej til at føre landet ind i en krigssituation. Freden gik til ende, og med den den blomstrende søfart. Det førte nye byrder ind over befolkningen. Nye mænd var ved at overtage roret i regeringen, og de ønskede en mere centraliserende og ensrettende kurs end hidtil. De følgende år fik derfor et andet præg end Bernstorff-æraen. Der opstod spændinger, som før lå mere skjult. Slesvigs position som mønsterregion kom under pres.

Fra Slaget på Reden til Freden i Kiel

Blot tre måneder efter provst Strodtmanns nytårsprædiken 1801 var verden en anden. I december 1800 var Danmark tiltrådt et væbnet neutralitetsforbund med Rusland, Sverige og Preussen for at sikre sine skibe mod engelsk visitering. Det varslede konflikt

Adolph Heinrich Strodtmann (1753-1839), førstepræst og provst i Haderslev fra 1797 til sin død 85 år gammel. Gennem en lang embedsperiode virkede han som kirkelig embedsmand ud fra den rationalisme og praktiske reformiver, som var god tone i hans ungdom. Det kom bl.a. til udtryk i arbejdet for at forbedre de sociale forhold og skolevæsenet og støtte til oprettelse af en spare- og lånekasse i 1819. Strodtmann er her malet i sine yngre år. Han fremtræder i præstedragten, som den hyppigt så ud i oplysningstiden: præsten bærer ikke pibekrave, men den krave med to flipper, som dengang var i almindelig brug.

med England. Den 13. februar 1801 udstedte kongen en forordning om oprettelse af et landeværn, 10.-12. marts gav statholderen i Slesvig befaling til havnebyerne om at træffe sikkerhedsforanstaltninger, og ved kysterne blev landbefolkningen beordret til at holde vagt. I Flensborg og Aabenraa blev borgergarderne aktiveret, og der blev indrettet kystbatterier.

Den 2. april 1801 slog England til i Slaget på Reden. Regeringen kapitulerede og suspenderede sit medlemskab af neutralitetsforbundet. I befolkningen var harmen over den engelske fremfærd nærmest grænseløs. Da den kongelige skuespiller H. C. Knudsen senere på året kom til Sønderjylland på sin landsturné og besøgte byerne for at skaffe penge til de efterladte fra slaget, strømmede publikum til. I Aabenraa deltog der 345. I Haderslev-bladet Lyna blev trykt højstemte patriotiske digte, og på byens bogtrykkeri købte folk »Hæderssange for de danske helte« og andre sange til minde om 2. april.

I oktober 1801 blev der atter fred med England, og skibene genoptog deres lukrative farter. De følgende år blev rigtig forgyldte for rederne. Men langsomt kom den europæiske krig nærmere på helstaten. I 1803 udbrød der igen krig mellem England og Frankrig. Lauenburg klods op ad Holstens grænse blev besat af franskmændene, og England blokerede Elbens munding. Kronprins Frederik lod næsten hele den danske hær tage opstilling ved Holstens sydgrænse for at sikre statens integritet. Fra 1805 blev Kiel fast residens for kronprinsen og udenrigsministeren og de nærmeste rådgivere.

Troppeindkvarteringen førte til øgede skatte- og indkvarteringsbyrder, men for en tid var der også positive sideeffekter. Den indbringende neutrale skibsfart fortsatte, og Englands blokade af Elben og Weser i årene 1803–06 flyttede varestrømmen fra Elben til en rute over Tønning ad Ejderen til Kiel eller over land til Hamborg og Lübeck. Tønning blev en handels- og smuglerby, som myldrede af liv. Indbyggertallet blev tredoblet i årene 1803-07, og toldindtægterne i byen steg under højkonjunkturen fra 25.000 daler til 200.000 daler årligt.

Altimens førte Napoleon sit sejrrige felttog hen over Europa. I 1806 blev Hannover og Hamborg besat af franske tropper, 21. november 1806 dekreterede Napoleon fastlandsspærring for at knække England økonomisk. Alle havne på kontinentet skulle være lukket for engelske varer, og al handel med England blev forbudt. England reagerede den 7. januar 1807 med blokade af kontinentet og forbud mod al neutral handel mellem dets fjenders havne. Det var et slag mod den neutrale danske søfart, som indtil da havde skæppet godt i de slesvigske rederes lommer.

Kongerne kom op at hænge på Kiels rådhus efter Danmarks erhvervelse af den tidligere gottorpske del af Holsten i 1773. Frederik 6. hænger der med største ret. Fra Kiel varetog han som kronprins landets forsvar 1805-1807, og herfra tog han på besøg hos svigerfaderen, statholder Carl af Hessen på hans landsted Louisenlund ved Slesvig. Først efter det britiske overfald på København i 1807 flyttede regeringen tilbage til hovedstaden. Ægtefællen Marie Sophie Frederikke og døtrene forlod Kiel i oktober 1809. Billedet er et af mange lignende portrætter malet i C.W. Eckersbergs værksted efter 1823 og viser kongen i profil stående i sit audiensgemak. Karakteristisk for historieopfattelsen i Kiel efter 1830'erne er regentens dobbeltrolle fremhævet i billedunderskriften: Frederik 6. betegnes som konge-*hertug*.

Et afgørende vendepunkt blev freden i Tilsit 7.-9. juli 1807. Rusland og Preussen sluttede fred med Frankrig, og de tilsluttede sig Frankrigs forsøg på at besejre England gennem fastlandsspærringen. Danmark blev opfordret til at gøre fælles sag med Frankrig og dets allierede. Straks i juli begyndte England at opbringe skibe under Dannebrog. Af frygt for, at Danmark ville sige ja og stille sin flåde til Napoleons rådighed, stod en engelsk eskadre den 3. august ind i Øresund. En engelsk udsending landede i Tønning og opsøgte kronprinsen i Kiel med krav om alliance med England eller flådens udlevering. Kronprinsen ilede til København, hvor England 11.-12. august efter samråd med ministre-

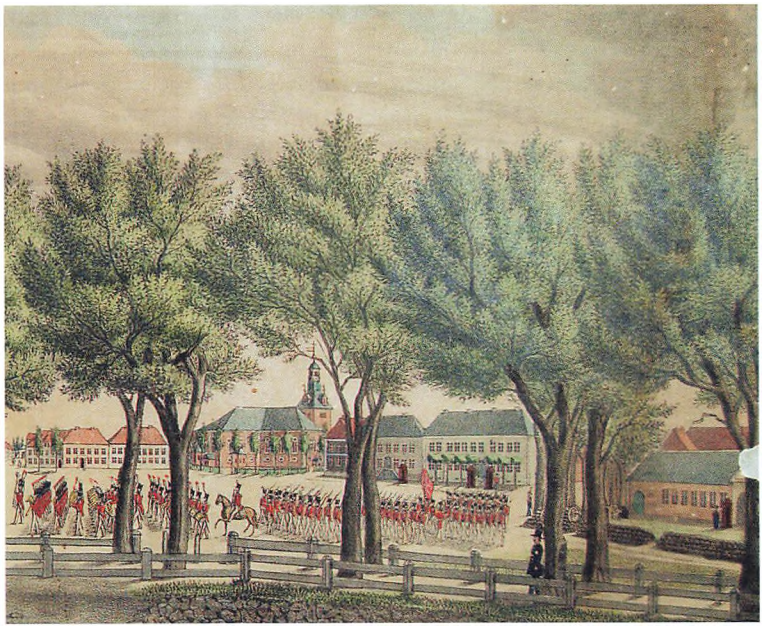

Paradepladsen i Rendsborg. Her holdtes parader af soldater fra den op mod 4.000 mand store garnison og de tusindvis af landmilitssoldater, som årligt samledes til øvelser omkring byen. Gudstjenesterne foregik i Christkirken, biskoppen boede i palæet lige til venstre derfor. Foran fæstningskommandantens palæ står to skilderhuse. Her blev Christian 7. indkvarteret i august 1807, og her sov han ind den 13. marts 1808 – fredeligt og ikke af skræk over de franske og spanske troppers samtidige indmarch, således som ofte hævdet. Samme eftermiddag forkyndte statsminister Ernst Schimmelmann fra et vindue i palæet, at kongen var død og Frederik 6. tiltrådt som efterfølger. På pladsen aflagde den forsamlede garnison troskabsed til den ny konge. Proklamationen blev gentaget fra balkonen på Christian 7.s palæ på Amalienborg slotsplads umiddelbart efter. Kongens lig stod i Christkirken, indtil det i juli 1814 kunne overføres til Roskilde domkirke. Udsnit af litografi af G.A. Jacobsen og J.F. Fritz 1845.

ne fik et blankt afslag. 16. august gik britiske tropper i land på Sjælland. Den gamle kong Christian 7., monarkiets symbol, blev på en farefuld rejse evakueret i sikkerhed til rigets stærke fæstning Rendsborg. Fra september 1807 til kongens død den 13. marts 1808 var Rendsborg herefter sæde for landets overhoved og kollegiecheferne.

Danmark var i krig med England. I Aabenraa bad borgmester Schow om at få militær til byen, der blev oprettet en forsvarskommission, og de unge mænd blev opfordret til at danne et frivilligt korps. I Flensborg blev kystbatterierne sat i stand og borgerværn opstillet. Den 29. august kom der bestemmelse om oprettelse af en frivillig kystmilits. På Augustenborg lod hertuginde Louise Augusta sølvtøjet pakke sammen for at få det bragt i større sikkerhed i Gråsten.

Den 2. september begyndte englænderne deres bombardement af København. Efter tre døgn med omfattende ødelæggelser overgav hovedstaden sig, og den 21. oktober sejlede englænderne af sted med den danske flåde, og Helgoland blev besat. I Slesvig blev der foretaget lokale indsamlinger til fordel for ofrene for bombardementet i København, og overalt mødte de bred opbakning.

Det engelske angreb betød, at Danmark blev kastet i armene på Napoleon. Den 31. oktober 1807 blev der indgået forbund.

Garantien for Hertugdømmernes sikkerhed lå nu hos Napoleon. Kronprins Frederik flyttede sin residens tilbage til hovedstaden og overførte hæren til Sjælland, så den kunne varetage fronten mod Sverige i øst. Der blev bygget kanonbåde til en slags sømilitær guerillakrig mod englænderne og indledt kaperkrig.

Få måneder efter lå Danmark i krig med Sverige, og Norge var truet. Det samlede igen befolkningen til støtte. I Hertugdømmerne blev der indsamlet 34.000 rdl. i frivillige bidrag til hæren i Norge, der blev holdt indsamlinger for at lindre nøden blandt de københavnere, som led under følgerne af det engelske bombardement. I byer som Flensborg og Slesvig blev der samlet ind til bygning af kanonbåde, der kunne tage kampen op mod englænderne. Flensborg udsendte regulære kaperskibe, og der blev oprettet en priseret.

I marts 1808 sendte Napoleon sin feltherre marskal Bernadotte, prins af Pontecorvo, og spaniere under kommando af markis Pedro de la Romana nordpå med 32.000 mand til hjælp for Danmark i den forestående krig med Sverige. Tropperne skulle fortsætte mod Skåne, men da Englands herredømme til søs gjorde det vanskeligt at komme videre til Sjælland, blev Bernadottes tropper i stedet lagt i kvarter i Slesvig. Næsten et års tid fik landsdelen den tvivlsomme fornøjelse af de franske tropper. Ved Rendsborg blev bygget en lejr til 10.000 mand, ved Kruså til 8.000. Indkvarteringsudgifterne var enorme – 20.000 rdl. pr. dag til alle de franske tropper. I Haderslev regnede man med 100.000 rdl. i udgifter, mere end byregnskabets samlede balancesum gennem 10 år. Den planlagte invasion af Skåne blev aldrig til noget. I april 1809 afmarcherede prinsens tropper atter sydpå for at deltage i Napoleons krigsførelse dér.

Det var ikke sidste gang, Hertugdømmerne fik anledning til at stifte bekendtskab med den berømte franske marskal. Han kom igen – og næste gang var det ikke som allieret, men som fjende. I Sverige var krigen i 1809 endt med, at Rusland erobrede Finland. Kongen, Gustav 4. Adolf, blev afsat, og marskal Bernadotte blev valgt til tronfølger under navnet Karl Johan. For den nye tronfølger blev erobring af Norge det store mål. Chancen kom, da Sverige i 1812 fandt sammen med Rusland mod Napoleon, og krigslykken endelig vendte sig fra franskmændene. Napoleon led et afgørende nederlag i folkeslaget ved Leipzig 18. oktober 1813 og blev tvunget på flugt vestover presset af en overvældende koalition. Som overgeneral for koalitionens nordarmé tjente den svenske tronfølger Karl Johan. Han havde fået løfte om støtte til erobring af Norge, og med nordarmeens 45.000 mand tog han nu kurs mod Holsten. Målet var at erobre Norge ved at tvinge det

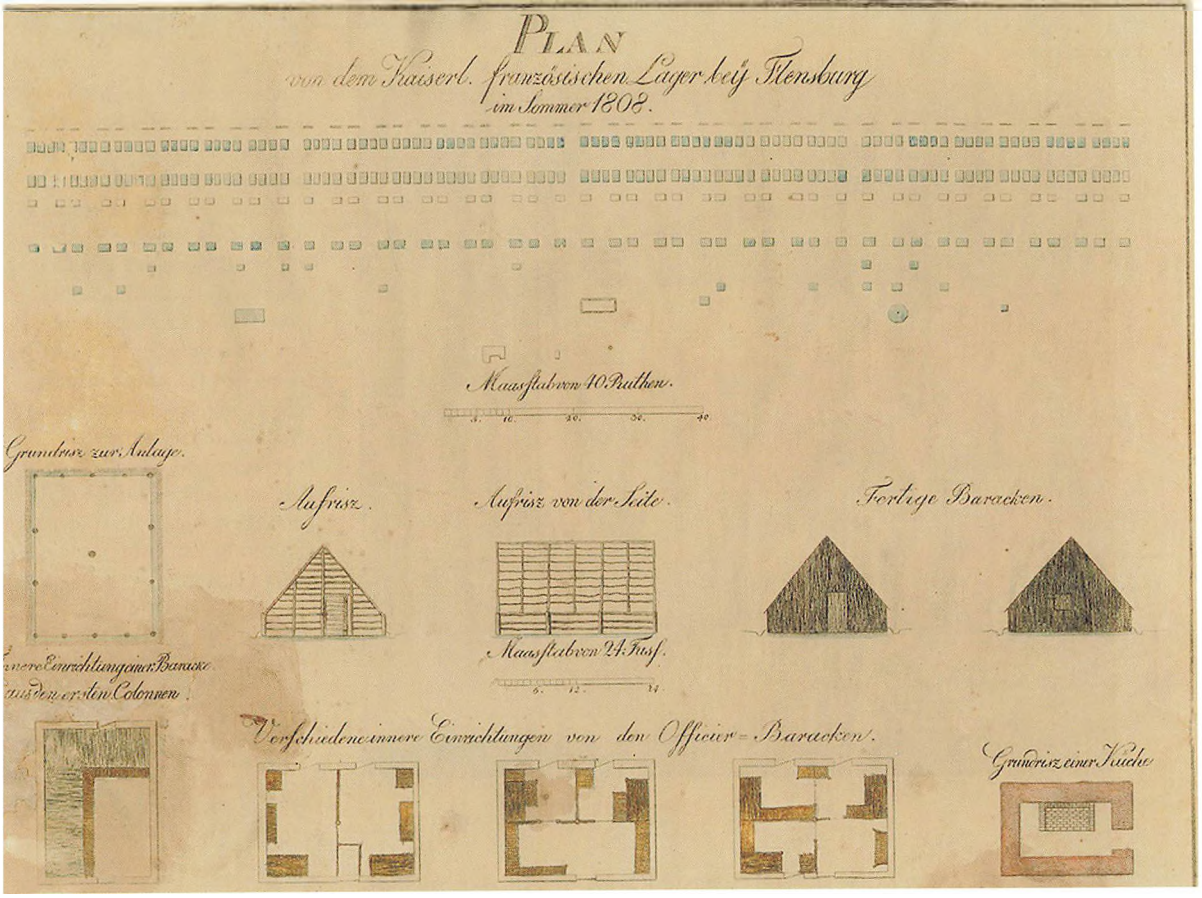

I sommeren 1808 blev 8.000 fransk-spansk-hollandske og belgiske tropper indkvarteret ved Kruså. De var som Danmarks allierede strandet her på vej til et planlagt angreb på Sverige i Skåne. Lejrplanen viser de 260 hytter for soldater, officerer og oppassere, 48 køkkener, dansesal, fægtesal m.m. Der var officers-barakker med forskellig indretning og naturligvis også en kirke. En tilsvarende lejr blev anlagt ved Rendsborg, og der var indkvartering i flere byer. Udgifterne blev en stor belastning for den danske statskasse og var en medvirkende årsag til det finansielle sammenbrud i 1813.

danske monarki i knæ på dets egen territorium – i Hertugdømmerne. Den fremrykkende armé omfattede bl. a. russiske kosakker under den tyske oberst Tettenborn.

I Danmark stod Frederik 6. urokkeligt fast mod et sådant anslag på tvillingeriget. Den danske hær på 40.000 mand stod øst for Lillebælt. I Hertugdømmerne bestod den danske styrke kun af landeværnstropper og en primitiv udrustet folkevæbning. Et dansk hjælpekorps på 11.000 mand var stillet til rådighed for Napoleon, og det var nu på tilbagetog skarpt forfulgt af koalitionens tropper. Hertugdømmerne syntes at være udpeget til at være den kampplads, hvor Norges skæbne skulle afgøres. Det satte allehånde rygter i gang. Sidst i november 1813 svirrede de i Hadersleb, da Agerskovpræsten Knud Aagaard var på besøg i byen. »Der tales om Danmarks opløsning og deling«, skrev han i sin dagbog. Den 8. december trak det danske hjælpekorps under Frederik af Hessen sig over Ejderkanalen op i Slesvig for at nå frem til Rendsborgs beskyttende fæstning. Fjenden var samtidig nået over kana-

Sønderjyderne blev vildt opskræmte, da det fra 6. januar 1814 stod klart, at russiske kosaktropper fra den antifranske koalition ville besætte byerne i Slesvig. De fremmede nåede helt op til Vonsild. I Tønder vakte de opsigt med deres lejr på torvet, og de krævede udstrakte forsyninger. Efter Kielfreden den 15. januar marcherede de fremmede sydpå. Kosakindkvarteringen blev en kort og fredelig episode – men den satte sig spor i den folkelige overlevering. Det var jo 100 år siden fjender sidst havde været i landet.

len lidt længere mod vest. Ved Sehested kom det til slag mellem 7.000 allierede og 5.000 danske tropper den 10. december. På dansk side kostede det 525 døde og sårede soldater, men det lykkedes for prinsen af Hessen at slå sig igennem til Rendsborgs mure. En fjorten dages våbenhvile tillod Karl Johan at besætte det sydlige Slesvig frem til en linje fra Ekernførde til Husum. Kort efter gav fæstningerne Frederiksort og Glückstadt op, og Tettenborn drog med sine frygtede kosakker op gennem Slesvig helt til Vonsild.

Befolkningen var opskræmt. »Fire fjendtlige magter faldt ind i vort land. Rå horder drog plyndrende forud. Vore krigere måtte vige og kom til vor egn. Gud hvor var jeg angst, da nytårsmorgen oprandt. I de første dage af det nye år 1814 hastede store skarer af hine horder os forbi indtil Jyllands grænse. Det syntes, som om et slag kunne blive udkæmpet i vor egn,« skrev pastor Peter Kier i Øster Løgum. På landet gravede folk deres værdigenstande ned for at redde dem for at blive røvet af de frygtede, vilde kosakhorder. Frederik 6. forberedte at forsvare sig på Fyn. Den 30. december blev militært udstyr fra Slesvig hentet til Middelfart med henblik på den endelige kamp.

Sådan var perspektivet, da kongen i dagene omkring årsskiftet

overvejede Karl Johanns gentagne krav om Norge. Skulle han vove en kamp eller opgive Norge? Den 7. januar bøjede han af. En dansk diplomat blev sendt til Karl Johan i Kiel, og den 14. januar 1814 blev freden underskrevet. De allierede tropper skulle rømme Slesvig. Storbritanien fik Helgoland, som var holdt besat siden 1807. Norge skulle overlades til Sverige som et særligt kongerige. Som erstatning fik Frederik 6. Svensk-Pommern og Rügen og 1 million svenske dalere. I 1815 blev de svenske besiddelser i Nordtyskland mageskiftet til Preussen mod hertugdømmet Lauenburg.

Højkonjunktur og statsbankerot

For erhvervslivet og befolkningens levevilkår blev årene fra århundredskiftet til freden i Kiel en blanding af lys og skygge. Tiden frem til 1807 blev kulminationen på den florissante periode. Det begyndte med besværligheder for storskibsfarten i månederne omkring Slaget på Reden. England intensiverede visitationen af de danske handelsskibe, og antallet af opbringelser steg. Flensborg-skibet 'Fidentia' og andre gode skibe på rejse mellem Østersøen og Middelhavet måtte gentagne gange standse op for engelske orlogsmænd, som løsnede skud og ville se deres papirer. Men snart var Danmark igen tilbage i rollen som neutral søfartsnation, og skibene fortsatte deres indbringende rejser.

Fra 1803 var der krig mellem Frankrig og England, og ordrebøgerne bugnede. De krigsførende visiterede skibene, men man kunne stadig sejle relativt frit til de krigsførende nationers havne og langs deres kyster med varer for neutral regning. Der blev længere mellem anløb af hjemhavnene, og byerne fastholdt den betydelige tonnage, som var opbygget sidst i 1700-årene. Disse år blev nogle af »de lykkeligste, som Dannemarks Handelsannaler kunne fremvise«, mente Kommercekollegiet i København. I Flensborg var alle byens 271 skibe med en samlet besætning på 2.086 søfolk uophørligt på farten i 1806. På Slesvigs vestkyst nød byerne med Tønning i spidsen fordelene af den omfattende transithandel mellem England og kontinentet, som nu søgte andre veje end Elben for at nå til Hamborg. Det var dyrtidsår med højkonjunktur på ejendomsmarkedet.

Så meget værre blev det, da Danmark kom med i krigen 1807 og al handel med England blev forbudt. I Slesvig var handelsforbindelserne til England særlig nære, og derfor ramte forbudet i 1807 hårdt, hårdest i de byer, som havde specialiseret sig i den lange fragtfart. På stribe blev de danske skibe opbragt til engelsk havn. Alene i det første år fik Flensborg opbragt 41 skibe på 3.143 kommercelæster. Frem til 1814 mistede byen i alt 148 skibe på

Flensborgs succesrige købmænd og redere var kræsne bygherrer i årtierne 1770-1813. Nye facader blev tegnet af tidens bedste arkitekter, og stukkatører blev hentet fra byggerier hos ridderskabet og hertugen af Augustenborg. Købmand Christian Jensen, som drev storhandel med kolonialvarer og norske varer og skibsrederi, byggede denne ejendom i Angelbogade 2 i højkonjunkturåret 1804. Den danske arkitekt Axel Bundsen skabte facaden i reneste klassicisme. Indendøre udsmykkede stukkatøren Francesco Antonio Tadei fra Lugano rummene. Han var kendt for sine værker på Schackenborg, Rundhof, Knoop, Drylt og Emkendorf.

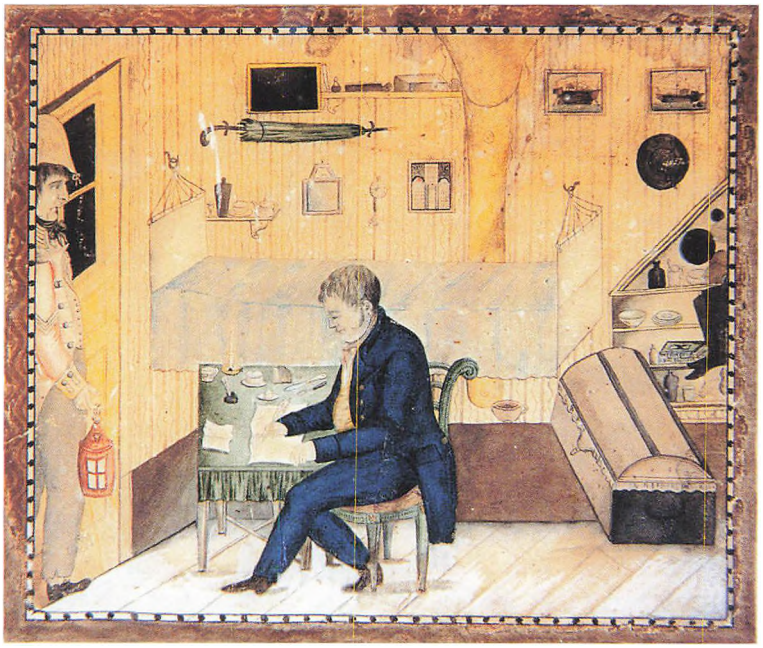

I alt omkring 7.000 danske søfolk måtte i krigsårene en tid i engelsk fangenskab, i »prisonen«. I Chathambugten ved Gillingham øst for London tjente kasserede orlogsskibe som logi for fangerne. Blandt de internerede var Rømø-kaptajnen Christen Hansen Mikkelsen (1763-1828). Han sejlede gennem mange år fra København, Flensborg og Altona. Under krigen blev han taget til fange i et forsøg på at kapre et engelsk skib i Listerdyb. Billedet er et selvportræt, der viser kaptajnen i sin kahyt under den ufrivillige indespærring.

ca. 7.000 kommercelæster, så hele flåden blev mere end halveret på syv år. En udpræget søfartsby som Sønderborg var i 1807 registreret for 75 skibe eller 1.825 kommercelæster og en besætning på 229 mand. I 1812 var der 40 skibe eller 627 kommercelæster med 117 mands besætning tilbage. For Aabenraa blev tabet opgjort til 66%, typisk for en by med mange rigtig store skibe. Samlet faldt Slesvigs tonnage fra 27.707 kommercelæster i 1806 til 13.547 i 1815. Mange søfolk endte i »prisonen«, de engelske fængselsskibe, hvor de sad i fangenskab i op til flere år.

Fra dansk side blev der svaret igen med kanonbåde og udstedelse af kaperbreve til angreb på engelskmænd. Slesvig by bidrog til bygning af en kanonbåd, og i Flensborg udrustedes flere store kaperskibe med en besætning op til 40 mand, og der blev oprettet en priseret. På Rømø fik 21 skippere tilladelse til kapervirksomhed. Der gik ry af de kaptajner, som det lykkedes at opbringe et fjendtligt skib og få det erklæret for »god prise«.

Storskibsfartens fallit afspejlede sig i skibsbyggeriet. Før 1807 var der årligt løbet en tonnage af 1700-1800 kommercelæster af stabelen på værfterne i Slesvig og Holsten mod 500 kommercelæster i Danmark. I krigsårene 1808-11 blev der i hele Slesvig og Holsten kun bygget 188 kommercelæster. I Flensborg var der endnu i 1807 bygget syv nye skibe. I årene 1808-09 blev det kun til en enkelt nybygning.

Småskibsfarten klarede sig bedre, og sejladsen på Østersøen og Norge kunne nogenlunde opretholdes. En del kaptajner fra de kaprede eller oplagte storskibe byttede for en tid to- og tremasterne ud med småfartøjer, som havde langt bedre indtjeningsmuligheder. Det mærkedes i en handelsby som Haderslev. Den bevarede sin beskedne flåde af 19 småskibe uændret fra 1806 til 1815, og byens købmænd klarede sig fint. De mange soldaterindkvarteringer og krigsleverancer og kørsler var ubehagelige, men udgifterne blev for en del refunderet af staten, så det gav omsætning til både handlende og håndværkere. Byens basale næring – handel og håndværk – fortsatte uændret, og skatterne blev betalt til punkt og prikke. På vestkysten nød havnebyerne godt af en udstrakt smughandel og omsætning af amerikanske varer. Trods alle forbud fortsatte handelen på højt niveau. Udelukkelsen af konkurrence udefra gav plads for den hjemlige produktion. Efter et brat fald i omsætning straks i 1807 sundede flere brancher sig de følgende år. Oliemøller, tobaksfabrikker og nye sukkerraffinaderier trivedes i de sidste krigsår.

For landbruget fortsatte de gode år og de høje jordpriser frem til 1809. Derefter satte prisfald ind sammen med de stigende skatter og stop for kornsalg til England. Især for godserne strammede det til med stigende gældsbyrder og skatterestancer. Lån blev sagt op og antallet af konkurser voksede.

Udover de økonomiske op- og nedgange var der de mere direkte påvirkninger af den kortvarige krig 1801 og den årelange krigstilstand fra 1807. Befolkningen fik hidtil ukendte byrder at mærke. I 1801 blev stridskræfterne øget, i 1807 blev alle reserver i aldersgruppen mellem 21 og 26 år indkaldt til den regulære hær og 27–36 årige til landeværnet. Hæren blev så stor som aldrig før, og da det i 1812 for alvor trak op til krig, blev al orlov inddraget. I 1813 indførtes en landstorm, hvorefter alle landboer mellem 19 og 50 år skulle bevæbnes for at tage mod fjenden. På landet klagedes ideligt over mangel på folk, og selv i byerne blev det et problem. »Siden krigens udbrud falder det svært at få brugbare fabriksarbejdere, da mange unge landmandssønner står ved militæret«, hed det 1809 i Flensborg.

Hidtil var Hertugdømmerne lettere beskattet end Kongeriget. Nu blev der drejet alvorligt på skatteskruen. I 1802 indførtes den såkaldte grund- og benyttelsesskat af al ejendom udskrevet efter en ny opmåling og vurdering af jorden, og i byerne en ny husskat. Dertil kom afgifter på skibsfragter og i 1806 en ekstraskat efter plovtal af hensyn til finansiering af den aktuelle troppesamling. Da Bernadottes hjælpetropper i 1808–09 medførte udgifter svarende til to års skatter fra Hertugdømmerne, måtte grund- og

benyttelsesskatten sættes yderligere op, så den i 1809 nåede det tredobbelte af den oprindelige takst. Toldafgifterne blev øget 50%, der indførtes en 2% engangs kapitalskat og en 4% indkomstskat.

Til sidst var der kun seddelpressen tilbage, med den naturlige følge, at kurserne faldt. Tvangslån blev udskrevet i et forsøg på at støtte seddelkursen, og ridderskabet trådte til med et lån på 1 million rdl. specier. Hidtil havde speciesbanken i Altona og dens sølvindløselige speciessedler været en stabil garant for et uafhængigt og solidt pengevæsen. Men i 1812 omvekslede franskmændene i stor stil sedler til sølv og reducerede derved sølvreserverne i en sådan grad, at det blev nødvendigt at ophæve sølvindløseligheden for de før så stabile slesvig-holstenske pengesedler. Resultatet blev inflation og vanskelige kår for alle på fast løn. Til sidst kom en sådan mangel på småmønt, at det i 1812 blev nødvendigt at tillade byerne at udstede lokale nødpengesedler.

Slutpunktet blev »statsbankerotten«. Med forordning af 5. januar 1813 ophævedes Altonabanken, en ny rigsbank blev oprettet i København. Det var tanken, at Hertugdømmerne pengemæssigt skulle bringes på lige fod med Kongeriget. Rigsbankmønten blev nyt betalingsmiddel overalt, og de gamle rigsdalersedler blev afløst af de nye rigsbanksedler i forholdet 6:1. Som basis for den nye møntfod blev alle ejendomme som første-prioritet pålagt en såkaldt rigsbankhæftelse på 6%. Prioriteten kunne indbetales kontant eller forrentes, i begge tilfælde i sølv.

I Hertugdømmerne fremkaldte det stor utilfredshed. Protesterne blev så stærke, at sølvindløseligheden blev genindført, og den gamle slesvig-holstenske kurant eller speciesmønt blev bevaret som lovligt betalingsmiddel. Rigsbanksedlerne kom ikke i omløb, og Hertugdømmerne blev adskilt fra den nye Nationalbank. Forudsætningen var et stort tvangslån udskrevet i sølv. Det ændrede ikke ved, at mange syd for Kongeåen i forhold til den gode tid forud følte sig svigtet og uretfærdigt behandlet. Pastor Peter Kier i Øster Løgum opsummerede stillingen juleaften 1814: »Pengenes fald og forandring, krigens ulykkelige udfald, skatternes formerelse. Handelen ligger stille, og armod og forlegenhed er stor. Skatterne for 1813 står for de fleste her i sognet ubetalte og altså for 1814 med«, skrev han nedtrykt. Skylden for miseren lagde han ikke på landsfaderen, men på hans slette rådgivere.

Dansk centralstyre

Omvæltningerne på pengemarkedet var ét blandt mange tegn på, at krigsårene havde gjort det nødvendigt at gennemføre kraftige indgreb i forhold til befolkningen overalt i riget. I Hertugdøm-

Christian Ditlev Frederik Reventlow (1748-1827) var gehejmestatsminister og leder af Rentekammeret og fik afgørende betydning for landboreformerne i Kongeriget. Som chef i centraladministrationen så han gerne, at reformer af skattevæsen, landvæsen og forstvæsen i hertugdømmerne tog mønster efter forbilleder i Kongeriget. Men her var der langt flere lokale kræfter at tage hensyn til end nord for Kongeåen. Kopi af maleri af Hans Hansen 1805-07.

merne blev der tale om et brud med den forudgående tids hensyntagen til lokale særforhold.

Modsætningen mellem centralstyrets ønske om ensretning og provinsens ønske om at bevare gamle sædvaner var ikke ny. Siden 1762 var de adelige godser flere gange pålagt skatter, som stødte an mod ridderskabets opfattelse, at de selv skulle være med til at bevilge nye skatter. Gang på gang blev ridderskabets andragender afvist i kancelliet. I 1790'erne valgte ridderskabet at yde frivillige gaver til staten, såkaldte »don gratuits«, for at undgå direkte skatteudskrivning.

Netop i 1790'erne fik ensretningstankerne indflydelsesrig støtte fra kongerigsk side. Rentekammerchefen Christian Ditlev Frederik Reventlow, som havde landvæsenssagerne og statens ejendomme og hele skattevæsenet både nord og syd for Kongeåen under sig, var talsmand for en vis ensartethed mellem rigsdelene. I 1796 var han på inspektionsrejse for at tilse skovene i Hertugdømmerne. Flere gange undervejs besværede han sig over uoverskuelighed i administrationen og noterede, at det kunne være godt at efterligne lovgivning og reformer, som de var gennemført i Kongeriget i hans tid. En sådan tankegang var på linje med kronprins Frederik, som i disse år gjorde sig mere og mere gældende som faktisk regent.

Kronprinsens enhedspolitik stemte imidlertid dårligt med indstillingen i ridderskabet. Ved A.P. Bernstorffs død i 1797 overtog svigersønnen Cay Reventlow fra Altenhof ved Ekernførde stillingen som leder af Tyske Kancelli. Han havde ikke samme interesse for reformer og moderniseringer som forgængeren. Snarere valgte han at lytte til sin konservative broder Fritz Reventlow på Emkendorf, som var den indflydelsesrige talsmand for ridderskabets særinteresser.

Det betød konflikt, da kronprinsens forkærlighed for en enhedskurs blev stadig mere tydelig. I 1800 tog en ny landmilitærordning konsekvensen af den bebudede ophævelse af livegenskabet. Hertugdømmernes udskrivningsvæsen blev sat på nærmest samme fod som i Kongeriget. Ligesom i Danmark mistede godsejerne retten til soldaterudskrivning, antallet af soldater skulle fremover fastsættes efter folketal, ikke efter den forældede plovmatrikel. Hæren blev rent national, og byrden på landbefolkningen øgedes.

Endnu mere indgribende blev den ny skat på besiddelse og brug af al fast ejendom både i kongerigerne og Hertugdømmerne fra 1802. Den betød en radikal ændring af skattepolitikken. Byernes borgere skulle nu betale skat til staten af deres huse, og godsejerne blev beskattet af hele deres ejendom, ikke efter det gamle

plovtal, men efter en nyvurdering af jorden efter såkaldte skattetønder. Det var et revolutionerende opgør med hovedgårdenes privilegier. I Danmark lykkedes det at sætte loven i værk uden større protester. I Hertugdømmerne med det stærke ridderskab gik det anderledes. Ridderskabet med Fritz Reventlow i spidsen mente, at kongen ikke blot kunne forordne et sådant nyt skattepålæg. Det skulle først godkendes af ridderskabet, og man krævede at være med til at fordele beløbet på grundlag af det gamle plovtal. Rentekammeret i København stod fast på, at skatten uden videre kunne udskrives som kronprinsen/kongen ønskede, og loven blev vedtaget i gehejmestatsrådet den 10. december 1802 uden hensyntagen til et kompromisforslag fra Tyske Kancelli. Cay Reventlow reagerede prompte. Ved taflet om aftenen efter vedtagelsen indgav han sin ansøgning om afsked. Den blev bevilget – ikke »i nåde«, men »på ansøgning allernådigst«, hvad der var et udtryk for misbilligelse. Dermed var indtrådt et helt usædvanligt brud i enevældens administrationsapparat.

Cay Reventlows afgang efterlod sagsbehandlingen i Tyske Kancelli hos en kreds af borgerlige embedsmænd, altså netop det aftalen fra 1773 havde skullet forhindre. Embedsmændene tog fat på et forceret lovgivningsarbejde. Kronprinsen selv opholdt sig mellem 1803 og 1807 i lange perioder i Kiel kun omgivet af sit kabinet og nogle få ministre og rådgivere. Det styrkede tendensen i retning af regentens selvregering uafhængigt af regeringskontorerne på Slotsholmen i København. Et rationelt enhedsstyre var kronprinsens ideal. I 1804 blev den hidtidige amtmand i Haderslev, Johan Sigismund Møsting udpeget til chef for Tyske Kancelli. Han var den loyale embedsmand, villig til at adlyde kronprinsens befalinger og åben for hans program om en ensartet og danskpræget helstat.

Straks ved udnævnelsen lovede Møsting sin herre »at medvirke til de tilsigtede, ligeså vigtige, som høyst velgiørende bedre indretninger i de forskiællige deele af Hertugdømmernes administration«. Den store sag om ophævelse af livegenskabet var gået i stå under Cay Reventlow. I 1802 blev den taget frem igen, og den blev bragt til afslutning af kronprinsen og Møsting i 1805, nu med inddragelse af erfaringer fra landboreformerne i Danmark.

Der blev også gennemført vigtige reformer i retsvæsenet. I 1800 havde et patent fastslået, at kun eksaminerede jurister kunne virke som dommere, og i 1805 ændredes godsernes retsvæsen. Godsejerne bevarede retten til egne domstole og til at udnævne dommerne, men de kunne ikke selv beklæde dommersædet, kun juridisk uddannede kandidater kunne antages, og kongen skulle bekræfte den person, godsejeren valgte. Godsejeren kunne heller ikke afskedige den valgte. Samtidig blev indskærpet, at advokat-

Cay Reventlow (1753-1834), ejer af godset Altenhof ved Ekernførde, fulgte slægtens tradition for virke i statens tjeneste. I sine unge år beklædte han bl.a. poster i diplomatiet og var chef for Det kongelige Bibliotek. I 1797 efterfulgte han svigerfaderen A. P. Bernstorff som leder af Tyske Kancelli. Ligesom broderen Fritz på Emkendorf ønskede han, at der blev taget hensyn til ridderskabets privilegier. Det førte i 1802 til hans afsked. Da Danmark i 1814 erhvervede Lauenburg, fik han det øverste statsembede her. Portræt af F. C. Gröger på Altenhof.

Johann Sigismund von Møsting (1759-1843), en fremtrædende repræsentant for de borgerlige embedsmænd, som kom til tops fra sidst i 1700-årene. Møsting blev amtmand i Haderslev 1789 og gjorde herfra springet til præsident for Tyske Kancelli i årene 1804-13. I snæver kontakt med kronprins Frederik blev hans vigtigste mål modernisering og ensretning af lovgivningen, øget kontrol med byerne og fremme af dansk som forvaltningssprog. Maleri af Emilius Ditlev Bærentzen.

og dommerhverv ikke kunne blandes. Dommerne på godserne var dermed nærmest at betragte som kongelige embedsmænd. Det ændrede dog ikke ved, at godsejerne fortsat var en slags amtmænd og politimestre på deres gods, men deres beføjelser i retsvæsenet var begrænset.

Byerne mærkede statsledelsens ønsker om centralisering og kontrol i særlig grad. Kravene om revision og regelmæssig indsendelse af byregnskaber blev skærpet, og der blev central kontrol med udgifter til lønninger og nybyggerier og valg af deputerede borgere. Da det omfattende smugleri via Husum og Tønning afslørede betænkelige forhold, blev der indsat politimestre, og begge byer blev underlagt den stedlige amtmand som overdirektør. Noget lignende blev gennemført i hovedparten af de andre byer bortset fra Flensborg, hvor førsteborgmesteren blev præsident med lignende beføjelser som de andre byers overdirektører.

Der blev også arbejdet med at fremme den almindelige sikkerhed for befolkningen. Mellem 1800 og 1805 blev gennemført en grundlæggende nyordning af digevæsenets administration. Staten overtog overtilsynet med alle diger, og statslige digeinspektører under Rentekammeret fik overdraget at overvåge alle digearbejder. Brandanstalter og fængsler blev forbedret, koppevaccination blev lovpligtig fra 1811, et sanitetskollegium i Kiel begyndte at føre tilsyn med sundhedsforholdene, og de første statslige sygehuse blev oprettet. Forløbere for en senere tids offentlige velfærdssystem voksede frem i disse år.

Holstens indlemmelse

I 1806 åbnede sig en uventet mulighed for at komme videre med udjævningen af de bestående forskelle mellem Kongeriget og Hertugdømmerne. Den 6. august blev Det Tyske Rige ophævet. Dermed var de forpligtelser og rettigheder bortfaldet, som den dansk-norske konge havde sydpå i egenskab af holstensk hertug. Holsten havde nu kun statsretlige bånd til Danmark, og den franske udenrigsminister Talleyrand opfordrede til, at hertugdømmet blev fuldstændig forenet med den danske krone som en provins.

Det var netop hvad kronprinsen og Tyske Kancellis præsident J.S. Møsting ønskede. »Holsteens og Dannemarks sammensmeltning« havde i 20 år været kronprinsens yndlingsprojekt, hed det. Nu pressede kronprinsen på for en hurtig og fuldstændig indlemmelse, så Kongeloven og dens arvefølge kom til at gælde i Holsten. Der var imidlertid det problem, at Holsten hidtil havde fulgt den ældre tyske lensarvefølge med arveret kun for mandlige linjer, mens der ifølge den danske Kongelov var både mandlig og kvin-

delig arvefølge. En total indlemmelse i kronen og henlæggelse under Kongelovens arvefølge ville ikke blot være et brud med traditionen, den ville være et brud med mageskifteaftalerne tilbage i 1767 og 1773, som havde fastsat, at den gottorpske del af Holsten blev overdraget til den danske konge og hans mandlige arvinger. Det indebar, at når den kongelige danske mandslinje uddøde, indtrådte den russisk-gottorpske linjes arveret. Arveret havde også kronprinsens svoger, hertug Frederik Christian 2. af Augustenborg. Han repræsenterede den yngre mandlige linje, og han havde sønner. De ville være garanter for videreførelsen af mandslinjen, hvis der ikke kom mandlige arvinger i kongehuset. Hertugen var fast overbevist om sin arveret til Holsten, og han måtte følgelig være indædt modstander af enhver tanke om indlemmelse af Holsten, hvis den også indebar indførelse af Kongelovens arvefølge i Holsten. Straks da sagen kom til drøftelse, protesterede hertugen derfor indædt mod kronprinsens planer. Arvefølgen måtte ikke ændres i Holsten, mente hertugen, og problemet skulle omtales udtrykkeligt i forbindelse med reguleringen af hertugdømmets kommende indplacering i riget. Skete det ikke, truede han med at nedlægge sine embeder og forlade landet.

Det gjorde kronprinsen harm: »Min svoger har hemmeligt aflagt sit påtagne patriotiske væsen, og hans holstenske, gamle med modermælken indsugede had mod det danske kongehus viser sig alt for tydeligt«, skrev han i et brev. Hertugen var en »nidding«, mente kronprinsen.

Resultatet af de hektiske overvejelser om Holstens fremtidige stilling blev en deklaration den 9. september 1806 – et dokument af samme karakter som inkorporationspatentet fra 1721. Alle Holstens bånd til Det tyske Rige blev erklæret for opløste. Under navn af hertugdømmet Holsten skulle området være »en i enhver henseende fuldkommen uadskildt del« af monarkiet og »alene stå under Vor egen uindskrænkede regering«, udtalte kongen. For ikke at skabe problemer i forhold til Rusland blev arvespørgsmålet imidlertid uomtalt, og selve området blev ikke sammensmeltet med Kongeriget. Det bevarede status som Hertugdømmet Holsten, nu blot som »uadskilt del af monarkiet«. Dermed efterlod aktørerne i 1806 alvorlige uafklarede problemer til eftertiden.

Som håndgribeligt udtryk for indlemmelsen blev grænsetavlen få dage senere taget ned fra den holstenske port i Rendsborg og henlagt i tøjhuset dér. Tyske Kancelli skiftede navn til »Slesvig-Holstenske Kancelli«. Holstens nye status kom dog kun til at vare de få år frem til Wienerkongressen i 1814–15. Da blev forbindelserne sydpå genoplivet, idet Holsten sammen med Lauenburg blev del af det nyoprettede Tyske Forbund.

Hertug Frederik Christian 2. af Augustenborg (1765-1814) og gemalinden Louise Augusta (1777-1843) malet af den mondæne maler Anton Graff i 1791. Deres ægteskab – aftalt i 1779-80 og indgået i 1786 – skyldtes førsteminister A. P. Bernstorffs helstatspolitiske overvejelser: der rådede forskellige arveregler i monarkiets forskellige dele. I Kongeriget og Slesvig gjaldt mandlig og kvindelig arvefølge, i Holsten kun mandlig. Det tegnede til, at hverken kongen eller arveprinsen eller kronprinsen ville få sønner, og det kunne medføre monarkiets splittelse. I den situation kunne en alliance mellem Frederik Christian og Louise Augusta være nøglen til en løsning. De repræsenterede hhv. den mandlige og den kvindelige arveret, og deres børn ville samle trådene. Ægteskabet bidrog til at styrke augustenborgernes nærtagende hævdelse af slægtens rettigheder. Det var derfor med til at skabe afstand til kongehuset og især kronprinsen, da arveprinsen fik en søn i 1786 – den senere Christian VIII – og kronprinsen giftede sig i 1790. Hertugparrets egne børn lod vente på sig. Den førstefødte var Caroline Amalie i 1796, senere gift med Christian 8., og derefter kom Christian August i 1798.

Tanken om at få skabt ensartet lov og retspleje i hele riget stod højt på kronprinsens ønskeliste i forbindelse med Holstens indlemmelse. Der blev nedsat en lovkommission for at gøre lovgivningen i Slesvig og Holsten ensartet med Kongerigets. De hidtidige love skulle gælde »indtil en anden almindelig lov kan vorde indført, hvortil de nødvendige befalinger allerede er udstedt«. Særlige rettigheder skulle ikke tilsikres de nye statsborgere, og Christian 5.s Danske Lov skulle lægges til grund. Alt skulle organiseres »aldeles efter den danske måde«, mente kronprinsen, som fulgte arbejdet med største interesse. Men det blev ved drømmen. Kort efter var Danmark i krig, og der blev andre ting at tænke på.

Helt døde tanken om at gøre Hertugdømmerne til del af en centraliseret stat med så vidt muligt ensartet rigssprog dog ikke. Den 3. december 1807 blev fastsat, at alle forordninger herefter skulle udstedes på både dansk og tysk. Det skete bl.a. »for at udbrede kendskabet til dansk i Hertugdømmerne«. Fra 2. december 1809 skulle embedsbestallinger affattes på dansk. Særlig inter-

essant er kongens befaling til kancelliet den 15. december 1810. Embedsmændene skulle undersøge, om det var muligt at indføre dansk som sprog ved gudstjenester, skoleundervisning og rettergang, hvor dansk var folkesprog. Hvis kongens tanke var bragt til udførelse, ville det have medført, at det tyske administrations- og retssprog ville være forsvundet fra området mellem Kongeåen og et godt stykke ned i Sydslesvig, og kirke- og skolesprogsgrænsen ville være blevet skubbet et stykke mod syd. Men sådan gik det ikke. Hovedparten af de lokale embedsmænd frarådede ændringen, i kancelliet var der delte meninger, og sagen blev henlagt. Dog blev kravet om et toårigt studium i Kiel for kommende embedsmænd ophævet, så teologiske kandidater fra Københavns Universitet fremover kunne ansættes i Hertugdømmerne, og alle der søgte embeder og praksis som advokat i Hertugdømmerne skulle godtgøre, at de beherskede dansk. Desuden oprettedes en lærestol i dansk sprog og litteratur ved Kiels universitet. Frederik 6.s personlige engagement fremgik af et brev til digteren Jens Baggesen, som fik embedet: »Da vi anser sproget for et af de naturligste og sikreste midler til at danne grundlaget for nationalenheden, så vil du deraf se, hvor megen vægt vi lægger på den post, som vi hermed betror dig.«

Kongen, Augustenborg-hertugen og de tro undersåtter

Årene siden århundredskiftet viste revne på revne i sammenholdet mellem personerne i styrets inderkreds. I 1802 kom bruddet med ridderskabet. I 1806 stillede A. P. Bernstorffs to sønner, som sad på vigtige poster i udenrigstjenesten, sig skeptiske til kronprinsens politik i forholdet til Holsten. Få år efter kom det endelige brud mellem kongen og svogeren, hertug Frederik Christian 2. på Augustenborg.

Krisen om Holstens indlemmelse i 1806 havde efterladt kold luft mellem de to, men hertugen forblev foreløbig på sin post som minister i statsrådet. De følgende år gjorde hertugens bror Christian August en smuk karriere som dansk statholder i Norge og øverstbefalende for den norske hær. I 1809 blev han valgt til svensk tronfølger, men allerede året efter døde han ramt af et slagtilfælde. Svenske regeringskredse pegede i stedet på Frederik Christian 2. som mulig efterfølger. Men også Frederik 6. så sig som kandidat til stillingen. Det førte til konflikt, da hertugen i juli-august 1810 fik besøg af en svensk udsending med forespørgsel, om han ville modtage valget, hvis det faldt på ham. Frederik

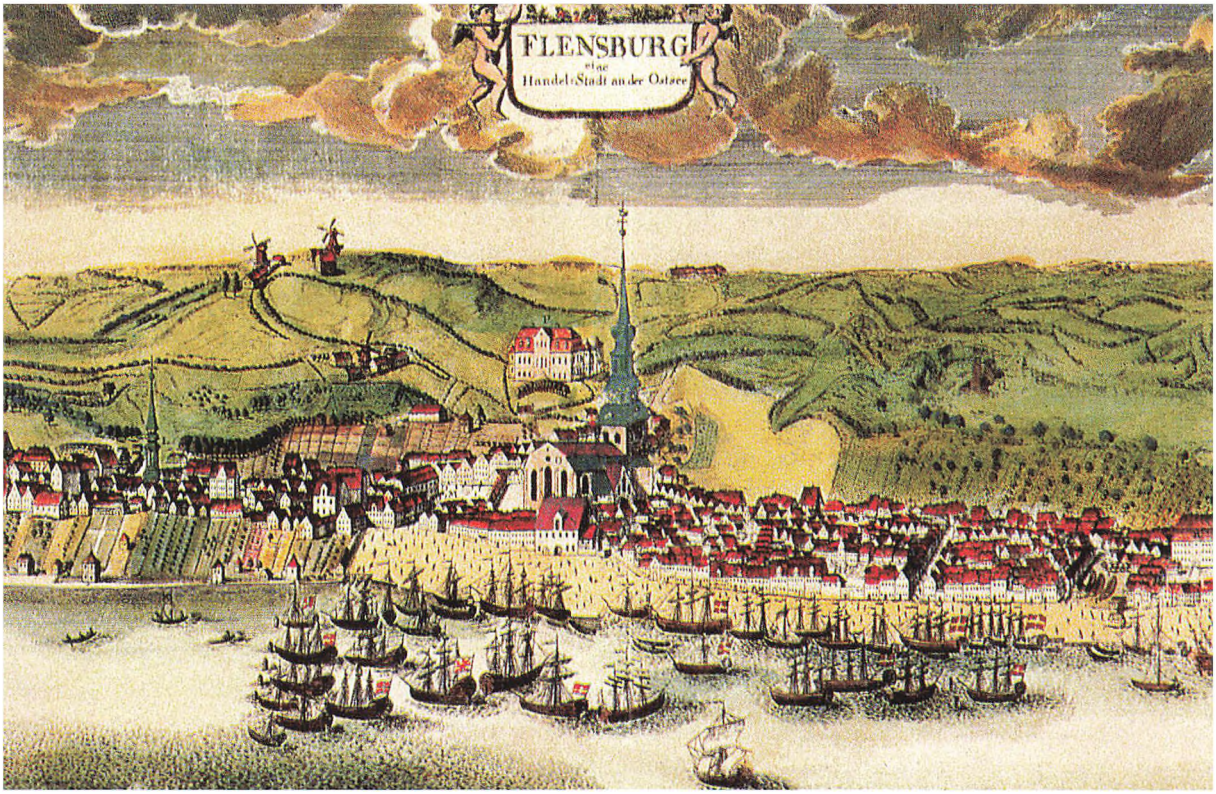

1700-årene blev en god tid for provinsen mellem Kongeåen og Ejderen. Ved indgangen til det næste århundrede vidnede nybyggede bøndergårde på landet om vækst, i byerne trivedes handel og søfart. Allermest tydeligt var det i Flensborg. På Gustav Georg Endner og C.G. Taschenbergers store billede af »handelsbyen ved Østersøen« anno 1800 ligger skibene tæt, og der er gang i skibsbyggeriet. Yderst til højre ses Vajsenhuset, på bakken til venstre derfor anes ruinerne af Duborg Slot. Til venstre for den store Marie kirke stikker spiret fra den lille Helligåndskirke op. Her var der gudstjenester på dansk, især med henblik på de mange danskprogede tilflyttere til den blomstrende by, søfolk og arbejdsfolk.

6. reagerede ved at sætte hertugen i en slags husarrest på Als. I et brev til hertugen anførte han som begrundelse, at det fra svensk side var planlagt at bortføre hertugen til Sverige for at gøre ham til tronfølger. Det kunne kongen ikke acceptere, for han havde ikke givet sin tilladelse til et eventuelt valg. Derfor sendte han nu en roflotille af kanonbåde til Als for at holde svogeren fast på Augustenborg og garantere hans sikkerhed. Hertuginde Louise Augusta, kongens søster, var bag hertugens ryg fuldt orienteret om kongens optræden.

Mindre end to uger senere viste det sig, at kongens indgreb var helt unødvendigt. Svenskerne valgte i stedet prinsen af Ponte Corvo, Napoleons franske marskal Jean Baptiste Bernadotte, som et par år forinden var blevet så kendt i Hertugdømmerne. Nederlaget ramte hertugen hårdt. Han havde vist troet på, at der var reelle chancer for slægten i Sverige, og han så kongen som den skyldige. I alle tilfælde kom nu det uigenkaldelige brud. Frederik Christian søgte afsked fra sine vigtige embeder i København. »Jeg troer, at min gæld til Frederik 6. er betalt«, udtalte han og sendte symbolsk sine nøgler tilbage, da kongen ikke gav ham svar. Herefter trak hertugen sig vred og skuffet tilbage til sine godser. Indtil sin død i 1814 brugte han en stor del af sin tid på at samle

aktstykkerne fra striden om Holstens indlemmelse i 1806 og tronfølgesagen og ledsagede dem med sin fremstilling af slægtens ret. Dokumenterne blev henlagt på sikre steder i både ind- og udland, for at sønnerne ikke skulle mangle dokumentation, når de fik brug for at gå til kamp for slægtens ret over for den danske konge. Det varslede ikke godt for samlivet mellem Kongeriget og Hertugdømmerne i fremtiden.

Kongens centraliseringspolitik, de stadig øgede byrder og statsbankerotten gav gnidninger i forhold til vide kredse i Holsten i årene frem mod 1814. En dansk officer, som i december 1813 fulgte prinsen af Hessens danske hjælpekorps, da det var på vej hjem efter støtten til Napoleon, lagde mærke til det. Da han forlod Holsten på vej nordpå og kom ind i Slesvig, udtrykte han sin glæde over at komme til »et land, hvor indbyggerne ikke holdt det for en skam at være danskere, hvor man så på vor fare med et deltagende blik, og vor fremgang blev ledsaget af deres velsignelser«.

Officeren mener her, at Slesvig var noget andet end Holsten, og at misstemning i enkelte samfundslag ikke havde påvirket loyaliteten i Slesvigs lokalbefolkning. Det samme fremgår af en kronik om tiden umiddelbart inden freden: »Tidernes tryk svækkede ikke de tro slesvig-holsteneres kærlighed til den ærede landsfader, om hvis gode vilje til at befordre undersåtternes bedste alle var fast overbevist«, hedder det. I januar 1814, da freden var kommet til købstaden Aabenraa, fejredes kongens fødselsdag og freden med illumination, ophængning af kongens og dronningens monogrammer, kanonsalutter og bal. Ved juletid samme år gjorde sognepræsten Peter Kier i det nærliggende Øster Løgum status over stemningen. Hvis der blev klaget over ubehagelighederne, blev klagen rettet mod embedsmændene, ikke mod kongen, mente præsten og fortsatte: »Landsfaderen selv var jeg ikke vred på, men derimod på hans slette rådgivere. Jeg elskede nemlig mit fædreland inderligt.« Et halvt år efter blev kongeparrets sølvbryllup markeret med festgudstjeneste, illumination og uddeling af almisser i amtsbyen Aabenraa. Loyaliteten, som havde vist sig så tydeligt i 1801 og 1807, var kommet uskadt gennem krigsårene. Befolkningen følte sig som statsborgere omfattet af monarkiets fælles institutioner. På dette grundlag skulle historien gå videre efter freden.

Stamtavle 1: Abelslægten og den danske kongeslægt ca. 1100-1375

Hertuger af Sønderjylland er fremhævet med fed, og deres (formelle) regeringstid som hertug markeret med . »h« plus årstal. »k« plus årstal markerer regeringstid som konge af Danmark

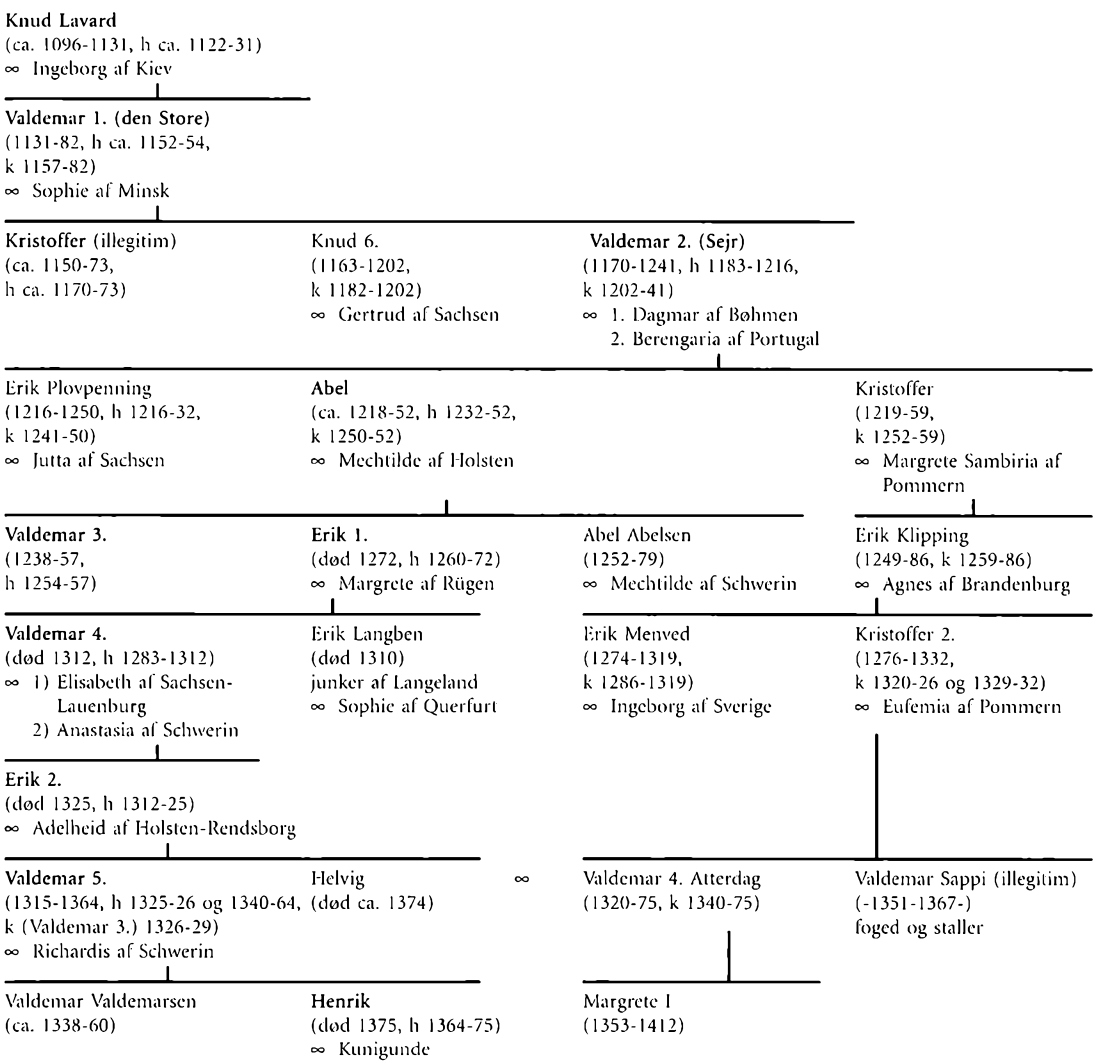

Stamtavle 2: Slesvigske hertuger af det schauenburgske hus

Hertuger af Slesvig er fremhævet med fed. Med »g« markeres regeringsperiode som greve i Holsten eller dele deraf, med »h« regeringsperiode som hertug af Slesvig, efter 1386 inkl. prætendentperioder.

grev Gerhard 1. af Holsten-Itzehoe
(1231/32-1290, g 1273-90)

grev Gerhard 2.
af Holsten-Pløn
(ca. 1253-1312,
g 1290-1312)

linjen Pløn
uddød 1390

grev Adolf 6.
af Holsten-Schaumburg
(ca. 1256-1315,
g 1290-1315)

linjen Schaumburg
uddød 1640

grev Henrik 1.
af Holsten-Rendsborg
(død 1304, g 1290-1304)

Gerhard 1. »den Store«
(»grev Gert«/grev Gerhard 3.)
(ca. 1293-1340, g 1304-40,
h 1326-29)
∞ Sophie af Werle-Parchim

Adelheid
(død 1350)
∞ Erik 2. af Sønderjylland

grev Henrik 2. (»Jernhenrik«)
(ca. 1317-84/85, g 1340-84)
∞ 1. Mechtilde af Lippe
2. Ingeborg af Mecklenburg-Schwerin

grev Claus
(død 1397, g 1340-1397)
∞ Elisabeth af Braunschweig-Lüneburg

Gerhard 2. (grev Gerhard 6.)
(ca. 1367-1404, g 1384-1404, h 1386-1404)
Elisabeth af Braunschweig

Henrik
(grev Henrik 4.)
(1397-1427, g 1404-27,
h 1404-27)

Adolf
(grev Adolf 8.)
(1401-59, g 1421-59, h 1427-59)
∞ 1. Mathilde af Anhalt-Bernburg
2. Margrete (af Mansfeld?)

grev Albrecht
(død 1403)
∞ Agnes af Sachsen-Lauenburg

Gerhard 3.
(grev Gerhard 7.)
(1404-33)
∞ Agnes af Baden

grev Henrik 3.
(død 1421)
Biskop af Osnabrück

Helvig
(1398-1436)
∞ Dietrich af Oldenburg

Christian I
(se stamtavle 3)

Stamtavle 3: Den kongelige linje af det Oldenborgske hus 1460-1814

Konger af Danmark markeret med fed. Med »k« angives regeringsår som konge. Med »h« angives regeringsår som hertug for visse andre personer samt for de konger, hvor den afveg fra regeringstiden som konge.

Christian 1.
(1426-81, k 1448-81, h 1460-81)
∞ Dorothea af Brandenburg-Nürnberg

Hans
(1455-1513, k 1481-1513)
Christine af Sachsen

Frederik 1.
(1471-1533, k 1523-33, h 1482-1533)
∞ 1. Anna af Brandenburg
2. Sophie af Pommern

Christian 2.
(1481-1559, k 1513-23)
∞ Elisabeth af Spanien

Christian 3.
(1503-1559, k 1533-59)
∞ Dorothea af Sachsen-Lauenburg

Hans den Ældre
(1521-80, h 1544-80)
ugift

Adolf af Gottorp
(1526-86, h 1544-86)
∞ Christine af Hessen

Frederik 2.
(1534-88, k 1559-88)
∞ Sophie af Mecklenburg

Magnus
(1540-83)
fyrstebiskop af Øsel
∞ Marie af Rusland-Staritza

Hans den Yngre
(1545-1622, h 1564-1622)
∞ 1. Elisabeth af Braunschweig-Grubenhagen
2. Agnes Hedvig af Anhalt

Gottorplinjen
(se stamtavle 4)

Christian 4.
(1577-1648, k 1588-1648)
∞ Anna Cathrine af Brandenburg

Ulrik
(1578-1624)
fyrstebiskop af Schwerin

Augusta
(1580-1639)
∞ Johan Adolf af Gottorp

Hans
(1583-1602)

linjerne Sønderborg m.fl.
(se stamtavle 5)

Christian
(1603-47) »udvalgt prins«
∞ Magdalena Sibylla af Sachsen

Frederik 3.
(1609-70, k 1648-70)
Sophie Amalie af Braunschweig-Lüneburg

Ulrik
(1611-33)
fyrstebiskop af Schwerin

Christian 5.
(1646-99, k 1670-99)
∞ Charlotte Amalie af Hessen-Kassel

Frederikke Amalie
(1649-1704)
∞ Christian Albrecht af Gottorp

Georg (»Jørgen«)
(1653-1708)
∞ Anne, dronning af England

Frederik 4.
(1671-1730, k 1699-1730)
∞ 1. Louise af Mecklenburg-Güstrow
2. Anna Sophie Reventlow

Carl
(1680-1729)

Christian 6.
(1699-1746, k 1730-46)
∞ Sophie Magdalene af Brandenburg-Kulmbach

Frederik 5.
(1723-1766, k 1746-66)
∞ 1. Louise af Storbritannien
2. Juliane Marie af Braunschweig-Wolfenbüttel

Christian 7.
(1749-1808, k 1766-1808)
∞ Caroline Mathilde af Storbritannien

Louise
(1750-1831)
∞ Carl af Hessen-Kassel

arveprins Frederik
(1753-1805)
∞ Sophie Frederikke af Mecklenburg-Schwerin

Frederik 6.
(1768-1839, k 1808-39)
Marie af Hessen-Kassel

Louise Augusta
(1771-1843)
∞ Frederik Christian af Augustenborg

Christian 8.
(1786-1848, k 1839-48)

Stamtavle 4: Hertugerne af Gottorp

Regerende hertuger af Gottorp er anført med fed. Med r markeres regeringsår for disse

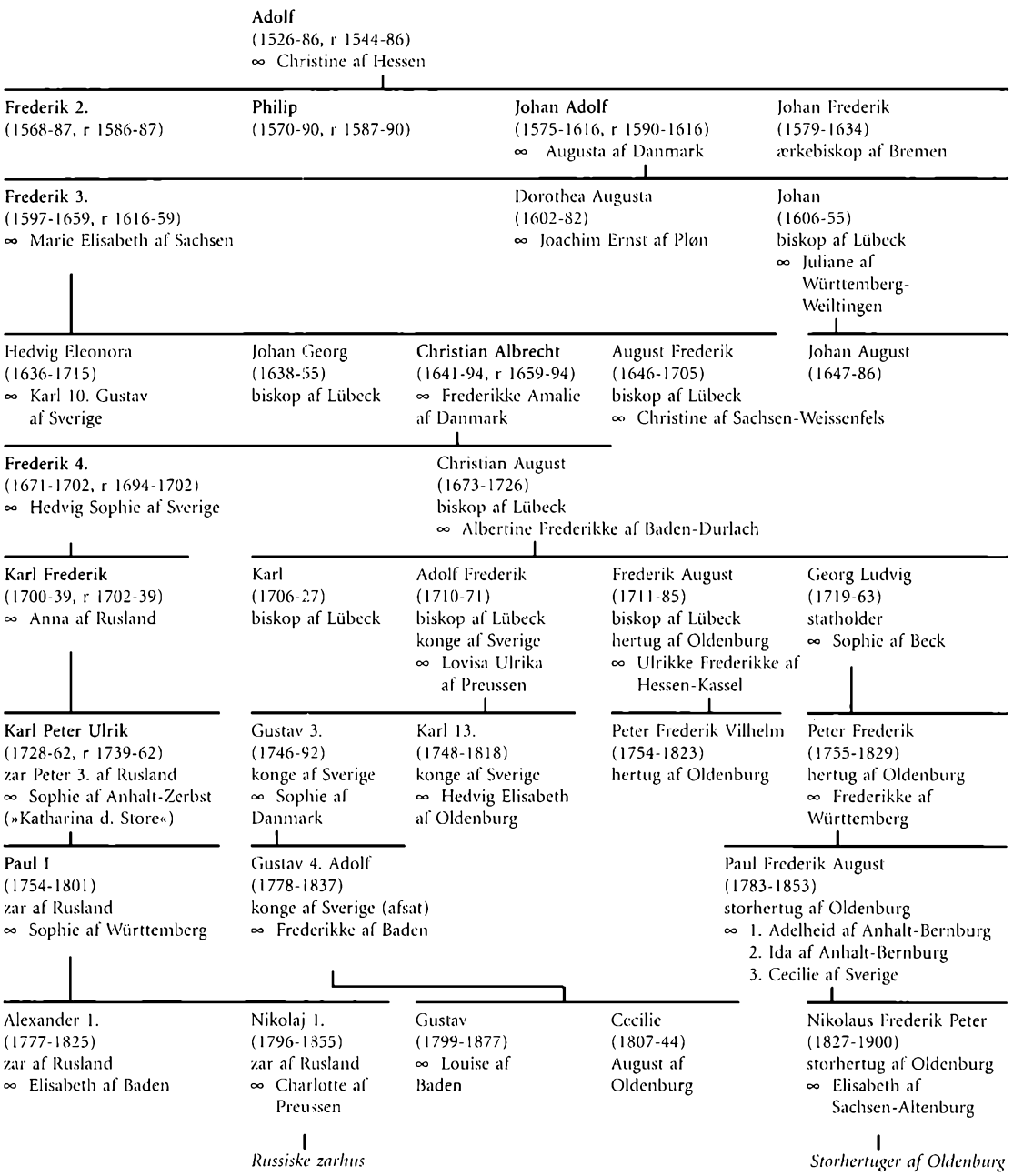

Stamtavle 5: Hans den Yngre og hans efterkommere

Regerende hertuger af Sønderborg, Nordborg, Ærø, Glücksborg og Pløn er vist med fed og regeringsår angivet med r

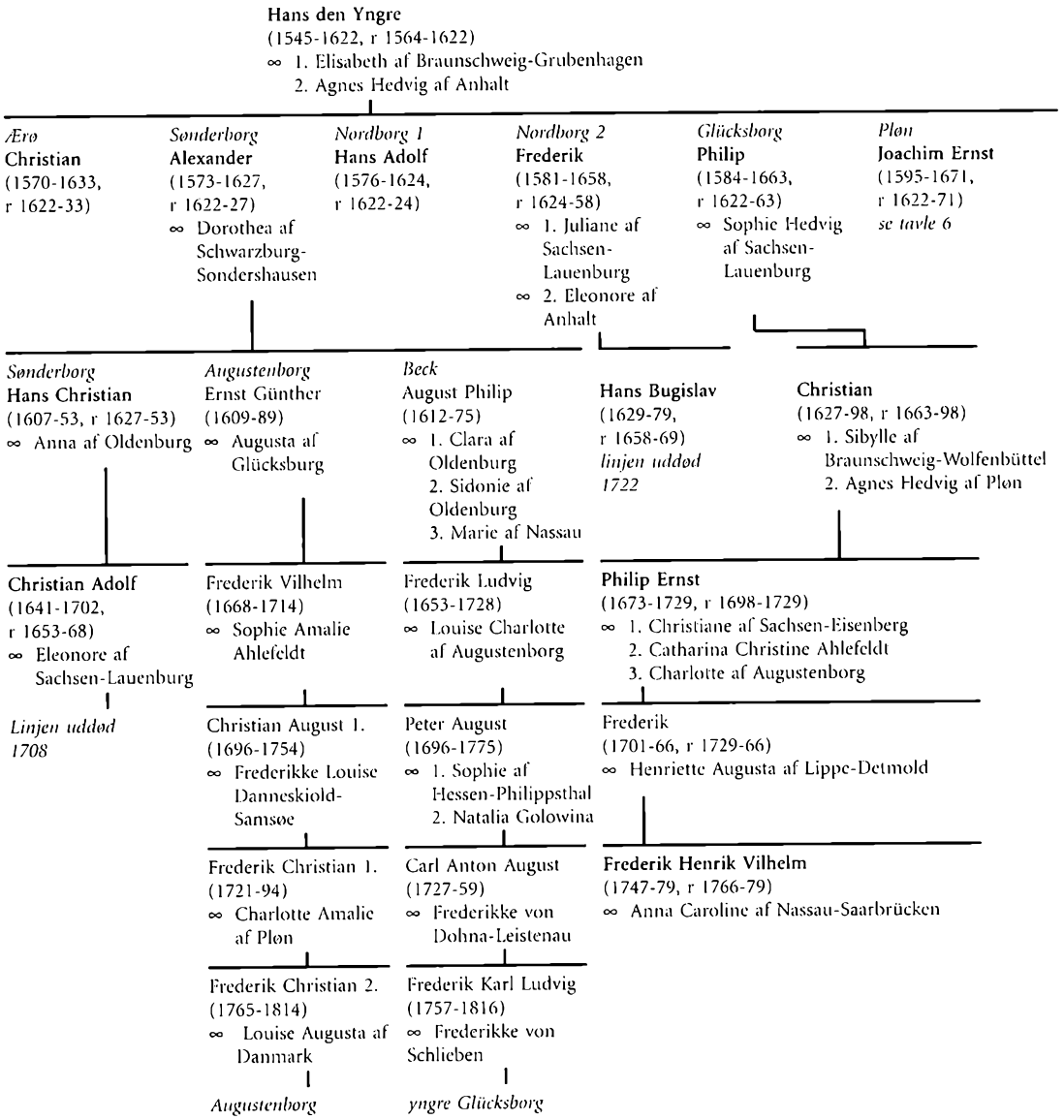

Stamtavle 6: Hertugerne af Pløn og Pløn-Nordborg

Besiddere af hertugdømmerne Pløn og Nordborg er angivet med fed og regeringsår for disse med r

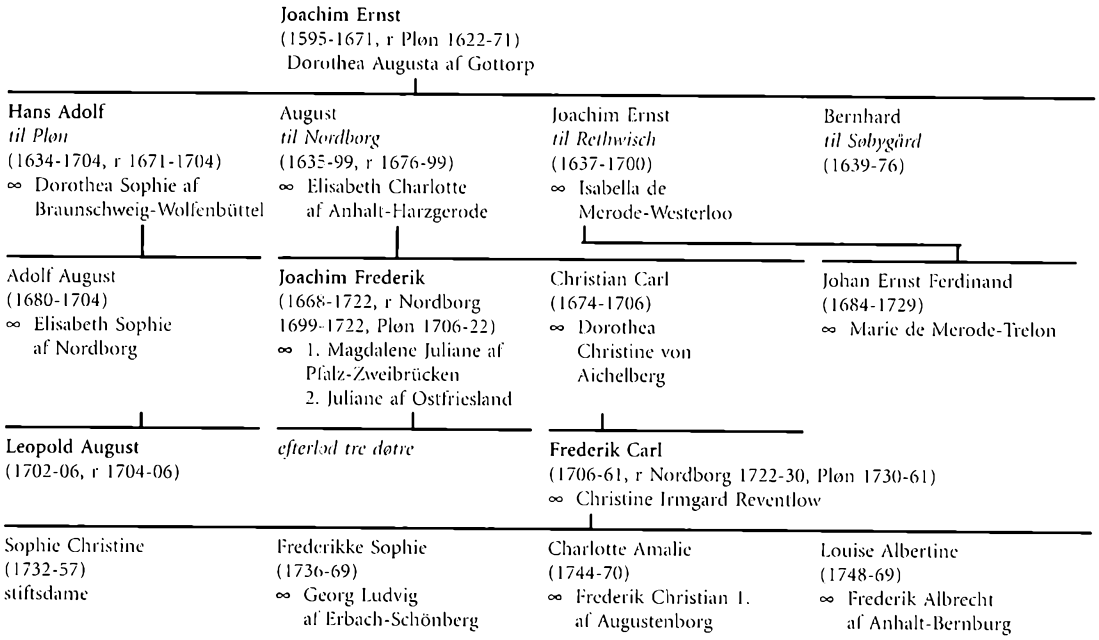

Litteraturhenvisninger

Både på dansk og tysk findes store samlende fremstillinger af Sønderjyllands og Slesvig-Holstens historie. *Sønderjyllands Historie fremstillet for det danske Folk I-V* (1930-43) er stadig grundlæggende, men til dels forældet, især de to første bind. Værket behandler tiden indtil 1920. Det tyske sidestykke er *Geschichte Schleswig-Holsteins 1-8*, udgivet af Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte (1955-). Bind 7 og 8 om tiden efter 1830 er endnu uafsluttet.

Der er tillige udgivet kortere sammenfatninger. Troels Finks *Rids af Sønderjyllands historie* (1943) standser ved 1920, men fortsættes i Finks: *Sønderjylland siden Genforeningen i 1920* (1955). H. V. Gregersen: *Slesvig og Holsten indtil 1830* (1981) og Lorenz Rerup: *Slesvig og Holsten efter 1830* (1982) er supplementsbind til Politikens Danmarks historie. På tysk side er *Geschichte Schleswig-Holsteins. Von den Anfängen bis zur Gegenwart* (1996, ny udgave 2003), redigeret af Ulrich Lange, nyeste standardværk. Særlig kortfattede er Robert Bohns *Geschichte Schleswig-Holsteins* (2006) og sammes og Uwe Dankers *Schleswig-Holstein. Geschichte auf den Punkt gebracht* (2007).

Firebindsværket *Det sønderjyske landbrugs historie* (1994-) rummer udover landbrugshistorien også et righoldigt kultur- og samfundshistorisk stof. Udkommet er bind I, II og IV, mens bind III er under udarbejdelse.

Der findes fra Sønderjylland en rig lokalhistorisk litteratur. Her skal for købstæderne nævnes *Flensburg. Geschichte einer Grenzstadt* (1966), *Åbenrå bys historie I-IV* (1961-85), *Sønderborg bys historie I-II* (1960-66), *Tønder gennem Tiderne* (1943-44) og Henrik Fangel: *Haderslev bys historie 1800-1945 I-II* (1975-96). For landområderne kan peges på *Ensted sogns historie* (1987) og *Løjt sogns historie* (1988).

De vigtigste tidsskrifter om Sønderjyllands historie er på dansk side *Sønderjyske Årbøger* og *Sønderjysk Månedsskrift*, udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland. På tysk side er *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte* centralt. Tillige udkommer *Demokratische Geschichte. Jahrbuch zur Arbeiterbewegung und Demokratie in Schleswig-Holstein.* Kvartårligt udgives *Grenzfriedenshefte.*

Mange forskningsresultater udkommer i skriftserier som *Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland* og *Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins* samt *Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins.*

Blandt håndbøgerne skal fremhæves *Schleswig-Holstein-Lexikon* (2000, ny udgave 2006) og *Historischer Atlas Schleswig-Holstein* i tre bind (1999-2004). *Historisk Atlas Danmark* (1988) rummer en del kort til Sønderjyllands historie. Under forberedelse er et leksikon *Sønderjylland A-Å.*

Vigtige kildepublikationer fra middelalderen er *Diplomatarium Danicum* (1938-2004) med oversættelser i *Danmarks Riges Breve* (1938-2004) samt *Repertorium Diplomaticum Regni Danici Mediævalis* (1894-1939). *Danmark-Norges Traktater* (1907-49) dækker perioden 1523-1750. Den tosprogede kildepublikation *Quellen zur Geschichte der deutsch-dänischen Grenzregion/Kilder til den dansk-tyske grænseregions historie* (1983-) omfatter indtil videre tiden 1800-1933.

Forkortelser

CCRH	Corpus Constitutionum Regio-Holsaticarum I-III (1749-53)
Chron Slg	Chronologische Sammlung der im Jahre ... ergangenen Königlichen Verordnungen und Verfügungen für die Herzogthümer Schleswig und Holstein (1791-1850), Chronologisk Samling af de i Aaret ... emanerede Forordninger, Rescripter etc. for Hertugdømmet Slesvig (1850-1864)
DD	Diplomatarium Danicum 1.-4. række (1938-2004)
Dipl Flb	Diplomatarium Flensborgense I-II (1865-73)
DNT	Danmarks-Norges Traktater I-XI (1907-49)
DRB	Danmarks Riges Breve 1.-4. række (1938-2004)
DSLH I	Det sønderjyske landbrugs historie. Sten- og bronzealder (2000)
DSLH II	Det sønderjyske landbrugs historie. Jernalder, vikingetid og middelalder (2003)
DUPH	Dansk Udenrigspolitisk Historie I-VI (2002-05)
ESH	Ensted sogns historie (1987)
Fangel	Henrik Fangel: Haderslev bys historie 1800-1945 I-II (1975-96)
Flb Ges	Flensburg. Geschichte einer Grenzstadt (1966)
Flb 700	Flensburg 700 Jahre Stadt I-II (1984)
Ges Nordfr	Geschichte Nordfrieslands (1995)
Ges SH	Geschichte Schleswig-Holsteins 1-8 (1955-)
Hansb Reg	De Hansborgske Registranter I-II (1943-49)
Hertuger	De slesvigske Hertuger (2005)
Holm	Edvard Holm: Danmarks-Norges Historie fra Den Store Nordiske Krigs Afslutning til Rigernes Adskillelse (1720-1814), 1-7 (1891-1912)
HT	Historisk Tidsskrift
GFH	Grenzfriedenshefte
Lange Ges SH	Ulrich Lange (udg.): Geschichte Schleswig-Holsteins (2. udgave 2003)
LASH	Landesarchiv Schleswig-Holstein, Slesvig
LAÅ	Landsarkivet for Sønderjylland, Aabenraa
LSH	Løjt sogns historie (1988)
PHT	Personalhistorisk Tidsskrift
RA	Rigsarkivet, København
Rundbrief	Rundbrief des Arbeitskreises für Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins
SBH	Sønderborg bys historie I-II (1960-66)
Sø Hist	Sønderjyllands Historie I-V fremstillet for det danske Folk (1930-43)
Sø M	Sønderjysk Månedsskrift
Sø Å	Sønderjyske Årbøger
TGT	Tønder gennem Tiderne (1943-44)
ZSHG	Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte
ÅBH	Åbenrå bys historie I-IV (1961-85)
Årb Als	Fra Als og Sundeved
Aarb Old	Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie

De følgende litteraturhenvisninger opregner summarisk de bøger og artikler, som ligger til grund for fremstillingen i de pågældende kapitler og underafsnit. Kun hvor tekst, kort eller diagrammer direkte beror på selvstændige kildestudier, henvises der specifikt til de trykte eller utrykte kilder.

Orla Madsen: Forhistorien indtil 700

Dirk Meier: Sønderjylland fra natur- til kulturlandskab, i: DSLH I. – Jørgen Jensen: I begyndelsen. Fra de ældste tider til ca. 200 f.Kr., i: Olaf Olsen (udg.): Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie bd. 1. (1988). – Lotte Hedeager. Danernes land. Fra ca. år 200 f.Kr. – ca. 700 e.Kr., i: Olaf Olsen (udg.): Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie bd. 2. (1988). – Christian Hirte: Erste Konturen: Vor- und Frühgeschichte in Schleswig-Holstein, i: Lange Ges SH. – H.E. Sørensen: Sønderjyllands Oldtid (1996). – Jørgen Jensen: Oldtidens samfund. Tiden indtil år 800. Dansk Socialhistorie (1979).

Monografier i serierne:
Offa Bücher – Udgivet af Universitet i Kiel, Archäologisches Landesmuseum Schloss Gottorf og Archäologisches Landesamt Schleswig-Holstein. – Skrifter udgivet af Museumsrådet for Sønderjyllands amt. – Studien zur Siedlungsgeschichte und Archäologie der Ostseegebiete. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie. Aus dem Institut für Ur- und Frühgeschichte der Universität Kiel.

Artikler i tidsskrifterne:
Offa. Udgivet af Universitetet i Kiel, Archäologisches Landesmuseum Schloss Gottorf og Archäologisches Landesamt Schleswig-Holstein. – Arkæologi i Slesvig/Archäologie in Schleswig. Udgivet af Museum Sønderjylland og Archaeologisches Landesmuseum Schloss Gottorf. – Archäologische Nachrichten aus Schleswig-Holstein. Udgivet af Archäologische Gesellschaft Schleswig-Holstein og Archäologisches Landesamt Schleswig-Holstein.

Stenalderen og bronzealderen

Jørgen Jensen: Danmarks Oldtid. Stenalder 13.000- 2.000 f.Kr. (2001). – Samme: Danmarks Oldtid. Bronzealder 2.000-500 f.Kr. (2002). – Erik Jørgensen: Yngre stenalder, i: DSLH I. – Per Ethelberg: Bronzealderen, i: DSLH I.

Jernalderen

Jørgen Jensen: Danmarks Oldtid. Ældre Jernalder. 500 f.Kr.-400 e.Kr. (2003). – Samme: Danmarks Oldtid. Yngre Jernalder og Vikingetid 400-1050 e.Kr. (2004). – Nis Hardt: Jernalderens og vikingetidens landbrug, i: DSLH II. – Per Ethelberg: Gården og landsbyen i jernalder og vikingetid, i: DSLH II. – Lars Jørgensen m.fl.: Sejrens triumf. Norden i skyggen af det romerske imperium (2003). – Lotte Hedeager og Henrik Tvarnø: Det europæiske Hus. Romere og germanere (1991). – Ulf Näsman: Danerne og det danske kongeriges opkomst, KUML 2006: 205-237.

Bjørn Poulsen: Hertugdømmets dannelse 700-1544

Danernes værn

Sø Hist I: 226-325. – Ges SH 3. – Peter Sawyer: Da Danmark blev Danmark. Fra ca. år 700 til ca. 1050 (1988). – Ulf Näsman: Danerne og det danske kongeriges opkomst, KUML 2006: 205-237.

Danevirke
Jørgen Kühl og Nis Hardt: Danevirke. Nordens største fortidsminde (1999). – H. Hellmuth Andersen: Til hele rigets værn. Danevirkes arkæologi og historie (2004). – Manfred Gläser: Schleswig-Holstein im 8. und 9. Jahrhundert: Friesen, Dänen, Sachsen und Slawen, Archaeologica Baltica, 4, 2000: 213-238. – Wolfgang Laur: Der schleswig-holsteinische Eisenwald und die Edda, ZSHG 1987: 13-25.

Kong Godfred og hans efterkommere
Erling Albrectsen: Vikingerne i Franken. Skriftlige kilder fra det 9. århundrede (1976). – Kaupang i Skiringssal, red. Dagfinn Skre (2007).

En tid med mange konger
Widukinds Sachserkrønike, udg. af I. P. Jacobsen (1919). – Adam af Bremens krønike, oversat af Allan A. Lund (2000). – Erik Moltke: Det svenske Hedebyrige og Danmarks samling, Aarb Old 1985 (1986): 16-28. – Niels Lund: Svenskevældet i Hedeby, Aarb Old 1980: 114-125.

Gormdynastiet
Esben Albrectsen: Harald Blåtand og Danmark, i: Struktur og funktion. Festskrift til Erling Ladewig Petersen (1994): 17-26. – Edith Marold: Haithabu in der altisländischen Literatur, i: Von Thorsbjerg nach Schleswig. Sprache und Schriftlichkeit eines Grenzgebietes im Wandel eines Jahrtausends, udg. af Klaus Düwel, Deith Marold, Christiane Zimmermann (2000): 77-99. – Cecilia von Heijne: Särpräglat. Vikingatida och tidigmedeltida myntfynd från Danmark, Skåne, Bleking och Halland (2004): 70-72.

Mellem Ejderen og Skodborgå
Adam af Bremens krønike, oversat og kommenteret af Allan A. Lund (2000): 118, 123 (Konrad den 2. og Knud den Store).

Troens og handelens veje

Den kristne tro
Ansgars Levned, af Rimbert, oversat af P. A. Fenger (1920).

Hedeby
Herbert Jankuhn: Haithabu. Ein Handelsplatz der Wikingerzeit (2002).

Samfundet
Ralf Wichmann: Edelmetalldepots der Wikingerzeit in Schleswig-Holstein. Vom »Ringbrecher« zur Münzwirtschaft (1996). – Jens Christian Moesgaard: Møntskatten fra Danelund og møntvæsenet i Sydvestjylland i vikingetid og tidlig middelalder, Aarb Old 2004 (2007): 107-156. – Silke Eisenschmidt: Grabfunde des 8. bis 11. Jahrhunderts zwischen Kongeå und Eider. Zur Bestattungssitte der Wikingerzeit im südlichen Altdänemark, 1-2 (2004). – Henning Unverhau: Untersuchungen zur historischen Entwicklung des Landes zwischen Schlei und Eider im Mittelalter (1990). – Karl-Heinz Willroth: Zur Besiedlungsgeschichte des östlichen Schleswig im ersten nachchristlichen Jahrtausend, Niende tværfaglige Vikingesymposium, red. af Dietrich Meier (1990): s. 7-32.

De første bisper
Erich Hoffmann: Beiträge zur Geschichte der Beziehungen zwischen dem deutschen und dem dänischen Reich für die Zeit von 934 bis 1035, i: 850 Jahre St.-Petri-Dom zu Schleswig (1984): 105-132. – Adam af Bremens krønike, oversat og kommenteret af Allan A. Lund (2000).

Slesvig by og Knud Lavard

Sø Hist I: 325-372. – Ges SH 4,1. – Horst Windmann: Schleswig als Territorium. Grundzüge der Verfassungsentwicklung im Herzogtum Schleswig von den Anfängen bis zum Aussterben des Abelschen Hauses 1375 (1954): 19-98. – Henning Unverhau: Untersuchungen zur historischen Entwicklung des Landes zwischen Schlei und Eider im Mittelalter (1990). – Niels Skyum-Nielsen: Kvinde og slave (1971). – Lars Hermanson: Släkt, vänner och makt. En studie av elitens politiska kultur i 1100-talets Danmark (2000). – Saxo Grammaticus. Gesta Danorum. Danmarkshistorien, udg. af Karsten Friis-Jensen og Peter Zeeberg (2005). – Roskildekrøniken, udg. af Michael Gelting (1979). – Præsten Helmods Slavekrønike. I oversættelse af P. Kierkegaard (1881). – Knytlinge Saga, oversat af Jens Peter Ægidius (1977).

Slesvig by
Volker Vogel: Schleswig im Mittelalter. Archäologie einer Stadt (1989). – Danmarks gamle Købstadslovgivning, udg. af Erik Kroman, 1 (1951): 3-17 (Slesvig stadsret).

Knud Lavard
Erich Hoffmann: Beiträge zur Geschichte der Stadt Schleswig und des westlichen Ostseeraums im 12. und 13. Jahrhundert, ZSHG 1980: 27-76.

I Valdemarernes rige

Ges SH 4. – Sø Hist I: 372-416. – Riis, Thomas: »Wann entstand das Herzogtum Schleswig?« Geschichte Schleswigs vom frühen Mittelalter bis 1920, udg. af Henrik Becker-Christensen og Ulrich Lange (1998): 7-10.

Loven og de kongelige rettigheder
Wolfgang Laur: Syssel und Harde, ZSHG 1981: 31-53. – Kong Valdemars Jordebog. Udg. af Svend Aakjær (1926-45).

»Til hele rigets beskyttelse«
H. Hellmuth Andersen: Til hele rigets værn. Danevirkes arkæologi og historie (2004).

Hertug Valdemar og bisp Valdemar
Per Andersen: Rex Imperator in regno suo. Dansk kongemagt og rigslovgivning i 1200-tallets Europa (2005) (syslerne).

Storhed og fald
Niels Skyum-Nielsen: Kvinde og slave (1971): 276-291.

Nye kirker, nye byer, nyt land

Sø Hist I: 416-488 og II: 93-160.

Kirkebyggeri
Danmarks Kirker. Sønderjylland, bind 20-23 samt Kulturhistorisk Oversigt, udg. af Nationalmuseet (1954-63). – H. V. Gregersen: Det middelalderlige Kollegiatkapitel i Haderslev og dets embedsområde, Barved syssels provsti, Sø Å 1985: 15-34. – Morten Pedersen: Brugen af kapelbetegnelsen i det middelalderlige Slesvig Stift. Aspekter af det slesvigske sognemønsters etablering og udvikling, hikuin, 33 (2006): 29-60. – Per K. Madsen: Middelalderlige tagværker i Sydvest- og Sønderjylland – eksempler på alder og typer, Aarb Old 2003: 7-172.

Klostrene
Olga Bartholdy: Munkeliv i Løgum Kloster (1973). – Mogens Mackeprang: Løgum Kloster og dets Gods, Sø Å 1945: 20-127. – Thomas Hill: Könige, Fürsten und Klö-

ster. Studien zu den dänischen Klostergründungen des 12. Jahrhunderts (1992).

En bølge af byer
Anders Andrén: Den urbana scenen. Städer och samhälle i det medeltida Danmark (1985). – Flensborg Bys Historie 1 (1953): 3-142. – Flb Ges: 17-72. – Flb 700: 23-58. – Jörg Rathjen: Schleswig im Mittelalter. 1250-1544 (2005). – Henning Unverhau: Die Anfänge der Stadt Eckernförde, ZGSH 1990: 9-45. – Lennart S. Madsen: De middelalderlige købstæder i Nordslesvig, Middelalderbyen. Danske Bystudier 1, red. af Søren Bitsch Christensen (2004): 97-112. – Haderslev i 700 år, red. af Henrik Fangel m.fl. (1992). – Sønderborg i 750 år – tværsnit og perspektiver, red. af Inge Adriansen og Peter Dragsbo (2005). – Danmarks gamle Købstadslovgivning, udg. af Erik Kroman, 1 (1951).

Fremgang i landbruget
DSLH II: 375-433. – Hans Joakim Kuhlmann: Besiedlung der Landschaft Angeln im Mittelalter (1958). – Henning Unverhau: Untersuchungen zur historischen Entwicklung des Landes zwischen Schlei und Eider im Mittelalter (1990).

Friserne vinder nyt land
A. L. J. Michelsen: Nordfriesland im Mittelalter (1828). – Albert Panten: Nordfriesland im Mittelalter, Ges Nordfr 2. udgave 1996: 57-102. – Hans Joachim Kühn og Albert Panten: Der frühe Deichbau in Nordfriesland. Archäologisch-Historische Untersuchungen (1989). – Hans Joachim Kühn: Die Anfänge des Deichbaus in Schleswig-Holstein (1992).

På vej mod et selvstændigt hertugdømme

Horst Windmann: Schleswig als Territorium. Grundzüge der Verfassungsentwicklung im Herzogtum Schleswig von den Anfängen bis zum Aussterben des Abelschen Hauses 1375 (1954): 106-197. – Ges SH 4,2: 1-160. – Sø Hist II: 3-27. – Esben Albrectsen: Abelslægten og de schauenburgske hertuger, i: Hertuger: 3-30. – Danmarks middelalderlige annaler, udg. af Erik Kroman (1980). – Ryd Klosters Årbog, oversat af Rikke Agnete Olsen (1989).

Kongedrab på Slien og i marsken
Kristian Erslev: Erik Plogpennings Strid med Abel, i: Kristian Erslev, Historiske Afhandlinger 1 (1937): 182-240. – Albert A. Panten: König Abels Tod – Ende einer Legende, Nordfriesisches Jahrbuch 1980: 117-126.

Abelslægtens kamp begynder
Jørgen Skafte Jensen: Erik Plovpenninglegendens politiske udnyttelse, Kirkehistoriske Samlinger 1969: 1-25. – DD 2. rk. 1, nr. 317 (1260, Mechtildes pantsættelse af landet mellem Slien og Ejderen). Om denne kilde se Henning Unverhau: Untersuchungen zur historischen Entwicklung des Landes zwischen Schlei und Eider im Mittelalter (1990): 41, 47.

Blomstringstid for hertugdømmet
DD 2. rk. 3, nr. 170 (1286 31/3, hertug Valdemar 2. lover at respektere kronens rettigheder i Sønderjylland). – DD 2. rk. 7, nr. 81 og 82 (1313 9/8, forlig i Horsens mellem hertug Erik 2. og kong Erik Menved). – DD 2. rk. 7, nr. 311 (1315 14/12, forlig i Nyborg mellem hertug Erik 2. og kong Erik Menved).

Et spil med alle midler

Ges SH 4,2: 161-260. – Sø Hist II: 27-92. – Esben Albrectsen, Den holstenske adels indvandring i Sønderjylland i det 13.-14. århundrede, HT 1974: 81-152. – Esben Albrectsen: Herredømmet over Sønderjylland 1375-1404 (1981). – Esben Albrectsen: Abelslægten og de schauenburgske hertuger, i: Hertuger: 31-51. – Sjællandske Krønike, oversat af Rikke Agnete Olsen (1981).

Skakmat
DRB 2. rk. 9, nr. 273 (1327 7/6, kong Valdemar 3.'s håndfæstning med Constitutio Valdemariana). – DRB 2. rk. 9, nr. 295 (1326 15/8, Gerhard 3.s forleningsbrev). – Esben Albrectsen: Var Sønderjylland en del af Danmarks rige? HT 1988: 1-17. – Harald Voigt: Die Einwanderung des holsteinischen Adels in das Herzogtum Schleswig und das Königreich Dänemark bis zum Jahre 1375, ZSHG 1958: 51-138. – Henrik Fangel: Det middelalderlige Ejsbøl og den holstenske adels indvandring i hertugdømmet Slesvig, Sø Å 1969: 104-130. – Henrik Fangel: Slægten Emmiksen og dens gods, Sø Å 1972: 5-59. – Henrik Fangel: Herremænd på Haderslev Næs i middelalderen, Sø Å 1978: 5-47.

Valdemar Atterdag
Anders Bøgh: Sejren i kvindens hånd. Kampen om magten i Norden ca. 1365-89 (2003): 42-48.

Krig, pest og stormflod
C. A. Christensen: Krisen på Slesvig Domkapitels jordegods 1352-1437, HT 1960: 160-244. – H. V. Gregersen: Det skæve Sønderjylland – hvorfor? Om senmiddelalderens ødelægning vest for israndslinjen og fremgangen i egnene mod øst (1990). – DSLH II: 493-537. – Jürgen Ibs: Die Pest in Schleswig-Holstein von 1350 bis zum 1547/48 (1994).

Kalmarunionen mod de holstenske grever
Kristian Erslev: Dronning Margrethe og Kalmarunionens Grundlæggelse (1882). – Kristian Erslev: Erik af Pom-

mern. Hans Kamp for Sønderjylland og Kalmarunionens Opløsning (1901). – Holstenerpræstens krønike (Presbyter Bremensis), udg. af Anna Hude (1903): 90 (forleningen 1386). – Dipl Flb I, nr. 66 (1413 26 og 29/7, Nyborgdommen); nr. 91 (1424 27/6, Kejserdommen).

Kamp og Holstens sejr
Holstenerpræstens krønike (Presbyter Bremensis), udg. af Anna Hude (1903).

Slesvig og Holsten vokser sammen

Ges SH 4,2: 261-321. – Sø Hist II: 163-220. – Carsten Porskrog Rasmussen: De danske konger som hertuger af Slesvig, i: Hertuger: 53-60. – Esben Albrectsen: »Constitutio Valdemariana i 1448«, i: Kongemagt og samfund i middelalderen. Festskrift til Erik Ulsig, udg. af Poul Enemark m.fl. (1988): 223-238. – Privilegien der Schleswig-Holsteinischen Ritterschaft von den in den Privilegienlade befindlichen Originalen genau abgeschrieben und mit denselben verglichen, udg. af Friedrich Christoph Jensen og Dietrich Hermann Hegewisch (1797): 5-13 (1440 10/4, lensbrev for hertug Adolf).

Folkeligt tilhørsforhold
Holstenerpræstens krønike (Presbyter Bremensis), udg. Anna Hude (1903). – Henrik Fangel: Herremænd på Als og Sundeved i middelalderen og 1500-tallet, Årb Als 1979: 9-49. – Wilhelm Koppe og Gert Koppe: Das Land Fehmarn, die Krone Dänemark und Holstein im Mittelalter, GFH 1989: 23-39.

Plattysk vinder frem
Anders Bjerrum: Vort sprogs gamle sydgrænse, Sø Å 1944: 1-20. – Troels Fink: Flensborgs borgerskab i det 15. århundrede, i: Til Knud Fabricius 13/8 1945 (1945): 13-29. – Johan Hvidtfeldt: Oversigt over befolkningsforholdene i Sønderjylland i middelalderen, Sø Å 1950: 161-209. – Erich Hoffmann: Die Herkunft des Bürgertums in den Städten des Herzogtums Schleswig (1953).

Fred for enhver pris
Alexander Scharff: Schleswig-Holstein und Dänemark im Zeitalter des Ständestaates, ZGSH 1955: 153-184. – »Dat se bliven ewich tosamende ungedelt«. Festschrift der Schleswig-Holsteinischen Ritterschaft, udg. af H.v. Rumohr (1960) (heri 26-33: 1460 5/3, Ribebrevet og 37-39: 1460 4/4, »Tapfere Verbesserung«). – Carsten Jahnke: »dat se bliven ewich tosamende ungedelt«. Neue Überlegungen zu einem alten Schlagwort, ZGSH 2003: 45-59.

Det pantsatte fyrstedømme
Erik Arup: Den finansielle side af erhvervelsen af hertugdømmerne 1460-1487, HT 7. rk. 4 (1902-04): 317-88 og 399-489. – Inge-Maren Peters: Der Ripener Vertrag und die Ausbildung der landständischen Verfassung in Schleswig-Holstein, Blätter für deutsche Landesgeschichte 109 (1973): 305-49 og 111 (1975): 189-208. – Bjørn Poulsen: Land. By. Marked. To økonomiske landskaber i 1400-tallets Slesvig (1988). – Harry Christensen: Len og magt i Danmark 1439-1466 (1983).

To fyrster i Slesvig og Holsten
Bjørn Poulsen: Slesvig før delingen i 1490. Et bidrag til senmiddelalderens finansforvaltning, HT 1990: 38-63. – Georg Galster: Fra hertug Frederiks hof, Aarb Old 1967: 5-26. – Walther Lammers: Die Schlacht bei Hemmingstedt, 2. udg. (1982). – Ingeborg Kähler: Der Bordesholmer Altar. Zeichen in einer Krise (1981).

Et samfund på vej op

Bjørn Poulsen: Land. By. Marked. To økonomiske landskaber i 1400-tallets Slesvig (1988). – Wolfgang Prange: Landesherrschaft, Adel und Kirche in Schleswig-Holstein 1523 und 1581, ZSHG 1983: 51-90. – Carsten Porskrog Rasmussen: Rentegods og hovedgårdsdrift. Godsstrukturer og godsøkonomi i hertugdømmet Slesvig 1524-1770 (2002): 74-104. – F. Falkenstjerne og A. Hude: Sønderjyske Skatte- og Jordebøger fra Reformationstiden 1-2 (1895-99).

Genvækst på landet
DSLH II: 538-712. – Bjørn Poulsen: Bondens penge. Studier i sønderjyske regnskaber 1400-1650 (1990).

Byerne
Kristian Erslev: Hertug Adolfs klenodier i 1450, Sø Å 1902: 143-47. – Geschichte Husums. Von den Anfängen bis zur Gegenwart (2003). – Ernst Möller: Husumer Urkundenbuch 1429-1609 (1939). – Hans-Friedrich Schütt: Flensburg im Mittelalter, i: Flb Ges: 17-72.

Råd, borgmestre og gilder
Flensborg Bys Historie, 1, udg. af Holger Hjelholt m.fl. (1953): 86-91. – Gerhard Kraack: Das Gildewesen der Stadt Flensburg (1969).

Købmænd og handel
Poul Enemark: Dansk oksehandel 1450-1550. Fra efterårsmarked til forårsdrivning (2003). – Poul Enemark: Flensborg og oksehandelen i årtierne op til 1500, Sø Å 1989: 67-98. – Bjørn Poulsen: Land. By. Marked. To økonomiske landskaber i 1400-tallets Slesvig (1988).

Håndværket
Danmarks Gilde- og Lavsskråer fra Middelalderen, udg. af C. Nyrop, 1-2 (1895-1904).

Religiøst opbrud

Sø Hist II: 220-264. – Ges SH 2,4: 394-469. – Carsten Porskrog Rasmussen: De danske konger som hertuger af Slesvig, i Hertuger: 60-65. – DUPH I (2001): 219-287.

Hertugen bliver konge
Mikael Venge: Christian 2.s fald. Spillet om magten i Danmark januar-februar 1523 (1972). – Otto Norn: To grænseslotte. Frederik I's Gottorp og Christian IV's Koldinghus (1986). – Privilegien der Schleswig-Holsteinischen Ritterschaft von den in den Privilegienlade befindlichen Originalen genau abgeschrieben und mit denselben verglichen, udg. af Friedrich Christoph Jensen og Dietrich Hermann Hegewisch, 1797, nr. 23 (1524-privilegiet).

Den sene katolske tro
Bjørn Poulsen: Fromhed og magt i senmiddelalderen: Rosenkransbroderselskaberne i Slesvig og Husum, i: Gilder, lav og broderskaber i middelalderens Danmark, red. af Lars Bisgaard og Leif Søndergaard (2002): 195-255. – Martin Schwarz Lausten: De slesvigske Marianerbroderskaber i senmiddelalderen, Kirkehistoriske Samlinger 7. rk. 5 (1963-65): 78-102. – Lars Bisgaard: Gilderne og reformationen: Husum, i: Gilder, lav og broderskaber i middelalderens Danmark, red. af Lars Bisgaard og Leif Søndergaard (2002): 257-287. – Kurt Hector: Die Kirche und das Kirchspiel Gettorf im ausgehenden Mittelalter, Jahrbuch der Heimatgemeinschaft des Kreises Eckernförde 1961: 7-74. – Erich Hoffmann: Der Kampf des Franziskanermönches Lütke Namann gegen die Reformation in Flensburg, ZSHG 1976: 117-170.

Reformationshertugen
H. V. Gregersen: Reformationen i Sønderjylland (1986).

Grevens fejde
DNT I (1907): nr. 33 (1533 5/12, unionstraktat mellem Danmark og Hertugdømmerne).

Carsten Porskrog Rasmussen: Ét hertugdømme – mange herrer 1544-1720

Det delte hertugdømme

Sø Hist II: 345-50 (delingen) og 361-388 (de enkelte fyrster). – Ges SH 5: 3-26, 128-133. – DNT I: 488-499, 533-553, 605-622; II: 110-117, 513-612, III: 147-163 og 259-268. IV: 393-396 (delingstraktaterne 1544, 1564, 1581, 1582 og 1643, med grundig forhistorie, samt aftalerne med hertug Frederik, hertug Magnus og hertug Ulrik).

Delingen 1544
Wolfgang Prange: Landesherrschaft, Adel und Kirche in Schleswig-Holstein 1523 und 1581, ZSHG 1983: 51-90 (gårdtal i Holsten). – Carsten Porskrog Rasmussen: Rentegods og hovedgårdsdrift I (2003): 66-101 (gårdtal i Slesvig). – Lange Ges SH: 184 (grundlag for delingskort 1622). – Historischer Atlas Schleswig-Holstein. Vom Mittelalter bis 1867: 155f (kortgrundlag. For 1544 dog korrigeret ud fra oplysninger om adelsgodsets omfang i samme s. 52b og Carsten Porskrog Rasmusen: Rentegods og hovedgårdsdrift II).

Landets herrer og *Minihertugdømmer*
Hertuger. – Jørgen Steen Jensen: Hertug Hans den Yngre (1970).

Det brogede landkort
Carsten Porskrog Rasmussen: Rentegods og hovedgårdsdrift I (2003): 96 og 331-362 (godserne). – Trap: Danmark, 5. udgave, bd. 25: 588 (Skærbæk sogn inkl. grundlag for kort).

Landets enhed
Casper Danckwerth: Neue Landesbeschreibung der zwey Hertzogthümer Schleswich und Holstein (1652). – Heinrich Rantzau (1526-1598). Statthalter in Schleswig und Holstein. Ein Humanist beschreibt sein Land (1999).

Fællesstyre og særmagt

Ulrich Lange: Die politischen Privilegien der schleswig-holsteinischen Stände 1588-1675, (1980): 23-40 (landdagen som institution), 118-142 (stændernes valgret). – Sø Hist II: 354-56 (striden om kirkehøjheden), 389-93 (fællesregering og stænder).

Adel og fællesstyre
Heinrich Rantzau (1526-1598). Statthalter in Schleswig und Holstein. Ein Humanist beschreibt sein Land (1999): 81 og 205f (liste over og beskrivelse af adelen). – DNT II: 117-122 (fællesregeringens ordning). – Ges SH 5: 60-65.

Forleningsstriden
DNT II: 186-209 og 419-463.

Kirkeherrer
Slesvigs delte bispedømme (1949): 54-102, 119-131. – Karsten Hermansen: Enkedronning Dorotheas og hertug Hans den Yngres kamp for kirkehøjheden over Als og Ærø 1566-1622, Sø Å 1996: 65-110. – Jendris Alwast: Das Landesherrliche Kirchenregiment zu Gottorf, Orthodoxie und Pietismus. Schlewig-Holsteinische Kirchengeschichte, 4 (1879): 11-38.

Hofferne

Ludwig Andresen und Walther Stephan: Beiträge zur Geschichte der Gottorfer Hof- und Staatsverwaltung von 1544-1659 (1928). – Hertuger (specielt 240-243 om hoffet på Glücksborg). – Ges SH 5: 38-50 (centraladministration). – Malte Bischoff: Die Amtleute Herzog Friedrichs III. von Schleswig-Holstein (1996). – Reimer Hansen: Die Anfänge des frühmodernen Staates in Schleswig-Holstein-Gottorf, i: Aus Reichsgeschichte und Nordischer Geschichte. Festschrift Karl Jordan (1972): 302-320. – Jacob Fabricius den Yngres optegnelser 1617-1644 (1964) (heri citat fra amtmand s. 145).

Slotsbyggeri
Hansb Reg II: 356, 364f og 370 (Hans den Ældres følge 1547). – Ernst Schlee: Das Schloss Gottorf in Schleswig, 2. udg. (1978). – Konrad Grunsky (red.): Schloss vor Husum (1990). – H. Berlage: Die Erbauung des Schlosses Hansburg in Hadersleben, ZSHG 1923: 1-54. – H. Berlage: Das Schloss Hansburg in Hadersleben unter Christian IV, ZSHG 1924: 305-371. – Otto Norn, Jørgen Paulsen og Jørgen Slettebo: Sønderborg Slot (1963). – Jørgen Steen Jensen: Hertug Hans den Yngre (1970): 45-50. – Carl Heinrich Seebach: Schloss Glücksburg (1979).

Hofkulturen
Gottorf im Glanz des Barock. Kunst und Kultur am Schleswiger Hof (1997). – Ernst Schlee (red.): Gottorfer Kultur im Jahrhundert der Universitätsgründung (1965). – Mette Skougaard (red.): Gottorp – et fyrstehof i 1600-tallet (2002).

Nådige herrer og tro undersåtter

Gerret Liebing Schlaber: Hertugdømmet Slesvigs forvaltning (2007). – Lange Ges SH: 179-190 (s. 179f: forordninger i Holsten).

Befalinger og benådninger
Carsten Porskrog Rasmussen: Rentegods og hovedgårdsdrift, I: 231f (hoveriafløsning, Aabenraa amt) og 217f (Foggebüll). – Hansb Reg 1 generelt samt nr. 25 (konflikten med Femern 1557); II: 430f (Nis Ebbesen og Ocke Detlefsen), 223 (Bertolt Jenssen), 375 (beboerne i Tønder amt 1547). – H. V. Gregersen: Bonde og øvrighed i Aabenraa amt omkring år 1600, Sø Å 1955: 153-180 (bondetoget til Gottorp 1603).

Amter og Landskaber, byer og godser
Malte Bischoff: Die Amtleute Herzog Friedrichs III. von Schleswig-Holstein (1996): 29-67. – Rolf Kuschert: Landesherrschaft und Selbstverwaltung in Eiderstedt unter den Gottorfern, ZSHG 1954: 50-139. – Kersten Krüger: Die Landschaftliche Verwaltung Nordelbiens in der frühen Neuzeit, Festschrift für Heinz Stoob, 2 (1984): 458-487. – Ulrich Lange (red.): Landgemeinde und frühmoderner Staat (1988). – Carsten Porskrog Rasmussen: Rentegods og hovedgårdsdrift, I: 145-151 og 179-210 (indtægter af amter og landskaber). – Dipl Flb II, nr. 458 (Hans og Adolf til Flensborg 1544).

Forsvaret
Günther Knüppel: Das Heerwesen des Fürstentums Schleswig-Holstein-Gottorf 1600-1715 (1972). – Gunner Lind: Hæren og magten i Danmark 1614-1662 (1994): 34 og 46f (organiseringen af udskuddet). – Hansb Reg II: 254 (Nordstrands militærbidrag 1545). – Dipl Flb II, nr. 464 (aftale om troppekontingenter 1545).

Skatter
Ulrich Lange: Die politischen Privilegien der schleswig-holsteinischen Stände 1588-1675 (1980): 143-204. – Hansb Reg II: 587, 592-95, 602-607 (skat af Hans den Ældres områder 1549). – Dipl Flb II, nr. 523 (skat af kongens amter og byer 1548).

Retsvæsenet
Wolfgang Prange: Der schleswigsche Bauer als Urteiler im Gericht, i: Ulrich Lange (red.): Landgemeinde und Frühmoderner Staat (1988): 45-69. – Sø Hist II: 396-399, III: 256-260 og 265f. – De Hansborgske Domme (1994) (heri s. 619: Jes Olufsen i Hajstrup). – Herzog Adolfs Urteilbuch 1544-1570, udg. af W. Prange (1985). – Hansb Reg I, nr. 25, 26, 27, 79.

Landsby, gods, marsk og by

Carsten Porskrog Rasmussen: Rentegods og hovedgårdsdrift (2003).

Folketal, antal gårde og huse
LAÅ, Hjordkær præstearkiv, kirkebog 1573-1742 (folketal Hjordkær). – Carsten Porskrog Rasmussen: Manuskript til DSLH III. – Carsten Porskrog Rasmussen. Rentegods og hovedgårdsdrift I: 63-102.

Landsbyernes land
Martin Rheinheimer: Die Dorfordnungen des Herzogtums Schleswig I (1999): 45-53, 81ff m.fl; II: diverse vedtægter før 1630. – LAÅ, Topografica nr. 450, delingsaftale for Benniksgård, efter 1593. – Peter Kr. Iversen: Tre gottorpske jordebøger (1995): 166-170 (Varnæs).

Marsken og Femern
Wolfgang Prange: Der schleswigsche Bauer als Urteiler im Gericht, i: Ulrich Lange (red.): Landgemeinde und Frühmoderner Staat (1988): 45-69 (ejendomsfordeling, socialstruktur mv. i Ejdersted). – Rolf Kuschert: Landesherrschaft und Selbstverwaltung in der Landschaft Eiderstedt, ZSHG 1954: 50-139. – Detlev Stoltenberg: Die Stadtwerdung Tönnings, Diss. Hamburg (1957): 126 (kådnere Ejdersted). – LASH, Abt 173 Nr. 151 (Femern). – Ludwig Andresen: Bäuerliche und landesherrliche Leistung in der Landgewinnung im Amte Tondern bis 1630, Westküste 2/3 (1939): 85-149. – Müller og Fischer: Das Wasserwesen an der schleswig-holsteinischen Nordseeküste (1917-58), II.2: 143-224, III.2: 77-213, III.3: 94-107 og 132f, III.4: 42-50 og 79-91.

Købstæderne:
Sø Hist II: 422-432, III: 89-108 og 278-291. – TGT: 56-124. – ÅBH I: 67-184. – SBH I: 24-138. – Flb Ges: 73-168. – H. Kellenbenz: Schleswig in der gottorfer Zeit 1544-1713 (1985).

Et stateligt og velsignet hertugdømme

Casper Danckwerth: Neue Landesbeschreibung der zwey Hertzogthümer Schleswich und Holstein (1652): 53f (landets frugtbarhed i alm.) og 88 (Sild).

Landets frugter
Peter Kr. Iversen: Tre gottorpske jordebøger (1995) (udsædsmønstre). – Carsten Porskrog Rasmussen: Rentegods og hovedgårdsdrift I (2003): 164-68 (udsædsmønstre hovedgårde). – LASH, Abt 173 Nr. 151 (Femern). – Bjørn Poulsen: Bondens penge (1990): 87-90, 148-50, 166f. – LASH, Abt. 167.4 Nr. 130, tillæg til regnskab 1625 (Gert Rantzaus opkøb). – C.M.A. Matthiessen: Die Käseproduktion in Eiderstedt, ZSHG 1890: 245-268. – Detlev Stoltenberg: Die Stadtwerdung Tönnings, Diss. Hamburg (1957): 58 m.fl. (Ejdersteds produktion generelt).

Handel
Ges SH 5: 347-374. – H.V. Gregersen: Toldsted ved Hærvejen (1978), specielt s. 99f. – Dansk Søfarts Historie, 2: 45-47, 66f, 160f. – Se desuden Flb Ges, TGT, ÅBH, SBH samt H. Kellenbenz: Schleswig in der gottorfer Zeit 1544-1713 (1985).

Pengenes kredsløb
Femern: LASH Abt 173 Nr. 151. – Bjørn Poulsen: Bondens penge (1990).

Vindere og tabere
Johannes Petreus' Schriften über Nordstrand (1901): 173 (Hans Laurensen). – LASH, Abt 173 Nr. 151 (Femern). – Chr. Kock: Volks- und Landeskunde der Landschaft Schwansen (1912): 493, 539, 544, 551 og 580f (Dörphof og konkurser i Svans). – Peter Sax: Werke zur Geschichte Nordfrieslands und Dithmarschens (1983-88) II:109-113. – Hermann Kellenbenz: Der Konkurs des Peter und Thomas Ahlefeldt. Zur Geschichte des Kieler Umschlags um die Wende zum 17. Jahrhundert, i: Festschrift Friedrich Lammert (1954): 45-55.

From og ærlig

Præst og menighed og Den lutherske lære
Sø Hist II: 440-453 og III: 108-129 og 291-309. – Günter Weitling: Fra Ansgar til Kaftan, Sydslesvig i dansk kirkehistorie 800-1920 (2005): 155-209. – LASH Abt 401, Gemeinschaftliche Verordnungen, nr. 3039, 29.3.1623 (forordning om bods- og bededage). – Vonsild-Dalby tillysningsbog 1678-1683, udg. af Hans H. Worsøe (1987) (Rüdes bekendtgørelser). – Vonsild kirkebog 1659-1708, udg. af Hans H. Worsøe (1982): 150f og 155f (Kirsten Sørensdatter og Anders Paulsen). – Bjørn Poulsen og Inger Biehl Hansen: Med egen hånd. Optegnelser fra Fladsten og Ørsted 1592-1809 (1994): 60-72 (Jørgen Madsen, citater s. 62-64).

Kirkens disciplin
LASH, Abt 401, Gemeinschaftliche Verordnungen, nr. 3058 (14.12.1623) og 2115 (27.9.1636). – Rolf Schulte: Hexenverfolgung in Schleswig-Holstein vom 16.-18. Jahrhundert (2001). – Niels H. Kragh-Nielsen: Galgehøj og rettersted (2002): 224-236. – Mogens Christensen: Kirketugt og menighedsdisciplinering under hertug Hans den Ældre 1544-1580, Sø Å 2007: 151-196.

Æren
De Hansborgske Domme I (1994): 453 (Knud Lorenzen). – Bjørn Poulsen og Inger Biehl Hansen: Med egen hånd. Optegnelser fra Fladsten og Ørsted 1592-1809 (1994): 62, 64 (Jørgen Madsen). – Hansb Reg II: 217 (Las Gregersen). – Vonsild kirkebog 1659-1708, udg. af Hans H. Worsøe (1982): 104, 153, 160 (Rüde).

Vold
Jes M. Holdt: Glimt af Løjt sogns historie (1976): 255ff. – N.H. Kragh-Nielsen: Galgehøj og rettersted (2002): 260-265 (drab og dødsdomme i Flensborg). – De Hansborgske Domme I (1994): 152f (drabssag fra Højer herred). – RA, Amtsregnskaber for Aabenraa amt 1601-1603 og 1681 (voldssager fra Aabenraa amt).

Sprog og deres betydning
Sø Hist II: 467-474 og III: 140-152 og 309-313. – Heinrich Rantzau (1526-1598). Statthalter in Schleswig und Holstein. Ein Humanist beschreibt sein Land (1999): 203 (citat). – Casper Danckwerth: Neue Landesbeschreibung der zwey Hertzogthümer Schleswich und Holstein (1652): 54f (generelt, sproggrænse ved Sli-Danevirke), 71 (Haderslev amt), 85 (Tønder); 87 (Bøking herred), 88f (Sild), 149 (Ejdersted), 195 (Flensborg). – Bjørn Poulsen: Bondens penge (1990): 146 (Peter Brorsen). – Vonsild kirkebog 1659-1708, udg. af Hans H. Worsøe (1982): 299 og 152 (Peder Paulsen og Jep Nissen). – Bjørn Poulsen og Inger Biehl Hansen: Med egen hånd. Optegnelser fra Fladsten og Ørsted 1592-1809 (1994): 60-72.

De store krige

Sø Hist III: 12-40 (heri citat af Christian 4. s. 20). – Ges SH 5: 134-158 og 200/4-200/18. – DNT I: 150-171, III: 68-70, 317-18 og 547-558; IV: 169-190 og 357-367 (unionerne mellem Hertugdømmerne og Kongeriget), IV: 131-133 og 165-168 (forsvaret), IV: 223-246 (Pinneberg), V: 279-297 (Freden med Gottorp 1658). – DUPH I: 353-57, 375-377, 398-425, 438-442, 457-469, II: 60-70. – Gunner Lind: Krig, udenrigspolitik og statsdannelse i Oldenborgmonarkiet 1533-1658, i: Knut Arstad (red.): Strategi, ledelse og samfunn (2000): 8-38. – Gunner Lind: Hæren og Magten i Danmark 1614-1662 (1994): 46-48, 65f, 68-71, 86.

Sønderjysk udenrigspolitik
DNT I: 150-171 (Unionstraktaten 1533). – Hansb Reg II: 238-274, 280-82, 444-450, 471f, 476f, 490f m.fl. (troppesamlinger 1545 og 1548).

Kejserkrigen
Günther Knüppel: Das Heerwesen des Fürstentums Schleswig-Holstein-Gottorf 1600-1715 (1972) (heri 17-20: grænseforsvaret, 100-115: Nordstrand).

I krigens skygge

Sø Hist III: 12-18, 22-24, 30-37. – Lange Ges SH: 231-247. – Carsten Porskrog Rasmussen: Bonden og krigens byrder, i: Krig fra først til sidst. Festskrift til Knud J.V. Jespersen (2006): 123-144.

Krigens byrder
ESH: 69f (Røllum, Stubbæk, Sønder Hostrup samt Mette, Jens Thaysens enke). – LSH: 85-87.

At komme over det
Bjørn Poulsen og Inger Biehl Hansen: Med egen hånd. Optegnelser fra Fladsten og Ørsted 1592-1809 (1994): 60-72 (Jørgen Madsen).

Stormfloden 1634
Boy Hinrichs, Albert Panten & Guntram Riecken: Flutkatastrophe 1634. Natur Geschichte Dichtung (1985). – Ges Nordfr: 133-141 (citat af Lobedanz s. 136). – Müller og Fischer: Das Wasserwesen an der schleswig-holsteinischen Nordseeküste, II.2: 104-107 og 148-159. II.3: 1-27 og 65-67 (Nordstrand), II.4: 1-23 (geninddigning Pellworm), III.2: 148-159 (kysten ved Botschlott), III.3: 128f; 162-183 og 213-216 (Ejdersted). – Peter Sax: Werke zur Geschichte Nordfrieslands und Dithmarschens II: 188-192. – Anton Heimreichs Nordfriesische Chronik, udg. af N. Falck 1819 (opr. udg. 1666), II: 135f, 140-144 og 150f. – Kortet bygger på tal fra Sax (Ejdersted), Müller og Fischer (Nordstrand) og Heimreich (øvrige).

Den værste krig
ÅBH I: 80-84. – Bjørn Poulsen og Inger Biehl Hansen: Med egen hånd. Optegnelser fra Fladsten og Ørsted 1592-1809 (1994): 65-72 (Jørgen Madsen). – Aksel Lassen: Skæbneåret 1659 (1958) (heri citater fra præsten i Hygum s. 13 og 14). – Aksel Lassen: 1659. Da landet blev øde (1965) (heri s. 9-10: præsten fra Rødding og Skrave, s. 30 citat af Pasek, s. 129f citat fra kvinden flygtet til Fyn).

Genopbygning efter 1660
Aksel Lassen: Skæbneåret 1659 (1958): 99-113 (99f: Skodborg sogn, 107: Vonsild). – Aksel Lassen: 1659. Da landet blev øde (1965) (heri s. 120f citat fra indbyggerne i Aabenraa amt). – Jes M. Holdt: Gårde og slægter i Løjt sogn (1982): 179-193 (Bodum). – Caroline Andersen: Grams historie (1926): 76-83 og 97f (citat s. 97). – Vonsild kirkebog 1659-1708, udg. af Hans H. Worsøe (1982) (heri s. 157 citat om Johanne Nisdatter). – RA, Slesvig-holstenske regnskaber, Haderslev amt, jordebog 1639-40 og kontributionsregnskaber 1662-63 (kortgrundlag).

Det suveræne Gottorp

Sø Hist III: 155-170. – Ges SH 5: 205-216, 253-292 (stænder, embedsmænd, forvaltning).

Den uklare fred
DNT V: 279-297 (mulig deling af fællesregerede områder).

Den styrkede fyrstemagt
Schleswig-holsteinisches Biographisches Lexikon. – Dansk Biografisk Leksion. – Rainer Polley: Gottorfische Verwaltungserfahrung auf dem Wege zum Absolutismus, ZSHG 1981: 55-88 (heri Cramers betænkning optrykt). – Günther Knüppel: Das Heerwesen des Fürstentums Schleswig-Holstein-Gottorf 1600-1715 (1972): 166-172 og 115-119. – Ulrich Lange: Die politischen Privilegien der schleswig-holsteinischen Stände 1588-1675 (1980): 190-202 (skatteudskrivning og landdage).

At vinde freden
DNT V: 432-458 og 481-485 (kompromis 1663), VI: 225-253 (forlig og ægteskab 1667).

Sønderborg og Nordborgs skæbne
Hertuger: 192f, 214f og 229f. – Kr. Erslev: Augustenborgernes Arvekrav (1915): 73, 78f og 84.

Pløn og den oldenborgske arvesag
DNT IV:515-519 og 559-625, VI: 334-438, VII: 426-451.

Danmark mod Gottorp

Kai Fuhrmann: Die Auseinandersetzungen zwischen königlicher und gottorfischer Linie in den Herzogtümern Schleswig und Holstein in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts (1990) (heri 57-59 om embedsmænd i Stapelholm og Tønder amt 1676 og 151-170 om udskiftning af og krav om lensed fra embedsmænd 1684). – Sø Hist III: 170-219 (heri citat af Chr. 5.s optegnelser 1684 s. 179f). – Hermann Kellenbenz: Holstein-Gottorf, eine Domäne Schwedens (1940). – DUPH III: 126-132, 137-138, 166-169, 173-177 og 185-191. (Heri Chr. 5.s optegnelser 1698). – Ges SH 5: 217-248. – DNT VI: 600-630 (Forligsforsøg og Rendsborgtraktaterne 1675), VII: 292-94 (fred i 1679) og 463-492 (Gottorps restancer); VIII: 440-563 (forliget 1689); X: 40-98 (aftale 1694) og 189-252 (aftaler 1696), XI: 224-401 (Traventhal-freden). – Günther Knüppel: Das Heerwesen des Fürstentums Schleswig-Holstein-Gottorf 1600-1715 (1972).

Mellem kongen og hertugen
LASH Abt 401 Gottorf, 1.5.1677 (bods- og bededage 1677), samt flere eksempler på modbefalinger mod kgl. dekreter 26.4. 1678, 22.8.1678, 12.12. 1678. – ÅBH I: 192 (præsternes edsnægtelse i Aabenraa og Tønder amter 1676).

Slutspillet
LASH Abt. 401, Gemeinschaftliche Verordnungen, 1711-1712, diverse numre.

Lars N. Henningsen: Mønsterregion i det danske monarki 1721-1814

Provins under den suveræne arvekonge

Arvehyldningen 1721
Sø Hist III: 213-225. – A.D. Jørgensen: Sønderjyllands Indlemmelse i den danske Krone 1721, HT 5. Rk. 5 (1885):117-243. – Kr. Erslev: Frederik IV og Slesvig (1901). – Holger Hjelholt: Inkorporationen af den gottorpske del af hertugdømmet Slesvig i året 1721, HT 10. Rk. 4, (1937): 225-260. – Franz v. Jessen: En slesvigsk Statsmand III (1941). – E. Pontoppidan: Menoza, udg. af V. Birkedal, 3. Del (1860).

Ensretning med Kongeriget eller særstilling?
N. Falck: Sammlung der wichtigsten Urkunden welche auf das Staatsrecht der Herzogthümer Schleswig und Holstein Bezug haben (1847): 283-287 (privilegiebekræftelse). – Fr. Jürgensen West: De kongelige amtmænd i hertugdømmet Slesvig 1660-1864, PHT 7. Rk. 6 (1921): 1-26. – J. Smith: Nordslesvigske Herredsfogeder, PHT 14. Rk. 2 (1960): 89-124. – J. Smith: Sydslesvigske Herredsfogeder, PHT 14. Rk. 5 (1965): 143-160. – J. Smith: Slesvigske Amtsforvaltere (Dupl. 1954, bl.a. i LAÅ). – Max Rasch: Das Gottorfer Obergericht in den ersten zwei Jahrzehnten seines Bestehens, ZSHG 53, 1923:55-102. – Henrik Becker-Christensen: Protektionisme og reformer 1660-1814. Dansk Toldhistorie II (1988): 423-457 (toldgrænse). – ESH:144 (citat Freuchen). – K.C. Rockstroh: Udviklingen af Den Nationale Hær i Danmark i det 17. og 18. Aarhundrede III (1926): 80, 105, 111, 149. – Holm II: 403f. – Jens Møller (udg.): Mnemosyne III, 1832 nr. 63, 74-76, 81, 83-85, 87f, 259, 261, 264 (Christian 6. breve). – CCRH. I: 1679ff (1739-forordning).

Centralstyre og nye love
LAÅ: Overretten på Gottorp 5 (embedsed 1730-31). – CCRH I (forordninger og kirkebøn 1726). – Lars N. Henningsen: Kongen kommer. Grænseforeningens årbog 2000. – Holm I-II.

Forvaltning og embedsmænd
Gerret Liebing Schlaber: Hertugdømmet Slesvigs forvalt-

ning (2007). – H. Hejselbjerg Paulsen: Sønderjyske Slægter (1941): 37-42 (Øster Løgum-eksempler på lokale embeder).

Småhertugernes endeligt

Nordborg-Glücksborg under kongen

Hertuger: 233-244, 256-262, 268-274. – Jesper Tofft: Træk af den arkitekturhistoriske udvikling i det tidligere Aabenraa-Sønderborg amt ca. 1750-1820, Sø Å 1986: 93-103.

Bondeland og godsherskaber

Det frie bondeland

Wolfgang Prange: Die Anfänge der grossen Agrarreformen in Schleswig-Holstein bis 1771 (1971): 504-512 (skatteregulering). – RA, Kommercekollegiet, Tyske sekretariat jr. A nr. 20 Aabenraa-Løgumkloster; jr. A nr. 253 Haderslev; LASH Abt. 167.1 Nr. 1 Flensborg-Bredsted (indberetninger 1735). – Sø Hist III: 334-344. – Silke Götsch: Beiträge zum Gesindewesen in Schleswig-Holstein zwischen 1740 und 1840 (1978) (tyendeordning). – Holm II: 405f. – Sø M 1924-25: 185 (Dyssel 1763) – Bjørn Poulsen, Inger Biehl Hansen: Med egen hånd. Optegnelser fra Fladsten og Ørsted 1592-1809 (1994) (Anders Pedersens dagbog). – Lars N. Henningsen: Misvækst og kornspekulation i Sønderjylland 1698-1847, Sø Å 1981: 13-28. – Inger Biehl Hansen: Kvægpesten i 1700-tallet, Sø Å 1990: 37-56. – Bent Jørgensen (udg.): Elsmark-dagbogen 1748-1835 (1993).

Tidlig udskiftning

Troels Fink: Udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770 (1941). – Wolfgang Prange: Die Anfänge der grossen Agrarreformen in Schleswig-Holstein bis 1771 (1971): 491-504. – Hans Worsøe: Glimt fra Gabøl bys fortid, Sø M 1963: 126-128. – Danmarks og Norges Oeconomiske Magazin I, 1757: 28. – Sø M 1924-25: 185 (Dyssel om Varnæs). – H. Weitemeyer: Af Præsteindberetninger fra Ribe Stift i 18. Aarh., Sø Å 1913: 258 (Agerskov 1766). – A.C. Gaspari: Urkunden und Materialien zur nähern Kenntniss der Geschichte und Staatsverwaltung Nordischer Reiche (1786): 495 (Holstein, Tønder).

Husflid

Lars N. Henningsen: Et »flittigt og oeconomisk« folk, Sø Å 1989: 127-166. – RA, Kommercekollegiet, Tyske sekretariat, jr. A nr. 253 (Vieregg 1737). – Ebba Busch: Erhvervskontrol med kniplersker i Nordslesvig, Arkiv II 1968-69: 65-77. – Fr. Jürgensen West: Den tønderske kniplingsindustris blomstringstid, Sø Å 1901: 104-141. – H. Weitemeyer: Af Præsteindberetninger fra Ribe Stift i 18. Aarh., Sø Å 1913: 102 (Højrup).

Søfart blandt landboer

Ges Nordfr: 191-200. – Martin Rheinheimer: Das Geld der Kapitäne, i: Geld und Kredit in der Geschichte Norddeutschlands (2006): 177f (Amrum-Før). – Peter Kr. Iversen: Randnoter til søfartens historie i Emmerlev sogn før 1800, Sø M 1983: 129-135. – Sognepræst Frederik Blechingbergs Beskrivelse af Ballum Kirke og Sogn 1754, Sø Å 1938: 103. – Sø Å 1989: 128 (Dyssel 1763).

Godserne

Carsten Porskrog Rasmussen: Rentegods og hovedgårdsdrift I (2003). – Wolfgang Prange: Die Anfänge der grossen Agrarreformen in Schleswig-Holstein bis 1771 (1971): 249-255. – Samme: Das Adlige Gut in Schleswig-Holstein im 18. Jahrhundert, i: Staatsdienst und Menschlichkeit, udg. af Chr. Degn/Dieter Lohmeier (1980): 57-75. – Sø M 1997: 67-107 (Schackenborg), 1998: 147-187 (Gråsten), 2002: 67-106 (Gram), 2003: 67-106 (Sandbjerg). – Johan Hvidtfeldt: Undertrykte bønder paa Gram Gods 1734, Sø Å 1944: 237-238. – Johannes Petersen: Leibeigenschaft in Angeln, Jahrbuch des Heimatvereins der Landschaft Angeln 1996: 39-41 (Gelting 1749). – Peter Kr. Iversen: Hollænderier i Sønderjylland i 1600-1700årene, Sø Å 1992: 73-112. – Günter Heisch: Privilegien und Recht von 1775 bis zur Gegenwart. Geschichte der Schleswig-Holsteinischen Ritterschaft IV (1966). – Ges Nordfr: 174-179 (diger og koge).

Bynæringer i fremgang

Købstæder og flækker

Lars N. Henningsen: Byerne i Slesvig ca. 1700-1830, Sø Å 2006: 37-66. – Ole Feldbæk: Storhandelens tid. Dansk Søfarts Historie III (1997). – TGT: 125-234. – ÅBH II: 5-130. – T. O. Achelis: Haderslev i gamle Dage 1627-1800 (1929). – SBH I: 97-210.- Flb Ges: 169-234. Joachim Skierka: Schleswig in der Statthalterzeit 1711-1836 (1991). – Geschichte Husums (2003): 99-126. – H.V. Gregersen: Bidrag til Aabenraas økonomiske Historie indtil ca. 1730, Sø Å 1949: 55-91. – Samme: Den flensborgske varehandels kår i kriseårene i slutningen af 1730-rne, Sø Å 1958: 75-83. – Lars N. Henningsen: Provinsmatadorer fra 1700-årene (1985) (Europa-fragtfart og Ekernførde). – Samme: Handelsbyen Haderslev i 1700-årene, Sø Å 1992: 53-72. – Samme: Klæde- og galanterihandlere i Haderslev i 1700-årene, Haderslev-Samfundets Årsskrift 1989: 15-26.

Bystyre

Gerret Liebing Schlaber: Hertugdømmet Slesvigs forvaltning (2007): 292-321.

Håndværkere og markeder
F. Hähnsen: Die Entwicklung des ländlichen Handwerks in Schleswig-Holstein (1923). – Ingwer Ernst Momsen: Die Bevölkerung der Stadt Husum von 1769 bis 1860 (1969). – Lars N. Henningsen: Byboere, landboere og brændevin, Sø M 1977: 13-22. – Samme: Bødkersvendene i Flensborg, Sø M 1990: 243-250. – Samme: Lebensmittelversorgung und Marktverhältnisse in Flensburg im 18. Jahrhundert, Flb 700 1: 207-229. – Samme: Et »flittigt og økonomisk« folk, Sø Å 1989: 142-150.

Manufakturer
Nicolai Haase: Das Aufkommen des gewerblichen Grossbetriebs in Schleswig-Holstein bis zum Jahre 1845 (1925). – H.V. Gregersen: Flensborgs, Haderslevs samt Frederiksstads klædehandlere og Københavns klædemanufaktur i midten af det 18. Århundrede, Sø M 1958: 119-122. – Lars N. Henningsen: Provinsmatadorer fra 1700-årene (1985). – Samme: Handel und Manufakturen in Schleswig und Holstein 1775, ZSHG 1991: 49-106.

Kirke, skole og lærde folk

Kirken under statskontrol
Sø Hist III: 361-374. – Slesvigs delte bispedømme (1949). – Günter Weitling: Fra Ansgar til Kaftan. Sydslesvig i dansk kirkehistorie 800-1920 (2005). – Jens Møller (udg.): Mnemosyne III, 1832 (Christian 6.s breve til Schulin m.fl.), IV, 1833 (til Bluhme). – L.J. Koch (udg.): Hans Adolph Brorson, Visitatsberetninger og Breve, 1960. – CCRH I: 243ff (forordninger). – Johann Friderich Hansen: Staatsbeschreibung des Herzogthums Schleswig (1770) (regler for præstevalg). – Erik Nørr/Jesper Thomassen (red.): Slesvig, Preussen, Danmark. Kilder til sønderjysk forvaltningshistorie (2004): 139-146, 154-157 (præstevalg). – H. Hejselbjerg Paulsen: Sønderjydske Slægter (1941): 92-123 (Øster Løgum-eksempler).

Pietistisk fornyelse
Manfred Jakubowski-Tiessen: Der frühe Pietismus in Schleswig-Holstein (1983). – F. Elle Jensen: Den nordvestslesvigske pietisme, Sø Å 1953: 23-60. – H. F. Petersen: De sønderjyske vajsenhuse, Sø Å 1962: 51-100. – H. Hejselbjerg Paulsen: Sønderjydsk Psalmesang 1717-1740 (1962). – A. Pontoppidan Thyssen: Brødremenigheden i Christiansfeld og herrnhutismen i Jylland til o. 1815, Vækkelsernes Frembrud i Danmark IV (1967). – Samme (red): Herrnhutersamfundet i Christiansfeld I (1984).

Bondeskoler og sogneskoler
G. Japsen: Det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814 (1968). – Lebenslauf eines Dorfschulmeisters aus dem 18. Jahrhundert, Jahrbuch für die Schleswigsche Geest 1983: 91-93 (Dau). – Landsbylærer i Asserballeskov og Bovrup 1750-1785 – af Johannes Pades erindringer, Sø Å 2000: 77-148. – Jürgen Kühl: Rechenschreibebücher in Schleswig-Holstein, i: Rainer Gebhardt (udg.): Visier- und Rechenbücher der frühen Neuzeit (2008). – RA Håndskriftsamlingen XI B 27 (Indberetning fra Oksenvad til Thurah 1754 med Ørsted-inskription).

Dansk og tysk
Sø Hist III: 380-388. – C. F. Allen: Det danske Sprogs historie i Hertugdømmet Slesvig eller Sønderjylland I (1857): 157-212. – August Sach: Das Herzogthum Schleswig III (1907). – G. Japsen: Det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814 (1968). – Th.O. Achelis: Lidt om præsterne i Slesvig stift 1743, 1768, 1793, Sø Å 1964: 93-104. – ESH: 144 (Freuchen). – LAÅ Uge præstearkiv H 3 (Nissen i indberetning til Thurah 1754).

Den tynde finkultur
Sø Hist III: 373-380. – Otto Schütt: Olaus Henrich Moller, Aus Flensburgs Geschichte (1963): 41-94. – Jette D. Søllinge og Niels Thomsen: De danske aviser 1634-1989 I (1989): 261-281. – Lars N. Henningsen: Laurids de Thurah og kilderne til Pontoppidans Danske Atlas, Aarb Old 2007 (oldtidsstudier).

Undersåtter mellem to tidsaldre

Lars N. Henningsen: Jubelfesterne 1749 og 1760, Sø Å 2000: 23-76. – Klaus Witt: Schleswigsche Barockspiele (1962) (1758-tale-syngestykke). – L.J. Koch (udg.): Hans Adolph Brorson, Visitatsberetninger og Breve (1960). – H. Weitemeyer: Af præsteindberetninger fra Ribe stift i 18. Aarh., Sø Å 1913: 253-261 (Agerskov).

Helstatens »tyske provinser«

Sø M 1982: 304f. (Hviid 1777).

Kampen for Slesvig og mageskiftet 1773
Sø Hist III: 314-319. – Ges SH 6: 65-88. – Holm III. – DUPH II: 223-347. – Lars N. Henningsen: Slesvigbønder på krigsfod: Mecklenburg 1762, Sø M 2008: 3-7. – Charlotte Christensen: Maleren Nicolai Abildgaard (1999) (Abildgaard-billede).

J.H.E. Bernstorff, Struensee og A.P. Bernstorff
Holm V og VI,1. – C.A. Trier: Ulrik Adolf Holstein (1916). – Johan Hvidtfeldt: Den nordslesvigske embedsstand 1700-1848, Sø Å 1958: 138-142 (Struensee-reformer). – Aage Friis: Andreas Peter Bernstorff og Ove Høegh Guldberg (1899). – Claus Bjørn (udg.): Reise Bemerkungen ... Grafen v. Reventlow auf einer Reise durch die Herzogtümer im Jahre 1796 (1994): 26-31. – Hans

Chr. Johansen: Dansk økonomisk politik i årene efter 1784 I-II (1968 og 1980). – Gerret Liebing Schlaber: Hertugdømmet Slesvigs forvaltning (2007). – Lars N. Henningsen: Da kronprins Frederik gjorde en buk, Slesvigland 2002: 39-45.

Landbrugets reformår

»Frihed og ejendom«

Wolfgang Prange: Die Anfänge der grossen Agrarreformen in Schleswig-Holstein bis 1771 (1971). – Jürgen Ibs m.fl.: Historischer Atlas Schleswig-Holstein vom Mittelalter bis 1867 (2004): 63-78. – Carsten Porskrog Rasmussen: Landboreformer i Sønderjylland, Sø M 2000: 223-229. – Kgl. Dansk Hof- og Statskalender 1769-1770 (Agerakademiets medlemmer).

Hedekolonier

Otto Clausen: Chronik der Heide- und Moorkolonisation im Herzogtum Schleswig 1760-1765 (1981).

Domænesalg

Hieronimus Kamphövener: Beschreibung der ... Niederlegungen Königlicher Domainen-Güter in ... Schleswig und Holstein (1787). – Sø Hist III: 407-414. – Søren Abildgaards Dagbog fra hans Rejser i Nordslesvig 1775-76, Sø Å 1906: 146.

De private godser

Sø M 1997: 67-107 (Schackenborg), 1998: 147-187 (Gråsten), 2002: 67-106 (Gram), 2003: 67-106 (Sandbjerg). – Søren Rasmussen (red.): Sandbjerg mellem sø og sund (2004): 40-56. – Johan Hvidtfeldt: Augustenborgerne og de gråstenske bønder, Sø M 1950: 15-28. – Georg Rawitscher: Erb- und Zeitpächter auf den adligen Gütern der Ostküste Schleswig-Holsteins, ZSHG 1912: 1-165.

Livegenskabets ophævelse

Sø Hist III: 414-422. – Ges SH 6: 242-265. – Johan Hvidtfeldt: Kampen om ophævelsen af livegenskabet i Slesvig og Holsten 1795-1805 (1963). – Johannes Petersen: Leibeigenschaft in Angeln, Jahrbuch des Heimatvereins der Landschaft Angeln 1996: 20-58.

Udskiftning

Sø Hist III: 422-430. – Bjørn Poulsen/Inger Biehl Hansen: Med egen hånd, 1994 (Anders Sandemands optegnelsesbog 1740-1809). – Christen Hansens dagbog Elstrup 1766-1810 (1986). – En englænder i Sydslesvig 1779, Sø M 1983: 17-20 (Coxe) – Per Grau Møller: Udskiftningen og dens økonomiske og sociale følger i Sønderjylland ca. 1730-1830 (1984). – Troels Fink: Udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770 (1941). – Hans-Peter Carstensen: Die Dorf- und Flurverfassung im Amte Tondern im 17. und 18. Jahrhundert, ZSHG 54, 1924: 153-279. – U.A. Holstein: Ausführliche cameralistisch-ökonomische Beschreibung des Amtes Tondern, i: Gaspari: Urkunden und Materialien zur nähern Kenntnis der Geschichte und Staatsverwaltung Nordischer Reiche 1789. – J. Slettebo: »Den ærlige bondestand, hvis velfærd er landets zir og rigets lykke«, Sø M 1988: 175-178. – ESH: 101-111. – Søren Abildgaards Dagbog fra hans Rejser i Nordslesvig 1775-76, Sø Å 1906: 126-128. – Bent Jørgensen (udg.): Elsmark-dagbogen 1748-1835 (1993). – Knud Aagaard: Beskrivelse over Tørning Lehn (1815).

Selveje og skatteomlægning

Sø Hist III: 430-435. – Grundsätze, nach welchen die im Jahr 1785 beschlossene neue Sezung im Amte Hadersleben unternommen, Schleswig-Holsteinische Provinzialberichte VI 2, hæfte 4, 1792: 61-77. – A.C.A. Kierulf: Om beskatningen i Hadersley amt (1865). – P Lauridsen: Den danske Kongemagt og den nordslesvigske Bondestand i forrige Aarhundrede, Sø Å 1889: 87-124.

Florissante købstæder

Søfart i medvind

Ole Feldbæk: Storhandelens tid. Dansk Søfarts Historie III (1997). – Ingwer Ernst Momsen: Die Entwicklung der Handelsflotte Schleswig-Holsteins 1745-1865, i: Walter Asmus (red.): Die Entwicklung des Verkehrs in Schleswig-Holstein 1750-1918 (1996): 77-97. – Charlotte Paludan (udg.): Matthias Lundings rejsedagbog, Kulturminder 3. rk. 2, 1979: 53 og 69 (aftaklede skibe 1787). – Figurer: Beiträge zur historischen Statistik Schleswig-Holsteins (1967): 13-15 (indbyggertal); Rundbrief 66: 37-51 og 67: 23-47 (tonnage); Dan H. Andersen: The Danish Flag in the Mediterranean. Shipping and Trade, 1747-1807 (2000) (søpas); Anders Monrad Møller: Fra galeoth til galease (1981) (Kongeriget).

Flensborg på førerpladsen

Svundne tiders rejsende oplever Sydslesvig, Sø M 1981: 306 (Uldall). – Haavard Rostrup (udg.): Miranda i Danmark (1985): 242. – Bert Kelm: Rømø – et vesterhavspræget samfund I (1999/2006): 92-137. – Samme: Rømøs søfartshistorie, Sø M 2005: 100-108. – Flb Ges: 224-229. – Flensburg in Bild und Wort (2003): kap. 19 og 27-28. – Hans Rühmann: Von Flensburg nach Westindien. Westindienfahrt und die Geschichte der Kaufmanns- und Reederfamilie H.C. Brodersen (1997). – Theodor Link: Flensburgs Übersechandel von 1755 bis 1807 (1959). – Knud Klem: Skibsbyggeriet i Danmark og Hertugdømmerne i 1700-årene II (1986). – Ingwer Ernst Momsen: Der schleswigholsteinische Schiffbau um 1800,

i: Schleswig-Holsteins Weg in die Moderne (1988): 137-164. – Aage Rasch: Ejderkanalen (1978).

Nordsøbyer og Østersøbyer
August Niemann: Handbuch der schleswig-holsteinischen Landeskunde, I, Herzogthum Schleswig (1799): 522-764. – Fangel I. – Hans Chr. Johansen: Aabenraaskibes sejlads på Middelhavet omkring år 1800, Sø Å 1989: 167-182.

Drømmen om »industri«
J.O. Bro Jørgensen: Industriens Historie i Danmark 1730-1820 (1943/1975). – Nicolai Haase: Das Aufkommen des gewerblichen Grossbetriebes in Schleswig-Holstein bis zum Jahre 1845 (1925). – Lars N. Henningsen: Handel und Manufakturen in Schleswig und Holstein 1775, ZSHG 1991: 49-106 – Jørgen Swane: Blik Fabriken »Gothaab«, Sø Å 1939: 44-76. – Jens-Peter Hansen: Kobbermøllen ved Krusaa (1994). – Lars N. Henningsen: Købmand og fabrikant Matthias Asmussen i Tønder (1755-1803), Sø Å 1980: 159-184. – Fr. Jürgensen West: Den tønderske kniplingsindustri ved år 1800, Sø Å 1909: 206-239. – Ebba Busch: En erhvervsgruppe belyst gennem folketællinger. Nordslesvigske kniplersker 1787-1860, Erhvervshistorisk Årbog 1973: 190-239. – Samme: Kniplersker på Gram og Nybøl gods, Erhvervshistorisk Årbog 1972: 60-72. – Ulrike Albrecht: Das Gewerbe Flensburgs von 1770 bis 1870 (1993).

Rig og fattig

Lars N. Henningsen: Urmagerfamilien Green og snedker Lorenz Nielsen, Nordslesvigske Museer 16, 1989: 84-87 (Kier og Küttner).

Velstand og social uro
Lars N. Henningsen: Misvækst og kornspekulation i Sønderjylland 1698-1847, Sø Å 1981: 5-56. – Samme: Lebensmittelversorgung und Marktverhältnisse in Flensburg im 18. Jahrhundert, Flb 700 I: 207-229. – Jens Bruun (udg.): Barselstue og himmelstige. Samlede digte og salmer af Løjt-degnen Hans Mikkelsen, 1991: 178. – Johan Hvidtfeldt: Social og politisk uro i Sønderjylland paa revolutionstiden, Sø Å 1945: 128-169. – H.V. Gregersen: Optøjerne i Åbenrå 1790, Sø Å 1956: 209-214. – Silke Götsch: »... weil allhier in Flensburg kein Getrayde fürs Geld zu bekommen war...« , GFH 1984: 205-214. – Kammerherre Amtmand Samuel Leopold von Schmettaus Selvbiografi, PHT 4. Rk. IV, 1901: 154f. – Ole Stender-Petersen: Politiske bevægelser og sociale uroligheder i Slesvig-Holsten i 1790erne, Historie 19, 1993: 601-640.

Oplysningstidens socialreform
Lars N. Henningsen: Fattigvæsenet i de sønderjyske købstæder 1736-1841 (1978). – Hans Chr. Johansen: Dansk økonomisk politik i årene efter 1784, I (1968): 264-276. – Ernst Erichsen: Arm und Reich in Angeln um 1800, Jahrbuch des Angler Heimatvereins 1965: 95-130. – M.H.Nielsen: Fra slesvigsk Fattigvæsens Fortid (1944).

Oplysningstid

Engelsk forfatterindes indtryk fra Sydslesvig i 1790'erne, Sø M 1983: 110 (Mary Wollstonecraft). – Lange Ges SH: 303-329. – Renate Erhardt-Lucht: Die Ideen der französischen Revolution in Schleswig-Holstein (1969).

Borgerkultur og revolutionsbegejstring
Anders Monrad Møller: Postrytter, dagvogn og fodpost. P&T's historie 1711-1850 (1992). – L.M. Wedels Indenlandske Rejse, 1803. – Harald Jørgensen: En amtmand skriver breve. J.S. Møsting som amtmand i Hadersiev efter hans breve til Johan Bülow 1789-1804 (1993). – Johan Hvidtfeldt: Social og politisk uro i Sønderjylland paa revolutionstiden, Sø Å 1945: 128-169. – Franklin Kopitzsch: Die Aufklärung in Flensburg, GFH 1984: 215-227. – Walter Grab: Der Flensburger Jakobiner Georg Conrad Meyer und »Der neue Mensch«, GFH 1982: 193-202.

Skolereformer
G. Japsen: Det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814 (1968). – Bjørn Poulsen: A Thirst for Knowledge and Religion: Some late 18th Century Schleswig Rural Writings, i: Writing Peasants udg. af Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt og Bjørn Poulsen (2002): 116-129.

Strid om gudstjenesten
Sø Hist III: 460-467. – H. Hejselbjerg Paulsen: Oplysningstiden i Hertugdømmerne III-IV, Sø Å 1934 og 1935. – Günter Weitling: Fra Ansgar til Kaftan (2005): 254-261. – Hans Beyer: Landvolk und Geistlichkeit Angelns im Kampf um die Adlersche Agende, Jahrbuch des Angler Heimatvereins 1955: 88-110. – Samme: Die Geestbauern und Adlers Kirchenagende 1797-1800, Jahrbuch für die Schleswigsche Geest 1955: 23-31. – Samme: Eckernfördes Landvolk im Kampf um den »alten Glauben«, Jahrbuch der Heimatgemeinschaft des Kreises Eckernförde 1954: 7-16. – Hans Schulz: Briefwechsel des Herzogs Friedrich Christian zu Schleswig-Holstein-Sonderburg-Augustenburg mit König Friedrich VI von Dänemark (1908): 90f.

Dansk og tysk

G. Japsen: Det danskprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814 (1968): 224-316. – Ole Feldbæk (red.): Dansk Identitetshistorie I-II (1991). – Lars N. Henningsen: Johann Friedrich Camerer. En tysk-dansk patriot i 1700-årene, Sø Å 1993: 57-60. – Samme: Eine schleswigsche Lateinschule als Brückenbauer zwischen »Eiderdänen« und »Schleswig-Holsteinern« um 1790, GFH 2008: 187-198. – Landgraf Carl von Hessen 1744-1836 (1996): 200-207. – Flensburg in Bild und Wort (2003): 29.7 (Harries).

Krigsår og helstatsspænding

Lars N. Henningsen: En nytårsprædiken 1801, Sø M 2001: 3-8 (Strodtmann).

Fra Slaget på Reden til Freden i Kiel

Sø Hist IV: 63-92. – DUPH II: 471-513. – Georg Nørregård: Freden i Kiel (1954). – Thomas Lyngby: Den sentimentale patriotisme. Slaget på Reden og H.C. Knudsens patriotiske handlinger (2001). – G. Japsen: Den nationale udvikling i Åbenrå 1800-1850 (1961): 43-49. – H. Lorenzen: Den franske soldaterlejr ved Krusaa 1808, Sø M 1959: 93-97. – Materialien zu einer Chronik für die Herzogtümer Schleswig und Holstein 1800-1814, i: Nic. Falck (udg.:) Staatsbürgerliches Magazin II, 1823 – V, 1826 (artikler om hvert år).

Højkonjunktur og statsbankerot

Axel Linvald: Bidrag til Oplysning om Danmark-Norges Handel og Skibsfart 1800-1807, HT 8. rk. 6, 1917: 386-478. – Marcus Rubin: 1807-14. Studier til Københavns og Danmarks Historie (1892). – Sø Hist IV: 79-83. – Lars N. Henningsen: På Middelhavsfart fra Flensborg. Barken Fidentias rejser 1800-1806, Sø Å 1997: 89-110. – Peter Kier: Min Rejse gennem Jordelivet (1968).

Dansk centralstyre

Sø Hist IV: 41-63. – Axel Linvald: Kronprins Frederik og hans regering 1797-1807 (1923/1978). – Otto Brandt: Geistesleben und Politik in Schleswig-Holstein um die Wende des 18. Jahrhunderts (1927/1981): 247-324. – Claus Bjørn (udg.): Reise Bemerkungen ... Grafen v. Reventlow auf einer Reise durch die Herzogtümer im Jahre 1796 (1994): 26-31. – Claus Bjørn: Den gode sag. En biografi om Christian Ditlev Frederik Reventlow (1992): 225-228.

Holstens indlemmelse

Holm VII 1: 169-173. – Sø Hist IV: 53-63. – Aage Friis: Holstens Indlemmelse i Danmark i Aaret 1806, HT 7. rk. 6, 1905-06: 1-107. – H.P. Clausen og Jørgen Paulsen: Augustenborgerne (1980): 225-230. – Knud Fabricius: Det slesvigholstenske Kancelli og Reskriptet af 15. December 1810, i: Festskrift til H.P. Hanssen (1932): 27-47.

Kongen, Augustenborg-hertugen og de tro undersåtter

Hans Schultz: Briefwechsel des Herzogs Friedrich Christian zu Schleswig-Holstein-Sonderburg-Augustenburg mit König Friedrich VI. von Dänemark (1908). – H.P. Clausen og Jørgen Paulsen: Augustenborgerne (1980): 231-239. – Peter Kier: Min rejse gennem jordelivet (1968): 197. – G. Japsen: Den nationale udvikling i Åbenrå 1800-1850 (1961): 43-54.

Fortegnelse over illustrationer

Oversigten oplyser, hvor en genstand opbevares, hvorfra illustrationen stammer samt fotografens eller korttegnerens navn, hvor dette kan oplyses.

Scanning og billedbearbejdning er foretaget af P.J. Schmidt, Vojens samt af Martin Francke (MSS), Lene Brunsgård (MSS & HAM), Jørgen Andersen (HAM), Jane Nissen (ISL) og Erika Jentzen (Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig).

Der er anvendt følgende forkortelser:

AAB: Museum Sønderjylland – Kulturhistorie Aabenraa
ALSH: Archäologisches Landesmuseum in der Stiftung Schleswig-Holsteinische Landesmuseen Schloss Gottorf, Schleswig.
HAM: Museum Sønderjylland – Arkæologi Haderslev
ISL: Museum Sønderjylland – Institut for sønderjysk lokalhistorie.
LKKSH: Landesmuseum für Kunst und Kulturgeschichte in der Stiftung Schleswig-Holsteinische Landesmuseen Schloss Gottorf, Schleswig.
MSS: Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot
SHLB: Schleswig-Holsteinische Landesbibliothek, Kiel
TØM: Museum Sønderjylland – Kulturhistorie Tønder

11. MSS. Foto: Smstds.
14 ø. Tegning: Jørgen Andersen, HAM.
15 ø. Nationalmuseet. Foto: Jørgen Holm, HAM.
15 n. HAM. Foto: Steen Hendriksen, HAM.
16 ø. Foto: Sønderjyllands amts naturafdeling. Museum Sønderjylland – ISL.
16 n. Privateje. Foto: Lutz Klassen, Moesgård Museum.
17 ø. HAM. Foto: Steen Hendriksen, HAM.
17 n. HAM. Foto: Erik Jørgensen, HAM.
18 ø. Foto: Tenna Kristensen, HAM.
18 n. Foto: Martin Segschneider, Archäologisches Landesamt Schleswig-Holstein.
19 ø. Foto: Frauke Witte, HAM.
19 n. HAM. Foto: Jørgen Holm, HAM.
20 ø, tv. Foto: Kirsten Prangsgaard, HAM.
20 ø, th. Tegning: Jørgen Andersen, HAM.
20 n. HAM. Foto: Michael Andrikopoulos, HAM.
21 ø. Tegning: Hans Chr. H. Andersen og Jørgen Andersen, HAM.
21 n. Nationalmuseet. Foto: Egil Søbye, HAM.
22. Foto: Archäologisches Landesamt Schleswig-Holstein.
23 ø, tv. Foto: Flyvestation Skrydstrup.
23 ø, th. Tegning: Jørgen Andersen, HAM.
23 n. Foto: Steen Hendriksen, HAM.
24. ALSH. Foto: Claudia Franz / Kristof Ewert, smstds.
25. ALSH. Foto: Claudia Franz / Kristof Ewert, smstds.
26. Tegning: Jørgen Andersen, HAM.
27. Foto: Anna-Elisabeth Jensen, HAM.
28 ø. Tegning: Jørgen Andersen, HAM.
28 n. Foto: Steen W. Andersen, HAM.
29. Tegning: Jørgen Andersen, HAM.
31 ø, th. Foto: Erik Jørgensen, HAM.
31 ø, tv. Foto: Erik Jørgensen, HAM.
31 n. Foto: Per Ethelberg, HAM.
32 ø, tv. ALSH. Foto: Archäologisches Landesamt Schleswig-Holstein.
32 ø, th. ALSH. Foto: Archäologisches Landesamt Schleswig-Holstein.
32 n. ALSH og HAM. Foto: Steen Hendriksen, HAM.
33. Foto: Per Poulsen, Nationalmuseet.
34 ø, tv. ALSH. Foto: Werner Karrasch, smstds.
34 ø, th. Nationalmuseet. Foto: Roberto Fortuna, smstds.
34 n. Nationalmuseet. Foto: John Lee, smstds.
35 ø, tv. Foto: Flemming Rieck, Vikingeskibsmuseet i Roskilde.
35 ø, th. Tegning: Jørgen Andersen, HAM.

35 n. HAM. Foto: Steen Hendriksen, HAM.
36. Foto: Esben Schlosser Mauritsen. www.oldtid.dk
37 ø. Foto: Nationalmuseet.
37 n. HAM. Foto: Steen Hendriksen, HAM.
38 ø. Nationalmuseet. Akvarel J. Zeuthen. Scanning fra Jørgen Jensen: *Danmarks Oldtid, Ældre jernalder*, 2003.
38 n. Scanning fra *Det Europæiske Hus, bd. 2*, 1991.
39. Nationalmuseet. Foto: Lennart Larsen, smstds.
40. Nationalmuseet. Foto: Smstds
41. Frederiksborgmuseet. Deponeret på MSS. Foto: Hans Petersen, Frederiksborgmuseet.
44 ø. Foto: Thorkild Balslev, Moesgård Museum.
44 n. Scanning fra *Den ældre Eddas Gudesange*, 1895.
45. Tegning: Jørgen Andersen, HAM.
46. Foto: Moesgård Museum.
47. Foto: Astrid Tummuscheit, Landesamt für Kultur und Denkmalpflege, Schwerin.
49. Tegning: Jørgen Andersen, HAM.
50. Foto: Martin Segschneider, Archäologisches Landesamt Schleswig-Holstein.
51. Wikinger Museum Haithabu. Foto: J.C. Schou. WWW.biopix.dk
52. Vestbirk Højskole. Foto: MSS.
54. Wikinger Museum Haithabu. Foto: J.C. Schou. WWW.biopix.dk
55. Tegning: Sune Villum-Nielsen. & Vikingeskibsmuseet i Roskilde.
56. Nationalmuseet. Foto. Smstds.
57 ø. HAM. Foto: Steen Hendriksen, HAM.
57 n. Foto: Lennart S. Madsen, HAM.
58. ALSH. Foto: Smstds.
59. ALSH. Foto: Smstds.
60. Foto: Erik Levin Nielsen, Afdeling for Middelalder- og Renæssancearkæologi, Aarhus Universitet.
61. Tegning: Brita Malmer. Scanning fra Brita Malmer: *Nordiska Mynt före år 1000*, 1966.
62. Sydvestjyske Museer. Foto: Claus Feveile.
63. Foto: Archäologisches Landesamt Schleswig-Holstein.
64. ALSH. Grafik: Volker Hilberg, Smstds.
65. ALSH. Tegning: J. Murawski.
66. Tegning: Jan Reinhard. Scanning fra *Dansk søfarts historie, bd. 1*, 1997.
67. Tegning: Flemming Bau.
68 ø. ALSH. Foto: Smstds.
68 n. Sydvestjyske Museer. Foto: Steen Hendriksen, HAM.
69. Nationalmuseet. Foto: Arnold Mikkelsen, smstds.
70. Tegning: Silke Eisenschmidt, HAM.
72 ø. Tegning: Jørgen Andersen, HAM.
72 n. ALSH. Foto: Linda Hermannsen, Archäologisches Landesamt Schleswig-Holstein.
73. Foto: P.V. Glob, Moesgård Museum.
74. Foto: Nationalmuseet.
75. Nationalmuseet. Foto: Smstds.
77. Tegning: Jørgen Andersen, HAM.
78. Foto: Lennart S. Madsen, HAM.
79. Scanning fra Volker Vogel: *Schleswig im Mittelalter*, 1989. Grafik: Lene Brunsgård, HAM.
80. ALSH. Scanninger fra H.V. Gregersen: *Slesvig og Holsten indtil 1830*, 1981 og Wolfgang Laur: *Runendenkmäler in Schleswig-Holstein und in Nordschleswig*, 2006. Grafik: Lene Brunsgård, HAM.
81. Foto: & www.kalkmalerier.dk
82. Nationalmuseet. Foto: Steen Hendriksen, HAM.
84. Stadtarchiv Bad Segeberg. Foto: Kerstin Hagge, smstds.
87. Tegning: H. Kühn. ALSH.
88. Foto: ALSH.
90. Det Arnamagnæanske Institut. Foto: Ejvind Rasmussen og Arne Sindberg.
91. Rigsarkivet. Foto: Smstds.
92. Tegning: Jørgen Andersen, HAM.
94. Rigsarkivet. Foto: Smstds.
96 ø. Tegning: Jørgen Andersen, HAM.
96 n. Skt. Bendts Kirke, Ringsted. Foto: Nationalmuseet
97. Foto: Esben Schlosser Mauritsen. www.oldtid.dk
98. Tegning: Jørgen Andersen, HAM.
99. Foto: Lennart S. Madsen, HAM.
100 ø. ALSH. Foto: Linda Hermannsen, Archäologisches Landesamt Schleswig-Holstein.
100 n. Tegning: J. Magnus Petersen, 1892.
101 ø. Archiv der Hansestadt Lübeck. Foto: Smstds.
101 n. Tegning: Rigsarkivet.
102 ø. Foto: Martin Bo Nørregård.
102 n. Staatsbibliothek zu Berlin. Scanning. HAM.
104. Tegning: Jørgen Andersen, HAM.
105. ALSH. Tegning. Søren Claudi-Hansen, Nationalmuseet.
106. Foto: Lennart S. Madsen, HAM.
107 ø. Foto: Lennart S. Madsen, HAM.
107 n. Foto: Jens Vellev, Afdeling for Middelalder- og Renæssancearkæologi, Aarhus Universitet.
108 ø. Tegning: Jørgen Andersen, HAM.
108 n. Foto: Jørgen Andersen, HAM.
109. Foto: Lennart S. Madsen, HAM.
110. Tegning: Jørgen Andersen, HAM.
111. Museum für Kunst und Gewerbe, Hamburg. Foto: Smstds.
112. Museum für Kunst und Gewerbe, Hamburg. Foto: Smstds.
113. Stadtarchiv Flensburg. Foto: Smstds.

114. Scanninger fra *Danmarks gamle Købstadslovgivning bd. 1*, 1951.
115. Nationalmuseet. Foto: Steen Hendriksen, HAM.
116. Tegning: Jørgen Andersen, HAM.
118 ø. Tegning: Jørgen Andersen, HAM.
118 n. Rigsarkivet. Foto: Smstds.
121. Kölnisches Stadtmuseum. Foto: Rheinisches Bildarchiv der Stadt Köln.
122. Det Kongelige Bibliotek. Foto: Thomas Thrane Petersen, smstds.
123. Foto: & www.kalkmalerier.dk
124. Foto: Niels Hartmann, Kalundborg Museum.
125. Scanning fra A. Thiset: *Danske kongelige Sigiller*, 1917.
126. Nationalmuseet. Foto: Smstds.
127. Sydvestjyske Museer, Foto: Smstds.
128. Tegning: Jørgen Andersen, HAM.
129. Scanning fra *Der Sachsenspiegel in Bildern. Aus der Heidelberger Bilderhandschrift*, 1977.
131. Nationalmuseet. Tegning: Peter Linde. Scanning fra *Boringholm*, 2005.
132. Scanning fra A. Thiset: *Danske kongelige Sigiller*, 1917.
133. Rigsarkivet. Foto: Søren Petersen, MSS.
134. Tegning: Jørgen Andersen, HAM.
135. Glorup Gods. Foto: Søren Petersen, MSS.
137. Foto: Jens Olsen, Næstved Museum.
138. Nationalmuseet. Foto: Jesper Nørgaard Weng, smstds.
139 ø. HAM. Foto: Michael Andrikopoulos, HAM.
139 n. Tegning: Jørgen Andersen, HAM.
140. Foto: Hans Stiesdal, Nationalmuseet.
141. Foto: Helge Krempin.
142. Archiv der Hansestadt Lübeck. Scanning efter *Die Herzöge von Schleswig und Holstein / Hertugerne af Slesvig og Holsten*, 2008
143 ø. Musée du Louvre, Collection Rothschild. Foto: Michéle Bellot, smstd.
143 n. Rigsarkivet. Foto: Søren Petersen, MSS
144. Tøjhusmuseet. Foto: Smstds.
145. Nationalmuseet. Foto: Lennart Larsen, smstds.
146. Tegning: Erwin Nöbbe. Scanning fra *Sønderjyllands Historie bd. 2*, 1937-39.
148. Foto: Lennart S. Madsen, HAM.
149. Foto: Heinrich Clausen, HAM.
150. Tegning: Abildgaard, 1775. Scanning fra *Danmarks Kirker, bd. 20*, 1954.
152. Nationalmuseet. Foto: Smstds.
153. Landesarchiv Schleswig-Holstein. Foto: Smstds.
155. ALSH. Foto: Smstds.
156. Rigsarkivet. Foto: Smstds.
157. Rigsarkivet. Foto: Thomas Thrane Petersen, Det kongelige Bibliotek.
158. Foto: Christine Hepp, Heimatverein Varel e. V.
160. Frederiksborgmuseet. Foto: Lennart Larsen, smstds.
161. Tegning: Jørgen Andersen, HAM.
162. Foto: Linda Hermannsen, Archäologisches Landesamt Schleswig-Holstein.
163. Slesvig Domkirke. Foto: Gerd Remmer.
164. Scanning fra *Schleswig-Holstein von den Ursprüngen bis zur Gegenwart*, 2002.
165. SHLB. Foto: Søren Petersen, MSS.
166. Museumsberg Flensburg. Foto: Smstds.
167. Grafik: Jørgen Andersen, HAM.
168. Foto: Lennart S. Madsen, HAM.
169. HAM. Scanning.
170. Nationalmuseet. Foto: Smstds.
171. Museumsberg Flensburg. Foto: Smstds.
172. Museumsberg Flensburg. Foto: Smstds.
173. Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. Foto: Smstds.
174 ø. Tegning: Jørgen Andersen, HAM.
174 n. Foto: Heinrich Clausen, HAM.
175 ø. Foto: Heinrich Clausen, HAM.
175 n. Museumsberg Flensburg. Vokskopi: Smstds.
176. HAM. Foto: Lene Brunsgård, HAM.
177. HAM. Scanning.
178. LKKSH. Foto: Smstds.
179 ø. LKKSH. Foto: Smstds.
179 n. Nordjyllands Historiske Museum. Foto: Jan Slot-Carlsen, smstds.
180. Foto: Knud Haumark.
181. Scanning fra *Slesvigs delte Bispedømme*, 1949.
182 ø. Scanning fra *Sønderjyllands Historie, bd. 2*, 1937-39.
182 n. Scanning fra Günther Weitling: *Fra Ansgar til Kaftan*, 2005.
183. Rigsarkivet. Foto: Carlo Krássel, HAM.
184. Foto: Lennart S. Madsen, HAM.
185, ø. Scanning fra H.V. Gregersen: *Reformationen i Sønderjylland*, 1986.
185, n. Foto: Friedhelm Schneider, Landesamt für Denkmalpflege Schleswig-Holstein, Kiel.
186. ALSH. Foto: Frauke Witte, HAM.
187. Schloss Eutin. Scanning fra *Gottorf im Glanz des Barock*, bd. 1, 1997.
191. Tegning: Jørgen Andersen, HAM.
192. Frederiksborgmuseet. Foto: Rathsack, smstds.
193. SHLB. Scanning.
195. Tegning: Jørgen Andersen, HAM.
196-97. Det Kongelige Bibliotek, Foto: Smstds.
198. Tegning: Jørgen Andersen, HAM.
199. MSS. Foto: Smstds.
200. Det Kongelige Bibliotek. Foto: Smstds.
202-203. SHLB. Foto: Smstds.

205. Frederiksborgmuseet. Foto: Lennart Larsen, smstds.
206. LKKSH. Foto: Smstds.
207. SHLB. Scanning.
208-09. Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. Scanninger.
210. MSS. Foto: Verner Meier, MSS.
212. SHLB. Scanninger.
213. Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. Scanning.
214 tv. HLB. Scanning.
214 th. Scanning fra Carl-Heinrich Seebach: *Schloss Glücksburg*, 1979.
215 tv. HAM. Scanning
215 th. SHLB. Scanning.
216-17. Rosenborg Slot. Foto: LKKSH.
218-19. SHLB. Scanninger.
221. Die Staatliche Kunstsammlungen, Münzkabinett, Dresden. Foto: Smstds.
222. SHLB. Scanning.
223. Museumsberg Flensburg. Foto. Smstds.
224. Nikolaj kirke, Aabenraa. Foto: Martin Bo Nørregård.
225. Bylderup kirke. Foto: Martin Bo Nørregård.
226. Museum der Landschaft Eiderstedt. Foto: Dieter Undeutsch, smstds.
227. SHLB. Scanning
228. Tøjhusmuseet. Foto: Søren Petersen, MSS.
229. SHLB. Scanning.
230. Schloss Eutin. Foto: SHLB.
232-234. SHLB: Foto: Smstds.
235. Museumsberg Flensburg. Foto: Smstds.
237. Skokloster, Sverige. Foto: Smstds.
238-39. Scanning fra N.E. Nørlund: *Johannes Mejers Kort over det danske Rige, bd. 3*, 1942.
240. Tegning: Jørgen Andersen, HAM.
242. Tegning: Jørgen Andersen, HAM.
243. Skokloster, Sverige. Foto: Smstds.
244. Scanning fra Vilh. Lorenzen: *Rantzausche Burgen und Herrensitzen*, 1913.
247. Det Kongelige Bibliotek, Foto: Smstds.
248. TØM. Scanning.
249 ø. Scanning fra R. Mejborg: *Nordiske Bøndergaarde, bd. 1, Slesvig*, 1892.
249 n. Frilandsmuseet. Tegning: Frode Kirk, smstds.
250. SHLB. Foto: Smstds.
251: HAM. Scanning.
252. Scanning fra C. Danckwerth: *Newe Landesbeschreibung*,1652.
253. Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. Foto: Smstds.
255. Scanning fra C. Danckwerth: *Newe Landesbeschreibung*, 1652.
256. Skokloster, Sverige. Foto: Smstds.
257. Foto: Martin Bo Nørregård.
258. Scanning fra C. Danckwerth: *Newe Landesbeschreibung*, 1652.
259. HAM. Foto: Smstds.
260. Scanning fra C. Danckwerth: *Newe Landesbeschreibung*, 1652.
261-62. MSS. Foto: Søren Petersen, MSS.
263. Museumsberg Flensburg. Foto. Smstds.
264. SHLB. Foto: Smstds.
265. Scanning fra C. Danckwerth: *Newe Landesbeschreibung*, 1652.
267. Tinglev kirke. Foto: Martin Bo Nørregård.
268. Brede kirke. Foto: Martin Bo Nørregård.
269. Tønder kirke. Foto: Hans Chr. Gabelgaard.
270. MSS. Foto: Smstds.
271. MSS. Foto: Hans H. Kristensen, MSS.
272. Gröde kirke. Foto: Landesamt für Denkmalpflege Schleswig-Holstein, Kiel.
273. Rødding kirke. Foto: Martin Bo Nørregård.
275. Marie kirke, Flensborg. Foto: Martin Bo Nørregård.
276. Nikolaj kirke, Aabenraa. Foto: Martin Bo Nørregård.
277. SHLB. Foto: Smstds.
278. Landsarkivet for Sønderjylland. Foto: Smstds.
280. Scanning fra *Sønderjyllands Historie, bd. III*, 1940-42.
282. SHLB. Foto: Smstds.
283. Scanning fra *Sønderjyllands Historie, bd. III*, 1940-42.
284. LKKSH. Foto: Smstds.
285. Rosenborg Slot. Foto: Smstds.
286. SHLB. Foto: Smstds.
288. SHLB. Foto: Smstds.
289. Scanning fra Jacob de Geijn: *Waffenhandlung von den Rören*, 1608.
290. Schloss Glücksburg. Scanning fra *Gottorf im Glanz des Barock, bd.1*, 1997.
293. HAM. Foto: Smstds.
295. MSS. Foto: Smstds.
298. Staatliche Galerie Moritzburg, Halle. Foto: Smstds.
299. MSS. Foto: Inge Adriansen, MSS.
300. Øster Løgum kirke. Foto: Hans H. Kristensen, MSS.
301. Tegning: Jørgen Andersen, HAM.
302-03. SHLB. Foto: Smstds.
304. HAM. Foto: Michael Andrikopoulos, HAM.
305. Lintrup kirke. Foto: Martin Bo Nørregård.
307. Tegning: Jørgen Andersen, HAM.
308. Hjerting kirke. Foto: Martin Bo Nørregård.
309. Nedlastet fra *Wikimedia Commons*.

310. Scanning fra R. Mejborg: *Nordiske Bøndergaarde, bd. 1, Slesvig*, 1892.
313. Erholm Slot. Scanning fra *Gottorf im Glanz des Barock, bd. 1*, 1997.
314. Scanning fra L. Bobé: *Slægten Ahlefeldt*, 1897.
315. SHLB. Foto: Smstds.
317. Frederiksborgmuseet. Foto: Hans Petersen, smstds.
318. Det Kongelige Bibliotek. Foto: MSS.
319. SHLB. Foto: Smstds.
320. MSS. Foto: Smstds.
323. SHLB. Foto: Smstds.
324. Flensborg Rådhus. Foto: Stadtarchiv Flensburg.
325. Rosenborg Slot. Scanning fra *Sønderjyllands Historie, bd. III*, 1940-42.
326. Scanning fra *Gottorf im Glanz des Barock, bd. 1*, 1997.
327. Atlas Major, Landeszentralbibliothek Flensburg. Foto: SHLB.
328-330. SHLB. Foto: Smstds.
331. Statens Museum for Kunst. Foto: Hans Petersen, smstds.
332. Tøjhusmuseet. Foto: *Krigshistorisk Tidsskrift*.
333. Sønderborg Slot. Foto: SHLB.
336. Rosenborg Slot. Foto: Smstds.
337. Det Kongelige Bibliotek. Scanning.
339. Tegning: Jørgen Andersen, HAM.
340. Kristkirken Tønder. Foto: Elsemarie Dam-Jensen, TØM.
342. Flensborg Rådhus. Foto: Stadtarchiv Flensburg.
343. Rigsarkivet. Foto: Smstds.
344. LASH. Foto: Smstds.
345. Lintrup Kirke. Foto: Martin Bo Nørregård.
346. Frederiksborgmuseet. Foto: Sophus Bengtsson, smstds.
347. Frederiksborgmuseet. Foto: Ole Haupt, smstds.
348. Foto: Helge Krempin.
351. Øsby Kirke. Foto: Lennart S. Madsen, HAM.
352. Freilichtmuseum Molfsee. Foto: Reinhard Scheiblich.
353. MSS. Tegning: Jens Raben, smstds.
354. TØM. Foto: Henrik Bonnichsen, TØM.
355. TØM. Foto: Smstds.
356. Alvøen Hovedgaard, Godvik, Norge. Foto: Georg Quedens Naturfotoarchiv, Amrum.
358. Foto: Martin Bo Nørregård.
359. Foto: Martin Bo Nørregård.
360. Rigsarkivet. Foto: Smstds.
362. NordseeMuseum – Nissenhaus, Husum. Foto: Smstds.
364. Foto: Helge Krempin.
365. Scanning fra Erik Pontoppidan: *Theatrum Daniæ*, 1730.
366. Rømø kirkegård. Foto: Arne Jørgensen, Rømø lokalhistoriske Arkiv.
367. TØM. Foto: Elsemarie Dam-Jensen, TØM.
368. Museumsberg Flensburg. Foto: Smstds.
369. HAM. Foto: Michael Andrikopoulos, HAM.
370. Flensburger Schiffahrtsmuseum. Foto: Smstds.
372. Foto: Martin Bo Nørregård.
374. Flensborg rådhus. Foto: Stadtarchiv Flensburg.
376. Medelby Kirke. Foto: Martin Bo Nørregård.
377. ISL. Foto: Smstds.
378. Foto: Elsemarie Dam-Jensen, TØM.
379. TØM. Foto: Elsemarie Dam-Jensen, TØM.
380. MSS. Foto: Hanne Smedemark, MSS.
381. Foto: Martin Bo Nørregård.
382. Foto: Henrik J. Møller, TØM.
384. Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. Scanning.
387. Scanning fra *Sechs Schreiben von Holsteinischen Gegenden*, 1756.
389. SHLB. Foto: Søren Petersen, MSS.
390. Museumsberg Flensburg. Foto: Stadtarchiv Flensburg.
391. Det Kongelige Bibliotek. Scanning efter Sønderjyske Årbøger 2000
392. Foto: Lennart S. Madsen, HAM.
394. Frederiksborgmuseet. Foto: Smstds.
395. HAM. Foto: Michael Andrikopoulos, HAM.
396. Statens Museum for Kunst. Foto: Smstds.
398. Flensborg Rådhus. Foto: Stadtarchiv Flensburg.
399. Foto: Elsemarie Dam-Jensen, TØM.
400. Frederiksborgmuseet. Foto: Smstds.
401. SHLB. Foto: Søren Petersen, MSS.
403. SHLB. Foto: Søren Petersen, MSS.
404. Landesamt für Denkmalpflege Schleswig-Holstein, Kiel. Foto: Smstds.
405. SHLB. Foto: Søren Petersen, MSS.
406. Tegning: Jørgen Andersen, HAM.
408. Foto: Martin Bo Nørregård.
409. Foto: Martin Bo Nørregård.
411. SHLB. Foto: Søren Petersen, MSS.
412. Landsarkivet for Sønderjylland Aabenraa. Foto: Helge Krempin.
414. Enge Kirke. Foto: Martin Bo Nørregård.
416. Enge kirke. Foto: Martin Bo Nørregård.
419. Grafik: Martin Bo Nørregård.
420. AAB. Foto: Smstds.
421. Privateje. Foto: Helge Krempin.
422. Flensburger Schiffahrtsmuseum. Foto: Smstds.
423. Foto: Kim Furdal, ISL.
424. Foto: Martin Bo Nørregård.
425. Foto: Elsemarie Dam-Jensen, TØM.
427. Kobbermølle Museum. Foto: Bodo Daetz.
428. Foto: Elsemarie Dam-Jensen, TØM.

430. AAB. Foto: Smstds.
431. Museumsberg Flensburg. Foto: Smstds.
432. Foto: Elsemarie Dam-Jensen, TØM.
433. Vor Frue kirke, Haderslev. Foto: Lennart S. Madsen, HAM.
435. Foto: Martin Bo Nørregård.
437. Privateje. Scanning.
438. Privateje. Scanning: HAM.
439. Flensborg Kirkegård. Foto: 1904 Ernst Sauermann, Museumsberg Flensburg.
440. Tønder Seminarium. Foto: Henrik J. Møller, TØM.
442. Enge kirke. Foto: Martin Bo Nørregård.
444. Foto: Helge Krempin.
445. Foto: Jørgen Toft Jessen.
447. Scanning fra Ove Malling: *Store og gode Handlinger af Danske, Norske og Holstenere, 1777.*
448. Stadtmuseum Schleswig. Foto: Smstds.
449. Foto: Stadtarchiv Flensburg.
451. HAM. Foto: Smstds.
452. Kiel Rådhus . Foto: Stadtarchiv Kiel.
453. Stadtarchiv Rendsburg. Foto: Smstds.
455. AAB, Oldemorstoft. Foto: Elsemarie Dam-Jensen, TØM.
456. TØM. Foto: Elsemarie Dam-Jensen, TØM.
457. Foto: Martin Bo Nørregård.
458. Privateje. Foto: Bert Kelm, Rømø lokalhistoriske Arkiv.
461. Frederiksborgmuseet. Foto: Smstds.
462. Altenhof. Foto: SHLB.
463. Frederiksborgmuseet. Foto: Smstds.
465. MSS. Foto: Grønlunds forlag.
467. Arkivet ved Dansk Centralbibliotek. Foto: Smstds.

Register

Abel (ca. 1218-1252), hertug af Sønderjylland 1232-50, konge af Danmark 1250-52 102, 120-123, 127, 131, 136
Abel Abelsen (1252-79), junker, fyrste over Langeland, Svendborg og Rudkøbing 125
Abildgaard, Nicolai (1743-1809), maler 331, 396
Abildgaard, Søren (1718-91), arkivtegner 404, 415
Abildgård, Tyge (-1284-89-), drost hos den sønderjyske hertug 127
abodriter 45-49, 51, 53, 57, 59, 76-77, 83-84, 86, 89, 95, 97, 100
Absalon (d. 1201), biskop af Roskilde, ærkebiskop af Lund 90
Adaldag, ærkebiskop af Hamborg-Bremen, ca. 937-88 75
Adam af Bremen (-1075-), tysk historiker 50, 56-57, 59, 63, 65
adel 25, 100, 130, 133, 140, 143-144, 149-159, 161, 164, 168, 172, 178-179, 185-186, 190, 194, 197-198, 201-204, 207-208, 210, 212-215, 217, 219-221, 226-229, 231, 241, 243-247, 249, 256, 262-264, 282, 287-288, 299, 312-315, 324, 336-338, 340, 344-345, 358, 371, 374, 380, 397, 407, 437, 449, 461
Adelheid (d. 1350), hertuginde, gift med hertug Erik 2. af Sønderjylland 127
Adler, Jakob Georg Christian (1756-1834), generalsuperintendent 440-441, 443, 446
Adolf (1526-86), hertug af Gottorp 183, 189-194, 194, 202, 204, 207-209, 214-219, 225-226, 228, 230, 282-284, 293
Adolf (1600-31), søn af hertug Johan Adolf 284
Adolf 1. (Schauenburg) (d. 1130), greve af Holsten-Stormarn 1110-30 76, 82, 84
Adolf 2. (d. 1164), greve af Holsten-Stormarn 1130-1164 84-86
Adolf 3. (ca. 1158-1225), greve af Holsten-Stormarn 1164-1203 97-98, 100
Adolf 4. (d. 1261), greve af Holsten-Stormarn 1224-39 101, 121
Adolf 8. (1401-1460), greve af Holsten fra 1421 og hertug af Slesvig fra 1427 42, 142-143, 146-147, 151, 153-154, 156-157, 169
Adolph Frederik (1710-71), statholder i Holsten-Gottorp, svensk konge 394
Adriani, Gottfried N. (-1755-), baron, Slesvig 371
Agerskov 20, 354-355, 388, 392, 417
Aggesen, Sven (d. efter 1185), dansk historiker 51, 120
Agnes af Brandenburg (1257-1304), gift med kong Erik Klipping 123, 127-128
Ahlefeldt, adelsslægt 201, 203, 213, 312
Ahlefeldt, Benedikt (-1511-), adelsmand 180
Ahlefeldt, Carl (1670-1722), greve, statholder 338, 357
Ahlefeldt, Frederik (1623-86), greve, statholder, storkansler 311, 314
Ahlefeldt, Gottschalk (Godske) (1475-1541), biskop af Slesvig 179, 181, 185
Ahlefeldt, landsby 117
Ahlefeldt, Thomas (-1604), adelsmand, godsejer, Hemmelmark 264
Ahrensbök kloster 193, 216
Aichelberg, Dorothea Christine von (1674-1762), g. m. hertug Christian Carl af Sønderborg-Nordborg-Pløn 347
Aichelberg, Johann Franz von (1629-92), amtmand, Nordborg 346
Alberg 84
Albert af Orlamünde, se Albrecht
Albrecht (ca. 1182-1245), greve af Orlamünde, regent i Holsten 1203-24 92, 100-102, 112, 117, 121, 125
Albrecht 1., den Store (1236-79), hertug af Braunschweig 125, 130
Aleksander Nevskij (ca. 1220-63), russisk fyrste og helgen 121
Alexander (1573-1627), hertug af Sønderborg 196, 319
Aller 415
Almstedskov 168
Almstrup Bæk 28
Als 18, 27, 34, 70, 92, 96-97, 102-103, 121, 125-127, 136-138, 143, 151, 168, 196-197, 209-210, 236, 238, 241, 246-247, 255, 277, 279, 295-296, 306, 309, 319, 338, 339, 346-348, 350, 353, 380, 382-384, 407, 410, 412-413, 415, 426, 467
Alssund 295-296
Altenhof 359, 409, 461-462
Altona 361, 369, 388, 401, 436, 447, 458, 460
Amrum 18, 23, 37, 136, 147, 198, 356, 398, 421
amter 131, 157, 161, 185, 190, 193, 197, 223-225, 227-228, 231-232, 243-244, 313, 338-339, 342, 344-345, 366-367, 417

amtmandsboliger, Haderslev, Tønder 399, 438
amtmænd 178, 183, 199, 212, 214, 219-228, 232-235, 264, 278, 312-313, 327, 337-338, 344-345, 366-367, 373-375, 463
amtsforvaltere 224-225, 327, 344
amtsskrivere 221-222, 224-225, 312-313, 327
Anastasia (d. efter 1306), hertuginde, gift med hertug Valdemar 4. af Sønderjylland 127
Andersen, Jørgen (1668-1705), bonde, Rødding 273
Angel 26-27, 32, 34, 39-40, 70-71, 74, 89, 94, 104, 107, 117, 138, 168, 196, 198, 209, 225, 241, 245, 254-255, 257, 279, 338, 346-347, 350, 352-354, 359, 385, 403, 405, 407-411, 428, 430, 435
Angel, Hans Jensen (-1799), købmand, Tønder 430, 432
Ankersen (Anckersen), Claus (-1491-1512-), købmand og borgmester i Haderslev 174
Anna af Brandenburg (1487-1514), hertuginde, gift med hertug Frederik 162
Anna Kathrine af Brandenborg (1575-1612), dansk dronning 293
Anna Petrowna (1708-28), g. m. Karl Frederik af Holsten-Gottorp 393
Ansgar (801-865), missionær og ærkebiskop i Hamburg 49, 60-61, 66, 75
Archsum 23
Archsumborg 36
Arlevad 245
Arndes, Stefan (eller Stephan) (d. 1519), bogtrykker, Lübeck 175, 179
Arnkiel, Troels (1638-1712), provst, Aabenraa 327-328
Arnsholm 140
Arnum 441
Arnæs 252
Arvehyldningen 1721 335-337, 390
Ascheberg 405
Asfrid Odinkars datter (-931-), dronning, gift med kong Gnupa 51
Asmus, John (1732-), livegen, Gelting 359
Asmussen, Matthias (1751-1803), købmand og fabrikant, Tønder 427
Asserballeskov 382
August (1635-99), hertug af Nordborg 320
Augusta af Danmark (1580-1639), g. m. Johan Adolf af Gottorp 213, 218, 271, 284
Augustenborg fjord 73, 111
Augustenborg flække 366
Augustenborg gods 319, 357
Augustenborg hertuger 318-319, 336, 338, 346-349, 360, 382, 407, 438, 445, 453, 457, 464, 466-467
Augustenborg slot 348, 438, 444, 453
Aukamper Mose 24
Avnbølgård 407
Baggesen, Jens (1764-1826), forfatter 466
Bahnsen, Martin (-1790-), kaptajn, Aabenraa 420
Ballegård 197
Ballum 167, 260, 356, 375
Bargum 377
Barsmark 274
Barsoenius, Franz (1704-85), separatistisk teolog, Bargum 377
Barsø 275, 297, 299
Barved syssel 98, 104
Beda Venerabilis, angelsaksisk munk, kirkefader og forfatter (672/73-735) 25-26, 32
Bedsted 376, 377
befolkningstal 74, 117, 168-169, 171, 424
Beltring herred 118, 151
Bendixen, Jes (1762-1801), skibsfører og gårdejer, Løjt 421
benediktinerordenen 107
Benniksen, Hans, bonde i Rinkenæs (-1595-) 238
Benniksen, Peter, bonde i Rinkenæs (-1595-) 238
Benniksgård 238
Bernadotte, Jean Baptiste (1763-1844), prins af Pontecorvo, fransk marskal, se Karl 14. Johan
Bernstorff, Andreas Peter (1735-1797) greve, direktør Tyske Kancelli 398-400, 405, 409, 438-440, 443, 447, 449-450, 461-462, 464, 466
Bernstorff, Johan Hartvig Ernst (1712-72), greve, overskretær Tyske Kancelli 394, 398-400, 403, 405, 439, 466
Bertelsen, Simon (1637-1727), frigårdsejer, Sparlund 351
Bertouch, Ernst Albrecht v. (-1815), amtmand, Tønder 432
Bevtoft 437, 440
Beyer, Peter (1658-1722), bonde, Skastgård, handelsmand 260
biblioteker 217-218, 388, 440
Bienebek 256, 264
Birger Jarl (d. 1266), svensk stormand 125
biskopper 55-56, 75, 88, 97-99, 103-104, 107, 109, 118, 121, 125, 142-143, 149, 155, 158, 165, 167, 179, 181-183, 185, 208-210, 223, 344, 373, 375, 453
Bjolderup 298
Bjolderup kirke 100
Bjørn (omkring 1100), uægte søn af Sven Estridsen, hersker over Slesvig by 78
Bjørnsen, Anna Magdalena (1752-), købmandsfrue, g.m. Jacob Frederik Bjørnsen, Aabenraa 431
Bjørnsen, Jacob Frederik (1739-1817), købmand, Aabenraa 431
Bjørnsen, Johannes (1759-1832), sognepræst, Oksenvad-Skodborg 437
Blechingberg, Fr. (1707-65), sognepræst Ballum 356
Blechingberg, Gerhard (-1777), major, fabrikant, Godthåb, Tørning 427

Blome, Hans (1538-99), råd, amtmand Sønderborg, Gottorp og Haderslev, godsejer Seedorf 223
Blome, holstensk adelsslægt 213
Blome, Wulf (1582-1667), råd, amtmand Tønder, godsejer Seedorf 223
Blomeskobbel 18
Bluhme, Johann Bartholomæus (1681-1753), hofpræst, København 377, 385
Bodum 307
Boisen, Nicolaus (1751-1829), sognepræst, Vedsted 437
Bolderslev 99
Bordelum 377
Bordesholm kloster 162-164, 190, 194
Bordesholmalter 162, 163
borge 35-36, 45, 50-51, 53-54, 83-84, 86, 88, 96-97, 101, 112, 122, 125, 131-134, 136-140, 142-146, 157, 161, 165, 178-179
borgere 85-86, 110, 119, 122, 150-151, 164, 169, 171-173, 179, 184, 204-220, 222, 226, 228-229, 232, 260-262, 264, 279, 298-299, 305, 314, 318, 341-342, 361-369, 379, 389-390, 392, 408, 431, 434, 436-440, 449, 450, 461, 463
borgergarder 341, 390
borgmestre 114, 138, 149, 154, 158, 171, 174, 202, 224, 226-227, 253, 264, 276, 313, 327, 367, 432, 453, 463
Borgsumborg se Limbæksborg
Borne 377
Bornhøved 101, 102
Bornstein 32
Bovlund 69
Boye (-1134-), friser, Slesvig 85
Boysen, Jacob (1753-1828), sognepræst, Gl. Haderslev 437
Bramdrup 117
Brandsbøl 413
Brandt, Kr. (1735-1805), præsident, Danske Kancelli 439
Braun, Georg (1541-1622), topograf 227, 248, 251, 259
Bredsted amt 301, 350, 376, 385
Bredsted flække 169, 171, 251-252, 271, 280, 366
Bredsted provsti 440
Breitenau, Christoph Gensch von (1638-1732), diplomat og kansler 335
Breitenburg 247, 262-263, 283, 285-286, 314
Brendstrup 117
Brincken, A.R. von (1754-1808), rektor, Haderslev, sognepræst, Vonsbæk 438, 444-445, 448-449
Broager 346, 443
Broagerland 18
Brockdorff, Joachim (-1763), godsejer, Nør og Sierhagen 360
Brorsen, Peter (-1651/58-), bonde, Nørre Vollum 255, 262, 279, 304
Brorson, Broder (1692-1778), sognepræst, Mjolden, biskop, Ålborg 377
Brorson, Hans Adolph (1694-1764), præst og biskop, Tønder-Ribe 375, 377-379, 382, 385, 391-392
Brorson, Nicolai (1690-1757), sognepræst, Bedsted 377
Brovold 111-112
Bruhn, Fr. Christ. (1692-1756), sognepræst, Rinkenæs 376
Brun, Peter (ca. 1300), borger i Tønder 122
Brunde 23
Brundlund slot 216, 261, 264
Bruyn, Johann (1739-99), overlandmåler, Slesvig 410, 412-413
bryder 100, 117
Brüggeman, Hans (d. efter 1521), billedskærer og billedhugger 162-165, 170
brændevinsbrænding 369, 372
Brændstrup 309
Brøns 94, 184
Brøstrup 117
Bugenhagen, Johannes (1485-1558), tysk reformator, professor i Wittenberg 182, 185
Bulbrogård 38
Bundsen, Axel (1768-1832), arkitekt 408, 457
Burg 202, 251
Burkal 376, 379
byer, se købstæder og flækker
Bülk 287
Bülow, Johan (1751-1828), hofmarskal 448
bystyre 114-115, 171, 226, 252-253, 366-367, 463
Bæk 375
bøder 81, 86, 90, 107, 178, 223-224, 226, 231, 233, 235, 241, 243, 272-275, 359, 387
Bødker, Mads (o. 1620), Løjt Kirkeby 274
Bøking herred 118, 151, 166, 225-226, 248, 277
bønder 16-17, 19, 22, 107, 116-117, 129, 139, 151, 159, 161, 165-166, 168, 177-178, 181, 190, 197-199, 205, 210, 220-227, 229, 231-232, 234, 237-251, 255-266, 268, 270-273, 278-280, 288, 297-310, 314, 328, 332, 349-360, 379-383, 402-417, 429-430, 435, 440-441.

Callsen, gårdejerfamilie, Scheggerott 435
Camerer, Johann Friedrich (1720-92), embedsmand, Haderslev 387, 437, 448
Carl (1744-1836), landgreve af Hessen, statholder 399, 407, 430, 448-449, 452, 456
Carlsburg 407
Caroline Amalie af Augustenborg (1796-1881), dansk dronning, g.m. Christian 8. 464
Caroline Mathilde af England (1751-75), dansk dronning 398
Carstensen, Carsten (1720-83), sognepræst, Enge 414, 416

Charlotte Amalie Vilhelmine af Pløn (1744-70) g.m. Frederik Christian 1. af Augustenborg 346-348, 464
Chochilaicus, dansk konge, d. 515 24
Christelig Salmebog 442
Christensdatter, Maren (-1705-), bondekone, Rødding 273
Christian, hertug, se Christian 3.
Christian (1570-1633), hertug af Ærø 196-197
Christian (1603-47), prins af Danmark (»den udvalgte prins») 196
Christian 1. (1426-81), konge af Danmark 1448-81 42, 152-161, 169-171
Christian 2. (1481-1559), konge af Danmark af 1513-23 164, 177-178
Christian 3. (1503-1559), hertug af Slesvig og Holsten 1533-59, konge af Danmark 1536-59 162, 181-186, 189-192, 194, 202, 208, 215-216, 228, 266, 269, 282-283
Christian 4. (1577-1648), konge af Danmark 194, 196, 206, 208, 216, 241, 269, 284-289, 291-293
Christian 5. (1646-99), konge af Danmark 314, 319-326
Christian 6. (1699-1746), konge af Danmark 335-337, 340-343, 373-375, 377, 379, 385-387, 389-390
Christian 7. (1749-1808), konge af Danmark 396, 398, 401, 417, 443, 449, 453
Christian 8. (1786-1848) konge af Danmark 464
Christian Albrecht (1641-94), hertug af Gottorp 42, 188, 192, 296, 312, 314-317, 319-325
Christian August (1673-1726), fyrstbiskop af Lübeck 328
Christian August 1. (1696-1754), hertug af Augustenborg 346, 348
Christian August 2. (1798-1869), hertug af Augustenborg 464
Christian August af Augustenborg (1768-1810), svensk tronfølger 466
Christian Carl (1674-1706), hertug af Sønderborg-Nordborg-Pløn 347
Christiansdal, Tørning 427
Christiansen d. æ., Andreas (1743-1811), storkøbmand, Flensborg 422, 424
Christiansen, Maria Margaretha (-1813), barn, Flensborg 439
Christiansfeld 366, 379, 425, 445
Christianspris 287-288, 291, 293, 314
Christine af Hessen (1543-1604), g. m. Adolf af Gottorp 192
Christoffer (ca. 1504-66), greve af Oldenburg og lejetropsfører 42, 153, 184
Christoffer 1., Christoffer 2. se Kristoffer
Christoffer 3. af Bayern (1416-48), konge af Danmark 1440-48 42, 147, 152
Cismar 196
cistercienserordenen 108-109, 185
Claus se Klaus
Clausen, Thomas (1677-1724), generalsuperintendent 373
Cnob se Gnupa
Conradi, Johann Georg (1679-1747) generalsuperintendent 375-376, 380
Constitutio Valdemariana 1326 132, 153
Cornelsen, Cornelius (1722-96), købmand, Aabenraa 368
Coxe, Wil. (-1779-), engelsk rejsebogsforfatter 410
Cramer, Andreas (1610-79), gottorpsk statsmand 312, 314-316
Cramer, Carl Friedrich (1752-1807), professor, Kiel 438-439
Cramer, Johann Andreas (1723-88), teologiprofessor, prokansler, Kiel 440
Cretschmer, Joachim (1721-98) provst, Haderslev 439

Dagebøl 250, 360
Damen, Hermann van (ca. 1255-1307/9), sangskriver fra Rostock 130
Damkog 167
Damp 257
Danckwerth, Caspar (-1672), borgmester Husum, topografisk forfatter 199-200, 224, 249, 252, 254-255, 257-258, 265, 276-277, 279-280, 293
Danckwerth, embedsmandsslægt 313
Danckwerth, Joachim (1606-56), amtsforvalter Aabenraa, gottorpsk kammermester 224
Danehof 126, 130, 143, 154
danere 24, 34-35, 38-40, 43, 45-53, 56-57, 59, 62-63, 69, 75, 77
Danevirke 40, 43-47, 49, 51-53, 57-58, 65, 79, 84, 87-88, 95-97, 120
Dankirke 37
Danmarks og Norges oeconomiske Magazin 402
dansk sprog, se sproglige forhold
Danske Atlas 352, 418, 426
Danske Kancelli 198, 338, 343, 439
Danske Lov 338, 465
Dau, Peter (1726-88), lærer, Kropp 380
delinger af Hertugdømmerne 156, 161-162, 172, 178, 183, 186, 188-198, 202, 204, 207-209, 225-226, 282-283, 295, 337
Denghoog 18
Desmercieres, Jean Henri, greve 360
Detlefsen, Backe (d. ca.1580), bonde, Maas ved Husum 255, 260
Dietrich den Lykkelige (1390-1440), greve af Oldenburg 1423-40 153
diger, digebyggeri 118-119, 122, 167-168, 221-223, 231, 249-252, 265, 290, 300-302, 343, 349, 360-361, 380, 463

Ditmarsken 77, 98, 100, 105, 160, 164, 190, 199, 229-231, 264, 282-283, 380
dominikanere 109
domænegårde 404-405, 407
Dorothea (ca. 1430-95), dansk-norsk-svensk dronning 160-162
Dorothea af Sachsen-Lauenburg (1511-71), dansk dronning 181, 193, 209, 215
Drenderup 116
drost 113, 126-127, 130, 142, 156
Drylt 408
Duborg slot 142, 146, 165, 251, 293, 341, 381, 467
Dyssel, Johan Arndt (1726-95), sognepræst, Nustrup 350, 354, 357, 366, 383, 385
Dänische Bibliothek 387
Dänischwohld 241, 244-245, 350, 357, 407, 408, 410, se også Jernved
Dörphof 264
Døstrup 306, 376

Ebbesen, Niels (d. 1340), dansk væbner 135, 136
Ebbesen, Nis (-1547-), bonde, Nordstrand 221
Ebo (Ebbo) (d. 851), ærkebiskop af Reims 60
Eckersberg, C.W., dansk maler (1783-1853) 430, 452
Eckhof 408
Eddelefsen, Ocke (-1547), bonde, Nordstrand 221
Edoms herred 118
Egen 209, 380, 413
Egernborg 91, 112, 117, se også Ekernførde
Eitzen, Paul von (1521-98), superintendent 208
Ejderen 27, 43, 45, 47-49, 55-57, 63, 83, 88, 100, 102, 120, 140, 199, 248-250, 322, 332, 340, 423, 441, 448, 467
Ejderkanalen 423, 425, 455
Ejdersted 72, 74, 104, 118, 119, 123, 151, 161, 177, 180, 190, 197, 225, 226, 231, 248, 249, 252, 255-256, 258, 262, 264, 266, 276, 280, 293, 300-301, 327, 349, 351, 359, 380, 389, 391, 437, 440, 442, 443
Ejdersted provsti 440
Ejlif (-1111-1113-), jarl i Slesvig 78-79
Ejsbøl Mose 33-35
Ekernførde 32, 91, 112, 126, 161-162, 169, 171, 176, 202, 227, 251-252, 260, 292, 363-365, 370-372, 395, 421, 423, 456
Ekkehard (-996-1026), biskop af Slesvig 55
Elisabeth (d. 1423), hertuginde af Slesvig 142-143, 151
Ellum 422, 424
Ellum syssel 98, 104
Elsif (-1238-), gift med ridderen Johannes Navnesen 110
Elsmark 353, 415
Elstrup 380, 410, 412-415
embedsmænd 81, 114, 171, 213-214, 224-225, 327-328, 341-345, 367, 385, se også de forskellige embedstyper
Emkendorf 443, 457, 461-462
Emmerlev 260, 356
Emmerske 379
Emmiksen, adelsslægt 201
Emmiksen, Claus (d. 1541), sønderjysk adelsmand, ejer af Tyrstrupgård 150
enevælde 312-315, 322, 329, 390, 392-393, 400, 438, 462
Enge sogn 104, 118, 414, 416, 442
enkeltgravskultur 19-20
enklaver, se kongerigske enklaver
Ensted 299, 306, 340, 386, 387, 414
Erichsen, Johann Gottfried (1713-68), læge, organisator af hedekolonisationen 403
Erik, styresmand, d. ved Hedeby 54
Erik (-1137-46-), hertug i Slesvig
Erik 1. Abelsen (d. 1272), hertug af Sønderjylland 1260-72 124-125
Erik 1. Ejegod (ca. 1056-1103), konge af Danmark 1095-1103 78-79
Erik 2. Emune (d. 1137), konge af Danmark 1134-37 85-86, 89
Erik 2. Valdemarssøn (d. 1325), hertug af Sønderjylland 1312-25 127-128, 131
Erik 3. Lam (d. 1146), konge af Danmark 1137-46 86
Erik 4. Plovpenning (1216-50), konge af Danmark 1241-50 102, 110, 121-124
Erik 5. Klipping (1249-86), konge af Danmark 1259-86 123, 125-126, 153
Erik 6. Menved (1274-1319), konge af Danmark 1286-1319 123, 126-127
Erik 7. af Pommern (ca. 1382-1459), konge af Danmark, Norge og Sverige (1389-) 1396-1439 142-147, 149-152, 165
Erik Eriksen Langben (d. 1310), junker af Langeland 126
Erik Sejrssæl (d. ca. 995), konge i Sverige 55
Ernst Günter 1. (1609-89), hertug af Augustenborg 318-319
Ernstsen, Ernst (-1749-), bonde, Asserballeskov 382
Esbern Snare (d. 1204), dansk stormand 59
Esesfeld 48-49
Esmark, Claus (1569-1610), borgmester, Aabenraa 264
Ewald, Enewald (1696-1754), pietistisk præst, Højst-København 376-377

Fabricius, Jacob den Yngre (1588-1645), superintendent 213
Fabricius, Jacob den Ældre (1560-1640), superintendent 208
Fabricius, Johan Christian (1705-75), fysikus, Tønder 387-388
fabrikker 370-372, 425-428
fajancefabrikker 370-372, 427
fanelen 129-130, 132-133, 141, 147, 207

Farrisskoven 117
fastelavnsløben 375, 387
fattigvæsen 168, 185, 265, 342, 371-372, 433-435
Feddersen, Friedrich (1703-75), storkøbmand, Flensborg 421
Feddersen, Hans Rudolph (1717-62), købmand, Hadersley 392
Feddersen, Johann Gerhard (1712-87), storkøbmand, Flensborg 421
Femern 103, 112, 122, 126, 132-133, 138, 144-145, 151, 162, 190, 194, 196-197, 202, 209, 222-223, 225-226, 231, 233-234, 239, 248-249, 252, 255-256, 260, 263-265, 286, 292, 303, 315-316, 323, 351, 352
Femern provsti 440
Fischer, Christ. Heinr. (-1762), sognepræst, Hyrup 385
Fiskebæk 407
fiskegærde 20
fiskeri 15, 19-20, 72, 114, 171, 257-258
Fladsten 168, 262, 279, 300, 305
Flemhude sø 423
Flensborg amt, len 157, 159, 162, 165, 190, 193, 222-223, 234, 244, 268, 299, 303, 309, 350, 407
Flensborg by 94, 109, 111-115, 119, 129, 138, 140-142, 144-146, 149-151, 159, 169, 171-179, 181-182, 186, 202, 204, 209, 225-226, 235, 251, 255, 259-260, 262, 271, 275, 277, 293, 324, 330, 347, 363-367, 369-370, 372-373, 379, 381, 387-389, 391, 408, 419-428, 430, 432-434, 436-437, 439, 449, 451, 453, 457, 463, 467
Flensborg fjord 18, 102, 107, 120, 143, 245
Flensborg provsti 440
Flensburgsches Wochenblatt 437
Flor, Martin Rich. (1699-1759), præst, Tønder 388
flækker 169-171, 197, 253, 339, 361, 366
Fog, Anders (1713-59), sognepræst, Skærbæk 384
Foggebüll 223
Foldingbro 274
Fole 357
folketællinger 424
Foogt, Hans J. (1732-91-), landmåler, Guderup 414
Forbindelsesvolden 43-46, 65
forlening 92,124, 126, 129, 132-133, 141, 147, 160, 164, 206-207, 215, 311, 322
forlystelser 271, 375, 387
forsvar 33-37, 39-40, 43-53, 56-58, 76-79, 83, 88, 90-93, 95-97, 120, 129-130, 139, 228-231, 284-285, 287-293, 321
forsvarsforbund (union) mellem Hertugdømmerne og Kongeriget 183, 281, 283-284, 288-289, 311
franciskanere 109-110, 174, 181-182, 186
Francke, August Hermann (1663-1727), pietistisk teolog, Halle 375-376, 381
frankere 24, 36, 45-49, 53, 57, 59-60, 62, 66-67, 74
Franske Revolution 437-438
Freden i Kiel 1814 457
Frederik, hertug se Frederik 1.
Frederik (1529-56), biskop af Hildesheim 183, 186
Frederik (1529-56), fyrstbiskop af Hildesheim og Slesvig 189-190
Frederik (1581-1658), hertug af Nordborg 197
Frederik (1701-66), hertug af Glücksborg 347
Frederik (1753-1805), dansk arveprins 448, 464
Frederik (1771-1845), prins af Hessen, general 455-456
Frederik (d. 1179), biskop af Slesvig 1167-79 97
Frederik 1. (1471-1533), hertug af Slesvig og Holsten 1490-33, konge af Danmark 1523-33 161-165, 169-170, 172, 174, 176-183, 189, 199, 214-216, 283
Frederik 1. Barbarossa (1122-90), tysk konge fra 1152, tysk-romersk kejser 1155-90 87, 95, 97
Frederik 2. (1194-1250), tysk konge 1212/15, tysk-romersk kejser 1220-50 100
Frederik 2. (1534-88), konge af Danmark 192-194, 200, 204, 206-207, 209, 216, 241, 243, 246, 282-283, 316-319
Frederik 2. (1568-87), hertug af Gottorp 194, 206
Frederik 3. (1415-93), tysk-romersk konge 1440-, kejser 1452-93 160
Frederik 3. (1597-1659), hertug af Gottorp 188, 206, 212, 216-220, 223, 231, 250, 252-253, 266, 269, 284-296, 301, 311-312, 315-316
Frederik 3. (1609-70), konge af Danmark, tidl. ærkebiskop af Bremen 196, 252, 285, 289, 292-294, 314, 319
Frederik 4. (1671-1730), konge af Danmark 326, 328, 331, 335-337, 341-343, 390, 393
Frederik 4. (1674-1702), hertug af Gottorp 325-329
Frederik 5. (1723-66), konge af Danmark 347, 389, 391, 395, 398, 404, 410
Frederik 6. (1768-1839), konge af Danmark 399, 452-457, 466-467
Frederik Carl (1706-61), hertug af Pløn 346-348
Frederik Christian 1. (1721-94), hertug af Augustenborg 346, 348, 407
Frederik Christian 2. (1765-1814) hertug af Augustenborg 407, 438, 444-445, 464, 465-467
Frederik Henrik Wilhelm (1747-79), hertug af Glücksborg 347-348
Frederik Vilhelm (1620-88), kurfyrste af Brandenburg 296, 311, 319
Frederikke Amalie af Danmark (1649-1704), g. m. hertug Christian Albrecht af Gottorp 317
Frederikke Louise Danneskiold-Samsøe (1699-1744), hertuginde af Augustenborg, g.m. Christian August 1. 346
Frederikke Sophie Charlotte af Pløn (1736-69) 347
Frederiksort 314, 456
Frederiksstad 218, 252-253, 266, 286, 290, 370, 427
Fredslet 117, 125-126

Frese, Adde (-1553/54), borger, Haderslev 233
Fresenhagen 241, 246
Freuchen, Nicolaus (1722-1800), sognepræst, Ensted 340, 386
Friedrich Ernst (1703-62), markgreve af Brandenburg-Kulmbach, statholder 343
Friis, Laurids (-1684), præst i Brede 268
Friser, Jens (-1230-), stormand 119
Friser, Ubbe (-1230-), stormand 119
frisere, frisisk, Frisland 72, 74-75, 83, 86, 90, 93, 95, 98, 104, 107, 118-119, 122-123, 136-138, 140, 142-143, 147, 151, 159, 162, 169, 190, 275-280, 385, 421, 443, 446
frisisk sprog, se sproglige forholdfrugtavl 353
Frølich, Lorenz (1820-1908), dansk maler og grafiker 44, 52
Frøs herred 115
Frøslev Mose 82
Frøslevskrinet 82
fyrstebisper 189-190, 192-196, 203-204, 283-284, 289
fyrstemagt 158-161, 178, 183-184, 197, 220-224, 232, 251, se også enevælde
fyrstetroskab 151-152, se også kongetroskab
fællesregeringen 193, 202, 204, 206, 229, 283, 291, 294-295, 311, 315, 317, 325-326, 328-329
fællesregerede del 190, 194, 197-199, 316
fæstebønder, fæstegårde 116-117, 151, 166, 168, 197, 199, 239, 241, 243, 245-247, 300-301, 309-310, 328, 350, 357-358, 360, 402, 404-410, 415, 417
fæstninger 252, 284, 286-288, 291, 293-294, 314, 322-323, 325, 330, 332, 393, 453, 455-456
Før 18, 118, 136, 139, 146, 151, 198, 225, 226, 248, 257, 338, 356, 385, 398, 421, 422

Gabøl 353
Gallehus 12, 37, 259
Galsted 29, 39
Gammel Hovgård 116
Gammel Hviding 73
Gammel Ladegård 23
Gammelgård 348, 413
Ganderup 357
Garding 104, 118, 252, 280, 391, 427, 437
Gastrup 117
geest 14, 118, 168
gehejmeråd/-konseil 312, 342, 398, 462
Gelting 91, 94, 117, 168, 358-359, 409
generalsuperintendenter 208-210, 213, 373, 375, 381, 385, 441-446
Genner Fjord 73
Gereby 244
Gerhard 1. (1231/2-90), greve af Holsten-Itzehoe 1263-90 124, 126
Gerhard 2. (ca. 1250-1312), greve af Holsten-Pløn 1290-1312 123
Gerhard 3. den Store (grev Gert, den kullede greve) (ca. 1292-1340), greve af Holsten 1304-40, hertug af Sønderjylland som Gerhard 1. 1326-29 127-128, 131-136, 144
Gerhard 4. (d. 1317), greve af Holsten-Pløn 1312-14 127
Gerhard 6. (d. 1404), greve af Holsten, hertug af Sønderjylland som Gerhard 2. 1386-1404 141-142, 169
Gerhard 7. (1404-1433), greve af Holsten, hertug af Sønderjylland som Gerhard 3. 142-143, 146
Gerhard den Stridbare (1430-1500), greve af Oldenburg-Delmenhorst, statholder i Slesvig 1466-70 154-155, 157-159
Germania 24-25
Gettorp 180, 182
Gilbert af Slesvig (-1224-), købmand 80
gilder 112, 114, 171-172. 175, 179, 181, 267
Gluomi (-817-), høvedsmand i det sydligste Jylland 49, 58, 77
Glücksborg flække 246, 253, 339, 366, 392, 403, 416
Glücksborg hertuger, hertugdømme 197, 199-200, 234, 319, 336, 346-348, 385, 405, 408
Glücksborg slot 107, 197, 211-215, 218, 346
Glückstadt 216, 234, 284, 286, 289, 291, 293-294, 314, 338, 372, 402, 433, 456
Gnupa (Cnob) (-931-), konge i Danmark 50
Godfred (Gudfred) (d. 810), konge i Danmark -804-810 46-48, 58, 65
godsejere, godser 98,116-117, 135, 139, 167-168, 190, 197-198, 201, 210, 218, 227, 241-249, 256, 259, 262-264, 295, 309-311, 338-339, 345, 350, 357-360, 382, 397, 402-403, 405-410, 461-463
Gorm den Gamle (908/18- ca. 958), konge i Danmark fra før 936 51-52
Gottorp amt, len 162, 190, 223, 226, 241, 244, 324, 327, 350, 353, 403, 407, 411
Gottorp provsti 440
Gottorp slot 125, 129, 133, 138, 140, 162, 164, 167, 178-179, 183, 188, 192, 211-218, 221, 224, 286, 296, 324-325, 329-330, 334-335, 341, 344, 359, 404, 408, 437, 448
Gram by 31, 179, 382
Gram gods 132, 241, 246, 308-309, 357-358, 405, 407
Gram slot 241, 358, 360
Gram å 117
gravhøje 19-22, 29, 33, 63
Green, Jonathan (1741-1812), urmager, Aabenraa 449
Green, urmagerfamilie, Aabenraa 430
Gregersen, Las (-1545-), bonde, Foldingbro 274
Gregor af Tours, frankisk biskop og historieskriver, ca. 539-ca. 594 24
Grevens Fejde 183-185

Griffenfeld, Peder (1635-99), greve og storkansler 321
Gross Strömkendorf 47
grubehuse 71-72
græsmarksbrug 237, 350-351, 353
Grønnebæk 382
Gråbrødrekloster 127
Gråsten 246, 311, 314, 346, 348, 357, 407, 414, 453
Gråsten-skovene 18
Gudmundssøn, Lave (d. ca. 1252), ridder, hofmand hos hertug Abel 122
Gudsgave 346
Gudskog 250
gudstjenesteordning 185, 441-445
Guldholm kloster 107-108, 116
Guldhornene 12, 37
Gundestrup 348
Gustav 4. Adolf (1778-1837), svensk konge 454
Gyldensteen, Jean Henri, greve 360
Günderoth, Frederik von (1641-1703), gottorpsk hofmarskal 313
Gyrsting se Jensen, Morten
Gørresmark 440
Gørtz, Georg von Schlitz genant von (1668-1719), gottorpsk statsmand 328, 330
gårddeling 237-239
gårdsæder 117

Haddeby 106
Haderslev amt, len 157, 161-162, 181-182, 190, 193-194, 198-199, 201, 209, 216, 223, 234, 238-239-240-244, 257, 268, 277, 279, 299, 303-304, 306-310, 350, 352, 354, 384, 395, 403, 404, 407, 417, 428
Haderslev by 94, 96, 104, 109, 112-115, 129, 133-134, 142, 146-149, 153, 169, 171-172, 174, 176, 179, 181-182, 190, 193, 199, 202, 204, 209, 211, 215-216, 223, 233-234, 251, 259, 260, 277, 297, 304, 306-307, 309, 362, 365, 367, 369, 370, 371, 372, 388, 392, 395, 423, 425, 431, 433, 434, 436-438, 451, 454, 455, 459, 463
Haderslev fjord 19, 35, 70, 104, 111
Haderslev herred 94, 352, 353
Haderslev ladegård 242, 243
Haderslev Maanedsskrivt 437
Haderslev provsti 278, 377, 380, 440
Haderslev slot 138
Haderslevartikler 183
Haderslevhus 183, 211
Hajstrup 234
Hajstrupgård 177, 225, 264
Haksted, Niels (-1481-1515-), præst i Flensborg 172
Halkier, Johannes S. (1746-) skibsbygmester, Flensborg 428
Hallig Nordmarsch 443
Halvkredsvolden 43-46, 63, 65
Hamborg 61, 66, 75, 100-101, 112, 123, 145, 162, 173, 190, 208, 260, 289, 291, 322, 324. 355, 361, 363, 369, 371, 388, 401, 419, 421, 423, 425-426, 430, 434, 436, 451, 457
Hammelev 15, 39
Hammelev Nørremark 72
Hammer (Hamer), Frans (-1527-53), præst i Husum 182
handel 36, 62, 64-65, 67-69, 70-72, 74, 79-81, 89, 104, 110-115, 122-123, 169, 171-175, 178, 217-218, 232, 252-253, 258-263, 277, 279, 290, 343, 355, 360, 361-364, 366, 368-369, 372, 418, 420-427, 430, 433, 451, 457, 459-460, 467
handelspladser 38, 40, 47, 49, 54, 64-65, 104, 110-112, 169
Hans (1455-1513), konge af Danmark og Norge 1482-1513 samt af Sverige fra 1497 161-162, 164, 172, 189
Hans (1583-1602), søn af Frederik 2. 196
Hans Adolf (1576-1624), hertug af Nordborg 196-197
Hans Adolf (1634-1704), hertug af Pløn 319-320
Hans den Yngre (1545-1622), hertug af Sønderborg 192-197, 199, 204-207, 209-210, 212-214, 216, 218-219, 223, 227-228, 232, 241, 246-247, 256, 261, 263, 270, 317
Hans den Ældre (1521-80), hertug af Haderslev 183, 189-192, 194, 204, 207-209, 211, 213, 215, 218, 221-223, 225-26, 228-229, 231, 233-234, 239, 241, 243, 250, 273, 275, 282-283
Hansborg 193, 215-216, 241
Hansen, Christen (-1771-), bonde, Elstrup 380, 410, 413
Hansen, Jens (1577-1649), borgmester, Aabenraa 276
Hansen, Nis (1558-1616), herredsfoged, bonde, Hajstrupgård 225
hansestæder 138, 143, 145-146
Hanved 23, 94, 271, 380
Harald 1. Blåtand (d. ca. 987), konge af Danmark 51-54, 61, 75
Harald 3. Hårderåde (1015-66), konge af Norge 1045-66 76
Harald Klak (død efter 841), konge i Danmark 812-13 og 819-27 48, 59-60
Haraldsted 84
Hardeknud (Knud 3. Hardeknud) (1020-42), konge af Danmark 1035-42, af England 1040-42 56
Harreby 18
Harries, Heinrich (1762-1802), sognepræst, Siversted 449
Havnbjerg 377, 413
Hedeby 38, 40, 43, 46-59, 61-71, 73-79, 92, 94-95, 110, 115
hedekolonier 403-404, 407
Hedvig Eleonora af Gottorp (1636-1715), svensk dronning 294

Hedvig Sophie af Sverige (1681-1708), g. m. Frederik 4. af Gottorp 326, 393
Heiberg, P.A. (1758-1841), forfatter, København 438
Heide 282
Heimreich, Anton (1626-85), præst, Nordstrand, krønikeskriver 280, 301
Heins, Valentin (-1694-), regnebogsforfatter, Hamborg 384
Hejls 243, 415
Hejlsminde Nor 112
hekseforfølgelse 272-273
Helgoland 46, 136, 225, 226, 257, 338, 453, 457
Helmold (ca. 1120-77), holstensk præst og historieskriver 83-84, 86, 96
Helvig (ca. 1398-1436), grevinde, gift med Dietrich af Oldenburg 153
Helvig (d. ca 1374), dansk dronning 136-137
Hemmelmark 264, 359
Hemming (d. 812), konge i Danmark 810-12 48
Hemmingstedt 164
Hennings, August (1746-1826), amtmand, Pløn 407
Henrik (den Sorte) (d. 1228), greve af Schwerin 1194-1228 101
Henrik (Jindrich) (d. 1027), abodritisk fyrste 79, 83
Henrik (Valdemarssøn) (d. 1375), hertug af Sønderjylland 1364-75 138
Henrik 1. (1258-1304), greve af Holsten-Rendsborg 1290-1304 127
Henrik 1. Fuglefænger (ca. 875-936), hertug i Saksen fra 912, tysk konge fra 919 50
Henrik 2. (Jernhenrik) (ca. 1317-84/85), greve af Holsten-Rendsborg 1340-84 136
Henrik 3. (1017-56), tysk konge fra 1039, tysk-romersk kejser 1046-56 56
Henrik 3. (d. 1421), greve af Holsten og biskop af Osnabrück 1402-10 142
Henrik 4. (1397-1427), greve af Holsten og hertug af Slesvig 1404-27 142-143, 146, 151
Henrik Løve (Heinrich der Löwe) (ca. 1129-95), hertug af Saksen og Bayern 87, 95-97
Henrik Skadelår (d. 1134), dansk kongeætling 86
Henriksen, Nis (1478-1554), herredsfoged i Slogs herred, af Hajstrupgård 177
Herman (Hermann Billung) (-973), greve og fra 961 hertug af Saksen 51
herred 91, 94, 98, 117-118, 151, 178, 224, 233-234, 310, 401
herredsfoged 181, 224-225, 233-234, 249, 313, 327-328, 338, 344-345, 385, 413-415
herremænd 92, 116, 129, se også adel
herrnhuterne 379, 445
hertug, hertugdømme 25, 42, 81-82, 86-88, 95, 97, 99-100, 102-103, 119-138, 142-144, 147, 149-150, 152-156, 160, 162, 164-165, 169, 175, 177-178, 181, 183, 185, 188-234, 239, 241-244, 246,-247, 249-253, 256, 262, 270-271, 274-275, 278, 282-284, 289, 291, 298-299, 301, 304, 306, 308, 310-312, 314-315, 317-320, 322, 326, 331-332, 334, 336, 346-348, 366, 387, 393-394, 463, se også de enkelte hertuger og hertuglinjer
Hesterbjerg 134
Hever 118
Hildesheim, Johannes (ca.1553-1625), oversekretær for Hans den Yngre 213
Himmark 413
Hinrichsen, Sønnich (1715-70), bonde, landsbymaler, Medelby 376
Hjerting kirke 308
Hjordkær 236, 298
Hjortholm 247
Hjortspring 34
hof 130, 162, 188, 192,193, 211-219, 231, 278, 315, 318, 346-347
Hogenberg, Franz (1540-90), kobberstikker 207, 215, 222, 251, 264, 282
Hohlman, Knud (-1615-), bonde, Løjt sogn 274
Holck, adelsslægt 201, 203
Hollingsted 63, 87, 88, 105, 150
hollænderi 166, 256-257, 359-360
Holm, Ejdersted 118
Holm, Hans Henr. (1790), administrator, Schackenborg 432
Holm, Nordals 413
Holmen, Slesvig 122
Holstein, Amalie Sophie f. v. Buchwald (1748-1823) g.m. amtmand U.A. Holstein, Tønder 399
Holstein, Johan Georg (1662-1730), gehejmestatsminister, amtmand, Tønder 337-338, 377, 381
Holstein, Ulrik Adolf (1664-1732), storkansler, amtmand, Flensborg 335, 338, 381
Holstein, Ulrik Adolf (1731-89), amtmand, Tønder 354, 398-399, 411, 413
Holsten, grevskab 76-77, 89, 124, 127, 160
Holsten, hertugdømme 189-203, 209, 211-212, 216, 221, 228, 236, 257, 277, 282, 284-285, 287-289, 291-294, 296, 315, 322, 324, 328, 330-332, 396-397, 400, 402, 405, 410, 423, 436-437, 447-448, 451-452, 454, 458, 463-468
Holtenau 423
Hoptrup 20
Hored (Horedus) (d. 952), bisp af Slesvig 948-52 75
Horik 1. (d. 854), konge i Danmark 814-854 49, 61
Horik 2. (-854-864-), konge i Danmark fra 854 49, 61
Horsbøl herred 118, 151
Hoseøl, Peder Nielsen (d. 1298), dansk drost 126
Hove, greve i Hedeby (-850-) 61, 77
Hovedvolden 43-46

hoveri 206, 210, 220, 222-223, 242-248, 257, 328, 350, 357-358, 404-409
Hovslund 73
Hoyer, adelsslægt 203
Hoyer, Casper (1540-94), staller, Ejdersted 264
Hoyers, Anna Ovena (1584-1655), stallerenke 271
Hugleik, dansk konge, d. 515, se Chochilaicus
Humtrup kirke 105
Hundorf 118
Hundslevskov 168
Husby 22, 71, 94
Husby herred 91, 94, 105
husflid 354-355, 369
husmænd 117, 232, 239, 245, 248-250, 258, 307, 309, 355, 357, 404, 413-414, 430, 433
Hussen, Tilemann von (1497-1551), superintendent 208
Husum amt 223, 302, 350
Husum by 74, 109, 159, 169, 171-175, 177, 179, 181, 213, 224, 250-251, 255, 260, 271, 276, 280, 301, 336, 362, 367, 390, 422-423, 434, 456, 463
Husum provsti 336, 440
Husum slot 216, 218, 341
hvalfangst 257-258, 261, 356-357, 421-423
Hviding herred 97, 225, 226, 233, 242, 244, 244, 307
Hviding kirke 180
Hviid, Andreas Christian (1749-88), teolog 393
Hygom, Peder Jacobsen (1692-1764), præst, Hygum, senere biskop, Århus 376-377
Hygum 107, 306, 308, 376-377, 382
Hyrup 57, 385
Hütten amt 223, 305, 338, 340, 350, 353, 417
Hütten bjerge 255, 340
Hütten provsti 440
Hærvejen 59, 63, 106
Hærulv (omkring 900), sønderjysk stormand 73
Höcken (Høk), adelsslægt 203
Høegh-Guldberg, Ove (1731-1808), kabinetssekretær 448
Højer flække 94, 171, 249-250, 252, 260, 339, 361, 366, 425, 430
Højer herred 275, 277
Højgård 23, 31
Højrup 355, 440-441
Højst 306, 376-377
Højvang 37
Hørlykke 304
Hørupskov 168
Håkon 6. (Magnusson) (1340-80), konge af Norge 1344-80 141
Håkon Jarl (Sigurdsson) (d. 995), norsk jarl 53
håndværk/håndværkere 38, 62, 72, 88, 107,111, 171-172, 175-176, 252, 258-259, 262, 366-371, 425-427, 430, 459
inderster, se husmænd
Indfødsretsloven af 1776 447
Istedsyssel 91, 98
istid 13-15
Itzehoe 368
Iwersen, Jens (-1765-) bonde, Ørsted 410

Jacobsen, Lorenz (1721-79), bygmester, Aabenraa 348, 438
Jagel 74, 85
Jagel Krat 85
Jakobsen, Andreas (-1666), provst, Lintrup 305
jarl 51, 78-79, 81-82, 86, 88-89
Jasper (ca. 1200), klokkestøber 107
Jels 20, 306
Jels-søerne 15
Jensen (Gyrsting), Morten (1379-1448), dansk ridder og rigsråd 165
Jensen, Bertolt, (-1545-), borger, Tønder 221
Jensen, Christian (-1788-1810-), købmand, Flensborg 457
jernalderbebyggelse 28-30
jernaldergrave 30-33
Jernved 44-45, 53, 59, 117, 125, se også Dänischwohld
Jessen, Christian (1743-1812), hofpræst, Augustenborg 444
Jessen, Jep (-1629-), bonde, Genner 263
Jessen, Jes (1743-1807), maler, Aabenraa 368, 421, 430-431, 449
Jessen, Søren (død o. 1560), bonde, Hviding herred 233
Joachim Ernst (1595-1671), hertug af Pløn 196, 216, 319-320
Joachim Friedrich (1668-1722), hertug af Pløn 346
Johan (Johann) 1. (ca. 1229-1263), greve af Holsten-Kiel 1261-63 124, 127
Johan (Johann) 3. den Milde (af Plön) (ca. 1297-1359), greve af Holsten-Kiel 132, 135
Johan Adolf (1575-1616), hertug af Gottorp 194-196, 206, 214, 216-217, 219, 232, 269, 283-285, 293
Johan Ernst Ferdinand (1684-1729), hertug af Plön-Rethwisch, 346
Johan Frederik af Gottorp (1579-1634), ærkebiskop af Bremen 194, 196, 283-284, 289
Johannes 8. Palaiologos (1392-1448), byzantinsk kejser 1425-48 143
Johannsen, Peter (-1748-), skipper, Aabenraa 364
Joldelund 27
Joli (-1043-), møntmester i Slesvig by 56
Jordan, Marcus (-ca. 1595), matematiker, kartograf 200
Jordanes, græsk – romersk historieskriver, 500-tallet 39
julestue 375, 379
Junge, Nikolaus (-1614), gottorpsk kansler 218
Justi, J. H. G. von (1720-71), nationaløkonom 403

Jyndevad 69
Jyske Lov 90-91, 121, 129, 150, 152, 233-234, 277, 315, 338
Jørgensborg 83, 88, 101

Kalmarunionen 140-144, 152
Kamp 117
Kampen sogn 106, 161, 162, 173, 174
Kamphøvener, embedsmandsslægt 313
kansler 143, 213, 218, 220-221, 287, 312, 314-315
Kappel 171, 252, 410, 434
Kappel kirke 179
Karl 5. (1500-58), tysk-romersk kejser 1519-56 164
Karl 10. Gustav (1622-60), svensk konge 294-296
Karl 12. (1682-1718), svensk konge 328, 330, 393
Karl 14. Johan (1763-1844), svensk konge 454, 456-457, 467
Karl den Store (742/7-814), konge i Frankerriget fra 768, kejser 800-814 46-48, 59,
Karl Frederik (1700-1739), hertug af Holsten-Gottorp 328, 393
Karl Martell (Martel) (ca. 688-741), »hushovmester« (major domus) i Frankerriget 46
Karl Peter Ulrik (1728-1761), hertug af Holsten-Gottorp 394-395
Karlum kirke 106-107
Karolingske rige 49, 57, 61
katekismus 209, 270, 277-278, 376, 378, 382, 384, 440, 441
Katerine (-1400-), gift med borgmester i Sønderborg Peder Stød 179
Katharina 1. (1684-1727), kejserinde af Rusland 393
Katharina 2. (1729-96), kejserinde af Rusland 395
Kaysen, Nis (1728-), livegen, Gelting, 359
Kegnæs 209, 247
Kegnæsgård 348, 360
Keitum 74
kejser, tyske 48, 52-53, 55-57, 60-61, 68-69, 75-77, 85-87, 89, 95-98, 112, 121, 129, 136, 143-144, 149, 160, 164, 192, 196, 206, 283-287, 289, 294, 296, 319, 324, 332, 346
Kejserkrigen 283-287, 297-299, 303
Kelstrup 407
Kenckel, Stephan (1624-91), provst, Tønder 327-328
Kerkweder, Herman (-1250-), tysk svend 122
Kerl, Klaus (omkring år 1500), bonde i Stollig 168
Kesmajgård 23
Ketting 97
Kiding 407
Kieler Omslag 177, 262
Kielmann von Kielmanseck, Johan Adolf von (1612-76), gottorpsk kansler 312-315, 321-322
Kielmanseck, adelsslægt 312-313
Kier, Peter (1771-1834), sognepræst, Øster Løgum 429, 456, 460, 468
Kil 83
kirkebyggeri 103-107, 206
kirkebøn 179, 210, 271, 330, 341, 374
kirkegods 95, 98-99, 107, 149, 185, 197
kirkeklokker 59, 75, 106-107, 174
kirkeliv 179-182, 208-210, 341, 373-379, 441-445
Kirkeordinans for Slesvig og Holsten 185, 208
Kirsten (-1630-), bondekone, Genner, g.m. Jens Madsen 300
Klappholz-Westscheide 404
Klaus (Nikolaus) (1321-1397), søn af Gerhard 6., greve af Holsten-Rendsburg 1390-97 136, 139
Kleffel, J.C. (-1756-), rektor, Tønning 388
Klingenberg, Frederik von (1716-83) amtmand, Hadersley 439
Klipkenmager, Lyder (-1498-), træskomager i Flensborg 175
Kliplev 94, 180
Kliplev kirke 179
Klokris 166
klostre 60-61, 90, 103, 107-110, 113, 115, 122, 124, 139, 162, 168, 174, 179, 181-183, 185-186, 190, 193-194, 197, 202, 216, 223, 226-227, 241, 267, 311, 315
Klotz, Stephan (1606-68), superintendent 208-209
Klues 180
knipleri 258, 355, 372, 427-428
Knoop 245, 287
Knud, Fjelstrup sogn 17
Knud (Henrik Skadelårs søn) (d. 1162), hertug 86
Knud (Prizlavssøn) (d. 1188), slavisk fyrste, søn af Knud Lavards datter 97
Knud 2. den Store (ca. 995-1035), konge af England fra 1016, Danmark fra 1018 og Norge fra 1028 56-57, 75
Knud 4. den Hellige (d. 1086), konge af Danmark 1080-86 77
Knud 5. Magnussen (d. 1157), konge i Danmark 1146-57 86-88, 93
Knud 6. Valdemarsen (1163-1202), konge af Danmark 1182-1202 90, 97, 99-100, 114
Knud Lavard (ca. 1096-1131), hertug ca. 1122-31 79, 81-84, 88-89, 98, 112
Knuds Levned 83
Knudsen, H.C. (1763-1816) skuespiller, København 451
Knutzen, Iven (1531/32-1612), bonde og krønikeskriver, Wobbenbüll 280
Knytlingesaga 83, 85, 88
kobbelbrug 257, 359
Kobbersted 112
Koch, C.G. (1671-1736), provst, Aabenraa 336
koge 167-168, 338, 339, 360
Kohøved 245

Kolding 121, 158, 193, 215, 296, 306-307
Koldingaftalen 1466 158-159
Koldinghus 125
Kolstrup 305
Kommercekollegiet 343, 349, 370, 371, 457
Kong Valdemars Jordebog 91-95, 100, 111-112, 117-119, 129
kongebesøg 341, 398, 448-449
Kongeloven 337, 463-464
Kongens mose 16
kongerigske enklaver 142, 198, 209, 241, 248, 339-340, 398
kongetroskab 389-391, 449
Kongeåen 27, 56, 57, 89, 95, 125, 133-134, 177, 198-199, 209, 248, 307, 332, 338, 345, 353, 366, 389, 399-402, 418, 447, 450
konglomeratstat 152
kongsgårde 37-38
Kopperholdt, Hans (1760-1812), købmand, Aabenraa 430, 432
Kopperholdt, Iver's kone (o. 1620), bondekone, Barsmark 274
kornavl 16-17, 115, 242, 248, 254-257, 310, 351-352, 359
kornhandel 36, 113, 174, 242, 255-256, 258-259, 265, 370, 430-431
Korte, boghandlerfirma i Flensborg 436
Kosel 71, 106
Kovirke 43, 45, 54, 65
Krag, Jep (-1627-), bonde Stollig 297
kreditmarkeder 262-263
Krempe 284, 286, 291, 294
krigsbytteofferfund 33-35
krigstjeneste 91-93, 228-231
Kriseby 359, 370
kristendom 46, 54, 59-62, 75, 84
Kristoffer (d. 1173), Valdemar den Stores søn, hertug 97
Kristoffer 1. (ca. 1219-59), konge af Danmark 1252-59 121, 124
Kristoffer 2. (1276-1332), konge af Danmark 1320-26; 1330-32 127-128, 131-132, 134-136
krongods 89, 92, 94-95, 102, 125-127, 129, 140, 190, 223-224, 242-244, 360, 404-405
Krop hede 86, 117
Kropp 380
Kroymann, Heinrich (1748-), bladudgiver, Haderslev 438
Kruckenburg, J.A. (1763-1805), præst, Løgumkloster 428
Krummedige, Erik (d. 1439), slesvigsk drost, hofmester 142, 144, 149
Kruså 454-455
Krüsing, lægefamilie, Flensborg 388
Kulige, Nis (ca. 1300), borger i Tønder 122
kvægavl 17-18, 23, 168, 254-256, 352-353, 359, 362
Küttner, Carl Gottlob (-1797-), tysk rejsebogsforfatter 429
Kær herred 105, 118, 249
København 178, 190, 198, 216, 296, 311, 314, 332, 335, 338, 341-343, 345, 348, 354-355, 360-361, 363-364, 367, 369-371, 374, 377, 386-390, 397-403, 418-421, 423, 426-427, 436, 438, 440, 443, 448-449, 452-453, 457-458, 460, 462
Køb ing 171
købmænd 47, 61, 64-66, 71, 80-81, 113-114, 166, 168, 172-174, 227, 249, 251-252, 251-252, 259-264, 269, 275
købstæder 110-115, 129, 149, 152, 165, 168-176, 202, 225-226, 251-253, 259-261, 280, 361-372, 379, 418-429
Königlich Dänische Acker-Akademie 403, 416
Königsböll 264
kådnere, se husmænd

Ladegård, Kværs 405
ladegårde, fyrstelige og kongelige 242-244, 246-247, 256
Lambeck, Heino (1586-1663), regnebogsforfatter, Hamborg 384
Lambjergskov 168
Lancken, von der, adelsslægt 203
landboreformer 353-354, 402-417
landdagen 158, 160-162, 185, 187, 202, 204, 227, 231, 288-289, 291, 311, 315, 322, 328, 337
Landkommission 404, 408, 413
landmilits 340
Landretten 202, 291, 325, 344
landsbyer 28-32, 36, 38, 90, 115, 117, 139, 168, 236-239, 244-245, 249, 259, 310
landsbyfællesskab 237, 248-249, 279, 345, 353, 410, 413, 415
landskaber 77, 197, 225-226, 228, 231-232, 249, 338-339, 344
landskabstyper 14
Lange, Melchior (o. 1620), Løjt sogn 274
Langeland 121, 125-127, 131, 137, 142
langhuse 23, 72
Langreuter, G.D. (1758-1818), herredsfoged, Tyrstrup h. 438
latinskoler 267, 440
Laurensen, Hans (o. 1600), bonde, Königsböll 264
leding 91-92, 129-130
ledingsskat 92-93, 126
Lembeksborg, se Limbæksborg
len, se lensvæsen
lensmænd (i landskaber) 226
lensmænd (på borge) 156-157, 161, 167, 178, 183
lensvæsen 76, 83-85, 87, 89, 126, 128-130, 134, 143-144, 154, 157, 161, 206-208, 294-295, 311, 321-322

Leve, staller- og adelsslægt, Nordstrand 203
Levensåen 423
Levesen, Sivert (-1556-), bonde, Nordstrand 266, 273
Liafdag (-948-), biskop af Ribe 75
Liebenberg, Peter (1586-1666), præst, Gröde 272
Limbæk 117
Limbæk, Gotskalk (-1313- d. før 1335), holstensk ridder, råd hos hertug Valdemar 3. 130
Limbæk, Henneke (d. 1404), slesvig-holstensk adelig, besidder af Tørning 50, 139
Limbæk, Klaus (Claus) (c. ca 1426), lensmand og rigsråd, besidder af Tørning slot 145
Limbæk, Markvard (-1313-44-), holstensk adelig 130
Limbæksborg 36, 50
Lindau 408, 409
Lindenhan, H.T. (1739-97), advokat, Haderslev 438
Lindenov, adelsslægt 201, 203
Lindet skov 18
Lindholm sogn 166
Lindved 198, 241
Lintrup kirke 305, 345
List 70-71, 146-147, 198
Listerdyb 458
livegenskab 244-246, 309, 357-359, 380, 405-409, 462
Lobedanz, Math. (-1652), præst, Kathrineherd 301
Lohede 125
Lorck, Thomas (-1490-1531), oksehandler, Haderslev og Flensborg, byfoged og rådmand, Flensborg 172
Lorenzen, Knud (-1556-), bonde, Nordstrand 273
Lorenzen, Peter (1709-36), sognepræst, Bordelum 377
Lothar 2. (1075-1137), saksisk hertug, fra 1125 tysk konge, tysk-romersk kejser fra 1133 83-85
Louise af Mecklenburg-Güstrow (1667-1721) dronning af Danmark 373
Louise Albertine af Pløn (1748-69) 347
Louise Augusta (1777-1843), hertuginde af Augustenborg, g.m. Frederik Christian 2. 453, 464-465, 467
Louisenlund 448-449, 452
Lovrup 376
Ludvig 1. den Fromme (778-840), frankisk kejser fra 813 48, 60
Ludvig 16. (1754-93), fransk konge 438, 448
Lunden 413
Lundenberg herred 118, 301-302
Lunding, Matthias (1760-1806), embedsmand, København 427
Lundtoft herred 161-162, 198, 241, 298
Lustrup 306
Luther, Martin (1483-1546), tysk teolog og reformator 181-183
Lübeck 97, 100-101, 112, 121, 129, 145, 156-158, 164, 172-173, 177, 190, 287, 355, 363, 369, 425-426, 451
Lüders, Philipp Ernst (1702-86), provst, Glücksborg 392, 403, 405, 416
Lykkegård 97
Lyna 451
Lyrskov Hede 56-57, 59
Lütjenhorn 241, 246
Lægæst, Holtes søn, skaber af det korte guldhorn, 400-tallet 12
Læk sogn 104, 118
læsning 278-279, 379-384, 388, 436-441, 446
Løgum kloster 109, 115, 128, 139, 149, 185, 194, 223
Løgumgårde 19
Løgumkloster amt 199, 209, 223, 244, 298, 321, 324, 340, 350, 355, 428
Løgumkloster flække 16, 109, 139, 252, 355, 366, 372, 376, 378, 395, 424, 428, 447
Løjt 105, 255, 257, 274, 297-298, 307-308, 353-354, 365, 411, 421, 428, 430, 443
Lønt 19

Maasleben 264
Madsen, Chresten (-1664-), bonde, Brændstrup 309
Madsen, Jens (-1630-), bonde og kirkeværge, Genner 300
Madsen, Jørgen (1609-59), bonde, Fladsten 262, 267, 270, 273, 279, 300, 304-305
mageskifte 1773 395-397, 464
Magnus (1540-83), biskop af Øsel 192-193
Magnus (Nielssøn) (d. 1134), dansk prins 84-85
Magnus 1. den Gode (1024-47), konge af Norge fra 1035 og af Danmark fra 1042 56-57, 79,
Magnussen, sønderjysk adelsslægt 203
Majbølgård 348, 360
Malling, Ove (1747-1829), forfatter, minister 397, 447
manufakturer 370-372, 426-428
Margrete 1. (1353-1412), dansk-norsk-svensk regent 138, 141-143, 151
Margrethe Sambiria (Sprænghest) (d. 1282), dronning af Danmark 125
Margrethes Bro 35
Marie Elisabeth af Sachsen (1610-84), g. m. Frederik 3. af Gottorp 188, 216, 290
Marie Sophie Frederikke af Hessen-Kassel (1767-1852), dansk dronning 399, 448-449, 452
Mariekirken, Husum 170
Mariaaltre 179
markeder 171-173, 255-258, 367-370
Markvardsen, Anker (-1553-), borger, Haderslev 233
marsk (embedsmand) 130, 156
marsken 14-15, 30, 93, 118-119, 166-168, 222-223, 225, 236, 248-251, 256, 263-265, 300-302, 362, 369
Marstal 252, 260, 364, 418

Massow, Chr. Albr. von (-1752), amtmand, Aabenraa 353
Matzen, Anders (o. 1622), bonde, Barsmark 274
Mechlenburg, Jørgen (1741-1808), sognepræst, Højrup-Bevtoft 437, 440-441
Mechtilde (d. 1288), dronning af Danmark 102, 121, 124-126
Medelby kirke 376
Mejer, Johannes (1606-74), kartograf 224, 238-239, 255, 258, 260, 265, 302-303
mejeribrug 249, 255-257, 359-360, 435
Meldorf 229
Melioli, Bartolommeo (1448-1514), italiensk guldsmed 152
Melsgård 346
Merseburg 87
Metelen, Theodericus (Diderik) van (-1525-29), luthersk prædikant i Husum 182
Mette (-1628-), enke efter Jens Thaysen, Ensted 299
Mette (-1659), datter af Niels Boesmand, Ørsted 306
Meyer, Georg Conrad (1774-1816), bladudgiver, Flensborg 439
Meyndorp, Johannes (-1448-), præst i Tønder 150
Mikaelskirken 107
Mikkelsen, Christen Hansen (1763-1828), kaptajn, Rømø 458
Mikkelsen, Hans (1720-96), degn, Løjt 430
Mildeborg 86
Mildsted 150
Mildå 86
Miranda, Francisco de (1750-1816), rejsebogsforfatter, general 421
missionærer 59-62
Mistivoi (Mstivoje) (-983-95-), abodritisk fyrste 53
Mjolden 109, 377
Mohrkirchen, se Mårkær
Moldened 182
Moller, Johannes (1661-1725), rektor, Flensborg 387
Moller, O.H. (1715-96), rektor, Flensborg 387
Moltke, A.G. (1710-92), greve, overhofmarskal 394, 403, 408, 410
Moos, Jes (-1627), Stollig 297
Moritz 4. (1428-1464), greve af Oldenburg 154, 157
Munkbrarup kirke 78
Munkvolstrup 18
musik 81, 85, 218
Müller, Niels (1737-83), sognepræst Højrup 355
Mysunde 83, 122
Møgeltønder 166-167, 237, 243, 256, 259, 309
Møgeltønder slot, Møgeltønderhus 125, 165-166, 237, 243
Mølby 15
møller 95, 115-116, 223, 242, 358
Mölln 101
møntvæsen 38, 53-54, 56, 61, 68-71, 89, 91, 93, 95, 112, 126, 129, 138, 140, 145, 165, 177, 232, 401, 460
Møsting, Johann Sigismund (1759-1843), amtmand, direktør for Tyske Kancelli 437-438, 443-444, 462-463
Mågeø, Slien 83, 88
Mårbæk 239
Mårkær amt 223, 401
Mårkær kloster 109, 185, 223

Nachrichten vom Baltischen Meere 437
Namen (Namensen), Lytke (1497-1574), franciskanermunk, skolestifter i Flensborg 182
Nanneson, Oluf (ca. 1300), borger i Tønder 122
Napoleon 1. (1769-1821), fransk kejser 451-454, 467
Navnesen, Johannes (-1238), sønderjysk ridder 110
Nerthus, nordisk frugtbarhedsgudinde, latinisering af det nordiske navn Njord 24-25
Neue Flensburgische Merkur 388
Neue Mensch 439
Neumünster amt 190
Neustadt 425
Nibøl 250
Nicolaisen, Hans (1744-1808), kniplingsfabrikant, Løgumkloster 428
Niels (d. 1134), konge af Danmark 1104-34 78, 81, 83-85, 89, 93
Niels (d. 1233), biskop af Slesvig 107
Nielsen, Hans (-1630-), bonde, Hørlykke 304
Nielsen, Lorenz (1739-1821), snedker, Aabenraa 430
Nielsen, Mads (-1567-), bonde, Hviding herred 233
Nielsen, Simon (-1567-), bonde, Hajstrup 234
Niemann, August (1761-1832), professor, Kiel 434, 437
Nikolaus se Klaus
Nisdatter, Johanne (1641-89), bondekone, Vonsild 310
Nissen, Jep (1664-89), landarbejder, Vonsild 279
Nissen, Nicolas (1710-72), sognepræst, Uge 386
Nordborg amt, len 162, 190, 193, 223, 247, 320, 350, 404
Nordborg flække 171, 197, 210, 253, 366
Nordborg hertuger, hertugdømme 197, 199-200, 210, 234, 317-320, 346-347, 377
Nordborg slot 127, 196-197, 253, 320, 346
Norddorf 23
Nordfrisland 25, 49, 167
Nordstrand 162, 190, 194, 197, 222-223, 225-226, 228, 231, 233-234, 241, 248, 256, 258-264, 266, 273, 286, 301-303, 349, 360
Nordvolden 43-46
Notmarkskov 168
Nustrup 350, 354, 366, 375, 382-383, 385
Ny herred 94
Nybo 27
Nyby 168

Nybøl gods 246
Nybøl herred 117
Nybøl landsby 117, 297
Nydam Mose 33-35
Nyhus 139
Nykirke i Angel 403, 411, 447
Nørby 274
Nørre Gos herred 118, 151, 249, 301
Nørre Hjarup Mose 16
Nørre Hostrup 238
Nørre Løgum 73, 103
Nørre Rangstrup herred 94, 242, 244, 303, 355
Nørre Vollum 255, 262, 279, 304
Nørreskoven 18
Nørrevold 139, 140

Oberberg, Hercules van (ca. 1510-1602), bygmester 215
Odinkar (den yngre) (d. 1043), biskop af Ribe 51, 75
Oeder, G. C. (1728-91), nationaløkonom 408
Oest, Nicolaus (1719-98), sognepræst, Nykirke 403, 411, 447
Offa (d. 757), konge af Mercia 757-796 44
Offa, sagnfigur, anglerkonge, se Uffe
Oggels, Anders (-1544/46-), handelsmand, Højer 260
Okholm 222, 249-250, 431
oksehandel 168, 172-174, 254-255, 259-260, 262
Oksenvad 306, 437
Olaf (omkring år 900), konge i Danmark 50
Olav 2. den Hellige (d. 1030), konge af Norge 1015-28 56
oldenborgske kongehus 389-391
Oldenburg amt 190, 196, 212, 32
Oldenburg-Delmenhorst grevskaber 158, 319-321, 324, 375, 395-397
Olearius, Adam (1603-71), bibliotekar 212, 217-219
Olgerdiget 27, 28, 35
Olpenitz 264
Oluf 1. Hunger (d. 1095), konge af Danmark 1086-95 77-78
Oluf 2. (Håkonsen) (1370-87), konge af Danmark fra 1375, konge af Norge fra 1380 141
Olufsen, Andreas (-1620-), købmand og rådmand, Flensborg 259
Olufsen, Jes (-1567-), bonde, Hajstrup (Øsby sogn) 234
Ongendus (omkring år 700), dansk konge 46
oplysningstid 388, 392, 436-449
Ornum 71
ortodoksi 209, 269-272
Osfrid (-811-), stormand fra Skåne 49
Ostarsalt 47
Ostenfeld kirke 174
Ottar (800-tallet), nordnorsk høvding 48
Otte, Christian (1674-1747), storkøbmand, Ekernførde 372
Otte, Friedrich Wilhelm (1715-66), storkøbmand, Ekernførde 365, 372, 395, 397, 421
Otte, købmands- og rederfamilie, Ekernførde 363, 370-372, 419, 421
Otto 1. den Store (912-73), tysk konge fra 936, tysk-romersk kejser fra 962 51-53, 75
Otto 2. (955-983), tysk konge og tysk-romersk kejser fra 973 53
Otto 3. (1426-1510), greve af Schauenburg-Pinneberg 1498-1510 154-155
Otto 3. (980-1002), tysk konge fra 983 og tysk-romersk kejser fra 996 75
Otto af Freising (1114-58), tysk biskop og historieskriver 87
Ovens, Jürgen (1623-78), gottorpsk hofmaler 42, 192, 216, 312, 317
Over Jerstal 18, 27
Overkonsistoriet 375, 380, 382
Overretten 330, 338, 343-345, 375, 398
Oversø kirke 106

Padborg Søndermose 72
Pade, Johannes (1750-1836), skolelærer, Asserballeskov 382-383
Paisen, adelsslægt 203
Pasek, Jan (1636-1701), polsk soldat, memoireforfatter 305
Paul (1754-1801), kejser af Rusland 397
Paulsen, Anders (1621-89), bonde, Vonsild 270
Paulsen, Mads (1556-1632), bonde, Fladsten 262, 278-279
Paulsen, Peter (1677-97), bondesøn, Vonsild 278
Pave, Jens (d. 1279), ridder 109-110
Pedersen, Anders (1724-1809), sandemand, bonde, Ørsted 351, 395, 410, 415
Pedersen, Christiern (ca. 1480-1554), dansk litterat og bogudgiver 150
Pelvorm herred 118, 151, 301-302
pest 139, 306
Peter 3. (1728-1762), kejser af Rusland, 395-396, se også Karl Peter Ulrik
Peter den Store (1672-1725), kejser af Rusland 393
Petersen, Balthasar (1703-87), provst, Tønder 440
Petersen, Hans (o. 1620), bonde, Løjt Nørby 274
Petersen, Jep (o. 1620), bonde, Barsmark 274
Petersen, Jonas (-o. 1720), tingskriver, Haderslev-Tornumgård 345
Petersen, Jørgen (o. 1589-1658), bonde, Stollig 274
Petersen, Tile (-1496-1523), oksehandler i Flensborg, foged i Bramstedt, hirdstyrer på Island 172
Petersen, Ulrich (-1807), sognepræst, Tinglev 388

Petreus, Johannes (-1603), præst Odenbüll, krønikeskriver 258, 264, 280
Philip (1570-90), hertug af Gottorp 194, 204-206
Philip (1584-1663), hertug af Glücksborg 196
Philip Ernst (1673-1729), hertug af Glücksborg 336
pietisme 375-379
pilgrimsrejser 179-180
Pinneberg 324
plattysk 150-151, 182, 276-280, 447, se også sproglige forhold
Plessen, Bernhard Hartwig v. (-1747-67-), amtmand, Gottorp 411
plove 31, 115, 165
plovskat 93 se også skat
Pløn amt 190, 193
Pløn by 227, 407
Pløn hertuger, hertugdømme 196-197, 199, 319-320, 346-348
Pløn slot 216
Pogwisch, Benedikt (-1630), adelsmand, godsejer, Maasleben 264
Pogwisch, Henning (d. 1481), slesvig-holstensk adelsmand, råd, lensmand på Tønders slot 161
Pogwisch, Volf (-1634), adelsmand, godsejer Buckhagen 246
Pontoppidan, Erik (1698-1764), præst Havnbjerg, biskop 337, 352, 365, 377-378, 380, 385, 387, 418, 426
Poppo (960'erne), tysk gejstlig 52
Prahl, P. (1761-1831), sognepræst, Vedsted, provst, Tønder 442, 446
Pram, Christen (1756-1821), forfatter, København 448
Procopios, græsk-byzantinsk historieskriver (ca. 500- efter 559) 39
prædiken 150, 182, 267-273, 277, 441-445, 450
præster 52, 61, 96, 106-107, 118, 150, 172, 175, 179-183, 208-210, 213, 266-273, 277, 305-306, 312, 327-328, 341, 373-388, 403, 405, 411, 414, 416, 437, 439-446, 449-451, 455-456, 468
Pøl 353, 413

Qualen, Claus von (1602-64), gottorpsk landråd og amtmand 212
Qualen, Otto von (den Yngre) (1497-1625) adelsmand 212
Qualen, Otto von (den Ældre) (1541-1604), gottorpsk hofmarskal og amtmand 212

Race (-1157-), abodritisk fyrste, statholder i Slesvig 95
Randerup 377-378
Rantrum 50, 74
Rantzau, adelsslægt 201, 203, 213, 247, 263, 312, 314
Rantzau, Christian, (1614-63), greve og statholder 314
Rantzau, Ditlev (1644-97), greve og statholder 314
Rantzau, Gert (1558-1627), statholder 255, 262, 285-286
Rantzau, Hans (1693-1769), godsejer, Ascheberg 405
Rantzau, Henrik (1526-98), statholder 199, 201-204, 206, 215, 245, 251, 264, 275, 283
Rantzau, Johan (-1565), statholder, feltherre 215, 282-283
Rantzau, Johann (Johan) (1410-72), ridder, til Hellerup, lensmand på Nyborg 155
Rantzau, Johann (Johan) (1492-1565), holstensk hærfører 177, 185
Rantzau, Margrethe (1641-65), g. m. Frederik Ahlefeldt 314
Rantzau, Markvard (-1640), officer 289
Rantzau, Peter (1535-1602), adelsmand, godsejer, Trøjborg 248
Ratibor (-1043), abodritisk fyrste 56
Ravsted 27, 376
Reformationen 181-182, 185, 189-190, 208-209, 213, 266-268
Reginald (-948-), biskop af Århus 75
Reginfred (-812-14-), konge i Danmark 812-814 48
Reimarus, Samuel (1661-1727), provst, Tønder 379
Reinfeld 194, 216
Reinhard (Reinard) (-1243-), provincialminister for franciskanerne i Danmark 122
religiøsitet 17, 179-181, 266-274, 375-379, 441-445
Rendsborg amt 190, 194, 295
Rendsborg by 100, 122, 125, 154-155, 159, 189-190, 216, 287-288, 291, 294, 314, 321-323, 332, 371-372, 375, 377, 393, 398, 423, 426, 453-456, 464
Rendsborgtraktaten 1675 321-322, 324
Rentekammeret 338, 342, 367, 403-404, 461, 463
retsvæsen 90-93, 99, 169, 232-235, 277, 342-344, 358, 462-463
Reuss, J.F. (1700-1777), generalsuperintendent 389
Reventlow, Anna Sophie (1693-1734), dansk dronning 336, 373
Reventlow, Cay (1753-1834), greve, direktør for Tyske Kancelli, Altenhof 409, 443, 461-462
Reventlow, Cay Friedrich (1685-1762), godsejer, Altenhof 359
Reventlow, Christian Ditlev Frederik (1748-1827), lensgreve, rentekammerchef 401, 409, 461
Reventlow, Christine Irmgard (1711-79), hertuginde af Pløn, g.m. Frederik Carl 347
Reventlow, Conrad (1648-1708), greve, storkansler 314
Reventlow, Fritz (1755-1828), greve, Emkendorf 443, 461-462
Reventlow, Hedwig Ida, gift med Cay Friedrich Reventlow 359
Reventlow, Henning (1640-1705), adelsmand, amtmand Flensborg 314

Reventlow, Iven (ca.1495-1569), adelsmand, amtmand Rendsborg 231-232
Reventlow, Julia f. Schimmelmann (1763-1816), g.m. Fritz Reventlow, Emkendorf 443
Ribe amt 338, 352
Ribe by 38, 40, 46, 49, 62, 65, 69, 71, 75, 109, 113, 122, 138, 147, 149, 198, 252, 255, 301, 304, 306, 425
Ribe domkapitel 198
Ribe domkirke 105
Ribe Nørremark 72
Ribe stift 56, 75, 103, 118, 133, 142, 179, 181, 209, 278, 379
Ribe å 117
Ribebrevet 1460 153-157
Riberhus 125
Richardis (Regitze) (-1358-73-), hertuginde af Slesvig, gift med hertug Valdemar 5. 137-138
Ridderskabet 152-156, 158-160, 162, 164, 177-178, 183, 185-186, 201, 203, 212, 213, 224, 287, 311-312, 314, 324, 334-338, 340, 397, 409, 443, 448, 460-462, 466
Riese, O.C. (1697-1779), sognepræst, Agerskov 354, 388
Rimbert (d. 888), missionær, ærkebiskop af Hamburg-Bremen 60-61
Rimkrøniken 157
ringborge 36, 53
Rinkenæs 238, 376
Rise 298, 35
Rise herred 94
Roager kirke 74
Rodulf (Rodulfus) (-1026-1045), biskop af Slesvig 79
Roest 252
Romana, Pedro de la (-1808-), spansk markis, general 454
Roost (Skram), Jakob (-1315-34-), sønderjysk ridder 128
Rosenberg, Johann Gottfried (1709-76), kgl. landbygmester 399
Roskildekrønike 85, 89
Rudbøl 361
Rundhof 405, 408, 457
runesten 24, 51, 54
Runtoft len 161, 163
Rurik (-857-), viking 49
Rusland 68, 326, 330, 353, 393-397, 450, 452, 454, 464
Ryd kloster 95, 102, 107-108, 120, 149, 185, 194, 197, 216, 223
Rüde, Johannes (1633-1707), præst, Vonsild 267, 270, 273, 278-279, 310
Rydårbogen 120, 121, 148
Rügen 96
Rødding 255, 273, 305, 416
Rødekro 28
Røllum 297
Rømø 257-258, 260, 366, 375, 382, 421, 458
Rønhave 348, 360
rådmænd 114, 171, 226-227, 253, 328, 367

Sachsenspiegel 129, 150, 152
Saksen, hertug, hertugdømme 45-48, 51-53, 55-57, 59-61, 76-79, 82-83, 85-87, 95-97
Saldern, Caspar von (1711-86), holstensk embedsmand og godsejer 395, 397, 399
Saldern, embedsmandsslægt 313
salmebøger 267, 277, 376-380, 441-445
salmenummertavler 380
saltudvinding 119
Sandbjerg 196, 205, 405
Sannfeldt (-1627/28-), kejserlig officer 298
Satrup kirke 102
Satrup mose 16
Satrupholm 404
Sax, Peter (1597-1662), bonde Koldenbüttel, krøniker-skriver 258, 265, 280, 300-301
Saxo Grammaticus (ca. 1160-1208-), dansk historieskriver 27, 51, 77-79, 85-86, 93, 95, 97, 99, 118- 121
Saxtorf 245
Schack, Anna Sophie f. Rantzau (1689-1760), grevinde, Gram 357, 360
Schack, Frederik Christian (1736-90), greve, Gram 405
Schack, Hans (1609-76), rigsfeltherre 309, 321, 358
Schackenborg 165-166, 198, 241, 247, 357, 405, 430, 432, 457
Scheggerott 435
Schimmelmann, Ernst (1747-1831), greve, finans- og udenrigsminister 453
Schleswig-Holsteinische Anzeigen 402
Schleswig-Holsteinische Provinzialberichte 434, 437
Schleswigsche Wochenblatt 388
Schmettau, Leopold Samuel (-1830), amtmand, Aabenraa 377, 432
Schmettow, Woldemar Hermann von (-1755-), greve, general, Slesvig 371
Schmidt, Johannes (1695-1762), provst, Aabenraa 377
Schmidt, Martens kone (o. 1620), Løjt 274
Schonenborch, Johannes (d. 1527), klokkestøber i Kampen og Emden 174
Schrader, Johann Hermann (1684-1737), provst, Tønder 337, 377-379
Schulin, Johann Sigismund (1694-1750), oversekretær Tyske Kancelli 340, 342, 373, 375, 385, 394, 398
Seekamp 287
Seem kloster 107-109
Segeberg amt 190, 320, 324
Segeberg bjerg 84
Sehested 117
Sehested, Christian (1666-1740), oversekretær i Tyske Kancelli, amtmand, Husum 338

selvejere 97, 116-117, 151, 223, 238, 263, 310, 350, 402-405, 417
seminarier 440-441
Siebenhardenbeliebung 151
Siegfried (Sigfred) 3. (d. 1206), greve af Orlamünde greve 1176-1206 97
Sievers, staller- og adelsslægt, Ejdersted 203
Sigismund af Luxembourg (1368-1437), tysk konge fra 1410 og tysk-romersk kejser fra 1433 143-144
Sigtryg (efter 931), konge i Danmark, søn af Gnupa 51
Sigurd 1. Jorsalfarer (1090-1130), konge af Norge 1103-1130 78
Sild 18, 111, 118, 151, 198, 225-226, 248, 257-258, 260, 286, 338, 355, 385, 421
Simmersted Mose 16
Simonsen, Hieronymus (-1662-), Løjt sogn 275
Simonsen, Kirstine (1650-1727), Sparlund, g.m. Simon Bertelsen 351
Siversted 449
Skarde, hirdmand, d. ved Hedeby 54
Skastgård 260
skatter 50-51, 86, 90-95, 98, 112, 122-123, 126, 129, 132, 136, 138-139, 156-157, 162, 165, 199, 220, 226-227, 231-232, 239, 288, 292-294, 298-299, 303-304, 314-319, 321-322, 324, 330, 342, 396, 417, 459-462
Skelhøj 22
Skibelund Krat 57
skibsbyggeri 365, 423
skibsfart, se søfartskibssætninger 73-74
Skinkel 117
Skinkel, Ludolf (-1313-), ridder, holstensk adelig 130
Skinkelsborg 138
Skodborg 37, 40, 304-305, 309
Skodborgå 56-57, 89, se også Kongeåen
skolevæsen 278, 379-384, 439-441, 445-446
Skondelev, Johan (Hans) (ca. 1345-1421), biskop i Slesvig 142, 149
Skovgård, Niels (1858-1938), dansk maler 57
Skrave 305
skriftsprog 24, 40, 277-279
Skrydstrup-kvinden 21
Skt. Clemens kirke, Slesvig 100
Skt. Johannes kloster, Slesvig 107
Skt. Marie kirke, Flensborg 111-112
Skt. Michaelsklosteret, Slesvig 107
Skt. Nikolaj kirke, Flensborg 182
Skærbæk 198, 384
Skærsbjerg 445
slavere 45, 57, 77, se også abodriter
Slesvig by 47, 55-56, 61, 79-86, 88, 109, 114, 116, 122, 140, 144, 152, 169, 171, 181, 202, 212, 241, 251, 254, 257, 260, 329, 344, 362, 367, 371-372, 381, 387-390, 425, 427-428, 433-434, 437
Slesvig domkapitel 139, 208, 241, 295, 401
Slesvig domkirke 99, 103, 124, 149, 219, 389
Slesvig stift 56, 75, 103-104, 107, 142, 179, 181, 185, 380, 382
Slesvig-Holstenske Kammer 338, 343
Slesvig-Holstenske kanal, se Ejderkanalen
Slesvig-Holstenske Kancelli 464, se også Tyske Kancelli
Slesvig-Holstenske Species Bank 401, 460
Slien 43, 63, 71, 79-80, 88, 122, 133, 140, 252, 276, 437, 449
Sliesthorp 46, 47
Slivsøen 20
Slogs herred 177, 225, 255, 279, 298
slotsbyggeri 214-216
Slotseng 15
Solby 168
Solvig 259
Sommersted 87, 388
Sommersted hede 126
Sophie af Mecklenborg (1557-1631), dansk dronning 196, 206
Sophie Magdalena af Brandenburg-Kulmbach (1700-70), dansk dronning 347, 360
Sparlund 351
Spener, Philip Jakob (1635-1705) pietistisk teolog, Frankfurt am Main 375-376
sproglige forhold 50, 113, 149-151, 182-183, 211, 275-280, 338, 340, 345, 378, 383-387, 399-400, 445-449, 466-467
staller 226, 249, 327, 344
stammegrupper 25-28, 36
Stapelholm 125, 225-226, 236, 249, 255, 314, 327, 338, 350
Starup 19, 104, 111
Starup kirke 73
statholder 159, 182, 202, 204, 206, 283, 314, 336, 338, 341, 343, 359, 367, 387, 394, 399, 425, 431, 437,448-449, 451
statsbankerot 460
statspatriotisme 341, 389-392, 448-449, 468
stednavne 38-39, 74
Stegsvig 43, 45
Steinhorst 196
Stenbock, Magnus (1664-1717), svensk feltherre 330-331
Stenderup 117, 138
Stepping-Frørup 379
Stollig 168, 274, 297, 421
Stormarn 77, 160
stormflod 139-140, 269, 300-303, 349, 360
storstensgrave 17-18
Strachen, Julius (død 1648), maler 188
Strand 118, 151, 156, 161, se også Nordstrand

Strodtmann, A.H. (1753-1839), provst, Haderslev 444, 450-451
Struck, Peter (1659-1713), kniplingshandler, legatstifter, Tønder 381
Struensee, Adam (1708-91), generalsuperintendent 446
Struensee, Johann Friedrich (1737-1772), gehejmekabinetsminister 398-399, 426
Stubbe 142
Stubbæk 297, 415
Sture, sønderjysk adelsslægt 203
stænderne 154, 194, 202, 204-206, 227, 281, 287-288, 292-293, 315, 325
Stød, Peder (-1400), borgmester i Sønderborg 179
Sundeved 91, 117, 136, 138, 151, 168, 196-197, 209, 241, 246, 255, 338, 346, 347, 359, 403, 415, 446
Svans 71, 74, 83, 117, 125, 138-139, 241, 244-245, 254, 256-257, 264, 350, 357, 407-408, 410, 428
Svavsted amt 196, 223, 295, 322, 328
Svavsted by/bispeborg 142, 150, 157, 169, 171, 175
Sven 1. Tveskæg (d. 1014), konge af Danmark ca. 987-1014 54, 56
Sven 2. Estridsen (d. 1074 eller 1076), konge af Danmark 1047-74/76 50, 71, 76-77, 94
Sven 3. Grathe (d. 1157), konge i Danmark 1146-57 86-89
Sven Harpespiller (omkring 1100), indbygger i Slesvig by 80-81
Svendborg 125, 127
Svennesen, Jep (-1680), bonde, Barsø 275
Svennesen, Nis (o. 1620), bonde, Løjt kirkeby 274
Svenstrup 413
Sverige 39, 44, 50, 56, 65, 98, 141, 148, 158-159, 164, 177, 260, 287-292, 294-296, 316-317, 321-322, 324-326, 330, 255, 363, 450, 454-457, 467
Süderstapel 106
sysler 98-99
Sächsisches Weltchronik 102
Sæd 259
Søbygård 346
Søderup 94
søfart 65-66, 73, 80, 88, 112-113, 173-174, 258, 260-262, 361-366, 368, 370, 372, 418-424, 450-451, 457-459
Søgård 132, 138, 241, 245-246, 311, 314, 357, 407
Sønder Gos herred 118
Sønder Hostrup 207, 415
Sønder Hygym, se Hygum
Sønder Rangstrup herred 94
Sønder Ønlev 20
Sønderborg amt, len 162, 190, 193-194, 201, 223, 247, 348, 350
Sønderborg by 112, 137-138, 169, 171, 175, 179, 196, 202, 209-210, 227, 251-252, 260-262, 271, 277, 279, 295, 316, 318, 363, 367, 389, 419, 423, 426, 434, 458
Sønderborg hertuger, hertugdømme 194, 196-197, 199-200, 227, 232, 254, 309, 317-319
Sønderborg ladegård 348, 359-360
Sønderborg provsti 440
Sønderborg slot 129, 131, 143, 190, 196-197, 215-216, 270, 318, 348
Sønnichsen, Hinrich Melchior (1746-1812), bonde, landsbymaler, Medelby-Enge 414, 416
Sørensdatter, Kirsten (1654-89), bryggerpige, Vonsild 270

Tacitus, Publius Cornelius, romersk politiker og historieskriver, ca. 56-efter 117 24-25
Tadei, Francesco Antonio (-1800-) italiensk stukkatør 408, 457
Tadei, Michel Angelo (1755-1831), italiensk stukkatør 444
Talleyrand, Charles Maurice de (1754-1838), fransk udenrigsminister 463
Tapfere Verbesserung 1460 156
Tast, Herman (Harmen) (1490-1551), præst i Husum, superintendent i Husum, Ejdersted og Strand 182
Tavsen, Hans (14954-1561), biskop 209
teater 344, 391, 437, 448
tekstiler 258, 354-355, 371-372, se også husflid
tekstilvirksomheder 370-372, 426-428
Tettenborn, Friedr. Karl von (1778-1845), russisk general 455-456
Thamsen, Boy (1748-1816), kniplingshandler, Møgeltønder 425
Theatrum Daniæ 365, 387
Theodosios (840'erne), byzantinsk embedsmand 65, 68
Thomas Becket (1118-1170), engelsk kansler og ærkebiskop af Canterbury 80
Thomsen, Peder (1723-), bonde, Elsmark 353, 415
Thorsbjerg 34-35, 38
Thorstraten, Josias (1738-1802), borgmester, Flensborg 427, 432
Thorulv (990erne), hirdmand hos Sven Tveskæg 54
Thyra (Danebod) (d. før 958), dronning af Danmark 51-52, 120
Thyraborg-dæmningen 51
tiggeri 265, 341, 430, 433-434
tiggermunke 109, 182
Tilen len 161, 162
Tinglev 27, 39, 267, 388
Tinnumborg 36, 50
Tiset 110
Tissø 38, 68
Toftlund 255
Toftum 382
Toldsted 259
Torleik den Smukke (den Fagre) (-1043-51-), islandsk skjald 56

Torstensson, Lennart (1603-51), svensk feltherre 288, 291-292
Torstenssonkrigen 291-292, 303-304
Tove (-983-), abodritisk prinsesse 53
tragtbægerkultur 16-19
Tranekær slot 137
Tratziger, Adam (o.1523-1584), gottorpsk kansler 213
Traventhal 326, 328, 346-347
Trediveårskrigen 283
Treja 125
Tremsbüttel 196
Trittau amt 190
trykkerier 175, 388, 437
Trælborg 36
trælle 116
Trøjborg 241, 247-248, 259, 307
Tved 259
Tychsen, Johannes (1688-1750), provst, Haderslev 377, 380
tyendeordningen af 1740 349
Tyge Bost (-1250-51-), hofsinde hos hertug Abel, kammermester hos kong Abel 122-123
Tyrstrup herred 254-255, 308, 310, 352, 354, 444
Tyrstrup kirke 150
Tyrstrupgård 150, 445
tysk sprog, se sproglige forhold
Tyske Forbund 464
Tyske Kancelli 198, 213, 338, 342, 345, 373, 394, 397-398, 403, 409, 439, 442, 461-462, 464, se også Slesvig-Holstenske Kancelli
Tysk-romerske Rige 152, 206, 230, 319, 324, 332, 346, 464
Tønder amt, len 162, 190, 194, 209, 212, 222-223, 226, 234, 239, 241, 244, 258, 277, 298-299, 301, 310, 314, 321, 324, 327-328, 353, 355, 384, 403, 407, 413
Tønder by 92, 109, 111-112, 114, 122, 129, 150, 159, 169, 171, 175, 181, 202, 225, 236-237, 250-252, 258-260, 269, 276-277, 279-280, 306-307, 328, 340, 354, 361-362, 367, 372- 374, 381, 387-388, 398, 423, 425, 428, 430-432, 434, 437, 446, 456
Tønder provsti 327, 377-379, 383, 385, 440
Tønder slot, se Tønderhus
Tønderhus 136-138, 142, 215-216, 237, 252, 259, 341
Tønning by 252, 260, 280, 293, 296, 314, 321-322, 326-327, 330-331, 381, 388, 391, 423, 425, 434, 437, 451-452, 457, 463
Tønning herred 118
Tønning slot 215-216, 296, 341
Tørning amt, len 157, 161, 181, 184, 190, 194, 223, 238, 243, 417
Tørning borg 132, 138, 139
Tørning slot, ladegård 145, 243-244
Tøstrup kirke 179
Tøxen, Niels (1734-1803), sognepræst, Rødding 416
udskiftning 257, 353-354, 402-403, 410-417, 430
Uffe (hin Spage), sagnfigur, hersker over anglerne, 400-tallet? 27, 120
Uge Bæk 27
ugeblade 388, 391, 437, 449
Ugle herred 299, 303
Uldall, Peter (1743-98), generalfiskal, København 420-421
Ullerup 181
Ulrik (1578-1624), fyrstebiskop af Schwerin 196
Ulrik (1611-1633), fyrstebiskop af Schwerin 284
Ulvesbøl 443
union (mellem Hertugdømmerne og Kongeriget), se forsvarsforbund
Urne, Håkon (1200-tallet), gejstlig af adelsslægt, Slesvig by 99-100
Urne, Ketil (1200-tallets første del), adelsmand, Bjolderup 100
Urnehoved 99, 177
Utenhof , Wolfgang von (ca. 1495-1542), kansler under Frederik 1. og Christian 3. 186
Utland 90, 93, 123

Vagrien 76, 84, 86
vajsenhuse 381
Valdemar (Knudsen) (1158-1236), biskop af Slesvig og ærkebiskop af Bremen 97-100, 107-108
Valdemar 1. den Store (1131-82), konge af Danmark 1157-82 80, 86-88, 90, 95-97, 99
Valdemar 2. Sejr (1170-1241), hertug, konge af Danmark 1202-41 90, 97-102, 112-113, 119-121, 125, 127
Valdemar 3. Abelsen (ca. 1238-57), hertug af Sønderjylland 1254-1257 121, 123-125
Valdemar 3., konge af Danmark se Valdemar 5., hertug af Sønderjylland
Valdemar 4. Atterdag (ca. 1320-1375), konge af Danmark 1340-75 136-141
Valdemar 4. Eriksen (d. 1312), hertug af Sønderjylland 1283-1312 125-127, 129-130
Valdemar 5. Eriksen (1315-64), hertug af Sønderjylland 1325-6, 1340-64, som Valdemar 3., konge af Danmark 1326-30 123-125, 132-133, 135-136, 138, 175
Valdemar den Unge (1209-1231), (med)konge af Danmark 1218-31 101-102
Valdemar Sappi (-1351-1367-), dansk foged, staller 138, 140
Valdemarsmuren 95-96, 103
Vare 139
Varel kirke 158
Vargård 243
Varnæs 94-95, 111, 239, 257, 353-354
Vartislav 1. (d. ca. 1136), hertug af Pommern 84
vasaller 60, 96-97, 128-130, 151, 206, se også lensvæsen

Vedelspang 143
Vedsted 18, 437, 442
Vejbæk 384
Venceslaus (Václav) den Hellige (907-929/35), bøhmisk fyrste 122
Veseby 23, 83
Vester Anflod 92
Vesterherred 146
Vette, købmadsfamilie, Flensborg 275
Vibe, Ditlev (1670-1731), oversekretær, Danske Kancelli, amtmand, Gottorp 338
Viding herred 225-226, 248, 250
Vidåen 27
Vieregg, Carl Heinr. (1686-1740), amtmand, Haderslev 353-354
Viriks herred 118, 151
Vis herred 91, 94, 299, 303
Visby 169
Vojens 23, 243, 255
vold 274-275
volde, se Olgerdiget, Æ Vold, Danevirke
Vonsbæk 444
Vonsild 258, 266-267, 270, 273, 278-279, 309-310, 456
Vor Frue kirke, Flensborg 179, 467
Vor Frue kirke, Husum 169
Vor Frue kirke, Haderslev 148-149, 174, 175, 433, 450
Vyk 366
værnepligt 340, 459, 461

Wallenstein, Albrecht von (1583-1634), kejserlig feltherre 284-287, 298-299, 302
Wedderkop, Magnus von (1637-1721), gottorpsk statsmand 328
Wedel Jarlsberg, Fr. Wilh. (1724-90), amtmand, Aabenraa 398
Wedel, L. M. (1752-1827), pastor, rejsebogsforfatter 437
Wedel, Søren Nissen (1694-1754), sognepræst, Døstrup 376
Weichsel-istid 13-14
Wenningstedt 18
Widsith 26-27
Widukind af Corvey (d. efter 973), tysk munk og historieskriver 52
Willehad (d. 789), engelsk gejstlig, biskop af Bremen 74
Willems, Henrich (-1601), rådmand, Tønder 269
Willibrord (ca. 658-739), engelsk missionær 46, 59
Windeby mose 25
Wisch, Henrik von der (-1630-), adelsmand, godsejer, Olpenitz 264
Witzworth 443
Woie, adelsslægt 203
Wollstonecraft, Mary (1759-97), engelsk forfatterinde 436
Wou (van Wou), Arnold van der (-1506-07-), klokkestøber fra Kampen 174
Wou (van Wou), Gert van der (d. 1527), klokkestøber fra Kampen 174
Wulf, Claus (d. 1474), biskop af Slesvig 1429-74 154
Wulfhild (d. 1071), gift med Ordulf, hertug af Saksen 56
Wøldike, præsteslægt, Sommersted 388

Zinzendorff, N.L. (1700-60), greve 379

Æ Lei 35
Æ Vold 28, 35
ære 273-274
Ærø 103, 126, 136, 146-147, 151, 162, 196-197, 209-210, 236, 238, 241, 246, 252, 255, 277, 279, 346-347, 350, 364, 384, 417-418
Ærøskøbing 169, 171, 251, 364

ødegårde 139, 165, 168-169, 299, 301, 303, 306-309
Ødis 116
Ørsted 306, 351-352, 382-383, 410, 415
Øsby 234, 308, 351
Øsby Kirke 351
Øster Løgum 297, 300, 429, 456, 460, 468
Østergård 57, 58
Østerherred 151
Østervolden 43-46

Aabenraa amt, len 162, 190, 209, 220-221, 223-224, 238, 244, 275, 277, 298-299, 304, 306, 308-310, 313, 321, 324, 327-328, 332, 350, 353, 373, 395, 404
Aabenraa by 94, 112, 202, 114, 146, 149, 150, 169, 171, 224, 251-252, 257, 260-262, 264, 275-279, 298, 303, 327, 363-364, 366-368, 398, 419-421, 429-432, 434, 447, 451, 453, 458, 468
Aabenraa fjord 94, 111
Aabenraa provsti 327, 377, 440
Aabenraa slot 138
Aagaard, Knud (1769-1838), sognepræst, Agerskov 417, 455
Ålheit, Niels P. (1682-1768) , skipper, Rømø 366
Årslev 297
Årup 180, 357, 407
Årupgård 31

Om forfatterne

Orla Madsen (f. 1957), mag.art. i forhistorisk arkæologi, direktør for Museum Sønderjylland, Haderslev

Bjørn Poulsen (f. 1955), dr.phil., professor ved Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet

Carsten Porskrog Rasmussen (f. 1960), dr.phil., lektor ved Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet

Lars N. Henningsen (f. 1950), dr.phil., afdelingsleder, Studieafdelingen og Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Flensborg

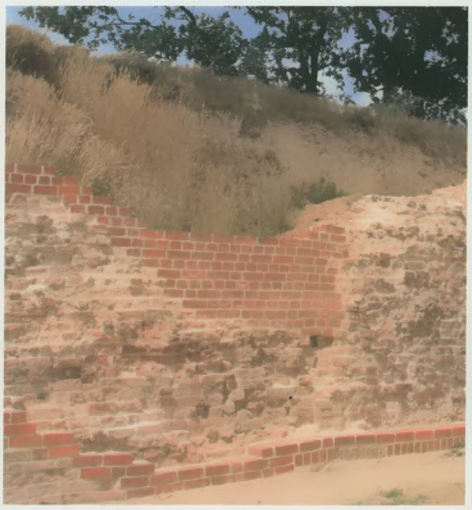

Sønderjyllands Historie i to bind fortæller landsdelens særegne historie under nutidens synsvinkel. Bind 1 handler om, hvordan Sønderjylland blev grænseland. Fra 1200-tallet fik det en særstilling inden for det danske rige som et hertugdømme for sig, ofte med flere hertuger. Det gav stof til mange konflikter, både på lokalt og storpolitisk plan. Samtidig var Sønderjylland et mødested mellem dansk, tysk og frisisk kultur og en bro mellem Europa og Danmark.

Historisk Samfund for Sønderjylland
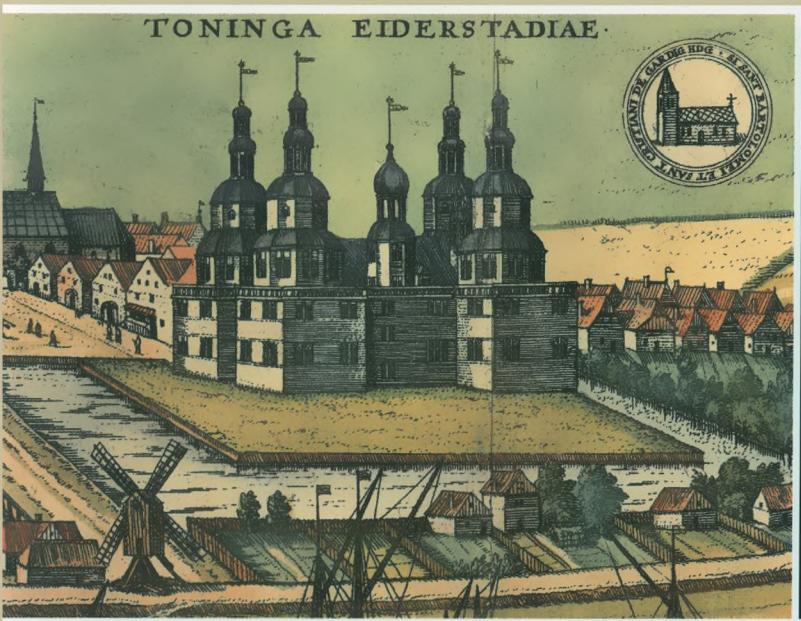
ISBN 978-87-7406-109-0